

**KARADENİZ
BLACK SEA – ЧЁРНОЕ МОРЕ**

Güz / Осень / Autumn 2020 ▪ Yıl / Год / Year ▪ Sayı / Номер / Issue 48

**ÜÇ AYDA BİR YAYINLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER
DERGİSİ**

**ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК**

AN INTERNATIONAL QUARTERLY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE

ISSN: 1308-6200 - <http://www.dergikaradeniz.com>

Sahibi / Учредитель / Owner

Hayrettin İVGİN

Konur Sokak 66/7 Bakanlıklar- ANKARA (+90) 312 4259353

– hayrettinivgin@gmail.com

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Ответственный редактор

Saliha Sinem İVGİN

Editörler / Editors / Редакторы

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Baş Editör)
- Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (Arkeoloji)
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ (Aşık Edebiyatı)
- Prof. Dr. Ceval KAYA (Eski Türk Dili)
- Prof. Dr. Elfina SIBGETULLİNA (Tatar Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Enver SARI (Psikoloji)
- Prof. Dr. Enver TÖRE (Tiyatro)
- Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Çağdaş Türk Lehçeleri)
- Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ (Dilbilim)
- Prof. Dr. Harun DEMİRKAYA- (Yönetim ve Strateji)
- Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Tarih)
- Prof. Dr. İhsan BULUT (Coğrafya)
- Prof. Dr. Jabbor ESHONKUL (Özbek Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Kadir GÜLKAYRAN - (İran-Azerbaycan Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Mustafa ÜNAL (Dinler Tarihi)
- Prof. Dr. Natalie KONONENKO (Slav Dilleri ve Edebiyatları)
- Prof. Dr. Nurullah ALTAŞ (İlahiyat)
- Prof. Dr. Remzi DEVLETOV (Rus Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Remzi KILIÇ (Tarih)
- Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ (Kafkasya – Yakıncağ Tarih)
- Prof. Dr. Sibel CENGİZ (İktisat)
- Prof. Dr. Süleyman KAYIPOV (Kırgız Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Şefika Şule ERÇETİN (Eğitim Bilimleri)
- Prof. Dr. Yakup ÇELİK (Yeni Türk Edebiyatı)
- Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN (Alman Dili ve Edebiyatı)
- Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL (Halk Bilimi)
- Doç. Dr. Ahmet İÇLİ (Eski Türk Edebiyatı)
- Doç. Dr. Alptürk AKÇÖLTEKİN (Beden Eğitimi)
- Doç. Dr. Ergali ESBOSUN (Kazak Dili ve Edebiyatı)
- Doç. Dr. Gönül KONAKAY (Muhasebe)

- Doç. Dr. Mehmet TEYFUR (Felsefe)
- Doç. Dr. Nadya TIDIKOVA (Sibirya Halkları)
- Doç. Dr. RanettaGAFAROVA (Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı)
- Doç. Dr. Rezzan KARAKAŞ (Halk Edebiyatı)
- Doç. Dr. Semra ÇEVİK (Resim)
- Doç. Dr. Sönmez ABBASLI (Azerbaycan Dili ve Edebiyatı)
- Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU (Karşılaştırmalı Edebiyat)
- Doç. Dr. Zafer AYKANAT (İşletme)
- Dr. Öğretim Üyesi Arif Cem TOPUZ (Öğretim Teknolojileri Eğitimi)
- Dr. Öğretim Üyesi Arif KALA (Sosyoloji)
- Dr. Öğretim Üyesi Hürriyet ÇİMEN (Turizm)
- Dr. Öğretim Üyesi Kutay ÜSTÜN (Uluslararası İlişkiler)
- Dr. Öğretim Üyesi Sami PATACI (Sanat Tarihi)
- Dr. Öğretim Üyesi Ali Haydar SOYSÜREN (Siyasi Tarih ve Türk Siyasal Hayatı)
- Dr. Öğretim Üyesi Sedat TAMAY (Müzik)
- Uzman İlya İVANOV (Çuvaş Dili ve Edebiyatı)

Yayın Kurulu / Редакция / Editorial Board

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Ardahan Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Anatoly A. BURTSEV (Ammasov Adına Yakutistan Devlet Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli) ▪ Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ (Nevşehir Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Sulayman KAYIPOV (Çuy Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Faruk ÇOLAK (Niğde Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Dmitry D. VASİLYEV (Rusya Bilimler Akademisi) ▪ Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Rusya Bilimler Akademisi) ▪ Prof. Dr. Yakup ÇELİK (İstanbul Kültür Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Victoria V. KRASNYKH (Kiev Bilimler Akademisi) ▪ Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Emekli) ▪ Prof. Dr. İhsan BULUT (Akdeniz Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Mustafa ÜNAL(Erciyes Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Mambetturdu Mambetakun (Şincan Pedagoji Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA (Manas Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Remzi KILIÇ (Erciyes Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Enver TÖRE (Artvin Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Şefika Şule ERÇETİN (Hacettepe Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Tina GELASHVİLİ (Samtskhe - Cavakheti Devlet Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Elena ARABADJİ (Melitopol Devlet Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Giorgi SOSİASHVİLİ (Gori Devlet Eğitim Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Nikoloz AKHALKATSİ (Samtskhe - Cavakheti Devlet Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Natalie KONONENKO (Alberta Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Aleksandre MGHEBRİSHVİLİ (Gori Devlet Eğitim Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Betül KARAGÖZ (Giresun Üniversitesi) ▪ Prof. Dr. Gous Khan, (Jawaharlal Nehru University) ▪ Doç. Dr. Nadya TIDIKOVA (Altayistik Enstitüsü) ▪ Prof. Dr. İbrahim TÜZER (Yıldırım Bayazıt Üniversitesi) ▪ Doç. Dr. Vasil MOSİASHVİLİ (Samtskhe - Cavakheti Devlet Üniversitesi) ▪ Doç. Dr. Ahmet İÇLİ (Batman Üniversitesi) ▪ Doç. Dr. Sönmez ABBASLI (Azerbaycan Milli Folklor Enstitüsü)

Redaksiyon / Редакция / Redaction

&

Yabancı Dil Danışmanları / Советники по иностранным языкам / Foreign Language Consultants

Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ / Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU

Uluslar Arası İlişkiler / Международные отношения / International relations expert

Doç. Dr. VediaŞKAROĞLU : vaskaroglu@gmail.com

Yazışma Adresi / Адрес для корреспонденции / Correspondance Address

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK

Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Ardahan/TÜRKİYE

Tel.: (+90) 5308852928 E-mail: dergikaradeniz@gmail.com

Baskı / Издательство / Press

Bizim Dijital Matbaacılık

Ostim, Uzun Çay Cad, 1128. Sk. No:6, Yenimahalle/Ankara

Bu dergi International Scinetific Indexing (ISI Database), Index Copernicus (ICI World of Journals), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Russian Science Citation Index, Modern Language Index, Open Academic Journals Index, SOBIAD, Directory of Research Journals Indexing, Google Akademik tarafından indekslenmektedir.

This journal is indexed by International Scinetific Indexing (ISI Database), Index Copernicus (ICI World of Journals), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Russian Science Citation Index, Modern Language Index, Open Academic Journals Index, SOBIAD, Directory of Research Journals Indexing, Google Scholar.

Hakem Kurulu / Совет рецензентов

ANTROPOLOJİ

- Prof. Dr. Hande BİRKALAN GEDİK, Yeditepe Üniversitesi, (Türkiye)
- Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU, Hacettepe Üniversitesi, ozkul@hacettepe.edu.tr, (Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet EROL, 0000-0001-8513-024X Gaziantep Üniversitesi, merol@gantep.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Cabbar İşankul, 0000-0002-3382-5389, Özbekistan Bilimler akademisi, muduri jabbores@yandex.ru, cabbares@yahoo.com (Özbekistan)
- Dr. Öğr. Üyesi Nagihan Çetin, 0000-0001-5098-2573, Antalya AKEV Üniversitesi, nagihan.cetin@akev.edu.tr (Türkiye)

ARKEOLOJİ

- Prof. Dr. Bahattin Çelik, 0000-0001-8386-0062, Iğdır Üniversitesi bahattin.celik@igdir.edu.tr , c.bahattin@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Alexey A. TISHKIN, 0000-0002-7769-136X, Altai State University, tishkin210@mail.ru (Russian Federation, Barnaul)
- Doç., Dr. Toğrul Halilov 0000-0002-3703-8315, Azerbaycan Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, x.toqrul@gmail.com (Nahçıvan /Azerbaycan)
- Dr. Öğretim Üyesi Sami Patacı, 0000-0003-1840-6562, Ardahan Üniversitesi samipataci@hotmail.com (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Deniz Sevmen, 0000-0003-2077-2158, Selçuk Üniversitesi, dselcuk@selcuk.edu.tr (Türkiye)

BATI DİLLERİ VE EDEBİYATLARI

- Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN, 0000-0002-7701-0077, Giresun Üniversitesi, sahin113@hotmail.com (Türkiye)
- Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU, 0000-0002-7060-4139, Giresun Üniversitesi vaskaroglu@gmail.com, (Türkiye)

COĞRAFYA

- Prof. Dr. İhsan BULUT, 0000-0002 4873-3479, Akdeniz Üniversitesi ihsanbulut@akdeniz.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet Zaman, 0000-0002-1833-6501, Atatürk Üniversitesi mzaman@atauni.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Gülşınar AKBULUT, 0000-0002-5943-7747, Cumhuriyet Üniversitesi, gakbulut58@gmail.com (Türkiye)
- Doç. Dr. Alexandr N. DUNETS, 0000-0002-3804-6800, Altai State University, dunets@mail.ru (Russian Federation, Barnaul)
- Prof. Dr. Ülkü ESER ÜNALDI, 0000-0003-1282-7024, Gazi Üniversitesi unaldi@gazi.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Duran AYDINÖZÜ, 0000-0003-2777-0024, Kastamonu Üniversitesi daydinozu@kastamonu.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Duran AYDINÖZÜ, 0000-0003-2777-0024, Kastamonu Üniversitesi daydinozu@kastamonu.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Mücahit Coşkun, 0000-0002-7881-6742, Karabük Üniversitesi ncoskun@karabuk.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Zeki BORAZ, 0000-0002-3333-2402, Fırat Üniversitesi zboyraz@firat.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK, 0000-0001-7172-7133, Akdeniz Üniversitesi mustafaerturk@akdeniz.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Salih CEYLAN, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, sceylan@mehmetakif.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Bayram ÇETİN, 0000-0002-8237-1360, Uludağ Üniversitesi bayramcetin@uludag.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Serhat ZAMAN, 0000-0003-4300-9382, Uludağ Üniversitesi serhatzaman@uludag.edu.tr (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Kaan KAPAN, 0000-0003-2979-5057, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya (Türkiye)

DİL - DİLBİLİM

- Prof. Dr. Ahmet BURAN, 0000-0002-8430-1008, Fırat Üniversitesi buran.ahmet@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Necati DEMİR, 0000-0003-0762-410X, Gazi Üniversitesi, necatidemir@gazi.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU, 0000-0003-6969, Hacı Bayram Veli Üniversitesi mfatihkr@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ, 0000-0002-7020-3220 Ardahan Üniversitesi gunaykaraagac@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Ceval KAYA, Ardahan Üniversitesi, 0000-0002-6872-6145 cevalkaya@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Ferruh AĞCA, 0000-0002-8784-9095, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, ferruhakca@gmail.com (Türkiye)

- Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN, 0000 0002 7701 0077, Giresun Üniversitesi, sahin113@hotmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER, 0000-0002-2875-8409, Ege Üniversitesi, mustafa.oner@ege.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Ercan ALKAYA, 0000-0002-9618-5614, Fırat Üniversitesi, ealkaya16@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Marika JİKİA, ORCID:, İvane Cavakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi (Gürcistan)
- Prof. Dr Hülya Arslan EROL, 0000-0003-4291-732X, Gaziantep Üniversitesi, herol@gantep.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Gous Mashkoo Khan, ORCID:, Jawaharlal Nehru University, gousgkhan@gmail.com (Delhi – Hindistan)
- Doç. Dr. Vedi AŞKAROĞLU, 0000-0002-7060-4139 Giresun Üniversitesi, vaskaroglu@gmail.com, (Türkiye)
- Doç. Dr. Mustafa ŞENEL, 000-0001-7641-163X, Ardahan Üniversitesi, mustafasanel@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Akartürk KARAHAN, 0000-0002-9117-6356, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi akarturk@yahoo.com (Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ELCAN, 0000-0002-5635-9448, Mersin Üniversitesi, abduhahelcan@gmail.com, a_elcan@hotmail.com(Türkiye)

EDEBİYAT

AZERBAJCAN DİLİ VE EDEBİYATI

- Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ, 0000-0003-1957-0778, Azerbaycan Bilimler Akademisi, isa.habibbeyli@science.az (Azerbaycan)
- Prof.Dr. Muhtar Kazımoğlu, 0000-0001-8837-6536, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor mukhtarkazimoglu@gmail.com (Azerbaycan)
- Doç. Dr. Sönmez ABBASLI, 0000-0003-0309-8640, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, sonmezabbasli@gmail.com, (Azerbaycan)

ESKİ TÜRK EDEBİYATI

- Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL, 0000-0003-1056-9957. İstanbul Kültür Üniversitesi, mfkoksal@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR, 0000-0001-9972-9763, Karadeniz Teknik Üniversitesi, mevhibecosar@hotmail.com. (Türkiye)
- Prof. Dr. Ali Yıldırım, 0000-0001-9228-6111, Fırat Üniversitesi, ayildirim@firat.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Bahir SELÇUK, 0000-00019915-3100Fırat Üniversitesi, bahirselcuk@firat.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Ahmet İÇLİ - 0000-0002-7478-7518, Batman Üniversitesi, ahmet.icli@batman.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Hasan Şenel, 0000-0002-5825-8034, Fırat Üniversitesi, senerhasan@gmail.com (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Serkan DERİN, 0000-0003-3740-6365, Ardahan Üniversitesi, serkanderin@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Hanzade Güzeloğlu, 0000-0002-1678-4765, Ardahan Üniversitesi, hanzadeg@yahoo.com (Türkiye)

RUS DİLİ VE EDEBİYATI

- Prof. Dr. Remzi DEVLETOV, 0000-0002-1521-0305, Kırım İki Dillik İnovasyon Enstitüsü, remzidevletov@mail.ru (Kırım)
- Prof. Dr. Natalie KONONENKO, 0000-0002-5161-9511 Emerita University of Alberta, nataliek@ualberta.ca (Kanada)
- Doç. Dr. Ranetta GAFAROVA, 0000-0001-8096-2143, Evraziskiy İnstittüt Razvitiya İmena İ. Gaspirinskogo (Kırım)
- Dr. Öğretim Üyesi Shalala RAMAZANOVA, 0000-0002-3252-6504, Ardahan Üniversitesi shalaramazanova@ardahan.edu.tr (Türkiye)

KAZAK TÜRKÇESİ DİLİ VE EDEBİYATI

- Prof. Dr. Ayabek BAYNİYAZOV, 0000-0002-9603-1332, Ahmet Yesevi Üniversitesi, ayabek67@mail.ru, (Kazakistan)
- Prof. Dr. Alva BERİKBAYKIZI TEMİRBOLAT, 0000-0002-7888-8957, El-Farabi Üniversitesi, alua_t@mail.ru, (Kazakistan)
- Prof. Dr. Baltabay ABDIKAZIULI, 0000-0002-4191-0831, Abay Üniversitesi, b.abdigaziuli@mail.ru, (Kazakistan)
- Prof. Dr. İslam JEMENEY, 0000-0002-5782-4014, Al Farabi Kazakh National Universty, jemeneyislam@yahoo.com, (Kazakistan)
- Doç. Dr. Ergali ESBOSUN, 0000-0002-5477-2116, Abay Adına Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi, ergaliesb@mail.ru, (Kazakistan)
- Doç. Dr. Aigulim Aitbayeva, 0000-0001-7024-6602, Al Farabi Kazakh National Universty, aba-abd@mail.ru, (Kazakistan)
- Doç. Dr. Kenan KOÇ, 0000-0002-9603-1332, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, kenankoc2030@hotmail.com, (Türkiye)

KIRGIZ TÜRKÇESİ DİLİ VE EDEBİYATI

- Prof. Dr. Sulayman KAYIPOV, CHUI Üniversitesi, (Kırgızistan)
- Doç. Dr. Samet AZAP, 0000-0002-4047-1443, Kastamonu Üniversitesi sametazap@hotmail.com (Türkiye)

ÖZBEK DİLİ VE EDEBİYATI

- Prof. Dr. Jabbor ESHONKUL, 0000-0002-3382-5389, Bilimler Akademisi, jabbores@yandex.ru, cabbare@yahoo.com, (Özbekistan)
- Prof. Dr. Batır Matyakubov, 0000-0003-1561-2969, batir.matyakubov@mail.ru (Özbekistan)
- Prof. Dr. Nizomiddin Mahmudov, 0000-0003-1786-6073, Özbekistan Bilimler akademisi, nizomiddinmahmudov17@gmail.com, (Özbekistan)
- Prof. Dr. Sarigul Bahodirova, 0000-0001-5720-4125, Karakalpakistan Bilimler akademisi, sbahodirova@yandex.ru, (Özbekistan)

TATAR TÜRKÇESİ DİLİ VE EDEBİYATI

- Prof. Dr. İsmail KERİMOV, Kırım Devlet Pedagoji Üniversitesi, (Kırım)
- Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA, 0000-0001-5755-8687, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü alfina2003@yandex.ru (Rusya Federasyonu)
- Prof. Dr. Ercan ALKAYA, 0000-0002-9618-5614, Fırat Üniversitesi ealkaya16@gmail.com (Türkiye)

TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİL VE EDEBİYATI

- Prof. Dr. Yakup ÇELİK, 0000-0001-9252-8221, İstanbul Kültür Üniversitesi, yacelik@yildiz.edu.tr, Türkiye
- Prof. Dr. Enver TÖRE, 0000-0002-2074-3608, Artvin Üniversitesi, entor@artvin.edu.tr, Türkiye
- Prof. Dr. Nazım ELMAS, 0000-0003-4758-8801, Giresun Üniversitesi, nazim.elmas@giresun.edu.tr, Türkiye
- Doç. Dr. Mutlu DEVECİ, 0000-0002-2473-053X, Fırat Üniversitesi, Elazığ, mdeveci@firat.edu.tr, Türkiye
- Doç. Dr. Veysel ŞAHİN, 0000-0003-3265-0481, Fırat Üniversitesi, vsahin68@gmail.com, vsahin@firat.edu.tr, Türkiye
- Doç. Dr. İbrahim TÜZER, 0000-0002-2725-1550, Yıldırım Bayazıt Üniversitesi, mail, Türkiye
- Doç. Dr. Fatih KANTER, 0000-0003-0754-6930, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, fatih.kanter@hotmail.com, Türkiye
- Doç. Dr. Gökay DURMUŞ, 0000-0002-8602-1130, Kars Kafkas Üniversitesi, gokaydurmus36@hotmail.com, Türkiye
- Dr. Öğretim Üyesi Taylan ABIÇ, 0000-0001-9240-0949, Ardahan Üniversitesi, taylanabic82@gmail.com, Türkiye

FELSEFE

- Prof. Dr. Mikhail Yurevish SHISHIN, 0000-0002-2148-5233, Polzunov Altai State Technical University, shishinm@gmail.com, (Russian Federation)
- Prof. Dr. Aktolkın TURLUKANOVNA KULSARIYEVA, 0000-0002-7867-430X, Abay Üniversitesi, aktolkyn777@mail.ru, (Kazakistan)
- Prof. Dr. Füzuli QURBANOV, 0000-0002-2906-9218, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi fqurbanov2005@rambler.ru (Azerbaycan)
- Prof. Dr. Hakan POYRAZ, ORCID:, Gazi Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Irina ZHERNOSENKO, 0000-0002-8571-6205, Altai State Institute of Culture, Barnaul, irina.jernosenko@gmail.com, Russian Federation
- Проф. Др. Макаров Юрий Николаевич, 0000-0002-5589-4449, ФГБОУ ВО "Сочинский государственный университет", yurymakarov61@yandex.ru

FOLKLOR / HALK EDEBİYATI

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK, 0000-0003-1105-0479 Ardahan Üniversitesi, erdoganal tinkaynak@ardahan.edu.tr, Türkiye
- Prof. Dr. Muhtar Kazımoglu, 0000-0001-8837-6536, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, mukhtarkazimoglu@gmail.com, Azerbaycan
- Prof. Dr. Ali DUYMAZ, 0000-0002-2890-2749, Balıkesir Üniversitesi, ali_duymaz@hotmail.com, Türkiye
- Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN, 0000-0002-5252-9657, Samsun 19 Mayıs Üniversitesi, bsisman@omu.edu.tr, Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ, 0000-0002-6682-8455, Nevşehir Üniversitesi, bayramdurbilmez@gmail.com, Türkiye
- Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU, Hacettepe Üniversitesi, ozkul@hacettepe.edu.tr, (Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet EROL, 0000-0001-8513-024X, Gaziantep Üniversitesi, merol@gantep.edu.tr, Türkiye

- Prof. Dr. Cabbar Işankul, 0000-0002-3382-5389, Özbekistan Bilimler akademisi, jabbores@yandex.ru, cabbares@yahoo.com, Özbekistan
- Doç. Dr. Sedat BAHADIR, 0000-0002-1018-016X, Atvin Üniversitesi, drsedatbahadır@hotmail.com (Türkiye)
- Doç. Dr. Adem BALKAYA, 0000-0002-1309-6406, Kafkas Üniversitesi, adembalkaya81@hotmail.com, Türkiye
- Doç. Dr. Sönmez ABBASLI, 0000-0003-0309-8640, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, sonmezabbasli@gmail.com, Azerbaycan
- Doç. Dr. Rezan Karakaş, 0000-0001-9138-3825, Siirt Üniversitesi (Türkiye) rezankarakas@hotmail.com, Türkiye
- Doç. Dr. Necdet TOZLU, 0000-0002-0466-1290, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Eğitim Fakültesi, necdettozlu@hotmail.com , ntozlu@erzincan.edu.tr (Türkiye)

İKTİSAT

- Prof. Dr. Ali Hakan BÜYÜKLÜ, 0000-0002-4174-4358, Yıldız Teknik Üniversitesi, hbuyuklu@yildiz.edu.tr, Türkiye
- Prof. Dr. Harun DEMİRKAYA, 0000-0003-0260-7538, Kocaeli Üniversitesi, harundemirkaya@hotmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Tofiq ABDÜHASANLI ABDÜLAZİZ OĞLU, Devlet İktisat Üniversitesi, mail (Azerbaycan)
- Prof. Dr. Kerem KARABULUT, 0000-0002-3159-3289, Atatürk Üniversitesi, kerem@atauni.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Sibel CENGİZ, 0000-0002-3582-5454, Ardahan Üniversitesi sibelcengiz@ardahan.edu.tr, (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Ömer BİLEN, 0000-0001-7198-8421, Bursa Teknik Üniversitesi omer.bilen@btu.edu.tr (Türkiye)
- Макаров Михаил Юрьевич, 0000-0002-0130-2030, ЧОУ ВО "Санкт-Петербургский университет технологий управления и экономики", mikemakarov@mail.ru

İLAHİYAT

- Prof. Dr. Harun GÜNGÖR, 0000-0002-5821-6838, gharun@erciyes.edu.tr (Türkiye)
- Prof. Dr. Mustafa ÜNAL, Erciyes Üniversitesi, munal@erciyes.edu.tr, (Türkiye)
- Prof. Dr. Kenan Has, Erciyes Üniversitesi, (Türkiye)
- Prof. Dr. Nurullah ALTAŞ, 0000-0003-4179-7645, Marmara Üniversitesi, altas68@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Obayev Nikolay VYACESLAVOVIC, Tuva Devlet Üniversitesi, Rusya Federasyonu

İLETİŞİM – GAZETECİLİK – YAYINCILIK

- Prof. Dr. Çetin Murat HAZAR, 0000-0001-7173-8529, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, cetinmurat2002@yahoo.com
- Prof. Dr. Gülcan Işık, 0000-0002-6296-7802, Gazi Üniversitesi, gulcankarakaya@gmail.com
- Prof. Dr. Mehmet Sezai Türk, 0000-0003-3619-4241, Gazi Üniversitesi, sezai.turk@hbv.edu.tr
- Doç. Dr. Gayana Yüksel, 0000-0002-0894-7544, Volodimir Vernadskiy Tavriya Milli Üniversitesi, gayanayuksel@gmail.com
- Dr. Öğr. Üyesi Ahmet FİDAN, 0000-0002-7390-4831, Ordu Üniversitesi, ahmet@ahmetfidan.com

İŞLETME

- Prof. Dr. Erdoğan KAYGIN, 0000-0002-2125-5032, Kars Kafkas Üniversitesi, erdogankaygin@hotmail.com (Türkiye)
- Doç. Dr. Zafer AYKANAT 0000-0003-3160-933X, Ardahan Üniversitesi zaferaykanat@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Ali Kemal Çelik Ardahan, 0000-0002-2605-6526 Üniversitesi alikemalcelik@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Gönül KONAKAY, 0000-0002-4113-8992, Kocaeli Üniversitesi, gkonakay@kocaeli.edu.tr (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Alper TAZEGÜL, 0000-0001-8658-3814, Kars Kafkas Üniversitesi, alpertazegul@gmail.com (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Savaş DURMUŞ, 0000-0003-4156-4526, Kars Kafkas Üniversitesi, sdurmus_75@hotmail.com (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Ceyda YERDELEN, 0000-0001-9544-9991, Kars Kafkas Üniversitesi, ceydayerdelen@gmail.com (Türkiye)

MÜZİKOLJİ

- Prof. Dr. Bülent KURTIŞOĞLU, 0000-0001-9550-9712, Ardahan Üniversitesi, bulentkurtisoglu@ardahan.edu.tr, Türkiye
- Prof. Dr. Türker EROĞLU, 0000-0002-5943-209X, @ Gazi Üniversitesi (Türkiye)
- Prof. Dr. Botirbek MATYAKUBOV, 0000-0003-1561-2969, batir.matyakubov@mail.ru (Özbekistan)
- Prof. Dr. Nino MAİSURADZE, Tarih, Din, Etnoloji İnceleme ve Propaganda Merkezi, Etno muzikolog, Gürcistan
- Dr. Öğretim Üyesi Sedat Tamay, 0000-0003-1797-5210, Ardahan Üniversitesi, sedattamay@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Öğr.Gör.Dr. Sonat SEYHAN, 0000-0002-9009-6055, sonatseyhan@gmail.com, Türkiye

PSİKOLOJİ

- Prof. Dr. Enver SARI, 0000-0002-7623-6832, Giresun Üniversitesi enversari@hotmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Dmitry V. KASHIRSKY, 0000-0002-8251-2653, Federal Science-Clinical Center of Rheumatology and Reabilitology , psymath@mail.ru (Russian Federation, Moscow)
- Prof. Dr. Дубовицкая Татьяна Дмитриевна, 0000-0002-9604-2672, ФГБОУ ВО "Сочинский государственный университет", tatdm@mail.ru, Russian Federation
- Doç. Dr. Jigitbekova Bakıt DASTANKIZI, 0000-0003-3060-7359, Abay Adına Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi (КазНПУ им Абая), bakhytdastan@mail.ru (Kazakistan)
- Dr. Öğretim Üyesi Volkan DURAN, 0000-0003-0692-0265, Iğdır Üniversitesi, volkan.duran@gmail.com , (Türkiye)

PEDAGOJİ

- Doç. Dr. Alptürk AKÇÖLTEKİN, 0000-0001-6694-1346, Üniversitesi alpturkakcoltekin@ardahan.edu.tr (Türkiye)

- Doç. Dr. Mehmet TEYFUR, 0000-0001-7573-0241, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, teyfur1965@gmail.com (Türkiye)
- Воронин Сергей Владимирович, 0000-0002-3530-1001, ФГБОУ ВО "Сочинский государственный университет", voronin.sochi@mail.ru, Russian Federation
- Dr. Öğretim Üyesi Rahman ÇAKIR, 0000-0003-1752-3855, rahmancakir@hotmail.com Giresun Üniversitesi (Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi, Arif Cem TOPUZ 0000-0002-5110-5334, Ardahan Üniversitesi, arifcemtopuz@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi, Can EKİZ, 0000-0003-0516-1674, Giresun Üniversitesi, bondcan007@hotmail.com, (Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi, Beytullah DÖNMEZ, 0000-0003-3544-0391, Giresun Üniversitesi, donmez2876@hotmail.com, beytullah@donmezigiresun.edu.tr, Türkiye

SANAT TARİHİ

- Prof. Dr. Fatih BAŞBUĞ, 0000-0001-7600-273X, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, fbasbug@gmail.com, Kırgızistan
- Doç. Dr. Semra ÇEVİK, 0000-0001-5291-243X, Ardahan Üniversitesi, semracevik@ardahan.edu.tr, Türkiye
- Ph.D. Svetlana G. Batyreva, 0000-0003-4268-0705, Kalmyk Scientific Center of the RAS, sargerel@mail.ru (Russian Federation)

SOSYOLOJİ

- Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN, 0000-0002-2751-9924, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ahmettasgin65@gmail.com (Türkiye)
- Doç. Dr. Gürcan Şevket AVCIOĞLU, 0000-0003-2065-5808, Selçuk Üniversitesi, gsavcioglu@selcuk.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Abdullah MOHAMMADİ, 0000-0002-5123-3643, Ardahan Üniversitesi, abdullahmohammadi@ardahan.edu.tr, Türkiye
- Dr. Öğretim Üyesi Arif KALA, 0000-0002-6417-4151, Munzur Üniversitesi, kalaarif@hotmail.com (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Hasan BİÇİM, 0000-0002-9013-7806, Iğdır Üniversitesi, hsnbicim@hotmail.com, Türkiye

TARİH - KÜLTÜR

- Prof. Dr. Remzi KILIÇ, 0000-0002-2815-6360, Erciyes Üniversitesi, kilicremzi@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Roin KAVRELISHVILI, 0000-0001-5829-8557, Samtskhe-Javakheti State University, rainkav@gmail.com (Gürcistan)
- Prof. Dr. Kaharamon Rajabov 0000-0002-8098-9861 Özbekistan Bilimler akademisi, Tarih Enstitüsü, kahramon-62@mail.ru (Özbekistan)
- Associate Professor Vasil Mosiashvili, 0000-0002-3975-2723, Samtskhe-Javakheti State University, vasilmosiashvili@gmail.com, (Georgia)
- Prof. Dr. Nikoloz Akhalkatsi, 0000-0001-7814-2103, Samtskhe-Javakheti State University nikoaxal@gmail.com, (Georgia)
- Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU, 0000-0002-6211-8114, Samsun 19 Mayıs Üniversitesi, telliogluibrahim@gmail.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Ferhad Turanly, 0000-0003-4637-7121, Faculty of Humanites at the National University, ferhadturany@gmail.com, (Ukraine)

- Prof. Dr. Hasan BAHAR, 0000-0002-3456-9188, Selçuk Üniversitesi, hbahar@selcuk.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Ahmet ATALAY, 0000-0002-5293-0942, Artvin Çoruh Üniversitesi ahmetatalay@artvin.edu.tr. (Türkiye)
- Doç. Dr. Levent KÜÇÜK, 0000-0001-8819-7933 Ardahan Üniversitesi, leventkucuk@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Elena POLYAKOVA, 0000-0002-8754-4056, Altai State Institute of Culture, elena2873@mail.ru (Russian Federation)
- Doç. Dr. Irina KUPRIYANOVA, 0000-0002-7686-242X, Altai State Institute of Culture, Barnaul, irinak-63@mail.ru (Russian Federation)
- Doç. Dr. Nurhan AYDIN, 0000-0001-5192-6346, Kars Kafkas Üniversitesi, z.nurhanaydin@hotmail.com (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Mehmet KILDIROĞLU, 0000-0002-7467-939X, Ardahan Üniversitesi mkildirglu@kastamonu.edu.tr, (Türkiye)
- Dr. Fatma Rezzan ÜNALP, 0000-0003-1728-046X, Ufuk Üniversitesi, rezzanunalp@gmail.com , rezzan.unalp@ufuk.edu.tr (Türkiye)
- Dr. Mübariz Ağalarlı, 0000-0002-0697-6130, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Mubariz.aqalar@gmail.com (Azerbaycan)
- Проф. Др. Макаров Юрий Николаевич, 0000-0002-5589-4449, ФГБОУ ВО "Сочинский государственный университет" , yurymakarov61@yandex.ru

TURİZM

- Doç. Dr. Özlem ALTINÖZ, 0000-0001-6593-8364 Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ozlem.surucu@hbv.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Rahman TEMİZKAN, 0000-0002-9750-1543 eskişehir osman gazi üniversitesi (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Hürriyet ÇİMEN, 0000-0001-6107-2444, Ardahan Üniversitesi, hurriyetcimen@ardahan.edu.tr (Türkiye)
- Gonca KILIÇ, 0000-0002-8221-4808, Afyon Kocatepe Üniversitesi, kilicgonca@aku.edu.tr (Türkiye)

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

- Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN, 0000-0002-9997-8898, Giresun Üniversitesi, drbetulkaragoz@gmail.com, Türkiye
- Prof. Dr. Kadir GÜLKAYRAN, 0000-0003-3801-7989, Yakın Doğu Üniversitesi, ghadir.golkarian@neu.edu.tr (KKTC)
- Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN, 0000-0002-8854-1527, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, taskiranc@yahoo.com (Türkiye)
- Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA, 0000-0002-4164-8028, Giresun Üniversitesi, yalcinsarikaya@giresun.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Çağatay BENHÜR, 0000-0002-0962-9038, Selçuk Üniversitesi, cbenhur@selcuk.edu.tr (Türkiye)
- Doç. Dr. Murat Önsoy, 0000-0002-8990-1547, Hacettepe Üniversitesi, muratonsoy@hacettepe.edu.tr, (Türkiye)
- Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAİL, 0000-0001-9574-4704, Kars Kafkas Üniversitesi, emikail@turansam.org, (Türkiye)
- Doç. Dr. Atıl Cem ÇİÇEK, 0000-0001-9859-182X, Kars Kafkas Üniversitesi, atilcemcicek@yahoo.com (Türkiye)

- Doç. Dr. Murat ÖNSOY, 0000-0002-8990-1547, Hacettepe Üniversitesi (Uluslararası İlişkiler) muratonsoy@hacettepe.edu.tr (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Abbas KARAAĞAÇLI, 0000-0002-4476-6572, Giresun Üniversitesi, kara_agacali@yahoo.com (Türkiye)
- Dr. Öğretim Üyesi Kutay ÜSTÜN, 0000-0003-2572-2264, Ardahan Üniversitesi, kutayustun@ardahan.edu.tr (Türkiye)

TEMSİLCİLİKLER / REPRESENTATIONS / ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА

YURT İÇİ / ВНУТРИ СТРАНЫ / DOMESTIC

Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT – ANTALYA * Dr. Öğretim Üyesi Bilşen İNCE ERDOĞAN – AYDIN * Doç. Dr. Salim ÇONOĞLU – BALIKESİR * Dr. Öğretim Üyesi Ali ATALAY – BOLU * Halis TEKİN – BURDUR * Dr. Öğretim Üyesi Rahman ÇAKIR – GİRESUN * Dr. Öğretim Üyesi Fatma Sibel BAYRAKTAR – EDİRNE * Prof. Dr. Davut KILIÇ – ELAZIĞ * Dr. Öğretim Üyesi Hilal OYTUN ARSLAN – İSTANBUL * Prof. Dr. Özkan ÖZTEKTEN – İZMİR * Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ – KAYSERİ / NİĞDE * Prof. Dr. Cengiz GÖKŞEN – MERSİN * Osman KABADAYI – KIRŞEHİR * Dr. Erkan KALIPÇI - KONYA-NEVŞEHİR * Dr. Öğretim Üyesi Adnan Menderes KAYA – MALATYA * Dr. Öğretim Üyesi İbrahim Ethem ÖZKAN – NEVŞEHİR * Prof. Dr. Hikmet KORAŞ – NİĞDE * Prof. Dr. Ergin AYAN – ORDU * Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN – SAMSUN * Dr. Öğretim Üyesi Doğan KAYA – SİVAS * Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ – TRABZON * Doç. Dr. Rezzan KARAKAŞ – SİİRT / DİYARBAKIR * Dr. Öğretim Üyesi Turgay KABAK – BAYBURT / GÜMÜŞHANE * Dr. Ramazan ERGÖZ – SİİRT / BİTLİS * Prof. Dr. Mehmet EROL – GAZİANTEP * Doç. Dr. Mehmet TEYFUR - AĞRI

YURT DIŞI / ЗА РУБЕЖОМ / ABROAD

Mehmet Akif KORKMAZ – ALMANYA ▪ Jale İSMAİLOV – AZERBAYCAN ▪ İlya İVANOV – ÇUVAŞİSTAN ▪ Serpil KUP – FRANSA ▪ Maria ÇİKİA – GÜRCİSTAN ▪ Prof. Dr. Tacide HAFİZ – KOSOVA ▪ Prof. Dr. Hamdi HASAN – MAKEDONYA ▪ Lübov ÇİMPOYEŞ – MOLDOVA ▪ Eden MAMUT – ROMANYA ▪ Doç. Dr. Miryana MARİNKOVİÇ – SIRBİSTAN ▪ Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA - RUSYA FEDERASYONU ▪ Hakan KARAKOÇ - RUSYA FEDERASYONU – YAKUTİSTAN ▪ Doç. Dr. Nadya TIDİGOVA – ALTAY ▪ Murat TOYLU - TATARİSTAN M.C. ▪ Doç. Dr. İrina KAYAN - POKROVSKAYA – UKRAYNA ▪ Prof. Dr. İngeborg BALDAUF – ALMANYA ▪ Dr. Öğretim üyesi Taylan ABİÇ - KKTC ▪ Dr. Öğretim üyesi Nina PETROVİÇE - MOLDOVA ▪ Prof. Dr. Tursun GABİTOV – KAZAKİSTAN ▪ Prof. Dr. Kadir GOLKAYRAN – İRAN ▪ Doç. Dr. Ergali ESBOSUNOV – KAZAKİSTAN ▪ Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU – NAHÇIVAN ▪ Dr. Kızıl Maadır SİMÇİT, RUSYA FEDERASYONU – TUVA. ▪ Ertuğrul KULAÇ - RUSYA FEDERASYONU – BURYATİA ▪ İrina JERNOSENKO – RUSYA FEDERASYONU – ALTAY KRAY. Prof. Dr. Ruslan KADİROV, (RUSYA FEDERASYONU - DAĞİSTAN CUMHURİYETİ.) ▪ Doktorant Nursaula AKHATOVA (KAZAKİSTAN) ▪ Prof. Dr. Gous KHAN, (HİNDİSTAN) ▪ Doç. Dr. Sönmez ABBASLI (AZERBAYCAN) ▪ Prof. Dr. Jabbor ESHONKUL (ÖZBEKİSTAN)

İÇİNDEKİLER / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

KOZI KÖRPEŞ BAYAN SULU DESTAN ÜZERİNE BİR TAHLİL DENEMESİ
ANALYSIS OF EPIC KOZY KORPESH BAYAN SULU
АНАЛИЗ ЭПОСА КОЗЫ КОРПЕШ БАЯН СУЛУ
Gülzana NAUANOVA.....1

BİREYLERİN HANE İÇİ GIDA İSRAFI İLE İLGİLİ ALGILAMALARINI DEĞERLENDİRMEYE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA
A RESEARCH to EVALUATE INDIVIDUALS' PERCEPTION of HOUSEHOLD FOOD WASTE
ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ БЫТОВЫХ ОТХОДОВ ЧЛЕНАМИ СЕМЬИ В СОБСТВЕННЫХ КВАРТИРАХ
Yeliz DEMİR.....10

DOĞU AKDENİZ'DEKİ GELİŞMELER DOĞRULTUSUNDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI'NIN DÜNÜ VE BUGÜNÜ
THE PAST AND TODAY OF TURKISH FOREIGN POLICY WITHIN THE FRAMEWORK OF DEVELOPMENTS IN THE EAST MEDITERRANEAN
ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ В СООТВЕТСТВИИ С СОБЫТИЯМИ ВОСТОЧНОГО СРЕДИЗЕМНОМОРЯ
Eren Alper YILMAZ.....27

СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ПРОИЗВЕДЕНИЯМ ВАСИЛИЯ БАРНОВА
VASILİ BARNOV'UN TARİHİ ESERLERİNDE SOSYAL SORUNLAR
SOCIAL PROBLEM IN VASILİ BARNOV'S HISTORICAL WORKS
Vakhtang İNAURİ.....49

FORM AND FUNCTION CORRELATION OF OLD GEORGIAN CAUSATION
ESKİ GÜRCÜ DİLİNDE ETTİRGENLİK, BİÇİM VE İŞLEVSEL KORELASYONU
ФОРМАЛЬНО-ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ СООТНОШЕНИЕ В КАУЗАТИВЕ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА
Lamzira KOBAİDZE.....59

BELLEK SANATI “HATIRLAMA KÜLTÜRÜ” ETRAFINDA KARS ÖLÜ BAYRAMI VE YENİDEN DOĞMA İDEALİ
KARS DEAD FESTIVAL WITHIN THE FRAMEWORK OF MEMORY ART “REMINDING CULTURE” AND IDEA OF REBIRTH
ФЕСТИВАЛЬ МЕРТВЫХ В КАРСЕ В РАМКАХ ИСКУССТВА ПАМЯТИ «НАПОМИНАНИЕ КУЛЬТУРЫ» И ИДЕЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ
Filiz GÜVEN.....69

ÖĞRENME GÜÇLÜĞÜ GÖSTEREN ÖĞRENCİLERE PROBLEM ÇÖZME BECERİLERİNİN ÖĞRETİMİNDE ÇÖZÜMLÜ ÖRNEKLER UYGULAMASININ ETKİLİLİĞİ
EFFECTIVENESS OF WORKED-OUT EXAMPLES IN TEACHING PROBLEM-SOLVING SKILLS TO STUDENTS WITH LEARNING DIFFICULTIES

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕШЕННЫХ ПРИМЕРОВ В ОБУЧЕНИИ УМЕНИЯ В РЕШЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ДЛЯ СТУДЕНТОВ С ТРУДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ

Deniz DAĞSEVEN EMECEN.....81

ÖĞRETMENLERİN EĞİTİM ARAŞTIRMALARINA YÖNELİK TUTUMLARININ İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF TEACHERS' ATTITUDES TOWARDS EDUCATIONAL RESEARCH

ОТНОШЕНИЯ ПЕДАГОГОВ К ИССЛЕДОВАНИЯМ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

Alptürk AKÇÖLTEKİN.....102

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE YAYINLANAN TÜRK ROMANLARININ TEMATİK HARİTASI

THEMATIC MAP OF TURKISH NOVELS PUBLISHED DURING THE FIRST WORLD WAR

ТЕМАТИЧЕСКАЯ КАРТА ТУРЕЦКИХ РОМАНОВ В ЭПОХУ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Nusret YILMAZ.....111

TÜRKİSTAN'DAKİ TÜRK MEDENİYETİNİN YÜKSELMESİ VE DÜŞÜŞÜ ÜZERİNE

ON THE RISE AND FALL OF TURKISH CIVILISATIONS IN TURKISTAN

О РОСТЕ И ПАДЕНИИ ТУРЕЦКИХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ В ТУРКИСТАНЕ

Mehmetali KASIM.....132

SOĞMATAR

SOGMATAR

СОГМАТАР

Yusuf ALBAYRAK.....153

MODELLING OF CITRUS PRODUCTION AND EXPORT PROCESS: EASTERN MEDITERRANEAN REGION OF TURKEY

TURUNÇGİL ÜRETİM VE İHRACAT SÜRECİNİN MODELLENMESİ: DOĞU AKDENİZ ÖRNEĞİ

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА ПРОИЗВОДСТВА И ЭКСПОРТА ЦИТРУСОВ: ВОСТОЧНЫЙ СРЕДИЗЕМНОМОРСКИЙ РЕГИОН ТУРЦИИ

Hürol ASLAN - Ertan ZEREYAK - Sevgi Tüzün RAD.....169

HOW TO IMPROVE THE QUALITY OF TEACHING PROGRAMS IN ENGLISH MEDIUM INSTRUCTION AT UNIVERSITY? A CASE STUDY FROM TURKEY

ÜNİVERSİTEDE İNGİLİZCE DİLİNDE EĞİTİM YAPAN PROGRAMLARIN ÖĞRETİM KALİTESİ NASIL ARTIRILIR? TÜRKİYE'DEN BİR ÖRNEK OLAY

КАК ПОВЫСИТЬ КАЧЕСТВО ПРЕПОДАВАНИЯ ПО АНГЛИЙСКИМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОГРАММАМ В УНИВЕРСИТЕТЕ? ПРАКТИЧЕСКИЙ ПРИМЕР ИЗ ТУРЦИИ

İbrahim Efe EFEOĞLU - Ömür KILINÇARSLAN.....188

HASAN ALİ TOPTAŞ'IN SONSUZLUĞA NOKTA ROMANINDA BEDRAN'IN YALNIZLIKLA BÜTÜNLEŞMİŞ DÜNYASI BEDRAN'S WORLD INTEGRATED WITH LONELINESS IN HASAN ALI TOPTAS'S NOVEL SONSUZLUĞA NOKTA ПЕРЕПЛЕТЁННЫЙ С ОДИНОЧЕСТВОМ ВНУТРЕННИЙ МИР БЕДРАНА ПО РОМАНУ ГАСАНА АЛИ ТОПТАША "SONSUZLUĞA NOKTA" Berna CİVALIOĞLU SEVİNDİK - Yakup ÇELİK.....	205
K VOПРОСУ ДАТИРОВКИ ОДНОГО ТУРЕЦКОГО ДОКУМЕНТА TÜRKÇE BİR BELGE ÜZERİNE DÜŞÜNCELER FOR THE ISSUE OF DATING ONE TURKISH REFERENCE Kakhaber GLOVELİ.....	218
ORTHODOX CHURCH OF GEORGIA AND CORONA VIRUS PANDEMIC GÜRCÜ ORTODOKS KİLİSESİ VE KORONAVİRÜS SALGINI ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ ГРУЗИИ И ПАНДЕМИЯ КОРОНАВИРУСА Tea TATENASHVİLİ.....	231
SOĞMATAR RÖLYEF VE YAZITLARI RELIEF AND INSCRIPTIONS OF SOĞMATAR РЕЛЬЕФ И НАДПИСИ СОГМАТАРА Yusuf ALBAYRAK - Bahattin ÇELİK.....	246
ORHON YAZITLARINDA KİŞİ ADI VE UNVAN ÜZERİNE WRITING THE NAMES OF PEOPLE AND TITLES BASED ON ORHON'S WRITINGS ОБ ИМЕНИ И ТИТУЛЕ ЧЕЛОВЕКА В ОРХОНСКИХ НАДПИСЯХ Osman TÜRK.. ..	261
KRİZ ZAMANLARINDA HABER ÜRETİM SÜRECİ: 15 TEMMUZ 2016 DARBESİNDE GAZETECİLİK PRATİĞİ THE NEWS PRODUCTION PROCESS IN TIMES OF CRISIS: JOURNALISM PRACTICE IN THE JULY 15, 2016 СОУПРОЦЕСС ПРОИЗВОДСТВА НОВОСТЕЙ ВО ВРЕМЯ КРИЗИСА: ЖУРНАЛИСТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА 15 ИЮЛЯ 2016 ГОДА Mesut COŞKUN.....	274
KARAY TÜRKLERİNİN YAKARI METİNLERİNDE KUDÜS JERUSALEM IN PLEA TEXTS OF KARAI TURKS ИЕРУСАЛИМ В СЕМИТСКИХ ТЕКСТАХ КАРАЙСКИХ ТЮРКОВ Fatih ŞAYHAN.....	291
HARBETSUVAN TEPEŚİ 2019 YILI KAZI ÇALIŞMASI EXCAVATION OF HARBETSUVAN TEPE IN 2019 2019 ГОД АРХИОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК В ХАРБЕТЦУВАН-ТЕПЕ Bahattin ÇELİK - Hatice TOSYAGÜLÜ ÇELİK.....	303
TYANA ROMA HAMAMI KAZILARINDA ORTAYA ÇIKAN SÜTUN BAŞLIK PARÇALARI COLUMN HEADPIECES FROM THE EXCAVATIONS OF TYANA ROMAN BATH	

КАПИТЕЛИ КОЛОНН, НАЙДЕННЫЕ ПРИ РАСКОПКАХ РИМСКОЙ БАНИ В
ТИАНЕ

Tahir GÜRKAN - Osman DOĞANAY.....327

**TÜRKİYE’DE 81 İL BAZINDA İHRACAT PERFORMANSI VE GELİR DÜZEYİ
İLİŞKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ**

EXPORT PERFORMANCE AND INCOME LEVEL RELATIONSHIP IN 81 PROVINCES
OF TURKEY: PANEL DATA ANALYSIS

ЭКСПОРТНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ И ОТНОШЕНИЯ ДОХОДОВ: ПАНЕЛЬНЫЙ
АНАЛИЗ ДАННЫХ 81-ОЙ ПРОВИНЦИИ ТУРЦИИ

Adem KARAKAŞ.....354

**SİLİFKE YÖRESİ YÖRÜK KÜLTÜRÜNDE SERBEST ÖLÇÜLÜ İKİ YENİ TÜRKÜ
TWO FOLK SONGS IN FREE VERSE FROM YÖRÜK (NOMADIC TURKISH
COMMUNITY) CULTURE IN SİLİFKE REGION**

ДВЕ НОВЫЕ ПРОИЗВОЛЬНЫЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ ИЗ КУЛЬТУРЫ ЙОРУКОВ
СИЛИФКЕВСКОГО РЕГИОНА

Sonat SEYHAN.....387

**İLKELDEN MODERNE KOKUNUN TÜKETİMİ VE TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ
YANSIMASI**

CONSUMPTION OF FRAGRANCE FROM PRIMITIVITY UP TO MODERNITY AND
ITS REFLECTIONS IN TURKISH CULTURE

ОТ ПИМИТИВНЫХ АРОМАТОВ ДО СОВРЕМЕННЫХ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ НА
ТУРЕЦКУЮ КУЛЬТУРУ

Fidan UĞUR ÇERİKAN.....394

GÜRCİSTAN'DA AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ETNOPEDAGOJİSİ

ETHNOPEDAGOGY OF AZERBAIJANI TURKS IN GEORGIA

ЭТНОПЕДАГОГИКА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ГРУЗИИ

Gülnara GOCA MEMMEDLİ.....410

**KKTC’DE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE POLİS MEŞRUIYETİ VE
POLİSLE İŞBİRLİĞİ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ**

ANALYSIS OF POLICE LEGITIMACY AND COOPERATION LEVELS WITH POLICE
ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES IN TRNC

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПЕРЕМЕНЫ В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ СЕВЕРНОГО
КИПРА, ЛЕГИТИМНОСТЬ ПОЛИЦИИ И СОРУДНИЧЕСТВО С НИМ

Mehmet Ali TEKİNER - Cem KAYABAŞI.....423

TÜRKİYE’DE ASKERLİK HİZMETİ VE SOSYAL ZAMAN

MILITARY SERVICE AND LEISURE TIME IN TURKEY

ВОЕННАЯ СЛУЖБА И СОЦИАЛЬНОЕ ВРЕМЯ В ТУРЦИИ

Burak ŞAHİN.....445

KOZI KÖRPEŞ BAYAN SULU DESTAN ÜZERİNE BİR TAHLİL DENEMESİ

ANALYSIS OF EPIC KOZY KORPESH BAYAN SULU

АНАЛИЗ ЭПОСА КОЗЫ КОРПЕШ БАЯН СУЛУ

Gülzana NAUANOVA*

ÖZ

İnsanoğlunun geçmişinden izler sunan destanlar, halk edebiyatı unsurları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Halk edebiyatı unsurları bir milletin önemli değerlerindedir ve bu destanların önemi büyüktür. Destan, bir milletin kültürünün yeniden yaratıcısı olduğu için milli bir kod özelliğine sahiptir. Bir milletin geçmiş yaşamından izler sunan destanlar, tarihsel bir değer yanında ait olduğu milletin öz kimliğini de tanıtır hale getirmektedir. Destanlar tüm bu önemli değerlerin yanında o milletin gelecek kuşağının şekillendiricisidir. Gelecek kuşaklara geçmiş birikimlerinin aktarılması, çoğu zamanlarda öğüt anlamında taşınması açısından destanlardan yararlanılmaktadır. Kökünü yani tarihini halk edebiyatı unsurları sayesinde bilen, tanıyan ve ona göre hareket eden kuşak, ait olduğu milletin / toplumun unutulmamasını da sağlamış olacaktır. Genellikle dastanlar, kahramanca efsaneler, efsaneler ve masal hikayelerinin folklorik veya edebi bir işlemidir. Çoğunlukla, destanların bir yazarı yoktur (eski destanların toplayıcıları, yazılanların yazarları tarafından fark edilmemiştir).

Kazak destanı olan Kozi Körpeş ile Bayan Sulu destanı Türklerin eski yaşantılarından, gelenek-görenek, örf-adet ve mitlerinden izler taşımaktadır. Kazak Türklerinin Kozi Körpeş Bayan Sulu destanı çok eski zamanlardan gelmekte olan aşk destanı ve aynı zamanda Kazak Türkler arasında çok yaygın olan destan türüdür. Bir aşk hikayesi olan bu destan mücadeleciler bir uğraşım sonunda aşkların kavuşmasıyla son bulur. Mücadelenin gücü o şeye inanılan ve verilen değerle ölçülür. Bu çalışmada Kozi Körpeş ile Bayan Sulu destanının tahlili yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kahraman, Mücadele, Mit, Destan, Erginlenme

ABSTRACT

The epics that provide traces of the past of human beings have an important place in the elements of folk literature. Elements of folk literature are important values of a nation. The epic which is one of the elements of folk literature is of great importance. The epic has

* ORCID: [0000-0002-2923-9643](https://orcid.org/0000-0002-2923-9643), Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora öğrencisi, guzi-erke@mail.ru

Kozi Körpeş Bayan Sulu Destan Üzerine Bir Tahlil Denemesi

the characteristic of a national code because it is the creator of a nation's culture. The Epics, which offer traces of a nation's past life, make the self-identity of the nation to which it belongs, as well as a historical value, recognized. Besides all these important values, epics are the shaper of the next generation of that nation. The generation that knows, recognizes and acts according to its roots through the elements of folk literature, will also ensure that the nation / society to which it belongs is not forgotten. Usually epics are folklore or literary treatment of heroic myths, legends and fairy tales. Often epic poems do not have an author (collectors of ancient epics did not realize themselves as the authors of what was written). The narration is conducted on behalf of the narrator-real or fictional narrator, observer, participant or hero of the event.

The Kazakh epic of Kozy Korpesh and Bayan Sulu's epos carry traces of the ancient life traditions beliefs and myths of the Turks. The Kazakh Turks Kozy Korpesh and Bayan Sulu is an epic of love coming from ancient times and is also a kind of epic that is very common among Kazakh Turks. This epic one of the love stories an enduring struggle ends with the attainment of lovers. The power of the struggle is measured by the value that is believed and given to that thing. In this work will be analysed the epic Kozy Korpesh Bayan Sulu.

Key Words: Hero, Struggle, Myth, Epic, Maturation

АННОТАЦИЯ

Эпопеи, которые дают следы прошлого человека, занимают важное место в элементах народной литературы. Элементы народной литературы являются важными ценностями нации. Эпос, являющийся одним из элементов народной литературы, имеет большое значение. Эпос имеет характеристику национального кодекса, потому что он является создателем национальной культуры. Эпосы, которые представляют следы прошлой жизни нации, наряду с исторической ценностью, также признают самоидентификацию нации, к которой она принадлежит. Эпос наряду со всеми этими важными ценностями является формирователем следующего поколения этой нации. Поколение, которое знает свой корень, то есть историю через элементы народной литературы, признает и действует в соответствии с ним, будет гарантировать, что страна / общество, к которому он принадлежит, не будет забыта. Обычно эпосы являются фольклорной или литературной обработкой героических мифов, легенд и сказочных сюжетов. Часто эпические поэмы не имеют автора (собиратели древних эпосов не осознавали себя авторами написанного). Повествование ведётся от лица повествователя — реального или вымышленного рассказчика, наблюдателя, участника или героя события.

В Казахском эпосе Козы Корпеша и Баян Сулу сохранились следы древней жизни традиции обычай и мифы Тюркского народа. Легендарная Казахская народная эпопея Козы Корпеша и Баян Сулу это любовная эпопея с древних времен, а также распространенная эпопея среди Казахских Туроков.

Эта эпическая история одна из любовных историй о непрекращающейся борьбе заканчивается достижением влюбленных. Сила борьбы измеряется ценностью, в которую верят и придают этому значения. В этой работе будет проанализирован эпопея Козы Корпеш Баян Сулу.

Ключевые слова: Герой, Борьба, Миф, Эпопея, Созревание

1. GİRİŞ

Destan Altaylarda Tuvalar, Kuzey Teleüt ve Güney Sibiryaya versiyonları olarak kaydedilmiştir. *Teleüt versiyonu 1912 yılında D. Hlopatinov tarafından derlenen ve G. N. Potanin'in redaksiyonu altında çıkan Teleutskiye materyalı, sobranme G.M. Tokmaşevini onayıyla yayıma girmiştir. 1956 yılında S.S.Kataş Ulagan aymağındaki G.P.Almadakov'dan benzer bir masal derlenmiştir. Bu Teleut versiyonu Kuzey Altay bölgesinde de kaydedilmiş demektir.* (Smirnova, 1997: 267-273)

1.1 Olay Örgüsü

Eski zamanlarda biri cimri diğeri cömert olan iki zengin yaşardı. Bunlardan cimri olan Sarıbay cömert olan ise Karabay idi. Her ikisi de halkın kıskançlığı yüzünden yaşadıkları yerleri değiştirmek zorunda kalırlar. Karabay ile Sarıbay bir gün avda karşılaşır ve dertleşirler. Karabay Sarıbay'a yaşlı olduğunu söyler ve çocuğu olmadığından yakınıdır. Sarıbay'ında çocuğu yoktur. Eğer çocukları olursa ve biri oğlan diğeri kız olursa birbiri ile evlendireceklerini söylerler. Fakat ikisinde erkek olursa birbiri ile dost olacaklarını söylerler. Bu sohbet sırasında karşılına gebe bir geyik çıkar. Ama geyik gebe olduğu için onu öldürmeyip merhametli davranırlar. Çünkü kendilerinin de çocuğu yoktur.

Karabay Sarıbay'a Kargıbay ve Aybas adında iki kölesini verir. Karabay cömertliğini göstermek için mal vermeyi de düşünmektedir. Tam mal vereceği sırada aniden yağmur yağmaya başlar. Daha sonra Karabay eşinin erkek çocuk doğurduğu müjdeli haberini öğrenir. Müjde söyleyene de yüz at verecektir. Sarıbay'a da aynı müjdeli haber gelir ancak doğan çocuğun kız olduğunu öğrenir. Müjdeli haber verene bir tane kısrak verir. Karabay bir an önce oğlunu görmek için atını hızlıca sürerken atın ayağı kayar, attan düşer boynu kırılarak oracıkta ölür. Sarıbay'ın eşi ve Karabay'ın eşi cenaze töreni düzenlerler. Cenaze için çok sayıda hayvan kesmişlerdir. İki çocuğa isim vermek için evliya Baba Tüktü Şaşı Aziz gelir. Erkek olana Kozı, kız olana Bayan ismini verir. Bu iki çocuğun Allah tarafından birbiri için yaratıldığını söyler.

Sarıbay kızını vermemek için taşınmayı düşünür. Kölesi Alcabbar'ı çağırarak 'Kızımı, dul kadına ve yetim çocuğuna vermeyeceğim' deyip sözünden vazgeçer. Kölesine Ayagöz'e gidelim mi diye akıl danışır. Ayagöz'de de Nogay halkı yaşamaktadır. Bunu duyan karısı Sarıbay'ın düşüncelerine karşı çıkar ve kızının o çocukla evlenmesi gerektiğini söyler. Fakat karısının çabaları boşunadır. Sarıbay Ayagöz'e giderken kırk devesi zayıflar ve yorulur. Bu yüzden konaklama zorunda kalır. Akköl ve Cayılma isimleri de oradan kalmıştır. Kölesi Alcabbar taşınacakları için çok mutlu olur ve eline bayrağı alıp kara ata biner. Bir ayda gidilecek yeri kara atla bir günde gidip gelir. Yaşam için gerekli olan su ve bozkır olup olmadığını kontrol etmiştir. Sarıbay'a gelerek herşeyin bol olduğunu söyler. Orada Nogay halkının taştan yaptıkları kaleleri olduğunu söyler. Sarıbay fazla düşünmeden Ayagöz'e taşınır. Taşınırken bunları gören inek çobanı herkese zengin birinin geldiğini duyurur.

Kozı Körpeş Bayan Sulu Destan  zerine Bir Tahlil Denemesi

Sarıbay Ayagöz'e yerleŐir ve evini güzelce inşa eder. Nogay halkının hükümdarı Sultangazı Sarıbay'ı makamına davet eder. Sarıbay'ın kızı Bayan'ı güzelliğinden dolayı gören herkes bayılır. Bütün Nogay halkı Sarıbay'ın yeni doğan ay gibi bir kızı olduğunu söylerler ve herkes öğrenir. Sarıbay'ın kızını görmek için dört yüz erkek Bayan'ın önüne çıkmak ister. Herkes gider evde sadece Aybas kölesi kalır. Sultangazı'nın makamında çay verilir ve bu duruma Sarıbay'ın eşi yaprakdan nasıl böyle bir Şey çıkar diye ŐaŐakalır. Ama yine de bütün g zeliğlere rağmen eski topraklarına geri dönmek için Ayagöz'de hiç bir Şeyi beğenmez. Oturdukları yerin az üstünde Şakşak isimli zenginin tek oğlu olan Kodar bey Bayan'a gözünü kırpmadan bakar ve çok beğenir. Bayan ile konuşmak için dıŐarda bekler. Bayan çıktığında da seninle evleneceğim diye söylenerek peŐinden gider. Bayan'da 'Nogaylı biriyle evlenmeyeceğim beni rahatsız etme' der. Bayan'da Kodar'a benim beşik kertmem var, benden uzak dur der. Fakat bunlara kanmayan Kodar evlenmekte ısrarcı olduğunu söyler. Bayan için doksan kişi Sarıbay'a  oban olmaya gider. Bu sayede Sarıbay'a iyi görünmeye çalıŐacaklar. Bayan'ın yaşı on beşe gelir. Nogay halkı bir kız için aklını kaybeder. Bayan'ın haberi olmamasına rağmen doksan kişi benim olacak benim olacak diye tartıŐır. Kodar seyis olacak. Ondan sonra at doğar ve ismini Baka Aygır olarak koyar.    gün içerisinde büyür. K le Aybas ile Bayan'ın arası çok iyi olur. K le Aybas Bayan'a senin beşik kertmeni bulacağım der ve oradan kaçmaya çalışır. Kozı ya vermek için beş eŐyasını alır. Birincisi dombıra ikincisi kolye  c nc s  toka dördüncüsü altın sandık beŐincisi de beyaz (jamŐe)dir. bütün eŐyaları toplayıp Baka Aygır'ı aramaya koyulur. Doksan kişiden biri bunu görür ve Kodar'a söyler.

Kodar bunu duyunca delirmiŐ gibi bağırır ve bunu duyan Aybas hemen Kodarın yanına gelerek niye bağırıyorsun der. Aybas Kodar'ı sakinleştirir ve dinlenmesini söyler. Kodar dinlenmeye geçtiğinde aradığı atı bulur ve atı alarak ka ar. Daha sonra atın kaybolduğunu öğrenince belki bir yere dinlenmeye gitmiştir derler.

Aybas yola çıktığında yolda iki kalın ağaca denk gelir. Aybas attan iner ve uzanır. Baka aygır da terini kurutur. Konakladığı yerde dombıyı unutacak ve oraya Dombıralı ve Monşaktı ismini oradan kalmıştır. Kız için o garip k le canını tehlikeye atar ve kaybolduğunu anlamaz. Orada Bayan'ın altın sandığı düşer. Baka Aygır'ın durduğu yerin adı Tokıravın JamŐılı isimleri oradan kalmıştır. Bayan'ın tokası düşer ve oranın ismi de Karkaralı-Kızılık ordan kalmıştır. Dinlenmek için sık ormanlı bŐr dağa gelir. Orası da Bayan'ın doğduğu köy imiŐ. Bayanaul ismi de ordan kalmıştır. Esil-Nura nehrine gelir ve oraya geldiğinde Baka Aygır'ın sırtı ŐiŐer. Burada  c gün konaklayarak onu iyileŐtirir. Şu ve Talas boyuna geldiğinde bir  oban görür. Çobana kimin malı bu diye sorar ve Aybas beni tanımadın mı nu Karabay'ın malı diye söyler. Karabay'ın evine gittiğinde dul karısı çok yaŐlanmıştı. Aybas'a sen Kozı'ya söyleme der. Geldiğin gibi devam et, bir Şey söyleme o Şekilde yaşa git der.. Kozı arkadaşlarıyla aşık oynarken Aybas'ı görür ve herşeyi bırakıp ona koşar. Aybas çaktırmadan, bir Şey demeden atına binip gider.

Daha sonra ustalar demir sapan yapar ve attıkları taş kimin evine gelirse o taŐınacak derler. Taş  rg   ren bir kadının evine gelir ve o taŐınsın diye alay eder. Kadın herşeyi anlatacak, benimle uĐraŐacaĐına karımı bul der. Annesine gidip

söylediğinde ise annesi o kadın yalan söylüyor der. Kozi üç gün üç gece hiç birşey yapmadan bekler. Üç gün üç geceden sonra karnı acıkır. Annesine karnım çok aç der ve annesine buğday kavurur musn diye sorar. Buğdayı annesi eliyle verirken tutar ve herşeyi anlat der. Annesi de beşik kertmesi olduğunu söyler ve Kozi yola çıkar. Yola çıktığını öğrendikten sonra Aybas bekler ve yazdığı mektubu ona verir. Okuyup herşeyi öğrenir. Ayagöz'e gelirken bir çobana denk gelirler. Çobana gelip bu kimin malı diye sorarlar ve Sarıbay'ın malı cevabını alırlar. Çoban yolunu kaybeder, boran olur ve ölür. Onun elbiselerini Kozi giyer. Bayan da buraya gelir diye onu beklemeye koyulur. Sarıbay Bayan'a gider ve boran olduğunu birlikte gitmelerinin daha iyi olacağını söyler. Bayan koyunlarla karşılaştığında boran hemen geçer. Müjdeli haber eniştem geldi diye söyler. O da inanmayarak kamçıyla koyunun kuyruğuna vurur. Koyunun kuyruğundaki çizgi de ordan kalmıştır. Kozi Bayan'ın yanına gelerek eğer senin sevdiğin çoban olarak gelse sen tanır mısın diye sorar. Eğer ki sen sevgilim olsan senin altın kekilin olması lazım der. Oda açıp gösterir ve inanır. Kozi da dayanamayarak yanaklarından öper. Kamçı ile vurduğu koyun dile gelerek suçsuz yere bana vurdun iz kaldı senden de iz kalsın der. Öptüğü yerde de iz kalır. Üç yıl Bayan'la görüşmek için çoban olarak kalır. Kimseye çaktırmadan Bayan'la oynayıp gülerler. Üç yıl sonra eski kulübe de yattıkları yerde tezек toplayan köle görür. Kölenin gördüğünü görür ve birine söyler diye onu hemen öldürür. Eve geldiklerinde altın kekilini çıkarır her yer aydınlanır. Artık çoban omadan devam et hayatına der.

Düğüne herkes gider. Evde Kozi Bayan ve Aybas üçü kalır. İki kadın düğünden erken döner. Kozi ve Bayan'ın oynadığını görür. Dört gün dört gece geçer. Herkes döndüğünde ve malın başında sadece Aybas'ı gördüklerinde onları aramaya koyulurlar ve kulübe de yatarken görürler. Kodar gider babasına söyler. Onlar bütün Nogay halkını toplar. Korktukları için kimse gidip bişey yapamaz. Herkesin önünden geçerek ona yüzük verir ve geleceğini söyler. Kozi çok yürüdüğü için yorulur. Dinlenmek için orada uyur. Uyuduğu yerde Kodar Kozi'yı gümüş okla öldürür. Bayan kimin öldürdüğünü merak eder ve Kodar'ın öldürdüğünü öğrenir. Öğrendikten sonra Sarıbay'ın ailesi taşınır. Fakat Bayan hasta olduğu için orada kalır. Onu duyan Kodar Bayan'ın yanına gelir. Benimle evleneceksin der daha sonra Kozi'nin öldüğü yeri göstereceğim der bunu duyan halsiz olan Bayan hemen yerinden kalkar. İki yola çıkar. Biraz yürüdükten sonra Kodar Bayan'a gel oynayalım der. Hayır der ve öldüğü yeri gösterecektin der. O zaman su olan yere gidelim. Çukura gelince susadığını söyler. Sen bana su getir ben ondan sonra sen ne dersen onu yağacağım der. Çukur derin olduğu için kolumdan saçımınla bağla yoksa düşerim der. O aşağı indiğinde saçlarını keser ve ondan intikamını alır.

İntikamını aldıktan sonra Kozinin mezarına gider ve ağlar. Orada rüya görür. Rüyasında Kozinin başını getirip koyarsak dirilecek derler. Ardından kaç gün yaşamasını istediği Bayan'a sorulur. Bayan'da sonsuza kadar demiyorum sadece üç gün üç gece yaşasın bana yeter der. Başını getirip koyar ve Kozi dirilir. Üç gün üç gece geçer ve boran olur ikisi de ölür. Mezarları beyaz tuğladan yapılır.

Kırk bir molla Mekke'ye gider ve yanlarında kırk bir melekleri bulunmaktadır. Bu kırk bir molla mezarda kimin yattığını merak ederler. Gelip baktıklarında ikisinin

Kozı Körpeş Bayan Sulu Destan  zerine Bir Tahlil Denemesi

sarılı olduğunu görürler.  lselerde ikisinin de yüzleri bozulmadan kalmıştır. Kozı ve Bayan ikisinin hayatını Őir olarak anlatıp ceblerine koyarlar. Yaratılan yedi aşıkların biri de bunlar olsa gerek. Bunların bu durumuna kıyamayıp Allaha yalvarırlar. Alahım cömertlik vasfına sığınırız.  kisi için dua ederler kırk bir molla. Allah dualarını kabul eder ve onları diriltir. Yüzleri eskisinden daha da g zelleŐerek onlara otuz bir yıl verir gülüp oynamaları için.

Sarıbay'ın karısının rüyasına kızı girer. Biz burda kaldık gel bizi al der. Sabah erkenden kalkar gider. Yanlarına vardıklarında ağladığını görür ve niye ağladığını sorar. Annesi de kızım burda olduğu için ağlıyorum der. Atı Baka Aygır onları almaya gider. Onlarda evlerine dönüp orada yaşarlar. (Köpeyoğlu, 2015: 1-78)

2. KAHRAMANIN MACERASI

2. 1. Kahramanın Ailesi: Hikayenin kahramanları olan Kozı Körpeş ile Bayan'ın babaları zengin birileridir. Karabay'ın hanımı akıllı ve cesurdur. Sarıbay'ın hanımı da iyi bir insandır ve kızını Kozı'ya vermek ister. Ancak Karabay'ı ikna edemez. Karabay bir an önce oğlunu görmek için atını hızlıca sürerken atın ayağı kayar, attan düşer boynu kırılarak oracıkta ölür.

2. 2. Kahramanın Doğuşu: Karabay Sarıbay'a yaşlı olduğunu söyler ve çocuğu olmadığından yakınır. Sarıbay'ında çocuğu yoktur. EĞer çocukları olursa ve biri oğlan diğeri kız olursa birbiri ile evlendireceklerini söylerler. Fakat ikiside erkek olursa birbiri ile dost olacaklarını söylerler. Daha onlar avda iken Karabay'ın oğlu (Kozı) Sarıbay'ın kızı (Bayan) olur.

2. 3. Kahramanın Tahsili: Hikayede kahramanların tahsiliyle ilgili direkt bilgi yoktur. Ancak onların iyi eğitildikleri ozellikle Kozı'nın bir Şehzade gibi yetiŐtirildiĐi söylenir.

2. 4. Kahramanın AŞık Olması: Hikayede her iki kahraman da birbirlerini görmeden aşık olmuşlardır.

2. 5. Kahramanın Yola  ıkıŐı: Annesi de beşik kertmesi olduğunu söyler ve Kozı yola çıkar. Yola çıktığını öğrendikten sonra Aybas bekler ve yazdığı mektubu ona verir. Okuyup herşeyi öğrenir.

2. 6. Engeller ve  mtihanlar: Hikayede aşıkların kavuŐmasına ilk engel olan Bayan'ın babasıdır. Bayan'ı Kozı'ya vermek istemeyen ve bu yuzden ailesin alıp başka yere taşınır. Ondan sonra Bayan'ın yanına gitmeye  alıŐan Kozı'ya annesi izin vermes. En büyük engel Kodar'dır.

2. 7. Kahramanın DönüŐü: Bütün engellerdi kazanıp Kozı ve Bayan'ı yeniden dirilttikten sonra Atı Baka Aygır onları almaya gider. Onlarda evlerine dönüp orada yaşarlar.

2. 8 Sonuç: Tüm engellere rağmen her iki aşık birbirine kavuşur.

3. MOTİFLER

3. 1 AŐıĐın seyahate çıkması motifi: Kozı sevdiği Bayanı arayıp bulmak, ona kavuŐmak icin gurbet yollarına düşer.

3. 2 At motifi: Kozı'nın atı, Aybas'ın atı olağanüstü özelliklere sahip, iyi yetiştirilmiş atlardır ve kahramanların önemli yardımcılarıdır. Alcabbar bir ayda gidilecek yeri kara atla bir günde gidip gelir.

3. 3 Geyik motifi: Karşılarına gebe bir geyik çıkar. Ama geyik gebe olduğu için onu öldürmeyip merhametli davranırlar. Çünkü kendilerinin de çocuğu yoktur.

3. 4 Av motifi: Avcılık Türklerde esastır. Hikayede Karabay ile Sarıbay'ın avda karşılaşmaları bir motif olarak kullanılmıştır.

3.5 Görmeden aşık olma motifi: Her iki kahraman da birbirlerini görmeden, ancak birbirleri hakkında duydukları şeylere aşık olurlar.

3.6 İmtihan motifi: Kozı ile Kodar köyde ok atarak ve güreşerek birbirleriyle yarışır. Yanşı Kozı kazanır.

3. 7 Can yoldaşı motifi: Aybas can yoldaşıdır.

3.8 İntikam motifi: Bayan Kozı'nın intikamın Kodar'ı çukura düşürüp öldürür.

3.9 Kötülerin cezalandırılması, iyilerin mukafatlarında motifi: Hikayede kötüler sonunda yaptıklarının cezasını çeker. Hikayede iyi karakterleri sembolize eden Kozı ile Bayan birbirlerine kavuşurlar ve mutlu kalırlar.

3.10 Rüya motifi: Kozı'nın annesi Mamabike oğlunun sıkıntıda kaldığını rüyasında görmesi. Bayan Kozı'nın mezarında ağlarken ona rüyasında verilen açıklık.

3.11 Kırk bir motifi: Kırk bir molla Mekke'ye gider ve yanlarında kırk bir melekleri bulunmaktadır.

3.12 Üç sayı motifi: Aybas'ın atı Baka Aygır üç gün içerisinde büyümesi. Kozı'ya gider yolda yağırı şişip orda üç gün konklaması.

Üç gün üç gece Kozı hiç bir şey yapmadan beklemesi.

Üç yıl Bayan'la görüşmek için çoban olarak kalması.

Üç gün ömür istemesi.

3. 13 Yedi sayı motifi: Yaratılan yedi aşıkların biri olması.

3. 14 Yeniden doğuş motifi: Kozı'nın mezarına başın getirip koyar ve Kozı dirilmesi. Kırk bir molla ikisi için dua ederler. Allah dualarını kabul eder ve onları diriltmesi.

4. KİŞİLER/KAHRAMANLAR

Karabay: Cömert, Kozı'nın babası. Mamabike'nin kocası.

Sarıbay: Cimri, Bayan'ın babası, Karagöz'ün kocası.

Kozı: Destanın asıl kahramanı, Karabay'ın oğlu.

Bayan: Destanın asıl kahramanı, Sarıbay'ın kızı.

Kodar: Bayan'ı seven Kozı'yı öldüren kişi.

Kargıbay: Karabay'ın kölesi.

Aybas: Köle ve Kozı'nın arkadaşı.

Baba Tüktü Şaştı Aziz: Evliya.

Sultangazi: Nogay halkının büyük beyi.

Şakşak: Zengin Kodar'ın babası.

Kozı Körpeş Bayan Sulu Destan Üzerine Bir Tahlil Denemesi

Kongabay: Sarıbay'ın çobanı.

5. MEKAN

İnsanın varoluşsal serüveninde mekanın önemi büyüktür. Mekanı insandan ayırmak mümkün değildir. Çünkü insanın sığınacağı yer onun kendini güvende hissettiği yerdir. Mekanlar duruma göre değişkenlik gösterebilir ve ikiye ayrılır. Bunlar dar/kapalı mekan ve açık/geniş mekanlardır. Bireyin kendini güvende hissetmediği, ruhsal durumunun bozuk olduğunu anlatan mekan türü dar/kapalı mekandır. Bireyin ruhsal durumunun iyi olduğu kendini güvende hissettiği mekan türü de açık/geniş mekandır. Destanda geçen mekanlar genel olarak şöyledir: orman, Ayagöz, Akköl, Cayılma, Dombıralı, Monşaktı, Akşatau, Tokıraun, Jamşıtı, Bayanaul, Jaur Boğa, Şu, Talas, ev, kulübe, mezar, çukur. Çukur su içilen mekan olarak hikayede yer bulur ve birey için açık mekandır. Ancak intikam için çukura hapsedme ve ölümle sonuçlanma çukuru açık mekandan kapalı mekana dönüştürmüştür. Destanda geçen mezar imgesinde de böyle bir değişim söz konusudur. İnsanların öldükten sonra girdiği ve dirilmesinin mümkün olmadığı yer olan mezar destanda tekrar dirilmenin söz konusu olduğu bir mekana dönüşür. Böylece kapalı/dar olan mezar açık/geniş mekana dönüşür.

6. ZAMAN

V.V.Radlov bu versiyonu XIII. yüzyılın sonu XIV.yüzyılın başı, M.O.Auezov ve L.P.Potapov XI.-XII. Yüzyıllara 7 ait görmektedir. (Tveritin, 1949: 132) Kazakistan folklorcülerinin fikrine göre XV.-XVII, XVIII.yüzyılları Kozı Körpeş ile Bayan Sulu'ın Kazak versiyonunun yoğun gelişme dönemidir. (Auezov, 1957: 208 - 210.)

Destan da zaman eskiye dönüktür. Yazıldığı dönemden bugüne evrenselliğini korumuş ve içeriğinde yer alan olaylar düşünüldüğünde çok yabancı konular olmadığı görülür.

7. HİKAYEDE OLAĞANÜSTÜLÜKLER:

Aybas Baka Aygır olağanüstü bir ata sahiptir. Eve giren Kozı'nın nuru etraftı aydınlatmaktadır. Bayan koyunlarla karşılaştığında boran hemen geçer. Bayan'a müjdeli haber eniştem geldi diye söyler. O da inanmayarak kamçıyla koyunun kuyruğuna vurur. Koyunun kuyruğundaki çizgi de ordan kalmıştır. Kozı'nın mezarına başın getirip koyar ve Kozı diriler. Kırk bir molla ikisi için dua ederler. Allah dualarını kabul eder ve onları dirilmeleri. İşte tüm bu özellikler hikayedeki olağanüstülükler.

8. HİKAYEDEKİ DİN VE İNANÇ UNSURLARI:

Kozı annesini, malını, yurdunu Allah'a emanet eder, yola düşer. Ayrıca hikayede dişi maralı öldürmenin kötülük (uğursuzluk) getireceği inancı işlenmektedir ki bu anlayış Kazak Türkler arasında günümüzde bile yaşamaktadır.

9. SONUÇ

XIII. yüzyılda yazıldığı düşünölen Kozı Körpeş ve Bayan Sulu destanı bir aşkın konu edilişini anlatır. Bütün zorluklara rağmen kavuşma gerçekleşir. Bozkır yaşamı bazen olumsuz sonuçlar doğursa da bazen olumlu yönleri de bulunmaktadır. Kıskançlıklarla dolu bir olay yaşansa da sonuç ikisi içinde istenilen seviyede gerçekleşmiştir.

Bu çalışma destan metninin tahlil edilişini anlatır. Destan metni Köpeyoğlu nüshasından alınmıştır. Köpeyoğlunun Babalar Sözü Yüz Ciltlik kitabı içerisinde Aşıklar Destanı metni alınarak incelenmiştir.

KAYNAKÇA

- Auezov, M. (1957). Ustnoe, tvorçestvo kazakov - razdel v glave Kul'tura kazakskogo naroda v XV - XVII istoriya Kazakskoy SSR I, 208-210.
- Donna, R. Dünya Mitolojisi- 2.
- Köpeyoğlu, M.J. (2015). Babalar Sözü Yüz Ciltlik kitabı, 1-78.
- Ögel, B. Türk Mitolojisi-Türk. Tarih Kurumu.
- Smirnova, N.S. (1997). Kozı - Körpeş destanının Altay ve Kazak versiyonları (karşılaştırmalı inceleme denemesi) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 267-273.
- Tveritin, G. (1949). Kozı – Körpeş ile Bayan Sulu, Kızıl – Orda, Sovetskaya etnografiya. 132.

BİREYLERİN HANE İÇİ GIDA İSRAFI İLE İLGİLİ ALGILAMALARINI DEĞERLENDİRMEYE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

A RESEARCH to EVALUATE INDIVIDUALS' PERCEPTION of HOUSEHOLD FOOD WASTE

ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ БЫТОВЫХ ОТХОДОВ ЧЛЕНАМИ СЕМЬИ В СОБСТВЕННЫХ КВАРТИРАХ

Yeliz DEMİR*

ÖZ

Gıda kaybı ve israfı gıda üretim zincirinin her aşamasında meydana gelmektedir. Gıda kaybı tarımsal ürünlerin üretimi veya hayvanların yetiştirilmesi, hasat/kesim, depolama, işleme ve dağıtım aşamalarında oluşmaktadır. Gıda israfı ise perakende satış ve tüketim seviyelerinde meydana gelmektedir. Gelişmiş ülkelerde evlerde daha fazla gıdanın israf edildiği görülmektedir. Gıda israfının çevreye, ekonomiye ve sosyal hayata etkileri bulunmaktadır. Çalışmanın amacı, bireylerin evlerinde oluşan gıda israfı ile ilgili algılamasını değerlendirmek ve gıda israfı yapma nedenlerini belirlemektir. Bununla birlikte, bireyler için gıda israfının tanım ve kapsamının ne olduğunu tespit edilmesidir. Çalışmada, kolayda örneklem yöntemi kullanılarak sosyal medya üzerinden internet anketi ile 203 kişiden kullanılabilir veri elde edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, katılımcıların önemli bir kısmının evlerindeki gıda israfı miktarını düşük olarak algıladığı tespit edilmiştir. Buna rağmen en fazla israf edilen gıda grupları arasında tahıllar ve ekmekler (Örn. Pirinç, makarna, kekler ve hamur işleri), meyve ve sebzelerin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca hane içi gıdaların israf edilme oranlarının algılanmasının demografik verilere göre değişkenlik gösterdiği de tespit edilmiştir. Hane içi gıdaların israf edilme nedenleri arasında; gıdaların son kullanma tarihinin geçmesi %30,1, gıda ürünlerinin dayanıksızlığının farkında olunmaması %13,6, her zaman çok fazla hazırlanması %13,2, yemekleri yanlış hazırlanması (yakma, fazla pişirme, çok fazla tuz vb.) %12,7, ürünü kullanan ailenin sağlığı ve güvenliği konusunda endişeli olunması %7,7 ve doğru depolama ve / veya hazırlama teknikleri hakkında yeterli bilgi sahibi olunmaması %7,4 durumunun olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Gıda Kaybı, Gıda İsrafı, Hane İçi Gıda İsrafı, Algılama, İsraf Nedenleri.*

* ORCID: [0000-0003-0184-6828](https://orcid.org/0000-0003-0184-6828), İstinye Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Aşçılık Bölümü Öğretim Görevlisi, demiryel40@gmail.com

ABSTRACT

Food loss and waste occur at every stage of the food production chain. Food loss occurs during the production of agricultural products or raising animals, harvest / slaughter, storage, processing and distribution. Food waste, on the other hand, occurs at retail sales and consumption levels. It is seen that more food is wasted at homes in developed countries. Food waste has effects on the environment, economy and social life. The aim of the study is to evaluate individuals' perception of food waste in their homes and to determine the reasons for food waste. However, determining what the definition and scope of food waste is for individuals. The scale was organized as an internet survey and available data was obtained from 203 people on social media with convenience sampling method. According to the results of the analysis, it was determined that a significant portion of the participants perceived the amount of food waste at home as low. Despite this, cereals and breads (eg rice, pasta, cakes and pastries), fruit and vegetables were found to be among the food groups that were most wasted. In addition, it has been determined that the perception of the waste rate of food in the household varies according to demographic data. Among the reasons for waste of household foods are; the expiration date of the food is 30.1%, the awareness of the perishability of food products is 13.6%, the preparation is always too much 13.2%, the prepared the food incorrectly (burning, overcooking, too much salt, etc.) 12.7%, being worried about the health and safety of the family using the product was 7.7% and there is not enough information about the correct storage and / or preparation techniques was 7.4%.

Keywords: *Food Loss, Food Waste, Household Food Waste, Perception, Causes of Waste.*

АННОТАЦИЯ

Пищевые потери и отходы происходят на каждом этапе производственной цепочки. Потеря пищи происходит во время производства сельскохозяйственной продукции или разведения животных, сбора урожая/убоя, хранения, переработки и распределения. С другой стороны, пищевые отходы получаются на уровне розничных продаж и потребления. По сравнению с другими, в развитых странах люди употребляют ещё больше количество еды. Пищевые отходы влияют на окружающую среду, экономику и социальную жизнь. Цель исследования - оценить восприятие людьми пищевых отходов дома и определить причины получения пищевых отходов. Наряду с этим, установить, как определяется индивидами объем пищевых отходов и само понятие отхода. В ходе исследования по методу “удобных образцов” нужные данные были получены от 203 участника посредством интернет-опроса в социальных сетях. По результатам анализа было определено, что значительная часть участников воспринимала количество домашних пищевых отходов как минимальное. Несмотря на это, зерновые продукты и хлеб (например, рис, макаронные изделия, торты и выпечка), фрукты и овощи оказались среди групп продуктов, которые выбрасываются больше всего. Кроме того, было установлено, что восприятие количества пищевых отходов в домашнем хозяйстве варьируется в зависимости от демографических данных. Среди причин, по которым еда превращается в отходы было установлено, что выбрасываются 30,1% продуктов с истекшим сроком годности, нехватка информации о скоропортящейся продукции 13,6%, излишняя еда %13,2, неправильное приготовление (подгорание, переварка, слишком много соли и т. д.) 12,7%, принимая ввиду здоровье и безопасность семьи 7,7% и недостаточное знание правильных методов хранения и / или приготовления еды 7,4%.

Ключевые слова: пищевые потери, пищевые отходы, бытовые пищевые отходы, восприятие, причины отходов.

Bireylerin Hane İçi Gıda İsrافی İle İlgili Algılamalarını Değerlendirmeye Yönelik Bir...

1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Dünya'da 821 milyon insanın açlıkla mücadele ettiği ve bu sayının içerisinde 150 milyondan fazla çocuğun açlık sebebi ile sağlıklı büyümedikleri belirtmektedir. Bununla birlikte, Dünya Sağlık Örgütü okul çağındaki çocuklarda ve yetişkinlerde aşırı kilo ve obezitenin arttığını vurgulamaktadır. Diğer yandan, dünya çapında üretilen gıdaların üçte biri gıda tedarik zinciri boyunca kayba uğramakta veya israf edilmektedir (FAO, 2018: 2). Bu rakamlar, Dünyanın bir bölümünde açlıkla mücadele devam etmekteyken, başka bir bölümünde aşırı yemek tüketimine bağlı obezite sorunun olduğunu ve diğer yandan insan beslenmesi için üretilen gıdaların üçte birinin gıda tedarik zinciri boyunca farklı nedenlerle zincirden atıldığı görülmektedir.

İlgili literatürde gıda kayıp ve israfı ile ilgili tanım ve kapsamlar bulunmaktadır. Gıda israfının gıda değer zincirinin her aşamasında meydana geldiğini belirten çalışmalar olduğu gibi (Gooch, Felfel ve Marenick, 2010: 2), gıda kayıp ve israfını kavramsal olarak ayıran ve değerlendiren çalışmalarda bulunmaktadır (FAO, 2018; FAO, 2019). Gıda kaybı, insanlar tarafından tüketilmeyen, insan tüketimi için üretilen tüm gıdalarda oluşmaktadır (FAO, 2018: 4). Gıda tedarik zinciri boyunca tarımsal ürünlerin ekimi, hasadı, hayvanların yetiştirilmesi, kesimi, depolanması ve perakende işletmelerine ulaştırılmasına kadar geçen süreçte (FAO, 2019: 13) gıdalarda meydana gelen niteliksel veya niceliksel kayıplardır. Gıda israfı, perakende satış yerlerinde ve tüketiciler vasıtası ile gıdaların niteliksel ve niceliksel kayba uğraması gıda israfı olarak tanımlanmaktadır (FAO, 2019: 13). FAO'nun 2018 raporunda gıda israfının, gıda kaybının bir parçası olduğu belirtilmektedir. Ayrıca raporda gıda kaybının gıda tedarik zinciri boyunca farklı aktörler tarafından alınan kararlar ve yapılan uygulamalar nedeni ile insan tüketimine yönelik atılan veya bozulan gıdalar olarak tanımlanmaktadır. Verilen bilgilerden yola çıkılarak gıda kaybının oluşmasından gıda ürünlerinin üretimi, depolanması ve taşınmasından sorumlu bireylerken, gıda israfından perakende tüketim işletmeleri ve tüketiciler sorumludur. Gıda israfı, gıda kaybının bir parçası olarak kabul edilir ve gıda tedarik zinciri boyunca farklı aktörler tarafından alınan kararlar sonucunda insan tüketimine yönelik atılan veya bozulmaya bırakılan gıda olarak tanımlanır. Dölekoğlu (2017: 179) gelişmiş ülkelerde tüketici ve perakende satış düzeyinde kayıpların olduğunu, gelişmekte olan ülkelerde ise daha çok hasat ve depolama alanında gıdaların kayba uğradığını belirtmektedir.

Avrupa Birliğinde (EU) 2012 yılında 88 milyon ton gıda israf edilmiştir. Bu oran kişi başı 173 kilogram kadardır. Avrupa Birliğinde (EU) oluşan gıda israfından %53 evlerde, %19 gıdaların işlenmesinde, %12 yiyecek hizmetinden ve %11'inin gıda üretiminde meydana geldiği belirtilmektedir (Stenmarck vd., 2016: 4). Avrupa Birliğinde oluşan gıda israfının yarısından fazlasının evlerde ortaya çıktığı görülmektedir. Gıda israfının çevresel (örn. enerji, iklim değişikliği, su, kaynakların kullanılabilirliği), ekonomik (örn. fiyat dalgalanmaları, maliyetler), ve sosyal (örn. sağlık ve eşitlik) etkileri bulunmaktadır.

Uluslararası literatür incelendiğinde evlerde yapılan gıda israfını nitelik ve niceliksel olarak belirlemeye yönelik çalışmalar (Wenlock vd., 1980; Williams vd., 2012; Quested vd., 2011; Ramukhwatho, 2014; Silvennoinen vd., 2014; Oelofse, 2016; Mattar vd., 2018) bulunmaktadır. Türkiye’de özellikle ekmek israfı konusunda çalışmalar yapıldığı (Güneyli, 1982; Dölekoğlu, 2014; Ertürk vd., 2015; Taşçı vd., 2017; Onurlubaş ve Altunışık, 2019) görülmektedir. Türkiye’de gıda israfını hane halkının gıda satın alma davranışını, gıda harcamalarını, gıda israfını azaltma konusundaki isteklilik açısından inceleyen çalışma (Yildirim vd., 2016) ve hane içi yapılan gıda israfının miktar olarak, enerji olarak ve mutfak uygulamalarında hangi aşamalarda yapıldığını inceleyen bir çalışma da (Pekcan vd., 2005) bulunmaktadır.

Çalışmanın amacı, bireylerin hane içi gıda israfı ile ilgili algılamalarını, demografik değişkenlerin hane içi gıda israfı oranlarının algılanması üzerindeki etkisini belirlemek ve bireyler açısından gıda israfı kavram ve kapsamının tespit edilmesidir. Ayrıca hane içi gıdaların israf edilme nedenlerinin belirlenmesidir. Bu kapsamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hane içi gıda israfı ile ilgili ulusal ve uluslararası çalışmalar incelenecektir. İkinci bölümde, öncelikle katılımcılar açısından gıda israfının tanım ve kapsamı belirlenecektir. Ardından, hane içi gıda israfı ile ilgili algılamalarını ölçülecek ve demografik değişkenlere göre gıda israfı oranlarının algılanması üzerindeki etki analiz edilecektir. Analizlerin son aşamasında ise, hane içi gıda israfına neden olan etmenleri belirlenecektir. Sonuç bölümünde, elde edilen verilere göre uygulamacılara ve araştırmacılara yönelik birtakım önerilere yer verilecektir.

2. HANE İÇİ GIDA İSRAFI

Dünya’nın sahip olduğu sınırlı kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılabilmesi ve her insana yeterli gıdanın sağlanabilmesi için gıda israfının azaltılması gereklidir (Williams vd., 2012: 141). Genellikle gıdaların israf edilme nedenleri arasında gıda bozulmaları, gıda ürünlerinin son kullanma tarihleri, öğünlerden sonra oluşan yemek artıkları, kötü satın alma davranışı, menü planlama, fazla miktarda satın alma, gıda etiketleri, yetersiz depolama alanları, sağlıklı, kaliteli ve bol yemek sunma isteği olarak sayılmaktadır (Williams vd., 2012; Quested vd., 2011; Silvennoinen vd., 2014; Neff vd., 2015; FAO, 2019). Bununla birlikte evlerde gıda israfının oluşması nedenleri arasında çok fazla yemek pişirmek / hazırlamak, yiyecekleri zamanında kullanmamak ve yemek artıklarını kullanmak için güven eksikliği bulunmaktadır (Gooch, Felfel ve Marenick, 2010: 4). Ayrıca, istihdam, eğitim, hanedeki birey sayısı ve hane gelirinin gıda israfın hacmini etkilediği belirtilmektedir (Mattar, 2018:1219).

Wenlock vd., (1980: 53) kış aylarına göre yaz aylarında evlerde daha fazla gıdanın israf edildiğini belirtmektedir. Aile içinde yetişkinlerin çocuklara göre daha fazla gıda israfı yaptıklarını ayrıca ailede yaşayan kişi sayısı arttıkça kişi başı yapılan gıda israfının küçük ailelere göre daha az olduğunu tespit etmişlerdir (Williams vd., 2012: 141). Özellikle büyük gıda ambalajlarının gıda israfının oluşmasında etkisi olduğunu belirtmektedirler. Yazarlar büyük paketlerin bireyler tarafından tamamen tüketilmesinin zor olduğunu ve en gıdanın en iyi kullanım zamanı geçmesi nedeni

Bireylerin Hane İçi Gıda İsrafı İle İlgili Algılamalarını Değerlendirmeye Yönelik Bir...

ile israf edildiği vurgulanmaktadır. Mattar vd., (2018: 1222) dışarıda yemek yeme sıklığının ve en iyi teklifleri satın almanın gıda israfının artması üzerinde etkisi olduğunu vurgulamaktadır. Yazarlar suçluluk duygusunun gıda israfının azalması üzerindeki etkisi olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca kırsal alanlardaki hanelerde şehir alanlarındaki hanelere göre daha az gıda israfı yapıldığı tespit edilmiştir. Neff vd., (2015: 1) katılımcılar için gıda israfının azaltılmasında motivasyon kaynağı olarak para tasarrufu olduğu ve en az önem verilen etmenin çevresel konular olduğunu belirtmektedirler.

Bireylerin evlerinde israf edilen gıdaların miktarları ile ilgili algılamaların ölçüldüğü çalışmalarda katılımcıların gıdaları israf etmediklerini veya daha az miktarlarda israf ettikleri belirttikleri görülmektedir (Ramukhwatho vd., 2014; Neff vd., 2015). Ramukhwatho vd., (2014: 468) çalışmalarında katılan katılımcılardan %18'inin gıda israfı yaptıklarına katıldıklarını tespit etmişlerdir. Neff vd., (2015: 1) 1010 katılımcı üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmalarında, katılımcıların dörtte üçünün ortalama bir Amerikalıdan daha az gıda attıklarını belirttiklerini tespit etmişlerdir. Bu sonuçlar, bireylerin oluşan gıda israfı hacmi ile ilgili algılamalarının gerçekte olandan daha az olarak algıladıklarını göstermektedir.

Türkiye'de özellikle ekmek israfı ile ilgili çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Güneşli vd., (1982: 88) günde her apartmanda ortalama 1.1 adet ekmeğin israf edildiği bildirilmektedir. Yazarlar, çalışmanın yapıldığı dönemde Ankara ilini baz alarak fırın, bakkal-bayi ve evlerden günde ortalama 86.352 adet ekmeğin kullanılmayarak atıldığı ve bu oranın ekonomik değerinin yılda 800 milyona denk geldiğini vurgulamaktadırlar. Dölekoğlu vd., (2014) günde ortalama iki dilim ekmek israf edildiğini ve bu israfın yıllık ekonomik kaybının kişi başı 107 TL olduğunu bildirmektedirler. Onurlubaş ve Altunışık (2019: 266) ekmek israfı konusunda Bursa ilinde yaptıkları çalışmada evlerde ekmek israf edilme nedeninin fazla ekmek satın alınması, bayat ekmeğin sevilmemesi ve ekmeğin nasıl değerlendirilmesi gerektiğinin bilinmemesi olduğunu belirtmektedirler. Isparta ilinde ekmek tüketimi ve israfı konusunda yapılan bir diğer çalışmada Ertürk vd., (2015: 291) katılımcıların önemli bir oranının bayatlayan ekmekleri insan gıdası olarak değerlendirdiklerini belirtmektedirler. Farklı örneklemeler üzerinde ekmek israfı konusunda bayatlayan ekmeklerin çöpe atılma oranları Bursa ilinde %11,1 (Onurlubaş ve Altunışık, 2019: 257), Isparta ilinde %8,9 (Ertürk vd., 2015: 291), Tokat ilinde % %33,08 (Bal vd., 2013: 65), Ankara ilinde %2,2 (Taşçı vd., 2017: 75) olduğu görülmektedir.

İlgili literatürde Türkiye'de evlerde genel gıda israfını çeşitli yönlerden araştıran çalışma sayısının birkaç tane olduğu görülmektedir. Pekcan vd., (2005: 17-28) Ankara'da evlerde gıda israfını tespit etmek amacıyla yaptıkları çalışmalarında, günde ortalama 318.8 g yiyecek atıldığı ve hane başına düşen kişi başına ortalama günlük gıda atılma miktarının sırasıyla 318.8 gr-816.4 gr olduğu analiz edilmiştir. Yazarlar, evlerde yemeklerin hazırlanması ve servisi sırasında (kişi başı 121.5 gr) gıdaların en fazla israf edildiğini bildirmektedirler. Çalışmada en çok israf edilen gıda grupları arasında meyveler, sebzeler, kümes hayvanları, süt, yoğurt, ekmek ve balık olduğu görülmektedir. Diğer bir çalışmada Yıldırım vd., (2016: 487) çalışmaya

katılanların büyük bir çoğunluğunun kendilerini gıda israfından sorumlu olarak görmekte olduklarını belirtmektedirler. Çalışmada, market promosyonlarının etkisi ile fazla ürün satın alınması ve gıda etiketlerinin okunmasındaki yetersiz bilginin gıda israfını artırıcı etmenler olduğu belirtilmektedir.

İlgili alanda literatür araştırması sonunda hane içi gıda israfını çeşitli yönlerden araştıran uluslararası çalışmalar olduğu görülmektedir. Türk beslenme kültüründe ekmeğin önemli bir rolü bulunmaktadır. Türklerin her öğünde ekmeği tüketmesi ve bu duruma bağlı olarak ekmeği israfı ile ilgili yapılan ulusal araştırmaların israf konusuna önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Ancak ulusal literatürde genel olarak hane içi gıda israfı üzerine yapılan araştırma sayısının birkaç tane olduğu görülmektedir. Bu nedenle yapılan bu araştırmanın amacı literatürün bu alanına katkı sağlamaktır.

4.BİREYLERİN HANE İÇİ GIDA İSRAFI İLE İLGİLİ ALGILAMASINI DEĞERLENDİRMeye YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

Bu bölümde anket çalışması bulguları ve değerlendirmeleri yer almaktadır. Demografik sorular ve katılımcıların hane içinde oluşan gıda israfı ile ilgili algılamalarını, katılımcılar açısından gıda israfının tanım ve kapsamını tespit eden ve gıda israfının yapılma nedenlerini belirlemeye yönelik ifadeler içeren anket çalışması katılımcılara sosyal medya üzerinden ulaşılarak uygulanmıştır.

4.1. Araştırmanın Amacı

Uluslararası literatürde farklı örneklem grupları üzerinde hane içi gıda israfını çeşitli yönlerden inceleyen araştırmalar olduğu görülmektedir (Wenlock vd., 1980; Williams vd., 2012; Quested vd., 2011; Ramukhwatho, 2014; Silvennoinen vd., 2014; Oelofse, 2016; Mattar vd., 2018). Ulusal literatüre bu konuda katkı sağlanması gerekliliği bulunmaktadır. Çalışmanın amacı, bireylerin hane içi gıda israfı ile ilgili algılamalarını, demografik değişkenlerin hane içi gıda israfı oranlarının algılanması üzerindeki etkisini belirlemek ve bireyler açısından gıda israfı kavram ve kapsamının tespit edilmesidir. Ayrıca hane içi gıdaların israf edilme nedenlerinin belirlenmesidir. Amaca uygun olarak çalışmada incelenecek sorular aşağıdaki gibidir:

- 1- Katılımcıların hane içi gıda israf oranlarıyla ilgili algılaması nedir?
- 2- Katılımcıların hane içi gıda israf oranları demografik değişkenlere göre farklılık göstermekte midir?
- 3- Bireylerin hane içi gıda israfı ile ilgili algılaması nedir?
- 4- Hane içi gıda israfının yapılmasının sebepleri nelerdir?
- 5- Bireyler açısından gıda israfının tanım ve kapsamı nedir?

4.2. Araştırmanın evreni ve örnekleme

Bu araştırma hane içi gıda israfını ile ilgili tüketici algılamasını değerlendirmeye yönelik yapılan kesitsel bir araştırmadır. Kesitsel çalışmalarda hastalar veya olaylar zamanın bir noktasında incelenir (Çaparlar ve Dönmez, 2016: 213). Zaman ve maliyet gibi kısıtlayıcı nedenlerden dolayı internet anketi şeklinde

Bireylerin Hane İçi Gıda İsrafı İle İlgili Algılamalarını Değerlendirmeye Yönelik Bir...

ölçek hazırlanmıştır. İnternet temelli anketler daha başlangıç aşamasında olmasına rağmen hızla popüler olmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Çünkü internet anketlerinin daha geleneksel olan telefon ve posta ile anket metoduna nazaran daha hızlı, daha etkili, daha ucuz ve daha kolay uygulanabilir olduğu düşünülmektedir (Avcıoğlu, 2014: 90). Hazırlanan internet anketi, sosyal medya aracılığı ile kolayda örneklem yöntemi ile 203 kişiden kullanılabilir veri elde edilmiştir. Oldukça yaygın olarak kullanılan bu teknikte esas, ankete cevap veren herkesin örneğe dâhil edilmesidir. En kolay bulunan denek en ideal olanıdır (Altunışık, 2010: 140, aktaran, Yıldız, 2014: 9).

4.3. Veri Toplama Aracı

İlgili literatürden elde edilen veri toplamı aracı (Oelofse, 2016) üç bölümden oluşmaktadır. Anketin giriş kısmında araştırmanın amacı katılımcılara açıklanmaktadır. Anketin birinci kısmında demografik ifadeler yer verilmiştir. Araştırmanın ikinci kısmında katılımcıların evlerinde 1 hafta süre içerisinde gıdaların israf edilme miktarı ile ilgili ifadeler yer verilmiştir. Katılımcıların hane içi israf edilen gıda grupları ile ilgili algılamalarını ölçmek amacı ile doğrusal ölçekten faydalanılmıştır (1=en az israf edilen gıda- 7=en çok israf edilen gıda). Bu ifadelerden sonra katılımcıları gıda israfı ile ilgili 2 tanım verilmiştir. 1. Tanım= Gıda israfı, bir öğün tüketiminden sonra atılan (örn. Artıklar, yiyecek artıkları veya bozulmuş yiyecekler) çiğ veya pişmiş herhangi bir katı veya sıvı gıda maddesidir. 2. Tanım= Gıda israfı, bir gıda ürününün veya bir öğünün üretimi, hazırlanması ve tüketimi sırasında atılan, ham veya pişirilmiş katı veya sıvı herhangi bir gıda maddesidir. (örn. Gıdaların taşınması, işlenmesi, depolanması, satılması, hazırlanması, pişirilmesi ve servis edilmesi ile oluşan organik atıklardır). Katılımcılardan gıda israfı kapsamında bu tanımlardan birini seçmeleri istenmiştir. Anketin son bölümünde hane içi gıda israfının yapılma nedenlerini belirlemeye yönelik 12 ifadeye yer verilmiştir. Bu bölümden katılımcılar birden fazla seçeneği işaretleyebilmektedir.

4.4. Bulgular

Katılımcıların sahip olduğu demografik özellikleri belirlemek için betimleyici istatistiksel analizler (frekans, yüzde) kullanılmıştır. Tablo 1' de katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular verilmiştir. Bu kapsamda tabloda katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumları, hane içi kişi sayısı ve eğitim durumları gösterilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların %80,3'ü kadın (n=163), katılımcıları %19,2'si (n=39) erkektir. Katılımcıların yarısından fazlasının %53,2'sinin (n=108) 25-34 yaş aralığında olduğu, %27,6'sının (n=56) 18-24 yaş aralığında, %16,3'ünün (n=33) 45-54 yaş aralığında, %2,5'inin (n=5) ve %0,5'inin (n=1) olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların eğitim durumu incelendiğinde %2,5'inin (n=5) ilkokul, %3'ünün (n=6) ortaokul, %7,4'ünün (n=15) lise, %15,3'ünün (n=31) ön lisans, %37,9'unun (n=77) ve %33'ünün (n=67) lisansüstü eğitime sahip olduğu görülmektedir. Hane içi kişi sayısı incelendiğinde %5,4'ünün (n=11) 1 kişilik, %16,7'sinin (n=34) 2 kişilik, %22,7'sinin (n=46) 3 kişilik, %31'inin

(n=63) 4 kişilik, %13,3'ünün (n=27) 5 kişilik ve %10,3'ünün (n=21) olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Bilgiler	Kategoriler	Frekans	
		N	%
Cinsiyet	Kadın	163	80,3
	Erkek	39	19,2
Yaşınız	18-24 yaş arası	56	27,6
	25-34 yaş arası	108	53,2
	35-44 yaş arası	22	10,8
	45-54 yaş arası	33	16,3
	55-64 yaş arası	5	2,5
	65 ve yukarı	1	,5
Eğitim Durumunuz	İlkokul	5	2,5
	Ortaokul	6	3,0
	Lise	15	7,4
	Ön lisans	31	15,3
	Lisans	77	37,9
	Lisansüstü	67	33,0
Hane içi kişi sayısı	1 kişi	11	5,4
	2 kişi	34	16,7
	3 kişi	46	22,7
	4 kişi	63	31,0
	5 kişi	27	13,3
	6 ve yukarı	21	10,3
Hane içi ortalama gelir	3000 TL ve aşağısı	44	21,7
	3001-4000 TL arası	38	18,7
	4001-5000 TL arası	28	13,8
	5001-6000 TL arası	24	11,8
	6001-7000 TL arası	21	10,3
	7001 TL ve yukarı	46	22,7

Hane içi ortalama gelir incelendiğinde %21,7'sinin (n=44) 3000 TL ve aşağısı, %18,7'sinin (n=38) 3001-4000 TL arası, %13,8'inin (n=28) 4001-5000 TL arası, %11,8'inin (n=24) 5001-6000 TL arası, %10,3'ünün (n=21) 6001-7000 TL arası ve %22,7'sinin (n= 46) 7001 TL ve yukarı aylık ortalama gelire sahip oldukları analiz edilmiştir.

Gıda israfı tanımı ile ilgili katılımcıların %42,9'unun (n=87) "Gıda israfı, bir öğün tüketiminden sonra atılan (örn. Artıklar, yiyecek artıkları veya bozulmuş yiyecekler) çığ veya pişmiş herhangi bir katı veya sıvı gıda maddesidir." Seçeneğinin gıda israfı tanımı olarak seçerken, katılımcıların %57,1'i (n=116) gıda israfı tanımı olarak "Gıda israfı, bir gıda ürününün veya bir öğünün üretimi, hazırlanması ve

Bireylerin Hane İçi Gıda İsrafı İle İlgili Algılamalarını Değerlendirmeye Yönelik Bir...

tüketimi sırasında atılan, ham veya pişirilmiş katı veya sıvı herhangi bir gıda maddesidir. (Örn. Gıdaların taşınması, işlenmesi, depolanması, satılması, hazırlanması, pişirilmesi ve servis edilmesi ile oluşan organik atıklardır).” İfadelerini seçmişlerdir.

Tablo 2. Hane halkı tarafından israf edilen gıda türleri (Sıralama Düzeni: 1=En az israf edilen gıda türü; 7= En fazla israf edilen gıda türü (N=203)).

İfadeler	1		2		3		4		5		6		7		4 ile 7 arası toplam
	n	%	n	%	n	%	N	%	n	%	n	%	N	%	
1	142	70	32	15,8	8	3,9	12	5,9	2	1	2	1	3	1,5	9,4
2	64	31,5	57	28,1	47	23,2	14	6,9	13	6,4	3	1,5	4	2	16,8
3	149	73,4	36	17,7	9	4,4	4	2	1	0,5	1	0,5	1	0,5	3,5
4	72	35,5	52	25,6	30	14,8	17	8,4	14	6,9	10	4,9	6	3	23,2
5	147	72,4	31	15,3	12	5,9	5	2,5	2	1	2	1	2	1	5,5
6	124	61,1	38	18,7	23	11,3	9	4,4	4	2	2	1	1	0,5	7,9
7	144	70,9	27	13,3	13	6,4	12	5,9	1	0,5	1	0,5	1	0,5	7,4

İfadeler

1= Süt ürünlerinin (süt, yoğurt ve peynir)

2= Meyve ve sebzeler

3= Et, kümes hayvanları, balık ve yumurta

4= Tahıllar ve ekmekler (Örn. Pirinç, makarna, kekler ve hamur işleri)

5= Yağlar ve çeşniler (Örn. Yağlar, sirke ve soslar)

6= Tatlılar

7= Sıvılar ve içeceklerin (Örn. Alkolsüz içecekler, alkol ve meyve suları)

Hane halkı tarafından en çok israf edilen gıda türleri ile ilgili algılamalarını değerlendirmek amacı ile betimleyici istatistiksel analizler (frekans, yüzde) yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 2’de gösterilmektedir. Öncelikle meyve-sebze (%31,5) ve tahıllar grubu (%35,5) hariç katılımcıların yarısından fazlası süt ürünleri %70 (n= 142), et ve kümes hayvanları %73,4 (n=149), yağ ve çeşniler %72,4 (n=147), tatlıları %61,1 (n=124) ve sıvılar ve içeceklerin %70,9 (n=144) israf edilme oranının evlerinde en az olduğunu belirtmişlerdir. Diğer yönden katılımcılar tarafından en fazla israf ettiklerini belirttikleri gıda gruplarının tahıllar ve ekmek grubu %3 (n=6), meyve ve sebzeler grubu %2 (n=4), süt ürünleri grubu %1,5 (n=3), et, yağ ve çeşniler grubu %1 (n=2), kümes hayvanları, balık ve yumurta, tatlılar, sıvılar ve içecekler grubu için bu oranın %0,5 (n=1) olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak katılımcıların önemli bir çoğunluğu evlerinde gıdaların israf edilme oranını az olarak algıladığı düşünülebilir.

Hane içi çeşitli gıda sınıflarının israf edilme oranlarının algılanmasının demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla Ki-kare bağımsızlık testinden yararlanılmıştır. Ki-kare testi, gözlenen frekanslar (G) ile beklenen frekanslar (B) arasındaki farkın istatistik olarak anlamlı olup olmadığı temeline dayanır (Güngör ve Bulut, 2008: 84). Eğer iki nitel değişken arasında bir ilişkinin varlığı ortaya koymak istenirse ki-kare bağımsızlık testine başvurmak gerekir (Uzgören ve Uzgören, 2007: 182). Yapılan analizlerden istatistiksel açıdan anlamlı olan ($p < 0,05$) demografik değişkenlere ait sonuçlar Tablo 3, Tablo 4, Tablo 5 ve Tablo 6'da gösterilmektedir. Gözlenen ve beklenen değer arasındaki fark azaldıkça, yani birimlerin kategorilere olan dağılımının uyum düzeyi arttıkça, hesaplanan X^2 istatistikinin anlamlı çıkma olasılığı düşecektir. Bu testin kullanılabilmesi için, beklenen değeri beşten küçük olan kategori sayısının, toplam kategori sayısının %20'sini aşmaması ve tüm kategorilerde bu değer birden büyük olması gerekir. Bu koşulun sağlanmadığı durumlarda, mantıklı ise kategoriler arasında birleştirme yoluna gidilebilir (Büyüköztürk, 2014: 155). Arıker (2012: 17) çok küçük örneklerle çalışmamak gerektiğini ve değişkenleri çok şıklı olarak ele alınmamasının önerildiğini belirtmektedir. Yazar, araştırmada, bu gerekliliğin sağlanamaması halinde uygun sıra ve sütun birleştirmeleri yapılarak analizler gerçekleştirilebileceği vurgulamaktadır. Bu durumda gerçekleştirilen bu çalışmada hane için gıda ürünlerinin israf edilme oranının algılanmasını ölçmek amacıyla kullanılan sıralama düzeni (1=En az israf edilen gıda türü; 7= En fazla israf edilen gıda türü), 2'li grup olacak şekilde yeniden tanımlanmıştır (1-4 arası= 1 derece), (5-7 arası =2 derece). Gerçekleştirilen ki-kare testi sonucunda bazı hücrelerin 5'ten küçük olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Yaşın et, kümes hayvanları, balık ve yumurta ürünlerinin israf edilme oranının algılanması üzerindeki etkisi (Sıralama Düzeni: 1=En az israf edilen gıda türü; 7= En fazla israf edilen gıda türü (N=203)).

Et Ürünleri	1-4 arası (Düşük Algılama)		5-7 arası (Yüksek Algılama)		Toplam	
	n	%	N	%	n	%
Yaş değişkeni						
18-24 yaş arası	56	100	0	0	56	100
25-34 yaş arası	107	100	0	0	107	100
35-44 yaş arası	20	95,2	1	4,8	21	100
45-54 yaş arası	9	81,8	2	18,2	11	100
55-64 yaş arası	3	100	0	0	3	100
65 ve yukarısı	1	100	0	0	1	100

Ki-Kare (X^2): 24,652

Serbestlik Derecesi (sd): 5

Anlamlılık değeri (p): ,000

Bireylerin Hane İçi Gıda İsrafı İle İlgili Algılamalarını Değerlendirmeye Yönelik Bir...

Katılımcıların yaşı ile hane içi gıdaların israf edilme oranlarının algılanması arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit edebilmek için ki-kare testi yapılmıştır. Tablo 3'te yaş değişkeni ile et, kümes hayvanları, balık ve yumurta gibi gıda ürünlerinin israf edilme oranlarının algılanması arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılıklar ($\chi^2=24,652$ ve $p<0,05$) olduğu görülmektedir. Tabloda görüldüğü üzere, 18-24 yaş arasındaki katılımcıların %100'ünün (n=56), 25-34 yaş arasındaki katılımcılar %100'ünün (n=107), 35-44 yaş arası %95,2'sinin (n=20), 45-54 arası 81,8'inin (n=9), 55-64 arası %100'ünün (n=3) ve 65 yaş ve yukarısı için %100'ünün (n=1) hane içi et ürünlerinin israf edilme oranını düşük olarak algıladığı görülmektedir.

Tablo 4. Yaşın tatlılar israf edilme oranının algılanması (Sıralama Düzeni: 1=En az israf edilen gıda türü; 7= En fazla israf edilen gıda türü (N=203)).

Tatlılar	1-4 arası (Düşük Algılama)		5-7 arası (Yüksek Algılama)		Toplam	
	N	%	N	%	n	%
Yaş değişkeni						
18-24 yaş arası	54	96,4	2	3,6	56	100
25-34 yaş arası	105	98,1	2	1,9	107	100
35-44 yaş arası	21	100	0	0	21	100
45-54 yaş arası	10	90,9	1	9,1	11	100
55-64 yaş arası	2	66,7	1	33,3	3	100

Ki-Kare (X^2): 11,953

Serbestlik Derecesi (sd): 4

Anlamlılık değeri (p): ,018

Tablo 4' te katılımcıların yaşı ile hane içi tatlıların israf edilme oranının algılanması arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılıklar ($\chi^2=11,953$ ve $p<0,05$) olduğu görülmektedir. Tabloda görüldüğü üzere 18-24 yaş arası katılımcıların %96,4'ünün (n=54), 25-34 yaş aralığındaki katılımcıların %98,1'inin (n=105), 35-44 yaş aralığındaki katılımcıların %100'ünün (n=21), 45-54 yaş aralığındaki katılımcıların %90'ının (n=10) ve 55-64 yaş aralığındaki katılımcıların %66,7'sinin (n=2) hane içi tatlı ürünlerinin israf edilme oranını düşük olarak algıladığı görülmektedir.

Tablo 5. Yaşın hane içi sıvılar ve içeceklerin (Örn. Alkolsüz içecekler, alkol ve meyve suları) israf edilme oranının algılanması üzerindeki etkisi (Sıralama Düzeni: 1=En az israf edilen gıda türü; 7= En fazla israf edilen gıda türü (N=203))

İçecek	1-4 arası (Düşük Algılama)		5-7 arası (Yüksek Algılama)		Toplam	
	N	%	N	%	n	%
Yaş değişkeni						
18-24 yaş arası	55	98,2	1	1,8	56	100
25-34 yaş arası	107	100	0	0	107	100
35-44 yaş arası	21	100	0	0	21	100

45-54 yaş arası	9	90	1	10	10	100
55-64 yaş arası	3	100	0	0	3	100

Ki-Kare (X^2): 9,707

Serbestlik Derecesi (sd): 4

Anlamlılık değeri (p): ,046

Tablo 5'te katılımcıların yaşı ile hane içi alkollü ve alkolsüz içeceklerin israf edilme oranının algılanması açısından istatistiksel açıdan anlamlı farklılıklar ($\chi^2=9,707$ ve $p<0,05$) olduğu görülmektedir. Tabloda görüldüğü üzere 18-24 yaş arası katılımcıların %98,2'sinin (n=55), 25-34 yaş aralığındaki katılımcıların %100'ünün (n=107), 35-44 yaş aralığındaki katılımcıların %100'ünün (n=21), 45-54 yaş aralığındaki katılımcıların %90'ının (n=9) ve 55-64 yaş aralığındaki katılımcıların %100'ünün (n=3) hane içi alkollü ve alkolsüz içeceklerin israf edilme oranını düşük olarak algıladığı görülmektedir.

Tablo 6. Eğitim durumunun et, kümes hayvanları, balık ve yumurta ürünlerinin israf edilme oranlarının algılanması üzerindeki etkisi (Sıralama Düzeni: 1=En az israf edilen gıda türü; 7= En fazla israf edilen gıda türü (N=203)).

Et ürünleri	1-4 arası (Düşük Algılama)		5-7 arası (Yüksek Algılama)		Toplam	
	n	%	N	%	n	%
İlkokul	3	75	1	25	4	100
Ortaokul	6	100	0	0	6	100
Lise	14	93,3	1	6,7	15	100
Ön lisans	31	100	0	0	31	100
Lisans	77	100	0	0	77	100
Lisansüstü	65	98,5	1	1,5	66	100

Ki-Kare (X^2): 19,302

Serbestlik Derecesi (sd): 5

Anlamlılık değeri (p): ,002

Tablo 6'da katılımcıların eğitim durumu ile hane içi et, kümes hayvanları, balık ve yumurta ürünlerinin israf edilme oranlarının algılanması arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Gerçekleştirilen ki-kare analizinin istatistiksel açıdan anlamlı ($\chi^2 = 19,302$ ve $p<0,05$) olduğu görülmektedir. Tabloda görüldüğü üzere, ilkokul mezunu katılımcıların %75'inin (n=3), ortaokul mezunu katılımcıların %100'ünün (n=6), lise mezunu katılımcıların %93,3'ünün (n=14), ön lisans mezunu katılımcıların %100'ünün (n=31), lisans mezunu katılımcıların %100'ünün (n=77) ve lisansüstü katılımcıların %98,5'inin (n=65) hane içi gıda israfını düşük olarak algıladıkları tespit edilmiştir.

Hane içi gıdaların israf nedenlerini belirlemek amacı ile betimleyici istatistiksel analizler (frekans, yüzde) yararlanılmıştır. Sonuçlar Tablo 7'de

Bireylerin Hane İçi Gıda İsrafı İle İlgili Algılamalarını Değerlendirmeye Yönelik Bir...

gösterilmektedir. Hane içinde gıdaların israf edilme nedenler sırasıyla gıdaların son kullanma tarihinin geçmesi %30,1(n=126), gıda ürünlerinin dayanıksızlığının farkında olunmaması %13,6 (n=57), her zaman çok fazla hazırlanması %13,2 (n=55), yemekleri yanlış hazırlanması (yakma, fazla pişirme, çok fazla tuz vb.) %12,7 (n=53), ürünü kullanan ailenin sağlığı ve güvenliği konusunda endişeli olunması %7,7 (n=32) ve doğru depolama ve / veya hazırlama teknikleri hakkında yeterli bilginin olunmaması %7,4 (n=31) durumunun etkili nedenler olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7. Gıdaların İsraf Edilme Nedenleri

İfadeler	n	%
Gıdaların son kullanma tarihinin geçmesi	126	%30,1
Ürünü kullanan ailemin sağlığı ve güvenliği konusunda endişeliyim	32	%7,7
Her zaman çok fazla hazırlarım	55	%13,2
İştah açıcı görünmemesi	19	%4,5
Promosyonlar fazla satın almama neden oldu	16	%3,8
Mağaza içi reklamlar gibi çekici görüntüler listemde olmayan ürünleri satın almaya teşvik etti	9	%2,2
Yemekleri yanlış hazırladım (yakma, fazla pişirme, çok fazla tuz vb.)	53	%12,7
Dürtü ile yeni ve ilginç ürünleri satın alma eğilimim vardır	8	%1,9
Doğru depolama ve / veya hazırlama teknikleri hakkında yeterli bilgim yoktu	31	%7,4
Her zaman yeni gıda trendlerine, moda veya diyetlere uymaya çalışırım	1	%0,2
Gıda ürünlerinin dayanıksızlığının farkında değildim	57	%13,6
Diğer	11	%2,6

Not: Çoklu yanıt olduğu için n sayısı örneklem sayısını geçmektedir.

5. SONUÇ ve TARTIŞMA

Gıda kaybı gıda tedarik zinciri boyunca tarımsal üretim, hayvan beslenmesi, hasat, kesim, depolama, perakende mağazalara gıda ürünlerinin taşınmasına kadar geçen süreçte gıdada meydana gelen niteliksel ve niceliksel kayıplar olarak tanımlanmaktadır. Gıda israfı ise perakende mağazalarda ve tüketici kesimi tarafından gıdaların niteliksel veya niceliksel olarak zarara uğratılması veya insan tüketimi için uygunken kullanılmadan çöpe atılması durumudur. Gelişmekte olan ülkelerde hasat, depolama veya taşıma gibi aşamalarda gıdaların kayba uğrama oranı fazlayken, gelişmiş ülkelerde daha çok tüketiciler tarafından gıdanın israf edilme oranı fazladır. Gıdaların israf edilmesi sonucu insanların bir kısmı ihtiyacı olan yeterli ve nitelikli gıdaya ulaşamazken, diğer yünden yeni gıda üretmek için Dünya kaynakları daha fazla kullanılmakta bu durumun çevreye, ekonomiye ve topluma zararı gün geçtikçe artmaktadır.

Çalışmanın amacı, bireylerin hane içi gıda israfı ile ilgili algılamalarını, demografik değişkenlerin hane içi gıda israfı oranlarının algılanması üzerindeki

etkisini belirlemek ve bireyler açısından gıda israfı kavram ve kapsamının tespit edilmesidir. Ayrıca hane içi gıdaların israf edilme nedenlerinin belirlenmesidir.

Gerçekleştirilen bu çalışmada, katılımcıların önemli bir çoğunluğu hanelerinde yaptıkları gıda israfı miktarlarının çok az olduğunu belirtmişlerdir. Bu sonuç katılımcıların hane içi açığa çıkan gıda israfı miktarını düşük olarak algıladıklarını göstermektedir. Elde edilen bu sonuç ilgili literatürdeki çalışmalarla paralellik göstermektedir (Ramukhwatho vd., 2014; Neff vd., 2015). Yine de hane içi en çok israf edilen gıda grupları incelendiğinde tahıllar ve ekmeklerin (Örn. Pirinç, makarna, kekler ve hamur işleri), meyve ve sebze gruplarının olduğu görülmektedir. Oelofse (2016: 54) çalışmasında en çok israf edilen besin grupları arasında meyve ve sebzeler daha sonra tahıllar ve ekmeklerin (Örn. Pirinç, makarna, kekler ve hamur işleri) olduğunu belirtmektedir. Dikkat çekilmesi gereken diğer bir sonuç ise, gıda israfının tanımıdır. Katılımcıların, %42,9'unun (n=87) "Gıda israfı, bir öğün tüketiminden sonra atılan (örn. Artıklar, yiyecek artıkları veya bozulmuş yiyecekler) çığ veya pişmiş herhangi bir katı veya sıvı gıda maddesidir." olarak tanımladığı ve bu durumda katılımcıların önemli bir kısmı tarafından gıda israfı kavramının yalnızca tabaklarında kalan artık yemekler olarak değerlendirildiği düşünülebilir. Katılımcıların %57,1'i (n=116) gıda israfı tanımı olarak "Gıda israfı, bir gıda ürününün veya bir öğünün üretimi, hazırlanması ve tüketimi sırasında atılan, ham veya pişirilmiş katı veya sıvı herhangi bir gıda maddesidir. (Örn. Gıdaların taşınması, işlenmesi, depolanması, satılması, hazırlanması, pişirilmesi ve servis edilmesi ile oluşan organik atıklardır)." ifadesini seçmişlerdir. Gıdaların eve ulaştırılması, depolanması, hazırlanması ve tüketimi aşamasında oluşan israfı hane içi gıda israfı olarak saydıkları görülmektedir.

Özellikle ilgili literatürde demografik değişkenlerin bireylerin hane içi gıda israfını nitelik ve nicelik yönünden etkilediğini belirtilmektedir (Koivupuro, 2012; Silvennoinen vd., 2014; Tucker ve Farrelly, 2016). Demografik değişkenlerin, hane içi israf edilen gıda ürünlerinin oranlarının algılanması üzerindeki etkisini anlamak amacıyla yapılan Ki-kare bağımsızlık testi sonucunda özellikle katılımcıların yaşının ve eğitim durumunun hane içi gıdaların israf edilme oranlarının algılanması üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir. Yaş değişkeninin et, kümes hayvanları, balık ve yumurta ürünlerinin, tatlı ürünlerinin, sıvılar ve içeceklerin (örn. Alkolsüz içecekler, alkol ve meyve suları) israf edilme oranlarının algılanması üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Eğitim değişkeninin ise, et, kümes hayvanları, balık ve yumurta ürünlerinin israf edilme oranlarının algılanması üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Gerçekleştirilen ki-kare analizi sonucunda katılımcıların büyük bir kısmı tarafından evlerde yapılan gıda israfını düşük olarak algıladığı görülmektedir.

Katılımcıların gıda israf etme nedenleri arasında gıdanın son kullanma tarihinin geçmesi, gıda ürünlerinin dayanıksızlığının farkında olunmaması, her zaman çok fazla hazırlanması, yemeklerin yanlış hazırlanması (yakma, fazla pişirme, çok fazla tuz vb.), ürünü kullanan ailenin sağlığı ve güvenliği konusunda endişeli olunması ve doğru depolama ve/veya hazırlama teknikleri hakkında yeterli bilgiye sahip olunmaması durumunun etkili nedenler olduğu tespit edilmiştir.

Bireylerin Hane İçi Gıda İsrafı İle İlgili Algulamalarını Değerlendirmeye Yönelik Bir...

5.1. Öneriler

- Bireylere gıda israfının kapsamının doğru bir şekilde aktarılması, hane içi oluşan gıda israfının sadece tabakta yemek sonrası kalan artık yiyeceklerle sınırlı olmadığı belirtilmelidir.
- Bireylere, alışverişe çıkmadan önce kalan yiyecekleri listeleterek, buzdolabı kapağına asılması böylece tüm aile bireylerinin bir önceki alışverişten kalan gıdaları görmesi ve buna göre gıda satın alımını ve tüketimini gerçekleştirmesi konusunda farkındalık kazandırılmalıdır.
- FIRST IN-FIRST OUT kuralı evde gıda malzemelerinin depolanmasında ve kullanılmasında uygulanmalıdır.
- Özellikle taze patatesin kabuğunun soyulmadan pişirilebileceği, yeşil kabakların kabuklarının mücver yapımında kullanılabilmesi, bezelyenin kabuğunun da zeytinyağlı fasulye gibi pişirilip tüketilebileceği halka yemek programları aracılığıyla aktarılabilir.
- Yukarıdaki maddelerle hane içi gıda israfının önlenmesi ve halkın bilinçlendirilmesi için öncelikle halka bu kapsamda eğitimler sağlanarak (sosyal medya videoları, yemek programları vb.) israf konusunda farkındalığın artırılması gerekmektedir.
- İleride yapılacak çalışmalarda hane içi gıda israfının niceliksel olarak belirlenmesi konusunda araştırmalar yapılabilir. Hane içi gıda israfı ile ilgili ailelerin düşüncelerini ve bilgi düzeyini analiz etmek için nitel veri toplama yöntemlerinden faydalanarak bir çalışma yapılabilir. Hane içi gıda israfını konusunda bölgesel karşılaştırmalı araştırmalar yapılarak ilgili literatüre katkı sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Arıker, Ç. (2012). Tüketicilerin restoran seçiminde kullandıkları seçim kriterleri ile demografik özellikleri arasındaki ilişki. *Öneri Dergisi*, 10(38), 11-31.
- Avcıoğlu, G. Ş. (2014). Internet survey applications in social sciences: response rate, data quality, sample problems and solutions Sosyal bilimlerde internet anketi uygulamaları: cevaplama oranı, veri kalitesi, örneklem sorunları ve çözümleri. *Journal of Human Sciences*, 11(2), 89-113.
- Bal, Z. E., Sayılı, M., & Gözener, B. (2013). Tokat ili merkez ilçede ailelerin ekmek tüketimleri üzerine bir araştırma. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 30(1), 61-69.
- Büyüköztürk, Ş. (2014). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. *Pegem Akademi*, Ankara.
- Çaparlar, C. Ö., & Dönmez, A. (2016). Bilimsel Araştırma Nedir, Nasıl Yapılır? *Turk J Anaesthesiol Reanim*, 44, 212-8.
- Dölekoğlu, C. Ö., GİRAY, F. H., & ŞAHİN, A. (2014). Mutfaktan Çöpe Ekmek: Tüketim ve Değerlendirme. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (44).

- Dölekoğlu, C. Ö. (2017). Gıda kayıpları, israf ve toplumsal çabalar. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(2), 179-186.
- Ertürk, A., Arslantaş, N., Sarıca, D., & Demircan, V. (2015). Isparta ili kentsel alanda ailelerin ekmek tüketimi ve israfı. *Akademik Gıda*, 13(4), 291-298.
- Gooch, M., Felfel, A., & Marenick, N. (2010). Food waste in Canada. *Value Chain Management Centre*, George Morris Centre, November.
- Güneyli, U., Kasap, G., Beyhan, Y., Taşçı, N., Samur, S., & Tayfur, M. (1982). Fırın, Bakkal-Bayilerde Meydana Gelen Ekmek İsrافی ve Apartmanlardan Çöpe Atılan Ekmek Kayıpları, İsrاف ve Kayıpların Nedenleri ve Önlemler. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 11, 80-91.
- Güngör, M. Ve Bulut, Y. (2008). "Ki-kare testi üzerine". *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 7.1: 84-89.
- Koivupuro, H. K., Hartikainen, H., Silvennoinen, K., Katajajuuri, J. M., Heikintalo, N., Reinikainen, A., & Jalkanen, L. (2012). Influence of socio-demographical, behavioural and attitudinal factors on the amount of avoidable food waste generated in Finnish households. *International journal of consumer studies*, 36(2), 183-191.
- Mattar, L., Abiad, M. G., Chalak, A., Diab, M., & Hassan, H. (2018). Attitudes and behaviors shaping household food waste generation: Lessons from Lebanon. *Journal of Cleaner Production*, 198, 1219-1223.
- Neff, R. A., Spiker, M. L., & Truant, P. L. (2015). Wasted food: US consumers' reported awareness, attitudes, and behaviors. *PloS one*, 10(6).
- Oelofse, S. H., & Marx Pienaar, N. J. M. M. (2016). Household Food Wastage—A case study of middle to high income urban households in the City of Tshwane.
- Onurlubaş, Ö. Ü. E., & Altunışık, R. (2019). Ekmek tüketim alışkanlıkları ve israf eğilimi üzerine bir araştırma: Bursa ili örneği. *Cataloging-In-Publication Data*, 257.
- Pekcan, G., Köksal, E., Küçükerdönmez, Ö., & Özel, H. (2005). Household food wastage in Turkey. Rome, *Italy: FAO*.
- Quested, T. E., Parry, A. D., Eastal, S., & Swannell, R. (2011). Food and drink waste from households in the UK. *Nutrition Bulletin*, 36(4), 460-467.
- Ramukhwatho, F. R., Du Plessis, R., & Oelofse, S. H. (2014). Household food wastage in a developing country: A case study of Mamelodi Township in South Africa.
- Stenmarck, Å., Jensen, C., Quested, T., Moates, G., Buksti, M., Cseh, B., ... & Scherhauser, S. (2016). Estimates of European food waste levels. *IVL Swedish Environmental Research Institute*.
- Silvennoinen, K., Katajajuuri, J. M., Hartikainen, H., Heikkilä, L., & Reinikainen, A. (2014). Food waste volume and composition in Finnish households. *British Food Journal*.
- Taşçı, R., Karabak, S., Bolat, M., Oğuz, A. C. A. R., Şanal, T., Pehlivan, A., ... & Albayrak, M. (2017). Ankara ilinde ekmekte tüketici tercihleri. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 26(1), 75-85.

Bireylerin Hane İçi Gıda İsrafı İle İlgili Algılamalarını Değerlendirmeye Yönelik Bir...

- Tucker, C. A., & Farrelly, T. (2016). Household food waste: the implications of consumer choice in food from purchase to disposal. *Local Environment*, 21(6), 682-706.
- Uzgören, N., & Uzgören, E. (2007). “Dumlupınar Üniversitesi lisans öğrencilerinin memnuniyetini etkileyen bireysel özelliklerin istatistiksel analizi-hipotez testi, ki-kare testi ve doğrusal olasılık modeli”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17: 173-192.
- Wenlock, R. W., Buss, D. H., Derry, B. J., & Dixon, E. J. (1980). Household food wastage in Britain. *British Journal of Nutrition*, 43(1), 53-70.
- Williams, H., Wikström, F., Otterbring, T., Löfgren, M., & Gustafsson, A. (2012). Reasons for household food waste with special attention to packaging. *Journal of cleaner production*, 24, 141-148.
- Yıldız, Y. (2014). Tüketici Davranışları Üzerinde Sosyal Medya Etkileri: Apple ve Samsung Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 5-15
- Yildirim, H., Capone, R., Karanlık, A., Bottalico, F., Debs, P., & El Bilali, H. (2016). Food wastage in Turkey: an exploratory survey on household food waste. *Journal of Food and Nutrition Research*, 4(8), 483-489.
- FAO (2018). Food loss and waste and the right to adequate food: Making the connection. Right to Food Discussion Paper. 4 Şubat 20 tarihinde <http://www.fao.org/3/ca1397en/CA1397EN.pdf> adresinden erişildi.
- FAO (2019). The State of Food and Culture 2019. 7 Şubat 20 tarihinde <http://www.fao.org/3/ca6030en/ca6030en.pdf> adresinden erişildi.
- Global hunger continues to rise, new UN report says, <https://www.who.int/news-room/detail/11-09-2018-global-hunger-continues-to-rise---new-un-report-says>, Erişim Tarihi: 31.05.20.
- World hunger is still not going down after three years and obesity is still growing – UN report, <https://www.who.int/news-room/detail/15-07-2019-world-hunger-is-still-not-going-down-after-three-years-and-obesity-is-still-growing-un-report>, Erişim Tarihi: 31.05.20.

DOĞU AKDENİZ'DEKİ GELİŞMELER DOĞRULTUSUNDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI'NIN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

THE PAST AND TODAY OF TURKISH FOREIGN POLICY WITHIN THE FRAMEWORK OF DEVELOPMENTS IN THE EAST MEDITERRANEAN

ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ В СООТВЕТСТВИИ С СОБЫТИЯМИ ВОСТОЧНОГО СРЕДИЗЕМНОМОРЯ

Eren Alper YILMAZ*

ÖZET

Özellikle 2000'li yılların başından itibaren sahip olduğu zengin hidrokarbon rezervlerinin keşfedilmesi üzerine, verimli bir enerji havzası olarak bilinen Doğu Akdeniz bölgesinin jeopolitiğinde önemli değişiklikler olmuştur. Başta Türkiye, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) olmak üzere bölge ülkeleri adına güvenlik açısından kırılğan bir zemin oluşmuştur. Bölge üzerinde uzun süre önce başlayan ikili anlaşmalar doğrultusunda “münhasır ekonomik bölge” ve “kıta sahanlığı” kavramları sıkça gündeme gelmiş, son dönemlerde Türkiye'nin Libya Hükümeti ile “Deniz Yetki Alanlarını Sınırlandırma Mutabakatı” imzalaması ve bölgede denizcilerin uyarılması anlamına gelen NAVTEX ilan etmesi üzerine Türkiye ile Yunanistan arasındaki kıta sahanlığı tartışmaları yeniden alevlenmiştir. Buna karşılık Yunanistan'ın bazı Avrupa ve Ortadoğu ülkelerinin desteğini alarak yaptığı hamleler taraflar arasındaki tansiyonu yükseltmiş, hatta savaş söylemlerini beraberinde getirmiştir. Bu süreç, taraflar arasında yalnızca bir enerji sorunu olmaktan çıkmış, uluslararası hukuk metinlerine de atıf yapılarak her ülkenin kendi sınırlarına yapılan tacize karşı sert bir duruş gösterdiği ve sınırlarını koruduğu bir “egemenlik sorunu” haline gelmiştir. Dolayısıyla taraflar, bir yandan ekonomik yetki alanlarını genişletmek isterken öte yandan da egemenlik yetkilerini ve haklarını koruyarak karşı taraf üzerinde siyasi bir üstünlük kurmak istemişlerdir. Bu çalışma, Doğu Akdeniz'de yaşanan güncel gelişmeler bağlamında Türkiye-Yunanistan arasında tarihsel süreçte gelişen Ege sorunlarına da vurgu yaparak Türk dış politikasının ekonomik/ siyasal arenada başat olma çabalarını ve güvenlik odaklı stratejilerini analiz etmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Doğu Akdeniz, Türk Dış Politikası, Yunanistan, Münhasır Ekonomik Bölge, Kıta Sahanlığı*

*ORCID: [0000-0002-5137-4948](https://orcid.org/0000-0002-5137-4948), Dr. Arş. Gör., Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, alper@adu.edu.tr

ABSTRACT

Especially since the beginning of 2000's, upon the discovery of rich hydrocarbon reserves, significant changes have become in the geopolitics of the Eastern Mediterranean which is known as an efficient energy basin. In particular, a fragile ground was created on the behalf of countries involving in region such as Turkey, Greece and Greek Cypriot Administration (GCA) in terms of security. In line with bilateral agreements that started on the region long time ago, "exclusive economic zone" and "continental shelf" concepts came into question. Recently, due to "Agreement on Delimitation of the Maritime Jurisdiction Areas" between Turkey and Libya Governments and declaration of NAVTEX by Turkey, which means the stimulation of sailors, continental shelf discussions between Greece and Turkey have flared up. On the other hand, the moves made by Greece with the support of some European and Middle East countries have increased the tension between the parts, even have brought along the discourses of war. This process has ceased to be an energy problem between the parts, it has also become a "sovereignty problem" which each country takes a hard stance against the harassment of its borders and protects its borders by referring to international law texts. Therefore, while the parts aimed to expand their economic jurisdiction, they also targeted to establish a political superiority over each other by preserving their sovereign authorities and rights. This study analyses the efforts of Turkish foreign policy on the way to be dominant in economic and political areas and its security-oriented strategies within the framework of the current developments in Eastern Mediterranean, by also emphasizing the ongoing Aegean problems during the historical process between Turkey and Greece.

Key Words: *Eastern Mediterranean, Turkish Foreign Policy, Greece, Exclusive Economic Zone, Continental Shelf.*

АННОТАЦИЯ

Особенно, после открытия богатых запасов углеводородов с начала 2000-х годов в районе Восточного Средиземноморья произошли важные изменения в геополитике региона, известного как эффективный энергетический бассейн. С точки зрения безопасности стран региона таких как Турция, Греция и Юго-Кипрской администрации была создана хрупкая почва безопасности. Понятия "особая экономическая зона" и "континентальный шельф" часто упоминаются в соответствии с двусторонними соглашениями, которые давно начали действовать в регионе. Недавно подписанные декларации правительством Турции в Ливии об "Ограничении консенсуса морской юрисдикции" и "континентальном шельфе – NAVTEX" привели к новому напряжению между Грецией и Турцией. С другой стороны шаги, предпринятые Грецией при поддержке некоторых европейских и ближневосточных стран, усилили напряженность между сторонами и даже привели к разговорам о войне. Этот процесс больше не является просто энергетической проблемой между сторонами. Это стало "проблемой суверенитета", в котором каждая страна занимает жесткую позицию против преследований на своих собственных границах и защищает свои границы, ссылаясь на международные правовые документы. Таким образом, стороны хотели расширить свою экономическую юрисдикцию, одновременно защищая свой суверенитет и права, и, с другой стороны, хотели установить политическое превосходство над другой стороной. Нижеследующее исследование проводилось в контексте текущих событий в Восточном Средиземноморье между Грецией и Турцией по проблемам Эгейского моря и упирался на исторический процесс. В нём проанализированы попытки турецкой внешней политики

доминировать на экономической/политической арене и её ориентиры на безопасную стратегию.

Ключевые слова: Восточное Средиземноморье, внешняя политика Турции, Греция, особая экономическая зона, континентальный шельф.

Giriş

Geçmişten günümüze dek önemli bir mücadele sahası oluşturan Doğu Akdeniz Bölgesi, yeni enerji kaynakları ve birbirleriyle çakışan münhasır ekonomik bölgelerin (MEB) ortaya çıkmasıyla birlikte, bugün yeniden tartışılabilir hale gelmiştir. Bölgeye kıyası olmayan aktörlerin de bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmeye başlamaları, bölgedeki güvenlik ve enerji politikalarına doğrudan ya da dolaylı olarak müdahil olarak proaktif bir dış politika izlemeleri; tüm bunların yanı sıra bölgedeki yetki alanları konusunda karşılıklı yapılan ikili anlaşmalar, ilan edilen MEB'ler ve bölgeye yapılan askeri tatbikatlar, Doğu Akdeniz'in paylaşımı konusunda büyük bir karmaşayı beraberinde getirmiştir. Türkiye tarafından "mavi vatan" olarak görülen bu bölge, ülkenin jeopolitik ve stratejik çıkarları açısından da son derece önemlidir.

Doğu Akdeniz'de 2019 yılının sonlarında başlayan ve 2020'de süregelengelişmeler, Türkiye ile Yunanistan'ı yine karşı karşıya getirmiştir. Türkiye, 27 Kasım 2019'da Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile "Deniz Yetki Alanlarını Sınırlandırma Anlaşması" imzalamış, böylelikle Yunanistan'ın Girit, Karpathos ve Rodos adalarının güneyinde kalan bölgeyi kıta sahanlığı kapsamında gördüğünü ilan etmiş ve bu anlaşmayı BM'ye kaydettirmiştir. Buna karşılık Yunanistan da, 1982 tarihli Uluslararası Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni gerekçe göstererek adaların kıta sahanlığı hakları olduğunu ve Türkiye'nin Libya Hükümeti ile yapmış olduğu anlaşma ile ortaya koyduğu haritanın kendi ulusal egemenlik haklarını çiğnediğini ilan etmiş, bu durumun uluslararası hukuka göre geçersiz olduğunu savunarak Avrupa kamuoyunu arkasına almak istemiştir. Bu yardım çağrısı yerini bulmuş, Avrupa Birliği de Yunanistan'ı Birlik üyesi olmasının da verdiği konum itibarıyla korumuş, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de yürüttüğü hidrokarbon çalışmalarını "yasa dışı" olarak tanımlamış ve sondaj faaliyetlerinin durmasını talep etmiştir.

Türkiye, Ege Adaları konusundaki anlaşmazlıklarını yeniden gündeme taşımış, Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar'ın, Yunanistan'ın uluslararası hukuka aykırı olarak Ege Denizi'nde 16 adayı silahlandığını beyan etmesi üzerine Ege Denizi'ndeki adalar sorununu tekrar gündeme getirmiştir. Savunma Bakanı Akar'dan sonra Dışişleri Bakanlığı Denizcilik-Havacılık Dairesi de Ege kaynaklı anlaşmazlıklarda Yunanistan'ı "hukuksuzluk" ile suçlamıştır.

Doğu Akdeniz ve Ege Adaları hidrokarbon yataklarının kullanımı ve egemenlik haklarının korunması açısından Türk dış politikası için son derece önemlidir. Türkiye'nin bu coğrafya üzerindeki egemenlik yetkileri yeni olmamakla birlikte, 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması'na kadar dayanmaktadır. 1947'deki Paris Antlaşması, 1958'deki Cenevre Sözleşmesi, 1982'deki Yunanistan'ın taraf olduğu BM Deniz Hukuku Sözleşmesi gibi yazılı metinler de

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

gerek Türkiye'nin gerek Yunanistan'ın bölge üzerinde hak iddiasını ve tezlerini ortaya çıkaran referans noktaları olmuştur.

Bu çalışmada, Doğu Akdeniz'deki gelişmeler ışığında tarihsel metinlere de atıf yapılarak Türk dış politikasının bölge üzerindeki stratejik hamlelerine vurgu yapılacak, ayrıca Doğu Akdeniz üzerinde enerji kaynaklarına sahip olma ve denizlerde egemenlik yetkisi elde etme gibi çıkarları olan diğer bölgesel ve küresel aktörlerin de Türkiye'ye karşı oluşturduğu ittifaklara yer verilecektir. Özellikle Türkiye- Yunanistan-Güney Kıbrıs Rum Yönetimi üçgeninde bölgedeki gelişmeler analiz edilecektir.

1. Doğu Akdeniz'in Jeopolitik Önemi

Genel anlamda bir Doğu Akdeniz Bölgesi'nden söz etmek gerekirse, bu bölgeyi 27° Doğu boylamının batısındaki kalan bir bölge olarak adlandırmak mümkündür (Yıldız, 2008: 22). Yüzölçümü olarak yaklaşık 90.000 mil karelik bir alan kaplayan bölgenin, kuzey-güney mesafesi 340 mil, doğu-batı mesafesi ise 450 mildir (Girgin, 2013: 3). Türkiye, Yunanistan ve Libya hattıyla başlayan bölge doğuya doğru Mısır, Filistin, İsrail, Lübnan ve Suriye kıyıları ile çevrilidir.

Doğu Akdeniz; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına göre merkezi konumda bulunan, Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya'da bulunan enerji rezervlerinin Avrupa'ya taşınmasını sağlayan, tüm Akdeniz Coğrafyası ile birlikte dünya ticaretinin yaklaşık üçte birinin yapıldığı çok önemli bir kesişim noktasıdır (Yaycı, 2019: 13). Kara ve deniz yoluyla yapılan dünya ticaretini göz önünde bulundurduğumuzda, stratejik konumu itibariyle kıtalararası bir lokomotif görevi gören ve dünyanın en değerli ticaret yollarına geçişi kolaylaştıran bu havza, batısında Cebelitarık Boğazı'na güneyinde ise Süveyş Kanalı'na bakmaktadır (Kedikli ve Çalağan, 2017: 122). Bir hareket alanı olarak görülen Doğu Akdeniz, “birbirine bağlı bitmek tükenmek bilmeyen deniz ve kara yollarının, küçük, orta ve büyük ölçekteki şehirlerin yer aldığı geniş kapsamlı bir ulaşım sistemi” anlamına gelmektedir (Braudel, 2015: 52).

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren Doğu Akdeniz Bölgesi'nin uluslararası politikadaki rolü yükselen bir ivme kazanmıştır. Özellikle çevresinde bulunan zengin enerji kaynakları, bölgeye olan ilginin altında yatan en önemli sebeplerden biridir. Bu noktada Doğu Akdeniz Bölgesi dünyada ispatlanmış petrol rezervlerinin %47'sini, yine ispatlanmış doğal gaz rezervlerinde %43'ünü içermesiyle zengin hidrokarbon yataklarına sahip bir havza niteliği kazanmaktadır (Pamir, 2017: 51).Birçok araştırmacının bu coğrafyayı “verimli hilal” olarak adlandırması bölgenin önemini özetlemektedir. Bölgenin, hâlihazırda Ortadoğu ve Orta Asya petrollerinin dünya pazarlarına aktarılması sebebiyle dünya deniz ticareti için önemli bir transit bölge haline gelmesine ek olarak, 2000'li yılların başında keşfedilen petrol ve doğal gaz rezervleri bölgeyi daha cazip bir enerji merkezi konumuna getirmiştir.

Son yıllarda bölgede gerçekleştirilen doğal gaz arama faaliyetleri ise ciddikeşiflere zemin hazırlamıştır. Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerden İsrail, bölgedeki Leviathan ve Tamar sahalarında yürüttüğü sondaj çalışmaları sonucunda

1 trilyon metreküpten fazla ispatlanmış doğal gaz rezervi keşfetmiştir (Yılmaz, 2018: 1). İtalyan enerji şirketi Eni ise Mısır'ın Zohr sahasındaki doğal gaz rezervlerinin yaklaşık 850 milyar metreküpe tekabül ettiğini açıklamıştır. Tahmini rakamlara göre 122 trilyon metreküp hidrokarbon rezervinin yer aldığı bilinen bölgede; rezerv payı yüksek ve pazar avantajına sahip ülkeler, önemli bir kazanıma sahip olacaktır. Doğu Akdeniz'deyapılan son çalışmalar çerçevesinde yaklaşık 7 TCM'lik bir rezervin bulunduğu öngörülmektedir (Hodgson, 2015: 35). Dolayısıyla, böylesi yüksek oranda bir kaynağa ev sahipliği yapan bu bölgede enerji ithalatçısı konumunda olan aktörler, bu coğrafyadan sürekli bir pay alma çabası içine girmişlerdir.

Doğu Akdeniz'i jeo-stratejik anlamda değerli yapan faktörlerden bir diğeri de Kıbrıs Adası gibi, Sicilya ve Sardunya Adaları'ndan sonra Akdeniz'deki en büyük adayı barındırmasıdır. Ada, bölgedeki hava ve deniz ticaret yollarının merkezinde yer alması sebebiyle Doğu Akdeniz ve Afro-Avrasya coğrafyasını kontrol edebilecek bir konumdadır. Ayrıca ada, stratejik konumu nedeniyle sabit bir deniz üssü, uçak gemisi ve gözetleme kulesi olarak kullanılabilme potansiyeline sahiptir (Davutoğlu, 2011: 175).

2. Doğu Akdeniz Krizi Nasıl Başladı ve Gelişti?

Bölgedeki gelişmeleri çıkmaza sokan nokta; Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin tek taraflı hareket ederek komşu ülkelerle imzalamış olduğu "Münhasır Ekonomik Bölge (MEB)Anlaşmaları"dır". 2000'lerin başında Doğu Akdeniz'de zengin doğal gaz ve petrol yataklarının bulunduğunu belgeleyen keşiflerin ardından bölgeye kıyaslı olan ülkeler ileGKRYiki taraflı münhasır bölge anlaşmaları yapmaya başlamıştır. Türkiye'nin hukuksuz olarak gördüğü bu anlaşmaların ilki Rum tarafı ve Mısır arasında 2003 yılında imzalanmıştır. Türkiye bu anlaşmalara itiraz ederek Birleşmiş Milletler'e taşımıştır. Bu öneriye göre BM'nin tekelinde özel bir fon oluşturulacak, bu fon aracılığı ile toplanacak olan enerji gelirleri, mülkiyet ve toprak ile ilgili konulardakimali ihtiyaçların karşılanması için kullanılacak, çözüm bulunmaması halinde ise bu gelirler her iki tarafın payına düşecek şekilde dağıtılacaktır.

Ardından GKRY, yine Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) yok sayarak "Kıbrıs Cumhuriyeti" adına 2007 yılında Lübnan, 2010 yılında ise İsrail ile MEB anlaşmalarına imza atarak Doğu Akdeniz'in paylaşımı konusunda aralarında pazarlık yapmışlardır (SDE, 2019: 8). Öte yandan, GKRY 2007 tarihinde Kıbrıs Adası'nın güneyinde 13 adet petrol arama ruhsat sahası ilan etmiş, bu ilan edilen sahalardan 12 numaralı sahaya ait haklar ise ABD'li Noble Energy Şirketi'ne devredilmiştir (Yaycı, 2012: 18). Türkiye de, GKRY'nin kendi inisiyatifiyle tüm Kıbrıs adına uluslararası anlaşma imzalama yetkisi bulunmadığını vurgulayarak Lübnan ve İsrail ile yapılan anlaşmaları tanımamıştır. Ayrıca Türkiye, keşfedilen hidrokarbon rezervlerinin Kıbrıs halkının tamamına ait olduğunun ve bu kaynakların kullanımı ve işleniş noktasında Ada'da yaşayan her iki toplumun birlikte karar alması gerektiğinin vurgusunu yapmaktadır. GKRY'nin bu tek taraflı hamlelerine karşılık da KKTC, 2011 yılında Türkiye Petrolleri Anonim

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

Ortaklığı'na (TPAO) 1, 2, 3, 8, 9, 12 ve 13 numaralı bloklarda arama izni vermiştir (Yılmaz, 2018: 2).

Türkiye-GKRY arasındaki gerginliğin boyutu uluslararası büyük enerji şirketlerinin bölgeye akın etmesiyle birlikte daha da artmıştır. GKRY'nin İtalyan Eni ve Fransız Total şirketlerine 2017 sonu itibarıyla bölgede doğal gaz arama izni vermiş olması taraflar arasında tansiyonu yükseltmiştir. Bu hamleye karşılıkTürkiye, 2018 yılının şubat ayında, ENİ'ye ait sondaj gemisini bazı gerekçeler öne sürerek engellemiştir (SDE, 2019: 10). GKRY'nin belirlediği 6. parselin bir kısmı Türkiye'nin MEB'i içerisinde yer aldığından, TürkiyeGKRY'nin bu adımını,kendi egemenlik haklarına yönelik bir ihlal olarak görmüş ve bu bölgede çalışmalar yürütülmesini kabul etmeyeceğini belirtmiştir (Yılmaz, 2018: 4). Akabinde Rum yönetiminin sondaj faaliyetleri için izin verdiği ABD menşeli enerji firması ExxonMobil'in 2018 sonunda Kıbrıs açıklarında o güne kadar bulunan en büyük üçüncü doğal gaz rezervini ortaya çıkardıklarını duyurmasının ardından tansiyon yükselmeye başlamıştır.

2019 yılının Kasım ayında,Türkiye'nin Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) ile imzaladığı “Deniz Yetki Alanları Sınırlandırmasına Dair Mutabakat Muhtırası”, Türkiye ve komşusu Yunanistan arasında kıta sahanlığı konusunda tekrardan gerginliğe sebebiyet vermiştir. 2020 Temmuz ayında Türkiye bir “NAVTEX” (denizcilere duyuru) yayınlarak Oruç Reis gemisinin Meis Adası'na mücavir bölgede hidrokarbon araması yapacağı uyarısında bulunmuştur. Türkiye'nin bu hamlesine karşılık Yunanistan'ın da NAVTEX ile aynı bölgede hak iddia etmesi üzerine, Türkiye'nin resmi görüşünü Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamalar ile ortaya koymuş; Anadolu'ya 3 km, Yunanistan ana karasına 580 km uzaklıkta olan bir adanın 40 bin km² genişliğinde kıta sahanlığı alanı yaratmasının rasyonel olmadığını, uluslararası hukuka uygun olmadığını iddia etmiştir. Böyle bir durumda Türkiye'nin uluslararası hukuktan kaynaklanan yaklaşık 186 bin km² deniz yetki alanı 41 bin km² ile sınırlanacak, GKRY'nin ilan ettiği münhasır ekonomik bölgenin sınırlarını, AB'nin resmi sınırları olarak kabul eden Sevilla Haritası hayata geçirilmiş olacaktır (Yaycı, 2019: 44). Yunan makamlarının resmi görüşüne göre ise Türkiye'nin ilan ettiği NAVTEX, Yunanistan'a ait adaların kıta sahanlıkları üzerinde bulunmaktadır ve meşru değildir.

TPAO, Maden ve Petrol İşleri Genel Müdürlüğü'ne (MAPEG) Akdeniz'de Türk karasuları dışında sahip olduğu iki petrol sahası için ruhsat başvurusu yapmıştır. Başvuruyla birlikte Türk kıyılarının karşı tarafında bulunan Rodos, Karpathos (Kerpe), Kasos ve Girit Adaları'nın 6 millik karasularına yakın bölgede hidrokarbon aramalarına başlanılabilmesi için hükümetten ruhsat talep edilmiştir. Bu durum karşısında Yunanistan, TPAO'nun yayımladığı haritada, Girit Adası dahil, söz konusu Yunan Adaları'nın kıta sahanlıklarının ve münhasır ekonomik bölgelerinin göz ardı edildiği gerekçesiyle itiraz etmiştir. Yunanistan Dışişleri Bakanı Nikos Dendias, Türkiye'nin son hamlesini “Yunan egemenlik haklarını gasp etme teşebbüsü” olarak nitelendirmiş ve Yunan adalarının kıta sahanlıklarının olduğunu iddia etmiştir.

Türkiye'nin Libya hamlesine karşılık olarak 6 Ağustos 2020'de ise Doğu Akdeniz'de Yunanistan ve Mısır arasında yeni bir MEB anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile her ne kadar taraflar arasında sınırları çizilecek olan münhasır ekonomik bölgede enerji kaynaklarının kullanımının maksimum düzeye çıkarılması yönünde açıklamalar yapılsa da, anlaşma Türkiye'nin bölgedeki ekonomik ve siyasi üstünlüğünü sona erdirmek için yapılan bir misilleme olarak algılanmıştır. Bu anlaşma ile Türkiye ve Yunanistan arasındaki gerginlik hat safhaya ulaşmıştır. Her ne kadar sorunun ilk etaptaki sebebi gaz arayışı olarak görünse de, kökleri daha derinde yatmakta, Yunanistan ve Türkiye arasında uzun süredir devam eden siyasi bir gerginliğin yeni bir şekilde canlanması olarak düşünülmektedir (Marcus, 2020).

Şekil 1: Meis Adası'nın Türkiye ve Yunanistan'a Göre Konumu

3. Tarihsel Açıdan Ege Adaları ve Kıta Sahaneliği Sorunu

Tarihsel perspektifte Türkiye ile Yunanistan arasındaki Ege sorunları incelemek gerekirse; 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması Ege Adaları'nın bugünkü hukuksal statüsünü düzenleyen en önemli belgedir. Bu çerçevede Ege Denizi ve Ege Adaları üzerindeki hâkimiyet haklarına ilişkin olarak Lozan Barış Antlaşması'nın 12, 15 ve 16'ncı maddeleri önemli hükümler içermektedir. Buna göre, Lozan'ın 12. maddesi; İmroz, Gökçeada, Bozcaada ve Tavşan adaları hariç Doğu Ege Adaları'nın (Limni, Midilli, Sakız, Sisam) Yunan hâkimiyetine devrini tayin ederken, 14. maddeye göre de Türk egemenliği altında kalan İmroz Adası ve Bozcaada'da Müslüman-olmayan yerli halkın can ve mal güvenliği yerel polis birimleri tarafından sağlanacak, yönetim ve güvenliğin yürütülmesinde yerel unsurlardan kurulu bir özel yönetim örgütünden yararlanılacaktır (ABC Hukuk, 2002). Lozan Antlaşması'nın 15. maddesi ile, Meis ve Rodos Adası da dahil Menteşe Adalar bölgesindeki Oniki Adalar ve bunlara işlevsel olarak bağlı olan adacıkların İtalya'ya bırakılması, 16. madde ile de Türkiye'nin kendi egemenlik hakları dışındaki adalar üzerindeki her türlü

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

haklarından ve senetlerinden vazgeçtiğini kabul etmesi vurgulanmıştır (Saka, 1974).

Bir diğer nokta ise; Lozan Barış Antlaşması'nın 13. maddesi gereğince Doğu Ege Adaları'nın ilke olarak silahtan ve askerden arındırılmasını karara bağlanmıştır. 13.maddeye göre; Yunanistan, bu adalarda kesinlikle deniz üssü ve istihkâm kuramayacak, Yunan savaş uçakları ve diğer hava araçlarının Anadolu kıyısındaki topraklar üzerinde uçuşu yasaklanacak, jandarma ve polis sayısı sınırlandırılacaktır (İnönü Vakfı, 2020).

4 Ocak 1932 tarihinde Dışişleri Bakanı T.Rüştü Aras ile İtalyan sefiri arasında Ankara Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşma Mayıs 1933'de yürürlüğe girmiştir. Bu antlaşmaya göre, Meis kenti kilisesi kubbesi merkez alınarak çizilen ve yarıçapı bu merkez ile San Stephano burnu arasındaki uzaklık olan bir daire içinde kalan adacıklar İtalyan egemenliğine geçmiştir. Böylelikle Meis Adası ile Anadolu arasında kalan 30 adadan 19'u Türkiye'ye, 11'i İtalya'ya tahsis edilmişti (Mengeş, 2017: 289). Lozan ile İtalya'ya bırakılan Oniki Adalar'ın statüsü İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek böyle sürmüştür. Savaş sonunda ise 10 Şubat 1947 tarihli Paris Antlaşması ile savaşın mağlubu İtalya adalardan çekilmiş, Meis Adası da dahil olmak üzere Oniki Adalar savaşta galiplerin safında yer almış olan Yunanistan'a devredilmiştir. Yunanistan 1948'de bu adaları "Dodecanese" adı altında kendi topraklarına dahil etmiştir.

Hukuksal anlamda kıta sahanlığı kavramı ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1958 yılında Cenevre "Kıta Sahanlığı Sözleşmesi" ile ortaya çıkmıştır. 1958 tarihinde imzalanan Sözleşme'nin 1. ve 2. maddeleriyle kıyı devletlere, karasularının ötesinde 200 metre veya doğal kaynaklarını işletilebileceği bir derinliğe kadar uzanan bitişik deniz dibi veya dip altı bölgesinde kıta sahanlığı hakkı verilmiştir (Bilge, 1996: 37).Devletler Hukuku açısından da kıta sahanlığı, "kıyıya bitişik, fakat karasuları dışında ve 200 metre derinliğe kadar olan sualtı bölgelerinin deniz yatağı ve bu yatağın altındaki toprak ile adaların kıyılarına bitişik benzer sualtı bölgeleri" anlamına gelmektedir (Yurt Ansiklopedisi, 1984: 8326).Kara sularının ölçülmeye başlandığı esas hatlardan itibaren 200 deniz milini geçmeyecek şekilde deniz yatağı ve toprak altı canlı/cansız doğal kaynakların ekonomik amaçlarla araştırılmasına ve işletilmesine yönelik bölgedeki faaliyetlere ilişkin sahildevlete egemenlik hakkı veren alana ise "münhasır ekonomik bölge" ismi verilmektedir (Kaya, 2015: 296).

Yunanistan, 1974 yılından bu güne dek, Türkiye ile arasındaki tek anlaşmazlık konusunun "kıta sahanlığının belirlenmesi" olarak süregeldiği ve bu anlaşmazlığın çözüm yerinin Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı olduğunu savunmaktadır. Atina yönetimi, "Yunan adalarının kendi kıta sahanlıklarına ve MEB alanlarına sahip olduğunu" resmi olarak açıklasa da, bugüne dek varsaydığı kıta sahanlıklarının tam koordinatlarını BM'ye bildirmemektedir. Yunanistan, yalnızca Türkiye'ye ait olduğu varsayılan ve Türkiye'nin BM'ye bildirdiği kıta sahanlıklarının koordinatlarına itiraz etmekle yetinmektedir (BBC, 2020). Türkiye ise, eğer Adalet Divanı'na gidilecekse, yalnızca kıta sahanlıklarının belirlenmesi için değil; Ege'de, "aidiyetsiz" olarak bilinen bazı ada ve adacıkların statülerinin

belirlenmesinin yanı sıra, “adaların karasularına oranla daha geniş hava sahasına sahip olmaları” ve “adaların silahsızlandırılması” gibi konular için de gidilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

1996 yılında taraflar arasında yaşanan Kardak krizi ise iki ülke arasındaki “adaların statüsü” tartışmalarını yeniden alevlendirmiştir. Öncelikle Yunanistan’ın Kilimli Adası Belediye Başkanının öncülüğündeki bir grup Kardak Kayalıkları’ndan birine Yunan bayrağı dikmiş, ertesi gün Hürriyet gazetesi muhabirleri kayalığa dikilen Yunan bayrağını indirerek yerine Türk bayrağını çekmişlerdir. Türkiye, sorunu diplomatik ve barışçıl yollardan çözmeyi hedeflese de, kriz git gide tırmanarak “sivil” boyuttan çıkmış, 12 Yunan askerinin doğu Kardak Adası’na çıkarma yapmasıyla durum askeri bir boyuta evrilmiştir. Bunun üzerine birkaç gün sonra Türk Deniz Kuvvetlerine bağlı SAT (Sualtı Taarruz) timleri Batı Kardak’a çıkarma yapmış, kayalığındaki Yunan bayrağını indirmiş ve Türk bayrağını dikmişlerdir. Karşılıklı misillemelerden sonra ABD’nin de girişimiyle birlikte NATO üyesi iki devlet arasında uzlaşma zemini sağlanmış ve her iki taraf da kendi kuvvetlerini geri çekerek, sonraki süreçte bölge üzerinde herhangi bir askeri faaliyette bulunmamayı taahhüt etmişlerdir (Kurumahmut, 1998).

Son dönemlere hem Türkiye hem Yunanistan’ın, Meis adasına yakın bir alanda hidrokarbon arama çalışmalarına başlaması, adanın hukuki durumuna istinaden Ege ve Doğu Akdeniz’deki kıta sahanlıkları ve münhasır ekonomi bölgeleri (MEB) ile ilgili anlaşmazlıkları tekrardan gündeme getirmiştir. Türkiye, Ege Denizi’ndeki adaların kara suları hakkını kabul etmekle birlikte, adaların kıta sahanlığı ve MEB anlamında deniz yetki alanı doğurmadığını iddia etmekte, ayrıca Yunanistan’ın bu coğrafyaya çok uzak olduğunu ve hak iddia edemeyeceğini vurgulamaktadır. Buna karşılık Yunanistan, adalar üzerinden maksimalist iddialarda bulunmakta, Meis Adası’nın Yunanistan kıta sahanlığına dahil olduğunu ve bu bölgede kendi egemenlik haklarının olduğunu iddia ederek Doğu Akdeniz’de Türkiye’yi dar bir havzaya sıkıştırmak ve bölgede önemli bir mevzi kazanabilmek için harekete geçmektedir. Ayrıca Yunanistan, Doğu Akdeniz’de Türkiye ve Libya arasında deniz sınırlarının yeniden çizildiği ve enerji kaynaklarının araştırılmasına yetki verildiği anlaşmaların geçerliliğini de kabul etmemektedir.

3.1. Tarafların Tezleri

1960’lı yıllara dek Yunanistan, Doğu Ege Adaları’nın askerden arındırılma kuralına uymuş ve bu konuda Türkiye ile karşı karşıya gelmemiştir. 1960’lı yıllardan itibaren ise Yunanistan’ın Doğu Ege Adaları’nın anlaşmalarla belirlenmiş statüsü değiştirmek ve fiili bir durum yaratmak için yoğun bir çaba göstermeye başladığı, ayrıca bölge devletlerinin ve Avrupa ülkelerinin desteğini almaya çalıştığı görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye de Ege Adaları ve kıta sahanlığı konusunda kendi egemenlik haklarını korumak için girişimlerde bulunmuş, Yunanistan’ın tezlerine karşılık kendi tezlerini öne sürerek Ege Denizi’nde ekonomik ve siyasi çıkarlarını savunmuştur.

3.1.1. Türk Tarafının Tezleri

Ege Denizi ve adalar konusunda Türk tezlerine bakacak olursak; Dışişleri Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde “Ege Denizi Sorunları” başlığı altında kıta sahanlığına ilişkin değerlendirmede, Ege'de Türkiye ve Yunanistan'a ait kıta sahanlığının sınırları henüz belirlenmemiş olduğu, mevcut durumda ne Türkiye ne de Yunanistan'ın, Ege'de 6 deniz mili mesafesindeki karasularının ötesinde, sınırlandırılmış herhangi bir deniz yetki alanına sahip olmadığına vurgu yapılmıştır. Tartışmanın esas konusunun ise, Ege Denizi kıta sahanlığının Türkiye ve Yunanistan arasında, kıyı devletlerin 6 millik karasularının ötesindeki alanlar için de sınırlandırılmasıdır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2011).

“Bir ülkenin kıyılarına bitişik olan, 200 m. derinliğe kadar olan kısımda doğal kaynaklarının işletilmesine elverişli olan ve karasularının dışında kalan bölge” olarak adlandırılan kıta sahanlığı konusunda Türkiye'nin temel iddiası, kıta sahanlığı sınırlandırılmasında doğal uzantı ilkesinin esas alınması, bu çerçevede Anadolu'nun doğal uzantısı üzerinde yer alan ve Yunanistan'a ait olan adaların kıta sahanlığı alanına sahip olmaması gerektiği, böylelikle bu bölgedeki enerji kaynakları üzerinde Türkiye'nin egemenlik hakkı olduğu ve sondaj çalışmalarının yapılabileceğidir. Türkiye'nin tezine göre; Ege Denizi'nin yarı kapalı bir havza olması (kendine özgü koşulları) nedeniyle, Türkiye'nin batı sahillerini kuzeyden güneye bir dizi halinde kapatan adaların kendilerine ait bir kıta sahanlığının olması mümkün değildir. 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 123. maddesi “Kapalı veya yarı kapalı bir denizi çevreleyen devletler, haklarını kullanırken ve bu sözleşme kapsamındaki görevlerini yerine getirirken birbirleriyle iş birliği yapmalıdır” ilkesini öngörmektedir. Fakat Türkiye'ye göre, Yunanistan işbirliğine yanaşmamakta ve Ege Denizi'nin bu özel durumunu dikkate almamaktadır.

Nitekim, BM Üçüncü Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde, 1958 yılında imzalanan Cenevre Konferansı'ndaki tanımlamanın; “Üzerinde insan yaşamayan ve kendi ekonomik hayatı bulunmayan kayalıkların kendi kıta sahanlıkları bulunmadığı” şeklinde revize edildiği görülmektedir. Bu çerçevede, Türkiye “doğal uzantı” ilkesine dayanarak iki devletin ana kıtaları arasında bir sınırlandırma yapılmasını ve belirlenecek bu çizginin doğusunda kalan adalara kıta sahanlığı verilmeden yalnızca kara suları tanınmasını talep etmektedir (Doğru, 2003: 229).

1996 yılında yaşanan Kardak krizinin akabinde, TSK Harp Akademileri Komutanlığı tarafından hazırlanan Ege'nin statüsüne ilişkin bir raporda, statüleri anlaşmalarla kesinlik kazanmamış olan ada, adacık ve kayalıkların, Osmanlı İmparatorluğu'nun halefi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenliği altında olduğu vurgulanmıştır. Bu minvalde;

Lozan Antlaşması'nın 12. maddesi çerçevesinde, Yunanistan'a verilen adaların dışında kalan Koyun Adası, Hurşit ve Girit civarındaki ada ve adacıklar üzerinde hukuki olarak Türkiye'nin hakimiyetini devam ettirmektedir. Aynı maddenin devamında, Lozan Antlaşması'nın aksine bir hüküm bulunmadıkça Anadolu'nun 3 mil içerisinde bulunan bütün ada, adacık ve kayalıklar, Türk Devleti'nin hakimiyeti altındadır. Türkiye'ye göre; antlaşmada o dönemde yer alan 3 millik mesafede, bugün de aksine bir hüküm bulunmadıkça 6 millik karasuyu dahilinde bulunan ada,

adacık ve kayalıklar Türkiye'nin egemenliğindedir. Kardak kayalıkları ile aynı durumda olan Keçi, Bulamaç, Kalimnos gibi adaların dışında Girit'in kuzeydoğusunda yer alan 13 ada, adacık ve kayalıklar üzerinde de Türkiye'nin egemenliği yetkisi devam etmektedir (Türk-Yunan İlişkileri, 2018). Kısacası Türkiye, Lozan Barış Antlaşması ile Yunanistan'a devrettiği ada ve adacıklar dışındaki, Ege Denizi'nin çeşitli bölgelerinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan Kardak dadahil 150 civarında ada, adacık ve kayalık üzerindeki egemenliğini ve yetkisini sürdürmekte olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bir diğer Türkiye iddiasına göre, 1947 Paris Antlaşması'na taraf olmadığı için Türkiye, üçüncü devlet statüsündedir, dolayısıyla Paris Antlaşması'nın Türkiye açısından hiçbir bağlayıcılığı yoktur. Bu sebeple Oniki Adalar'ın Yunanistan'a bağlanması, Türkiye açısından kabul edilemez (Takan, 2020).

Bugün Türkiye açısından durum incelendiğinde, Doğu Akdeniz deniz yetki alanları uyumsuzluğu iki kısımda incelenebilir. İlk olarak, GKRY-Yunanistan ikilisi, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de sahip olduğu yaklaşık 1870 km'lik uzunluğa istinaden elde ettiği geniş kıta sahanlığı alanlarını dikkate almaksızın, Türkiye'yi Antalya Körfezi açıklarında dar bir deniz alanına sıkıştırmayı hedeflemektedir. Ayrıca BM Deniz Hukuku Sözleşmesi bağlamında bir ada devleti olan Kıbrıs'ın kıta sahanlığı olmamakla birlikte, yalnızca uzlaşma ile münhasır ekonomik bölge ilan edebilir (Prescott ve Schofield, 2005: 389-390). Bunun yanı sıra GKRY, deniz yetki alanlarının sınırlandırması antlaşmalarında Kıbrıs Cumhuriyeti'ni tek başına temsil etmek ve adanın doğal kaynaklarını yalnız başına sahiplenmek istemektedir. Türkiye ise yarı kapalı bir deniz olan Doğu Akdeniz'de, kıta sahanlığı ve MEB sınırlandırmalarının, uluslararası hukuka uygun olarak, tüm ilgili kıyıdaş devletler arasında "hakkaniyet ilkesine göre" yapılmasını savunmaktadır. Şayet adalara, kara suları dışında deniz yetki alanları tanırsa, bu durum Türkiye'nin egemenlik haklarını zedeleyecektir.

3.1.2. Yunan Tezleri

Ege Denizi konusunda Yunan tarafı ise Yunanistan'ın bir kıta ülkesi olduğunu ve "ülkesel bütünlük" ilkesi gereğince bu adaların bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Yunan tezine göre, Anadolu kıyılarına yakın olan ve kuzeyden güneye doğru sıralanan adalar, Yunanistan'ın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu adalar üzerinde Yunanistan'a ait olan ülkesel egemenlik hakkı, adaların kıta sahanlığının araştırılması ve işletilmesi hakkını da kapsar. Dolayısıyla kıta sahanlığının sınırlandırılmasında kıta ülkesi ile ada ülkesi arasında herhangi bir ayırım gözetilemez (Kurumahmut, 1998: 24). Kendi statüsünü anakara ve takımadalardan oluşan bir devlet olarak tanımlayan Yunanistan'a göre, takımadada meydana getiren adalar esas hatlardan geçen bir çizgiyle birleştirilmeli ve bir bütün olarak ele alınmalıdır. 1982 yılında BM Deniz Hukuku Sözleşmesi ile de onaylanan bu durum, adaların kıta sahanlığının olduğunu göstermektedir (Sönmezoğlu, 2000: 329).

1958 Cenevre Kıta Sahanlığı Sözleşmesi'nin 1. maddesinin (b) paragrafına göre, "Kıta sahanlığı terimi, adaların kıyılarına bitişik olan benzer

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

deniz altı bölgelerinin dip ve dip altını ifade eder” şeklinde belirtilmiştir. Yunan Hükümetine göre ise bu madde şöyle yorumlanmaktadır: Kıta ve ada arasında fark gözetilmeden sınırlandırılmanın yapılması gereklidir. Bu sebeple birbirine bağlı veya birbirinden ayrı parçalardan oluşmuş bir kıta sahanlığı durumundan bahsetmek doğru değildir (Erhard, 1974: 4). Ayrıca Yunanistan'a göre bu durum, Cenevre Sözleşmesi'nin 6. maddesi ile de belirtilmiştir. Bu madde, “Kıta sahanlığının sınırlandırılması Devletlerarası bir anlaşma ile tespit edilir, fakat anlaşma yapılmazsa devletin karasularının genişliğinin ölçülmeye başlandığı esas hatların en yakın noktalarından itibaren eşit uzaklık ilkesinin uygulanması gerekir” şeklindedir.

Yunanistan Ege Denizi'ndeki bu tavrına NATO'yu da dahil etmeye çalışmıştır. 1983 ve 2000 yıllarında Limni Adası'nın, Ege'deki NATO tatbikatına dahil edilmesini sağlayarak adanın silahlanmasına zemin hazırlanmıştır. Ayrıca Yunan görüşüne göre, Limni Adası'nın 1923 tarihli Lozan Boğazlar Rejimine dair Konvansiyon'da öngörülen askersizleştirme rejimi, bu anlaşmanın “*yerine koymak*” üzere imzalanan 1936 yılındaki Montreux Boğazlar Rejimine dair Konvansiyon ile kaldırılmıştır. Böylelikle Montreux Sözleşmesi, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin yerine geçmiş, dolayısıyla sözleşmede adaların silahsızlandırması konusuna ilişkin hükümler ortadan kaldırılmıştır. Yunanistan'ın savunduğu bir başka gerekçe ise, Türkiye'nin Montreux Sözleşmesi gereğince Boğaz önu adalarını silahlandırmış olmasına karşılık olarak, bölgedeki tüm adaların statülerinin aynı biçimde düzenlenmiş olmasına istinaden, Yunanistan'ın da kendi egemenliği altındaki Limni ve Semadirek adalarını silahlandırma hakkı kazanabileceğidir (Pazarcı, 1998: 218-220). Türk tarafı ise, 1936 tarihli Montreux Konvansiyonu'na rağmen, Lozan'da alınan adaların askersizleştirme ve silahsızlandırılması ile ilgili alınan kararları hukuken geçerli saymaktadır.

Bu süreçte bir başka Yunan görüşü, Oniki Adalar'ın silahsızlandırılmasıyla ilgili maddelerinin NATO ve Varşova Paktları'nın oluşmasından sonra hükümlerini yitirdiği gibi; “*rebus sic stantibus*”(koşulların değişmesi durumunda mevcut anlaşma ve sözleşmelerin değiştirilebileceği)şerhi uyarınca; Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra, olası bir Türk/Yunan savaşı çıkabileceği endişesitaşınmasıdır. Bu Harekât'a istinaden Yunan tezleri, “egemenlik sahasını korumak amacıyla ve BM Antlaşması'nın 51. Maddesi gereğince adaların sadece savunma amacıyla silahlandırılması” bağlamında gelişmiştir. “Doğrudan tehdit edilen devlet” imajıyıymak isteyen Yunanistan, adaların askersizleştirilmesi hükmünden kurtulmak ve uluslararası hukuk kurallarına atıf yaparak Ege'deki deniz sorunlarını menfaatleri doğrultusunda düzenlemek istemektedir.

4. Doğu Akdeniz'deki Yakın Zamandaki Karşılıklı İttifaklar

Doğu Akdeniz'de hidrokarbon rezerv yataklarının keşfedilmesi, kıyıdaş ülkeler arasında hem yeni işbirliği alanları oluşmasına hem de ikili ittifaklar kurulmasına zemin hazırlamıştır.

2018 yılında Yunanistan, GKRY ve İsrail bölgede çıkarılan doğalgazın Avrupa'ya taşınmasında aracı olacak EastMed boru hattı üzerinde mutabakat sağlamışlardır. AB Enerji Direktörlüğü'nün finansmanı ile Doğu Akdeniz gazının Avrupa'ya boru hattı kurularak sevkiyatının yapılması için EastMed (Doğu Akdeniz Boru Hattı) projesi İtalyan Edison ve Yunan DEPA şirketlerine yaptırılmıştır.

Şekil 2:EastMed Projesinin Geçiş Güzergâhı

Proje kapsamında, yılda 16 milyar m³civarında doğalgaz taşıma kapasitesine sahip bir boru hattının İsrail'in Leviathan havzasından başlayıp, Kıbrıs adasına uğradıktan sonra Girit Adası üzerinden Yunanistan'a ulaşması, sonrasında ise Poseidon ile İtalya ve Bulgaristan piyasalarına uzanması planlanmıştır. Denizin 3,3 kilometre derinliğine kadar inmesi planlanan boru hattının uzunluğu yaklaşık 2.000 km (1.243 mil)'dir. Leviathan ve Afrodit sahalarından Kıbrıs'a kadar 200 km, Kıbrıs'tan Girit'e 700 km, Girit'ten Yunanistan'a 400 km, Yunanistan içinde de 600 km olacak şekilde bir boru hattı inşası planlanmıştır.EastMed projesinin 5 sene içerisinde tamamlanacağı ve toplam 25 milyar dolara mal olacağı tahmin edilmektedir (TESPAM, 2017).

Hudson Institute'nin 11 Aralık 2014 tarihli "Energy: The West's Strategic Opportunity in the Eastern Mediterranean" başlıklı raporunda; Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon kaynakların geliştirilmesi, İsrail'in enerji ihtiyacında kendi kendine yeterliliğinin sağlanması, Güney Kıbrıs'ın ekonomik olarak rahatlatılması, enerji güvenliğinin sağlanması ile Avrupa'ya doğrudan gaz arzı temin edilerek AB'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığının azaltılması öngörülmüştür (SDE, 2019: 16). Bu sebeple Eastmed projesi AB'nin dışarıya enerji bağımlılığının kırılması açısından çok elzem bir projedir. Bu minvalde İsrail, Yunanistan ve GKRY ittifakının arkasındaki asıl gücün Avrupa olduğu öngörülebilir.

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

Mısır, GKRY, Yunanistan, İsrail, İtalya, Ürdün ve Filistin'in katılımıyla 16 Ocak 2019'da "Doğu Akdeniz Doğal Gaz Forumu (EMGF) Vakfı Sözleşmesi" imzalanarak Doğu Akdeniz'deki doğal gazın araştırılması ve kullanılması için işbirliği zemini oluşturulmuştur. Forumun hedefinin Doğu Akdeniz'i önemli bir enerji merkezine dönüştürmek olduğu açıklanmıştır. Mısır'ın bu konumu kazanmasındaki en önemli gelişmenin, 2015 yılında Doğu Akdeniz'in en zengin rezerv alanlarından olan Zohr sahasında bulunan 850 milyar metre küp (bcm)'lük doğalgaz rezervi ile yıllık 30 bcm'lik üretim kapasitesi bulunan Akdeniz kıyısındaki Idku ve Dimyat LNG terminallerinin aktif hale gelmesi gösterilebilir (21.yy Türkiye Enstitüsü, 2020). Bu forum ile birlikte Doğu Akdeniz'e kıyısı bulunan ülkeler; Mısır, Yunanistan, İsrail, Ürdün, GKRY bir taraf; Türkiye, KKTC ve Libya ise diğer taraf olmak üzere iki cepheye ayrılmıştır.

Doğu Akdeniz'de kendisine karşı yapılan ittifakların ardından Türkiye de Kasım 2019'da karşı hamle yapılarak, Libya'nın uluslararası arenada kabul görmüş Trablus merkezli Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) ile denizcilik ve güvenlik alanlarında "Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası" imzalamıştır. Bu anlaşma ile Türkiye hem Doğu Akdeniz'de Libya ile deniz yetki alanlarını belirlemiş ve denizden komşu olmuş, hem de GKRY-Yunanistan ikilisinin Doğu Akdeniz gazını Avrupa'ya taşıyacak olan doğalgaz boru hattı planlarını etkisiz hale getirmiştir. Böylece Türkiye; Yunanistan ve GKRY tarafından ilan edilen münhasır ekonomik bölgeleri tanımamış, kıta sahanlığını ihlal eden sondaj faaliyetlerine karşı çıkarak, buralardaki enerji odaklı çalışmaları kendi kıta sahanlığına tecavüz olarak değerlendirmiş ve "casus belli" (savaş sebebi) saymıştır.

8 Ocak 2020'e gelindiğinde Mısır, Yunanistan, GKRY ve Fransa Dışişleri bakanları tarafından Kahire'de yapılan bir toplantıda taraflar, "Doğu Akdeniz bölgesinde stratejik ilişkilerinin doğasına uygun şekilde birçok alanda işbirliği yapma, özellikle silahlı çatışma, terörizm ve düzensiz göç olmak üzere artan zorluklarla yüzleşmek için ek ortak çabalar gösterme" yönünde kararlar almışlardır (Euronews, 2020). Doğu Akdeniz üzerine yapılan tüm bu anlaşmalara ve paylaşımlara istinaden bölge dışı aktörler olarak da İtalya, Rusya, Katar ve ABD enerji şirketleri de bölgenin hidrokarbon yataklarına daha fazla ilgi göstermeye başlamıştır. Yunanistan, GKRY ve İtalya'nın AB üyesi olmasının yanı sıra, ABD, Katar, Rusya ve Fransa gibi ülkelerin büyük şirketlerinin bölgede ekonomik çıkar sağlama çabaları, Türkiye'nin daha da yalnızlaşmasına sebep olmuştur. Türkiye, bu nedenle Kıbrıs sorunun çözümünde tek yetkili olan BM'yi tanımakta ve BM'nin bu sürece daha çok müdahil olmasını beklemektedir (BBC, 2019). GKRY'ni egemen bir devlet olarak tanımayan, Mısır ve İsrail ile ikili ilişkilerinde de uzlaşmaz bir politika sergileyen Türkiye, bölgede ekonomik haklarını korumak ve siyasi egemenliğini sağlamak için sesini daha yüksek bir şekilde çıkarmakta, uluslararası arenada BM gibi başat küresel aktörleri arkasına almaya çalışmaktadır.

Ağustos 2020'de ise Doğu Akdeniz'de Türkiye karşıtı hamlelerle gündeme gelen Yunanistan ve Mısır aralarında yeni bir MEB anlaşmasına imza atmışlardır. Bu anlaşma ile her iki ülkenin de münhasır ekonomik bölgede mevcut

olan kaynaklarını, özellikle petrol ve doğalgaz rezervlerinin kullanımını en üst düzeye çıkarması hedeflenmiştir. Bu anlaşma ile çizilen sınırın tam konumu ve anlaşmanın içeriği henüz ilan edilmiş olmamakla birlikte, Yunanistan'ın yaptığı resmi beyanatlardan anlaşılmaktadır ki Yunanistan, Mısır ile bir "MEB Sınırlandırma Anlaşması" imzalama aşamasına gelmiştir. Bu anlaşma Mısır ülkesi ile Mısır'ın karşısında bulunan Yunan adaları arasında bir MEB sınırı çizilecek, böylelikle iki tarafın karşılıklı deniz yetki alanı sınırını belirlenecektir (Acer, 2020: 2). Öte yandan Yunan diplomatlar Mısır-Yunanistan anlaşmasının Türkiye ile Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti arasındaki anlaşmayı geçersiz kıldığını ileri sürmüştür, bu iddia ile aslında iki taraf arasındaki anlaşmanın gerçek hedefinin Türkiye-Libya anlaşmasını etkisizleştirmek olduğu tahmin edilebilir.

5. Doğu Akdeniz'in Türkiye İçin Önemi

Türkiye, petrolde %94, doğalgazda %99, kömürde ise %90 oranında dışarıya bağımlıdır. 2019 yılına baktığımızda ülkenin doğal gaz ithalatı 45,2 milyon metreküp, petrol ithalatı 44,8 milyar ton olarak gerçekleşmiştir (EPDK, 2019).Türkiye bu enerji kaynaklarının önemli bir kısmını ağırlıklı olarak Rusya, İran ve Irak gibi Avrasya ve Ortadoğu ülkelerinden karşılamaktadır. Bu nedenle dışarıya olan enerji bağımlılığını azaltmak için ülkelerin kendi enerji kaynaklarını verimli bir şekilde kullanabilmeleri adına gerekli ulaşım ağını ve teknolojik alt yapıyı oluşturmaları gerekmektedir. Bu sayede dış politik krizler, uluslararası afetler ve yüksek maliyetler gibi sorunlar yaşanma ihtimaline karşı enerji güvenliğinin sağlanması noktasında adımlar atılmış olur.

Türkiye, mevcut coğrafi konumu itibarı ile Rusya ve Orta Asya ülkelerinden Avrupa'ya ulaşan petrol ve doğalgaz ihracatı için önemli bir geçiş noktası oluşturmaktadır, fakat kendi hidrokarbon rezervlerine sahip değildir. Bu sebeple Türkiye'nin, enerji ihtiyacının yaklaşık % 75'ini başta Rusya, Irak, İran ve Orta Asya'dan ithal etmek mecburiyetinde olduğu hesaba katıldığında, Doğu Akdeniz'deki zengin enerji kaynaklarına olan ihtiyacın önemi ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Türkiye, endüstriyel üretimi nedeniyle enerjide kendi kendine yetebilen bir ülke pozisyonuna gelmeyi amaçlamakta, bu hedef Doğu Akdeniz gazını Türkiye için öncelik haline getirmektedir (21.yy Türkiye Enstitüsü, 2020). Bu noktada bu bölgedeki kaynakların Türkiye tarafından keşfedilmesi ve kullanılması, Ankara'nın gelecekteki kalkınma planlarını da etkileyecek, enerjide dışa bağımlılığı azaltarak cari açığın belli oranda da olsa kapanmasına zemin hazırlayacak, hatta uzun vadede Türkiye'yi gaz ihraç eden bir ülke konumuna getirebilecektir.

Bölgenin bir başka önemi ise; Türkiye'nin doğudan batıya enerji aktarımı için merkez ülke konumunda olmak istemesidir Bu durum gerçekleştiğinde Türkiye; Ortadoğu ve Asya'daki hidrokarbon kaynaklarının Avrupa'ya taşınması konusunda kilit aktör olacaktır. Bu çerçevede, Doğu Akdeniz'deki bulunan/bulunacak enerji kaynaklarının taşınması konusunda en güvenli yol Türkiye'dir. Ayrıca pandemi dolayısıyla düşük seyreden küresel petrol ve doğal gaz fiyatları, Doğu Akdeniz'de keşfedilen kaynakların transfer edilmesi üzerinde

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

zorlayıcı bir etkiye sahip olmuştur. Diğer bir ifadeyle, burada temel kısıtlayıcı faktör olarak fiyatlar ön plana çıkmaktadır. Bu noktada bölgedeki gaz ve petrol kaynaklarının Avrupa'ya taşınmasında en düşük maliyetli yol Türkiye güzergahıdır.

Türkiye'nin bölgedeki çıkarları bir yandan ekonomik odaklı olmakla birlikte, diğer yandan da bölgede siyasi egemenlik kurma hedefi taşımaktadır. Doğu Akdeniz'de 1870 km uzunlukla en uzun kıyı şeridinde sahip olması nedeniyle bölgesel statüsünü korumaya ve uluslararası hukuk nezdinde haklılığını ortaya çıkarmaya odaklanmıştır. Bu çerçevede Akdeniz'deki en uzun sahile sahip ülke olarak MEB'lerin oluşturulması, deniz yetki alanlarının sınırlandırılması anlaşmalarının yapılması ve hidrokarbon faaliyetlerinde pay alınması gibi noktalarda temel aktör pozisyonunda rol almak istemektedir. GKRY dışında bölgedeki tüm ülkelerle işbirliği yapmaya hazır olduğunu vurgulayan Türkiye, 1960 yılında yapılan Londra ve Zürih Antlaşmaları ile KKTC adına garantör bir ülke olduğuna da atıf yaparak GKRY'nin Doğu Akdeniz'deki tek taraflı antlaşmalarına ve sondaj çalışmalarına her fırsatta itiraz etmekte, KKTC'nin de bölgedeki kaynaklar üzerinde yetkisi ve hakkı olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye, Kıbrıs Adası'nın çevresindeki doğal kaynaklar üzerinde tasarrufta bulunma hakkının, her iki tarafa ait olduğunu vurgulayarak BM'nin desteğini almaya çalışmaktadır. Türk argümanlarına göre, Güney Kıbrıs'taki yönetim, kıyıdaş ülkelerle tek başına MEB anlaşmaları imzalama yetkisine sahip olmamakla birlikte, bu konuda KKTC ile işbirliği yapmak zorundadır.

6. Bölgedeki Olası Senaryolar

Doğu Akdeniz meselesi, yalnızca Türkiye ile Yunanistan arasında seyreden ikili bir sorun değil, kıyıdaş ülkeleri ve Kıbrıs'ta her iki kesimi de ilgilendiren çok taraflı bir sorundur. Dolayısıyla bu süreçte atılması muhtemel ilk adım, Doğu Akdeniz'e kıyısı olan diğer ülkelerle tarafsız bir devletin arabuluculuğu ile bir araya gelip sorunları diplomasi ile çözmek olabilir. Avrupa'da şu anki durum itibarıyla, Almanya konuya daha ılımlı ve barışçıl yaklaşmaktadır. Bu süreçte Almanya'nın liderliğinde bir diplomasi ağının başlatılması, kıyıdaş tüm ülkelerin devlet adamları ve hukukçularının enerji rezervleri, münhasır ekonomik bölge, kıta sahanlığı gibi konulardaki tüm olasılıkları ve hukuki tezleri masaya yatırarak sorunları çözmeleri ilk akla gelen senaryodur.

Türkiye'nin bu süreçte izleyebileceği diğer bir yol, Doğu Akdeniz doğal gaz kaynaklarının en ekonomik şekilde Avrupa pazarına sunulabilmesi için bölgedeki en yüksek rezervlere sahip olan Mısır ile iş birliği yapabilmektir. Doğu Akdeniz gazının EastMed ile Avrupa'ya taşınması zor olduğundan, gazın Mısır LNG tesislerinde işlenmesi tek alternatif olarak görünmektedir. Bu bağlamda Türkiye rasyonel davranarak son birkaç yıldır Mısır Hükümeti ile süregelen düşmanlığı bir kenara bırakıp ilişkilerin düzeltilmesi, Mısır halkının kazanılması ve bu ülkenin Yunan-İsrail hattının güdümünden koparılması için manevralar yapılabilir. Taraflar arasındaki ilişkilerin yeniden düzeltilmesinin, gerek ikili gerek

bölgesel planda barış, istikrar ve güven bakımından verimli sonuçlar getirmesi muhtemeldir. Ayrıca Türkiye ile Rusya'nın Astana Süreci, Soçi Mutabakatı gibi örneklerde görüldüğü üzere Suriye'deki işbirliklerini Libya ve Doğu Akdeniz'e taşınması, Türkiye'ye önemli ölçüde güç kazandıracaktır. Doğu Akdeniz'de bir Rus ağırlığının hissedilmesi, İsrail-Yunanistan ve AB cephesi karşısında dengeleyici güç etkisi yaratabilir.

Öte yandan GKRY'nin bölgede yüksek enerji rezervlerine sahip olması, Kıbrıs'taki barış pazarlıklarında Rum kesiminin ve Yunanistan'ın elini güçlendireceğinden Türkiye'nin adadaki politikalarında ciddi bir baskıyla karşılaşma olasılığı yüksektir. AB'nin siyasi desteğini sürekli arkasına alan Rumlar, yeni gelen bu ekonomik fırsatla AB'nin iç enerji ihtiyacını karşılamak için daha kilit bir konuma gelecek, böylece Türkiye ve KKTC karşısında kendi tezlerini dayatma siyasetlerini de pekiştirecektir (Aksoy, 2016: 13). Bundan sonraki süreçte Rum kesiminin siyasi krizler karşısında AB tarafından uluslararası arenada desteklenmesi kuvvetle muhtemeldir.

Doğu Akdeniz'de bulunan enerji rezervleri ile ülkelerin kendi enerji arz güvenliğini sağlamaları, ülkelerin enerji politikalarında farklılıklar yaratabilecektir. Bu kaynaklara kıyıdaş birçok farklı ülke bulunmasına rağmen bölgede sahip olduğu zengin hidrokarbon rezervleri sayesinde İsrail'in daha avantajlı olması, bölgedeki jeopolitik dengelerde İsrail'in elini güçlendiren sonuçlar doğurabilir. Çünkü enerji konusunda İsrail'in artan inisiyatifi, ülkenin gelirlerini arttıracığından Batı'ya olan bağımlılığını azalacak ve doğalgaz zengini bir ülke konumuna gelecektir. Siyasi olarak baktığımızda ise bu durum İsrail'in barış sürecini devam ettirmesi yönündeki baskılara karşı direncini yükseltecektir. Birçok ülke tarafından işgalci devlet pozisyonunda görülen ve Filistin toprakları üzerindeki hâkimiyeti halen tartışmalı olan İsrail'in, Doğu Akdeniz'de kendisine bu kez de denizler üzerinde yeni bir hâkimiyet ve nüfuz alanı açmaya çalışması, İsrail'in Ortadoğu ile ilişkilerinde gerginlik yaratabileceği gibi, ileriki zamanlarda Avrupa'nın en büyük enerji tedarikçilerinden birisi olabileme potansiyeline istinaden, Tel-Aviv'i Kudüs ve yerleşim yerleri konusunda AB'nin destek verdiği bir devlet konumuna getirebilir.

Tarafların diplomasi ile arasındaki sorunları çözememesi sonucunda ise olası bir savaş senaryosundan bahsetmek mümkündür. Her ne kadar her iki tarafın da NATO üyesi olması sebebiyle savaş ihtimali düşük olsa da, Türkiye'nin, Akdeniz ve Ege'de kendisine dayatılan şartları kabul etmemesi, Yunanistan'ın Doğu Akdeniz'de tek taraflı olarak münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı ilan ederek Türk tezlerini hiçe sayması ve Meis Adası gibi adaları silahlandırması sonucunda bir çatışma durumu ortaya çıkabilir. Mevcut denklemde Yunanistan Silahlı Kuvvetleri askeri kabiliyet ve teknoloji açısından azımsanmayacak boyutta olsa da, böyle bir senaryoda Ankara, Yunan kuvvetlerinin bazı operasyonel eksikliklerini ve güvenlik zafiyetlerini dikkatli şekilde inceleyerek adımlar atacaktır. Ayrıca son yıllarda kara, hava ve deniz gücünde gerçekleştirdiği güçlü atılımın yanı sıra nüfus bakımından elde ettiği avantajlı konumuyla birlikte Türkiye, herhangi bir çatışma durumunda Yunanistan karşısında favori ülke olarak

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

gösterilmektedir. Bu durum karşısında gücünü artırmak ve avantajlı konuma gelmek isteyen Yunanistan, eğitim amacıyla hava sahasını kullanma ve yeni amfibi teknolojileri geliştirme konusunda İsrail'den yardım isteyebilir. Ayriyeten, ABD'ye verdiği askeri üsse istinaden, bu ülke ile askeri, diplomatik ve mali ilişkilerini geliştirmek isteyecektir.

Sonuç

Son dönemlerde Ege denizi özelinde Türkiye ve Yunanistan arasında tırmanan kriz, iki tarafı savaşın eşiğine getirmiş, uluslararası kamuoyunun gündemini bir hayli işgal etmiştir. Türkiye, Ege Denizi'ndeki adaların karasuları hakkını kabul etmekle birlikte adaların kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge (MEB) bağlamında deniz yetki alanı doğurmadığını, bu konudaki hükümlerin özel durumlarda uygulanacağını öne sürmektedir. Doğu Akdeniz'de Türkiye ile Yunanistan arasında Meis Adası özelinde yaşanan ihtilaf, esas olarak tarafların Ege Adaları'nın yetki alanları ve BM Deniz Hukuku'na göre statüleri konusundaki görüş ayrılığından kaynaklanmaktadır. Yunanistan, Meis Adası da dâhil olmak üzere Ege Denizi'ndeki adaların karasuları, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı hakkına sahip olduğu görüşünü savunmakta; Türkiye ise Ege Denizi'ndeki adalar başta olmak üzere adaların ana karanın parçası olmadığı ve kıta sahanlığı hakkının bulunmadığı kuralına dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, Antalya'nın Kaş ilçesine 2 km yakınlıkta, Yunanistan'a ise 580 km uzaklıkta olan Meis Adası'nın kıta sahanlığının olmadığını ve kıta sahanlığı bağlantılı olarak münhasır ekonomik bölgesinin de olamayacağına vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla, 1870 km'lik Anadolu kıyıları karşısında Yunan Adaları'nın Doğu Akdeniz'e bakan yüzlerinin 167 km'lik toplam kıyı uzunluğu, Yunanistan'ın “deniz yetki alanı” ilan etmesi açısından tartışmalıdır. Türk tarafı, adaların “Anadolu'nun doğal uzantısı” olması esasını ve en uzun kıyıya sahip olma durumunu baz alarak, Yunanistan'ın adaları kıta sahanlığı kapsamına almasına kati suretle karşı çıkmaktadır.

BM Deniz Hukuk Sözleşmesi ve UAD kararları gereğince, iki devlet arasında kıta sahanlığı sınırlandırılmasında “hakkaniyet ilkesi” ve “özel durumlar” baz alınmalıdır. Bu özel durum; adaların ve bir ülkenin ana karasına yakın adaların kıta sahanlığı veya MEB'lere etkisinin olmayacağı yönündedir. Uluslararası hukuka göre, bir devletin anakarasının ötesinde adaları olması durumunda, sınırlandırma her zaman o devletin anakarası ile arasında çizilir. Dolayısıyla Türkiye ile Yunanistan arasında şayet bir deniz sınırlandırması olacak ise, bu sınırlar Türkiye anakarası ile Yunanistan anakarası arasında çizilmelidir. Bu sebeple Doğu Akdeniz'de yaşanan gelişmeler çerçevesinde önemli bir tartışma konusu haline gelen Meis Adası'nın sınırlarının yalnızca Yunanistan tarafından belirlenmesi, yetkisi olmayan ülkelerin bu sınırlandırmaya müdahale etmesi ve Türkiye'nin hidrokarbon arama faaliyetlerine karşı Yunan kamuoyu ve uluslararası toplum tarafından tepkiler verilmesi uluslararası hukuka uygun düşmemektedir.

Türkiye, Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde Yunanistan'a bıraktığı ada ve adacıklar dışındaki, Ege Denizi'nin muhtelif bölgelerinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan kendisine kalan 150 civarında ada, adacık ve kayalık üzerinde

egemenlik yetkisi bulunduğunu iddia etmekte, bu süreçte Yunanistan ve GKRY'nin; Fransa ve İtalya gibi ülkelerin desteklerini de arkasına alarak Mısır ve İsrail gibi ülkelerle Doğu Akdeniz'deki bölgeler kapsamında yapmış olduğu "Deniz yetki alanlarını sınırlandırma ve MEB anlaşmalarını" kabul etmemektedir. Özellikle Rum yönetiminin KKCT'yi dikkate almadan Avrupa ülkeleri ve bu ülkelerin şirketleri ile anlaşıp Doğu Akdeniz'de hidrokarbon arama faaliyetlerine başlaması, Türkiye için KKTC'nin egemenliğine zarar gelmemesi açısından da kırmızı çizgi niteliğindedir. Bir diğer ifadeyle bu durum, Türkiye için bir "enerji" sorunu olmasının yanı sıra, hem kendi egemenlik haklarını ve yetkilerinin korunması, hem de KKTC'nin uluslararası arenada tanınması açısından bir "egemenlik" sorunudur.

Türkiye'nin, Doğu Akdeniz'deki egemenlik haklarını korumak ve enerji rezervlerinden yararlanabilmek adına Libya ile imzaladığı "Deniz Yetki Alanlarını Sınırlandırma Mutabakatı" elzemdir. Bu mutabakat ile Türkiye bir kıyıdaş devlet ile ilk kez "Münhasır Ekonomik Bölge Sınırlandırma Anlaşması" imzalamış ve bunu BM'ye onaylatırarak uluslararası arenada meşru bir zemin elde etmiştir. Böylelikle siyasi arenada üstünlük elde etmiş, uluslararası kamuoyuna hukuk ve diplomasi araçlarını kullandığının mesajını vermiştir.

Doğu Akdeniz'de son dönemlerde yaşanan gelişmeler doğrultusunda Yunanistan, Ege Adaları ve kıta sahanlığı gibi sorunlar karşısında Türkiye aleyhine sürdürdüğü maksimalist tavrından vazgeçerek Ankara ile uzlaşmaya çalışmalı, İsrail ve Mısır gibi bölgede hidrokarbon rezervleri olan ülkelerle Türkiye'ye karşı girdiği ittifak arayışlarına son vermelidir. AB'nin de desteğiyle Ankara'ya geri adım attırmak isteyen Yunanistan'ın, uluslararası hukuk çerçevesinde diğer kıyıdaş ülkeler de dahil olacak şekilde Türkiye ile masaya oturup diplomatik yollarla çözüm araması en mantıklı yoldur. Doğu Akdeniz'deki kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge sorunları, karşı tarafı hiçe sayarak başka ülkelerle deniz yetki alanlarına dair anlaşmalar imzalamakla çözülemez. Şayet Yunanistan diplomatik yollara yanaşmazsa, Doğu Akdeniz'de Türkiye kıyılarına yakın mesafede yer alan Meis Adası'nın karasuları dışında herhangi bir kıta sahanlığı veya MEB'e sahip olamayacağı aşikar olduğundan, Türkiye'nin bölgede Yunanistan'ın ve GKRY'nin tek taraflı olarak ilan ettiği anlaşmaları tanımaması doğrudur. Bu süreçte Türkiye, özellikle GKRY'nin münhasır ekonomik bölge olarak ilan ettiği sahalarda Türk yetkilerini ve haklarını ihlal eden sondaj çalışmalarını önlemeye yönelik kararlılığını sürdürmeli, Libya ile imzalanan "Deniz Yetki Alanlarını Sınırlandırma Mutabakatı"nın devam ettirmelidir. Öte yandan, KKTC'de caydırıcı deniz ve hava üsleri kurmak da etkili bir yol olabilir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin Mavi Vatan'da hak iddia etmesi uluslararası hukuka uygundur, dolayısıyla bundan sonraki süreçte yapılacak hamleler de gerek meşruiyetin yitirilmeden egemenlik haklarının korunması gerekse bölgedeki enerji rezervlerinden yararlanılabilmesi için uluslararası hukuk çerçevesinde olmalıdır. Taraflar arasında yaşanabilecek muhtemel bir savaş, mali açıdan büyük bir yük getirebileceği gibi, siyasi açıdan da tansiyonu yükseltecek, tüm bölge ülkeleri açısından olumsuzlar doğuracaktır. Bu sebeple kullanılacak en rasyonel yol

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

“diplomasi mekanizmasını iyi kullanmak” ve uluslararası kamuoyunun desteğini alabilmek adına yapılacak “ittifak girişimleri” olacaktır.

KAYNAKÇA

- ABC Hukuk (2002). Lausanne'de İmzalanan Senetler. Erişim Adresi: <http://www.abchukuk.com/arsiv/lausanne.html>, Erişim Tarihi: 23.08.2020.
- Acer, Y. (2020). Doğu Akdeniz'de Mısır-Yunanistan Deniz Sınırı Antlaşması ve Türkiye Raporu, *SETA*, sayı: 293.
- Aksoy, M. (2016). Doğu Akdeniz Enerji Rekabeti Raporu, İNSAMER. İstanbul.
- Aksu, F. (2018). Ege Denizine İlişkin Sorunlar. *Türk-Yunan İlişkileri*. Erişim Adresi: <http://www.turkishgreek.org/iki-uelke-arasindaki-temel-sorunlar-ve-taraflarin-yaklasimlari/ege-denizi-ne-iliskin-sorunlar/egemenligi-antlamalarla-yunanistan-a-devredilmemis-ada-adac-klar-ve-kayal-klar-sorunu>, Erişim Tarihi: 28.08.2020.
- Akyener, O. (2017). Doğu Akdeniz Boru Hattı Projesi. *TESPAM*. Erişim Adresi: <https://www.tespam.org/dogu-akdeniz-eastmed-boru-hatti-projesi/>, Erişim Tarihi: 03.09.2020.
- BBC (2019). Doğu Akdeniz: Kıbrıs açıklarında doğalgaz arama krizi nasıl başladı, hangi ülke ne istiyor?. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48225246>, Erişim Tarihi: 02.09.2020.
- Berberakis, S. (2020). Kıta sahanlığı: Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorun neden yeniden gündemde?.*BBC*. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52920107>, Erişim Tarihi: 25.08.2020.
- Bilge, A. S. (1996). *Ankara-Atina-Lefkoşe Üçgeni*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bodur, M.Z. (2020). Küçük Satranç Tahtası: Doğu Akdeniz'de Neler Oluyor?.*21.yy Enstitüsü*. Erişim Adresi: <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/milli-guvenlik-ve-dis-politika-arastirmalari-merkezi/kucuk-satranc-tahtasi-dogu-akdeniz-de-neler-oluyor>, Erişim Tarihi: 03.09.2020.
- Braudel, F. (2015). Akdeniz: Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras, (Çev. Necati Erkurt). İstanbul: Metis Yayınları.
- Davutoğlu, A. (2011). *Stratejik Derinlik*. 72 basım. İstanbul: Küre Yayınları.
- Doğru, S. (2003). Ege Denizi Kıta Sahanlığı Uyuşmazlığına Çözüm Önerisi: Ortak Arama ve İşletme. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2, 221-240.
- EPDK (2020). *Doğal Gaz Piyasası 2019 Yılı Sektör Raporu*. Ankara.
- Euronews (2020). Türkiye'den Mısır'daki Libya toplantısına tepki: Güney Kıbrıs hariç, Akdeniz'de iş birliğine hazırız. Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2020/01/09/turkiye-misir-da-libya-toplantisina-tepki-guney-kibris-haric-akdeniz-is-birligine-haziriz>, Erişim Tarihi: 04.09.2020.

- Franz, E. (1974). Yunanistan ve Türkiye Arasında, Ege Denizi, Kıta Sahaneliği Üzerindeki Hak İddiasından Doğan Tartışma. *Madencilik Dergisi*, cev. (Selçuk Demirsoy), 14(1), 1-20.
- Girgin, G. (2006). *Fenikeliler'de Akdeniz Ticareti*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Hodgson, N. (2015). Petroleumsystems of theLevant.*Spectrumreport*. Erişim Adresi: http://d8d673da5f0d55e3ea5a-6496b70fad7e6663b590babbc0242de1.r89.cf1.rackcdn.com/FP%2020.10_2015%20Neil%20Hodgson_Spectrum%20presentation.pdf, Erişim Tarihi: 05.01.2018.
- İnönü Vakfı. Lozan Barış Antlaşması Tam Metni. Erişim Adresi: <http://www.ismetinonu.org.tr/lozan-baris-antlasmasi-tam-metni/>, Erişim Tarihi: 24.08.2020.
- Jonathan, M. (2020). TheEasternMediterranean tinderbox: WhyGreek-Turkishrivalrieshaveexpanded. BBC. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/news/world-europe-53906360>, Erişim Tarihi: 20.09.2020.
- Kaya, İ. (2015). Uluslararası Hukukta Temel Belgeler. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kedikli, U. ve Çalağan, Ö. (2017). Enerji Alanında Bir Rekabet Sahası Olarak Doğu Akdeniz'in Önemi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (1), 120-138.
- Kurumahmut, A. (1998). *Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mengeş, Y. (2017). İkinci Dünya Savaşı'nda Mentese Adaları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(34), 279-318.
- Pamir, N. (2017). Doğu Akdeniz; Kıbrıs ve Doğal Gaz. *Bütün Dünya*, Sayı: 3, 51-57.
- Pazarcı, H. (1988). Ege Adalarının Lozan ve Paris Andlaşmalarıyla Saptanan Askerden Arındırılmış Statüsü Değişmiş midir?". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 43(3), 207-220.
- Prescott, V ve Schofield, C.H. (2005). *TheMaritimePoliticalBoundaries of the World*. LeidenMartinusNijhoffPublishers.
- Saka, M. (1974). *Ege Denizinde Türk Hakları*, İstanbul: Hareket Yayınları.
- SDE (2019). *Doğu Akdeniz'de Yükselen Gerilim: Siyasi, Askeri ve Ekonomik Açından Yapılması Gerekenler Raporu*. Ankara, 1-20.
- Sönmezoğlu, F. (2000). *Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler, Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar*. Der Yayınları: İstanbul.
- Takan, A. (2020). 12 Ada Türkiye'ye Aittir. *Korkusuz*. Erişim Adresi: <https://www.korkusuz.com.tr/12-ada-turkiyeye-aittir.html>, Erişim Tarihi: 02.09.2020.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2011). Başlıca Ege Denizi Sorunları. Erişim Adresi: <http://www.mfa.gov.tr/baslica-ege-denizi-sorunlari.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 29.08.2020.

Doğu Akdeniz'deki Gelişmeler Doğrultusunda Türk Dış Politikası'nınDünü ...

- Yaycı, C. (2012). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşılması Sorunu ve Türkiye. *Bilge Strateji Dergisi*, 4(6), 1-70.
- Yaycı, C. (2019). *Libya Türkiye'nin Denizden Komşusudur: Doğu Akdeniz'de Deniz Alanlarının Sınırlandırılmasında Libya'nın Rolü*. İstanbul: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Yaycı, C. (2019). *Sorular ve Cevaplar ile Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) Kavramı*. İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı.
- Yıldız, D. (2008). *Tarihi Geçmişi, Stratejik Önemi ve Su Sorunu Açısından Akdeniz'in Doğusu*. İstanbul: Bizim Kitaplar.
- Yılmaz, E. (2018). Doğu Akdeniz'de Enerji Çıkmazı, *SETA*, sayı: 188, 1-5
- Yurt Ansiklopedisi (1984). *Kıta Sahaneliği*. Cilt. 11, İstanbul: Anadolu Yayıncılık

СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
ПРОИЗВЕДЕНИЯМ ВАСИЛИЯ БАРНОВА

VASILİ BARNOV'UN TARİHİ ESERLERİNDE SOSYAL SORUNLAR

SOCIAL PROBLEM IN VASILİ BARNOV'S HISTORICAL WORKS

Vakhtang İNAURİ*

АННОТАЦИЯ

Творчество Василия Барнова богато как по своей тематике, так и проблематике. О нем было опубликовано много научных и литературных статей, изучены романы исторического жанра и рассказы, в которых нашла отражение современность. Изучен оригинальный художественный стиль и литературный язык писателя.

Но не было заострено должного внимания на социальной проблеме. Данная работа является первой попыткой изучения этой проблемы в истории изучения творчества В. Барнова. Писатель отражает социальный вопрос не с позиций различий имущественной или сословной принадлежности, а скорее воспринимает и осмысливает его в соответствии со своей этноэстетической концепцией:

Бог, добро и любовь. Эта триада определяет социальный характер персонажа и основную цель его жизни, которая пронизана христианской моралью и этническим феноменом. Исходя из этого, духовный мир и деятельность низших классов, а также доброжелательно расположенных к ним героев, пронизаны Божьей благодатью и возвышенным чувством любви. Таким образом, этот слой воплощает в себе справедливость, гуманизм и равноправие.

Для изучения проблемы было использовано несколько источников.

1. Широко признанные исторические произведения классика грузинской литературы В. Барнова: “мсхверпли (Жертва)”, “иснис тсискари (Заря Исани)”, “мимкрали шаравандеди)Померкший ореол”, “хазарта сасдзло(Невестка хазаров)”, “Георгий Саакадзе“ и другие.

2. “Картлис цховреба” - летопись Грузии. В произведении нашло отражение прошлое Грузии, в т.ч. события XVIII века.

3. “Вопросы истории новейшей грузинской литературы” Виолеты Цискаридзе, являющееся фундаментальным исследованием творчества В. Барнова.

* ORCID: [0000-0001-8069-1400](https://orcid.org/0000-0001-8069-1400), Assoc.Prof. Dr. Samtskhe-Javakheti State University, Akhaltsikhe, Georgia, vakhtanginauri@gmail.com

Социальная Проблема По Историческим Произведениям Василия Барнова

4. Геронти Кикодзе, Сочинения, том I. Эта книга известного грузинского критика представляет важное значение для изучения художественной специфики прозы В. Барнова.

Ключевые слова: Саами, Мигуа, Левани, Тинатин, “иснис тсискари (Заря Исани)”, „Георгий Саакадзе”.

ÖZ

Vasili Barnov'un çalışmaları gerek tematik, gerekse problematik bakımdan kıymetlidir. Hakkında pek çok bilimsel ve edebi makale yayınlanan, modernitenin yansıtıldığı tarihi hikaye türü romanları üzerine, yazarın özgün sanat üslubu ve edebi dili incelenmiştir. Ancak eserlerdeki sosyal sorunlara odaklanılmamıştır. Bu çalışma V. Barnov'un eserlerini inceleme sürecinde yukarıda adı geçen sorunu incelemeye yönelik ilk girişimdir. Yazar, sosyal meseleyi mülkiyet veya sınıf aidiyetindeki farklılıklar açısından değil de daha fazla etno ve estetik değerlere göre algılamıştır.

Tanrı, iyilik ve sevgi. Bu üç kavram, eserlerindeki kahramanların sosyal karakterlerini ve Hıristiyan ahlaki ve etnik fenomeni ile dolu yaşamı ana fikir yapmıştır. Bundan yola çıkarak, manevi dünya ve fakir sınıfların günlük yaşamları ile onlara iyilikle yaklaşan kahramanlar, Tanrı'nın lütfu ve yüce bir sevgi duygusuyla doludur. Dolayısıyla bu katman adaleti, hümanizmi ve eşitliği temsil eder.

Meseleyi incelemek için aşağıdaki kaynaklar kullanıldı.

1. Gürcü edebiyatı klasiği V. Barnov'un tanınan tarihi eserleri: "Mshverpli (Kurban)", "İsnis Tsiskari (Isani Şafağı)", "Mimkrali Şaravandedi (Soluk Halo)", "Hzarta Sasdzlo (Hazarların Gelini)", "Giorgi Saakadze" ve diğerleri.

2. "Kartlis Tskhovreba" - Gürcistan'ın Tarihi. Çalışmada 18. yüzyılın olayları dahil Gürcistan'ın geçmişi yansıtılmıştır.

3. V. Barnov'un çalışmalarının temel bir araştırma çalışması olan Violeta Tsiskaridze'nin "Modern Gürcü Edebiyatı Tarihinin Sorunları".

4. Geronti Kikodze, Çalışmaları, I. cilt. Ünlü Gürcü eleştirmen Geronti Kikodze tarafından yazılan bu kitap V. Barnov'un nesrinin sanatsal özelliklerini inceleme de büyük önem taşır.

Anahtar kelimeler: Saami, Miguа, Levani, Tinatin, "İsnis Tsiskaric (İsani Şafağı)", "Giorgi Saakadze”.

ABSTRACT

In the article there is the research work about Georgian writer Vasil Barnovi (Barnaveli) and the most social problem form one of his interesting and original context. This problem is the most difficult task in the history of our country. The history of development of genres dedicated to the name of V. Barnovi in the research work the attention is paid to the motifs from historical writings from which the reader is getting familiar with interesting task from the history about the relationship in Georgia between different social status people and person (characters).

Social differentiation is analyzed on the base of historical writings in pagan and Christian period. The social contradistinction is shown on the base of love and morality which are the most common ideas in the stories of V. Barnovi and also the task of battle between devil and kindness in connected with this.

From point of view of modernity there is given the authors attitude to the heroes struggling for the low social people and this view is shown analyzing character's spiritual world and nature.

There are used several sources for research:

1. Well known historical novel of V. Barnovi Georgian classical writer: “Mskhverpli (Sacrifice)”, “İsnis Tsiskari (Morning of Isani)”, “Mimkrali Sharavandedi) Lost halo”, “Khazarta Sasdzlo (Living of Khazarians)”, “Giorgi Saakadze” and others
 2. Life of Kartli _ Georgian historical writing dedicated to the ancient past of XVIII century.
 3. Violeta Tsiskaridze “Tasks from Modern Georgian Literature”, fundamental work about the V. Barnovi heritage
 4. Geronti Kikodze, Stories, Volume I, well known Georgian’s this book is important for the study in specifics of V. Barnovi heritage.
- Keywords:** Saam, Migua, Levan, Tinatin, „İsanis Tsiskari”, „Giorgi Saakadze”.

Введение

В статье исследуется социальная проблема, отраженная в одном из интереснейших и оригинальнейших художественных контекстов известного грузинского писателя Василия Барнова (Барнавели), являющаяся очень важным и сложным вопросом в истории нашей страны. Насколько жанровое развитие исторического романа тесно связано с именем В. Барнова, настолько внимание в работе в основном сосредоточено на сюжетах, представленных в исторических романах, благодаря которым читатель знакомится с важнейшими вопросами взаимоотношений между представителями (персонажами) различных социальных слоев и званий в прошлом нашей страны.

На основании исторических произведений проанализировано социальное положение в языческую и христианскую эпохи. Социальное противостояние показано на фоне любовной и нравственной коллизии, являющейся центральной проблемой в романах Барнова. Кроме того, с ним связано вечное противостояние добра и зла.

Анализируя духовный мир и характер персонажей, писатель выражает симпатию к низшим слоям населения и к борющимся за их интересы историческим героям, получившее отражение в произведениях писателя с позиций современности.

Методы

В работе были использованы теоретические эмпирические методологии, такие как: компаративистская, системная, наряду с этими использованы методы анализа, разделения произведений Барнова, разделение и психоанализ персонажей и художественных пассажей романов и рассказов Барнова.

Итоги

1. Изучены социальная проблематика и художественные образы в исторических произведениях В. Барнова.
2. Определена социальная позиция писателя и социальная структура в истории Грузии по его романам
3. Исследованы художественные формы описания персонажей и взаимоотношений между разными общественными звеньями.

Социальная Проблема По Историческим Произведениям Василия Барнова

4. Этот труд будет способствовать проблемному изучению прозы В. Барнова.

Введение

Творчество писателя Василия Барнова богато как по своей тематике, так и проблематике. О нем было опубликовано много научных и литературных статей. Изучены исторические романы и рассказы, отражающие современность. Исследован оригинальный художественный стиль и язык писателя. Но не было уделено должного внимания социальной проблеме.

Данная работа является первой попыткой изучения данной проблемы в истории исследований творчества В. Барнова. Социальный вопрос писатель не отражает с позиций разницы имущественной или сословной принадлежности, а скорее воспринимает и осмысливает его в соответствии со своей этноэстетической концепцией: Бог, добро и любовь. По этой триаде определяется социальный характер персонажа и его главная цель, пропитанная христианской моралью и этническим феноменом. Исходя из этого, духовный мир и деятельность низшего общества и благожелательно расположенных к ним героев пронизаны Божьей благодатью и возвышенным чувством любви. Таким образом, этот слой воплощает справедливость, гуманизм и равенство.

Дискуссия

Василий Барнов в исторических произведениях, написанных им в начале своей творческой деятельности, уже ставит вопросы социальной проблемы в древней Грузии, которые решаются с точки зрения современности. В решении таких болезненных вопросов писатель руководствуется теми же принципами, которыми он пользуется в произведениях о современности.

В романах и рассказах исторического характера, особенно своеобразно затронута социальная проблема, которая представляет собой один из довольно значительных вопросов в творчестве писателя. В прошлые века при описании событий прошлых веков, раннехристианской и языческой эпохи, освещение этой проблемы связано с определенными трудностями. С одной стороны, грузинские исторические источники ничего не говорят об этом, и, не имея фактов, трудно описывать события, особенно когда речь касается прошлого, а во-вторых, из-за продолжительной национальной трагедии, опасности физического уничтожения, вызванной частыми вторжениями иноземных захватчиков социальное сопротивление уменьшается и отодвигается на задний план. Такое положение было почти на всем предшествующем пути истории Грузии с некоторыми исключениями. Естественно, при такой народной беде летописец не обращал бы внимание на страдание крепостных крестьян и не выдвинул бы на первый план социальный вопрос.

Не имея реальных фактов в источниках, художественное изображение реальных событий прошлого является сложнейшим вопросом. Но, В. Барнов еще в своих первых исторических произведениях, с помощью детального

знания истории, умения художественного воображения, преодолел вышеотмеченные сложности и убедительно изобразил картины, героев и явления прошлых времен. "Он показал их читателю с позиций современности и взял за основу сюжета тенденциозность к труженикам, сочувствие к простым, бедным людям, стоящим ниже по социальной лестнице».

В. Барнов не пытается приуменьшить значение исторических героев, представителей высшего аристократического сословия. Он с большой симпатией описывает их подвиги, героизм в борьбе за свободу родины и народа, но когда вопрос касается их отношений с простым человеком, писатель всегда стоит на стороне угнетенных. В таких случаях ярко выявляется как социальные неравенство, так и стремление автора выразить поддержку и сочувствие простому народу.

Отражая личные, человеческие достоинства персонажей, писатель показывает духовное, моральное и физическое преимущество бесправных героев по сравнению с правомочными князьями и царями.

В одном из первых исторических произведений „Жертва“, автор рассказывает о трагической любви образованного, талантливого молодого человека Андро, олицетворяющего типичного представителя бесправного класса. Несмотря на то, что социальный конфликт ярко не выражен, классовое противостояние между князем Сариданом Мджобинидзе и Андро носит яркий характер. Это сопоставление выявляется в отношении к любви, но именно с этим чисто человеческим чувством связан художественный подход Барнова к воображению социального неравенства, несоответствие между внутренними, духовными стремлениями и окружающими условиями.

Андро влюбился в девушку Эло из знатной дворянской семьи, сочувствующей ему, и как личность, ставящей его выше Саридана Мджобинадзе, стремившегося завладеть девушкой. Мысли Эло проникнуты взглядом автора и выражают тенденцию к личным достоинствам каждого человека.

"... Разве можно будет считать непредусмотрительностью, если я остановлю свой выбор на Андро?! Саридан заслужил почет и состояние благодаря своему происхождению. Андро же добился чести и уважения своим личным умением. Саридан олицетворяет умственную темноту, а Андро – свет» (Барнов, 1961:74). Стремления Эло непонятны обществу той эпохи (XVIII в.), ограниченного оковами классового неравенства. Нелегка участь Андро и Эло в этих условиях, и их желаниям не суждено сбыться, горькая действительность не дает им этой возможности.

Было бы неверным отрицать тот факт, что Андро в эпоху, описанную в указанном произведении, смог бы затмить собой Саридана, или Эло смогла бы соединить свою судьбу с избранником своего сердца. Несмотря на то, что Эло принадлежит к высшему аристократическому обществу, она не свободна в выборе своей судьбы. Из-за существующих социальных догм она не может самостоятельно решать жизненно важные вопросы. В душе скромного Андро зарождается подозрение в собственном бессилии, недостижимости любимой.

Социальная Проблема По Историческим Произведениям Василия Барнова

Он колеблется, теряет решительность, чем пользуется Саридан, для кого не существует никаких препятствий в достижении цели.

Униженный и побежденный Андро кончает жизнь самоубийством. Социальное положение в рассказе описанной эпохи представляется герою столь непрочным и неизменным, что он даже не пытается противостоять князю Саридану. Несмотря на то, что Мджобинадзе защищает родину в сражении и в рассказе отмечены его героизм и заслуги перед отечеством, писатель все же искренне поддерживает Андро бедного, но честного и духовно богатого человека. Для большей реальности, автор строит сюжет произведения, основываясь на воспоминаниях уже постаревшей героини, повествующей рассказчику о своей любви и о трагедии любимого человека, со слезами на глазах показывая ему небольшое письмо с пятнами крови, написанное Андром перед смертью.

Наиболее ярко социальная проблематика раскрыта в рассказе „Заря Исани“. И тут классовое противостояние между людьми, имеющими неравное социальное положение, не проявляется ярко, в сюжете нет непосредственно ярко выраженного классового конфликта, но на фоне любовных переживаний отражается скрытая борьба между займодателем и ремесленником, князем и ростовщиком.

Главный герой рассказа Саам Госташабишвили. Несмотря на то, что он относится к княжеско-дворянскому роду, он питает очень теплые и сердечные чувства к семье своего бывшего крепостного крестьянина Иотама. В лице Саама писатель изображает героя, проникнутого общечеловеческими принципами. Он благородный патриот (принявшего близко к сердцу судьбу своей родины), для которого борьба за благосостояние отечества важнейшее, священное дело. Свою любовь к дочери Иотама Тинано Саам ставит выше всего, он отказывается от княжеских привилегий, отрицает существующее между ним и любимой женщиной социальное неравенство.

Автор пытается изобразить Саама Госташабишвили как благородного, радеющего за отчизну добродетельного человека, который своим главным делом считает борьбу на благо Родины, а не заботу об упрочении своих сословных преимуществ.

Автор все-таки удается выразить свое доброе отношение и симпатии к трудовым людям. Он с большим увлечением описывает жизнь семьи ремесленника Иотама. Взаимоуважением и теплым отношением членов семьи Саам был очарован и прельщен.

«Такая семья была для Саама каким-то новым явлением. Хотя он хорошо знал тяжелую жизнь крестьянской семьи, но там труд всегда считался тяжелой ношей. Крестьянин не был собственником, хозяином результатов своего труда, его труд был непосильным и трудным. Труд сопровождали брань, ругань, избивание младших в семье или скота. В семье дворянина господствовала лень. Насколько величественнее была семья, настолько большим бездельем отличались члены этой семьи. Благородная семья тоже не была основана на доброте, так как безделье и непосильный труд не смогли

наладить спокойствия и добрых отношений. Саам знал и семью священника, но на его руке, протянутой для благословения, было клеймо алчности, и рука была осквернена дьяволом”, - (Барнов,1961:353-354), пишет В. Барнов в рассказе “Заря Исани». Автор непосредственно рассуждает о том, что труд облагораживает человека, украшает его жизнь, а не сословное величие, что, по мнению автора, воспитывает в человеке отрицательные черты.

В рассказе семья Иотама и влюбленный Саам имеют завистника в лице Мигуа. И в этом случае противостояние купеческой среды по отношению к трудовому народу выражается через позиционную вражду. Писатель подчеркивает предательскую натуру ростовщиков и преданность простого, трудового людей, их самоотверженность в борьбе за мир и благосостояние родины.

В романе „Померкший ореол“ изображен образ спесивого, грозного феодала Мамии, который может без жалости уничтожить самого верного слугу, выросшего в его дворце. Он продал совершенно невинного конюха Габриела вместе с пленниками чужеземному купцу. Фактический владелец наказал его за неуклюжий поступок. Нога Мамии выскользнула из стремени, и чтобы выйти из неловкого положения, он замахнулся кнутом на Габриела. Габриел не представляет, как можно воспротивиться воле господина. Он настолько проникнут чувством покорности и настолько охвачен страхом, что порка плетью для него становится желанной, так как он знал о суровых и страшных методах наказания своего господина.

Писатель реалистически изображает положение слуг в Грузии XVI века. Он не мог вдохнуть в Габриела дух героя, борющегося за социальную и моральную несправедливость, так как в обьятые феодальным страхом средние века подобных условий не существовало. “Поэтому представитель низкого сословия в художественном воображении автора предстает в произведении как человек с рабской психологией» (Цискаридзе, 1972:253). Конюх не выступает с протестом против несправедливости своего хозяина, а, наоборот, с содроганием сокрушается ... и бьется головой о землю”.

- Ох, я несчастный, ох!" (Барнов, 1962:198).

Автор сочувствует бедному человеку и определяя вопрос о социальном отношении в далеком прошлом с позиций современности, выражает тенденцию сочувствия к угнетенному классу.

Наиболее сомоотверженным человеком является Ношреван. Несмотря на то, что он дворянин, он также страдает от унижений и оскорблений, которые нанесли ему стоящие на высшей ступени социальной лестницы царь Леван и царица Тинатин. Почему не сбылись мечты Ношревана, почему потерпела поражение его земная любовь? Почему отвергла его любимая Тинатин? Почему Леван оказался сильнее него? Только потому, что Ношреван по социальному положению, по правомочию отстает от них, но он уверен в себе, в своих силах. Он рыцарь и выступает за справедливость. Ношреван знает, что несчастье не суждено ему судьбой. Это нарочно присудили ему. Но он не хочет мириться с судьбой и после того, как Тинатини выдали замуж за царя Левана,

Социальная Проблема По Историческим Произведениям Василия Барнова

он в знак протеста уходит в лес и начинает борьбу против социальной несправедливости за свое право, за свою любовь и честь. Правда, эта борьба не столь остро выражена, но она явно выражает его недовольство царем Леваном и вся его ненависть направлена против него. Он не склоняется перед царем, не обращает внимания на его желания, не является к Левану по его распоряжению. Ношрewanу понятно, что царь своей короной и своим тронном затмил ему дорогу к счастью, а не своими личными достоинствами. Поэтому Ношрewan стал смертельным врагом царя. Его ненависть к Левану настолько сильна, что нагрубив посланцам царя, его осенила мысль: “Явиться в лагерь и перед войском прогнать царя. Сейчас, после взятия Тбилиси, такой поступок не будет считаться предательством перед родиной” (Барнов,1962:314). Ношрewan действует на благо отечества, на благо свободы народа, как народный герой, как сын народа, он смело вступает в сражение за столицу, его действия исходят из интересов народа, родины, а действия царя Левана из личных, карьеристических интересов. Он включился в борьбу за Тифлис только потому, чтобы захватить город и расширить границы своего царства.

На фоне любви, в соответствии с той эпохой, писатель с логической точностью решил вопрос о классовом сопротивлении. В романе тенденция автора к простым людям ярко ощущается при описании эпизодов жизни Коции и Марины. Взаимоотношения между слугами намного искреннее и чище, чем принужденная вежливость аристократов.

При описании брачной ночи Левана и Тинатина В. Барнов тонкими, но символическими штрихами, яркими цветами рисует картины венчания слуг Коции и Марины, тем самым выражая свою любовь к трудовому народу и нравственно ставя выше бракосочетания царя и царицы брак Коции и Марики. Аристократы не чувствуют любви и счастья, поэтому у них нет истинного человеческого чувства друг к другу. Их бракосочетание основано на увеличении и расширении состояния и владений. Поэтому их счастье искусственное, кажущееся.

...“Ангел божественным нектаром в руках не подал чашу Царю и царице. Увидев их, он опечаленный и огорченный вышел из их обители. Совсем ушел из царского дворца, зашел в дом слуг, где увидел достойных небесного милосердия супругов, дав выпить благословенный нектар Коции и Марике» (Барнов,1962:271).

“Сочувствие и уважение к выражению общечеловеческих принципов характерно для творчества В. Барнова” (Инаури, 2005:104). Обращая внимание на моральную сторону жизни, писатель описывает приятную и чуткую атмосферу, создавшуюся в семье слуг.

“Семья Коции светилась счастьем. Улыбалась тихая радость” (Барнов,1962:328).

Фактом социального насилия является унижение царем служанки Гуки: он не считает честь служанок честью, присущей человеку, и считает их объектом удовлетворения своих желаний. По таким-же принципам действовал

Гуриели, когда приказал отрезать ухо у Гуки в знак лишения свободы и превращения в покорную рабыню.

Жертвой социальных превратностей падает храбрый хазарский военачальник Бдучан, герой рассказа “Невестка хазар”, который из-за личных желаний Хакана неоднократно оказывался в опасной ситуации, много невинных людей погибло, исполняя желания Хакана. Когда победивший Бдучан вернулся невредимым в Хазарию, Хакан обвинил его в самоубийстве Шушаны и наказал страшной смертью. “Бдучана был возвышен самим Хаканом во всей Хазарии, теперь им же раздавлен храбрый военачальник Бдучан” (Барнов,1963:357).

Так сурово осуждает писатель классовую дифференциацию. Одни пользуются неограниченными правами, другие страдают от гнета. Повелитель по своей воле решает вопрос жизни и смерти своих подданных. В лице Хакана подразумевается зло, созданное социальной несправедливостью.

Защитником интересов народа и страны является Диди Моурави - Георгий Саакадзе, цель которого заключается в обуздании великих князей. Народ чувствуя причину вражды между Саакадзе и знатью, поддерживает Георгия, они вместе выступают против общего врага в лице феодалов. Люди принимают Саакадзе за своего человека. Он родом из крестьян, и его авторитет и известность достигнуты его личными заслугами и человеческим достоинством. Они видят, что царь и его близкие соратники не оценили заслуг Диди Моурави перед родиной и говорят:

“- Господин, что за господин будет, если не проявит неблагодарности” (Барнов,1963:26).

Георгий Саакадзе пытался достичь равенства между крепостными и помещиками. Он уважал крестьян, и из-за этого его упрекали его князья и дворяне. “Народ любит его, он прозорлив и дальновиден, дает крестьянам почувствовать себя смелыми, назначает их предводителями” (Барнов, 1963:235).

В романе друг другу противопоставляются два, отличающихся друг от друга социальных лагеря. “Борьба между Саакадзе и феодалами не была только плодом вражды: чутье могло подсказать, что в основе этого раздора лежала широкая мысль и устремления. Об этом свидетельствовал и состав лагерей. С одной стороны стояли знатные князья, любители властвовать, а против них выступали мелкие дворяне и простой народ” (Барнов,1963:220).

Народный дух олицетворяет Годердзи Бурдули, у которого надежду на счастливую будущую жизнь с любимой отнял венценосный Луарсаб. Он является символом народа и всегда находится там, где нужда диктует Георгию волю и мысли народа.

В романе «Георгий Саакадзе» социальный вопрос, так же, как и в других произведениях, рассматривается на фоне любовных взаимоотношений и борьбы между добром и злом. Добро в романах В. Барнова олицетворяет влюбленный молодой человек из низкого социального звена, которого

Социальная Проблема По Историческим Произведениям Василия Барнова

фактически побеждает владыка, олицетворяющий зло, но морально он остается победителем и надеждой на счастливое будущее.

В своих произведениях писатель отражает социальную проблемы на историческом фоне. Художественные образы и общественные отношения увидены реалистически и объективно. Исходя из проанализированных романов и рассказов, можно сделать вывод, что В. Барнов ставит вопрос о социальном равенстве. При изображении персонажей из разных социальных слоев, основное внимание заострено на представителях трудового народа, на передний план выдвинуты его правовой статус и демократические принципы.

Библиография

- Barnovi V. (1961). "mskhverpli", t. I, gamomcemloba „sabchota mtserali”, Tbilisi.
- Barnovi V, (1961). "isni ciskari", t. I, gamomcemloba “sabchota mtserali”, Tbilisi.
- Barnovi V, (1962), "mimkrali sharavandedi", t. III, gamomcemloba “sabchota mtserali”, Tbilisi
- Barnovi V, (1963), "khazarta saszo", t. IV, gamomcemloba “sabchota mtserali”, Tbilisi.
- Barnovi V, (1963), "Георгий Саакадзе", t. IV, gamomcemloba “sabchota mtserali”, Tbilisi.
- Tsiskaridze V. (1972). uakhlesi qartuli literature istoriis sakitkhebi, gamomcemloba, „Tbilisis sakhelmtsifo universiteti“, Tbilisi.
- Kikodze G. (1963). tkhulebani, t.I, gamomcemloba, „saqartvelo“, Tbilisi.
- Nemsadze A. (2016). XX saukunis qartuli literatura, natsili I, gamomtsemloba, „saqartvelo“, Tbilisi.
- Inauri V. (2005), vasil barnovis proza, gamomtsemloba. „zekari“, Tbilisi.

**FORM AND FUNCTION CORRELATION OF OLD GEORGIAN
CAUSATION**

**ESKİ GÜRCÜ DİLİNDE ETTİRGENLİK, BİÇİM VE İŞLEVSEL
KORELASYONU**

**ФОРМАЛЬНО-ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ СООТНОШЕНИЕ В
КАУЗАТИВЕ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА**

Lamzira KOBALDZE*

ABSTRACT

Akaki Shanidze discusses the category of causation in the old Georgian in its third volume of his works; He considers the causation morphosyntax number in the context of the morphological category and names it as “Contact” (he did not apply the term “Causation”). As for direct contact he discusses it as a non-causative formation, while intermediary causation is the causative one, when in the act there are two objects one verbal (VS-K) and another real (RS – Э) or a Causator and an Executor. As for the function, there is a great difference, the form of a direct contact means one actor, which is known as a subject and it acts directly with a direct objective person (or a direct object). Intermediary contact means two actors, one is a leader (or an organizer), and the second is an implementer (an executor). The leader is a subject, while the direct implementer (an executor) is an indirect object.

According to the study by Akaki Shanidze there are some questions raised regarding the causation morpho-syntactic peculiarities in the Old Georgian language. Based on the study, it seems that the intermediary contact (or causation) is linked with the transitiveness. There is one form (of a transitive verb), which can express transitiveness and at the same time express causation. Though Ak. Shanidze did not formulate it this way. He did not discuss the causation in reference with other Caucasian languages. Regardless we can find the answer regarding identity in terms of form and bi-functional causation in it.

The languages of the northern Caucasus have no transition and causation, they express them by the same form. It refers to the objective conjugation which is performed based on class and the verb expresses transition by means of a direct object marking, it does not require to express transition separately; while in Georgian, transition has no mark, while availability of a direct object is important for the transition, the objective conjugation marks, the verbs of an objective conjugations are remained, like I “g-a-k-eb” (გაკებ - praise) you, where the priority is an object and regardless Georgian is the language expressing the personal

* ORCID: [0000-0001-7849-9460](https://orcid.org/0000-0001-7849-9460), Kobaidze,L., Associated Professor of Samtskhe-Javakheti State University, Akhaltsikhe, Georgia, lamzira.kobaidze@mail.ru

Form And Function Correlation Of Old Georgian Causation

conjugation, this is the pattern of the class conjugation, remained in Georgian, which was characterized as a class conjugation language before divergence from Kartvelian languages, later on it became class-person and finally person conjugation one by the influence of other systems of languages having the person conjugation.

Unlike Indo-European languages, Georgia is a polyvalent marking language, it indicates on its direct linkage to Iberian-Caucasian language system. In the causation initial system-structure this is the possibility to mark polyvalence marking (for both class, as well as person conjugation languages). During discussion of the Causation the focus is made on two subjects, verbal and real one and on the means of lexical, analytical – descriptive or morphological expression and not on the direct object marking. Though according to our observation, the key issue is marking of the direct object and reference to the semantic and form of the verb, what can be discussed as the category of causation in the Old Georgian language.

Key Words: Causation, a Causator, an Executor, Analyzing, morphological and mixed causations, verbal subject, real subject.

Öz

Akaki Şanidze, eserlerinin üçüncü cildinde eski Gürcü dilinin ettirgeni üzerine durmuştur. Ettirgenlerin morfosentaks tipolojisini morfolojik kategoriler bağlamında ele alır ve onları "temas" terimi olarak adlandırır (Şanidze tarafından "Ettirgen" terimi kullanmamıştır). Ona göre, bu ettirgensel bir sonuç değil de bir ara temas terimidir, yani bu durumda ettirgensel sonuç iki özne konunun birbirinden ayrıldığı anlamına gelmektedir. Bunlardan biri sözlü (VS - K) ve diğeri ise reeldir (RS - E) yani ettirgensel ve uygulayıcılar. Ettirgenlik özne- nesnel şahısla ilişkilendirip eylem gerçekleştiren şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Ettirgen ise iki eylem oluşturan şahıs anlamını taşımaktadır: biri yöneten diğeri ise eylemi uygulayan. Bunlardan özne yöneten vasfını, asıl eylemi yapan ise dolaylı nesne vasfını taşımaktadır. Biri özne olarak bilinen doğrudan iletişim formu, konu olarak bilinen tek bir aktörü ima eder ve bunun da nesne ile doğrudan alakası vardır (veya doğrudan bir nesnedir). Ara temas iki aktöre atıfta bulunur: biri yönetici (veya organizatör), diğeri ise uygulayıcıdır. Bunlardan yönetici bir özne olarak hareket eder, doğrudan uygulayıcı ise dolaylı bir nesne rolündeki eylemini gösterir. Biri özne olarak bilinen tek eylemi yapan şahıs doğrudan iletişimde nesne ile dolaysız şahısla alakası veya doğrudan bir nesne oluşturan şahısdır.

Akaki Şanidze'nin araştırmasına göre, eski Gürcü Dilin'in ettirgenliği morfosentaksın özellikleri hakkında belli başlı soru işaretleri ortaya koymaktadır. Araştırmaya göre, ara temasın (veya ettirgen) geçişli fiille ilişkili olduğu sonucuna varabiliriz. Fiil gerek geçişliliği aynı zamanda gerekse ettirgenlik ifade edebilir. Ancak Ak. Şanidze bu tür tanımlamayı vermemektedir. Bununla birlikte, ettirgenin diğer Kafkas dilleriyle ilişkisini ve eski Gürcücedeki konumu da dikkate almamıştır. Fakat adı geçen tanımlamada ettirgenin biçimsel kimliği ve çift işlevliliği hakkında buradan yola çıkarak bir yanıt bulabiliriz. Kuzey Kafkasya dillerinde geçişlilik ve ettirgenlik arasında ayrım olmadığı için, her ikisi de aynı şekilde ifade edilebilir. Ele aldığımız konu, nesne çekimlemesi fiilin geçişliliği direk dolaysız nesne vasfıyla gösterilmektedir. Kıyaslamak gerekirse Gürcüce'de geçişlilik belirtisi bulunmayıp geçişlilik için en önemli unsur dolaysız nesnenin bulunmasıdır. Nesnel çekim fiillerinde - Ⴑ - Ⴑ - Ⴑ - Ⴑ Ⴑ Ⴑ Ⴑ korunmuştur. Burada nesnenin öncelik sırada olduğu belli olmaktadır. Gürcü Dili şahıslı çekimli olmasına rağmen söz konusu çekimleme modeli Kartvel Dillerinin farklılaşmasına dek hep sınıfsal olup sonrasında sınıfsal-şahıslı ve sonunda ise diğer dil sistemlerinin etkisi ile şahıslı çekimli karşımıza çıkmaktadır. Hint-Avrupa ailesi dillerinden farklı olarak, Gürcüce çok değerleri sahibi olan bir dildir. Bu durum ise İberiya-Kafkas dil sistemi ile doğrudan bağlantısını gösterir. Sistemin yapısındaki ettirgen, çok

değerlikli etiketleme için bir imkândır (hem sınıf hem de şahıslı çekim dillerinde). Ettirgen tartışırken, aslında iki özneye -sözlü ve reel olan konulara, bunlarla birlikte sözlü, analitik-tanımlayıcı veya morfolojik ifadelere değinmek gerek. Doğrudan bir dolaysız nesneyi işaretlemek için hiçbir vurgu yapılmamıştır. Gözlemimizin bir sonucu olarak, doğrudan nesnenin etiketlenmesi, fiilin anlambilim ve fiilin oluşumu göz önünde bulundurmakla beraber bu belirleyicinin bir neden olduğu gösterilmiştir. Bu durumda ise eski Gürcü Dili'ndeki ettirgen kategorisinin dikkate alınması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: nedensellik, nedensel faktör, uygulayıcı, analizci, morfolojik ve karışık nedensellik, verbal özne, reel özne.

Аннотация

Акаки Шанидзе, в третьем томе своих сочинений обсуждает вопрос каузатив древнегрузинского языка; он рассматривает морфосинтаксическую типологию каузативов в контексте морфологических категорий и называет их термином “контакт”. (Он не использует термин “каузатив”). По его мнению, это некаузативное производство, а промежуточный контакт, т.е. каузативное производство, когда два субъекта разделены в актантах, один - вербальный (VS - K), а другой реальный (RS - Э), то есть каузатор и экзекутор. Форма прямого контакта подразумевает одно действующее лицо, известное как субъект, и который имеет дело непосредственно с лицом прямого объекта (или лицом, являющимся прямым объектом). Промежуточный контакт относится к двум действующим лицам: один - руководитель (или организатор), другой - исполнитель (экзекутор). Из них руководитель выступает в роли субъекта, а прямой исполнитель действия (экзекутор) в роли косвенного объекта. Согласно исследованиям Акакия Шанидзе, возникают вопросы об особенностях каузального морфосинтаксиса древнегрузинского языка. Согласно исследованиям, мы можем сделать вывод, что промежуточный контакт (или каузатив) связан с переходностью. У нас есть одна форма (переходного глагола), которая может выражать переходность и в то же время может выражать каузативность. Однако, Ак. Шанидзе такой формулировки не давал. Также не рассматривается древнегрузинское положение каузатива по отношению к другим кавказским языкам. Однако, там можно найти ответ о формальной идентичности и бифункциональности каузатива. Северокавказские языки изначально не различали переходности и каузативности, выражались одной и той же формой. Дело касается объективного спряжения, которое является классовым, и глагол выражает переходность, отмечая прямой объект, он не требует отдельного выражения переходности; Ср. В грузинском языке - переходность не имеет знака, главное для перехода - наличие прямого объекта, сохранены глаголы объективного спряжения - ზ - ზ- ე - ებ დე დებ - где объект является приоритетным и, хотя сегодня грузинский язык является языком личного спряжения, это модель классового спряжения, который оставался классовым до расхождения картвельских языков, а затем стал классово-личным и, наконец, личным под влиянием других языковых систем. В отличие от языков индоевропейской семьи, грузинский является языком поливалентной маркировки, что указывает на его прямую связь с иберийско-кавказской языковой системой. Каузатив, в структуре системы - это возможность для поливалентной маркировки (как в языке классового, так и личного спряжения). При обсуждении каузатива акцент делается на двух субъектах: вербальном и реальном, а также на лексических, аналитико-описательных или морфологических средствах их выражения; не делается акцент на маркировке прямого объекта. Хотя, в результате нашего наблюдения, именно маркировка прямого объекта, семантика и формирование

Form And Function Correlation Of Old Georgian Causation

глагола, являются решающими причинами, в результате чего, в древнегрузинском языке следует рассматривать категорию каузатива.

Ключевые слова: причинность, причинный фактор, исполнитель, анализирующая, морфологическая и смешанная причинность, вербальный субъект, реальный субъект.

Introduction

We consider that an Old Georgian language is not diverged radically from the root system-structure of Iberian-Caucasus languages and therefore neither analyzing, and moreover, morphological causations are found in Old Georgian; This phenomenon takes place later. In Old Georgian verb marking of the direct object valency takes place by means of personal marks (this is entirely Iberian-Caucasus language pattern), this is the “possibility” to demonstrate causation morpho-syntax in the same way, as it is given in the north Caucasus languages having class conjugation.

Gradually, some verbal suffixes started expression of causation (the examples are given below), but the language, at the same time, is looking for the analyzing way of expression and like other Caucasian languages, uses transitive verb – “Stsa” (სცა) forced to write “daatserina“ (დააწერიდა). It can be an indication that the objective conjugation pattern became weak and it requires compensation, analyzing formation. The history of Georgian language proves that analyzing formation is a transition stage and finally morphological causation is developed applying the principle of economizing in the language by means of already realized verbal markers with different syntactic-grammatical and functional meaning.

Main Part

Besarion Jorbenadze defines formal and functional determinations in the following way “form determination is the precondition for constructing the linguistic data forms. Functional determination defines the linguistical data functional structure... During the determination of the form the formal element of the basic data either directly transforms into formed structure, or directly transforms and at the same time introduces strictly defined member in the structure, or directly does not transform into produced form, but it becomes precondition of existing specific and not any other element. For instance, “a-ket-eb-s ga-ket-eb-ul-i” (აკეთებ-ს გაკეთებ-ულ-ი) in the latest form “-eb” is transferred from the basic (a-ket-eb-s) data but at the same time availability of “-eb” producer is the precondition of introducing -ul” and not any other producer in this structure. Functional determination supports to development of the semantic structure of the produced form, its form from the functional prospective what is directly defined by the semantic structure of a basic form, its functional meaning (Jorbenadze, 1980:97-98; 303-304).

“Atsukhebs-atsukhebinebs” (აწუხებს-აწუხებინებს disturbs- makes to disturb) in this couple one is causation form and another non-causation one. Accordingly, inclusion of the “primary” and “secondary” causations into one category faces the formal and functional-semantic difficulties. The issue of the formant of a causation category for the primary, as well as secondary causations is

very important out of formal issues, like “Tsukhs-atsukheninebs” („წუხს-აწუხებინებს“ - is disturbed-makes to disturbed)

„Causations, as the process of the world formation is characterized by addition of a person (actant), this additional person is a direct object; Though it is a real performer of the act, but it implements for others (the act enforced by others.. in the definitions of the causation the important thing is that a subject acts on the direct object by the initiative of a subject, for its reason (G. Machavariani, T. Gamkrelidze, Z. Kiknadze...) it means that the valuable in the causation is that a subject is an initiator and not an executor (Aketebinebs, Ashenebinebs –აკეთებინებს, აშენებინებს - makes to make, makes to build). As it is known the causation is the category for the transitive verb and it creates the opposition of the transitive non-causative and causative forms, as the root and formed forms; morphologically formed forms are extended by means of the relevant affixes, syntactically it is expressed by increase of valence (he writes a letter – he makes him to write a letter) (tsers is tserils -atserinebs is mas therils- წერს ის წერილს- აწერინებს ის მას წერილს); a grammatical status of the actor creates functional and semantic difference in the non-causative and causative forms; in non-causative verbs, an executor is a subject acting based on its will (he writes a letter-thers is therils წერს ის წერილს), while in causative verbs an executor acts based on others (subject’s) will or dictation, actor who acts by others’ initiative is an indirect object (he makes him to write a letter – atserinebs is mas tserils აწერინებს ის მას წერილს). The subject of this another causative verb is mainly the causer of the act and an initiator; as in certain cases a subject can be an executor of an act, for instance, if an inanimate noun (what-group) is marked in the verb, the function of an indirect object, as a direct actor becomes unclear and the action is performed by a subject, for instance, hail makes fruit trees to fall its fruit “setkva khekhils nakofs akrevinebs - სეტყვა ხეხილს ნაყოფს აყრევინებს”). Here a performer is not an indirect object (fruit-tree), but a subject (hail). (Gogolashvili, 2011 p.583-585). A scientist notes that “an indirect object is not always the only performer of an action in the intermediary contact forms. In most cases it has a co-actor, a subject, for instance, makes it to wash, makes him to bring, makes him to take, etc. – abaninebs, amoataniebs, amoiakvaninebs -აბანინებს, ამოატანინებს, ამოაკვანინებს). (p. 585. The same)

If being the initiator by a subject is more valuable in the causation rather than being an executor, as it is said by Mr. Giorgi Gogolashvili, when the examples given below should not be considered as the cases of causation.

In the scientific literature there are different opinions regarding to the formatives of the causation (Ak.Shanidze, Arn. Chikobava, G. Machavariani..... one part of the researchers names the suffixes (- in, -evin) as the formatives of the causation. Others consider only a- prefix as a producer of causative. The producer of the causation of a transitive verb prefix-suffixes (a- -in, a- -evin) are considered. As a note, -ev is found in several verbs: (chams-achmevs, svams-asmevs, itsvams-atsmevs, artmevs and arkmevs ჭამს-აჭმევს, სვამს-ასმევს, იცვამს-აცმევს,

Form And Function Correlation Of Old Georgian Causation

ართმევს, არქმევს) but they have lost the understanding of intermediary contact (A. Shanidze). – in suffix is a productive producer. It is applied in the majority of transitive verbs with theme mark or without theme mark: of the productive causation. (tsers-atserinebs -წერს---აწერინებს...) formation of causation by -evin suffice is also productive: (shlis-ashlevinebs, abams-abmevinebs შლის--აშლევინებს, აბამს-აბმევინებს...(Gogolashvili, 2011: 585).

In order to understand causation as a grammatical category deeper I thought to review the ancient hagiographical works “Torture of children from Kola”, briefly describing the story of children residing at the head of the river Mtkvari in the VI century, relationship between the Christians and local pagans, social and legal aspects of their life and other important issues. The author of the work is unknown, it should be written in the IX century. The monument is famous by the manuscript of X century found on the mount Athos. N. Mari made a copy in 1897 and printed it in 1903. (Dzveli Qartulis Qrestomatia 1, Tb. 1946, p.71). It was hard to find the examples of intermediary contact in this text. I can freely say that similar type of form can not be found in the text and it authorizes me to say, that during the period when the monument was written the causation function as a category is unclear and is not found. It seems that this is symptomatic. From this prospective I found „Grigol Khantstelis Cxovreba“ by Giorgi Merchule, very interesting, for having examples I searched the forms:

“The monk was young and belonged to the fathers of the dessert by spirit, we took his hands and made to cross us (datserad-gutsa დაწერად-გუცა) and dressed him and we have called him by our name, we promised to have his son to be our student and he was very happy” (Grigol Khantstelis cxovreba, Tb. 1986 School Edition, p. 89).

Then Kuropalates ordered to go to Ishkhani, as it was close to evening and told to blesses father Grigol “I did not do it consciously, as you did not make me to write a letter (Mitsrad-gets მიწერად-გეც)(the same, p. 93).

“As soon as Theodore and Christophore, the great blessed fathers saw Arsen and Ephrem who were young and wise, they remembered they were made to swear (aghetkua - აღეთქუა) to father Grigol to have those young men with them until they grow. (Grigol Khantstelis cxovreba, Tb. 1986 School Edition, p.102).

„And when he finished the words, he told to all the brothers to come together. Theodor and Christophore, including thirteen holly brothers and others were divided into three groups and made them to be sent (tharegzavnes - წარეგზავნეს) to Shatberd (the same, p. 101)

“The place of the Theodore was named as Nedzvi, the place of Christophore was named as Kviriketsminda and the students were made to stay (dautevnes - დაუტევნეს) there (the same, p. 101).

„He, seized by the arrogance, removed the divine threat and secretly called the layman from Ancha, the poor man who was good at archery and promised (aghetkua აღეთქუა) to pay three bags of millet and five goats and send (tsaravlina -წარავლინა-) to kill father Grigol to Khantsta” (the same, p. 118)”.

„The true parish of Christ listen to the poor and old people, as Catholicos Arsen is the catholicos by the will of the God and those who abuse him, those who do not regret (Sheinanon-შეინანონ), respect and be shy in this world and age” (the same, p. 106)”.

„The Life of Grigol Khantsteli“ by Giorgi Merchule is the monument of the second half of the X century, as it is known, it includes many descriptive and morphological causation examples. The descriptive forms characterized for the ancient Georgian are more represented “tsema- ცემა was added to the initial form of the verb in the form of different row or person in the adverbial case (R. Saghinadze, p. 160)”. The similar types of the form are represented in the old Georgian, mostly they are given in the form of the series II. Above given examples are the following: Datsrad-gutsa (დაწერად-გუცა) (he, to us, him) represented by the form of the first person in plural. There is another example (“mitsrad-gets- მიწერად-გეც- made you write to him, which is in singular. There are causations of morphological type, produced by different suffixes, like: a-ghetkua -ა-ღეტკუა, tsaregz-av-nnes- წარეგზ-ავ-ნნეს, daut-ev-nes - დაუტ-ევ-ნეს, tsar-avl-ina წარ-ავლ-ინა..... „the contact in the old Georgian is formed by the prefix a-, what is the simplest and oldest way. This is why the special meaning of the causation is not seen in all these forms clearly. Sometimes it is hidden somehow (I. Imnaishvili, V. Imnaishvili).

In the form daut-ev-nes დაუტ-ევ-ნეს -ev mark should be the oldest, but “as it is known from old Georgian such formation was not spread in Georgia” (Saghinadze, p. 159. 2008).

In the forms “Tsarv-a-ls, tsar-a-vl-en-s, tsar-a-vl-in-a (წარვ-ა-ლს--წარ-ავლ-ენ-ს-წარ-ავლ-ინ-ა) a-en (a-in) are the confixes of the causation.

I became interested with the Gospel (Sakhareba Otkhtavi), in particular “prayers, full collection, 2013) to study how the causative forms were built, several examples are referred

The prayer of St. Basil the Great (an extract) „and when, we trust you and pray for the mercy, hear our petitions and forgive us (momiteven -მომიტევენ) all our sins, deeds, words and minds...(p. 31, Locvani, 2013).

„Bless, Lord, your people and their places. Give the power of the cross over Barbarian and protect (daitsev -დაიტევ), our nation and we will say “O, lord, Glory to you” (the same, p. 34)

„Those who refuse orthodox belief and made mistake from the true way, who are confused to understand your bless, help them to turn to (Moaktsien igini - მოაკციენ იგინი) the real belief and they partake of your holiness in the Catholic Apostolic Church, so that they may know you, the only true God, and worship you (takvan-gtsen) (kneeling) (the same, p. 37).

„A word of the Lord and Lord, make me embers your St. flesh (nakuertskhal-mekmenin me- ნაკუერცხალ-მეკმენინ მე), enlightener of me, who

Form And Function Correlation Of Old Georgian Causation

am in darkness and makes my soul pure with your holly blood” (the same, locvebi ziarebis win, p. 130-131).

„ as you said for the first time, Christ, be with me, the slave of you and stay with me as you promised (აღმითქუ) as I am eating your divine flesh and drink you blood (the same, tropari, p. 130).

„....Wherever you bow your head, but as you humble yourself, we humble ourselves to you, and as if you were humbled by my humility, as you take responsibility tavs-idev -თავს-იდევ) to born and be in the cattle shed... (the same, p. 146).

„... Jesus Christ, the wisdom of the Lord, peace and power, who Christ Jesus, the wisdom of God, the peace and the power that humbleth thee by thy living by cross, nails, knives and death, - they made to die (sikudili – moakudinen სიკუდილი- მოაკუდინენ) to my soul and flesh - (the same, p. 148).

During working on the text of the Gospel the following findings were made, in particular, the intermediary contact forms are rarely met in the old translated texts. We mainly found the morphological formation of the causation. The forms with -ev suffix are dominant, like momiteven-მომიტევენ, tavs-idev-თავს-იდევ, daicev -დაიცევ, which has the ancient origin, “in the second serial the mentioned suffix is turned into -i(v) suffix, like atkumia -ათქუმია, akmnia -აქმნია, the latest is more spread which is caused by the abundance of the second serial forms (Saghinadze, 2008; p. 159)“. The examples of -in suffix is very rear, like sikudili - სიკუდილი (death)- moakudinen -მოაკუდინენ (killed), takvuanis-gcen -თავუანის-გცენ worshipped (comp. takvanis-acemia - თავუანის-აცემია (Saghinadze, p. 160). In the old Georgian a-in confix was very seldom. There was no fixed descriptive (analytical) forms of the causation in the translated Biblical forms, morphological causation forms are more widespread, as well as mixed types of causation forms. The opinion about causation marking given in the scientific literature is noteworthy. For instance,

The forming suffixes of the intermediary contact in, ev, evin. “in” is applied in the majority of the verbs. While this mark is the main producer of the intermediary contact in new Georgian language. It was not used till the X century (Ar. Takaishvili). -ev suffix is used in few verbs in new Georgian language, like achmevs, asmevs -აჭმევს-feeds, ასმევს -gives drink. while it was the main produced in the old Georgia, and it was used often in intermediate Georgian, like akhnevs, akvlevs... ასწევს, აკვლევს..(makes to plow, makes to kill) (Zh. Peikrishvili, 2002: 199).

It is interesting how it is given in the monument of the second half of the V century, “Torture of Shushanik”/

„I have turned (movakts-in-e -მოვაქც-ინ-ე my wife and children by nature into the same belief as I am („Shushanikis wameba“ ,1985 : 6).

„And she told me: Do not let it to become on me (ikop-in chemda- იყოფ-ინ ჩემდა) that I share the deeds and sins of Varsken (the same, p. 9) .

„I came and told, as “you have turned my icon down and spread the ash over my place. And you have left (dagit-ev-ebies -დაგიტ-ევ-ებიეს) my house and gone to another place. (the same, p. 10).

„As soon as he came and entered to the queen and he said lots of convincing words (tried to win over) when st. Shushanik said. (the same, p. 12)

„When she used to urge, he ordered to let her go (განტ-ვე-ბად) and to take her to one room and guard her secretly (the same, p.14).

„I made her to eat a little (ვაიძულე მიღებად ჭამადი) which was provided to her (p.15)“.

When he made the guards to be (დაადგ-ინ-ნა- daadg-in-na) with her and told her, to kill her with love” (p. 18).

„An the blessed Shushanik was told “your children were made to turn into sorcery (მიაკც-ინ-ა-miakts-in-a) p. 21)“.

The work is very interesting from this prospective. The examples of the causation if we can consider it as the examples of contact are very limited. There are not almost morphological formants except one or two cases, like მიაკცინა, მიაკცინე (Miaktsina, Miaktsine). It is doubtful if language knows the suffixes as the producers of contact. Language is a different system it means that it will use the suffixes in other cases too. Moreover, we can say that causation, as a grammatical category has not been formed yet. Neither morphological, nor analytical and mixed type patters are found. The language structure tends to express the meaning of the causation by means of semantics. For instance,

„When they reached and entered to the queen’s place and many convincing words were said (do their best to win over) and then St. Shushanik told them (დასაჯერებელსა სიტყუასა ეტყოდეს (ძლიერ ცდილობდნენ დაეტანხმებინათ) (the same, p. 12).

In the mentioned sentence the content of the causation is shown, which is not expressed by the producing markers in the language. Though only -ev and -in suffixes, producing causation are met in the text, though it seems that given examples should not be the producers of the causation. It is proved by the examples taken from the same text having totally different meaning (see examples above). It is interesting what are the function of the mentioned markers? can these suffixes available in the language have different status? “It isn’t possible that constant labels will not be in the language and in case of need any formal element can be used per need by a language any time with any purpose, introduce in totally different system and put together with totally different element. The language has such a potential, though it is possible that realization of this potential does not take place often. Of course, arbitrary use does not mean absence of the system, it has its regularity. Individual approach is required for each specific example”. (Jorbenadze, 1980:261).

Conclusion

As a conclusion, we can say, that in the Old written or translated monuments causation as a grammatical category has not established till the second half of the X

Form And Function Correlation Of Old Georgian Causation

century. Regardless there are some morphological markers, like **-in**, **-evin**, but they have not the mentioned function. The language is more tend to express meaning of compulsion characterized to causation more semantically, moreover, the role of an indirect object (an executor), as a direct implementer of the particular act is not demonstrated. Only a leading person, i.e. causator is shown. A causation, as a grammatical category is well shown already in the text of the X century, “Grigol Xantstelis Covreba”, where it is demonstrated mainly by descriptive form.

Bibliography

- Gogolashvili G. (2011): Tanamedrove Qartuli Enis Morpologia (salitertauro ena) gamomcemloba “Meridiani”, Tbilisi.
- Saghinadze R. (2008): Dzveli Qartuli Ena (V-XI centuries), Tbilisi
- Peikrishvili Zh. (2002): Qartuli Enis Morpologia, saleqcio kursi, (meore gamocema), Kutaisi
- Shanidze Ak. (1980): Txzulebata mesame krebuli, Qartuli Enis Gramatikis Sapudzvebi, Tbilisi.
- Jorbenadze B. (1980): Qartuli zmnis pormobrivi da punqciuri analizis principebi, Tbilisis universitetis gamocema.
- Grigol Khantstelis Cxovreba (1986): (School Edition) Tbilisi.
- Locvani, sruli krebuli (2013): Locvani, Yovladwmida Gvtismshoblis paraklisi, sagmrto liturgia. Tbilisi
- Dzveli Qartulis Qsrestomatia , I (1946): Tbilisi.
- ShuSHanikis Wameba ,,saskolo gamocema“(1985): Tbilisi

BELLEK SANATI “HATIRLAMA KÜLTÜRÜ” ETRAFINDA KARS ÖLÜ BAYRAMI VE YENİDEN DOĞMA İDEALİ

KARS DEAD FESTIVAL WITHIN THE FRAMEWORK OF MEMORY ART “REMINING CULTURE” AND IDEA OF REBIRTH

ФЕСТИВАЛЬ МЕРТВЫХ В КАРСЕ В РАМКАХ ИСКУССТВА ПАМЯТИ «НАПОМИНАНИЕ КУЛЬТУРЫ» И ИДЕЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Filiz GÜVEN*

ÖZ

Ölüm, hem pozitif bilimlerde hem de sanat ve edebiyatta geniş bir yer kaplamaktadır. Kimi zaman diyalektik bir son kimi zaman yeniden üretim kimi zaman ise toplumsal ilişkileri güçlendiren bir süreç olarak görülmüştür. Bu nedenle ölüm etrafında hatırı sayılır düşünceler, ritüeller oluşmuştur. Bu uygulamalar dini inançlara ya da bölgesel farklılıklara göre değişiklik gösterse de özellikle ölüm ile birlikte gelişen mutlak son fikri insanoğlunu güçlü bir korkuyla karşı karşıya bırakmış ve birtakım tedbirlere ve kaçınmalara sürüklemiştir. Bu anlamda, ölüm etrafında gelişen uygulamalar milletlerin inançlarından beslendiği gibi milletlerin öteki ile benzer ve farklı yönlerini ortaya koyacak özellikler de taşımaktadır. Toplumsal değerler, kutsallar, ritüeller, törenler, kahramanlar, tarihi olaylar vb. öğeler bir yaşam biçimi oluşturarak bireylerin belli bir topluluk içinde belirli kimlik desenleri etrafında toplanmasını ve ayrışmasını denetler. Bu bağlamda yaratılan kimlik desenleri, kültürel bir atmosfer oluşturarak toplumları soyut-somut imajlar etrafında toplayarak toplumsal değerleri meydana getirir.

Bu çalışma, Kars Ölü Bayramı etrafında gelişen uygulamaların toplumun/grubun birleştirici yönü olduğu savından hareketle geniş bir bakış açısı edinmek amacıyla ölüme interdisipliner bir kavrama ile yaklaşmayı ve ölüm korkusu etrafında varlığını koruyan kült inançları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda Kars Ölü Bayramı içerisinde arkaik dönem insanının kutsal, kültürel değerlerinin günümüze yansımaları ve yeniden doğma ideali üzerinde durulacak ve halen devam eden bu uygulamanın toplumu birleştirici yönü ve toplumsal ortaklık kavramı özelinde uygulamaların kimlik üzerindeki etkisi irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kars Ölü Bayramı, Toplumsal Uygulamalar, Kimlik, Ritüel, Toplumsal Ortaklık.

ABSTRACT

* ORCID: [0000-0002-9123-929X](https://orcid.org/0000-0002-9123-929X), Dr. Öğretim Üyesi -Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fguven@sinop.edu.tr

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

Death occupies a large place both in positive sciences and in art and literature. Sometimes it is seen as a dialectical end, sometimes as a reproduction, and sometimes as a process that strengthens social relations. For this reason, considerable thoughts and rituals have formed around death. For this reason, considerable thoughts and rituals formed around death. Although these practices vary according to religious beliefs or regional differences, the absolute end idea, developing especially with death brought humanity to face with a strong fear and dragged them to some precautions and avoidance. In this sense, the practices that develop around death are not only fed by the beliefs of nations, but also have features that will reveal the similar and different aspects of nations with the other. Social values, saints, rituals, ceremonies, heroes, historical events, etc. elements control the gathering and separation of individuals around certain identity patterns within a certain community by creating a lifestyle. Identity patterns created in this context create a cultural atmosphere and create social values by gathering societies around abstract-concrete images.

This study aims to approach the practices based on the argument that practices developed around the Kars dead festival are the unifying aspect of society / group, in order to gain a wider perspective than their counterparts developed in this axis with an interdisciplinary comprehension, and to identify cult beliefs that still exist around the fear of death. In this context, the reflections of the holy and cultural values of the archaic period people to the present day is analyzed within the framework of the cult of the dead, ancestor (s) within the Kars Dead Festival. Also, relation of the practices with the early period of agricultural activities is evaluated both within the framework of identity and the beginning of the vital one, together with rebirth idea.

Keywords: Kars Dead Festival, Social Practices, Identity, Ritual, Social Partnership.

АННОТАЦИЯ

Смерть занимает большое место как в положительных науках, так и в искусстве и литературе. Иногда это рассматривается как диалектическая цель, иногда как воспроизводство, а иногда как процесс, укрепляющий социальные отношения. По этой причине вокруг смерти сформировались значительные мысли и ритуалы. Хотя эти практики различаются в зависимости от религиозных убеждений или региональных различий, идея абсолютного конца, развивающаяся, особенно со смертью, заставила человечество столкнуться с сильным страхом и заставила его принять некоторые меры предосторожности и избегания. В этом смысле практики, развивающиеся вокруг смерти, не только подпитываются верованиями наций, но также имеют особенности, которые выявляют схожие и различные аспекты наций по отношению к другим. Социальные ценности, святые, ритуалы, церемонии, герои, исторические события и т. п. элементы управляют объединением и разделением людей вокруг определенных моделей идентичности в определенном сообществе путем создания образа жизни. Образцы идентичности, созданные в этом контексте, создают культурную атмосферу и создают социальные ценности, собирая общества вокруг абстрактно-конкретных образов.

Это исследование направлено на то, чтобы подойти к практикам, основанным на аргументе, что практики, разработанные вокруг фестиваля мертвых в Карсе, являются объединяющим аспектом общества / группы, чтобы получить более широкую перспективу, чем их аналоги, разработанные на этой оси, с междисциплинарным пониманием, и определить культовые верования, которые все еще существуют вокруг страха смерти. В этом контексте отражение святых и культурных ценностей людей архаического периода до наших дней анализируется в рамках культа мертвых, предков (предков) в рамках Фестиваля мертвых в Карсе. Также оценивается связь практик с

ранним периодом сельскохозяйственной деятельности как в рамках идентичности, так и начала жизненной, вместе с идеей возрождения.разработанные на этой оси, с междисциплинарным пониманием, и определить культовые верования, которые все еще существуют вокруг страха смерти.

Ключевые слова: Фестиваль мертвых в Карсе, социальные практики, идентичность, ритуал, социальное партнерство.

Giriş

Ölüm/ölümlülük; hem bireysel yalnızlık hali hem de toplumsal ortaklık alanı yaratması nedeniyle üzerine söylenmiş anlatılar, etrafında şekillenmiş çeşitli davranışlar barındırmaktadır. “Evrenin oluşumu ve varlığının başlaması”, kozmik bilginin temel prensibi kabul edilmekle birlikte; yaşam olgusunun başladığı yerde ölümün düşünülmesi, ölümlü olmak, insan zihninde karmaşık bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Tam bu noktada ayrıntılanması gereken ilk şey, ilkelerde ölümlü olma düşüncesinin biraz geç bir şekilde duraksamayla benimsenmiş (Freud, 2013: 115-116) olduğudur. Öte yandan animizmle başlayan “tın-kut-sür-ruh” kavramı, tek tanrılı inançların ölüm anlayışında kendini göstermiş olsa da tek tanrılı dinlerden farklı olarak eski inanç sistemlerinde kişinin ölümü sonrası bedeni terk ettiği düşünülen ruh, başıboş gezdiği için tehlikeli olarak görülmüş ve birtakım kaçınmalar sonrasında ölü, külte dönüşmüştür. Bazı topluluklarda ise ölümden sonra bir yaşamın olduğuna inanılmış ve defin törenleri ona göre yapılmıştır.¹ Bu manada ölüm, var olmanın temel yasası olarak düşünülmüş ve yaşamla iç içe geçmiş; öncesi, sırası ve sonrası etrafında birtakım tabular, kaçınmalar ve ritüellerle çevrilmiştir.

Ölüm etrafında gelişen pratikler toplumların inanış ve törelerinde tıpkı doğum, düğün gibi “geçiş” değeri taşımakta (Boratav, 2015: 221) ve toplumsal ortaklık alanı oluşturmaktadır. Ancak doğum ve evlilikten farklı olarak ölüm, grup ruhunun üst düzeye çıktığı bir atmosfer alanı yaratması nedeniyle toplulukların kimlik edinme sürecindeki önemli dinamiklerden biridir. İnsanları bir çatı altında birleştiren olguları kimlik, kültür kavramları etrafında irdelemek ve bunların asıl bağlayıcı yönü üzerine yoğunlaşmak birçok bilimin ardına düştüğü konudur. Varılan noktada, kültürel uygulamaların kimlik oluşumu üzerindeki etkisinin önemi üzerine durulurken sosyal yapının bağlayıcı yönünü oluşturan ritüeller ve diğer tüm uygulamalar, kimliklerin devamlılığı bakımından değerli görülmekte ve çeşitli çalışma alanlarına konu olmaktadır. Ancak bu çalışmanın genel çerçevesini, kültür-kimlik kavramları hakkında yapılmış çalışmaların tespiti ya da

¹ Eski Şamanist Türklerin ve diğer Orta Asya uluslarının defin törenleri ile ilgili ilk bilgiler Çin kaynaklarında bulunmaktadır (İnan 2000: 177). Bu kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Hunlar, Göktürkler, Oğuz Boyları ve diğer birçok ulusun defin törenlerinin özenli bir şekilde yapıldığı bildirilmektedir. Bu bilgilerde dikkat çeken davranışların başında, ölümden sonra yaşamın devam ettiğine dair bir izleğin tespitidir. Oğuz boylarında ölüye ev gibi büyük bir çukur hazırlanması, ölen kişiye ceket giydirilmesi, kuşak kuşandırılması, yayının yanına konması, eline nebiz dolu bir kadeh önüne de nebiz dolu tahta kap konması ve tüm eşyalarını çukura koyarak ölünün buraya oturtulması (İnan 2020: 178) ölümden sonra yaşamın devam ettiği düşüncesine yönelik güçlü argümanlardır.

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

değerlendirilmesinden ziyade, bir ritüel olarak Kars, Iğdır bölgesinde Caferi kitle arasında halen varlık gösteren Nevruz Bayramı öncesinde, mart ayı içerisinde yapılan Ölü Bayramı oluşturmaktadır.² Çalışma, ölümü toplumsallığın merkezine yerleştirmekte ve konu çerçevesine uygun olarak ölüm gerçekliği etrafında gelişen kültürel pratiklere odaklanmaktadır. Bu kapsamda çalışmada ilk olarak ölü ve ölümün kültürel görünümü betimlenmiş, ölü bayramı olarak kabul edilen ritüel etrafında yapılan pratikler ve bu pratikler içerisinde yer alan göstergeler, mezarlık ziyareti ve kimlik arasında kurulan ilişki çerçevesinde ele alınmış, ölümlere duyulan hassasiyet, ölü kültürü, atalar kültürü ile ilişkilendirilmiş ve tüm bunlar yeniden doğma ideali ile birlikte okunmuştur. Bu manada çalışma, birkaç farklı konuyu aynı noktada birleştirmektedir. Çalışmanın en belirgin savı, evrensel bir olgu olan ölümün yaşamla iç içe olması nedeniyle ölüm etrafında gelişen kültürel pratiklerin öncelikle belleğin ortaklık yaratmasına destek olduğu ve toplulukların ölümleri anarak kimliklerini onayladıkları, aynı zamanda bu pratiklerin “yeniden doğma” ideali üzerine kurulu olduğudur. Çalışmada “yeniden doğma” ideali iki farklı manada okunmaktadır. İlki, ölü bayramı tarihi olarak Nevruz bayramı öncesinin –ilkbaharın-rastgele yapılmış bir seçim olmamasıdır. Bunun doğanın restorasyonu ile ilgili bir yanı bulunmaktadır. İkincisi, geçmişin ancak kendisiyle ilişki kurulduğunda ortaya çıkma gücüdür (Assmann, 2018: 39). Bununla kastedilen bellek sanatının toplumsal kimliğe ait öğeleri, geçmişin yeniden hatırlanmasıyla ortaya çıkarmasıdır. Hatırlama ise kendisiyle ilişki içinde bulunulan kimliğin restorasyonudur. Bu nedenle “yeniden doğma” ifadesi metin içinde hem hatırlanan şey aracılığıyla ortaya çıkan ve güçlenen kimliğe hem de hayatın son ve başlangıcı arasında kurulan periyodik arınmaya gönderme yapmak üzere kullanılmıştır.

Ölüm, iki farklı somut durum nedeniyle canlının yaşamında yer almaktadır. İlki, bir gün her canlının ölecek olması; ikincisi, gerek mitolojide gerek dini inançların birçoğunda ölümden sonra bir yaşamın olduğuna yönelik güçlü eğilimler sonrası ölünün, yaşayanlarla ilişkisinin devam ettiği düşüncesidir. Her iki eğilim sonrasında ölümün kutsallıkla ilişkilendirilmiş olması, ölüm üzerine kurulacak tartışmayı iki ayrı yönde ilerletmeyecek, tersine tek bir çizgide birleştirecektir. Burada bir düalizmin oluşmadığını, ölümlü olmanın içtepisinin bir şekilde savunma mekanizmasına dönüştüğünü ve bu noktadan sonra kutsala başvurulduğunu söylemek olayın kendi başına dikkate değer yönünü oluşturmaktadır. Bağlamla ilişkili olarak ölüm etrafında gelişen ve kutsala katılan her eylem, gelenekselin anlam dünyasına göre modernin anlam dünyasında, farklı çağrışımlara gebe olsa da geleneksel ya da modern fark etmeksizin ölümün somut mevcudiyeti, insan eylemlerinde, ondan kaçıp kurtulmak, onu bir şekilde savuşturmak amacıyla yapılmış bir dizi sorumlu davranışla sonuçlanmaktadır.

Antropoloji ve folklor aşına olan okurlar, ölüm etrafında gerçekleşen eylemlerin birden fazla duygu barındırdığını, aynı zamanda tüm bir dizinin her birinin sosyal yapı içinde önemli olduğunu bilirler. Yaşamsal sürecin sona ermesi, oradaki bilinmezlik nedeniyle meydana gelen korku, ölüme verilen tepkinin kutsala

² Çalışma bulguları sadece Kars İli ile sınırlı tutulmuştur.

dönüşmesine ve ölüm etrafında sayısız uygulama oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu durum ilkel kültürlerde olduğu kadar gelişmiş halklar arasında da görülür. Ancak uygardan farklı olarak ilkelin dünyasında bir eylemin yeniden üretimi mitsel örneği tekrarlama özelliği ile bağlantılıdır (Eliade, 1994: 18). Bunun anlamı, gelenekselin bilinçli davranışının kendinden önceki insan davranışlarının tekrarı üzerine kurulu olduğudur. Öyleyse ölüm ritüelleri ve diğer kolektif her şey mitsel prototipini yansıtır ve öylesine bir taklit olmanın ötesinde, başlangıca dönme amacıyla yapılmış dinsel bir tutum sergiler. Bu manada ölüm etrafında yapılan uygulamaların içeriği arkaik bir tutum sergilemekte ve her ölüm kozmik yeniden doğumu çağrıştırdığı için ölüm anında kozmogonik tekerrüre ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle süreçte yapılan uygulamaların çoğunda, gerek kozmik bilgi ışığında gerekse dini inanç gereği olsun ölüm ve yaşamın birbiriyle ayrılamaz bir biçimde iç içe geçtiği görülür.

Hemen hemen dünyanın her yerinde henüz varlığını korumaya devam eden ölü/ölüm uygulamaları, ölümü yaşamın içine taşımakla beraber yaşamsal alandan uzaklaştırma amacı da gütmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere bu davranışların asıl önemi, yeniden doğuş arketiplerinin arkaik insan bilinci için taşıdığı önemi hatırlatıyor olmalarıdır. Tüm bunlardan hareketle ölümü biyolojik bir indirgemeye ya da evrenin sistemi içerisinde değerlendirmek yerine, onu sosyal görünüm taşıyan ve sosyal algılamayla şekillenen bir olgu (Burcu vd., 2008: 30) olarak değerlendirmek, ona verilen tepkileri anlama noktasında faydalı olacaktır. Burada söz konusu olan onun sadece bilimsel bir nedenden dolayı evrensel olmadığıdır. Evrensel olmasının başka bir nedeni de ölüm ve yeniden doğuş arketipinin dünyanın hemen her yerinde uygulama alanı bulması ve toplulukların kültürel davranışlarının büyük bir kısmını ölümlülük duygusu etrafında şekillenmesidir.

Tabiatdaki sonsuz döngüye bağlı olarak akla gelen yenilenme, yaşamsal döngünün mevsimlerle ilişkilendirilmesi; ölümü yaşamın karşısında değil, sonsuz bir döngü halinde onun içine taşımıştır. Bu sonsuz döngü içerisinde yeniden doğuş olgusu ile ölüm arasında paralellik kurulmuş, bu durum yalnızca mitolojide değil sanatta ve edebiyatta da kendini göstermiştir (Korucu, 2019: 712). Burada yeniden doğma idealinin aslında dünyanın düzenini korumaya dönük bir eylem alanı oluşturduğu ve zamanın ilga edilmesi üzerine kurulduğu hatırlanmalıdır. Dolayısıyla asıl önemli olan biyokozmik ritimlere dayalı ve periyodik arındırmalar sisteminin bir parçasını oluşturan zamansal periyodun başlangıcıyla bitişi ve yaşamın periyodik yenilenişidir (Eliade, 1994: 62). Öyleyse yeniden doğma ideali, belli bir kültüre ait olmamakta, tüm toplulukların ortak sayılabilecek davranışları arasında hemen hemen insanlığın her döneminde görülmektedir. Dahası tarım öncesi toplumlarda görülen yeniden doğuş düşüncesi ve toplumların bütün entelektüel teşebbüsleri incelendiğinde, ortak davranışın dünya üzerinde düzen inşa etmek olduğu görülür, eğer bu davranışlar da temel düzen ihtiyacını temsil ediyorsa muhtemelen bu ihtiyaç zaten mevcuttur ve evrende bir düzen vardır ve evren bir kaos değildir (Levi-Strauss, 2013: 46). Evrenin bir kaos olmadığı kabul edilse bile, ölüm hem bireysel alanda hem de toplumsal alanda bir kaos yaratması nedeniyle yeniden doğuş ritüellerinde ön plana çıkmıştır. Ayrıca erginlenme ritlerinde ve baharın gelişi gibi tabiatın uyanışını simgesel anlamda destekleyen takvim ritlerinde bu durum görülmektedir.

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

Bu anlamda, baharın gelişi esnasında yapılan ritüeller içerisinde ölümü yaşamla yer değiştirme arzusu net bir biçimde kendini gösterdiği için bahar, hem bir son hem de bir başlangıç olarak kozmik-eskatolojik bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Mart ayında toprağa tohum atma âdeti neredeyse evrensel folklorik unsur olarak çok geniş bir alanda görülmektedir. Yeni yıl bayramı olarak Türk tarihinde ve kültüründe önemli bir yeri olan nevruz, yeniden doğuş ritüellerinin görüldüğü önemli bir bayram olarak kutlanmaktadır. Kozmogoninin tekrarlanmasıyla hedeflenen, her yeni yılı başlangıca dönüştürmek, tanzim etmek, ölümlerin hayata dönmesini sağlamak, yaşayanlarla ölümler arasındaki tüm engelleri kaldırmak ve yaratılışı tüm saflığıyla başlatmaktır. Nevruz, aynı zamanda Kars'ta yaşayan Caferi kitle arasında “Ölü Bayramı” olarak halen varlığını sürdüren ritüelin de anlamsal çerçevesini oluşturmaktadır. Başka bir adı “Ahirtek” olan bu bayram, Nevruz Bayramı öncesi, son çarşamba³ gününde uygulama alanı bulur, özellikle nevruz bayramına yakın bir tarihin seçilmesinin birden çok nedeni olsa da burada ön plana çıkan düşünce, yaşamın ölümle iç içe olduğu fikri ve adalet-eşitlik kavramları üzerine kurulan ilgidir. İlkinde doğmak ve ölmek bir sonsuz döngü içerisinde birbirinin, içinde uygulamalarda yerini almakta; ikincisinde, farklı coğrafyalarda farklı hayatlar yaşayan ancak birbiriyle eşit olmayan insanlar, ölümle karşılaşınca eşitlenmektedir. Öte yandan yirmi bir mart kendi içerisinde yine bir eşitliğe gönderme yapmaktadır. Ancak buradaki eşitlik ölümlü olmayla sağlanan eşitlik değil, gücünü bilimsel gerçeklikten alan bir eşitliktir. Dünyada gece ve gündüz bu tarihte birbirine eşit olur. Kuzey kutup noktasında altı aylık gece, Güney kutup noktasında ise altı aylık gündüz bu tarihte başlar. Bilimsel bir veri olsa da sosyal algıda farklı çağrışımlar yapan bu tarih, hem bir sonsuz döngüye hem de evrenin eşit olma durumuna gönderme yapmaktadır. Bağcı (2015: 123-124)'dan edinilen bilgilere göre, bölge insanı için eşitlik kavramının anlamsal çerçevesinde, Oğuzların adalet, eşitlik duygusu bulunmaktadır ki bu durum öne sürülen savı destekler niteliktedir. O halde nevruz bayramı etrafında gelişen pratikler, geceyle gündüzün eşitlendiği fiziksel bilginin yanı sıra inanç ve kültürel öğelere bağlı olarak şekillenen sosyokültürel öğrenme, algılama sonucunda, gelenekselin zihninde hem dünyadaki adalet ve eşitliğe hem de insanlar arasında dünyada sağlanamayan eşitliğe gönderme yapmaktadır. Nitekim bu savı ölüm ve yaşam ritlerinin -bu tarihte- iç içe geçmiş bir şekilde uygulanması desteklemektedir.

Ölüm, dün ile bugün arasındaki kopuşun en eski biçimi, bir anlamda yok olma ve koruma arasında kararsızlık yaratan en eski deneyimdir (Assmann, 2018: 41). Bu bağlamda, ölü bayramı uygulamalarının mitolojik bağı ve anlamsal çerçevesine geçmeden önce bu süreçte yapılan uygulamalara değinmek, ritüelin amacını açıklayacağı gibi konunun anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır. Kars'ta yaşayan Caferi kitle mart ayı içerisinde birbirinden farklı ritüeller yapmaktadır.

³ "Nevruz'dan önceki dört çarşamba kutsal sayılmaktadır. Bunlara yılın “son çarşambaları” denilmektedir. ilk Çarşamba "Su Çarşambası" ikincisi, “Od Çarşambası”, üçüncüsü "Yel Çarşambası"; dördüncüsü "Torpag Çarşambası ya da Ahir Çarşamba” (Son Çarşamba) dır (Şenel, 2007: 913).

Nevruz Bayramı, Ölü Bayramı (Ahirtek), Yedi Levin bunlardan bazılarıdır. Nevruzdan iki hafta önce yapılmaya başlanan mezarlık ziyaretleri -Ölü Bayramı (Ahirtek)-, grup kimliğinin ön plana çıktığı ve geçmişin ölümleri üzerinden hatırlandığı önemli bir ritüeldir. Bu bayramın en önemli kısmı nevruz öncesi son salı, son çarşambada yapılan mezarlık ziyaretleridir. Bu ziyaretler öncesinde birtakım hazırlıklar olur. Kete, pişi gibi hamur işleri, helvalar yapılır, lokum, kuru yemiş alınır ve mezar ziyaretine gidilir. Ziyaret genellikle öğle namazından sonra grup üyelerinin toplu veya bireysel olarak katılmasıyla gerçekleşir. Burada ölümler anılır, dualar okunur ve ikramlar yapılır veya ölümlerin mezarına konur, bunları mezarlığa gelmiş diğer ziyaretçiler yer veya evlerine götürürler. Eğer yakın zamanda biri ölmüş ise onun için aş evinde yemek yapılır ve dağıtılır. Mezara yemek götürülmez ve oradan herhangi bir şey getirilmez. Mezarlık bu anlamda bir tabudur. Yaşam alanından uzak yerlerde olmasının en önemli nedenlerinden biri de budur. Ölümlerin törenlerle ağırlanması, yaşamsal alanın dışına çıkarılmaları, tüm bunlar eski yılın sona ermesi, yeni yılın başlamasıyla ilgili karmaşık ama kendi içinde tutarlı ritüellerdir. Bu bağlamda, mart ayı içerisinde yapılan uygulamalar, ölümleri ziyaretin alt sebebinin açıklama noktasında değerlendirilmelidir. Özellikle semeni ekimi ayrıntılanması gereken önemli bir detaydır.⁴ Tohumun toprakla birleşmesi tarımsal bir eylemken bitkilerin yeşerme draması doğa ve insanın periyodik yaratılışın gerçekleşmesi için yapılan bir eylemdir (Eliade, 1994: 71). Şöyle ki toprağa tohum atmak tarımcı dönemi hatırlatmanın ötesinde iki farklı şekilde ölümlerin alanına girmektedir. Bunlardan ilki, ölümlerin tohumlar gibi gömülmesi, onları tohumların ulaştıkları noktaya ulaştırmakta; ikincisi, tarımın kendisi yaşamın ve bereketin yeniden üretimin üstün bir aracı olmasıdır (Eliade, 2015a: 339). Nasıl buğday, topraktan çıktığı gibi tekrar toprağa dönerek çok sayıda benzerlerini oluşturuyorsa (Gültekin, 2008: 13) her ölüm de yaşamsal sürecin devamlılığı için aynı süreci başlatmaktadır. Yaşamın şifalanması ve başlangıcı arasında, toprağa düşen tohumun varlığı başlatma işlevi gözlenmektedir. Çünkü buğday çoğu kez ana rahmi ve toprağın sinesiyle özdeşleştirilmiştir. Örneğin, Hristiyan Gürcü halkı ölen kişinin tabutunun başına buğday koymaktadır (Karakuş, 2015: 484). Bu bağlamda, buğdayın toprağa ekilmesi, ölüm ile yaşam arasında kurulan bağın simgesel yanına gönderme yapmak üzere ölüyü yeryüzünün rahmine gömülen tohumlar gibi yeni bir suret için hazırlamaktadır.⁵ Ancak paragrafın başında belirttiği üzere, toprağa tohum ekmek tarımla ilgiliyse etnografik bakış açısının belirttiği, aynı davranışın tarım öncesi topluluklarda görülmesi fikri çürüyecektir. Öte yandan dünyanın sonu ve başlangıcı senaryosu düşünüldüğünde, toprağa tohum ekmenin tarım sonrası bir davranış olması, onun amacının da yeniden doğuşu başlatmak üzerine kurulu olduğunu gösterecektir.

Ölü bayramı etrafında gelişen kültürel pratiklerde ilk değerlendirilmesi gereken, baharın başlangıcından -yaşamsal olandan- önce ölümün -mutlak sonun-

⁴ Mart ayı birçok medeniyette yılın başlangıcı olarak kabul edilir. Toprağa tohum atma adeti çok geniş bir alanda görülmektedir (Eliade 1994: 71).

⁵ Burada yeni bir suret ile kast edilen, ölünün yeni bir bedenle dünyaya gelmesi olmayıp yaşamsal sürecin devamlılığı bakımından yapılan ritüelin anlamsal çerçevesidir.

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

hatırlanmasıdır. Bu, öncelikle ölümü yaşamla değiştirme arzusu, yani yeniden doğma ideali olarak değerlendirilmelidir ki zaten birçok başlangıç ritüelinde benzer örneklerle karşılaşılır.⁶ Öte yandan ölüye duyulan saygı, korku sonucunda ölünün külte dönüşmesidir ve mezar ziyaretinin diğer bir sebebi olarak da görülebilir. Bunlar, ölümler dünyasına ve bunun paradoksal yanına dair folklorik motifler olsa da yaşayanların dünyasını daha anlamlı kılmak adına yokluğun varlıkla yer değiştirme arzusu olarak ya da hatırlama kültürünün aracılığıyla kimlik oluşumunu ve onun sürekliliğini sağlama refleksi olarak kabul edilmelidir. Çünkü gerçekte öte -ölüler dünyası-, ölümden sonraki dünya olmakla birlikte kontrolü yapılamayan, bilinmeyen bir yer olması nedeniyle kalanlar için tamamıyla bilinmezlik içerir, bu bilinmezlik ise beraberinde birçok kaçınma-sakınma, tabu oluşumuna kaynaklık eder. Bu bağlamda, mezarlık yaşayanlar dünyasından ölümler dünyasına uzanan bir geçiş yeridir. Mezarlık aracılığıyla kurulan “geçiş” aynı zamanda ölümün erginlenmeyle ilişkilendirilmesine de aracılık etmektedir. Ölüm sonrası uygulamalarda, ölen insan, saf biyolojik sonla karşı karşıya kalmamakta, kozmosun kutsallığına katılmakta ve yaşamsal döngüye dâhil olmaktadır. Örneğin ölüyü mezara koyma sembolik olarak bir rahme dönüş ritüeli olarak kabul edildiğinde, ölü gömme şekli ve mezarlıkta yapılan ritüeller de yeniden doğumu gerçekleştirmeye yönelik adımlar olarak görülebilir. Nitekim rahme dönme şeklindeki erginlenme törenlerinin ilk hedefi, adayın embriyonik durumu tekrar ele geçirmesi ve bu süreci tamamladıktan sonra yeniden var olmaya başlamasıdır (Eliade, 2015b: 125-126). Kaldı ki yeniden doğumun kültürlerde ve anlatılarda sayısız farklı simgesel örnekleri mevcut olmakla birlikte hepsinin ortak amacı yeterince açıktır. Zamanın bağımsız birimlere, “yıllara” bölünmesi sırasında belirli bir zaman aralığının son bulması ve diğer zaman aralığının başlaması, geçmişin yok edilmesidir (Eliade, 1994: 64). Bu nedenle ölümlerin “Son Çarşamba” ziyareti, tarihin ilga edilmesiyle kozmogonik zamanın yeniden kurulması adına yapılan sorumlu bir eylemdir. Yani bu sadece bir saflaştırma, günah ve hatalardan arınma ya da ölümlerin uzaklaştırılması değildir. Kaostan kozmosa geçiş, ilksel zamanı yaratma, yaratılış kertesinin zamanını bir anlık da olsa yeniden kurma çabasıdır (Eliade, 1994: 64).

Ancak giriş bölümünde değinildiği üzere, ölü bayramı etrafında gerçekleşen uygulamalar, sadece yaşamı restore etme amacının ötesinde kimliği restore etme olarak da okunmalıdır. Ergenekon Destanı ile anılan ve Göktürklerin Ergenekon’dan çıkışlarının yıldönümü olarak kutlanan nevrüz –bahar bayramı- geceyle gündüzün eşitlenmesi sonrası hem güneş ışığının artması hem de tabiatın canlanmasıyla birlikte tabiatın uyanmasının simgesel yanını oluşturmaktadır. Fakat Türk kültürü içerisinde nevrüzün Ergenekon ile eş tutulması “kimlik” ile ilgili dinamikleri ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Eğer nevrüz bayramıyla kastedilen sadece bahar olsaydı o zaman Ergenekon için içine dahil edilmeyecekti. Oysa nevrüz, Ergenekon’da tutsak kalan bir milletin oradan çıkmak için bir tabiat unsuru olan demirden dağı, yakılan devasa ateşler yardımıyla eriterek Ergenekon’dan çıkmaları ve ana yurtlarına dönüp

⁶Bu, giriş bölümünde bahsedilen doğanın restorasyonuna benzer bir süreç olup reenkarnasyon değildir.

yeniden güçlü bir devlet kurmalarının, milletçe yeniden doğuşun, ifadesidir (Korucu, 2019: 712). Olayın nevruz aracılığıyla hatırlanması ise, Türk kimliğinin inşasına dönük bir tasarımdır. Bu süreç hem nevruzun hem de ölü bayramının anlamsal çerçevesiyle ilgili bilgi vermektedir. Ugradıkları zulüm sonrası Ergenekon'da tutsak kalan Türk milleti tıpkı bitkinin toprağı yarıp yaşama tutunması gibi demir dağı eriterek yaşama tutunmuş; kendilerinden alınan toprağı, yurdu alabilmek, eşitliği, adaleti sağlamak için ana yurtlarına dönmüştür. Ölüm ve diriliş kavramının bu çerçevesinde, güneşin doğuşu kadar batışı da normalleştirilmiş, ölmek ve doğmak sonsuz döngünün bir parçası olarak kabul görmüş, bilimsel argümanlar yerine bireysel ve sosyal anlamlandırmalar tercih edilmiştir. Nitekim bu durum, ilkel kültürlerin düşünce, davranış üretim biçimleriyle ilgili olmanın yanı sıra, grup kimliğinin ritüel alanı içerisinde yaratılan duygusal paylaşım aracılığıyla canlanmasına ve aktarılmasına vesile olmaktadır. Ek olarak tabiatın canlanmasına paralel olarak gelişen yeniden doğuş fikri, sadece Türk kültür tarihiyle sınırlı kalamamakta, başka milletlerin mitolojik anlatılarında da bahar, benzer düşünce etrafında gelişmiş pratiklerle karşılanmaktadır. Nevruz İran'da hem dünyanın hem de insanın yaratılışının gerçekleştiği gün olarak kutlanmaktadır (Eliade, 1994: 72). Ya da üç kez doğan şarap tanrısı Dionysos'un baharda yeniden doğuşunu kutlama ayinleri; kızı Persephone'nin Hades'ten yeryüzüne çıkışıyla baharı getiren ve doğayı yeniden uyandıran tanrıça Demeter miti; Afrodit'in sevgilisi Adonis'in (bu çift Babil mitolojisinde Istar ve Tammuz olarak geçer) yılın yarısını yeraltında, kalan yarısını ise yeryüzünde geçirdiği söylencesi ve Mısır mitolojisinde tanrıça İsis'in kocası Osiris'in vücudunun parçalarını bir araya getirerek yaşama döndürmesi, bu konuda verilebilecek diğer çarpıcı örneklerdendir (Korucu, 2019: 712). Öyleyse tarihin ilga edilmesi, kaba hatlarıyla sürecin sıfırlanması anlamına gelirken arkaik davranışların çeşitli kalıntılarını içeren ritüellerin senenin sonuyla diğer senenin başı arasında yaratılan geçişe uygun olarak kaosun istikrarlı bir şekilde kozmosa dönüşmesi amacını taşırlar. Bununla birlikte tüm bunlar asıl konuyu açıklamaz. Fakat yine de bu nokta üzerinde düşünmek, ölü bayramının temel çerçevesinin kavranmasına yardımcı olur.

Ölüm ve yaşam olgusu etrafında gelişen pratikler genellikle insanlık kültürünün çok erken zamanlarına ait argümanları içinde taşımaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın kimlik ile olan kısmına dahil edilmesi gereken diğer bir konu, ölüm ve ata kültü etrafında gelişen ölü, mezar ve mezarlık ziyaretinin kimlik ve kültür üzerine olan etkisidir. Mezarlıklar çoğu zaman ölüden korunma amacıyla yapılan etkinlikler alanı, kimi zamansa toplumsal hafızanın kendisini bulduğu bir alan olması özelliği ile toplumsal kimlik için önemli alanları oluşturmaktadır (Sağır, 2013: 126). Kültürel ve iletişimsel (Assmann, 2018: 69) olan bu dönemde mezarlık, kültürel pratiklerin hatırlama kültürü ve kimlikle olan ilişkisini ön plana çıkarmaktadır. Eğer hatırlama kültürü geçmişle ilişki kuruyorsa ve geçmişle ilişki, dün ile bugün arasında bilinçli bir ayırım üzerineyse; o zaman ölüm, bu ayırımın ilk deneyimidir ve ölümlerin anılması kültürel hatırlamanın ilk biçimidir (Assmann, 2018: 69). Bu bağlamda, ölü bayramı içerisinde gerçekleşen mezarlık ziyareti, davranışın kimlik ile ilgili yönünü vurgulayacağı için önemlidir. Özellikle mekân-kimlik

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

arasında mezarlıklar aracılığıyla görselleşen ilişki, mezarlıkların aynı zamanda kültürel bellek üzerindeki etkisine gönderme yapar (Sağır, 2013: 126) ve ölümün kimlik ile olan bağını da ortaya çıkarırken kültürel belleğin ortaklık yarattığını da gösterir. Bu yönüyle mezarlık bir simge ya da kutsal alan olmanın ötesine geçerek soy bağının yaşatıldığı, ata kültü izleğinin görüldüğü bir alan olarak ölüleri anmanın geriye ve ileriye dönük amaçlarını da üzerinde taşır. Geriye dönük anlamında grubun ölmüş üyeleriyle birlikte yaşadığı ve soy bağını devam ettirdiği görülürken ileriye dönük anlamında, eser bırakma, unutulmaz olma ideali bulunur (Assmann, 2018: 70). Ölüm üzerine kurulan bu çerçeve, ölüm anında verilen karmaşık kültürel tepkilerin⁷ nedenini de bir noktaya kadar açıklamaktadır. Ölüm, kimlik arasında kurulan ilginin bir diğeri de ölümle beraber yaşamın aşırı şekilde kesilişi, birbirinden farklı topluluklarda, farklı coğrafyalarda benzer tepkiyle sonuçlansa da ölüm etrafında sosyokültürel bir ayrışmaya gidilerek toplumsal mahremiyet alanı doğması onun kimlikle olan farklı bir yönünü ortaya çıkarmaktadır. Özellikle geleneksel topluluklar bu dönemlerde, dışta bıraktıkları diğeri toplulukları ritüellerine kısıtlı şekillerde dâhil etmeyi seçmekte ve ölüm olayıyla birlikte kendilerine mahrem bir alan oluşturmaktadırlar. Bu durum, hem ölümün kutsalla olan ilişkisini hem de toplumsal bellekle olan ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Diğeri topluluklardan bir şekilde yalıtılmış mekân⁸ üzerinde yapılan eylemler, topluluğu ortak bir duygu etrafında toplaması nedeniyle toplumsal belleği güçlendirmektedir. Kimliğin devamlılığı noktasında ölüm aracılığı ile kurulan grup-kimlik ilişkisinin kalıcılık sağlaması ise hatırlama kültürünün bellek ile olan ilişkisinin yanı sıra onun belli bir zamana, mekana ve ritüele bağlı olarak işlevsel hale gelebileceği gerçeğini de ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

Ölü bayramı; döngüsel anlayışın itibar kazandığı, ölüme karşı yaşamın sağaltılmaya çalışıldığı bir ritüel olarak toplumsal birleşme/ayırışma alanı yaratmaktadır. Bu özelliği ile ölüm tüm diğeri kültürel bağdaştırıcı ya da ayırıştırıcı unsurları askıya almaktadır.⁹ Bu durum, ayrılık törenleri etrafında gerçekleşen

⁷ Ölüm gerçekleşikten sonra bir tarafta üzüntü ve yoksunluk yaşanırken diğeri tarafta korkma, kurtulma isteği, kimi zaman da bu duygular yerini tikslenme ve kaçınmaya bırakır. Ölü gömüldükten sonra tüm eşyalarının üç kere yıkanması, eşyalarının fakirlere verilmesi, yakılması veya gömülmesi, ölüden kurtulma içgüdüğü olarak değerlendirilebilir. Bir taraftan ölen kişi hiç olmamış gibi ona ait her şey göz önünden kaldırılır. Diğeri taraftan yemekler yapılır, dualar okunur.

⁸ Özellikle çalışma bölgesinde yaşayan Caferi kitle düşünüldüğünde, gerek mezarlıklarının diğeri topluluklardan farklı alanlarda olması gerekse camilerinin farklı olması onların kimliklerini korumadaki ne çeşit bir savunma içinde olduklarını açıklamaktadır.

⁹ Ancak bu noktada belirtilmesi gereken geleneksel topluluk ve ona göre daha seküler yaşayan modern topluluğun ölüme farklı şekillerde yaklaşmış olmasıdır. Modern düşünce insanı aydınlanmanın ve aklın öngörüsüyle ölüme tepki verirken, bireysel olarak Tanrıyı dünyanın uzağında tutmakta, onun ötelere olduğuna ya da hiç olmadığına inanmakta ve ona açılan kapının da bir anlamı olmadığını ifade etmektedir (Sağır 2013: 128). Bu, ilkel ve uygar arasındaki algi farklılığının yanı sıra insanlığın gelişim evreleriyle de ilgilidir.

uygulamaların kamusal ve kolektif olmasıyla açıklanabileceği gibi grubun üyelerini etkilemesiyle de ilgili olabilir. Her ne kadar yapılan uygulamalar ve onların arkaik arka planları, grup üyeleri için çoğunlukla gündelik ve görüldüğü şekilde algılanıyor olsa da Hegel sonrası anlayışın, en önemli davranışı, tarihi insanın kendisini tarih öncesi dönemde bulmaya çalışması olduğu için tarihi, geleneksel tarihle var etme arzusu, toplulukların tüm yapıp etmelerinin tespiti noktasında yapılan kültürel çalışmalara yönelimin gerçek nedenini ortaya çıkarmaktadır.

Ölü bayramı başlığı altında gruplandırılan uygulamaların kendi içinde tutarlılığı, bireysel/toplumsal manaları, bakış açısına göre birtakım farklılıklar taşıyabilir. Her halükarda ölü bayramı içerisinde bu uygulamaların görünmeyen yanı olan “yeniden doğma” düşüncesi, kimliği onaylayıcı, canlandırıcı, aktarıcı bir tutum sergilemesi nedeniyle önemlidir. Bu kapsamda çalışma amacına uygun olarak ölü bayramı etrafında gelişen uygulamaları, geçmiş ve gelecek arasında kurulan bağlar doğrultusunda, yaşamsal döngünün restorasyonuna koşut olarak kimliğin restorasyonu, grubun kendini onaylaması olarak değerlendirilmiştir. Tespit edilen bulgularda, gelenekselin “yeni yıl” anlayışı etrafında geliştirdiği bir dizi ritüelin olduğu, bunların belli noktalarıyla benzerlik arz ettiği, ancak genel manada hepsinde doğanın bu dönemdeki restorasyonundan istifade ederek yaşamı sağaltma tepkisinin ön plana çıktığı söylenebilir. Tam bu noktada yeni yıl öncesi ölümlerin anılması, ölümlere saygı duyma anlayışının yanı sıra ölümcül etkiyi uzaklaştırma arzusu olarak görülmüştür. Bu çıkarımın nedeni, ölüm ve ölümlü olma fikrinin insanda karmaşık duygular yaratması ve ölümleri anma eylemindeki birincil duygunun saygı yerine korku olmasıdır. Buradaki korku bir gün ölecek olma fikri sonrası üretilmiş bir korku olabileceği gibi “ruh” kavramı etrafında gelişmiş görünmeyen varlıklara duyulan korku da olabilir. Ancak farklı coğrafyalarda yaşayan bazı topluluklarda da benzer uygulamaların benzer dönemlerde yapıldığına rastlanması, bu tür uygulamaların da ölümleri yaşayanlar dünyasından uzaklaştırma, başlangıcı kötü ve olumsuz etkilerden arındırma gibi kozmik amaçlar taşıdığını da göstermektedir.

Bu kapsamda, bölgede mart ayı içerisinde Caferi halk tarafından yapılan uygulamalar, yeni yıl üzerindeki olumsuz etkilerin kaldırılmasına yönelik olmalarının yanı sıra, sosyokültürel yapının saf reflekslerinden oluşmaktadır. Saf refleks ile kastedilen, biyokozmik ritimlere dayalı eylemlerin kendisini aşan, ötelere uzanan yapılarının ortaya çıkma amaçlarını koruyor olmalarıdır. Ancak ölü bayramının nevrüz öncesindeki son çarşamba yapılması, başlangıcı itibarıyla bu tarihin bilinçli bir seçim olduğunu göstermektedir. Devamı noktasında aynı bilinç olmasa da çıkış noktasında, tarımsal faaliyetlerin başlama dönemi olan ilkbaharın olması, yaşamın yeniden şifalanması uğruna yapılan davranışlar içerdiğini göstermenin yanı sıra, nevrüzün Türklerin Ergenokan’dan çıkış tarihi olarak kabul ediliyor olması, bu tarihin aynı zamanda kimlik üzerinde yapıcı etkisini göstermektedir.

Kaynakça

ASSMAN, J. (2018). *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, (Çev. Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bellek Sanatı “Hatırlama Kültürü” Etrafında Kars Ölü Bayramı Ve Yeniden Doğma..

- BAĞCI, A. (2015). “Üç Bayram: Ölü Bayramı-Nevruz Bayramı-Yedi Levin ve Yedi Levin Honçası (İğdir Ve Kars Yöresinde Caferi Mezhebine Mensup Azerbaycan Türkleri Tarafından İcra Edilen Mezar Ziyaretleri)”. *Ukhad* 1 (1), 122-131.
- BORATAV, P. N. (2015). *Yüz Soruda Türk Folkloru*, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- BURCU, E.-AKALIN, E. (2008). “Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 5(8), 29-54.
- ELİADE, M. (1994). *Ebedi Dönüş Mitosu* (Çev. Ümit Altuğ), Ankara: İmge Kitabevi.
- ELİADE, M. (2015a). *Dinler Tarihine Giriş* (Çev. Lale Arslan Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ELİADE, M. (2015b). *Doğuş ve Yeniden Doğuş: İnsan Kültürlerinde Erginlenme ve Dinin Anlamları* (Çev. Fuat Aydın), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ELİADE, M. (2017). *Kutsal ve Kutsal-Dışı* (Çev. Ali Berktaş), Alfa Basım, İstanbul.
- FRAZER, J. (1991). *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri Cilt I*, (Çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul: Payel Yayınları.
- FREUD, S. (2013). *Totem ve Tabu*. (Çev. Kâmuran Şipal), Ankara: Say Yayınları.
- GÜLTEKİN, R. E. (2008). Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi, *Turkish Studies*, 3 (59), 9-31.
- İNAN, A. (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARAKUŞ, H. (2015). “Tanrı’nın Topraklarında Yaşamın Bitişinin Öyküsü Gürcistan’da Defin ve Taziye Merasimleri”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(5), 482-501.
- KORUCU, A. (2019). “Ruh Adam’da Animayla Aydınlanan Yeniden Doğuş Arketipi: Selim Pusat’ın Sonsuz İstirabı”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(Ek Sayı 1), 710-724.
- LEVİ-STRAUSS, C. (2013). *Mit ve Anlam* (Çev. Gökhan Yavuz Demir), İstanbul: İthaki Yayınları.
- MALİNOWSKİ, B. (2014). *Büyü, Bilim ve Din* (Çev.: Saadet Özkal), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SAGIR, A. (2013). “Ölüm, Kültür ve Kimlik: İğdir Ölü Bayramı İle Meksika Ölü Günü Örneği”, *Milli Folklor*, 25 (98), 271-299.
- ŞENEL, M. (2007). “Çıkmaz Ayın Son Çarşambası Deyimine Olumlu Bir Bakış”. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*, Erzurum, 911-916

ÖĞRENME GÜÇLÜĞÜ GÖSTEREN ÖĞRENCİLERE PROBLEM ÇÖZME BECERİLERİNİN ÖĞRETİMİNDE ÇÖZÜMLÜ ÖRNEKLER UYGULAMASININ ETKİLİLİĞİ

EFFECTIVENESS OF WORKED-OUT EXAMPLES IN TEACHING PROBLEM-SOLVING SKILLS TO STUDENTS WITH LEARNING DIFFICULTIES

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕШЕННЫХ ПРИМЕРОВ В ОБУЧЕНИИ УМЕНИЯ В РЕШЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ДЛЯ СТУДЕНТОВ С ТРУДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ

Deniz DAĞSEVEN EMECEN*

ÖZ

Bu araştırmanın amacı; öğrenme güçlüğü tanısı almış çocuklarla çözümlü örneklerden silikleştirme (ipucunun geri çekilmesi) ve açıklayıcı ipucu sunma işlem süreçlerinin bir arada kullanılmasının çocukların sözlü problem çözme becerisine etkisini incelemektir. Araştırmada, tek denekli araştırma modellerinden katılımcılar arası yoklama denemeli çoklu yoklama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın bağımlı değişkeni, öğrencilerin sözlü problemlere verdikleri doğru cevap yüzdeleridir. Araştırmanın bağımsız değişkeni ise, çözümlü örnek türlerinden silikleştirme ve açıklayıcı ipucu sunma işlem süreçlerinin birlikte uygulanmasıdır. Araştırmanın çalışma grubunu öğrenme güçlüğü tanısı almış, kaynaştırma öğrencisi olan ve İstanbul'da özel bir özel eğitim merkezine devam eden, ikisi 11 ve biri 12 yaşında üç kız öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada çözümlü örneklerin matematiksel problem çözmeye etkisini değerlendirmek için, başlama düzeyi, günlük yoklama, öğretim, izleme ve genelleme oturumları düzenlenmiştir. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde grafiksel analiz kullanılmıştır. Araştırmada hem gözlemler arası güvenilirlik hem de uygulama güvenilirliği verisi toplanmıştır. Araştırmanın gözlemler arası güvenilirliği, başlama düzeyi için %100, öğretim oturumları için %100, izleme ve genelleme oturumları için %100'dür. Araştırmanın uygulama güvenilirliği, başlama düzeyi için % 100, öğretim oturumları için % 100, izleme ve genelleme oturumları için %100'dür. Araştırma bulguları, çözümlü örneklerden silikleştirme ve açıklayıcı ipucu sunma işlem süreçlerinin bir arada kullanımının çalışmaya katılan tüm öğrencilerde sözlü problem çözme becerisinde etkili olduğunu, öğretim sona erdikten 2,3,4 hafta sonra da öğrenilenlerin kalıcılığının korunduğunu göstermektedir. Farklı bir uygulamacı ile gerçekleştirilen genelleme

* ORCID: [0000-0001-6663-3933](https://orcid.org/0000-0001-6663-3933) Dr. Öğr. Üyesi Maltepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü, denizemecen@maltepe.edu.tr

Öğrenme Güçlüğü Gösteren Öğrencilere Problem Çözme Becerilerinin Öğretiminde...

oturumlarında bütün öğrenciler sorulan sözlü problemlere %100 doğru cevap vermişlerdir. **Anahtar Kelimeler:** Özel Eğitim, Öğrenme Güçlüğü, Matematiksel Problem Çözme, Çözümlü Örnekler Uygulaması, Silikleştirme, Açıklayıcı ipucu

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the effectiveness of using combination of worked-out questions with backward fading (withdrawal of clues) and worked-out examples with self-explanation prompt on children's verbal problem solving skills with children diagnosed with learning difficulties. As for the research, one of the single-subject research models, a multiple probe design, a variation on the multiple baseline model, was used. The dependent variable of the study is the percentage of correct answers given by students to verbal problems. The independent variable of the research is combination of worked out questions with backward fading and worked-out questions with self-explanation prompt. The study group of the study consists of three female students, two of them are 11 years old and one is 12 years old, who have been diagnosed with learning difficulties, who are mainstreaming students that attend a special education center in Istanbul. In order to evaluate the effect of worked out examples on mathematical problem solving in the study, total probe, daily probe, teaching, monitoring and generalization sessions were held. Graphical analysis was used to analyze the data obtained in the study. Both inter-observer reliability and application reliability data were collected in the study. The inter observer reliability of the research is 100% for the baseline level, 100% for teaching sessions, and 100% for follow-up and generalization sessions. The application reliability of the research is 100% for the baseline level, 100% for teaching sessions, and 100% for monitoring and generalization sessions. The research findings show that the combination of worked out examples with backward fading and worked out examples with self explanation prompt was effective in the verbal problem solving skill of all the students participating in the study, and the permanence of what was learned was preserved 2,3,4 weeks after the end of the teaching. In generalization sessions held with a different practitioner, all students gave 100% correct answers to the verbal problems asked.

Keywords: Special Education, Learning Difficulty, Mathematical Problem Solving, Worked Out Examples Application, Backward Fading, Self-Explanation Prompt

АННОТАЦИЯ

Цель исследования; извлекая ключ из решенных примеров с диагностированными детьми “неспособность к обучению” в области математики а также изучить влияние совместного использования процессов объяснительной подсказки на умение детей в решении устных проблем. В исследовании была использована модель, множественный зонд с попыткой опроса между участниками, из моделей исследования одного предмета. Зависимая переменная исследования это процент правильных ответов, данных учащимися на устные задачи. Независимой переменной исследования является извлечение подсказки из решенных примеров и совместное применение процесса объяснительной подсказки. Исследовательская группа исследования состоит из трех студенток, двух 11 лет и одной 12 лет, которым был поставлен диагноз “трудности в обучении”, которые учатся в общеобразовательном центре и посещают центр специального образования в Стамбуле. В исследовании, для оценивания влияния решенных примеров на решение математических задач, были проведены общие, ежедневные, обучающие, мониторинговые и обобщающие занятия. В исследовании для анализа полученных данных, использовался графический анализ, а также были собраны данные о надежности между наблюдателями и о надежности приложений. Надежность исследования между наблюдателями, 100% для базового

уровня, 100% на учебные занятия, 100% для сеансов мониторинга и обобщения. Надежность применения исследования составляет 100% для базового уровня, 100% для учебных занятий и 100% для последующих и обобщающих занятий. Результаты исследования показывают, что сочетание извлечения подсказки из решенных примеров и процесса представления пояснительных подсказок было эффективным в развитии умений устного решения проблем у всех учащихся, участвовавших в исследовании, и что постоянство того, что было изучено, сохранялось через 2,3,4 недели после окончания обучения. На обобщающих занятиях, проводимых с другим практикующим, все студенты давали 100% правильные ответы на заданные устные задачи.

Ключевые слова: Специальное образование, Сложность обучения, Решение математических задач, Применение решенных пример , Удаление подсказки, Пояснительная подсказка.

1. GİRİŞ

Matematik başarılı olduğunda pek çok kapıyı açan ve çok sayıda mesleğin önkoşulu niteliğinde bir anahtardır. Değişen dünyada matematiği anlayanlar ve yapabilenler dünyanın geleceğinin şekillenmesinde söz sahibi olacaklardır (Van De Walle, Karp, Bay-Williams, 2013). Bazılarımız için çok eğlenceli ve kolay olan matematik disiplin alanı, günlük hayatta en fazla kullandığımız becerileri içermesine rağmen pek çoğumuzun akademik hayatımız boyunca aldığımız derslerden en çok korktuğu ve uzak durmak istediği alanların başında gelmektedir. Özellikle öğrenme gücüne sahip bireylerin matematik öğrenmede oldukça zorlandığı belirtilmektedir (Alptekin, 2019; Özyürek ve Dağseven-Emecen, 2019; Gürsel, 2017; Tertemiz, 2017). Öğrenme gücünü gösteren öğrencilerin; bellek, algısal, görsel, motor ve uzamsal organizasyon, kelimeleri, yönergeleri takip etme, biliş ve üst biliş, matematiksel sembolleri okuma ve kavramaya yönelik sınırlılıkları vardır. Bu nedenle öğrenme gücünü gösteren öğrenciler matematiksel problem çözme becerileri ile ilgili birkaç adım ya da işlem gerektiren problemleri çözme, çözüm için gerekli stratejileri bulma, sonuna kadar sürdürme, cevapları açıklama becerilerinde güçlük çekerler (Tertemiz, 2017). Her çocuk matematiği öğrenebilir ilkesine dayalı olarak öğrencilerin hepsine matematiği anlamaları ve derinlemesine öğrenmeleri için fırsatlar sağlanmalı ve destek verilmelidir (Özyürek ve Dağseven-Emecen, 2019).

Matematik becerileri arasında öğrenim kademelerinde ve bilimsel çalışmalarda vazgeçilmez bir beceri olan matematiksel problem çözme becerisi çok önemli bir yer tutar (Baykul, 2000; Cockcroft, 1982). Matematiksel problem çözme, matematik öğretim programının önemli bir bileşeni olarak (Baki, 2014; Blanco, Barona ve Carrasco, 2013; Krawec, Huang, Montague, Kressler ve Melia de Alba, 2012; MEB, 2018; NCTM, 2000; Socas ve Hernández, 2013) matematik müfredatının özünü oluşturmakta ve hatta matematik eğitiminin en temel amacının problem çözebilen bireyler yetiştirmek olduğu (Boekaerts, 1997; Cifarelli, Goodson-Espy ve Chae, 2010) sıklıkla vurgulanmaktadır. Çocukların mantıksal düşünme ve akıl yürütme becerilerine de katkıda bulunan matematiksel problem çözme deneyimleri ilk olarak zihin gelişiminin hızlı olduğu temel eğitim yıllarına rastlar.

Öğrenme Güçlüğü Gösteren Öğrencilere Problem Çözme Becerilerinin Öğretiminde...

Matematiksel problemler alan yazında rutin ve rutin olmayan problemler olarak iki şekilde incelenir. Rutin problemler alıştırmalar olarak da tanımlanmaktadır (Mayer, 1998; Vargas-Alejo ve Cristobal-Escalante, 2014). Rutin problemler, öğrencinin daha önce yapmış olduğu sorulara benzer nitelikteki problemler iken, rutin olmayan problemler, öğrencinin çözmek için daha önce öğrendiği becerileri kullanarak yeni bir strateji geliştirmesini gerektiren problem türleridir (Zeitz, 2006). Alan yazında rutin olarak ifade edilen problemler bazı öğrenciler için (özellikle de öğrenme güçlüğü gösteren öğrenciler için) rutin değil, çözümünü için nasıl strateji geliştireceklerinin öğretilmesine ihtiyaç duyulan problemler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son yıllarda özellikle matematiksel problem çözme öğretimi ile ilgili yapılan çalışmalar çözümlü örneklerin bireylerin matematik öğrenme başarılarını artırdığını göstermektedir (Renkl, Atkinson, Maier ve Staley, 2002; Özcan, 2017). Çözümlü örnek (worked-out examples), problemi ve çözümünü (Atkinson, Renkl ve Merrill, 2003; Renkl, Atkinson, Maier ve Staley, 2002) içerir. Çözüm, genellikle adım adım sunulur (Atkinson, Derry, Renkl ve Wortham, 2000) ve öğrencinin problemin yapısını kavramasına yardımcı olacak ek açıklamaları içerir (Schunk, 2011). Alanyazında, çözümlü örneklerin öğrencilerin matematik becerilerini öğrenmedeki zorluklarını ortadan kaldırma potansiyeli olduğu vurgulanmaktadır. Çözümlü örnekler sadece öğrencilerin performansını arttırmakla kalmaz, aynı zamanda konuyu tamamlama süresini de azaltır (Zhu ve Simon, 1987).

Araştırmalar, çözümlü örneklerin avantajlarını göstermesine rağmen, çözümlü örneklerin sunuluş biçimi öğrencilerin problem çözme performansı üzerinde rol oynar (Bokosmaty, Sweller and Kalyuga, 2015; Renkl, Atkinson, Maier and Staley, 2002). Standart bir çözümlü örnek, öğrencilere çözüm adımlarını ve açıklamaları sunar, ancak öğrencinin ihtiyaç duyduğu şey, bu bilgiyi zihinsel olarak işlemektir. Bu nedenle, özel çözümlü örneklere ihtiyaç vardır. Özel çözümlü örnek türlerinden biri ipucunun sistematik olarak azaltılması yani silikleştirmedir (Renkl ve Atkinson, 2003; Renkl, Atkinson, Maier ve Staley, 2002). Bu tür bir çözümlü örnekle, öncelikle öğrenciye bütün basamakları ile çözülmüş bir örnek sunulur. Daha sonra, çözümdeki adımlar sondan başlayarak (backward fading) geri çekilir ve ipucunun geri çekildiği basamakların öğrenci tarafından çözülmesi beklenir. Böylece öğrenciler problemin tümünü bağımsız olarak çözebilir hale gelene kadar ipuçları adım adım azaltılır (Atkinson, Renkl ve Merrill, 2003).

Özel çözümlü örneklerin bir diğer türü ise, çözümlü örneklere açıklayıcı ipucu sunma stratejisinin eklenmesidir (Renkl ve Atkinson, 2003). Açıklayıcı ipucu sunma, öğrencinin bir öğrenme materyalini anlamak için yapılan ek açıklama anlamına gelir (Chi, Bassok, Lewis, Reimann ve Glaser, 1989). Araştırmalar, öğrenirken açıklayıcı ipucu sunma stratejisini kullanmaya teşvik edilen öğrencilerin problem çözme becerilerinde daha iyi performans sergilediklerini göstermektedir (Chi, DeLeeuw, Chiu ve LaVancher, 1994). Özellikle öğrenme güçlüğü gösteren öğrencilerin problemi çözmek için yapılması gereken işlemleri bilişsel olarak sıralayamamaları nedeni ile bu öğrencilere açıklayıcı ipuçlarının kullanılması önerilmektedir (Berthold, Eysink ve Renkl, 2009). İpuçları genellikle öğrenme

materyalinin içine gömülür (Berthold, Eysink ve Renkl, 2009). Sınırlı sayıda çalışma ise, çözümlü örnek üzerinde hem silikleştirme hem de açıklayıcı ipuçlarının birleştirilerek kullanmanın etkili olduğunu göstermiştir (Özcan, 2017). Bu araştırmanın amacı; matematik alanında öğrenme güçlüğü tanısı almış çocuklarla çözümlü örneklerden ipucunun geri çekilmesi ve açıklayıcı ipucu sunma işlem süreçlerinin bir arada kullanılmasının çocukların sözlü problem çözme becerisine etkisini incelemektir.

2. YÖNTEM

2.1. Katılımcılar

Araştırmanın çalışma grubunu öğrenme güçlüğü tanısı almış, kaynaştırma öğrencisi olan ve İstanbul'da özel bir özel eğitim merkezine devam eden, ikisi 11 ve biri 12 yaşında üç kız öğrenci oluşturmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesi için, öncelikle özel eğitim ve rehabilitasyon merkezine devam eden öğrencilerin dosyaları incelenmiş ve öğrenme güçlüğü tanısı almış olan öğrenciler belirlenmiştir. Daha sonra bu öğrenciler içinden öğretmen görüşmeleri sonucu, düşük matematik başarısı olan öğrenciler tespit edilmiştir. Belirlenen öğrencilerden, dört işlem yapabilen, okuduğu metinle ilgili sorulara cevap verebilen, tek işlem yapmasını gerektiren sözlü problemleri çözebilen, ancak birden fazla işlem yapmayı gerektiren çok aşamalı sözlü problemleri çözemeyen, aileleri tarafından çalışmaya katılmasına onam verilen beş öğrenci belirlenmiştir. Bu öğrencilerden üçü yansız atama yoluyla seçilerek araştırma kapsamına alınmıştır.

2.2. Ortam ve Araç – Gereçler:

Araştırma, Covid 19 salgını sürecinde çevrim içi (online) olarak birebir Skype programı üzerinden yürütülmüştür. Çalışma süresince öğrenciler önlerinde bilgisayarlarını, kalem ve kâğıtlarını hazır bulundurmuşlardır. Araştırmacının hazırlamış olduğu soru ve soru formları ekran paylaşımı aracılığı ile öğrencilere gösterilmiştir. Öğrencilerin her biri için evlerinde yanlarında başka birisinin bulunmadığı bir çalışma ortamı hazırlanmış ve çalışma masalarının başında çalışmaya katılmaları sağlanmıştır. Her oturumun başında öğrenciler ekranları aracılığı ile çalışma masalarının üzerinde bulunan ve çalışma için gerekli olan araç gerecin masanın üzerinde bulunduğunu ve gereksiz diğer araçların toplanmış olduğunu araştırmacıya göstererek kontrol ettirmişlerdir.

2.3. Araştırma Modeli:

Çözümlü örneklerin, sözlü problem çözme becerisine etkisini değerlendirmek amacıyla tek denekli araştırma modellerinden katılımcılar arası yoklama denemeli çoklu yoklama modeli kullanılmıştır. Katılımcılar arası çoklu yoklama modeli bir bağımsız değişkenin etkililiğinin birden fazla katılımcı üzerinde incelendiği araştırma modelidir. Bu modelde aynı davranışın aynı ortamda üç farklı katılımcıya kazandırılması ya da üç farklı katılımcıda ortadan kaldırılması hedeflenir (Tekin-İftar, 2018). Araştırmada deneysel kontrol, bağımsız değişkenin uygulandığı öğrencinin performansının artması ve bağımsız değişkenin uygulanmadığı

Öğrenme Güçlüğü Gösteren Öğrencilere Problem Çözme Becerilerinin Öğretiminde...

öğrencilerde önemli bir performans değişikliğinin gözlenmemesi ve bu etkinin ard zamanlı olarak diğer öğrencilerde de gözlenmesi ile elde edilmiştir. Araştırmanın bağımlı değişkeni, öğrencilerin sözlü problemlere verdikleri doğru cevap yüzdeleridir. Araştırmanın bağımsız değişkeni ise, çözümlü örneklerden ipucunun geri çekilmesi ve açıklayıcı ipucu sunma işlem süreçlerinin birlikte uygulanmasıdır.

2.4. Veri Toplama Araçları:

Öğrencilerin çok aşamalı sözlü problemleri çözme becerisini öğrenmeleri için gerekli olan önkoşullara sahip olup olmadıklarını değerlendirmek için önkoşul becerileri ölçü aracı geliştirilmiştir. Ölçü aracı iki ve üç basamaklı sayıları okuma, toplama, çıkartma, çarpma ve bölme işlemlerini yapma, okuduğunu anlama ve tek işlem yapmayı gerektiren sözlü problem çözme önkoşullarını ölçer nitelikte her biri 5'er sorudan oluşan bildirimlerden oluşmaktadır. Öğrenci her bir bildirim için oluşturulan 5 sorudan en az 4 tanesine doğru cevap verdiğinde ilgili önkoşulu gerçekleştiriyor olarak kabul edilmiştir.

Önkoşul becerilere sahip olduğu belirlenen öğrencilerin çok aşamalı sözlü problemleri çözme düzeylerini belirlemek için 5 çok aşamalı sözlü problemden oluşan "Çok Aşamalı Sözlü Problemler Ölçü Aracı" geliştirilmiştir. Öğrenci 5 sorudan en az 4 tanesine doğru cevap verdiğinde çok aşamalı sözlü problemleri yapıyor, 4 sorudan daha az soruya doğru cevap verdiğinde ise, bu tür problemleri öğrenmeye ihtiyaç duyuyor olarak kabul edilmiştir.

Geliştirilen ölçü araçlarında kullanılan soruların zorluk düzeyinin öğrencilerin düzeylerine uygunluğunun sağlanabilmesi için problemler Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun ders kitabı olarak kabul ettiği 3. Sınıf Matematik ders kitaplarından seçilmiştir. Ayrıca, soruların zorluk düzeyleri ve anlaşılabilirliği açısından bir matematik eğitimi uzmanından görüş alınmıştır.

Veriler araştırmacı tarafından, "Başlama Düzeyi, Yoklama, Öğretim Sonu, İzleme ve Genelleme Oturumları Veri Toplama Formu" kullanılarak toplanmıştır.

Öğrencilerin çok aşamalı sözlü problemleri çözme becerisinde başlama düzeyi, yoklama, öğretim sonu, izleme ve genelleme düzeylerini belirlemek amacı ile her bir deneme için birbirinden farklı 5 problemden oluşan ölçüt bağımlı ölçü araçları geliştirilmiştir. Katılımcıların problemlere verdikleri cevaplar hazırlanan kayıt çizelgelerine işaretlenmiştir.

Araştırmada hem gözlemciler arası güvenilirlik (bağımlı değişken güvenilirliği), hem de uygulama güvenilirliği (bağımsız değişken güvenilirliği) verisi toplanmıştır. Güvenirlik verisi toplamak için, Skype üzerinden yapılan uygulama kayıtları çözümlü örnekler konusunda çalışmaları olan, bir üniversitenin İlköğretim Matematik Öğretmenliği Programında görev yapan bir öğretim üyesi tarafından izlenmiştir. Gözlemciye araştırmanın bağımlı ve bağımsız değişkenleri, yoklama, öğretim, izleme ve genelleme oturumları ile ilgili bilgi verilmiş ve kaydedilen oturumlardan yansız atama ile seçilenler gözlemci tarafından izlenerek güvenilirlik verileri için oluşturulan kayıt formuna kaydedilmiştir. Araştırmada gözlemciler arası güvenilirlik; "Görüş birliği/Görüşbirliği+Görüş ayrılığı x 100 formülü kullanılarak hesaplanmıştır (Kırcaali İftar ve Tekin 1997). Araştırmanın gözlemciler

arası güvenilirliği, başlama düzeyi için %100, öğretim oturumları için %100, izleme ve genelleme oturumları için %100'dür.

Uygulama güvenilirliği için toplanan veriler "gözlenen uygulamacı davranışı/planlanan uygulamacı davranışı x 100" formülü kullanılarak hesaplanmıştır (Tekin, 2000; Tekin ve Kırcaali-İftar, 2001). Araştırmanın uygulama güvenilirliği, başlama düzeyi için % 100, öğretim oturumları için % 100, izleme ve genelleme oturumları için %100'dür.

2.5. Uygulama Süreci

Öğrenme güçlüğü gösteren öğrencilere matematiksel problem çözme becerilerinin öğretiminde çözümlü örnekler uygulamasının etkililiğinin sınıandığı bu araştırmada uygulama süreci başlama düzeyi oturumları, günlük yoklama oturumları, öğretim oturumları, izleme oturumları ve genelleme oturumlarından oluşmuştur. Tüm oturumlar Covid 19 salgını sürecinde çevrim içi (online) olarak Skype programı üzerinden hafta içi her gün (Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma) birebir öğretim düzenlemesi şeklinde yürütülmüştür.

Araştırmanın tüm oturumlarında öğrencilerin sorulara verdikleri doğru ve yanlış tepkiler kaydedilmiştir.

2.5.1. Yoklama Oturumları

Araştırmada toplu yoklama oturumları ve günlük yoklama oturumları olmak üzere iki tür yoklama oturumu verisi toplanmıştır. Toplu yoklama oturumları, başlama düzeyi verisi toplamak amacıyla, öğretime başlamadan önce tüm deneklerde eşzamanlı olacak şekilde toplanmıştır. Birinci denekle öğretime başlamadan önce üç deneğe ilişkin yapılan üç yoklama oturumu birebir öğretim düzenlemesi şeklinde yürütülmüş, deneklerin her birine beş problem sorulmuş ve problemleri çözmeleri için herhangi bir yazılı ya da sözlü ipucu sunulmamıştır. Başlama düzeyi oturumlarında öğrencinin dikkatini çekmek için "Bugün seninle matematik problemleri çözeceğiz. Çalışmamıza hazır mısınız?" diye sorulmuş denek hazır olduğunu ifade edecek bir şey söylediğinde ya da jest ve mimikleri ile hazır olduğunu ifade ettiğinde "Harika o zaman çalışmaya başlayabiliriz" denerek çalışmaya başlanmıştır. Çalışmada kullanılacak problemler her bir problem tek bir sayfada olacak şekilde düzenlenerek bir gün öncesinde öğrencilerin annelerine mail aracılığı ile yollanmış ve çalışma sırasında masalarının üzerinde hazır bulunmaları anneler tarafından sağlanmıştır. Çalışma sırasında uygulamacı çalışılacak problemleri Skype programı üzerinden ekran paylaşımı aracılığı ile öğrencilere göstermiştir. Problem bir kez uygulamacı tarafından okunmuş daha sonra öğrenciden problemi yüksek sesle okuması istenmiştir. Öğrenci problemin tüm basamaklarını doğru cevaplayıp sonucu doğru olarak bulduğunda veri toplama kayıt formuna "+", problemin basamaklarının tümünü doğru olarak cevaplayamadığında ise "-“ olarak işaretlenmiştir. Öğrenci problemi çözdüğünde çözüm kağıdını kamera aracılığı ile uygulamacıya göstermiştir. Öğrencilerin çözümleri günlük olarak anneleri tarafından saklanmış ve toplu olarak uygulamacıya gönderilmiştir.

Öğrenme Güçlüğü Gösteren Öğrencilere Problem Çözme Becerilerinin Öğretiminde...

Başlama düzeyi oturumlarında, öğrencilerin doğru cevapladıkları problem sayısı toplam problem sayısına bölünüp 100 ile çarpılarak verdikleri doğru cevap yüzdesi bulunmuş ve grafiğe kaydedilmiştir.

Günlük yoklama oturumları ilk oturum hariç diğer her gün öğretim oturumundan önce gerçekleştirilmiş ve bu veriler araştırmanın uyulama evresinin verilerini oluşturmuştur. Günlük yoklama oturumları başlama düzeyi oturumları ile aynı şekilde uygulanmıştır. Ancak günlük yoklama oturumları sadece öğretim yapılan bir öğrenci için düzenlenmiştir. Deneklerin günlük yoklama oturumlarındaki doğru cevapları pekiştirilmiş, yanlış cevaplarına tepkide bulunulmamıştır. Deneklerin günlük yoklama oturumlarında doğru cevapladıkları problem sayısı toplam problem sayısına bölünüp 100 ile çarpılarak doğru cevap yüzdeleri hesaplanmış ve grafiğe işlenmiştir.

2.5.2. Öğretim Oturumları

Başlama düzeyi verileri toplanırken birinci öğrencide kararlı veri elde edildikten sonra, çözümlü örnekler uygulaması ile problem çözme becerisi öğretimine geçilmiştir. Birinci öğrenci ile öğretim yapılırken diğer öğrencilerle aralıklı olarak başlama düzeyi verisi toplanmaya devam edilmiştir. Öncelikle deneğin dikkatini çalışmaya yöneltmek için “Şimdi seninle problem çözeceğiz. Bu çalışmaya hazır mısın?” diye sorulmuş ve öğrenci hazır olduğunu sözlü olarak ya da jest ve mimikleri ile ifade ettiğinde öğrenci “Harika, o zaman çalışmaya başlayalım” diyerek pekiştirilmiştir. Öğrencinin çalışma masası üzerinde bulunanlar kontrol edildikten ve uygulamacı ekranını öğrenci ile paylaştıktan sonra, uygulamacı birinci problemi yüksek sesle okumuş ve öğrencinin de kendisinden sonra problemi yüksek sesle okumasını istemiştir. Problem okunduktan sonra çalışma kağıdında ve ekranda problemle ilgili yazılı olan ipuçları uygulamacı tarafından okunmuş ve açıklanmıştır.

Açıklayıcı ipucunun verildiği çözümlü uygulamalar aşamasından sonra İpuçlarının Silikleştirildiği Çözümlü Örneklerle öğretim yapılmaya devam edilmiştir. İpucunun geri çekildiği aşamaların öğrenci tarafından yapılması beklenmiş diğer aşamalar için uygulamacı ipuçlarını sunmuştur.

AÇIKLAYICI İPUCUNUN VERİLDİĞİ ÇÖZÜMLÜ ÖRNEK FORMU

Babam benden 30 yaş büyüktür. Ben 3 yaşındayım. Kardeşim 2 yaşında olduğuna göre üçümüzün yaşları toplamı nedir?

Ben kaç yaşındayım soruda verilmiş mi?

Evet. Ben 3 yaşındayım.

Kardeşim kaç yaşında belli mi?

Evet. Kardeşim 2 yaşında

Babam kaç yaşında soruda var mı?

Hayır. Ama babam benden 30 yaş büyük.

O halde önce babamın kaç yaşında olduğunu bulalım.

$$\begin{array}{r} 30 \\ + 3 \\ \hline 33 \end{array}$$

Babam benden 30 yaş büyük olduğu için 30 ile 3'ü toplayarak babamın yaşını 33 buldum.

Şimdi soru bana üçümüzün yaşının toplamını sorduğu için benim babamın ve kardeşimin yaşlarını topluyorum.

$$\begin{array}{r} 33 \text{ Babam} \\ 3 \text{ Ben} \\ + 2 \text{ Kardeşim} \\ \hline 38 \end{array}$$

Üçümüzün yaşlarının toplamı 38.

AÇIKLAYICI İPUCUNUN GERİ ÇEKİLDİĞİ ÇÖZÜMLÜ ÖRNEK FORMU

Babam benden 30 yaş büyüktür. Ben 3 yaşındayım. Kardeşim 2 yaşında olduğuna göre üçümüzün yaşları toplamı nedir?

Ben kaç yaşındayım soruda verilmiş mi?

Evet. Ben 3 yaşındayım.

Kardeşim Kaç yaşında belli mi?

Evet. Kardeşim 2 yaşında

Babam kaç yaşında soruda var mı?

Hayır. Ama babam benden 30 yaş büyük.

O halde önce babamın kaç yaşında olduğunu bulalım.

$$\begin{array}{r} 30 \\ + 3 \\ \hline 33 \end{array}$$

Babam benden 30 yaş büyük olduğu için 30 ile 3'ü toplayarak babamın yaşını 33 buldum.

Şimdi sonucu bul.

AÇIKLAYICI İPUCUNUN GERİ ÇEKİLDİĞİ ÇÖZÜMLÜ ÖRNEK FORMU

Babam benden 30 yaş büyüktür. Ben 3 yaşındayım. Kardeşim 2 yaşında olduğuna göre üçümüzün yaşları toplamı nedir?

Ben kaç yaşındayım soruda verilmiş mi?

Evet. Ben 3 yaşındayım.

Kardeşim kaç yaşında belli mi?

Evet. Kardeşim 2 yaşında

Babam kaç yaşında soruda var mı?

Hayır. Ama babam benden 30 yaş büyük.

Şimdi önce kimin yaşını bulacaksın? Bul ve sonucu hesapla.

AÇIKLAYICI İPUCUNUN GERİ ÇEKİLDİĞİ ÇÖZÜMLÜ ÖRNEK FORMU

Babam benden 30 yaş büyüktür. Ben 3 yaşındayım. Kardeşim 2 yaşında olduğuna göre üçümüzün yaşları toplamı nedir?

Kimlerin yaşı verilmiş? Kimin yaşını bulman gerekli. Bul ve hesapla.

AÇIKLAYICI İPUCUNUN TAMAMEN GERİ ÇEKİLDİĞİ ÇÖZÜMLÜ ÖRNEK FORMU

Babam benden 30 yaş büyüktür. Ben 3 yaşındayım. Kardeşim 2 yaşında olduğuna göre üçümüzün yaşları toplamı nedir?

**İpuçlarının geri çekilmesi işleminin daha iyi anlaşılabilmesi için geri çekme işleminin nasıl planlandığı aynı problem üzerinde gösterilmiş olup, öğrenciler ile yapılan uygulamaların her aşamasında farklı problemler kullanılmıştır.*

Öğretim oturumlarında öğrencilerin göstermiş olduğu tüm doğru tepkiler pekiştirilmiş ayrıca oturum tamamlandığında çalışmaya katıldığı için öğrenciye teşekkür edilmiştir. Bir öğrencide üç gün üst üste %100 ölçütü karşılandığında öğretim oturumlarına son verilmiştir. Birinci öğrencide ölçüt karşılandıktan sonra ikinci öğrenci ile başlama düzeyi evresinde kararlı veri elde edilene kadar başlama düzeyi verisi toplanmış, bu sırada üçüncü öğrenci ile aralıklı olarak başlama düzeyi verisi toplanmaya devam edilmiştir. İkinci öğrenci ile üç gün üst üste %100 ölçütü karşılandığında öğretim oturumları sonlandırılmış ve üçüncü öğrenci ile kararlı başlama düzeyi verisi elde edilene kadar başlama düzeyi verisi toplanmıştır. Kararlı veri elde edildikten sonra üçüncü öğrenci ile öğretim uygulaması oturumlarına başlanmıştır.

2.5.3. İzleme ve Genelleme Oturumları

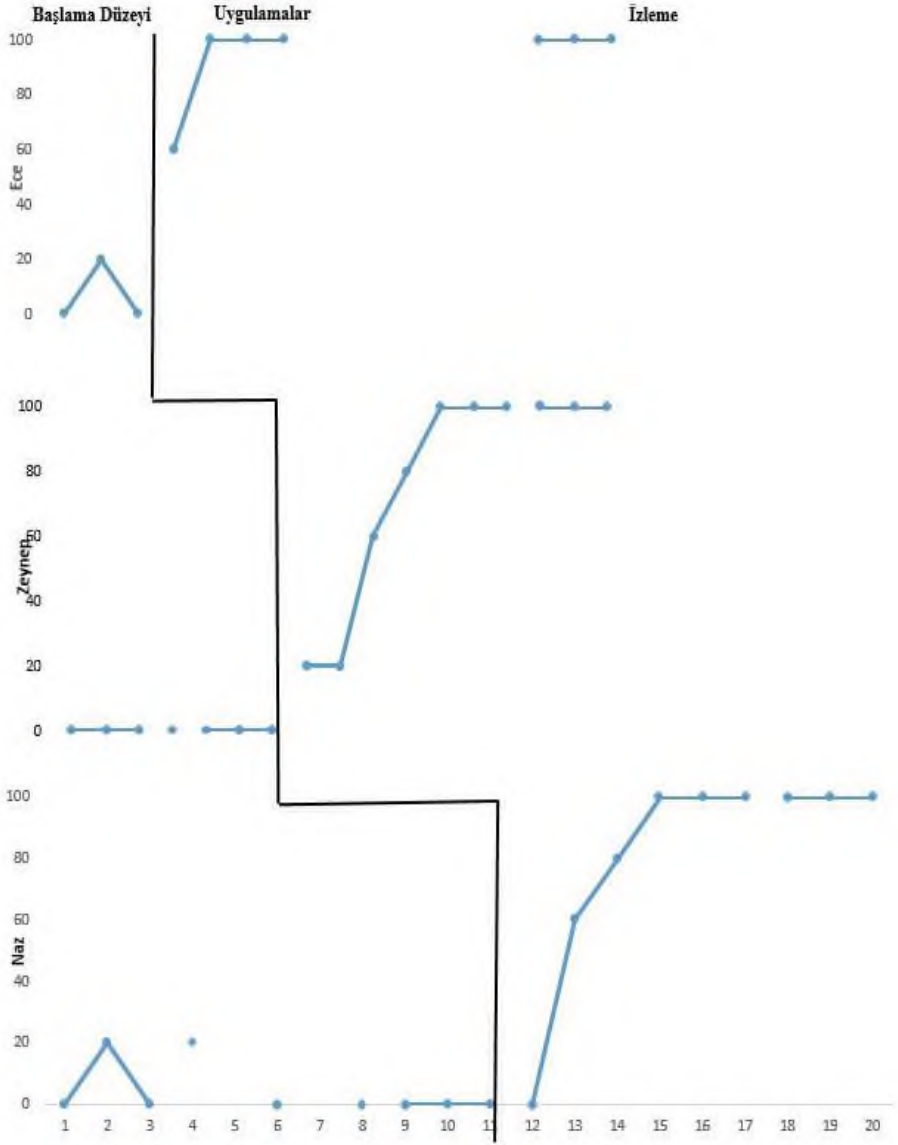
İzleme oturumları öğretim oturumları tamamlandıktan iki, üç ve dört hafta sonra uygulamacı tarafından gerçekleştirilmiştir. İzleme oturumları, öğrencilerin öğretim tamamlandıktan sonra, öğretim sırasında kazandıkları problem çözme becerilerini ne düzeyde koruduklarını incelemek amacıyla düzenlenmiş ve başlama düzeyi oturumları gibi gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada genelleme oturumları düzenlenmiş ve genelleme oturumları, öntest-sontest modeliyle bir başka uygulamacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Genelleme oturumları birebir öğretim düzenlemesi biçiminde bilgisayar ortamında Skype programı üzerinden yapılmıştır. Sonuçlar grafikte yüzde olarak ifade edilmiştir.

2.6. Bulgular

Matematiksel problem çözme becerisinin öğretiminde çözümlü örnek uygulamasına ilişkin elde edilen veriler, tüm denekler için Şekil 1 'de gösterilmiştir. Grafikte yatay eksen oturum sayısını, dikey eksen günlük yoklama oturumlarında deneklerin verdikleri doğru cevap yüzdelerini göstermektedir. Elde edilen veriler, başlama düzeyi oturumları, yoklama denemeleri, uygulama oturumları ve izleme oturumları olmak üzere dört evrede incelenmiştir.

Öğrenme Güçlüğü Gösteren Öğrencilere Problem Çözme Becerilerinin Öğretiminde...

Şekil 1: Ece, Zeynep ve Naz'ın Matematiksel Problem Çözme Becerisine ilişkin Doğru Tepki Yüzdeleri

2.6.1. Ece'ye Matematiksel Problem Çözme Becerisinin Öğretiminde Çözümlü Örnekler Uygulamasının Etkililiğine İlişkin Veriler

Ece'nin matematiksel problem çözme becerisi öğretiminde başlama düzeyi, yoklama, uygulama, izleme evrelerinde gösterdiği doğru cevap yüzdeleri Şekil 1'de gösterilmektedir.

Ece, öğretime başlamadan önce matematiksel problem çözme becerisi için düzenlenen başlama düzeyi oturumlarında kendisine yöneltilen beş problemin 1. ve 3. oturumlarda hiç birisine doğru cevap verememiş (%0), 2. oturumda ise, bir tanesini doğru cevaplamıştır (%20).

Uygulama evresinde yoklama denemelerinde kendisine sorulan beş problemin ilk gün 3 tanesine (%60), 2. 3.ve 4. gün tümüne (%100) doğru cevap vermiştir.

Bu bulgulardan anlaşıldığı gibi, Ece 4 çözümlü örnek uygulaması öğretiminin sonunda matematiksel problem çözme becerisine ilişkin sorulan soruların tümüne doğru cevap vererek, problemlerin tamamını %100 düzeyinde doğru yanıtlamıştır.

2.6.2. Zeynep'e Matematiksel Problem Çözme Becerisinin Öğretiminde Çözümlü Örnekler Uygulamasının Etkililiğine İlişkin Veriler

Zeynep'in matematiksel problem çözme becerisi öğretiminde başlama düzeyi, yoklama, uygulama, izleme evrelerinde gösterdiği doğru cevap yüzdeleri Şekil 1'de gösterilmektedir. Zeynep, öğretime başlamadan önce matematiksel problem çözme becerisi için düzenlenen başlama düzeyi oturumlarının ve yoklama denemesinin hiç birisinde kendisine yöneltilen sözlü problemlere doğru cevap verememiştir (%0).

Uygulama evresinde kendisine sorulan 5 problemin 1. ve 2. gün yoklama denemelerinde 1'ine (%20), 3. gün 3'üne (%60), 4. gün 4'üne (%80), 5.6. ve 7. günlerde tümüne (%100) doğru cevap vermiştir.

Bu bulgulardan anlaşıldığı gibi Zeynep 7 çözümlü örnek uygulaması öğretiminin sonunda, matematiksel problem çözme becerisine ilişkin sorulan soruların tümüne doğru cevap vererek, problemlerin tamamını %100 düzeyinde doğru yanıtlamıştır.

2.6.3. Naz'ın Matematiksel Problem Çözme Becerisinin Öğretiminde Çözümlü Örnekler Uygulamasının Etkililiğine İlişkin Veriler

Naz'ın matematiksel problem çözme becerisi öğretiminde başlama düzeyi, yoklama, uygulama, izleme evrelerinde gösterdiği doğru cevap yüzdeleri Şekil 1'de gösterilmektedir.

Naz, öğretime başlamadan önce matematiksel problem çözme becerisi için düzenlenen başlama düzeyi oturumlarında kendisine yöneltilen beş problemin 1. ve 3. oturumlarda hiçbirisine doğru cevap verememiş (%0), 2. oturumda 1'ine (%20) doğru cevap vermiş, diğer başlama düzeyi oturumlarında sorulardan hiçbirine doğru

Öğrenme Güçlüğü Gösteren Öğrencilere Problem Çözme Becerilerinin Öğretiminde...

cevap verememiştir (%0). Naz 1. Yoklama denemesinde sorulan 5 problemin birine (%20) doğru cevap vermiş, ikinci ve üçüncüsünde hiçbirine (%0) doğru cevap verememiştir.

Uygulama evresinde kendisine sorulan 5 sorunun ilk gün yoklama denemesinde hiçbirine (%0) doğru cevap verememiş, 2. Gün 3'üne (%60), 3. Gün 4'üne (%80), 4.5. ve 6. günlerde hepsine (%100) doğru cevap vermiştir.

Bu bulgulardan da anlaşılacağı gibi, Naz 6 çözümlü örnek uygulaması öğretiminin sonunda, matematiksel problem çözme becerisine ilişkin sorulan soruların tümüne doğru cevap vererek, problemlerin tamamını %100 düzeyinde doğru yanıtlamıştır.

2.6.4. İzleme Bulguları

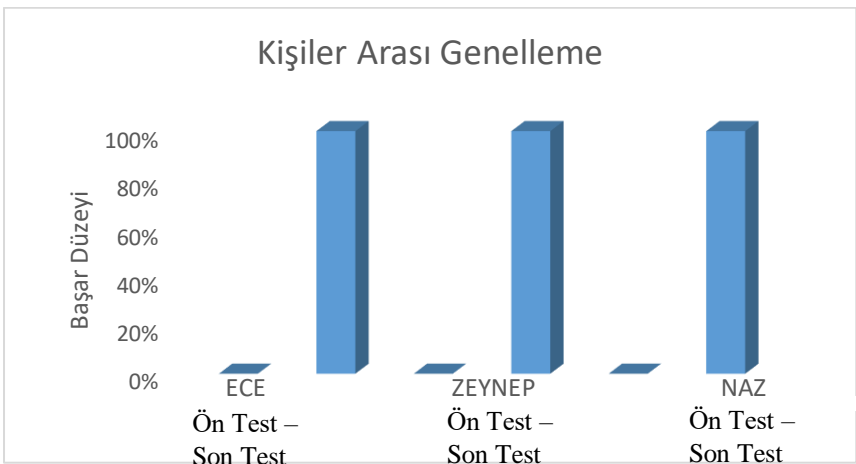
Araştırmada izleme oturumları öğrencilerin öğrendikleri beceriyi ne düzeyde koruduklarını incelemek üzere, öğretim sona erdikten 2,3,4 hafta sonra araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir.

Öğrencilerin üçü de, tüm izleme oturumlarında kendilerine yöneltilen sorulara %100 düzeyinde doğru cevap vermişlerdir. Bu sonuçlar, tüm katılımcıların çözümlü örnekler uygulaması ile problem çözme becerisi öğretimi sona erdikten 2,3,4 hafta sonra da beceriyi %100 düzeyinde koruduklarını göstermektedir.

2.6.5. Genelleme Bulguları

Araştırmada farklı uygulamacı ile genelleme oturumları düzenlenmiştir. Genelleme verileri ön test-son test modeli ile öğretime başlamadan önce ve öğretim sona erdikten sonra toplanmıştır. Öğrencilerin genelleme oturumlarına ilişkin düzeyleri Şekil 2'de gösterilmiştir.

Ece, Zeynep ve Naz'ın çözümlü örnek uygulaması ile problem çözme becerisini ön test oturumunda %0, son test oturumunda %100 düzeyinde genelledikleri görülmüştür.

2.7. Tartışma

Öğrenme güçlüğü tanısı almış çocuklarla çözümlü örneklerden açıklayıcı ipucu ve ipucunun geri çekilmesi işlem süreçlerinin bir arada kullanılmasının çocukların sözlü problem çözme becerisine etkisini incelemek amacıyla yapılmış bu araştırmanın sonuçlarına göre; katılımcıların tümünün öğretim oturumları tamamlandıktan sonra çok aşamalı toplama/çıkarma işlemi yapmayı gerektiren sözlü problemleri çözme becerisini kazandıkları, kazandıkları bu becerileri öğretimden 2, 3 ve 4 hafta sonra da korudukları ve beceriyi kişiler arası genelleyebildikleri bulunmuştur.

Alan yazın incelendiğinde, araştırmalarda çözümlü örnekler uygulamasının çeşitleri olan açıklayıcı ipucu ve silikleştirme işlem süreçlerinin çoğunlukla ayrı ayrı incelendiği görülmüştür. Matematik becerilerinde silikleştirmenin alan yazında, çözülmüş bir problemin ilk basamaklarından başlayarak ipucunun geri çekilmesi (forward fading) ve son basamaklarından başlayarak ipucunun geri çekilmesi (backward fading) şeklinde iki türlü yapıldığı görülmektedir (Atkinson, Renkl ve Merrill, 2003; Fleischmann ve Jones, 2002; Renkl, Atkinson, Maier ve Staley, 2002). Yapılan araştırmalar ipucunun, işlemin son basamaklarından başlayarak geri çekilmesi işlem sürecinin daha etkili olduğu sonucunu göstermekte olup bu araştırmanın sonuçlarını destekler niteliktedir (Atkinson, Renkl and Merrill, 2003; Fleischmann and Jones, 2002; Renkl, Atkinson, Maier and Staley, 2002).

Açıklayıcı ipucu verme ise; alan yazında öğrencilerin bilişsel aktivitelerini artırıcı bir işlem süreci olarak ifade edilmiştir (Bude, Van de Wiel, Imbos and Berger, 2012; Chia, 1996). Bilgisayar destekli ortamda yürütülen bir araştırmada öğrencilere açıklayıcı ipuçları sunulmuş ve araştırma sonuçlarında bu araştırmanın sonuçları ile paralellik gösterecek şekilde öğrencilerin problem çözme becerilerindeki performans düzeylerini ve ek olarak problem çözmeye karşı öz yeterliklerini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır (Crippen and Earl, 2007). Alan yazın incelendiğinde açıklayıcı ipucu verme ve silikleştirme işlem süreçlerinin bir arada kullanıldığı sınırlı sayıda araştırmaya rastlanmıştır (Atkinson, Renkl and Merrill, 2003; Ozcan, 2017). Atkinson, Renkl ve Merrill (2003)'in araştırmasında son basamaktan başlayarak ipucunun geri çekilmesi işlem süreci, açıklayıcı ipucu verme ve ipucunun geri çekilmesi işlem sürecinin birlikte kullanıldığı olasılık problemlerinde bu iki işlem sürecinin birlikte kullanılmasının sadece ipucunun geri çekilmesi işlem sürecine göre daha etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Araştırmanın sonuçları bu araştırmanın sonuçları ile paralellik göstermektedir. Alan yazında öğrenme güçlüğü tanısı almış öğrencilerle çözümlü örnekler uygulamasının araştırıldığı herhangi bir araştırmaya rastlanmamakla birlikte, Özcan (2017), herhangi bir tanı almamış ancak matematik sınav performansları düşük öğrencilerle yaptığı araştırmasında ipucunun son basamağından başlayarak geri çekilmesi işlem sürecinin ve açıklayıcı ipucu vermenin bir arada kullanıldığı çözümlü örneklerin hem izleme hem de genelleme verilerinde sadece ipucunun geri çekilmesi ve sadece açıklayıcı ipucu verme verilerine göre başarıyı daha fazla geliştirdiği sonucuna

Öğrenme Güçlüğü Gösteren Öğrencilere Problem Çözme Becerilerinin Öğretiminde...

ulaşmıştır. Özcan'ın yaptığı araştırmanın sonucu da bu araştırmanın sonuçlarını destekler niteliktedir.

Bu araştırmanın uygulanması sırasında araştırmacının öznel gözlemlerinden elde edilen sonuçlar; öğrencilere kendilerine çalışma kağıtları üzerinde yazılı olarak verilen açıklayıcı ipuçlarına bakarak ve dışardan müdahalenin daha az olduğu bu uygulamada problemi kendilerinin çözmelerinin öğrencileri mutlu ettiği ve soruları bağımsız olarak çözdüklerinde ise yaptıkları işten keyif aldıkları ve matematik dersi ile ilgili olumlu şeyler söyleyerek dersten ayrıldıkları izlenimini vermiştir. Lee ve Chen (2015)'in yılında yaptıkları araştırma da bu izlenimi destekler niteliktedir. Bu sebeple bundan sonra yapılacak diğer araştırmalarda çözümlü örnekler uygulamasının öğrencilerin matematik tutumuna etkisine bakılabilir.

Alan yazında bu araştırmada kullanılan çözümlü örneklerin (açıklayıcı ipucu verme ve ipucunun geri çekilmesi işlem süreci) dışında görsellerle desteklenmiş çözümlü örnekler (Lee ve Chen, 2015), yanlış çözülen çözümlü örneklerde hata analizi yoluyla öğrenme (Cattaneo ve Boldrini, 2017), ipuçlarının ilk basamaklardan başlayarak geri çekilmesi gibi başka çözümlü örnek türlerinin de kullanıldığı belirtilmektedir. Etkililiği deneysel çalışmalarla belirlenmiş olan bu çözümlü örnek türlerinin öğrenme güçlüğü tanısı almış olan öğrencilerde denenmesi önerilebilir.

Çözümlü örneklerin en çok kullanıldığı yerler ders kitaplarıdır. Bu sebeple ders kitaplarının çözümlü örnek türleri kullanılarak ve kullanılan açıklayıcı ipuçlarının geri çekilerek düzenlenmesi öğrencilerin matematik becerilerini öğrenmelerine etki edeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alptekin, S. (2019). Etkili öğretim için matematiği planlama. S. Alptekin (Ed.) Özel eğitimde matematik (1. Baskı) (s.1-25). Ankara: Eğiten Kitap
- Atkinson, R. K., Derry, S. J., Renkl, A. & Wortham, D. W. (2000). Learning from examples: Instructional principles from the worked examples research. *Review of Educational Research*, 70, 181-214. doi: 10.3102/00346543070002181.
- Atkinson, R. K., Renkl, A. & Merrill, M. M. (2003). Transitioning from studying examples to solving problems: Effects of self-explanation prompts and fading worked-out steps. *Journal of Educational Psychology*, 95(4), 774-783. doi: 10.1037/0022-0663.95.4.774
- Baki, A. (2014). *Kuramdan uygulamaya matematik eğitimi*. Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı.
- Baykul, Y. (2000). *İlköğretimde matematik öğretimi: 1-5. sınıflar için*. Ankara: Pegem A. Yayıncılık.
- Berthold, K., Eysink, T. H. & Renkl, A. (2009). Assisting self-explanation prompts are more effective than open prompts when learning with multiple representations. *Instructional Science*, 37, 345-363. doi: 10.1007/s11251-008-9051-z

- Blanco, L. J., Barona, E. G. & Carrasco, A. C. (2013). Cognition and affect in mathematics problem solving with prospective teachers. *The Mathematics Enthusiast*, 10(1), 335-364.
- Boekaerts, M. (1997). Self-regulated learning: A new concept embraced by researchers, policy makers, educators, teachers and students. *Learning and Instruction*, 7(2), 161-186.
- Bokosmaty, S., Sweller, J. and Kalyuga, S. (2015). Learning geometry problem solving by studying worked examples: Effects of learner guidance and expertise. *American Educational Research Journal*, 52(2), 307-333. doi: 10.3102/0002831214549450
- Bude, L., Van de Wiel, M. W. J, Imbos, T. & Berger, M. P. F. (2012). The effect of guiding questions on students' performance and attitude towards statistics. *British Journal of Educational Psychology*, 82, 340-359. doi:10.1111/j.2044-8279.2011.02031.x
- Cattaneo, A.A. & Boldrini, E. (2017). Hatalarınla öğreniyorsun. Video ile kaydedilmiş çalışılmış örneklerin analizine dayalı etkili eğitim stratejileri. *Meslekler ve Öğrenme*, 10(1), 1-26.
- Chia, R. (1996). The problem of reflexivity in organizational research: Towards a postmodern science of organization. *Organization*, 3(1), 31-59.
- Chi, M. T. H., Bassok, M., Lewis, M. W., Reimann, P. & Glaser, R. (1989). Self-explanations: How students study and use examples in learning to solve problems. *Cognitive Science*, 13(2), 145-182. doi: 10.1207/s15516709cog1302_1
- Chi, M. T. H., DeLeeuw, N., Chiu, M. H. & LaVancher, C. (1994). Eliciting self-explanations improves understanding. *Cognitive Science*, 18, 439-477. doi: 10.1207/s15516709cog1803_3
- Cifarelli, V., Goodson-Espy, T. & Chae, J. (2010). Associations of students' beliefs with self-regulated problem solving in college algebra students. *Journal of Advanced Academics*, 21(2), 204-232.
- Cockcroft, W. H. (1982). *Mathematics counts: report of the Committee of Inquiry into the Teaching of Mathematics in Schools under the chairmanship of Dr. W. H. Cockcroft*. London: HMSO.
- Crippen, K. J. & Earl, B. L. (2007). The impact of web-based worked examples and self-explanation on performance, problem solving, and self-efficacy. *Computers & Education*, 49(3), 809-821. doi:10.1016/j.compedu.2005.11.018
- Fleischmann, E. S. & Jones, R. M. (2002). Why example fading works: a qualitative analysis using cascade. In *Proceedings, 24th Annual Conference of the Cognitive Science Society*, 298-303. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gürsel, O. (2017). Matematik öğretiminde öğrenme alanları ve temel beceriler. O. Gürsel (Ed.) *Özel gereksinimli öğrencilere matematik beceri ve kavramlarının öğretimini planlama ve uygulama* (1. Baskı) (s. 1-23). Ankara: Vize Yayıncılık

Öğrenme Güçlüğü Gösteren Öğrencilere Problem Çözme Becerilerinin Öğretiminde...

- Kırcaali-İftar, G. & Tekin, E. (1997). *Tek denekli araştırma yöntemleri*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Krawec, J., Huang, J., Montague, M., Kressler, B. & Melia de Alba, A. (2012) The effects of cognitive strategy instruction on knowledge of math problem-solving processes of middle school students with learning disabilities. *Learning Disability Quarterly*, 36(2), 80–92.
- Lee, CY & Chen, M. J. (2015). İşlenmiş örneklerin manipülatifler kullanarak beşinci sınıf öğrencilerinin öğrenme performansı ve matematiğe yönelik tutumları üzerindeki etkileri. *Journal of Educational Technology & Society*, 18(1), 264-275.
- Mayer, R. E. (1998). Cognitive, metacognitive, and motivational aspects of problem solving *Instructional Science*, 26, 49–63.
- MEB. (2018). *Matematik Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar)*. <http://mufredat.meb.gov.tr/>
- NCTM (National Council of Teachers of Mathematics). (2000). *Principles and Standards for School Mathematics*. Reston, VA: NCTM.
- Özcan, Z. Ç. (2018). The effect of self-explanation prompts and fading steps in worked-out examples on students' fraction problems performance. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1), 39-62.
- Özyürek, M. & Dağseven-Emecen, D. (2019). *Temel matematik becerilerinin öğretimi*, Ankara: Vize Akademik.
- Renkl, A. & Atkinson, R. K. (2003). Structuring the transition from example study to problem solving in cognitive skill acquisition: A cognitive load perspective. *Educational Psychologist*, 38(1), 15-22. doi: 10.1207/S15326985EP3801_3.
- Renkl, A., Atkinson, R. K., Maier, U. H. & Staley, R. (2002). From example study to problem solving: Smooth transitions help learning. *The Journal of Experimental Education*, 70(4), 293-315. doi: 10.1080/00220970209599510.
- Schunk, D. H. (2011). *Learning theories: An educational perspective*. Canada: Pearson Education.
- Socas, M. & Hernández, J. (2013). Mathematical problem solving in training elementary teachers from a semiotic logical approach. *The Mathematics Enthusiast*, 10(1), 191-218.
- Tekin-İftar, E. (2018). *Tek denekli araştırmalar*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Tekin, E. (2000). *Zihin özürülü çocuklara kardeşleri aracılığıyla sunulan dört saniye sabit bekleme süreli öğretimin ve eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiklerinin ve verimliliklerinin karşılaştırılması*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, E., & Kırcaali-İftar, G. (2001). *Özel eğitimde yanlışsız öğretim yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Tertemiz, N. (2017). *Matematikte Öğretimsel Stratejiler*. (E. R. Özmen, Ed.). Ankara: Eğiten Kitap.

- Van De Walle, J. A., Karp, K. S., & Bay-Williams, J. M. (2013). *İlkokul ve ortaokul matematiği*. (S. Durmuş, Çev. Ed.). Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi 1998)
- Vargas-Alejo V., & Cristobal-Escalante C. (2014). Teacher's ways of thinking about students' mathematical learning when they implement problem solving activities. *J Math Modelling and Application*, 1(9):41–48.
- Zeitz P. (2006). *The art and craft of problem solving*. (2nd ed.) Hoboken (NJ): John Wiley.
- Zhu, X. & Simon, H. A. (1987). Learning mathematics from examples. *Cognition and Instruction*, 4(3), 137-166.

ÖĞRETMENLERİN EĞİTİM ARAŞTIRMALARINA YÖNELİK TUTUMLARININ İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF TEACHERS' ATTITUDES TOWARDS EDUCATIONAL RESEARCH

ОТНОШЕНИЯ ПЕДАГОГОВ К ИССЛЕДОВАНИЯМ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

Alptürk AKÇÖLTEKİN*

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, farklı öğretim kademesinde ve farklı branşlarda görev yapan öğretmenlerin eğitim araştırmalarına yönelik olarak yapılan bilimsel çalışmalara yönelik tutumlarını belirlemektir. Araştırma sonucu elde edilen verilerin analizinde betimleyici istatistik olan frekans ve yüzde analizleri kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu farklı eğitim kademelerinde görev yapmakta olan 409 öğretmen oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak, öğretmenlerin eğitim araştırmalarına yönelik tutumlarını tespit etmek amacıyla geliştirilen 3 faktör ve 20 madden oluşan ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin birinci faktörü eğitim araştırmalarının gerekliliği, ikinci faktör eğitim araştırmalarına değer verme ve son olarak üçüncü faktör ise eğitim araştırmalarının uygulanabilirliği şeklindedir. Ölçekten alınabilecek minimum puan 20 maksimum puan ise 100'dür. Ölçeğin Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısı, birinci faktör için 0,841, ikinci faktör için 0,816, üçüncü faktör için 0,781 ve ölçeğin geneli için 0,881 olarak hesaplanmıştır. Araştırma sonucu elde edilen veriler analiz edildiğinde, öğretmenler için ders anında işleyecekleri konu için tercih edecekleri yöntem ve teknik konusunda eğitim araştırmalarının önemli bir etkiye sahip olmadığı ancak eğitim araştırmalarının öğretim programlarının geliştirilmesi noktasında katkı sağlayacağını düşünmektedirler. Bu sonuca ek olarak, öğretmenler yapılan eğitim araştırmalarının eğitimin kalitesini arttırmaya katkı sağlamayacağını fakat nitelikli bir öğretmen olabilmek içinde eğitim araştırmalarından yararlanılması gerektiğini düşünmektedirler. Son olarak ise öğretmenlerin, eğitim ile ilgili yapılan bilimsel yayınların yüzeysel olduğunu düşündükleri ve yapılan eğitim araştırmalarının uygulanabilir olduğunu düşündükleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Öğretmenler, Eğitim Araştırmaları, Tutum, Eğitim Araştırmalarının Gerekliliği, Eğitim Araştırmalarına Değer Verme, Eğitim Araştırmalarının Uygulanabilirliği

* ORCID: [0000-0001-6694-1346](https://orcid.org/0000-0001-6694-1346), Doç. Dr. Ardahan Üniversitesi, BESYO, Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Bölümü, alpturkakcoltekin@ardahan.edu.tr

Öğretmenlerin Eğitim Araştırmalarına Yönelik Tutumlarının İncelenmesi

ABSTRACT

The main aim of this study is to determine the attitudes of teachers working in different education levels and different branches towards scientific studies towards educational research. Descriptive statistics, frequency and percentage analysis, were used to analyze the data obtained from the research. The study group of the research consists of 409 teachers working at different educational levels. As a data collection tool, a scale consisting of 3 factors and 20 items, which was developed to determine teachers' attitudes towards educational research, was used. The minimum score that can be obtained from the scale is 20 and the maximum score is 100. The Cronbach's Alpha reliability coefficient of the scale was calculated as 0.841 for the first factor, 0.816 for the second factor, 0.781 for the third factor, and 0.881 for the overall scale. When the data obtained as a result of the research are analyzed, they think that educational researches do not have a significant effect on the method and technique that teachers will choose for the subject they will cover during the lesson, but that educational research will contribute to the development of teaching programs. In addition to this result, teachers think that educational researches will not contribute to increasing the quality of education, but educational research should be used to become a qualified teacher. Finally, it was determined that teachers think that scientific publications on education are superficial and that educational researches are applicable.

Keywords: Teachers, Educational Research, Attitude, Necessity of Educational Research, Valuing Educational Research, Applicability of Educational Research

АННОТАЦИЯ

Целью данного исследования является определение отношения педагогов разных сфер и отраслей всеобщей образовательной системы, к научным исследованиям образовательных программ. При анализе данных, полученных в результате исследования, пользовались методом описательной статистики, частотным и процентным анализом. Целевая группа исследования состояло из 409 учителей, работающих на разных уровнях образовательной системы. При анализе данных, полученных в результате исследования, было установлено, что образовательные исследования по поводу методов и техники, предпочтённые учителями во время уроков, не имеют значительного эффекта. В качестве инструмента сбора данных использовалась шкала, состоящая из 3 факторов и 20 пунктов, которая была разработана для определения отношения учителей к исследованиям в области образования. Минимальный балл, который можно получить по шкале, равен 20, а максимальный - 100. Коэффициент надёжности шкалы Альфа Кронбаха был рассчитан как 0,841 для первого фактора, 0,816 для второго фактора, 0,781 для третьего фактора и 0,881 для общей шкалы. Тем не менее предполагается, что исследования в области образования вносят вклад в развитии программ обучения. В дополнение к этому учителя считают, что образовательные исследования не могут способствовать повышению качества образования, однако, образовательные исследования должны использоваться, с целью повышения квалификации учителей. Было установлено, что учителя считают научные публикации по образованию поверхностными, а исследования в области образования применимыми.

Ключевые слова: учителя, исследования в области образования, отношение, Необходимость исследований в области образования, оценка исследований в области образования, применимость исследований в области образования

Giriş

Değişen dünya düzeniyle beraber kişilerin sahip olması gereken yeterliliklerin de değiştiği göz önünde bulundurulduğunda, olaylara bilim insanı gibi yaklaşabilen, problem çözebilen, sorgulayan, yapıcı ve yaratıcı bireylerin yetiştirilmesi gerekmektedir (Michael, 2000). Farklı birçok ülke, bireyleri eleştirel düşünme, işbirliği yapabilme ve yaratıcılık gibi üst düzey beceriler ile donatmak için bilim programlarını revize etmektedir (Ravitz, Hixson, English & Mergendoller, 2012). Değişen dünya düzeniyle birlikte yetiştirilen bireylere belirtilen bu üst düzey yeterliliklerin kazandırılmasında öğretmenlere çok büyük sorumluluk düşmektedir. Araştırma becerilerine sahip olan ve araştırma tekniklerini kullanabilen, bilimsel araştırmaları inceleyebilen ve bilimsel araştırmalara ilişkin olumlu tutuma sahip öğretmenlerin yetiştirilmesi eğitim kurumlarınca verilen araştırma eğitimiyle mümkün olabilir. Bu durumdan hareketle öğretmenlerin öncelikle araştırma yetisine sahip olarak yetiştirilmeleri gerekmektedir (Taşdemir ve Taşdemir, 2011). Etkili öğretmen, kendi yetersizliklerinin farkına varmaya çalışır, gelişimi isteğe bağlı bir süreç değil, olağan ve zorunlu bir süreç olarak algılar ve bu nedenle yaşam boyu öğrenme ve gelişme felsefesini benimser (Can, 2004). Eğitimle ilgili sorunları bilimsel yöntemlerle araştırabilme, yenilik ve gelişmelere açık olma, kendini sürekli yenileyebilme ve araştırmacı bir yapıya sahip olma tüm eğitimciler tarafından kabul gören ve bir öğretmende bulunması gereken en önemli kişilik özellikleri arasındadır (Çelikten, Şanal ve Yeni, 2005). Öğretmenlerin araştırma yapmaya istekli olmaları, bilimsel araştırmalar yapabilmeleri, bilimsel araştırma yaparken bilgi ve teknolojiyi kullanabilmeleri, veri analizi yapabilmeleri ve analiz sonuçlarını yöneticiler ve eğitimle ilgili diğer paydaşlarla paylaşabilmeleri gerekmektedir (MEB, 2008). Öğretmenlerin araştırmacı bir kimlik kazanmaları ve araştırma yapmaya ilişkin olumlu tutuma sahip olmalarının önemlidir. Bilimsel araştırma, bir problem durumunda problemin belirlenmesi, olası çözüm yollarının planlanması, çözüm yollarının uygulamaya konulması, sonuçlandırılması ve sonuçların tartışılması ve yorumlanması ile ilgili olarak gerçekleştirilen bilgi üretim etkinlikleri sürecinin tümüdür (Şenol, 2012). Öğretmenlere bilimsel düşünme ve problem çözebilmeye yetilerinin kazandırılmasında alanları ile ilgili yapılan eğitim araştırmalarını takip etmeleri önemli bir konudur. Öğretmenlerin mesleki deneyimlerinin önemli olduğu kadar eğitim araştırmaları da onların gelişmeleri için önemlidir (Counsell, Evans, McIntyre ve Raffan, 2000). Öğretmenler bu önemli görevi yerine getirebilmek ve her zaman öğrencilerine en etkili öğrenme yaşantılarını sunabilmek adına mesleki gelişimlerini daima sürdürmek durumundadırlar. Öğretmenlerin mesleki gelişimlerine katkı sağlayacak başlıca kaynaklar ise “araştırma süreçlerinin kavramsallaştırılması, gözlemlenmesi ve sistematik olarak kaydedilmesi, gözlemlenen verilerin analiz edilmesi ve elde edilen verilerin yayımlanması” olarak tanımlanan eğitim araştırmalarıdır (Mortimore, 2000). Öğretmen bireysel olarak araştırma yapma konusunda yetkin değilse ve alanında yapılan bilimsel çalışmaları etkili bir şekilde inceleyemiyor ise yetiştirecekleri bireylere bir araştırma kültürü kazandırmaları da çok zordur (Sarı,

Öğretmenlerin Eğitim Araştırmalarına Yönelik Tutumlarının İncelenmesi

2006). Bu nedenle, öğretmenlerin eğitim araştırmalarından haberdar olarak kişisel gelişimleri için faydalanabilmeleri ve okul içi uygulamalarında kullanabilmeleri için birincil ve ikincil kaynakları takip etmeleri çok önemlidir (Yıldırım, İlhan, Şekerci ve Sözbilir, 2013). Öğretmenlerin, günümüzün olduğu kadar, geleceğin de öğretmenleri olabilmeleri yani çağın gerektirdiği bilgi ve donanıma sahip olabilmeleri için öncelikle bilgiyi aktif olarak üreten ve tüketen bireyler olmaları gerekmektedir (Sarı, 2006).

İlgili literatür incelendiğinde, konunun önemi anlaşılmaktadır. Bu amaçla öğretmenlerin alanları ile ilgili yapılan eğitim araştırmalarına yönelik tutumlarının incelenmesi araştırılmaya değer görülmüştür.

Yöntem

Araştırma 2017-2018 eğitim-öğretim yılında Ardahan İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı farklı kademelerde görev yapan öğretmenlerin alanları ile ilgili yapılan bilimsel yayınları takip etmeye yönelik tutumlarının incelenmesi amaçlandığından, tarama modelleri içerisinde ilişki modelini kullanarak yürütülmüştür. Tarama modeli, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacıyla evrenin tümü ya da ondan alınacak bir örneklem üzerinde yapılan taramalardır (Karasar, 2007). Bu araştırmalarda amaç araştırma konusu ile ilgili olan bir durumunun betimlemesidir (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2012).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın örneklemini ilkököl ortaokul ve liselerde görev yapmakta olan farklı branşlarda ki 409 öğretmen oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme yöntemi olarak kolay örnekleme tekniği kullanılmıştır. Kolayda örnekleme, ana kütle içerisinde seçilecek örnek kesimin araştırmacının yargılarınca belirlendiği tesadüfi olmayan örnekleme yöntemidir. Kolayda örneklemede veriler, ana kütlede en kolay, hızlı ve ekonomik şekilde toplanır (Malhotra, 2004: 321). Araştırmaya katılan öğretmenlere ait demografik değişkenler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Araştırmaya katılan öğretmenlere ait demografik değişkenler

	Değişken	Frekans(f)	Yüzde(%)
Cinsiyet	Erkek	169	41.3
	Kadın	240	58.7
Eğitim Durumu	Lisans	368	90
	Yükseklisans	41	10
	İlkokul	150	36.7
Öğretim Kademesi	Ortaokul	148	36.2
	Lise	111	27.1
Toplam		409	100

Tablo 1 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmenlerin 169 (%43.1)’nin erkek ve 240 (%58.7)’nin ise kadın olduğu, eğitim durumu olarak 368 (%90)’nın

lisans ve 41(%10)'nun yüksek lisans mezunu olduğu, öğretim kademesi olarak 150 (%36.7)'nin ilkökul, 148 (%36.7)'nin ortaokul ve 111 (27.1)'nin ise lise'de görev yaptıkları belirlenmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak (İlhan, Şekerci, Sözbilir ve Yıldırım, 2013) tarafından öğretmenlerin eğitim araştırmalarına yönelik tutumlarını tespit etmek amacıyla geliştirilen 3 faktör ve 20 madden oluşan ölçek kullanılmıştır. Ölçekten alınabilecek minimum puan 20 maksimum puan ise 100'dür. Ölçekte 1,00-1,80 “Hiç Katılmıyorum”, 1,81-2,60 “Katılmıyorum”, 2,61-3,40 “Kararsızım”, 3,41 - 4,20 “Katılıyorum” ve 4,21-5,00 “Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde ölçek ve karşılığı olan değerler belirlenmiştir. 5'li Likert formatında geliştirilen ölçek, öğretmenlerin tutum ifadelerine katılma dereceleri birinci ve ikinci faktörlerde yer alan ifadelerin puanlanması için “Tamamen katılıyorum (5), Katılıyorum (4), Kararsızım (3), Katılmıyorum (2) ve Hiç Katılmıyorum (1)” şeklinde puanlanırken, ölçeğin 3'üncü faktörünün puanlamasında ise bu işlemin tersi bir sıra takip edilerek “Tamamen katılıyorum (1), Katılıyorum (2), Kararsızım (3), Katılmıyorum (4) ve Hiç Katılmıyorum (5)” şeklinde bir puanlama yapılmalıdır. Ölçekte yer alan faktörlerin puanlamasında ise, birinci ve ikinci faktörde yer alan ifadelerin tamamı olumlu ifadeler içerdiği için düz bir şekilde kodlanırken üçüncü faktörde yer alan ifadelerin tamamen olumsuz ifadelerden oluştuğundan dolayı ters çevrilerek kodlanması gerekmektedir. Ölçeğin birinci faktöründen alınan yüksek puan öğretmenlerin, eğitim araştırmalarının gerekliliğine yönelik tutumlarının olumlu olduğu, ikinci faktörden alınan yüksek puan ise öğretmenlerin eğitim araştırmalarına değer vermeye yönelik tutumlarının olumlu olduğunu ve son olarak ölçeğin üçüncü faktöründen alınan yüksek puan ise öğretmenlerin eğitim araştırmalarının uygulanabilirliğine yönelik tutumlarının olumlu olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ölçeğin Cronbach's Alpha güvenirlik katsayısı, birinci faktör için 0,841, ikinci faktör için 0,816, üçüncü faktör için 0,781 ve ölçeğin geneli için 0,881 olarak hesaplanmıştır.

Veri Analizi

Araştırmada elde edilen verilerin analizinde araştırmaya katılan öğretmenlerin ilgili faktördeki maddelere verdikleri cevaplara ait aritmetik ortalama (\bar{X}) ve standart sapma (Ss) değerleri baz alınarak değerlendirme yapılmıştır.

Bulgular

Tablo 2. Öğretmenlerin Eğitim Araştırmalarının Gerekliliğine Yönelik Tutumlarına İlişkin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Eğitim Araştırmalarının Gerekliliği	\bar{X}	Ss
Yapılan eğitim araştırmaları öğretim programlarının geliştirilmesi yenilenmesine katkı sağlar.	3,96	,872

Öğretmenlerin Eğitim Araştırmalarına Yönelik Tutumlarının İncelenmesi

Eğitim araştırmaları derslerde kullanabileceğim yararlı bilgiler sağlar.	3,87	,876
Yapılan eğitim araştırmaları öğretimde karşılaştığım problemlere çözüm üretir.	3,94	,825
Öğretim sürecinde konuya göre öğretim model, yöntem ve teknik seçiminde eğitim araştırma bulguları benim için önemli bir yere sahiptir	3,26	,986
Eğitim araştırmaları ile ilgili seminerlerden hoşlanırım.	3,87	,896
Seminerlerde anlatılan eğitim ile ilgili araştırma bulguları fayda sağlar	3,94	,895
Eğitim araştırma bulgularına göre sınıfta ders işlemek bana zevk verir.	3,86	,846

Tablo 2 incelendiğinde, öğretmenlerin eğitim araştırmalarının gerekliliğine yönelik en düşük aritmetik ortalamaya sahip maddenin “Öğretim sürecinde konuya göre öğretim model, yöntem ve teknik seçiminde eğitim araştırma bulguları benim için önemli bir yere sahiptir” maddesi olduğu, en yüksek aritmetik ortalamaya sahip maddenin ise “Yapılan eğitim araştırmaları öğretim programlarının geliştirilmesi yenilenmesine katkı sağlar” maddesi olduğu belirlenmiştir.

Tablo 3. Öğretmenlerin Eğitim Araştırmalarına Değer Vermeye Yönelik Tutumlarına İlişkin Verilerin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Eğitim Araştırmalarına Değer Verme	\bar{X}	Ss
Eğitim ile ilgili bilimsel araştırmaların yapılması gereklidir.	3,64	,951
Eğitim araştırmaları öğretmenlik mesleğinin gelişimine katkı sağlar.	3,65	,987
Eğitim araştırmalarından haberdar olmak önemlidir	3,66	,977
Nitelikli bir öğretmen olmak için eğitim araştırmalarından yararlanmak gerekir.	4,13	,961
Öğretmenler eğitim araştırma bulgularından yararlanmalıdırlar.	3,69	9,65
Eğitim ile ilgili bilimsel yayınlar (tez, makale, kitap vb.) eğitimin kalitesinin artmasına katkı sağlar.	3,58	9,87

Tablo 3 incelendiğinde, öğretmenlerin eğitim araştırmalarına değer verme boyutuna ilişkin en düşük ortalamaya sahip maddenin “Eğitim ile ilgili bilimsel yayınlar (tez, makale, kitap vb.) eğitimin kalitesinin artmasına katkı sağlar” olduğu, en yüksek ortalamaya sahip maddenin ise “Nitelikli bir öğretmen olmak için eğitim araştırmalarından yararlanmak gerekir” ifadesi olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4. Öğretmenlerin Eğitim Araştırmalarının Uygulanabilirliğine Yönelik Tutumlarına İlişkin Verilerin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Eğitim Araştırmalarının Uygulanabilirliği	\bar{X}	Ss
Eğitim ile ilgili bilimsel yayınların (tez, makale, kitap vb.) yüzeysel olduğu kanısındayım.	3,90	,968
Eğitim araştırmalarının okul ortamında uygulanabilirliği yoktur.	3,63	,978
Yapılan eğitim araştırmalarının uygulanabilir olduğuna inanmıyorum.	3,58	,958
Eğitimde yapılan çalışmaların sonuçlarına göre ders işlemek zaman kaybıdır.	3,88	,986
Akademisyenlerin yaptığı eğitim araştırmaları sadece kendi kariyerlerini yükseltmek amacıyla yapılan araştırmalardır	3,75	1,028
Eğitim araştırmalarının bulgularına göre ders işlenmesi öğrencilerin başarılarını düşürür.	3,87	1,024
Eğitim araştırmalarından elde edilen verilere göre ders işlediğimde konular yetişmez.	3,88	1,038

Tablo 4 incelendiğinde, öğretmenlerin eğitim araştırmalarının uygulanabilirliğine ilişkin olarak elde ettikleri en düşük aritmetik ortalamaya sahip maddenin “Yapılan eğitim araştırmalarının uygulanabilir olduğuna inanmıyorum” maddesi olduğu, en yüksek ortalamaya sahip maddenin ise “Eğitim ile ilgili bilimsel yayınların (tez, makale, kitap vb.) yüzeysel olduğu kanısındayım” ifadesi olduğu belirlenmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Öğretmenlerin eğitim araştırmalarına yönelik tutumlarını belirlemek amacıyla yürütülen araştırmaya ilişkin elde edilen sonuçlar incelendiğinde, öğretmenlerin eğitim araştırmalarının gerekliliği konusunda genel tutumlarının yüksek olduğu belirlenmiştir. Ancak öğretmenlerin öğretim sürecinde konuya göre öğretim model, yöntem ve teknik seçiminde eğitim araştırma bulgularının kullanılmasına ve kendilerinin eğitim çalışmalarındaki bulguları sınıf içerisinde tercih etmeye yönelik tutumlarının çokta olumlu olmadığı sonucu elde edilmiştir. Bu durumun muhtemel nedeni olarak, öğretmenlerin dersleri esnasında kullandıkları mevcut yöntemlere alternatif teşkil edecek yöntem ve teknikleri kullanma noktasında yeterince bilgiye sahip olmamalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Fakat bu boyuta ilişkin olarak öğretmenler, yapılan eğitim araştırmalarının öğretim programlarının geliştirilmesine katkı sağlayacağı konusunda yüksek düzeyde olumlu bir tutuma sahip oldukları belirlenmiştir. Bu

Öğretmenlerin Eğitim Araştırmalarına Yönelik Tutumlarının İncelenmesi

durumun muhtemel nedeni olarak ise yapılan eğitim araştırmalarının güncel yaklaşımları içerdiği ve elde edilen sonuçlar neticesinde de mevcut öğretim programlarının revize edilerek geliştirildiğini düşündüklerinden kaynaklanmaktadır.

Buna ek olarak öğretmenlerin eğitim araştırmalarına değer vermeye yönelik tutumları incelendiğinde, bu boyuta ilişkin olarak genel tutumlarının yüksek olduğu belirlenmiştir. Ancak öğretmenler bu boyuta ilişkin olarak eğitim ile ilgili yapılan bilimsel yayınların eğitimin kalitesinin artmasına katkı sağlayacağı konusunda düşük düzeyde bir tutuma sahip oldukları belirlenmiştir. Bu durum muhtemel nedeni olarak ise öğretmenlerin tez ve bilimsel yayınları takip etme ve inceleme konusunda tutumlarının olumsuz olduğundan kaynaklandığı düşünülmektedir. Ancak bu boyuta ilişkin olarak öğretmenler nitelikli bir öğretmen olabilmek için eğitim araştırmalarını takip etme ve yararlanmaları gerektiği konusunda olumlu bir tutuma sahip oldukları belirlenmiştir. Bu durumun muhtemel nedeni olarak ise öğretmenlerin yapılan eğitim araştırmalarının güncel ve faydalı bilgiler içerdiğini bildikleri ve mesleki gelişimleri için bu tarz yayınları takip etme konusunda ki farkındalıklarının yüksek olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Son olarak eğitim araştırmalarının uygulanabilirliği boyutuna ilişkin olarak öğretmenlerin tutumları incelendiğinde, öğretmenlerin bu boyuta ilişkin genel tutumlarının olumlu olduğu belirlenmiştir. Bu boyutta öğretmenler, eğitim araştırmalarının uygulanabilir olduğuna inanmadıkları konusunda düşük bir tutum puanı ortalamasına sahip olmaları, öğretmenlerin eğitim araştırmalarının uygulanabilirliği konusunda olumlu bir tutuma sahip oldukları şeklinde yorumlanmaktadır. Buna ek olarak, öğretmenler eğitim ile ilgili bilimsel yayınların yüzeysel olduğu yönünde yüksek bir tutum puanı ortalamasına sahip olmaları ise aslında eğitim araştırmalarının derinlemesine bir şekilde çalışıldığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Öneriler

1. Öğretmenlerle alternatif öğretim yöntem ve teknikleri konusunda bilgilendirilme çalışmaları yapılması gerekmektedir.

2. Öğretmenlere alanları ile ilgili yapılan eğitim çalışmalarının mevcut öğretim programlarının revize edilmesi noktasında nasıl kullanıldığına dair bir çalışma yürütmeli ve öğretmenler bu sürece dahil edilmelidir.

3. Eğitim araştırmalarının sonuçlarının sınıf içerisinde nasıl uygulanacağına dair ilgili program geliştirme uzmanları ve akademisyenler tarafından uygulamalı çalışmalar yapılarak öğretmenler bu sürece aktif olarak dahil edilmelidir.

Kaynakça

Büyükoztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

- Can, N. (2004). Öğretmenlerin Geliştirilmesi ve Etkili Öğretmen Davranışları. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16, 103- 119.
- Çelikten, M., Şanal, M ve Yeni, Y. (2005). Öğretmenlik Mesleği ve Özellikleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kayseri: 19(2). 207-237.
- Counsell, C., Evans, M., McIntyre, D. & Raffan, J. (2000). The usefulness of educational research for trainee teachers' learning. *Oxford Review of Education*, 26 (3), 467-482.
- Karasar, N. (2007). *Bilimsel araştırma yöntemi* (17. Baskı). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Malhotra, N. K. (2004). *Marketing Research an Applied Orientation*, 4. Edition, Pearson Prentice Hall, New Jersey.
- MEB. (2008). Öğretmen yeterlikleri: öğretmenlik mesleği genel ve özel alan yeterlikleri. Öğretmen Yetiştirme ve Eğitimi Genel Müdürlüğü. Ankara: Milli Eğitim Müdürlüğü Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- Michael, K.Y. (2000). A comparison of students' product creativity using a computer simulation activity versus a hands-on activity in technology education.(Unpublished PHD Thesis Virginia Polytechnic Institute and State University), Blacksburg, Virginia.
- Mortimore, P. (2000). Does educational research matter? *British Educational Research Journal*, 26(1), 5-24
- Ravitz, J., Hixson, N., English M., & Mergendoller, J. (2012). Using project based learnign to teach 21st century skills: Findings from a statewide initiative. *Paper presented at Annual Meetings of the American Educational Research*. Vancouver, BC.
- Sarı, M. (2006). Araştırmacı Öğretmen: Öğretmenlerin Bilimsel Araştırmaya İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 6(3), 847-887.
- Şenol, S. (2012). *Araştırma ve Örneklemeye Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Taşdemir, M. & Taşdemir, A. (2011). Scientific Research Review Competences of Prospective Teachers. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 26, 344-53.11. Retrieved from: <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/173>.
- Yıldırım, A., İlhan, N., Şekerci, A.R & Sözbilir.,M. (2014). Fen Ve Teknoloji Öğretmenlerinin Eğitim Araştırmalarını Takip Etme, Anlama ve Uygulamalarda Kullanma Düzeyleri: Erzurum ve Erzincan Örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*. 22(1). 81-100.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE YAYINLANAN TÜRK ROMANLARININ TEMATİK HARİTASI

THEMATIC MAP OF TURKISH NOVELS PUBLISHED DURING THE FIRST WORLD WAR

ТЕМАТИЧЕСКАЯ КАРТА ТУРЕЦКИХ РОМАНОВ В ЭПОХУ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Nusret YILMAZ*

ÖZ

İnsanın öznesi olduğu toplumsal olaylarla ilgilenme ve onları yazıya geçirme deneyimi olarak tarihle roman benzer ilgilere sahiptir. Tarihin ilk çağlardan beri önemli olay ve kişilerin hikâyeleri olarak kurgulanması bu iki yazma edimini yakın tutmuştur. İngiliz dilinde aynı kökten gelen “history”nin (tarih) “story” (hikâye) sözcükleri, bu yakınlığın somut bir göstergesidir. İnsanların bireysel ve toplumsal yaşam biçimlerinin, tarihsel süreçte girdiği mücadelelerin, onu var kılan bütün eylemlerinin kayda geçirilmesi ve kolektif belleğin somut kanıtları olarak sonraki kuşaklara iletilmek istenmesi, tarih ile edebiyat dünyasını ortaklaşmaya mecbur bırakmıştır. Türk tarihinin en önemli sosyopolitik deneyimlerinden biri olan Birinci Dünya Savaşı'nın bu bağlamda tarihsel olduğu kadar yazınsal bir ilgiyi hak ettiği kuşkusuzdur. Bu çalışma, toplumsal tarihimizi etkileyen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakacağı koşulları yaratan savaşın dönem yazarları tarafından nasıl görüldüğünün tespitine yöneliktir. Bireysel, toplumsal ve siyasal temalar üzerinden yapılan yakın okumalarla savaş yıllarında eser veren yazarların romanları incelenmiştir. Bu dönem romanlarının, edebiyatın toplumla ilişkisine inanan okuyucuları hayal kırıklığına uğratma potansiyeli vardır; zira -okunan yirmi dokuz romandan hareketle-savaş yıllarında yazılmış eserlerde söz konusu savaştan hiç bahsedilmemiştir. Toplumları derinden etkileyen olayların aynı süreçte hemen edebiyata ve özellikle romana yansımaması makul karşılansa bile hiçbir roman kahramanının bu savaştan bahsetmemesi ve yazarların daha ziyade Servet-i Fünûn dönemi temalarıyla ilgilenmeleri hayli ilginçtir. Bu çalışmanın amacı, romanların tematik düzleminde bu ilginç durumun muhtemel nedenlerini irdelemektir.

Anahtar Sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Yazar, Roman, Tema, Kadın, Sansür

* ORCID: [0000-0003-0350-651X](https://orcid.org/0000-0003-0350-651X), Dr. Öğr. Üyesi. Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, nusretyilmaz71@hotmail.com

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

ABSTRACT

History and novel have similar concerns as the experience of dealing with and writing about social events in which man is his subject. The construction of history as stories of important events and people since ancient times has kept these two acts of writing close. The words "story" of the English word "history", which come from the same root, are a concrete indicator of this closeness. The fact that people's individual and social life styles, their struggles in the historical process, and all their actions that made it come into being, are being recorded and transmitted to next generations as concrete evidence of collective memory has forced the world of history and literature to operate on common grounds. It is doubtless that the First World War, one of the most important socio-political experiences of Turkish history, deserves literary as well as historical attention in this context. This study is intended to affect our social history and how it is seen by the Ottoman Empire in locating the authors of the war period to leave the Republic of Turkey creates conditions. The novels of the authors who wrote during the war years are analyzed with close readings made on individual, social and political themes. Novels in this period have the potential to disappoint readers who believe in the relationship of literature with society because based on the twenty-nine novels examined, the war in question is not mentioned in the works written during the war years. It is quite interesting that no hero of a novel mentions this war and the authors are more interested in the themes of the Servet-i Fünûn period, even though it is considered reasonable that the events that deeply affect societies did not immediately reflect on literature and especially in the novel. The purpose of this study is to examine the possible reasons for this interesting situation in the thematic plane of the novels.

Keywords: World War I, Author, Novel, Theme, Women, Censorship

АННОТАЦИЯ

История и роман имеют похожий интерес, когда в них описываются общественные события с акцентом на судьбу человека. Построение истории, как рассказов о важных событиях и о человеке с древних времен, сближало эти два вида письма. Английские слова "history" (история) "story" (рассказ), происходящие от одного корня являются конкретным показателем этой близости. Описание индивидуального и социального положения людей, борьба, которую они ведут в историческом процессе и все их действия, желание быть переданным следующим поколениям, как конкретное свидетельство коллективной памяти, заставил историю и мир литературы сотрудничать. Несомненно, что первая мировая война, один из самых важных социально-политических событий в истории Турции. Она, в этом контексте, заслуживает литературного, а также исторического внимания. В нижеследующей статье исследуется точка зрения писателей периода первой мировой войны по поводу развала Османской империи и перехода к республиканской Турции. Были проанализированы романы писателей времени войны и вопросы индивидуального, социального и политического характера. Романы этого периода могут разочаровать читателей, верящих в взаимосвязь между литературой и обществом. Надо отметить, что из 29 романов, изученных нами, нигде не говорится о войне. Довольно интересно, что ни один герой романа не упоминает эту войну и что авторов больше интересуют темы периода Сервет-и-Фюнун и что события, глубоко влияющие на общество, не сразу отразились в литературе, особенно в романах. Цель исследования - изучить возможные причины этой интересной ситуации в тематической плоскости романов.

Ключевые слова: Первая мировая война, автор, роман, тема, женщина, цензура

Giriş

II. Meşrutiyet döneminde yazı hayatına başlayan yazarların savaş yıllarında dikkatini çeken konular, edebi eser olarak somutlaşmış ve farklı türlerde yayımlanmaya başlamıştır. Meşrutiyet rejiminin verdiği yazma ve yaratma heyecanı ile nitelikli eserler vermeye çalışan yazarların bir kısmı bireysel temalara yönelirken, diğerleri ulusal duyarlılığı merkeze alan güçlü bir ekol oluşturmuştur. Şiir başta olmak üzere roman, öykü, deneme, gazete yazıları gibi türlerde bir hayli eser vücuda getiren bu sanatçılar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında eser yayınlamalarına rağmen, savaşla ilgilenmemiş veya ilgilenememiştir. Birinci Dünya Savaşı'nı konu alan romanların savaşın bitiminden uzun yıllar sonra yazılması hem savaş dönemindeki sansüre hem de sağlıklı haber alınmamış olmasına bağlıdır. Osmanlı yönetimi 2 Ağustos 1914'te savaş kararı alıp genel seferberlik ilan edince sansür yasasını da devreye sokar. Seferberlik hazırlıklarını gizleme gerekçesiyle sansür kararı alındığını öne süren yönetim, savaş karşıtlarının sesini kısma ve müttefik ülkeler lehine yayın yapma fırsatı yakalar. Bu sayede hem tek yanlı bir yayın hem de savaş haberlerinin tek bir merkezden yönlendirilmesi sağlanmış olur. Çanakkale Harbi'nde gösterilen başarı nedeniyle cepheye Harbiye Nezareti eliyle bazı sanatçılar götürüldüyse de başarısızlıkla sonuçlanan Kafkas ve Kanal Cepheleri hakkında mutlak bir sessizlik hüküm sürmektedir. Osmanlı Devleti'nin yenilgiyle çıktığı bu savaşın bitimine kadar basın dünyasında, bu mutlak sessizlik bozulmayacaktır (Kalemli, 2018: 509-538)

Burada toplumsal olayların veya durumların edebiyata ve özellikle romana geç yansımalarının bir gerçeklik olarak göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Özellikle savaş süresince çıkan *Harp Mecmuası* gibi içe dönük propaganda araçlarıyla (Bilkan ve Çakır, 2006: 10) savaşın genel seyrinin Osmanlı Devleti'nin lehine olduğu izlenimi uyandırılmak istenmiştir. Cephelerden verilen haberler bolca resim ve fotoğrafla süslenerek halkta şevk uyandırılmaya çalışılırken, niçin savaşa girmek zorunda kaldığımızın da ikna edici sebepleri anlatılmıştır. Bu mecmualarda çıkan cesaret ve heyecan verici şiirlerin dışında roman türünde hiçbir hareketin olmaması hayli düşündürücüdür.

Yazarların bu konuya dair sessizliklerinin bir sebebi de cephelerden gelen felaket haberlerinin yazarları fazlasıyla rahatsız etmesidir. Mağlubiyetle sonuçlanacak bir savaşın işlenmesinin bu bakımdan yazarları cezbetmediği de düşünülebilir. Bu durumda elimizde, yüz binlerce insanın canına mal olan bir savaş esnasında yazarların bireysel temalara yönelmesini, hem sosyopolitik söylem hem de yazarların psikolojik durumuyla izah etmekten başka bir veri bulunmamaktadır. Savaşı oluşturan koşullar ve cephelerin durumunu edebiyatın konusu yapamayan sanatçılar, İstanbul surlarını aşamayan aşk ve ihtiras konulu romanlarla iktifa etmişlerdir.

Edebiyat tarihimizin klasik tasnifinde “Milli Edebiyat” dönemine (1911-1923) dâhil ettiğimiz Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) süreci, romanlara yansıyan temalar bakımından ele alınacaktır. Yıllarca süren savaşlardan yorulan Anadolu insanının Yemen, Trablusgarp, Basra gibi güney cephelerinde çocuklarını kaybetmesi, Sarıkamış cephesindeki trajik hatalarla ordunun darmadağın olması,

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

Balkanların elden çıkması, büyük hayal kırıklıkları ve karamsarlıkların oluşmasına neden olmuştur. Yemen hariç Sarıkamış ve Balkanlarda gerçekleşen savaşlarda yitirilen onca vatan evladının romanlara konu edilmemesi, dönem sanatçılarının savaşa yönelik ilgisizliklerinin bir işaretidir.

Dilin başını çektiği yeni bir dünya tasavvuru, kendi kurum ve nesillerini üretmek siyasal ve toplumsal dönüşümü sağladığı gibi edebiyat vasıtasıyla kolektif belleğimizi estetik bir perspektifle biçimlendirmeye çalışmıştır. Milli Edebiyat akımının, dilde sadeleşme ve halka yönelmenin bir sonucu olduğu hesaba katılırsa edebiyatla halk arasındaki ilişki daha da belirginleşir. Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda eser veren sanatçıların işlediği konularla kullandıkları dil dikkate alındığında bireysel konuları işleyen bu dönem sanatçılarının toplumsal temalardan ne kadar uzak düştükleri daha iyi anlaşılacaktır. Bu bağlamda savaş döneminde eser veren sanatçıların muhteva ve üslup itibarıyla Servet-i Fünûn'un bir devamı olmaları, onları daha bireysel temalara itmiştir. Kurtuluş Savaşı başladıktan sonra Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katkı sunan yazarlar ise milliyetçi ve toplumcu temalara yönelmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı dönemindeki roman yazarları, eserlerinde işledikleri *aşk, ihanet, ayrılık* gibi temalar yüzünden halka yönelen, dolayısıyla millileşen edebiyat söylemi içinde toplumsal konulara ilgisiz kalmışlardır. Yıkılan bir imparatorluğun çattırılarak uykusu kaçan aydınların savaş sürecinde hala yeni bir paradigmaya ulaşamadıkları, Anadolu'ya çıkamadıkları için halkı tanımadıkları ve sahip oldukları milli duyarlılığa rağmen, bu temaları işleyecek derecede birikime ulaşamadıkları anlaşılmaktadır. Savaştan sonra verdikleri eserlerle Milli Edebiyat'ın temsilcileri olacak Yakup Kadri, Reşat Nuri, Refik Halit gibi roman yazarlarının bile eser veremediği bu dört yıllık süreçte (1914-1918) savaş öncesi sanat anlayışlarını sürdüren Ali Kemal, Mehmet Rauf, Hüseyin Rahmi, Moralızade Nazmi Fuat, (Moralızade) Vassaf Kadri, İzzet Melih, Celal Nuri, Orhan Midhat gibi yazarlar daha bireysel temaları işlemişlerdir.

Tanzimat'la başlayan Batılılaşma ve aydınlanma çabaları II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı toplumunun üst sınıflarından başlayarak alt sınıflara kadar yönelmiş, toplumsal yaşamın geleneksel değerleri değişime zorlamıştır (Gündüz, 2013: 18). Osmanlı yönetim sınıfının çağın gereklerine ayak uyduramaması sonucu çözülmesi, devletin tüm kurumlarının Batı karşısında tamamen pasif bir duruma düşmesine ve bunun sonucu olarak da Batı'da görülen yaşam tarzının taklit edilmesine, kabaca alaturka ve alafranga diye adlandıracağımız bir yaşam ikiliğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kadınların yeni açılan mesire yerlerine dolaşmaya çıkmaları, erkeklerle mektuplaşıp buluşmaları, evlenecekleri kişileri seçmek istemeleri gibi olgular başta olmak üzere eskisinden farklı bir yaşam telakkisi belirmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet'in yol açtığı siyasal ve toplumsal atmosferle yazılan bireysel temaların yanında kısmen de olsa milli bilinci uyandıran romanlar görmek mümkündür. Özellikle II. Abdülhamit'in yönetim yıllarını, bir istibdat devri olarak gören bazı yazarların I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı süreçte hala bu istibdat devrinin baskı ve cinayetlerini işlemeleri devrin yazarlarının farklı bir özelliğidir.

I. Savaşı Döneminde Yayınlanan Romanlardaki Temalar

1.1. Kadın Hakları/Feminizm

Batılılaşma serüvenimizin başladığı tarihten itibaren Türk toplumunda etkisinin en fazla hissedildiği kesimlerden biri kadınlardır. Kadının aile içindeki tartışılmaz konumuna karşı toplumsal yaşamda istenen seviyeye ulaşamamış olması, bu dönemde özellikle yazarların ilgisini çekmiştir. Batı'yla temasların sıklaştığı, her alanda Batı'nın örnek alınması gerektiğine dair kanaatin artık karşı konulamaz bir doza ulaştığı dönemde, kadının toplumsal statüsü romanlarda sıkça sorgulanmıştır. Bizim ilk romanlarımıza yansıyan cariyelik, kölelik gibi temalar dışında kadının eve hapsedilmesi, eğitim sürecinden uzak tutulması, erkeğin hizmetinde olması, kendi rızasıyla evlenememesi ve boşanma hakkının olmaması gibi konular, hem toplumsal düzlemde hem de romanlarımızda bolca tartışılmıştır. Dönem romanlarında sıklıkla görülen kadın sorunsalı Batı'da bir kadın hareketi olarak doğan feminizmle de bütünleşerek sanatçılarımız için bolca malzeme hazırlamıştır.

Halide Edip'in daha önce yazdığı *Seviye Talip* adlı romanla tematik benzerliği olan *Genç Kız Kalbi*'nde Mehmet Rauf, görmeden evlilik, aşk, flört gibi kadın-erkek ilişkilerini feminist bir dikkatle işler. Roman kahramanı olan Pervin, geleneksel bir evlendirme biçimi olan görücü usulü evlenmeye, aldığı eğitimin verdiği cesaretle karşı çıkar. Dolayısıyla roman, toplumsal şartlanmalarla bireysel tutumların çatışması üstüne bina edilir. Bu romanda kadınlar, erkeklerin sahip olduğu haklardan mahrum kalan zavallı bir kesim olarak işlenmiştir.

Moralizade Vassaf Kadri'nin II. Abdülhamit dönemini işlediği cinayet ve polisiye roman serisinin (*Kadınlar Komitesi, Yetime, Meçhul Konak*) ilk kitabı olan *Hırsız Feneri*'ndeki kadın, erkeklerin baskısından şikâyet eden feminist bir karakterdir. *Melekper*'de ise bir saray cariyesinin intiharla sonuçlanan dramatik aşk hikâyesi anlatılır. *Sadiye*'de, varlıklı bir ailenin kızı iken korumasız kalan Sadiye'nin Behzat'la evliliği onu bataklıktan kurtarmış; fakat kısa bir süre sonra Behzat'ın ilgisizliği ve başka maceralara yönelmesi nedeniyle genç kız, metres hayatı yaşamaya razı olmuştur. Kocasını her gece dışarıda eğlenirken kendisini hapiste hisseden Sadiye, feminist tavırlarla bu eşitsizliği eleştirir. *Mazlume*'de Nevvare geleneksel bir evlilikle Necid Vefa ile hayatını birleştirmiş iffetli ve fedakâr bir Türk kızıdır. Kendi iffetinden şüphelenen kocasının yollarını gece yarısına kadar bekleyen Nevvare, çok sevdiği kocasının eski sevgilisini ölümden kurtarmaya giderken denizde boğularak ölür.

Sermed'de cariyeye olarak İstanbul'a getirilen Neyyire adlı bir Çerkes kızın satıldığı Paşa'nın yalısında seslendirdiği şarkıdan etkilenen Sermed'in hikâyesi anlatılır. Kızla tanışmak için fırsat kollayan Sermed başarılı olur ve Neyyire ile dört aylık bir aşk ilişkisi yaşar. Yalıdaki ilk yıllarında aşk yaşadığı Paşa'nın oğlu, bir süre yurt dışına çıktığı için duygusal boşluk yaşayan Neyyire, Sermed'le duygusal ilişkiye girmiş ve haftanın üç dört günü evine gitmeye başlamıştır. Bu süreçte birbirlerine olan sevgileri hayli artan bu âşıkların ayrılıklarının nedeni, Paşa'nın oğlunun Avrupa'dan dönmesidir. Neyyire, eski aşkını bahane göstererek Sermed'den ayrılır. Yazıları ve sosyal mücadeleleriyle başarılı bir kişi olan Sermed,

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

bu aşk ayrılığının verdiği ıstırapla bir süre Avrupa’da yaşamış ve tekrar yurda dönmüştür. Yurda döndükten sonra Neyyire’nin buluşma teklifine olumlu cevap verir. Buluşmalarında Neyyire’nin kocası tarafından aldatılıp başka bir evlilik yaptığını ve Neyyire’nin de bu ihanetlerden dolayı hasta olduğunu öğrenir. Kısa bir süre sonra da Neyyire’nin öldüğünü haber alır. Böylece Boğaziçi’ni şarkılarıyla şenlendiren Neyyire’den ebediyen ayrı düşmüştür. İntihar düşüncesiyle ruhu zehirlenen Sermed, “*bedbaht büyük aşk*”ın neden olduğu karamsarlıkla paraya, kuvvete tapınmaya başlamış ve her türlü rezalete bulaşmış insanları eleştirir. Roman, Sermed’in bireysel ve toplumsal mesuliyetlerini hatırlatan bir özeleştiriyile sonlanır: “*Sen de paranın bîpayan kuvvetini anlayarak ona karşı zaaf göstermedin mi? Sen de geçici ve adi zevkler için karını aldatmadın mı? Ona muttasıl yalan söylemedin mi? Çare yok, Sermed, ne kadar bilaperva olmak istersen iste, onlardansın, insansın!*” (İzzet Melih, 1915: 124)

Nazmi Fuad’ın kocasına göz koyan bir kadının zehirlediği Bedia adlı masum bir kadını anlattığı *Bedia* romanı, entrika, okuyucuyu bilgilendiren çeşitli farmakolojik, botanik, fizyolojik unsurlarla desteklenmiştir. Kadın haklarının, kadın rekabeti gölgesinde işlendiği bu eserde, Bedia’nın edilgenliğinin sebebi, yetim bir kız olduğu için kendisinden yaşça çok büyük bir askerle evlendirilmesidir. O hiçbir zaman kendi kocasına hem geleneklerin hem de ekonomik durumunun dayattığı koşullar sebebiyle karşı çıkamayacak durumdadır. Yazar anlatıcı, bu durumu bir medeniyet eleştirisi olarak işler: “*Ey biçare mariz beşer! (...) Erkek uzun müddet zevcesine hıyanet edebilir, o pek müterakki addedilen heyet-i medeniyetin ‘prensipleri’ o hain erkeği ‘afif’ ve ‘asalet-i ahlakiye’ ile mümtaz bir heykel-i içtimai farz eder, fakat bir kadın... bir kadın... olursa... o zaman işler değişir.*” (Nazmi Fuad, 1330: 57-58)

Dönemin edebiyat ve bürokratik işleyişi hakkında da bol malumat barındıran eserde, Nejad Bey’le Falih Münib Bey gibi asker karakterlerin ülke ve toplum meselelerine dair düşüncelerine yer verilmemesi dönem romanının tematik haritası hakkında ipuçları vermektedir. Romanda faydacı ve her türlü sorunu enine boyuna düşünerek karar veren William Grand adlı İngiliz karakterle diğer roman karakterleri üzerinden Doğu-Batı farkı da işlenmiş olur.

İzzet Melih’in *Tezad* adlı romanında dönemin en fazla işlenen konularından biri olan feminizmin ağırlıklı olarak yer aldığını görürüz. Kitap ve musikiyle arası iyi olan Behire, Naşid Bey’le evlilik hayalleri kurmaktadır. Nişanlısıyla gayet iyi anlaşılan Behire’nin Nötr De Siyon’dan okul arkadaşı Fransız vatandaşı Nikolet Darvil ile samimiyetleri çağcıl fikirlerinin bir yansımasıdır. Serbest bir kişilik sahibi olan Naşid Bey’in sık sık Abdülhamid’in istibdadı aleyhine konuştuğu ve kendini bu atmosferde rahat hissetmediğini görmekteyiz. Bir süre sonra Paris’e gitmek için Batum’a kaçan Naşid Bey, orada tanıştığı Miliça’ya âşık olur. Romanda asıl çatışma, bu iki kadın arasında seçim yapmak zorunda kalan Naşid Bey’in geçirdiği tereddüt ve bunun sonucunda yaşadığı ruhsal “buhran” üzerine kurulmuştur.

Romanda sıklıkla ifade edilen tema ise özellikle kocası tarafından ihanete uğradığını düşünen Behire’nin düşünceleridir. Nikolet’le kendi hayatı ve nişanlısı

hakkında konuşan Behire, Hıristiyan kızlarının çok cazibedar olduğunu, Müslüman kızlarının da “*kuşe-i inzivalarında*” yaşadıkları için rekabete girişmeyecek kadar zayıf olduklarını söyleyerek kendi erkeklerini elde tutmanın zor olduğunu vurgular (İzzet Melih, 1331: 23-24). Roman kahramanı, Osmanlı kültürünün kadının aleyhine işleminin, onları erkeklerle muvazene edemeyecek derecede zayıflattığını ifade eder. Romanda kadın hakları Behire’nin Müslüman kız arkadaşları arasında da sıkça tartışılmaktadır. Özellikle taassuba isyan eden Seniha adlı karakterin ağzından verilen “*Açık saçık gezmesinler, kafeslerinin arkasında sessiz ve uslu otursunlar; işte bizden istedikleri bundan ibaret. Yoksa fikirlerimizle kim meşgul olur? Medeniyetin, terakkinin, sanatın, inceliğin ruhu kadın olduğunu kim düşünür?*” (İzzet Melih, 1331: 125) biçimindeki ifadeler, karakterlerin diyaloglarına yansımış yazar anlatıcının mesajlarıdır.

Yetime’nin yoksulluk ve eşitsizliğin eleştirisine bina edilmiş temel temasının yanında kadın hakları meselesine de girdiği görülmektedir. Necile örtünmeye başladığı yıllarda mahalle kadınlarının erkeklerle görünmemesi için sarf ettiği sözleri hatırlatır. O süreçte tek duyduğu “*Kaç!*”, “*Saklan!*” ünlemlerinin onda oluşturduğu kanaat, kadınların erkekler karşısındaki eşitsiz konumlarıdır: “*Genç erkekler büyüdüğü anda hürriyet-i şahsiyeleri o nispette tezahür edildiği halde biz kadınlar büyüdüğümüz vakit makusan mütenasip olarak işkenceye, mahkûmiyete doğru yuvarlanıyoruz. (...) Kaç, kaç, görünme, saklan, sakın, gösterme, evet, kaç, gizlen, görünme! Ruhumda o sıralarda bir isyan hâsıl olmuştu.*” (Moralızade, 1331b: 161) Romanda kadınların erkekler karşısındaki eşitsizliği, yoksul kesimlerdeki neden olduğu facialar, Feribe üzerinden işlenmiştir. Zira Leyla Hanım tarafından güzelliği “*Hakkın azameti*”nin bir nişanesi olarak nitelendirilen Feribe, sırf ailesi sefaletten kurtulsun diye hiç görmediği yaşlı bir kişiyle evlenme teklifine razı olur.

Genç ve Güzel’de, görücü usulüyle evlendirildiği kocasını yaşlı ve çirkin bularak boşanan Saime Hanım’ın daha sonra genç ve güzel bir erkekle evlenmesi konu edilir. İkinci eşinin yakışıklı olması nedeniyle tam huzura eriştiğini sanan Saime, evliliğinin üzerinden on beş sene geçtikten sonra kocası tarafından aldatıldığını öğrenir. Kendisinin siyah saçlı ve uzun yüzlü olmasından hoşlanmadığını söyleyen kocasıyla kavga eder. Günlerce ailesinin yanına uğramayan Recai Bey’in gerekçesi, sarı saçlı ve beyaz tenli kadınlardan hoşlanmasıdır. Aralarında soğukluk oluşan bu çiftin ayrılmasından sonra Saime’nin annesi, romanın temel temasını dile getirerek kızların gönüllerine göre gerçekleştirdikleri yanlış evlilikleri işaret eder: “*Sen genç güzel istedin değil mi kızım? O, sarı beyaz istiyormuş.*” (Orhan Mithat, 1334: 124)

Romadaki olay örgüsü, Saime adlı genç kızın evlilik ilişkileri etrafında kurgulanmıştır. Dolayısıyla dönem romanlarında sıklıkla görülen görücü usulü evlenmenin eleştirilmesinden ziyade akıllı bir karış havada bulunan bir genç kızın hevesine göre gerçekleşen evliliklerin hüsrarla sonuçlanacağı temasına ağırlık verilmiştir. Romanın başlarında Saime’nin görücü usulüyle evliken annesiyle tartışması sayesinde değişen yaşam paradigmasının dışında kalan annenin görüşleri eskiyi göstermesi bakımından önemlidir: “*Biz de görmeden, sevmeyen, gözü kapalı evlendik... Bizim soyumuzda evvelden görüp, sevişip de kocaya varan hiç yok...*”

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

(Orhan Mithat, 1334: 6) Kızının evlendiği kişiyi ikbal sahibi, asil, paşazade olarak niteleyen anneye Saime'nin verdiği cevap, annenin anlamayacağı bir mazerettir. Saime'nin kocasıyla sevmeyen evlendiği için mutsuz olduğunu söylemesine karşın annesi, “*Nikâhta keramet vardır.*” (Orhan Mithat, 1334: 6) der. Anne, bu evliliğin mutlu bir beraberliğe dönüşecekken, kızının inadı yüzünden bozulduğunu ifade eder. Dolayısıyla anne, görmeden, sevmeyen yapılan evlilikte bir sorun olduğunu asla kabul etmez. Severek evlenmek, onun yaşam algısında bir şeye tekabül etmez.

Altun Kuvveti'nde Ahmet Reşat, babasından kendisine yüklü miktarda miras kalan bir gencin aşk yaşamını konu edinir. Çocukluğunun birlikte geçtiği Ulviye'yi büyüdükten sonra hala bir kardeş gibi seven Emin, kendisiyle evlenmek isteyen çocukluk arkadaşının bu isteğine olumlu karşılık vermez. Ulviye'nin kendisine karşı hissettiklerinin farkında olan Emin, bu arada Muhlise adında genç bir kıza sevdalanmıştır. Emin'in cebinden düşen bir aşk mektubu sayesinde Muhlise'nin varlığından haberdar olan Ulviye, Emin'e gönderdiği bir mektupla aşk macerasını sonlandırır ve böylece rahatlayan Emin, Muhlise'yle nişanlanır. Düğün hazırlıkları için Paris'ten malzeme almaya giden Emin, burada da Karmen adındaki bir kadına sevdalanır. Karmen'in güzelliğiyle çarpılan Emin, daha önce tanıdığı tüm kadınlardan güzel ve zarif olan bu kadınla aşk yaşarken, nişanlı olduğunu unutmamıştır. Aldığı bir telgrafla Muhlise'nin ağır hasta olduğunu öğrenen Emin dönüp dönmeyi kararsızdır. Aşkından başka bir şey düşünmediği Karmen'in de nişanlısına dönmesi gerektiğini söylemesi nedeniyle İstanbul'a dönen Emin'deki bu sevdalanma zafiyetini, Karmen -tecrübelerine dayanarak- tüm erkeklerde gördüğü bir durum olarak nitelendirir: “*Bir erkekte yalnız bir kadın aşkı bulunmadığını bir daha anladım!*” (Ahmet Reşat, 1331:106)

Erkeklerin sevdipleri kişiye sadakatlerinin sorgulandığı bu “hissi” romanda kadın teması, Ulviye'nin Emin'e yazdığı mektupta özellikle öne çıkarılır. Erkeklerin kendi zevcelerini “*birer refika-yı felaketzede*”den başka bir şey olarak kabul etmediğini iddia eden Ulviye, Emin dâhil tüm erkeklerin akıl ve fikirlerinin sokakta gördükleri kadınlarda olduğunu, başka bir kadını görür görmez ona âşık olduklarını ve dolayısıyla erkek sevgisinin riyakârlık ve ihanetten başka bir şey ifade etmediğini söyler. Ulviye, Emin'in yaşamıyla ispatladığı romanın temel temasını bu mektupta açıkça söyleyerek, bunu erkeklerin ontolojik yapısıyla ilişkilendirir: “*Ciddi surette bir kadını sevmek ve esasen sizde bulunmayan aşkı bir kadına hasır ve vakf etmek sizin için kabil değildir.*” (Ahmet Reşat, 1331: 58). Aslında Emin'in macerası da tam bu söz doğrultusunda gerçekleşir. O, Ulviye'den sonra Muhlise, daha sonra Karmen'le aşk ilişkisi yaşar. Onun bu kararsız aşk maceraları, nişanlısı Muhlise'nin veremden ölmesine neden olur. Zira verem, daha çok psikolojik huzursuzluktan doğan bir hastalık olarak Türk romanının oluşum yıllarında genç kızlarda sıklıkla görülen bir olgudur. Emin de babasından kalan yüklü miras ve altınların saadet için yeterli olmayacağını itiraf eder.

Ali Sami'nin *Karagöz Beyoğlu*'nda ve *Karagöz Yatakta* adlı romanlarında, Hacivat'la birlikte matbahanesinde namusuyla çalışan Karagöz'ün Narçın Bey yüzünden kötü yollara alıştırılması konu edilir. Babasından kalan serveti yiyip bitiren Narçın Bey'in Karagöz'ü gece âlemlerine alıştıran kadınlarla ilgili

değerlendirmeleri, hem dönem kadınlarının durumu hem de İstanbul'daki farklı yaşam algılarını göstermesi bakımından anlamlıdır: “*Avrupâî kadınlar, bir erkeğin nasıl idare edileceğini, nasıl eğlendirildiğini pek güzel bilir. Türk hanımları böyle değildir. Ekseriyetle hayat-ı içtimaiyeye vakıf değildir.*” (Ali Sami, 1331a: 20) Beyoğlu'yla sembolleşen kadın yaşamı ve metres ilişkileriyle yoldan çıkan Karagöz'ün başına gelen felaketler, ailesinin dağılması ve eşinin ölmesiyle sınırlı değildir. “*Beyoğlu öncesi*” ve “*Beyoğlu sonrası*” olmak üzere iki bölümde anlatılan Karagöz'ün hayatında mekân, aile kurumunun ve namus ölçülerinin birer norm olarak önemlerini kaybettiği Batılı yaşam biçiminin imgesel karşılığı olarak kullanılmıştır. Narçın Bey'in telkiniyle Beyoğlu âlemlerine bulaşmadan önce eşine ihanet, yalan, hırsızlık gibi kötü huyları olmayan Karagöz, içkiye, tensel zevklere, kumara karşı yenik düşüp kendinin ve ailesinin hayatını karartırken; Hacivat, Karagöz'den sonra kendisinin servetine göz koyan Karolin'in kendisine yakınlaşmasına izin vermez, nazikçe reddeder. Geleneksel Türk halk tiyatrosu tiplerinden biri olan Karagöz uyanık ve meraklıdır. Kendinden çok emindir; ancak yaptığı düşüncesizce hareketler yüzünden başı beladan eksik olmaz. Hacivat ise aklın, kültürlülüğün, bilgeliğin, güvenilirliğin temsilcisidir. Geleneksel Türk tiyatrosundaki bu temsiller, *Karagöz Beyoğlu*'nda romanıyla birebir örtüşür (Ulu, 2018: 894-915). II. Meşrutiyet dönemini anlatan bu romanda, ülkenin içinde bulunduğu sosyopolitik sürece hiçbir şekilde değinilmemiştir.

Genç Kız Kalbi'nde İzmir'den İstanbul'a amcalarının evine misafir olarak gelen Pervin'in “emel”i, kendi ruhuna uygun bir eş bulmaktır. Yazarın diğer romanlarında görülen kadın tiplerinin bir numunesi olan (Törenek, 1999: 88) Pervin'in İzmir'deyken İstanbul ve İstanbul'un yaşam tarzı hakkında beslediği tüm umutlar, bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Burada tanıştığı kız arkadaşlarıyla evlilik hakkında konuşan Pervin'in görücü usulü ile ilgili eleştirileri ve erkeklerin evliliklerde tek karar verici merci olmaları romanın temel temasıdır. Kızların görmedikleri bir erkekle evlenme “*maskara*”lığına karşı çıkan Pervin, Avrupalı kadınların seçim hakkı ve memuriyet talepleri peşinde koşmalarına rağmen, Osmanlı kadınlarının hala tek başlarına caddede serbest dolaşamamalarından yakını (Mehmet Rauf, 2017: 44-45). Romanın sonunda kendi ruhuna yakın bulduğu Mehmet Behiç adlı bir şairle evlenme hayalleri kurarken, Behiç Bey'in “*Zengin olsaydım belki alırdım.*” (Mehmet Rauf, 2017: 117) diyerek şairaneliğe uygun olmayan bir tavır takınması, Pervin'in hayal kırıklığına uğramasına neden olur. Böylelikle Pervin, kendisini aşkla aldatıp izzeti nefsiyle oynayacak biriyle evleneceğine görücü usulüyle evlenip ömür boyu ağlamaya ve inlemeye razı olarak tekrar İzmir'e döner.

Celal Nuri'nin “*beynelmilel psikoloji tecrübesi*” (Celal Nuri, 1917: 2) olarak nitelediği *Ölmeyen* romanında olayların mekânı Fransa'dır. Fransız kahramanlar arasında gerçekleşen bu eserde, insan doğasının yanlışa, kötüye, çirkine ve cinsel şiddete olan eğilimi tartışılır. Marsel isimli kadın karakter üzerinden insan psikolojisindeki dönüşüm ve bir saplantıya dönüşen cinsel eğilimler verilmiştir. Yazar, *Merhume*'de ise İstanbul'dan Fransa'ya ve İngiltere'ye uzanan olay örgüsüyle zevk ve sefa âlemlerine dalmış bir grup insanı konu edinmiştir. Bu gruptan

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

Cafer Paşa, Martha'ya tutulduktan sonra onunla evlenir. Eserde Martha'nın başından geçen olaylar insaniyetin “*en zelil, en sefil, en rezil, en kasis, en pis, en habis sanat*”ını icra ettirdiği “*biçare taife-i nisa*”nın (Celal Nuri 1918: 24) acizliğini, erkeklerin kadınları kullanmaktaki merhametsizliğini verdiği gibi evliliklerinin önünde bir engel olarak görülen din ve inanç temelli çatışmalara yer verilir (Kurt, 2012: 9).

1.2. Sosyal Temalar

Devletin içte ve dışta girdiği mücadeleler sonucu zayıf düşmesi, ülke içinde çok boyutlu bir sosyal düzensizliğin ortaya çıkmasını tetikler. Devletin koruyucu ve düzenleyici gücünden mahrum, kendi kaderine terk edilmiş halk, bu süreçte can, mal ve namus emniyetinden yoksun kalmıştır (Aktaş, 2019: 369). Anadolu'da eşkıyanın merhametine bırakılmış halk, İstanbul'da zaptiyenin baş edemediği çeteler tarafından soyulmaktadır. Emniyet içinde yaşamak, geleceğe dair tasarımlarda bulunmak hakkından mahrum bu geniş yığınlar yoksulluk, cehalet ve hastalıkla mücadele etmektedir. Yazarlar, bu sosyal problemleri işlerken, çoğunlukla herhangi bir siyasal adrese göndermede bulunmazlar.

Naşid Bey'in Miliça vasıtasıyla tanıştığı bir Rus zabitle girdiği tartışma, Batum'un Ruslara terk edilmesinin Osmanlı zabitanının ruhunda bıraktığı derin yarayı da ele verir. Potomkin, Osmanlı devletinin kol gücüyle işgal ettiği tarihteki mevkisinin artık değiştiğini ve yaşadıkları akıl ve medeniyet asrının ihtiyaçlarına göre Osmanlı devletinin kendini dönüştürmesi gerektiğini hatırlatır. Rus zabitan Osmanlı yurdunu cehalet, taassup ve fakr ü zaruretle malul bir memleket olarak tasvir ederek üst perdeden konuşmasına itiraz eden Naşid Bey, bu eksiklikleri haklı bulduğu halde Türklerin bu halde kalamayacağını ve yakında yine eski ihtişamlarına kavuşacağını haykırır.

Kadınlar Komitesi'nde Affan Besim adlı nişanlısını öldüren ve mutluluğuna mal olan Fahire ve çetesini bir dedektif gibi takip ederek yakalatan Necile'nin maceraları, aynı zamanda İstanbul'daki yaşamın çekilmiş bir röntgeni gibidir. Gayrimeşru yollarla zenginleşen insanların yoksul kesimin gözyaşlarına ne kadar duyarsız olduğunu ve kendi menfaatleri için fakirlerin rahatlıkla harcandığını gösteren diyalog ve durumlar, Vassaf Kadri'nin bu romanında da rahatlıkla görülür. Romandaki Fahire adlı kötü kadın, kendi kanunsuz eylemlerinin mazeretini bu sosyal problemle açıklar: “*Biz de sizler gibi son derece fakirdik. Cemiyetin hiçbir yardımından istifademiz olmadı. Zavallı bizler. Zenginlerin refah ve saadeti uğruna ıstıraplar çektik, ağladık. Çok ağladık. Günlerce gecelerce ağladık. Zenginlerin rahat yaşamaları uğruna günlerce inledik. Hemşire, bugün anladım ki; bizlerin bir lokma ekmeğe muhtaç olduğumuzu bile bile seslerini çıkarmayan ve yalnızca kendi hayat ve saadetleri için uğraşan insanlara hiç merhamet edilmez.*” (Moralizade, 2004: 111-112)

Yetime adlı kitabında yoksul kesimin sefaletini işleyen Vassaf Kadri, Mukaddime bölümünde eseri, “*Hayat-ı içtimaimizin en rakik serairinden bütün inceliklerinden vücut bulmuş bir fecai-i içtimaidir*” ifadeleriyle takdim eder. Yazar, toplumun yoksul kesimlerindeki sefaletin nedeni olarak, Necile'nin babasına yönelik eleştirileri vasıtasıyla toplumdaki duyarsızlığı gösterir. Alt tabaka insanların

sorunlarına eğilen yazarın eserinde odak noktaya taşıdığı Hüsrev Affan ve ailesinin sefaleti, siyasal göndermelerden uzak bir perspektifle verilir. Burada eleştiri okları, tamamen toplumsal yapı ve onun üst katmanında bulunan varlıklı kişilere yöneltilmiştir. Ali Raif Bey'in, bir "peri kızı" olarak nitelendirilen Feribe ile evlenmesi, Ali Raif Bey'in kızı olan Necile'yi şoke eder. Yaşlı babasının kendi yaşlarındaki bir genç kızla alelacele evlenmesi, zengin insanların düşkünlüklerini veren önemli göstergelerden biri olarak işlenir. *Kadınlar Komitesi*'nin bir devamı olan bu eserde, cinaî olayların paralelinde işlenen sosyal tema olarak yoksulluk ve buna bağlı olarak sefalet vardır. Verem hastası annesine süt alacak parası olmayan Hüsrev Affan, kör olmasına rağmen ney çalarak ekmek parası kazanmaktadır. Romanda hem Hüsrev'in ruhsal sıkıntılar yaşayan Necile ile evliliğe rızası hem de Feribe'nin yaşlı Ali Raif Bey'in evlilik teklifine olumlu karşılık vermesinin nedeni ailelerini sefaletten kurtarma isteğidir.

Ali Kemal'in siyasal, toplumsal ve sanatsal görüşlerini bir bütün olarak vermeye çalıştığı *Fetret*'i, otobiyografik bir eserdir. Romanda Selman Bey olarak yer alan Ali Kemal, İngiliz eşinden doğma Wilfred'i de Fetret olarak eserin başkahramanı yapar. Kurgunun zayıf olduğu bu eserde Fetret'in iki yıllık İstanbul izlenimlerinin bir panoramasıyla karşılaşırız. Babası tarafından "*nesl-i cedid*" (Ali Kemal, 2003: 67) olarak nitelendirilen Fetret ve arkadaşlarına Selman, yazar anlatıcıyı temsil eden karakter, memleketleri için çalışmaları ve ümitsizliğe kapılmamaları yönünde tavsiyelerde bulunur. Yazar, İngiltere'de doğan ve Fransa'da eğitimini tamamlayan Fetret'i Osmanlı'nın fetrette bulunduğu son dönemi için bir ümit ışığı olarak göstermeye çalışır. Çünkü o, memleketi aydınlatacak ümit ve terakki ışığının Batı'dan geleceğine inanmaktadır. Roman, Fetret'in hoşlandığı Seher'i bırakıp Fransa'ya doğru hareketiyle son bulur.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte önemli bir rol oynayan Celal Nuri, yazdığı romanlarla bir dönemin siyasi, düşünsel ve sosyal yapısını etkilemiştir. *Perviz* romanına pozitivist ve materyalist bir hava hâkim olmasına rağmen İslam ve Tanrı konusunda ılımlı bir terkinin peşindedir. Eser, Norveç'te Yan Mayn adındaki bir adada cereyan eden olayla fantastik bir mekândaki "*feveranlar, galeyanlar, heyecanlar*" ve "*buhranlar*" (Celal Nuri, 1332: 6) yüzünden toplumdan kaçan bir serserinin felsefi soruşturmalarıyla doludur.

1.3. Fantastik Temalar

Batılılaşma hikâyemizin bir yansıması olarak halkın değer yargılarının rasyonel temellerde yeniden yargılanması, batıl fikirlere ve hurafelere açık bir yaşam algısının dayattığı modern yaklaşım, fantastiği de bu bağlamda değerlendirmiş ve ötesine geçememiştir. Halkın gerçeğe mitolojiyi karıştırmaması, olayların arkasındaki rasyonel nedenleri görmekten ziyade hep metafiziki yorumlara saplanması, Hüseyin Rahmi gibi sanatçılar açısından bulunmaz malzemeler sunmakla birlikte bizde fantastik edebiyatı da kısır bırakmıştır. Hüseyin Rahmi'nin fantastikle yapmak istediği şey, "*yüksek bir felsefeye*" çekmek istediği halkı kölelik ruhu aşıl原因anan inançlardan uzaklaştırmaktır (Moran, 2011: 128-129). Bu bağlamda fantastik tür,

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

başlı başına bir edebi tür olmaktan ziyade, bilinçsizce bir sınıflandırmanın kurbanı olarak görmezden gelinmiştir (Yonar, 2011: 240).

Hüseyin Rahmi'nin "*mu hale bir imkân şekli*" vermekle kurguladığı *Gulyabani*'de, halk arasında sıklıkla konuşulan fantastik olgulardan birine yer verilir. Mahalle karılarının kışın tandır başında toplanarak birbirlerine anlattıkları hikâyelerden biri olan Gulyabani, anlatıcı karakter olan Muhsine Hanım'ın başından geçen "*acayip ve müellim bir sergüzeşt*"ten ibarettir (Gürpınar, 2019: 25). Eserlerinde, halkın fazlasıyla ilgisini çeken hurafelere yer veren Hüseyin Rahmi, *Gulyabani*'de, ev sahiplerini kaçırmak için yapılmış korkutucu bir yaratığın köşkte oturanların üzerinde bıraktığı etkiyi güldürü öğeleri kullanarak işlemiştir. Yazar anlatıcı, halkın kuruntularını açığa çıkaracak etkili bir mesaj vermek için eserini korkunç (!) bir yaratık üzerine kurgulamıştır. Roman kahramanı Hasan, Gulyabani'yi silahla yaralayıp, elindeki sopayı düşürerek masal dünyasında yaşayan halkı, gerçeğin dünyasına çekmeye çalışmaktadır: "*Hayatınızı her lahzta tehdit eden facianın ne kadar nazirsiz bir müdhikeye tahavvül ettiğini görmek için dikkatle bakınız!*" (Gürpınar, 2019: 161)

Vassaf Kadri'nin *Gulyabani*'yi andıran fantastik romanı *Çarşamba Karısı*'nda bir mart sabahı kedilerin kavga sırasında çıkardıkları mırıltıları yanlışlıkla konuşma diye anlayan ve bundan kıyametin yakın zamanda kopacağına hükmeden konak sakinlerinin bu irrasyonel tutumları, Saadeddin Bey'i harekete geçirir. Konakta çalışan bir hizmetçiyi yüzüne maske taktırıp çarşafa sararak ona hortlak numarası yaptırır. Her gece Çarşamba karısını konakta gezdiren Saadeddin Bey, bu sayede geceleri odasına ziyafet gönderilmesini sağlar. Onlara gaipten haberler vereceğini ve kimsenin onu kandıramayacağını söyleyerek konaktakileri korkutan Saadeddin Bey, "*Genç kızlara istediği gibi zengin ve güzel koca bulurum. Borçlu olanlara borcunu her kaç altına baliğ ise ödetirim. Hastalara şifa veririm, dertililere deva ararım.*" (Moralızade, 1331: 68) diyerek onları kendine bağlar. Her gece konaktakileri odalarından çıkartmayarak sütnine denilen kadınla buluşan Saadeddin Bey'in foyasını konağın damadı çıkarır. Böylece "*Çarşamba Karısı*" namıyla halka yutturulan hortlak hikâyesinin aslının olmadığı verilmiş olur. Bu romanlar, halkın irrasyonel inançlarını sarısmaya yönelik kurgusal teşebbüsler olarak yazılmışlardır.

1.4. Türk Tarihi/Türk Dünyası

Parçalanmış bir imparatorluğu yeni bir ruhla diriltme çabasındaki aydın ve sanatçılar Osmanlılık, İslamcılık, Batıcılık gibi fikirlerle meşgul olmakla birlikte Türkçülüğe daha fazla rağbet göstereceklerdir. II. Mahmut döneminden 1918'e kadar devletin temel politikası olarak kabul edilen Osmanlılık, farklı etnisitelerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için çaba içine girmelerinden dolayı etkisini yavaş yavaş yitirmiştir. Bu durum, özellikle 1908'den itibaren Osmanlı aydınını Türklüğü önceleyen bir siyasal perspektife zorlamış, dolayısıyla milliyet anlayışı daha fazla taraftar bulmuştur. İlhamını Türk tarihinden alan romanların paralelinde Türk kimliğine uygun bir yönetim şeklinin arandığı görülmektedir. Bu arayış, hem şikâyet edilen sıkıntıları giderecek hem de geleceğin Türkiye'sini şekillendirecektir (Aktaş,

2019: 375). Okuyucularına Türklük ruhunu ve Türk tarihinin ihtişamını anlatan bu romanlarda seçilen kahramanlar, ideal Türk tipinin kurgusal metindeki yansımalarıdır.

Türklerin Moğollarla mücadelelerini anlatan *Kamer Sultan* romanında Ahmet Naci, Cengiz Han'la Can Beg'i karşı karşıya getirir. Türklerin batıya doğru harekete geçtiği bir süreçte Ertuğrul Gazi hanedanından Kamer Sultan'ı nikâhlamak isteyen Cengiz, buna muvaffak olamayınca tebdil-i kıyafet Altun Ovası'na gelir. Ertuğrul Gazi'nin oğlu Osman'ın "*Biz diyar-ı Rum'a adalet neşredeceğiz.*" (Ahmet Naci, 1330: 26) diyerek yöneldiği batı ülküsü, Türkistan'da yaşayan Türklerin sarı sancağıyla her yere gözyaşı götüren Cengiz karşısında savunmasız kalacağı endişesine yol açar. Birbirleriyle evlenmek için namus sözü veren Kamer Hatun ile Can Beg, Cengiz ordularına karşı Asya'da Türklüğün baki kalması için mücadele etmek niyetindedir. Kamer Sultan'la nikâhlamak için gönderdiği ulağın Cengiz'in ta kendisi olduğu anlaşılınca Kamer Sultan, onu kendisinden vazgeçirmek için çok uğraşır. Cengiz'in vazgeçmediğini anlayan Kamer Sultan, "*Sen bir serseriden başka bir şey değilsin.*", "*Sen Türklüğü şanlandırarak yerde, Türklüğü kara bulutlarla kaplatıyorsun.*" (Ahmet Naci, 1330: 89) diyerek hakaret eder. Roman, Cengiz'in kılıç mücadelesinde Can Beg'e yenilip kaçmasıyla son bulur.

Mehmet Nafi'nin *Kamer Sultan*'la aynı kurguya dayalı *Türk'ün Romani* 'nda kardeş Moğol halkının olumlu imajına karşılık Cengiz Han'ın kaprisli ve zalimane icraatları eleştirilmeye devam etmektedir. Bu romandaki en belirgin fark, Cengiz Han'ın Can Beg'le vuruşmasından sonra pencereden kaçıp Güney Türklerine savaş ilan ettiğini bir mektupla iletmesidir. Kamer Sultan'ın Can Beg'e sorduğu sorulardan anlaşılmalıdır ki savaşın temel maksadı, Kamer Sultan'ın evlilik teklifini geri çevirmesi değil, İran ve Çin üzerine sefere gidecek olan Cengiz'in Güney Türklerini idaresi altına almasıdır. Savaşın akıbeti ise Can Beg'in fikrine göre büyük bir "*felaket*" olacaktır (Mehmet Nafi, 1332: 120). Roman savaşa hazırlık kurultayının toplanmasıyla nihayet bulur.

Aka Gündüz'ün IV. Mehmed'in yedi yaşında H.1058 (M.1648) tahta geçtiği ilk yılında Anadolu'da baş gösteren bir eşkıyalık hadisesini konu edindiği *Katırcıoğlu*'nda, halkın "*düşmanın savleti, devletin fetreti yetmezmiş gibi bir de Katırcıoğlu'nun zulmüne*" uğraması anlatılmıştır. Osmanlı mülkünde nizamın bozulması, İstanbul'da "*zevkin ziyafeti, ziyafetin zevki*"ni yaşayan ve "*bir atmaca arkasında saatlerce at süren acemi padişaha*" (Gündüz, 1332: 37) memleketin durumunu anlat(a)mayan saray bürokrasisinin trajik bir olayla anlatılması devrin durumunu gözler önüne serer. Bu yönetim boşluğundan faydalanan Katırcıoğlu, oğullarının kumandanlık ettiği firkalar vücuda getirerek gayrı resmî bir devlet oluşturmuş ve herkesi baskı ve zulümle sindirmeye ve soymaya azmetmiştir. Kendisini ikaz etmek isteyen halkı sindiren, üzerine orduyla gelen Ahmet Paşa gibi devlet görevlilerini işkenceyle öldüren Katırcıoğlu, sarayın zayıflığından faydalanarak kendini affettirmeyi başarır. İstanbul'da bizzat padişah tarafından karşılanarak taltif edilen Katırcıoğlu, bir süre İstanbul'da yaşadıkdan sonra sancak beyi olmak ister. Yenişehir'e Sancak beyi olarak atanıp orada kendine bir köşk

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

yaptıran Katırcıoğlu, yıllardır yaptığı baskın ve soygunlara bu kez de devlet adamı sıfatıyla devam eder.

Kahraman Türk Kızı'nda dönem romanlarının görmezden geldiği ülke gerçekliğinin konu edildiğini görmekteyiz. Romanın temel teması, Servet-i Fünun geleneğine bağlı olarak bir aşk ve evlilik hikâyesine dayansa da Osmanlı devletinin farklı cephelerdeki savaş koşullarını da ihmal etmemiştir. Komşu kızına âşık olan Vecdi'nin gönderdiği aşk mektuplarına şartlı cevap veren Vicdan, ondan bir fedakârlık beklemektedir. Buna itiraz etmeyen Vecdi'nin nikâhlandıktan sonra mutlu evlilik hayalleri kurarken Vicdan'ın aklı, vatanın düştüğü zor durumdadır. Nikâhlanmadan önceki mektuplaşma dönemlerinde, Vecdi'nin bedel karşılığı fiili askerlikten kurtulmasını eleştiren Vicdan'ın "*Bedele verdim, vazife-i vataniyemi ifa ettim diyorsun, heyhat, heyhat... Ne elim telakki... Ne aciz teselli...*" (Orhan Mithat, 1333: 38) biçimindeki ifadeleri, daha sonra bir şarta dönüşecektir. Evlenme merasiminden sonra Vicdan bu koşulu hatırlatınca, Vecdi de itiraz edemez ve Doğu cephesine gider. Kendisine evlenme teklifi yaptığında "*Vatanın bu güzel çiçeklerini müfteris düşmanların kirli nefesleriyle soldurmasına nasıl kail olacaksın?*" (Orhan Mithat, 1333: 44) diyerek onu cepheye gitmeye hazırlayan Vicdan'ın bu tutumuna sol omzu şarapnelden kopan Vecdi de Erzurum'dan "*din, vatan ve senin için ölüyorum.*" (Orhan Mithat, 1333: 48) diyerek karşılık verir.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına rastlayan siyasal düşünce ve mücadele sürecinde İslamcılık, Osmanlıcılık gibi fikirlerin alternatifi olarak giderek güçlenen Türkçülük fikrinin işlendiği önemli eserlerden biri olan *Aydemir*'de, eldeki toprakların savunulmasının ötesinde Rus idaresinde kalan Türk ülkelerinin başka bir deyişle Turan ülkesinin diriliş öyküsü anlatılır. İstanbul'da yaşayan ve kalbi Türk dünyasının uyanışı için atan Demir, her ne kadar Osmanlı ülkesindeki problemlerden mustarip de burada Türklerin kendi topraklarının hâkimi olması nedeniyle gönlü rahattır. Onu asıl endişelendiren Rus asimilasyonu altında yaşayan ve her geçen gün benliklerinden uzaklaşma riski artan Orta Asya'daki kardeşlerinin durumudur. Demir'in büyük hükümdarlarla birlikte medeniyet ve din büyükleri yetiştirmiş atalarının "*varislerini uyandırmak, onlara hür, serbest, kavi, mesut bir istikbal emeli vermek*" (Tek, 2002: 18) ülküsüyle gittiği Orta Asya Türk yurdunda halkı uyandırıp örgütlemeye çalışmış, ocaklar ve okullar kurarak kalbi Türklük için çarpan idealist gençler yetiştirmiştir. İstanbul'dan ve sevdiği kadından çok uzaklarda tamamen idealleri için mücadele ederken hastalanan Demir, Semerkant'taki Türklerin Rus hükümetine karşı isyanında suçlu bulunarak on dört öğrencisiyle birlikte asılır. Demir'e koşmak için yola çıkan Hazin Hanım'ın tek tesellisi de Demir'in mezarının başında ettiği yemindir: "*Senin vazifeni, senin emelini kendime mübarek bir vazife edinerek senin yerine çalışacağım.*" (Tek, 2002: 129)

Türk tarihinin önemli kahramanlarından ilham alınarak yazılan *Timurlenk*'te Dündar Alp, adı geçen hükümdarın çizilen olumsuz imajını düzeltmek peşindedir. Timur'un tek amacının "*Türk birliğine hizmet*" olduğunu belirten yazar, Yıldırım Beyazıt'la arasındaki savaşın da "*bir yanlış anlama*"dan dolayı gerçekleştiğini yazar. Romanda Yıldırım'la girdiği savaşa değinmeyen ve Orta Asya'daki mücadeleleri, İran ve Hint üzerine yaptığı başarılı seferlerini konu edinen

yazara göre “*Şarkın Büyük Hakanı*” Timur’un Osmanlı’yla savaşı bir cerrahi ameliyata benzer. Yazarın eserin önsözünde ifade ettiği düşünceler, Timur hakkında edinilmiş önyargıları gidermeye yöneliktir: “*Timur, Osmanlı varlığını ameliyat masasına koydu. Fakat onu öldürmek için değil, hayatını kurtarmak için yalnızca bir kolunu kesti. Timur, Osmanlı bedeninden pek çok kanlar akıttı, fakat bu kanlar, kangren olmuş bir yaradan ameliyat sırasında dökülen kan ve irinden başka bir şey değildi. Timur, Osmanlı sinesinde birçok yaralar açtı, fakat bu yaraları, bir Osmanlı celladı olmak için değil, o saygın hayatı, o mukaddes varlığı kurtarmak için yaptı. Görevi sadece bir cerrahlıktı.*” (Alp, 2005: 6)

1.5. Savaş

Kâğıt sıkıntısı, sansür* ve hükümet baskısı, okuyucuların yaşanan moral bozukluğu ve maddi sıkıntılar nedeniyle kitap alışverişinden uzak durmaları, bu dönemde kitap üretimini azaltmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında roman alanında görülen kıtlık, var olanların da “*oldukça zayıf ve acemice*” olması (Koroğlu, 2010: 338-347), dönem romanının gerçek hayatla ilişkisini zayıflatmıştır. Eserlerin gerek tefrika edildiği süreçte gerekse yayınlandığı tarihte Osmanlı Devleti’ni sarsan Dünya Savaşı’nın işlenmemesi, yer verilen savaş detaylarının da daha önceki savaşlara dair olmasının sebebi, yazarların siyasal konulara yönelmedeki sakıncaları hissetmelerinde yatmaktadır.

Kâşif Dehri’nin karşılıklı mektuplaşmalar üzerine kurulu *Mazlume* adlı romanında Nevzat ve Nevvare arasında kalmış Vefa’nın ölümle neticelenen hayatı konu edilir. Dönem romanlarında sıklıkla görülen bu duygusal gerilimler dışında, romanın arka planında hep Balkan savaşlarındaki Dedeâğaç hatıraları vardır. Bulgar çetelerinin bağımsızlıklarını kazanmak için giriştikleri kanlı saldırılarda Vefa’nın ailesinin geçirdiği travma onları hep rahatsız edecektir. Romanın başlarında yapılan tasvirlerle geri çekilen Osmanlı ordusunun peşinde bıraktığı hazin tablolarla “*her sokaktan taşan galgala-yı feryat, yıldızlı semaya doğru yükselen dumanlar*”la (Kâşif Dehri, 1332: 5) şehrin her tarafında ölüm kol gezmekte ve “*haneler düşman çizmesi altında çığnayan kadınların feryadıyla*” çınlamaktadır (Kâşif Dehri, 1332: 7). Hilalin indirildiği bu topraklarda artık Müslüman Türk’e Anadolu’ya kaçmaktan başka seçenek kalmamaktadır.

Mev’ut Hüküm’de psikolojik problemleri olan Sara ile Avrupa’da iyi bir tıp eğitimi almış Kasım Şinasi’nin aşkını konu edinen Halide Edip, Edirne’nin işgali

* Türkiye’de basınla ilgili ilk “Nizamname” Abdülaziz devrinde Fransa’dan örnek alınarak yayınlanmış olmasına rağmen, basın yayın üzerindeki denetim, II. Meşrutiyet devrinde (Temmuz 1909) çıkarılan başka bir nizamname ve *Encümen-i Teftiş ve Muayene* adlı kurumun tasarrufuyla daha baskıcı bir nitelik kazanır. Namık Kemal gibi yazarların kitapları ve eser içerikleri yetmemiş gibi kelimelerin (deli, yıldız, siyemna, saye, burun, tepe...) de sansüre uğradığı görülmektedir. (Bkz: Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*.) Siyasi içeriği olmayan sözcüklerin bile kitabı toplatmaya yettiği bu dönemden sonra da sansür olanca hızıyla devam edecektir. II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinin ardından Meşrutî yönetimin de sağladığı imkânlarla 1918 yılına kadar geçen süreçte adeta bir yayın patlaması yaşanmış ve yayımlanan gazete ve dergi sayısı 918’e ulaşmıştır. Fakat bu özgürlük uzun sürmemiş ve çok kısa bir süre sonra yeniden “yoğun bir baskı rejimine” doğru gidildiği görülmüştür. Bkz: Mustafa Özbey, Hülya Baykal, Tan Baykal, *Basın Yönetiminde Sansür*, Minel Yayın, Ankara 2016.

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

ve tekrar geri alınmasını sadece Kasım'ın bir askeri doktor olarak uzaklaşması bağlamında kullanır. Savaş ve savaş mağdurları, romanın bir yerinde Kasım'ın iş ortağı Kami vasıtasıyla işlettikleri dispanser, doğumevi ve muayenehaneyi bir hastaneye dönüştürmenin gerekçesi olarak dile getirilir. Balkan savaşları nedeniyle “birçok yaralı, hasta ve göçmen”in (Adivar, 1976: 192) İstanbul'a gelmesi ve yerleşecek yer bulamaması onları böyle bir hastane kurmaya zorlamaktadır. Kasım'ın askerde bulunduğu dönemde eşi Sara ile ablası Behire'nin kıskançlıkları Doktor Kami üzerinden bir öç almaya dönüşecektir. Behire'den küçük olmasına rağmen ondan altı yıl önce evlenen Sara'yı kıskanan Behire, Sara'nın Kami ile aşk yaşadığını ima eden bir mektupla askerden eve dönme hazırlıkları yapan Kasım'ı tahrik eder. Mesleğine ve tıp etiğine sıkı sıkıya bağlı olan, yoksullara bedava sağlık hizmeti sunan Kasım, eve döndüğünde uykudayken Sara'nın vücuduna yüksek miktarda morfin enjekte ederek onu öldürecektir.

1.6. Dedektif Romanları

Kent merkezli modern yaşamın karmaşık ilişkilerini eksen alan dedektif romanları, suç ve cinayet gibi olgularla biçimlenir. Ahlak ve yasanın ihlaliyle tanımlanan suç ve suçlu profilleri, bir tarafıyla toplumsal normlar, diğer tarafıyla devlet düzenini tehdit edecek bir içerik kazandığından okuyucunun dikkatini kolaylıkla çekmektedir. Edgar Allen Poe'nun *Mor Sokağı Cinayeti*'yle edebiyat dünyasında kendine yer açan (Şahin, 2017: 11) dedektif romanları, okuyucuda uyandırdığı merak duygusuyla kurgusal metnin etkisini artırmaktadır. Olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisinin rasyonel temellere dayanması, bilimsel verilerin daha sık kullanılması ve karakterlerin canlılığı gibi faktörlerle roman dünyasında önemli bir yeri olan bu eserler, toplumsal çevre ve bireysel psikolojiyi de hesaba katmasıyla roman türüne farklı bir boyut kazandırmıştır.

Tanzimat'ın ilk dönemindeki romanlar gibi iyi ve kötü olmak üzere bizzat yazar tarafından işaret edilen iki karakterin mücadelesine dayanan polisiye romanlarda başat unsur, zıtlıktır. Sınırları oldukça belirgin olan bu karakter şemasında başkahramanın birinci özelliği, eğitilmiş ve modern bir kişi olmaktır. Osmanlı-Türk polisiye romanlarının kültürel, ekonomik ve sosyal farklılıkları, toplumun ötekileştirilmiş yoksul kesimlerini konu edinirken aynı zamanda hem ahlaki olana gösterme hem de “örnek yurttaş” yaratma konusunda yol gösterici olma özelliği de taşımaktadır (Şahin, 2017: 181-183).

Poe'nun etkisiyle başlayan akımın etkilediği Osmanlı yazarlarından Vassaf Kadri, okuyucularına “*milli ve cinai bir roman*” (Moralızade, 1330: 2) olarak tanıttığı bu romanda, II. Meşrutiyetten önce İstanbul'da, bir araya gelen dokuz kişilik bir katiller şebekesinin faaliyetlerine yer verir. Fakir, kimsesiz kızları kaçıran zengin ihtiyarlarla evlendiren ve bu ihtiyarların yakınlarını öldürerek servet sahibi olan şebekeyi sevgilisi öldürülen genç bir kız adalete teslim eder (Özdemir, 2008: 58). Bekçi Kerim Ağa'nın tanık olduğu Affan Besim cinayetiyle başlayan roman, katiller şebekesiyle birlikte iş çevirdikten sonra onları ele veren Fahire'nin ortadan kaybolmasıyla son bulur. Bu romanda olay örgüsü bir cinayet şebekesinin faaliyetleri üzerine bina edildiği halde II. Abdülhamit döneminin eleştirisinden

çekinilmemiştir. II. Abdülhamit, “*insanların köpek derecesine indirilmiş olduğu*” ve “*bütün bir payitaht ahalisi, kanunsuz, himayesiz ve o nisbette tehlikeli*” bu devrin tek sorumlusu olarak gösterilir (Moralızade, 1330: 2).

Hırsız Feneri'nin devamı olan *Kadınlar Komitesi*'nde, eski sevdiği öldürülen ve ikinci evliliğin gerçekleşeceği düğün de sabote edilerek mutluluğu engellenen Necile, kendisine bütün bu kötülükleri yapan çeteyi ortaya çıkarmak için harekete geçer. Fakir, kimsesiz, güzel ve terbiye edilebilir kızları, türlü oyunlarla kandırıp zengin ve yaşlı kişilerle evlendiren ve böylece onların servetlerini elde etmeye çalışan bir komitenin lideri olan Fahriye, türlü entrikalarla ve işlediği cinayetlerle zengin olmuştur. Eski aşkı olan Sırrı'yı ve onun kız kardeşi Necile'yi mutluluktan mahrum etmek için faaliyete geçer ve Necile'nin ailesini ortadan kaldırmaya çalışırken yakayı ele verir.

Yetime'nin Zeyli olup “*Dünyanın en müthiş, en feci, en merakaver romanı*” serlevhasıyla yayınlanan *Meçhul Konak*'ta Necile, başına gelen bütün felaketlerin sorumlusu olan çeteyi çökertmek için tek başına hareket eder ve kurnazca uyguladığı planla Kabil Efendi, Safer Selim ve diğer arkadaşlarını yakalatmayı başarır. Affan'la evlenmeye vasil olan, Yetime'yi duçar olduğu kötü yaşamdan kurtaran Necile, bu çeteyi çökertmek için buldukları konağa hizmetçi olarak girip onları sarhoş bir haldeyken yakalatır (Moralızade, 1331b: 311). Bu dedektiflik romanında Necile'nin başarısı, tersinden bir okumayla dönem zaptiyesinin ve tüm devlet kurumlarının hantal yapısının bir eleştirisidir. Zira genç kızları ve kadınları kaçıran, zengin erkeklerle evlendiren, onları fırsatını bulup yok eden bir çetenin elini kolunu sallaya sallaya bu faaliyetlerine devam etmesi ve Necile gibi bir genç kızın gayretleriyle çökertilmesinin başkaca bir izahı yoktur.

Aşk Entrikaları'nda Şarl Moroz adlı bir ressam, asilzade olmadığı için kızını vermek istemeyen Rubine'ni pişman ettirerek Emmileyn'e kavuşur. Onları düzmece bir senaryoyla önce ormana kaçırıp sonra arkadaşının şatosunda bir süreliğine alıkoyan ressam, onlara kendisini zengin bir soylu gibi gösterip evliliğe razı eder. Burada evliliği sağlayan unsur, onları fidyeye karşılığında kaçırdıktan sonra affetmesi ve olduğundan daha zengin görünmesidir (Adil, 1331: 60-63). Dolayısıyla paranın ve iktidarın insanın en mutena duygusu olan aşka bile tesirini göstererek bir toplumsal eleştiriye kapı araladığı söylenebilir. Fazlaca abartılı bir kurguya sahip olan bu romanda mekân, Avrupa'da bir kenttir.

Dedesinden kalma vasiyet mektubunda işaret edilen defineyi bulmak için Hindistan'dan Akdeniz'deki bir adaya süren yolculuğu konu edinen *Kızıl Köşk* romanında Ali Ekber, babasının defineyi bulmak için atılacağı macerada tehlikeli şeylere maruz kalacağını bildirmesiyle heyecana kapılır. Babasının “*sebatkâr, cesur ve metin*” (Sudi, 1330: 28) olması yönünde ettiği telkinlerle yola çıkan Ali Ekber, nihayetinde defineyi bulmaya muvaffak olur. Akdeniz'in bir küçük adasında bulunduğu defineyle kızıl renkli bir köşk yaptıran roman kahramanı, evlenmiş ve çocuklarıyla birlikte bu talihli hayatın keyfini sürmektedir. Masal havasında yazılan bu eserde, yoksul insanların hayallerini süsleyen define teması ve maceranın sonunda zengin ve mutlu olma durumu, okurların içinde buldukları sosyal sıkıntıların şiddetini minimize etmede gösterdiği fayda açısından dikkate değerdir.

1.7. Siyasal Konular

Tanzimat'la birlikte ülke gündemine ağırlığını koyan değişim fikri, toplumun dönüşümünden ziyade yönetim sistemine etkileriyle daha netameli bir konu haline gelmiştir. Mutlak iktidarın kendi yetkilerini devretmek veya paylaşmak istememesi, bu yönetimle birlikte nüfuz elde eden bürokrasinin Batılılaşmaya cephe alması yüzünden siyasal sorunlar, gerek dönem aydınını gerek yazarlarını farklı tepkiler veremeye zorlamıştır. Basının yoğun bir sansüre* uğramasından dolayı II. Abdülhamit döneminde dile getirilemeyen siyasal düşüncelerin daha sonraki dönemlerde romanlara konu edildiğini görürüz. Tahttan indirildiği ve ülke yönetimine herhangi bir etkisi olmadığı halde Birinci Dünya Savaşı yıllarında yayınlanan romanlarda da sıkça eleştirilen II. Abdülhamit'in, dönem romanlarına yansıyan tek siyasal tema olması düşündürücüdür. Zira romanlarda işlenen tüm yapısal bozuklukların, toplumsal huzursuzlukların müsebbibi olarak II. Abdülhamit gösterilmiştir.

Vassaf Kadri, eserlerinde toplumsal duyarsızlığı natüralist bir dikkatle anlatmıştır. Özellikle toplumun kalburüstü sayılan zengin kesiminin kendi zevk ve eğlencesinden başka bir şey düşünmemesi, hatta sefalet içinde yaşayan insanları kendi menfaatleri uğrunda kullanması yer alır. Böylece kendilerini herhangi bir şekilde kullandırmak istemeyen, zor şartlarda yaşam mücadelesi veren insanlarla rahat yaşayanlar arasında bir çatışma ortaya çıkar. *Hırsız Feneri* ve onun zeyli olarak yazılan *Kadınlar Komitesi*, *Melekper*, *Şimal Rüzgârı* ve *Safiye* adlı romanları, bu çatışmanın en çok öne çıktığı eserlerdir (Özdemir, 2008: 17). Vassaf Kadri'nin 1909-1917 yılları arasında yayımlanan eserlerine topluca baktığımızda, eserlerde iki farklı muhtevanın olduğunu görüyoruz. Bunlardan birincisi, II. Meşrutiyetin ilanıyla yazmaya başladığı tiyatro eserlerindeki Sultan II. Abdülhamit aleyhtarlığıdır. Hatta toplumsal fayda temin etme düşüncesinin olmadığı polisiye roman serisi de Abdülhamit'in türe olan ilgisi düşünüldünce bu kısma dâhil edilebilir. Buna göre, dört tiyatro eseri, on kitaplık polisiye roman serisi, *Melekper*, *Ölüm Habercileri* adlı romanları yönetim kadrosuyla birlikte II. Abdülhamit aleyhtarlığıyla açıklanabilir. İkincisi ise, 1914 yılında yayımlanan birkaç eseri -*Safiye*, *Hırsız Feneri*, *Kadınlar Komitesi*- ve daha sonraki eserlerinde görülen sosyal ve millî muhtevadır. Bu dönemde yazdığı eserlerinde ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve siyasi durumu yansıtmıştır (Özdemir, 2008: 141).

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra aleyhte yazılan kitaplardan biri olan *Ölüm Habercileri* romanında Vassaf Kadri, alt başlık olarak "*Kızıl Sultan*" başlığını kullanmıştır. Roman boyunca Sultan'ı korkak, uğursuz, gaddar, acımasız, kurnaz ve şeytan fikirli olarak tasvir etmekten çekinmeyen yazar, Ruslara karşı alınan mağlubiyetin faturasını da ona çıkarır. Rus ordusu karşısında mukavemette bulunacak kumandanların ahlakını bozmakla suçlanan Abdülhamit, onları "*lakayt alıştırma*" için elinden gelen her şeyi yapmakla suçlanır (Moralızade, 1330a: 66). Daha önceleri bir hırsız şebekesiyken Rus yenilgisinden sonra siyasi bir renge bürünen "*Ölüm Habercileri*" adlı bir gizli teşkilatın II.

Abdülhamit’le mücadelelerini anlatan romanda çete üyeleri, “*Herkesin aşiyane-i saadetini taht-ı tabuta, hak-i pak-i vatani bir harabezara tahvil eden*” (Moralizade, 1330: 3) hükümdarı devirmenin yollarını arayacak, çeşitli entrikalara girişecek, fakat hiçbirinde muvaffak olamayacaktır. Gizli teşkilatın abartılı ifadelerle tasvir ettiği Sultan’ın büyük mevkilere getirdiği “*ciğeri beş para etmez*” kişiler sayesinde kurduğu korku düzeninde, ahalinin aç kalmasına aldırmadığına ya da savaştan kaçıp İstanbul’a kadar ulaşmış muhacirlere yönelik hiçbir merhametinin bulunmadığına özellikle değinilmiştir: “*Oh, dedi. Şimdi maksadıma nail oldum... Millet aç ve sefil; sefalet ve musibetten başka hiçbir şey düşünecek halde değil!.. Millet mahkûm... Ben onların hâkim-i mutlakı!..*” (Moralizade, 1330: 11). Dolayısıyla II. Abdülhamit, halkının içinde bulunduğu sefaletin farkında olduğu halde kendi saltanatının devamından başka bir şeyle ilgilenmeyen bencil bir kişilik olarak tasvir edilir.

Her edebiyat eserinin bir sosyal olay olduğunu söyleyen Lanson, bu bağlamda edebi eseri fertle toplum arasında bir bildirişim vasıtası olarak tanımlar (Lanson, 2017: 29). Edebi eserle yaşadığı devrin toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik gerçeklerinin karşılıklı ilişkisini sağlayan bu yaklaşım, her zaman normal seyrinde yürümez. Yaptığımız bu incelemede de görüleceği gibi dönem yaşamında fazlasıyla hissedilen Dünya Savaşı’nın konu edilmemesi, etkileri itibariyle tarih sahnesini terk etmiş II. Abdülhamit gibi siyasal figürlerin işlenmesi, edebiyatla toplum arasındaki bildirişimin eksik kaldığının somut göstergesidir.

Sonuç

Yazarların, yaşadıkları devrin sosyoekonomik ve sosyopolitik problemlerini sığağı sığağına yazmama gibi bir çekinceleri olsa gerek. Birinci Dünya Savaşı’nın bütün şiddetiyle yaşandığı yıllarda yazarlar tarafından konu edilmemesinin, kahramanların ağızından en azından böyle bir savaşın olduğundan okuyucunun haberdar edilmemesinin başka bir izahı bulunmamaktadır. Aynı süreçte Rus yazarların savaşı yaşayarak yazmalarına karşın Türk yazarların savaşı eserlerine konu edinmekten kaçınmaları, çok düşündürücüdür. İstanbul’daki sosyal yaşam, aşk ve evlilik ilişkileri verilirken sanki büsbütün başka bir âlemde yaşanıyor gibi bir havanın verilmesi bilinçli veya bilinçsiz bir tercihin sonucudur. Sanki hiç seferberlik ilan edilmemiş gibi delikanlıların güzel kızlar peşinde koşması, genç kızların uygun talipler araması, bu dönem romanlarının hâkim temasıdır. Burada bir şeyi hatırlatmadan geçmemek gerekir. O da romanların tefrika edildiği süreçle kitap halinde yayımlandıkları yılların farklı olması gerçeğidir. Romanın tefrika edildiği süreçte savaşın kendini hissettirmemesi, romana sızmaması makul iken savaş döneminde yazılan romanların da kendinden önceki yazarları izlemesi dolayısıyla bireysel temalara yönelmesi bizi bu kaniya itmiştir. II. Abdülhamit devrinin baskılarını anlatmada fazlasıyla bonkör olan yazarların Osmanlı devletini savaşa taşıyan iktidar veya bu savaştaki cephelerde gerçekleşen mücadeleler hakkında sessiz kalması dikkat çekicidir. Halide Edip’in *Mev’ut Hüküm*’deki Kasım’ın askeri hekim olarak bir süre Edirne’de bulunması, sadece aşk acısını ve hasretini daha iyi duyumsatmak için bulunmuş bir roman hilesi gibi görünmektedir. Savaş burada yakıcı etkisini hissettirmeden bahsedilen bir detaydan ibarettir. Dolayısıyla roman

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yayınlanan Türk Romanlarının Tematik Haritası

tarahimizde Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda edebiyatı ve özellikle romanları etkilememesi yaşanan trajediler bakımından özellikle dikkat çekicidir. Bu sadece yazarların duyarsızlığıyla izah edilecek bir durum olmanın çok ötesindedir.

KAYNAKÇA

- Adivar, H. E. (1976). *Mev'ut Hüküm*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Ahmet Naci. (1330). *Kamer Sultan*. İstanbul: Meşrutiyet Kütüphanesi.
- Ahmet Reşat. (1331). *Altun Kuvveti*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- Aka, G. (1332). *Katircioğlu*. İstanbul: Mecmua Kütüphanesi.
- Aktaş, Ş. (2019). Milli Edebiyat Dönemi (1911-1923). *Türk Edebiyatı Tarihi 3*. İzmir: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ali Kemal. (2003). *Fetret*. Ankara: Hece Yayınları.
- Ali Sami. (1331). *Karagöz Beyoğlu'nda*. İstanbul: Asr Kütüphanesi.
- Ali Sami. (1331a). *Karagöz Yatakta*. İstanbul: Asr Kütüphanesi.
- Alp, D. (2005). *Timurlenk*. İstanbul: Evreca Publishing.
- Bilkan, A. F. - Çakır, Ö. (2006). *Harp Mecmuası*. İstanbul: Kaynak Kitaplığı.
- Celal Nuri. (1918). *Merhume*. İstanbul: Efkâr-ı Cedide Kütüphanesi.
- Celal Nuri. (1917). *Ölmeyen*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- Celal Nuri. (1332). *Perviz*. İstanbul: Zarafet Matbaası.
- Cevdet Kudret. (1977). *Abdülhamit Devrinde Sansür*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Gündüz, O. (2013). *İkinci Meşrutiyet Romamı 1908-1918*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gürpınar, H. R. (2019). *Gulyabani*. İstanbul: Can Yayınları.
- İzzet Melih. (1915). *Sermed*. İstanbul: Sabah Matbaası.
- İzzet Melih. (1331). *Tezad*. İstanbul: Sabah Matbaası.
- Kalemlı, H. (2018). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Sansür Uygulaması. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi*. Erzurum. ss.509-538
- Kâşif Dehri. (1332). *Mazlume*. İstanbul: İtimad Kütüphanesi.
- Köroğlu, E. (2010). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lanson, G. (2017). *Edebiyat Tarihinde Usul*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Mehmet Nafi. (1332). *Türk'ün Romamı*. İstanbul: Meşrutiyet Kütüphanesi.
- Mehmet Rauf. (2017). *Genç Kız Kalbi*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Moran, B. (2011). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nazmi Fuad. (1330). *Bedia*. İstanbul: Tevsi-i Tabaat Matbaası.
- Özdemir, M. (2008). *Moralızade Vassaf Kadri'nin Hayatı Sanatı Eserleri*. Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış YL Tezi.
- Moralızade Vassaf Kadri. (1331). *Çarşamba Karısı*. İstanbul: Mesai Matbaası.
- Moralızade Vassaf Kadri. (1330). *Hırsız Feneri*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- Moralızade Vassaf Kadri. (2004). *Kadınlar Komitesi*. İstanbul: Berfin Yayınları.
- Moralızade Vassaf Kadri. (1331b). *Meçhul Konak*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- Moralızade Vassaf Kadri. (1330a). *Ölüm Habercileri*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.

- Moralizade Vassaf Kadri. (1331b). *Yetime*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- Mustafa K. (2012). *Celal Nuri İleri'nin Romanları*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Orhan Mithat. (1334). *Genç ve Güzel*. İstanbul: Kütüphane-i Sûdi.
- Orhan Mithat. (1333). *Kahraman Türk Kızı*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- Özbey, M., Baykal, H. ve Baykal, T. (2016). *Basın Yönetiminde Sansür*. Ankara: Minel Yayın.
- R. Adil. (1331). *Aşk Entrikaları*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- S(üleyman) S(ûdi). (1330). *Kızıl Köşk*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi.
- Seval Ş. (2017). *Cinai Meseleler Osmanlı-Türk Polisiye Edebiyatında Biçim ve İdeoloji (1884-1928)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tek, M. F. (2002). *Aydemir*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Törenek, M. (1999). *Hikâye ve Romanlarıyla Mehmet Rauf*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ulu, Y. S. (2018). İkinci Meşrutiyet Dönemi Romanlarında Kimlik İnşasının Mekândaki Görünümü. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. 17 (3). ss.894-915
- Yonar, G. (2011). *Türk Edebiyatında Fantastiğin Kökenleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

TÜRKİSTAN'DAKİ TÜRK MEDENİYETİNİN YÜKSELMESİ VE DÜŞÜŞÜ ÜZERİNE

ON THE RISE AND FALL OF TURKISH CIVILISATIONS IN TURKISTAN

О РОСТЕ И ПАДЕНИИ ТУРЕЦКИХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ В ТУРКИСТАНЕ

Mehmetali KASIM*

ÖZ

Türkler, siyasi ve askeri alanda binlerce yıl dünya tarihinde çok etkili bir geçmişe sahip olmuş, medeniyet ve bilim açısından da oldukça başarılı bir süreçten geçmiştir. Ancak bu tüm Türkler için aynı derecede değerlendirilemez. Bozkır medeniyetine sahip Türkler geniş imparatorluklar kurmayı başarmışsa da medeniyet, bilim ve teknolojik gelişmeler açısından bostan (kent) medeniyetine sahip Türkler gibi başarılar elde edememiştir. Bu iki farklı yaşam tarzı ve medeniyet binlerce yıl paralel olarak mevcut olmuş ve bunlar arasındaki mücadele kesintisiz süregelmiştir. Türk medeniyetinin yükselmesi ve düşüşündeki asıl önemli unsurun literatürde yaygın olan dış faktörler değil Türklerin kendi içindeki ve iki farklı yaşam tarzı arasındaki mücadelelerin hiç bitmeden devam etmesidir. Türk tarihinde büyük medeni gelişmeler ve bilimsel ilerlemelerin genelde bostan medeniyetine sahip olan Türklerin üstünlük kazandığı zamanlarda ortaya çıktığı ve Türkistan'da son çöküşün yabancı sömürüne maruz kalmadan çok önce bozkırların bu coğrafyalarda üstünlük kazandığı 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, ilk olarak bostan ve bozkır medeniyetlerinin özellikleri ve Türklerin toplumsal hayatındaki etkileri değerlendirilmiştir. Daha sonra, bostan medeniyetinde ortaya çıkan medeni gelişmeler, bilgi ve teknoloji alanındaki büyük başarılar ve bunların elde edilmesi için gösterilen stratejik adımlar ele alınmıştır. Son olarak, bozkırların bostan medeniyeti üzerindeki siyasi ve askeri başarısının ve onu izleyen zihniyet değişikliğinin Türk medeniyetinin gerilemesi ve çökmesine nasıl yol açtığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Türk Medeniyeti, Gelişmeler, İç Mücadeleler, Gerilim.

ABSTRACT

Turks have had a very influential history in World politics and military for thousands of years, and they were also very successful in terms of civilization and science. Nonetheless, these evaluations cannot be equally true for all Turks. Although the Turks with steppe

* ORCID: [0000-0002-2697-4650](https://orcid.org/0000-0002-2697-4650) Dr. Öğretim Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmalar Bölümü, kashgar16@gmail.com.

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

succeeded in establishing vast empires, they could not achieved success like civilized Turks in terms of cultural, scientific and technological developments. These two different lifestyles and civilizations have existed in parallel, and the struggle between them has continued for thousands of years. The main determining factor in the rise and fall of Turkish civilization is not the external factors which are common in the literature, but the ongoing struggles between the two different civilizations within the Turks. Great civilizations and scientific advances in Turkish history have generally occurred when the civilized Turks, gained upper hand. It is understood that the last collapse of Turkish civilization in Turkistan began in the early 16th century, when the steppes gained dominance in these geographies long before they were exposed to foreign exploitation. In this study, firstly, the characteristics of the two different civilizations and their effects on the social life of Turks were evaluated. Then, cultural developments among the civilized Turkish world, great achievements in the field of art, science and technology, and strategic steps to achieve them were deliberated. Lastly, how the political and military success of the Steppes over the civilization led to the decline and collapse of the Turkish civilizations were examined.

Key Words: Turkistan, Turkish Civilization, Developments, Internal Struggles, Decline.

АННОТАЦИЯ

У турок была очень влиятельная история в мировой политике и армии на протяжении тысячелетий, и они также были очень успешными с точки зрения цивилизации и науки. Тем не менее, эти оценки не могут быть одинаково верны для всех турок. Хотя туркам степной культуры удалось создать огромные империи, они не смогли добиться успеха, как цивилизованные турки, с точки зрения культурного, научного и технического развития. В истории турков большие культурные и научные продвижения были, в основном, со стороны турков степной культуры. Мы можем заметить, что господство турков длилось до набегов на Туркестан другими народами в начале шестнадцатого столетия. Эти два разных образа жизни и цивилизации существовали параллельно, и борьба между ними продолжалась тысячи лет. Основным определяющим фактором роста и падения турецкой цивилизации являются не внешние факторы, общие для литературы, а продолжающаяся борьба между двумя разными цивилизациями внутри турок. В этом исследовании, во-первых, были оценены характеристики двух разных цивилизаций и их влияние на социальную жизнь турок. Затем были обсуждены культурные события в цивилизованном турецком мире, большие достижения в области искусства, науки и техники и стратегические шаги по их достижению. Наконец, было рассмотрено, как политический и военный успех степей над цивилизацией привел к упадку и краху турецких цивилизаций.

Ключевые слова: Туркестан, турецкая цивилизация, развитие, внутренняя борьба, упадок.

1. Giriş

Türkistan; Türklerin yaşadığı, yükseldiği ve büyük bir uygarlık kurduğu geniş coğrafi alandır. Eskiden Türkistan ve Türklerin yurdu olarak bilinen geniş coğrafya günümüzde Orta Asya olarak tanımlanmaktadır. Bu alan Hazar Denizi'nden Hanların tarihi Çin'ine kadar uzanan muazzam alana karşılık gelmektedir (Djalili ve Keller, 2009: 24). Hâlbuki dünya literatüründe Türkistan'ın konumu yeterince açığa çıkartılmamış, bu kadim uygarlığı görmeden uygun

olmayan bir lisanla ağızda eğreti duran, kendi bakış açılarıyla “göçebe toplumlar” gibi hayat tarzını ifade eden kelimelerle adlandırılmıştır. Buradaki ilmi gelişmeler ve medeniyetler yabancılara mal edilmeye çalışılmıştır. Gerçekte, Türkler ve onların ecdatları, isimleri tarihi kaynaklarda kayıt edilmeye başlamadan önce bile Avrasya kıtasında bölgesel güçten daha büyük rol üstlenmiştir (Findley, 2005: 21). Birkaç bin sene önce şehir devletleri olarak gelişmeye başlayan bostan medeniyeti, M.Ö. yedinci yüzyılda Turan Devletinin¹ kurulmasıyla ve onu takip eden Hun (M.Ö. 207-M.S.216), Kuşan (M.Ö. 50-420) ve Tabgaç (386-554) devletleri yönetiminde gelişmeye devam etmiştir. Fakat bu gelişme dış etkenlerden daha çok bozkır kültürüne sahip olan Ak-Hun, Kırgız, Moğollar gibi kendi soydaşlarının siyasi egemenliğine girmesiyle bozulmaya, duraklamaya ve bazen gerilemeye maruz kalmıştır.

Uygur yönetiminde tekrar ilerlemeye başlayan medeni gelişme yine bozkır kültürüne sahip olan Kırgızlar tarafından bozguna uğratılmışsa da Türkistan’ın Güney, Doğu ve Batısında kurulmuş Uygur devletleri tarafından gelişme sürdürülmüş ve yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak daha sonraki süreçlerde Türkistan medeniyeti Cengiz bozgununa maruz kalmış medeniyetteki tahrip tekrar Çağatay ve Timur devletince onarılmış, gelişmeler devam etmiştir. Elde edilen medeni gelişme, yetişen dâhi bilim insanları, filozof yöneticiler ve fetihler açısından dünyadaki hiçbir uygarlığın elde edemediği başarılarla damga vurmuştur. 1506 Timur Devleti’nin bilge yöneticisi Hüseyin Baykara’nın ölümüyle Özbekler ve Deşti Kıpçak ahalisi Türkistan’ı istila etti, hazine yağmalandı, nizam bozuldu, fitne baş gösterdi ve ilim hor görülmeye başlandı (Sayrami, 1986: 93-95). Hüseyin Baykara döneminde Horasan, özellikle Herat çok sayıda yetenekli ve oldukça büyük şahsiyetlerle doluydu, onun ölümüyle (Özbek istilas) Batı Türkistan’da aydın bir çağ kapanmıştır (Findley, 2005: 131-2).

Doğu Türkistan ve Babür devletinde gelişmeler devam etmiş, 1678 yılında Moğolların saldırısıyla Doğu Türkistan perişan duruma düşmüş, iç karışıklar kesilmemiş, 1707 yılı son büyük Babür yöneticisi Arangazap’ın ölümüyle iç savaş ve fitne kapısı açılmış devlet zayıflamaya ve gerilemeye mahkûm olmuştur (Buğra,1998). Rus işgali arifesinde Türkistan kültür, dil ve din açısından bir bütünlüğe sahipti (Dani and Masson, 1992). Ama ne eski ihtişamı ne de kendini savunabilecek gücü kalmıştır. Türkistan’ın 16. yüzyıldan Rus işgaline kadar başlayarak duraklamaya ve gerilemeye başlamasının nedenleri hakkında çelişkili fikirler mevcuttur (Weinerman, 1993: 428). Türk medeniyetinin gerilemesinde Moğol, Rus ve Çin işgali gibi dış etkenlerin etkisi büyük olmuşsa da çalışmamız sonucu, gerilemede dış etkenlerden çok Türklerin kendi içindeki bozkır ve bostan medeniyeti arasındaki mücadelelerin daha baskın bir rol oynadığı görülmektedir. Bu çalışmada, öncelikle Türklerin sahip olduğu bozkır ve bostan medeniyetleri tabirleriyle ifade edilen iki farklı yaşam tarzı ve uygarlığından bahsedilmiştir. Daha sonra Türkistan bostan medeniyeti hâkimiyetinin bölge ekonomisi, bilgi, sanat açısından gelişmelere nasıl bir etki oluşturduğunu ve onun sebepleri incelenmiştir. Son olarak Türkistan Türklerinin gerilemesinin nedenleri, bozkır halkının bu

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

süreçte üstlenmiş olduğu rol, neden Türklerin günümüze kadar tekrar yükseliş sürecine giremediği değerlendirilmiştir.

2. Türkler'de Bozkır ve Bostan Medeniyeti

Türkistan siyasi coğrafya olarak belli bir ülke sınırlarına hapsedilmiş değildir. O coğrafik, etnik, kültür ve medeniyetin simgelerini kendinde taşımaktadır. Kuzeyde Baykal gölü, Kuzey Altay ve Kıpçak bozkırlarını, Güneyde Sarı Irmak, Altun Dağı ve Hindu Kuş Dağlarını, merkezinde Tanrı Dağları, İli, Tarım, Amu, Sır, Orhun, İdil nehirlerini barındıran Türk ulusunun ana topraklarıdır (Mohammademin, 2002: 9).

Türkistan, yüksek dağlar, geniş yaylalar, devasa çöller, büyük nehirler ve çok sayıda tarım havzalarıyla örülmüştür. Çok çeşitli coğrafik yapı ve farklı iklim şekilleri bölgede kültürel olarak çeşitliliklerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Coğrafi farklılık insanların yaşam tarzı ve biçimlerini de büyük ölçüde etkilemiştir. Güney bölgelerde gelişen bostan² medeniyetine paralel olarak Altay Dağlarının Kuzeyi, Kıpçak Bozkırları ve Yenisey bölgeleri merkez olarak bozkır medeniyeti gelişmiştir. Hayvancılık, avcılık ve balıkçılık esas ekonomik kaynakları olup yaşam biçimleri buna göre şekillenmiştir. Yaşadığı bölgenin iklimi toplumun karakteri, örf adetleri ve devlet yapısını da etkilemiştir. Yaylak ve hareketli yaşam, doğayla iç içe olmak, sade hayat, kişiliğindeki cömertlik, dayanıklılık ve sert karakterler bozkır medeniyetinin özelliklerindedir.

Bozkırda oluşan devletler genel olarak geniş coğrafyalara yayılmasına rağmen nüfus dağılımı seyrektiler. Devlet kurumları yazılı hukuk sistemlerinden çok çeşitli kabileler arasında norm olarak görülen töre ve geleneklere dayalıdır. Yaylak ve hayvan sürüleri yaşamın merkezinde olup, onlar için hem servet kaynağı, hem gıda ve giysilerin teminatı konumundadır. Hayvan eti ve sütünden beslenirler, yün ve derisinden örtünürler. At önemli ulaşım aracı olmakla beraber savaşlarda üstünlük sağlayabilmenin teminatıdır. M.Ö. 200'lü yıllarda Hun hakanı Batur Tengri Kut (Oğuz Han) dört çeşit renkten oluşan 400 bin atlı askerden ordu oluşturmuş, bunları birkaç milyon attan seçerek elde etmiştir (Almas, 1986: 199). Bu, eski dönemlerde at yetiştirmeye ne kadar çok özen gösterilmiş olduğunun kanıtıdır.

Kendi tarihi rivayetlerine göre Türkler soylarını Karahan'ın oğlu ve soyu doğrudan Nuh'a bağlanan Oğuz Han'da ararlar (Czarplicka,1918: 15). Moğol gibi diğer Altay milletleri de Oğuz Han'ı kendinden biri olarak benimsemiş, yaşam ve devlet yönetiminde örnek olarak almıştır. Oğuz Han reform yaparak devlet teşkilatını güçlendirmiş, onluk sistemi geliştirerek orduyu yeniden düzenlemiş ve modernleştirmiştir. Böylece tüm bozkır coğrafyasının birliğe kavuşmasını sağlamış ve hatta güneydeki bostan medeniyetini de kendi sınırları içine dâhil ederek büyük başarı elde etmiştir. Keneş (kurultay) Hun devlet geleneğinin temellerinden olup, Oğuz Han eskiden devam edegelen devlet keneşinin rolüne büyük derecede önem vermiştir. Varis tayin etme, acil durum, başka devletlerle bitim yani anlaşma yapma gibi önemli devlet işlerinde keneşin kararı esas alınmıştır (Almas, 1986: 191). Sonraki bozkır devletler Hun devlet teşkilatını örnek almaya devam

etmişlerse de hepsinin bostan medeniyeti ile barış içinde yaşayabildiği söylenemez. Bozkır ve bostanlıkta kurulmuş devletlerarasındaki mücadeleler binlerce yıl boyunca cereyan etmiştir. Bu, sadece siyasi değil aynı anda iki farklı yaşam tarzı, kültür ve geleneklerin hayatta kalma ve diğerine üstünlük taslama rekabetidir.

Çok sayıdaki bilim adamı, Türkler hakkında araştırma yaparken bozkırlardan bahsetmekle yetinerek, Türklerin sahip olduğu bostan medeniyetini görmezden gelmektedir. Oysa Türkistan'ın güney bölgelerinde yaşamış Türk kavimleri çok eski zamanlarda uygarlık dönemine girmiştir³. Turfan, Kaşkar, Küsen, Lopnur başta olmak üzere Doğu Türkistan'da bulunan eski şehir kalıntıları ve mezarlıklar ile Yedi Su, Amu ve Sır nehri, Horasan gibi Batı Türkistan'ın çeşitli bölgelerindeki harabeler ve arkeolojik buluşlar Türklerin bostan medeniyetine en az milattan birkaç bin sene önce sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Tarım bölgesinde yakın zamanlarda bulunan eski kabirler M.Ö. 4-5 bin yıl öncesindeki Tarım ve Tanrı Dağ insanlarının yaşamını aydınlığa çıkardı (Muhammedimin, 1997: 55).

Tarım havzasında bulunan eski şehirler ve onun çevresindeki mezarlıklarda bulunan mumyalar bundan birkaç bin yıl öncesine dayanmaktadır. Bazıları ise Mısır mumyalarının tarihinden daha eskidir. Olayın asıl önemli ise bu mumyaların çok iyi derecede muhafaza edilmiş olması olup onların üzerindeki elbiseler ve beraberinde gömülen eşyalar bölge tarihinin değerli ipuçlarını vermektedir. Onlar ileri düzeyde gelişmiş teknolojilere, bronz, üst düzey tekstil teknolojisi, tekerlekler dâhil farklı araçlara sahip olması çok gelişmiş bir uygarlığa sahip olduğunu göstermektedir (Hughes, 2011: 42). Karakurum Çölünde, günümüz Türkmenistan sınırlarının Güney Doğusunda bulunan Gonur Tepe tarihi M.Ö. 2300-1600 yıllarına kadar gitmektedir (Sarianidi ve Dubova, 2014: 615). Turan devletinden önce Türkistan coğrafyasında şehirler ve onlarca şehir devletleri mevcut olup, buradaki Türk kavimleri ileri derecede gelişmiş bir uygarlığa sahipti. En kadim şehirlerden sayılan Kaşgar üç bin senelik yazılı tarihe sahip olup Alp Er-Tunga döneminde büyük Turan devletinin başkentiydi. Semerkant, Balasagun ve Merv şehirlerinin Alp Er-Tunga tarafından inşa edildiği tarihi kaynaklarca bilinmektedir. Bu esas alındığında bile o kentlerin tarihi M.Ö. 6. yüzyıla dayanmaktadır.

Çok eski zamanlarda bu coğrafyalarda at evcilleştirilmiş, çeşitli yabani meyve ve sebzeler uygun bir biçimde yetiştirilerek tüketime elverişli hale getirilmiştir. Hindu ve Cermenler atı, at kültürünü kendilerine komşu veyahut onlara komşu Türklerden öğrenmiştir; Türklerde yalıcılığın en az M.Ö. 2500 yıl önce geliştiği bilinmektedir (Toğan, 1981: 12). Sayısız şehirlerarasında ticaretin gelişmesini sağlamak için yollar yapılmış, kervan saraylar inşa edilmiş, bilgi ve kültür alışverişleri de sağlanmıştır. Kadim ticaret yolunun ve Avrasya coğrafyasının merkezinde yer alan Türkistan halkı kendi avantajından istifade ederek zenginlik, güç ve gelişme elde etmiştir. Bu bölge eskiden (Grekler tarafından) bin şehirlik devlet diye adlandırılmış, Türkistan'da Buhara, Fergana, Zereşan, Tirmiz, Harezmi gibi bölgelerde bulunan altın paralar uluslararası ticaret nedeniyle finansal iletişimin geliştiğini gösterir. Hatta M.Ö. 200 yılında Grek Bakteriye devleti bile altın para bastırmak için Hoten ile Altay'a insan göndermiştir (Mohammademin, 1997: 55).

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

Nehirlerden yararlanarak sulama yapmak için suni kanallar aracılığıyla nehirlerden yüzlerce kilometre uzaklıktaki arazilere su getirerek tarım ve bahçeciliğin gelişmesi sağlanmıştır. Batı Türkistan'da Amu ve Sır nehri bölgeleri, Doğu Türkistan'da Turfan, İli ve Tarım nehri bölgeleri tarım konusunda büyük başarılar elde etmiştir. Hiç nehir bulunmayan, kurak ve denizden çok uzak bir bölgede bulunan Turfanlılar dünyada eşi benzeri bulunmayan harika Karız kanallarını vücuda getirmiştir. Akıl ve zekâsıyla doğayla mücadele etmiş ve onu kendine uyum sağlamaya mecbur bırakmıştır. Turfan Uygurları bu bölgede çeşitli sebze ve meyveleri evcilleştirmiş, yetiştirmiş ve çeşitlendirmiştir. Tarım alanında olduğu gibi mühendislik alanında ileri başarıları damga vurmuş, mühendislik mucizesi Karız kanalları, Yargul ve İdikut eski şehri, Bezekli evler ve duvar resimlerini miras bırakmıştır. İlk matbaada basılmış eserler, ilim dünyasının merakını uyandıran Turfan yazıtları vb. sayısız başarılar elde etmiştir (Kamberi, 1999). Tarım havzasındaki Kiroran ve Hoten bölgelerinde M.Ö. üçüncü yüzyılla M.S. 6. yüzyıl arasında Karuştı yazıyla yazılmış çok sayıda eserlerin bulunması eski çağda bile Türkistan'da yazının yaygın kullanılmış olduğunu ortaya çıkartmıştır (Higham, 2004: 182). Bunlardan başka Runik yazısı ile yazılmış yazılar da bulunmakta olup bu, Türklerin aynı anda birkaç yazıyı yan yana kullandığını göstermektedir (Unesco,2000: 333). Meşhur tıp bilgini Gazıbay (M.Ö. 450-330) Turan devletinde yetişmiş, “Şifalı Bitkiler” diye meşhur eseri yazmıştır. 312 tıbbi risaleden oluşan eser, Yunan'da bile okunduğu ve Yunanlı doktorlar Gazıbay'dan tıp öğrenmek için geldiği bilinmektedir (Abdulkadir ve diğerleri, 2015: 219). Onun risaleleri Doğu Türkistan'da geleneksel tıp ilminin temel kaynakları olarak kullanılmaktadır. Budizm'in büyük ustası Küsen şehzadesi, Komrajva (344-413) aynı zamanda rakipsiz tercüman ve büyük tercüme üstadıdır (Tizzano, 2017). O, dünyayı cisim ve ruhtan ibaret ikiye bölmüştür. Ona göre cisim dört unsurdan toprak, su, hava ve ateşten oluşmaktadır. Bu düşünce Farabi (870-950) ve Yusuf Has Hacib'in felsefe düşüncesince de benimsenmiştir. Ruhü bilmek, yapmak, düşünmek ve sevgi olmak üzere dört faaliyete bölmüş ve Orta yol fikir akımının ve Budizm dünyasında meşhur olan Mahyana-Sonyata düşüncesinin temelini atmıştır (Mohammademin, 1997: 55).

Dışa açık şehir devletleri döneminde Türkistan uygarlığında ilmi ve kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Bu medeniyet Turan Devleti ve Kuşan Devleti'nin büyük çabalarıyla gelişmeye devam etmiştir. Kuşanlar Türkistan'dan Güney Asya'ya genişleyerek önemli ticaret merkezini kendi elinde tutmuştur (Almas, 1986:324-330). Para basarak ticareti kolaylaştırmış, kanallar kazarak tarımı geliştirmiş ve çok sayıda şehirler inşa etmiştir. Kuşan şehirleri genelde surlarla çevrilmiştir. Kamışka'nın Budizm'i benimsemesiyle Budizm'i esas alan medeniyet gelişmeye başlamış, büyük putlar yapılmış, Budist eserler yazılmış, ilim ve sanatta yüksek derecede gelişmeler yaşanmıştır (Higham, 2004: 189-0). Fakat Kuşanların yerine geçen Ak Hun (420-562) ve onları takip eden Göktürk Devleti (552-840) askeri açıdan başarılı olmuşsa da uygarlığın gelişmesinde eksik kalmıştır. İlim, sanat ve şehirlerin gelişmesine yeterince özen göstermemesi nedeniyle Türkistan medeniyetinde duraklama ve gerileme süreci yaşanmıştır. Göktürkler eski ataları

gibi modern çağdaki Avrupa deniz ticaret yollarına rakip olabilecek bozkır, vaha, dağ geçidi, koridorlardan oluşan aynı dönemde dünyanın en önemli ticaret yolunu kontrol etmiştir (Findley 2005: 14). Ama bu zenginlik arayışı ve zafer övüncünde olduğu gibi mühendislik ve medeniyeti ileri düzeye yükseltme yönünde Orhun yazıtları dışında göze çarpan fazla bir başarı elde edememiştir. Türkistan kültürel açıdan bir gerileme yaşamıştır. Göktürklerin son dönemlerine doğru Türkistan eski ihtişamını kaybederek maalesef Çin ve Arap ordularının istilasıyla karşı karşıya gelmiştir.

3. Türkistan Medeniyetinin Altın Çağı

Kurulduktan sonra Uygur devleti (744-840), Göktürklerin sonuna doğru parçalanmış Türk boylarını bir araya getirmek, Türk birliğini tekrar oluşturmak, Çin ve Araplardan elden giden toprakları geri almak için mücadeleye girişmiştir. 751 yılında Arap ve Çin orduları Talas Savaşında karşılaşmıştır (Lei, 2017:8). Bunu fırsat bilen Uygurlar Çin ordusu üzerine sefer düzenleyerek başarı elde etmiş ve Çin istilasını sonlandırmıştır. Böylece Türkistan 1759 yılına kadar (bin seneden fazla) Çin saldırısına uğramamıştır (Buğra, 1998: 111). Özellikle Moyonçur yönetiminden başlayarak Uygurlar çok hızlı bir şekilde gelişme sürecine girmiş ve Avrasya'nın en büyük gücü olarak ortaya çıkmıştır. Çin dâhil olmak üzere komşu devletlere üstünlük sağlamış ve onları büyük derecede Türklerin etkisi altında bırakmıştır.

Uygurlar Göktürklerden farklı bir yol izleyerek medeniyetin gelişmesinde Türk coğrafyasında devrim yaratmıştır. Eskiden mevcut olan şehir ve kasabaları genişletmiş ve geliştirmiştir. Orhun ve Selenga bölgelerine Beş Balık şehirlerini örnek alarak yeni şehirler inşa edilmiştir. Ticarete önem verilmiş ve geliştirilmiştir. Turfan'da olduğu gibi devlet genelinde su kanalları yapılarak tarım geliştirilmiştir. Bu dönemde yazı geliştirilmiş olup kâğıt ve matbaanın kullanımı yaygınlaşmıştır (Kamberi, 1999). Demirden alet yapımı geliştirilmiş ve birçok alanda kullanılmıştır. Tarım merkezleri olarak Kaşgar, Herat, Merv, Harezm, Belh, Kuça ve Kiroran gibi bölgeler ön plana çıkmıştır. Devlet yapısı aşiret ve kabile şeklinden farklı olarak kurumsallaşmış, hukuk sistemi ve devlet teşkilatı geliştirilmiştir. Ekonomi de gelişmiş tarım, sanayi üretimi ve ticaret önem kazanmıştır (Mohammademin, 2002: 214). Uygurlar finans ve bankacılık sisteminde de oldukça başarılı olmuş, bu durum kadim İpek Yolu ticaretinde ve komşu ülkelerde devletin söz sahibi olmasına olumlu etki sağlamıştır.

O döneme ait belge ve yazıtların çokluğu, yeni kurulan sayısız şehir ve kasabalar, kullanılmış eşyaların yüksek kalitesi dikkat çekicidir. Çeşitli din ve yazıların beraber gelişmiş olması, duvar resimlerine akseden günümüz okullarındaki benzer hoca öğrenci ilişkisi, kullanılan kitap ve tahtalar, ilim, sanat ve medeniyetin çok gelişmiş ve çevresindeki ülkelerden ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca orta asırda Uygurların ilme, öğrenmeye gösterdiği ilginin ve eğitime verdiği değer ne kadar yüksel olduğunu gösterir (Kamberi, 1999: 394). Gelişmiş şehirler, inşaatlar, bezekli evler, renkli resimler, matbaada basılmış eserler, kütüphaneler ve başka eserler yüksek derecede gelişmiş bir medeniyetin

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

kanıtlarıdır. İngiltere, Almanya ve Fransa'da böyle eserlerin hiç olmamış olup, Türkler bu güzel ve yüksek medeniyetin sahipleri olan atalarıyla övünmeyi hak etmiştir (Buğra, 1998: 119-21). Türkistan yalnızca siyasi olarak dünyanın merkezi olmasıyla değil aynı anda ürettiği bilgi ve fikir açısından da rakiplerini geride bırakmıştır. Bu gelişme Kırgız bozgunuyla (840) kısmen tahribata uğramışsa da Uygur devleti topraklarında kurulmuş Doğu Uygurlar (Kansu Devleti, 840-1036), İdi Kut Uygurları⁴ (744-1336) ve Karahanlı (840-1212) devletlerince devam ettirilmiş ve daha da geliştirilerek medeniyette zirveye ulaşılmıştır.

Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han (hükümdarlığı 920-956) 10. yüzyılın başlarında (920) İslam dinini kabul etmesiyle Türklerde İslamlaşma süreci hızlanmıştır (Buğra, 1998). Turfan merkezli Budizm medeniyeti ile Kaşgar Merkezli İslam medeniyeti ön plana çıkmıştır. Bu dönemlerde çeşitli din ve fikir akımları yan yana gelişmiştir (Brose, 2016). Türkistan Moyonçur döneminden başlayan aydınlanma ve gelişmiş uygarlık inşa etme sürecine girdiğinden beri art arda gelen bilge Hanların yönetiminde ve aydın kesimin çabalarıyla toplumun her alanında büyük gelişmeler yaşamıştır. Türkistan siyasi alanda olduğu gibi uygarlık ve bilimsel açıdan dünyanın merkezine dönüşmüştür. Turfan, Kaşgar, Herat, Balasagun, Buhara ve Semerkant gibi Türkistan şehirleri ilme susamış aydınlarla, kütüphane ve okullarla doludur. Tarım, zanaat, madencilik ve ticaret oldukça gelişmiş olup, şehirle gelişmiş ve genişlenmiştir. İlk renkli cam imalatı bu dönemde ortaya çıkmış, kadife, keten ve ipekli atlas, pamuklu ve ipekli dokumalar oldukça yaygın olmuştur (Almas, 2013:333). Ekonomik gelişme ve zenginlik devletin ilmi ve medeni gelişmeler için ihtiyaç duyduğu bol maddi kaynağı temin etmiştir.

İleri görüşlü, bilge yöneticiler bilim insanlarına cömert davranmış, ilmin gelişmesi için siyasi, ekonomik ve moral açısından destek vermiştir. Hatta Han ve yöneticiler de aydın insanların bilim halkalarından eksik kalmamış, bilgi üretiminde de adeta yarışmıştır. Moyonçur, büyük lider olmakla beraber iyi bir stratejist ve reformcuymuştu. Buğra Han çok bilgi ve kültür sahibiydi. Satuk Buğrahan yönetimi Ahmet Yesevi'nin ideal dönemi idi. Yesevi, "*Gazi Saltuk Buğra Han evliyaydı, ilim halkası da evlialardan oluşmaktaydı ve hakkı yüceltmek için mücadele etmişti.*" demektedir (Yesevi, 2016: 401-2). Kaşgarlı Mahmut şehzade olmakla beraber bilim alanında büyük bir dehaydı. O, Türkoloji ilminin babası, karşılaştırmalı dil biliminin kurucusu, etnografi uzmanı, büyük tarih ve coğrafya bilginiydi. Yusuf Kadirhan, Gazneli Mahmud, Barçuk Alptekin, Timur, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara, Babür ve Akbar hem han hem de bilge kişilerden olan ender isimlerdi. Yusuf Has Hacib, Tata Tunga, Alişir Nevayi, Abu'l-Fazl ibn Mubarak ve Muhammed Haydar Köregani gibi zamanın eşsiz bilginleri vezirlik ve diğer yüksek makamlarda görev yaparak ilmin gelişmesinde önderlik ve liderlik yapmıştı.

Moyonçur döneminden başlayan Karahanlılar döneminde zirveye ulaşan ve Hüseyin Baykara yönetimine kadar egemenliğini koruyan Türkistan'daki medeni ve ilmi gelişme süreci o ana kadar dünyanın hiçbir yerinde rastlanmadık başarı elde etmiştir. Bu dönemde Türkistan hem dünyanın siyasi merkezi, hem de ilim merkezi konumundadır. Türkler dünyanın zenginliklerini de ellerinde bulundurmış olup

hâkimiyeti Asya, Afrika ve Avrupa'ya kadar ulaşmıştır. “Kayıp Aydınlanma” adlı eserde Ortaçağda Türkistan şöyle değerlendirilmiştir:

“Ortaçağda Orta Asyalılar kendi gerçek atılımlarından fazlasını üretti. Bu gerçekten bir Aydınlanma Çağıydı. Yüzyıllarca süren kültürel çiçeklenmede Orta Asya Dünya'nın entelektüel merkezi konumundaydı. Hindistan, Çin, Orta Doğu ve Avrupa fikirler alanında zengin geleneklere sahiptir. Ancak yüzlerce yıl boyunca, tüm bu diğer merkezlerle karşılaştırıldığında öne çıkmış olup diğerlerini etkisi altında bırakmıştı; dünyanın ilim merkezi Orta Asya'ydı ve 1000'li yıllarda zirvedeydi.

O dönemde çok sayıda Türkler bilgi uzmanı olarak dünya çapında ilk sıralarda yer almış, çok sayıda aydın liderler de bilgi ve araştırmaya destek vermiş, önemli derecede katkı sağlamıştır. Kaşgarlı Mahmut'un türbesinin bulunduğu antik kent Kaşgar tüm Orta Asya'daki güzel ve zengin vahaların kalbi konumunda olup Taklamakan'ın güney ve kuzeyinden geçen ticaret yolu burada birleşmektedir. Karahanlılar kervan saraylar inşa ederek ticareti geliştirmiş ve aynı zamanda liderler para ve maliye politikasında da oldukça başarılı olmuşlar. Kaşgari Türkleri realist olup mücadele etmeden hiçbir şeye sahip olunmayacağını bilirler. Onlar savaşçıdır ve savaşın maliyetini iyi hesap ederler... Türkler zamanının hükümdarları olup dört tarafa yönetici gönderirler” (Starr, 2013: 2-313).

Özellikle Karahanlılar sadece Türk dünyasının değil dünyanın en önemli ilim merkezlerinden biri konumundadır. Saltuk Buğra Han döneminde İslam dininin benimsenmesiyle Türk dünyası dini, siyasi ve toplumsal hayatında yeni bir evreye girmiştir. Eski dönemlerde kullanılmaya başlanmış, Uygurlar döneminde daha da geliştirilmiş kâğıt ve matbaa yeni inancın toplumca doğru bir biçimde öğrenilmesine kolaylık sağlamıştır. Çünkü Uygurlar yayıncılık matbaa teknolojisinde çok ileriye gitmiş olup, kitaplar kâğıt üzerine yazılıp basılıyordu (Alkan, 2018: 75). Eski eğitim sistemi İslam sonrası bile devam etmiştir. İslam'ın ilk emri “oku” kelimesini toplumsal hayatın merkezine yerleştirmiştir. Çünkü eskiden ilme ve okuma önem veren medeni bir toplum için İslam'ın okumaya gösterdiği özen arasında uyum mevcut olup, bir de okumanın dini bir görev şeklinde kabul edilmesi toplumun eğitim düzeyinin yükselmesi için faydalı olmuştur. Akla önem veren eğitim geleneği prensiplerince İslam ilimleri her açıdan araştırılmıştır. Mevcut bilgileri öğrenmekle birlikte onu geliştirmeye ve ileri düzeye taşımaya özen gösterilmiştir. Ayrıca yeni bilim dalları da geliştirilmiştir. Akla verilen önem, bilgiye verilen değer ve yeteneklerin teşvik edilmesi bilim ve medeniyetin ilerlemesine oldukça katkı sağlamıştır.

Bu dönemde yetişmiş büyük bilge insanlar aynı zamanda büyük düşünürlerdendir. Filozof, ikinci usta ve müzik felsefesinin babası olan Farabi, Kalun çalgısını icat etmiştir. İbn-i Sina'ya ışık tutan Farabi aynı anda Thomas More, Bacon (1560-1627) ve başka batı bilim adamlarından önce ‘Erdemli İdeal Toplum’(Farabi, 2019) fikrini ortaya koyarak kendi zamanından çok ileriye gitmiştir. Bilginin amacı insana mutluluk ve saadet getirmek olduğu iddiasında

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

bulunan, çeşitli bilim dallarında olgunlaşan ve eser bırakan filozof Aristo'dan sonra en büyük ansiklopedik âlim olduğunu kanıtlamıştır (Mohammademin, 1997: 145).

Tıbbın babası İbn-i Sina (980-1037), Abu-Rayhan Al-Biruni (973-1048), Musa Al-Harezmi (öl.850) gibi düşünürler de bu dönemin yıldızlarıdır. İbn-i Sina'nın eserleri çevri yapılarak modern batı tıbbın gelişmesine vesile olmuş, Hintler ise İbn-i Sina'nın eserleri ışığında şimdiye kadar devam eden bir bütün tıp okulunu geliştirmiştir. Antropolojinin kurucusu Biruni kültürler ve dinler arası karşılaştırma ilmini başlatmış olup Thucydides ile modern çağ arasındaki en büyük sosyal bilimci olarak adlandırılması abartı değildir (Starr, 2013: 2). Ayrıca filozof, matematikçi ve gök bilgini olan Biruni dünyanın döndüğünü ispat eden ilk kişidir (Alkan, 2018: 174). Harezmi ise gök bilgini, büyük matematikçi olmanın yanı sıra Cebir (geometri) ilminin kurucusu olarak da bilinir (Baki, 1992: 225-228).

Rashid Al-din ilk dünya tarihini yazmıştır. Türkolog ve etnisite ilminin kurucusu Kaşgarlı Mahmut karşılaştırma dil ilminin de babasıdır (Starr, 2013: 2). Büyük devlet adamı, filozof Yusuf Has Hacib (1018-1077) siyaset alanında inkılap niteliğindeki Kutadgu Bilig eserinde ideal bir devletin teşekkül etmesi gereken hukukun üstünlüğü, adalet, bilgi ve erdemden ibaret dört unsuru dile getirmiştir (Has Hacib, 2019). Böylece kendinden önce ve sonraki dönemlerde yaşamış tüm siyaset bilim adamlarını gölgede bırakmıştır. Modern dönemdeki en gelişmiş demokratik toplumlar bile müreffeh bir devletin oluşumunda hukukun üstünlüğü ve bilginin önemini kavramış olsa bile adaletin yerine getirilmesi konusunda o kadar başarılı değildir. Çağımız devletleri, Hacib'in dile getirdiği toplumu düzenleyen unsurlardan biri olan erdemini hala hakkıyla kavrayabilmiş değildir. Modern devletler erdemi göz ardı ettiğinden dolayı toplumsal sorunlarla yüz yüze kalmış, hatta bu ilerde medeniyetin çöküşünün ilk sebeplerinden biri olabilecektir.

Tarih ilminde Kaşgarlı Cemalettin, Muhammed Haydar Köregan (öl.1551) gibi büyük âlimler yetişmiştir. Kara Kıtay Hanı Güçlüg karşısında hakkı savunan ve batılla galip gelen büyük âlim Hotenli İmam Aladdin Karahanlı dönemindeki en meşhur âlimlerin başında gelir (Haydar Köregan, 2007: 626). İmaduddin Kaşgari, Kaşgarlı Mahmud'un (1008-1105) çok saygı beslediği ve üstadı Hüseyin Kaşgari, İslam dünyasında şimdiye kadar etkisini sürdüren büyük Hadis âlimi İmam Buhari (810-870), Tirmizi (824-892), Nakşibendilik tarikatının kurucusu Nakşibendi (1318-1389), kelim âlimi Maturdi (853-944), Yesevi tarikatının kurucusu Ahmet Yesevi (1093-1166) ve Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273) gibi âlimler de bu dönemin yetiştirdiği büyük şahsiyetlerdir. Bölge dünya medeniyetinin merkezi olarak bu dönemde dil, siyaset, astronomi, matematik, sanat vb. ilimlerin gelişmesinde önemli rol üstlenen büyük tarihi şahsiyetleri barındırmıştır (Dobczansky, 2020).

İlim alanında olduğu gibi edebiyat ve sanatta da Türkistan oldukça başarılı olmuş olup, Ahmet Yükeki (12. yüzyıl), Sadık Kaşgari ve Alishir Nevayi (1441-1501) gibi büyük şairler yetiştirmiştir. Hatta Pers edebiyatının vekil şahsiyetlerinden Firdevsi (940-1020) Gazneliler devletinde ve Ömer Hayyam (1048-1131) ise Selçuklar döneminde yaşamıştır. Orta Asya'nı çeşitli şehirlerinde ilim öğrenmiş ve Orta Asya âlimlerinin onlar üzerindeki etkisi büyük olmuştur

(Mohammademin, 1997). Aslında Perslerin medeni gelişme olarak altın çağı da Pers krallıkları döneminde değil Türklerin yönetiminde ve bu dönemlerde Türkistan ilim yurtları ile yöneticilerin sağladığı kolaylık ve avantajlardan ortaya çıkmıştır. Farabi (872-950), Kadirhan Yarkendi (?-1572) ve Melike Amannisa Han (1534-67) gibi büyük müzik üstatları da yetişmiştir (Mohammademin, 1981; Mahmut, 2015). 7-17. yüzyıllarda “şarkı, dans mekânı” olarak da ün kazanmış Doğu Türkistan’da “Uygur 12 Mukamı” geliştirilmiştir (Akan, 2018: 76). Bu dünya müzik tarihindeki eşsiz bir başarı olarak günümüze ulaşmıştır.

Yukarda ismi geçen şahsiyetler Türkistan coğrafyasında ve bilim yurtlarında yetişmiş sayısız büyük şahsiyetler ve bilginlerin çok az bir kısmıdır. Ne doğu ne de batı bu dönemlerde Türkistan’la kıyaslanabilirdi. Türklerin siyasi, iktisadi ve askeri olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde uzun süre egemen güç olarak devam edebilmesinin bununla birlikte bilimin çeşitli dallarında elde ettiği başarının medeniyet, kültür ve düşünce alanında ulaştığı yükseklik insanlık tarihinde modern döneme kadar eşi benzeri görülmemiştir. Fakat Endülüs ve Orta Doğu İslam dünyası siyasi ve askeri açıdan Türklerle kıyaslanamasa da ilimde gelişme yaşamıştır. Ancak bu gelişmede Uygurlar vasıtasıyla elde ettiği kâğıt kullanımı olumlu rol üstlenmiştir. Abbasî döneminde Bağdat ilmi faaliyetler açısından çok gelişmiş ve şöhret kazanmış olsa da, tıpkı askeri ve siyasi açıdan Türklerin etkisi altında kaldığı gibi onun bilim halkası da Türkistan aydınlarının nüfuzu altında kalmıştır.

4. Türkistan’da Türk İslam Medeniyetinin Çöküşü

Türkistan’daki Türk İslam medeniyetinin gerilemesinin sebepleri hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Yeni keşfedilen deniz yolunun kara ticaret yolunun yerini alması, İslam’ın toplum hayatının merkezi haline gelmesi, kültürel çeşitliliğin ortadan kaybolmasından ve özellikle Ortodoks İslam inancının kültürel ve bilimsel gerilemelere neden olması başlıca sebepler arasında gösterilmiştir (Starr, 2013). Ticaret yolunun değişmesinden kaynaklanan iktisadi etkenlere gelince, bu aynı dönemdeki dünyanın gerçeğiyle uyuşmamaktadır. Çünkü yeni deniz yolları açılmış ve Avrupa’da aydınlanma sürecinin başladığı dönemlerde Türk devletleri siyasi, iktisadi ve medeni açıdan Avrupa’dan üstün bir konumdaydı. 17. yüzyılda bile dünyanın en zengin devletleri Avrupa ülkeleri değil Babürlüler, Türkistan hanlıkları, Safeviler ve Osmanlılar gibi Müslüman ülkelerdi. Bu sebepten fakirliğin gerileme konusunda asıl sebep olarak gösterilmesi yersizdi çünkü Müslümanlar ilmi gelişmelere Avrupa ülkelerinden daha fazla kaynak ayırabilecek durumdaydı.

İslam’ın gerilemeye sebep olarak gösterilmesi ilk vahyin “oku” (Kur’an, 96: 1) emriyle başladığı, okumayı her Müslüman erkek ve kadın için doğuştan ölüncüye kadar zorunlu kılan hak din için iftiradan başka bir şey değildir. Çünkü Kur’an okumayı sadece teşvik etmiyor. Ayrıca Müslümanlar için hayatı boyunca okumayı farz olarak emrediyor. Bu açıdan Kur’an’ın ilme yaklaşımı modern dünyadaki eğitim sisteminden bile daha moderndir. Yaşam boyunca okuma günümüzde hiçbir ülkede uygulanmış değildir. Ancak dünyada yeni yeni dile getiriliyor. Ayrıca Kur’an yine “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” (Kur’an,

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

39: 9) diyerek üstünlüğün ancak bilimle olacağını söylemektedir. Bu yüzden Müslümanların geride kalmasının sebebi din açısından değerlendirildiğinde doğru olanı İslam'ın ilerlemeye engel olduğu değil, aksine Müslümanların İslam öğretilerine uymadığı ve oku emrini ihmal ettiğinden kaynaklandığını net bir şekilde söyleyebiliriz.

Diğer bir görüş ise dış faktörlerin saldırısından dolayı gerilediğidir. Kaderci yaklaşımlar da var olup bu görüşü çoğunlukla Müslümanlar gerilemenin asıl sebebi takdiri ilahin iradesinden olarak ileri sürmüşlerdir. Bu sebeplerden ilki dış dünyanın İslam'a karşı olumsuz tutumu ve cahilliğinden dolayı ileri sürülmüşse de asıl sorumluluktan kaçınmak, sebep ve sonuç ilişkisini doğru biçimlendirememekten, kendi yeteneksizliğini gizleyerek kolaya sarılmaktan kaynaklanmıştır. Kaderci yaklaşıma gelince, aslında İslam'ın ilk dönemlerinde kader anlayışı hakkında bir tartışma yoktur. Hz. Ömer döneminde bu “*Allah'ın olmuş ve olacak her şeyi bilmesi, insanın kendi seçimleri sonucu iyiye ve kötüye yönelmesine engel teşkil etmez*” şeklinde anlaşılmıştır (Albayrak ve Akdömbek Atan, 2019: 131). Ama sonra kaderi farklı şekilde yorumlayarak toplumu uyutmak ve zihinlerini uyuşturarak kolay kontrol edebilmek için kötü yöneticiler ve onlara hizmet yapan menfaatçi bazı dini liderler tarafından kullanılmıştır. Halk zorluklara ve haksızlıklara karşı mücadele yaparak değiştirmeye değil, ona sabretmeye ve zorluklara katlanmaya öğretilmeye çalışılmıştır.

Önceki ümmetler Kur'an'ın eğitim hakkındaki yaklaşımını indirildiği gibi benimsediği ve emirlerine uyduğu için aslında Kur'an onların ilerlemesi ve yükselmesine ışık tutmuştur. Son dönemlerde ortaya çıkan İslam'a sorunlu yaklaşımlar, özellikle “bidat” tabiriyle yeni fikir ve icatların üretilmesine engel oluşturmuştur. Ama İslam farklı görüşlere ve insan yaşamına faydalı yeniliklere açıktır. Kuran ve Sünnet orta asırlarda Alhazen (965-1037) gibi Müslüman bilim insanlarının ilmi metotları geliştirmesinin ilham kaynağı olmuştur (Hua, 2016: 21). Karahanlı devlet adamı ve büyük filozof Yusuf Has Hacib “dünya ve ahiret mutluluğunun sadece ilimle elde edilebilir” olduğunu söylemiştir (Has Hacib, 2019). Farabi ise “milletlerin ve şehir halkının bu hayatta dünya mutluluğunun, öteki hayatta da en yüksek mutluluğun elde edilmesini sağlayan şeyler olarak: teorik erdemler, fikri erdemler, ahlaki erdemler ve pratik sanatlar” olduğunu söylemektedir (Farabi, 2020). Bunlar geçmişteki Müslümanların ilme nasıl baktığının ve nasıl değer verdiğinin örneğidir.

İslam dünyasında üretilmiş bilgiler dünyayı aydınlatmış ve Avrupa Rönesans'ının başlatılmasına ışık tutmuştur. Avrupalılar Müslümanların ürettiği bilgileri kavrayabilmek için birkaç yüzyıl uğraşmıştır. Onlar bu bilgileri öğrenmekle beraber daha da geliştirdiği için yakın dünya tarihinde oldukça büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Türk İslam dünyası sorunlarla yüzleştiği zaman aklına ve kılıcına danışmayı adet edinmiştir. 16. yüzyılda zihniyet değişikliği yaşamış, toplumsal düşünce alanında evreni değiştirerek aklın öncülüğü geleneğini terk etmiş, sorunlara kadercilik yaklaşımı sergilemeye, aklını derviş ve ruhbanlara teslim etmeye başlamıştır ki bu çöküşün asıl temel unsurlarından biridir.

“Zihniyet değişikliğine sebep olan şey nedir? Neden Türk Müslümanlar aklını kullanmayı ve ilmi terk etmiştir?” gibi soruların sorulması doğaldır. Buna yaygın olan yaklaşımlar Gazali (1059-1111)’nin görüşü ve dış unsurların sebebidir. Ama gerçeğe bakıldığında bunun gerçeğe pek uymadığı ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, Gazali ilim hakkında ne söylemişse bu Müslümanların ilimden uzaklaşmasına sebep olarak gösterilemez. Çünkü Kur’an’ın ilme yaklaşımı güneş gibi açık ve net olup ilme fazlasıyla değer verir. Ayrıca Allah kitabında “Allah aranızdaki ilim sahiplerini yükseltir” (Kuran, 58: 11) demektedir. Muhammed Peygamber “ bilim öğrenmenin erkek ve beyan her Müslüman için zorunlu” olduğunu söylemiştir (Al-Tirmidhi, 1983: 74. Hadis). Bu yüzden herhangi bir âlimin tavrı ve şahsi görüşü bazı insanlar tarafınca kabul görmesi Kur’an hakikatlerini değiştiremez. Ayrıca bu iddianın yersiz olduğunun başka bir kanıtı olarak Gazali’nin ilme yaklaşımının İbn-Ruşid (1126-1198) gibi büyük İslam düşünürleri tarafından tenkit edilmesidir (Mohammademin, 1997: 108-9). Gazali öldükten yüzlerce yıl sonra bile Türkistan Müslümanlarının hala ilmin zirvesinde, Timur Rönesans’ı yaşayarak Türkistan’ın dünyanın merkezi konumunda olduğu da Gazali’nin İslam medeniyetinin çökmesine yol açtığı görüşünün gerçeğe uyuşmadığını göstermektedir.

Durum böyleyken zihinsel değişimin ve ilmi gerilemenin asıl sebepleri hakkında araştırmalar yaparak bunun sebebi dış etkenlerden değil Türk dünyasındaki iç etkenlerin daha fazla rol üstlendiğini söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Türklerde biri bozkır ve diğeri bostan medeniyeti olmak üzere iki farklı medeniyet mevcuttur. Bunlar arasındaki mücadeleler sürekli devam etmiştir. Bostan medeniyetine ait Türk toplumları dünya medeniyetine ve ilmin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Onların yönettiği coğrafyalarda şehirler geliştirilmiş, ticaret ve tarım alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiş, bilim yurtları kurularak sayısız bilim insanları, icatlar ve düşünceler üretilmiştir. Ancak, bozkır medeniyetlerinde önemli bir ilmi gelişme sürecinin yaşanmamasının yanı sıra bostan medeniyeti onların yönetimine maruz kaldığı zamanlarda yüzlerce yıllık medeniyet ve ilmi gelişmeler genellikle tahrip edilmiş ve gerilemesine sebep olmuştur. Buna örnek olarak, Turan’dan başlayan ve Kuşan dönemine kadar geliştirilmiş medeniyet bozkırlardan Ak-Hunlar tarafından, Tabğaçlar’ın medeniyeti Gök-Türkler tarafından, Uygurlar döneminde gelişmiş medeniyet Kırgızlar tarafından, Karahanlı ve Gazneliler döneminde gelişmiş medeniyet Moğollar tarafından, Çağatay ve Timur devleti döneminde geliştirilmiş medeniyet yine bozkırlardan Özbekler ve Kıpçaklar tarafından tahrip edilmiştir. Ama Özbek ve Kıpçakların bostan medeniyete olan tahribatı ve sergilediği düşmanca tutum diğer bozkırları gölgede bırakmıştır.

Timur Devleti (1370-1506) bir buçuk asır Türkistan’da varlığını sürdürdükten sonra Coçi soyundan ve Özbek kabilesine mensup Muhammad Şeybanı eline geçmiştir (Sayrami,1986: 87). Özbekler⁵ Türkistan’ı istila ederken sadece yağmayla yetinmemiş acımasızca kan döküp, eski nizam ve düzeni altüst etmiştir. Bundan daha kötüsü ise Özbeklerin medeniyete karşı işlediği cinayettir. Aslında avcılık ve hayvan beslemeyle geçim sağlayan Özbek kabilesi, Timur Devletinde ortaya çıkan siyasi uyuşmazlıktan istifade ederek bölgeyi istila etmeyi

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

başarmıştır. Özbekler, Timuroğulları'nı Türkistan'dan sürdü, batı Türkistan elden gidince Babür de Hindistan'a gitmek zorunda kaldı (Alkan, 2017: 345-7).

Bozkır kültürüne sahip olan Özbekler şehir medeniyetine yabancı olduğu için onların gözünde şehir ve kasabaların değeri yayla kadar değildi. Bir keçi beslemek onlar için bir kitap okumaktan daha kazançlıydı. İlim merkezleri ve araştırma yapmak bozkırlara yabancı ve nezdinde değersiz uğraş sayıldığından Türk medeniyet tarihine bozkırlar büyük bir eser bırakmamıştır. Ayrıca onlar bostan medeniyetine sahip Türklerin ürettiği medeniyeti ve bilgi yurtlarını her fırsata tahrip etmiştir. Hüseyin Baykara, Herat'ı sanat ve ilim merkezine dönüştürmüş, Türk ve Perslerin iki büyük şairi Alişir Nevayi ve Cami'yi huzurunda bulundurmıştır (Findley, 2005: 102). 1506 yılında Herat Özbekler tarafından işgal edildi ve Timur Devleti yok edildi. Yok edilen sadece Timur Devleti değil, o döneme kadar batı Türkistan'da geliştirilmiş medeniyet ve ilim de yok edildi. Yüksek bilim yurtları yani günümüz tabiriyle üniversiteler Özbekler tarafından yıkıldıktan ve kütüphaneler yakıldıktan sonra Rus yönetimine kadar bölgede tek bir Üniversite bile kurulamamıştır.

Özbeklerin bilgi ve medeniyete yaptığı tahribatın sebebi şuna benzemektedir:

“ Bilginin kıymetini bilgili bilir

Akla saygı bilgiden gelir

Nerden bilsin deli bilginin değerini

Bilgiyi nerede bulsa satın alır bilgili” (Has Hacib, 2019: 56).

Özbekler yönetiminde ilim yurtları kapatılmış, bölge âlimler için yaşanamaz hale gelmiştir. Birçok âlim katledildiği için sağ olanlar kaçıp kendi hayatlarını kurtarmaktan başka yol bulamamıştır. Özbek yöneticileri kendi cahilliğinden ya da halkı kolay yönetebilmek için onları cahil bırakma politikaları uygulamış, mankurt bir topluluk oluşturmuştur. Âlimlerin yerini duacı İşanlar (derviş) ve cahil imamlar doldurmuştur. Hukuken İslam yasasıyla Cengiz yasasının karışımından oluşan sert bir yasa geliştirmiştir (Findley, 2005: 103-105). Eğitimde ezbere dayalı, dünyevi bilgilerin eksik olduğu, yabancı dille bir medrese sistemi geliştirilmiştir. Gerçek bilgiden mahrum bırakılmış halk cehalete batarak umudu Allahtan ve kendi çabasından değil, cahil hocalardan ve mezarlardan (türbeler) aramak gittikçe adet ve gelenek haline gelmiştir.

Doğu Türkistan'da, Yarkent Hanlığı (1514-1678) döneminde ilmi gelişmelere devam etmiştir. Ama devletin son dönemlerinde batı Türkistan'da derinleşen cehalet ve ruhban dervişlerin etkisi güçlenmeye başlamıştır. Batı Türkistan dervişleri halk arasında mürt toplama ve devleti ele geçirme eylemlerini güçlendirmiştir. Tehlikenin farkına varan Yarkent yönetimi dervişlerin lideri Apak Hocayı (batı Türkistan kökenlidir) sürgün etmiş ve onun yaydığı cehaleti engellemeye çalışmıştır. Ancak, Apak Hoca, Tibet Laması ile Kalmuklardan askeri yardım isteyerek, içten kendi müritlerini ayaklandırıp Yarkent devletini yok etmiştir (Buğra, 1998: 271-6).

Timur Devleti'nin yıkılmasıyla Özbekler tarafından gerçekleştirilen benzer bir senaryo, yaklaşık 170 yıl sonra Doğu Türkistan'da da cereyan etmiştir.

Kalmuklar ve dervişler yağma, soykırımla yetinmediği gibi meşhur Hanlık Kütüphanesi başta olmak üzere değerli kütüphaneleri yakmıştır. İlim yurtları tahrip edilmiştir ve âlimler kılıçtan geçirilmiştir. Böylece halk tarihte eşi benzeri görülmemiş zulüm ve felakete sürüklenmiştir (Buğra, 1998: 275-81). Yarkent hanlığının sonlanmasıyla beraber tüm Türkistan bölgesini aydınlatan çıra sönmüş, cehalet ve karanlık çökmüştür.

5. Türkistan'ın Kendini Tekrar Toparlayamamasının Sebepleri Hakkında

Türkistan medeniyetin yükselmesine ve zirveye ulaşmasına sebep olan faktörler bilge hanların yönetimi ve ilmi gelişmelere destek vermesi, ilerleyici ve gerçekçi politikalar geliştirerek hayata geçirmesinin katkısı büyük olmuştur. Coğrafi olarak Avrasya kıtasının merkezinde, kadim ticaret yolunun kilit noktasında olması Türkistan için doğu ve batı, güney ve doğu arasında ortaya çıkan gelişmelerden istifa edebilme, ticari ve bilimsel iletişim için avantaj sağlamıştır. Aynı anda bu Türkistan bölgesinin zenginlik kazanmasına ve ekonomik gelişmelerine de olumlu katkıda bulunmuştur ki, bu bilimsel gelişme için gerekli mali giderler de sağlanmıştır. Medeni gelişmeler için diğer en önemli sebeplerden biri ise Türkistan uzun süre devam eden huzur, müreffeh ve istikrardır. Bu dönemlerde kültürlü, kabiliyetli insanlar ve sanatkârlar himaye edilmiş, desteklenmiş ve devlet hizmetine alınmıştır (Almas, 2013).

16. yüzyılda Batı Türkistan'da Özbek istilası, 17. Yüzyılda Doğu Türkistan'da Kalmuk istilasından sonra durum tersine dönmüştür. Öncelikle bölge bilge Hakanlardan mahrum kalmıştır. Bozkırlar medeni Bostan toplumu ele geçirdikten sonra ona sahiplenmek ya da geliştirmek değil, ilim ve sanatla uğraşmak gibi bir gelenek ve kültürden mahrum olduğu için düşmanlık duygularıyla medeniyeti tahrip etmiştir. Bilgi ve bilgili insanlar hor görülmeye başlamıştır. Türkistan küçük devletler, siyasi çıkarlar, ruhbanlar arasındaki çekişmelere sahne olmuştur. Doğuda 15. Yüzyıldan başlayarak Çin'in içine kapanmaya başlaması, batıda Safevi ile Osmanlı arasındaki mücadeleler ve rekabetler ipek yolu ticaretinin önemini kaybetmesine sebep oluşturmuştur. Batı ve doğu arasındaki ticaret önemini kaybetmiş, güney ve kuzey arasındaki ticarete biraz gelişme olmuşsa da kara yolu ticareti eski ihtişamına tekrar kavuşamamıştır (Findley,2005). Bu durum aynı zamanda doğrudan Türkistan'ın dış ticareti ve ekonomik gelişimine olumsuz bir etki yaratmıştır. Bölgede istikrar ve huzur ortadan kalkmış, toplum fakir ve cahil bırakılmıştır.

Batı Avrupa 15. Yüzyılın sonlarına doğru ilmi ve medeni gelişmelere engel oluşturan kilisenin iktidarına karşı mücadele ederek aydınlanmaya, dış dünyaya açılmaya ve ilerlemeye başlamıştır. Bilimsel gelişme ve teknolojik ilerleme Avrupa ülkelerinin yeni toprak, yeni ekonomik kaynak ve ticaret fırsatları elde etmesine yardımcı olmuştur. Çok sayıdaki gelişmiş ülkeler eğitim ve bilginin gelişmesine verdiği önem sayesinde kalkınmayı gerçekleştirebilmiştir (Hua, 2016: 22). Eskiden bilgi ve teknoloji gelişiminde önderlik yapmış Türkistan coğrafyasında tam tersi bir durum ortaya çıkarak, bölge aydınlık çağdan karanlığa, ilerlemeden gerilemeye,

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

zenginlikten fakirliğe ve büyük devletten küçük devletlere parçalanma sürecine girmiştir. İç Asya artık dünyadaki ekonomik değişimlerde “*vericiden alıcı*” durumuna düşmüştür (Findley,2005: 107).

Dünya siyaseti, ekonomisi ve teknolojisinde büyük değişiklikler yaşandığı, toplumsal uyanışı gerçekleştiren batı Avrupa ülkelerinin geleneklere sıkı sarılmış ve cahillikte ısrar etmiş toplumlar üzerinde üstünlük kazanmaya başladığı ve kendi otoritesini kabul ettirmeye mecbur bıraktığı dönemlerde bile Türkistan yöneticileri toplumsal reform yapmayı hiç akıllarına bile getirmemiştir. Ayrıca Türkistan coğrafyasına komşu olan İran, Osmanlı, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin durumları ve ilme karşı tutumları çokta olumlu olmadığından, bir de aydınlanma sürecine girmiş Avrupa ülkelerinden uzak olması da dışsal etkenlerin tetiklenmesi aracılığıyla aydınlanmayı bile zorlaştırmıştır. Sadece Kuzeyde durum biraz farklı olup Ruslar teşkilatlanmaya ve gittikçe etkisini arttırmaya başlamıştır. Özellikle Avrupa'daki modern gelişmelerin Peter (1672-1725) döneminde Rusya'da benimsenmesi ve reform yapılmasıyla Ruslar aydınlanmaya başlamıştır (Dixon, 1999). Ruslar modernleşme batı Avrupa kadar başarılı olamasa bile, Rusya reform sayesinde Asya'daki komşularına karşı askeri ve teknolojik avantaj elde etmiştir. Bunlar Rusların kendilerini güncelleyememiş ve gericiliğe sıkı sarılmış toplumlar karşısında zaferler elde ederek oldukça geniş ve büyük koloni imparatorluğu kurmasına yardımcı olmuştur. Türkistan ilim ve teknolojiyi terk ettiği, Rusya'da Peter ve Japonya'da Meiji (1868-1912) gibi liderlerin benimsediği köklü reform, toplumsal uyanış ve güncelleme, modern eğitim ve teknoloji vasıtasıyla devletin emniyetini sağlamak ve geleceğini inşa etmek yerine liderler iç çekişme, şahsi çıkarlar ve cahilliği korumakla vakitlerini zayi etmiş ve fırsatı kaçırmıştır. Aslında bölgenin Ruslar ve Çinliler gibi yabancılar tarafından işgal edilmesi, bununla beraber yaşanan feci olaylar Türkistan medeniyetinin çöküşüne sebep olarak değil, Türklerin kendi eliyle kendi medeniyetine karşı işlediği ihanetin acı meyvesi ve kendine reva gördüğü cehaletin modern bilgi ve teknoloji karşısındaki yenilgisidir.

Rusların teşkilatlanması, toplumsal reform yaparak kendini güncelleştirmesi ve milliyetçi hislerinin güçlenmesi onlarla iç içe yaşamış olan Tatar Türklerinin de aydınlanmasına ve milliyetçilik duygularının güçlenmesine vesile olmuştur. Tatar aydınlarının başlattığı aydınlanma süreci, özellikle İsmail Gaspıralı (1851-1914) önceliğindeki “Ceditçilik” hareketi Türkistan coğrafyasına güçlü etki yaratmıştır. Dil, din, kültür ve eğitim alanında gelişmeyi ve milli şuurun güçlenmesini ön planda tutan hareket Rusların siyasi egemenline maruz kalmış Türk ve Müslümanların Rus kültürünün etkisi altında kalmasını önemli derecede engellemiştir (Alkan, 2017). Ceditçilerin milli kurtuluşu modern ilim ve fikre sahip olarak elde edebilme düşüncesi hem batı hem de doğu Türkistan'da çok sayıda kişi tarafından benimsenmiş ve oldukça etki yaratmıştır. Fakat bu Rusya ve Çin'in, bölgedeki bencil yöneticiler ve cahil kesimin karışıklarıyla sürdürülemediği ve istenilen başarıya ulaşılamamıştır.

1991 yılında Batı Türkistan'daki Türkler Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlıklarını elde etmiştir. Böylece kendi milli eğitim sistemini geliştirebilmek

ve kalkınmayı gerçekleştirebilmek imkânı yakalayabilmiştir. Lakin bölge geniş toprağa ve bol doğal kaynaklara sahip olmasına rağmen demografik açıdan zayıf ve otoriter rejimler tarafından yönetilmektedir (Kasım, 2020: 310). Ayrıca liderler kendi güvenliğini ön plana koyduğu, modern devlet anlayışından, milli şurdan ve modern ekonomik bilgilerden eksik olduğu için elde ettiği fırsatı iyi değerlendirememiştir. Hiçbir ülkede köklü toplumsal bir reform başlatılmamış, bilgi ve teknolojinin önemi yeterince benimsenmemiştir. Batı ülkeleri ve diğer gelişmiş ülkeler bilgi ve teknolojiye oldukça başarılı çünkü hükümetleri araştırma ve geliştirme için büyük miktarda yani milli gelirinin %2'sinden fazla para harcarlar. Ama bu oran Müslüman ülkeler için %0,5'in biraz üzerindedir (Hua, 2016: 23).

Bilimsel gelişme için teşvikle birlikte yatırım yapılmadığı takdirde olumlu bir sonuç elde etmek zordur. Eğitime yatırım için bencillik yapan hiçbir ulusun medeni açıdan yükselmesi eskiden rastlanmış bir olay değildir. Halen Türkistan coğrafyası eski dönemindeki ihtişamını tekrar elde etmeye yönelik atılımlar atmamak değil onu hayal etme fikri gücünden bile yoksun bir durumdadır. Medeniyetin tekrar yükselmesi için mevcut bilgilerin öğrenilmesiyle beraber onun daha geliştirilmesi gerekir. Bunun için olumlu ortam ve siyasi destek olmalı, özellikle eğitim için gerekli maddi kaynak temin edilmelidir. Gelişmeye karşı direnmek yerine onun benimsenmesi, bilgi ve teknoloji karşısında kabaca direncin fayda vermediği geçmiş tecrübelerden ders alarak kendilerini geleceğe hazırlamalı ve kendi ayakları üzerinde durabilmek için gayret göstermeleri bölge çıkarlarına daha uygundur.

6. SONUÇ

Karanlıkla aydınlık bir arada mevcut olamadığı gibi, ilimle cehalet de beraber olamayacaktır. Her biri diğerini kendine benzetmek ister. Bu husus, Yusuf Has Hacib'in "*Köpeğe aslan baş olursa, köpekler aslan gibi olur; köpekler aslana baş olursa, aslanlar köpek gibi davranmaya mecbur kalır*" (Has Hacib, 2019) sözüne benzer. Türk medeniyetini temsil eden iki farklı yaşam tarzı vardır ki bunlar arasındaki ilişki Türklerin kaderine derinden etki bırakmıştır. Bunlardan biri bostan medeniyetini temsil eden yerleşik hayatı benimsemiş Türk toplumlarıdır. Bunlar canlıların hayatta kalabilmesi ve gelişmesi için güneş ve suyun rolü nasılsa, bilgi ve eğitimin de toplumun hayatı ve ilerlemesinde o kadar ehemmiyetli olduğunu benimsemiştir. Yönettiği coğrafyalarda şehir ve kasabaları kurmuş, tarımı geliştirmiş, ticaretin gelişmesine önem vermiş, özellikle bilgi ve eğitime yatırım yaparak insan kalitesinin gelişmesine oldukça önem vermiştir. Bu yüzden yerleşik Türkler elde ettiği başarılar, sahip olduğu yüksek medeniyet, icat ve fikir açısından insanîyet tarihine büyük katkılarıyla yüzlerce yıl insanlığa önderlik yapmıştır. Türklerdeki diğer bir yaşam tarzı hayvan beslemeyi esas geçim kaynağı olarak bildiğimiz ve bozkır medeniyetini temsil eden Türk toplumlarıdır. Bunlar geçmişte, askeri açıdan oldukça başarılı, bozkırlarda çok geniş topraklara yayılmış ve büyük devletler kurmayı başarmıştır. Ancak, bozkır Türkleri eğitimle fazla ilgilenmediği için, geçmişinden geriye fazla bir şey miras olarak bırakamamıştır. Hatta kendi tarihleriyle ilgili yazılı eserler bile ortaya koyamamıştır.

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

Türkistan birkaç bin yıl önce şehir devletlerinin gelişmesiyle başlayan, Turan, Tabgaç ve Kuşan devleti döneminde yüksek medeniyet inşa etmiştir. Fakat Ak-Hunlar ve Gök-Türkler döneminde, medeni hayatın tahrip edilmesi ve ilgi gösterilmemesi gibi sebeplerden dolayı medeni hayatta gerileme yaşamıştır. İkinci Gök-Türk döneminde medeni hayatta bazı gelişmeler (yani Orhun Yazıtları gibi) olsa da devlet iç karışıklık nedeniyle parçalanmış, Arap ve Çin istilası karşısında Türk toplumu yok olma tehlikesine maruz kalmıştır. Fakat Uygur devletinin kurulması, özellikle Moyonçur Hakanın dâhice yönetimi, yüksek askeri yeteneği sayesinde Türk coğrafyası hem Çin istilasından hem de Arap işgalinden kurtulmuş ve Türkler tekrar birliğe kavuşmuştur. Moyonçur'un toplumsal ve medeni hayatta başlattığı reformlarla Türkler eşi benzeri görülmemiş toplumsal bir gelişme sürecine girmiştir. Bunu sonraki dönemlerde Saltuk Buğra Han ve Timur gibi büyük dahi ve bilge Hakanların uyguladığı reformlar izlemiş, Türkistan siyasi, iktisadi ve ekonomik açıdan adeta dünyanın merkezine dönmüştür. İlim ve medeniyet açısından yüzlerce yıl dünyaya yön vermiştir. 8-17. yüzyıl arasında Türkistan medeniyeti Kırgızlar, Moğollar gibi bozkır kabilelerin bozgununa maruz kalmışsa da, Türkistan kendini toparlayabilmiş ve ilerlemeye devam etmiştir. Ancak batı Türkistan'da Özbek istilası, Doğu Türkistan'da Kalmuklar istilası ve bunların yardımcıları cahil dervişlerin tahribatı, bunların cehaleti halka zorla meşrulaştırarak dayatması ve medeniyete yaptığı düşmanlığı Türkistan için bir yıkım olmuştur. Böylece Türkistan kendi elleriyle kendini yabancı ülkelerin istilası ve sömürüsüne hazırlamış, günümüze kadar eski ihtişamını tekrar elde edememiştir. Günümüzde Türkistan'daki bağımsız Türk devletleri geçmiş acı tecrübeler yaşamış olmasına rağmen hala kendi aralarında dayanışma ve milli şuur eksiktir. Bilgi ve teknolojik gelişmeye yeterince önem vermemekte, toplumsal köklü reform yaparak her açıdan kendilerini modernleştirme ve güncelleştirmeye aldırış etmemekle birlikte hırs dolu dünyada toplumun geleceğini tehlikeye atmaktadır.

Sonnotlar

¹ Alp Er Tunga'nın babası Tur tarafından kurulmuş devletin ismidir. Tarihi kaynaklara göre M.Ö 7 ile 6. Yüzyıl arasında kurulduğunu bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacib gibi Türk bilim insanları Turan devletinden bahsetmiştir. Hint kaynakları "Saka", İran kaynakları "Turan" ve Yunan kaynakları "Masagit" olarak isimlendirmiştir. Alp Er Tunga, Tomris ve Şu gibi Turan Hakanlarıyla ilgili destanlar günümüze kadar ulaşmıştır.

² Bostan medeniyeti genelde Altay dağları ve Kıpçak bozkırlarının güneyinde yaşamış, tarım, bahçecilik, zanaat ve ticaretle uğraşan şehir ve kasabalarda yerleşik olarak yaşam süren Türk toplumlarının sahip olduğu medeniyettir.

³ Mu kıtasına ve Eski Uygur İmparatorluğu dönemine ait eserlerin ortaya çıkması Türk medeniyetinin 10 bin sene öncesinde yüksek uygarlığa sahip olduğu, Babil, Mısır, Hint, Amerika vb. uygarlıkların ortaya çıkmasında Eski Uygur uygarlığın büyük etkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Çin'in gizlediği ve araştırmaya kapattığı Eski Uygur dönemine ait piramitlerin tarihi 10 bin seneyi geçtiği ve Mısır

piramitlerinden binlerce yıl daha önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha önemli olanı bu Piramitlerin duvarlarının Eski Uygur Türklerine ait yazılarla süslediği olup, Türklerde yazı kullanımının başlangıç tarihinin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Detaylı bilgi için: James Churchward gibi araştırmacıların eserlerine bakabilirsiniz.

⁴ İdi Kut Uygurları kendilerini Orhun Uygur devletinin varisi ve devamı olarak görmüştür.

⁵ Burada kastedilen Özbekler bir Moğol-Kıpçak kabilesidir. Günümüzdeki Özbekler ise Batı Türkistan'daki yerleşik Türk kavimlerine 1924 yılında Sovyetler Birliği yönetimince Türk kimliğini yasaklayarak, her boydan suni millet üretme politikasıyla verilmiş isim olup Sovyetler Birliği parçalandıktan sonra bile günümüze kadar benimsenerek kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulkadir, Amir et al. (2015). "The Origins Of Uyghur Medicine: Debates And Perspective". *Journal Of Traditional Chinese Medical Science*. (2): 217-226.
- Albayrak, A., ve Akdümbek Atan, B. (2019). "Hükümlülerde Kader ve Kadercilik". *Kader*. 17 (1): 124-152.
- Alkan, C. (2018). *Türk İslam Bilginleri*. Kamer Yayınları. İstanbul.
- Alkan, C. (2018). *Türkistan Tarihi ve Medeniyeti*. Kamer Yayınları. İstanbul.
- Almas, T. (1986). *Hunlarning Qisqicha Tarihi*. Kaşgar Uygur Neşriyatı. Kaşgar.
- Almas, T (2013). *Uygurlar*. Selenge Yayınları. İstanbul.
- Al-Tirmidhi. (1983). *Hadith Al-Tirmidhi*. Çev. S. M. MadniAbbasi. International Islamic Publishers. Karachi.
- Bakı, A. (1992). "Al Khwarizmi's Contributions To The Science Of Mathematics: Al Kitab Al Jabr Wa'l Muqabalah". *Journal of Islamic Academy of Sciences*. 5(3): 225-228.
- Brose, M. (2016). *Medieval Uyghurs of The 8th through 14th centuries*. Oxford Research Encyclopedia Of Asian History. Oxford University Press.
- Buğra, M. (1998). *Doğu Türkistan Tarihi*. Emek Ofset LTD. Ankara.
- Czarplicka, M. (1918). *The Turks of Central Asia: in History and at the Present Day*. At the Clarendon Press. Oxford.
- Darwin, J. (2007). *After Tamerlane: The Global History of Empire since 1405*. Penguin Books. London.
- Dixon, S. (1999). *The Modernisation of Russia, 1676-1825*. Cambridge university press. Cambridge.
- Djalili, M., ve Keller, T. (2009). *Yeni Orta Asya Jeopolitiği*. Çev. Reşat Uzman. Bilge Kültür Sanat Yayınları. İstanbul.
- Dobczansky, M. (2020). "Central Asia's Golden Age (800-1100): Why it Happened, why it Ended". *Wilson Center*. Erişim Tarihi: 15.06.2020. <https://www.wilsoncenter.org/publication/central-asias-golden-age-800-1100-why-it-happened-why-it-ended>].

Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi Ve Düşüşü Üzerine

- Farabi, E. (2019). *İdeal Devlet*. Çev. Ahmet Arslan. Kültür Yayınları. İstanbul.
- Farabi, E. (2020). *Mutlulğun Kazanılması*. Çev. Ahmet Arslan. Kültür Yayınları. İstanbul.
- Findley, C. (2005). *The Turks in World History*. Oxford University Press. Oxford.
- Has Hacib, Y. (2019), *Kutadgu Bilig*. Çev. Ayşegül Çakan. Kültür Yayınları. İstanbul.
- Haydar Köregan, M. (2007). *Tarihi Reşidi*. Cinben Yayıncılık. Ürümçi.
- Higham, C. (2004), *Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations*. Facts On File. USA.
- Hua, Ang Kean. (2016). “Science, Technology and Innovation Based Religious: an Analysis”. *International Journal of Science and Technology Research*. 5 (2): 21-24.
- Hughes, S. (2011). “Went West”. Erişim Tarihi: 11.05.2020. https://www.upenn.edu/gazette/0111/PennGaz0111_feature2.pdf].
- Kamberi, D. (1999). “A Survey Of Uyghur Documents From Turpan And Their Importance For Asian And Central Eurasian History”. *Central Asian Survey*. 18(3): 281-301.
- Kasım, M. (2020). “Çin ve Amerika Rekabetince Orta Asyanın Konumu”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. (46): 302-3015.
- Kuran. (2010). English Translation by: Al-Muntada Al-Islami, Al-Muntada Al-Islami Trust.
- Lei, W. (2017). “The First Chinese Travel Record on the Arab World: Commercial and Diplomatic Communications during the Islamic Golden Age”. *Qiraat*. (7): 1-50.
- Mahmut, N. (2015). “Uygur Türklerinde Geçmişten Günümüze Hafız Ve Sazendeler”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. (5): 41-45.
- Mohammademin, A. (1997). *Uygur Felsefe Tarihi: Omumi Bayan* Halk Nesriyatı. Urumçi.
- Mohammademin, A. (2002). *Qadım Merkezi Asiya*. Halk Neşriyatı. Urumçi.
- Mohammademin, A. (1981). *Uyghur xelq klassik muzikisi On ikki muqam haqida*. Beijing.
- Sarianidi, V., ve Dubova, N. (2014). “Types of Graves at Gonur Depe Bronze Age Site in Turkmenistan”. *Proceedings 9th ICAANE Basel*. (2014): 615–626.
- Sayrami, M. (1986). *Tarihi Hemidi*. Milletler Neşriyatı. Urumçi.
- Starr, S. (2013). *Lost Enlightenment*. Princeton University Press. USA.
- Tizzano, F. (2017). *The Great Kumurajiva (344-413) And His Thanscreation Of The Lotus Sutra: Embodying Translation As Life Itself*. Paris: İn Tomiche, Anne (ed): *Comparitive Literatüre As Criticak Approach*, Collection Rencontres.
- Toğan, Z. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Endgru Yayınları. İstanbul.
- Unesco. (2000). *History of Civilisations of Central Asia*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation. Paris.

- Weinerman, E. (1993). “The Polemics between Moscow and Central Asians on the Decline of Central Asia and Tsarist Russia's Role in the History of the Region”. *The Slavonic and East European Review*. 71 (3): 428-481.
- Yesevi, H. (2016). *Divan-ı Hikmet*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. Türkistan.

SOĞMATAR

SOGMATAR

COGMATAP

Yusuf ALBAYRAK*

ÖZ

Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 70 km. güneydoğusunda, Tek Tek dağları üzerinde yer alan Soğmatar, su kaynaklarının çokluğu nedeniyle Kalkolitik Çağ'dan başlayıp, Orta ve Erken Tunç Çağı, Demir Çağı (M.Ö I. Bin), Roma Dönem ve İslami Dönem'den günümüze kadar kesintisiz yerleşim görmüş, özellikle M.S. 2. yüzyılda Ay Tanrısı Sin'e tapınım ile ön plana çıkmış bir yerleşimdir. Daha çok bir kült merkezi özelliği taşıyan Soğmatar'ın, tapınım alanı olarak kullanılması yanında, Erken Tunç Çağı'nda ve Roma Döneminde bir Nekropol alanı olarak da kullanılmıştır. Yerleşimin ortasında bulunan höyüğün varlığı buranın hem kült merkezi hem de yerleşim özelliği taşıdığını göstermektedir. Erken Tunç Çağı'nda yapılan Nekropol alanındaki kaya mezarlarının bazıları Roma döneminde değiştirilerek tekrar kullanım görmüştür. Kuyu girişli planda açılan bu mezarlar Roma döneminde kuyu giriş kısmı güneye doğru genişletilerek merdivenli koridorlar açılmış, giriş kısmı genişletilmiş ve 3 duvara ölülerin konduğu duvar hücreleri açılmıştır. Bazı mezarların bazıları bu değişim sırasında yarım bırakılmış, bu yüzden bu mezarlar hem Erken Tunç Çağı hem de Roma dönemi kaya mezarı mimari özelliği göstermektedir. Alçak kayalık tepelere sahip olduğu için sayısız taş ocağı da yer almaktadır. Antik dönemde ana kayaya açılan su kuyuları ise bugün hala kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kült Merkezi, Sin Kültü, Nekropol, Anıt Mezar, Rock Tomb.

ABSTRACT

Located on the Individual Mountains, about 70 km. southeast of Şanlıurfa provincial center, Soğmatar, starting from the Chalcolithic Age due to the abundance of water resources, the Middle and Early Bronze Age, The Iron Age (Bc I. Bin), the Roman period and the Islamic period until the present day uninterrupted settlement, especially in the 2nd century AD. In the 19th century, the moon came to the forefront with the worship of the God of Sin. In addition to being used as a temple area, Soğmatar was also used as a necropolis area in the Early Bronze Age and roman times. Some of the rock tombs in the necropolis area built in the Early Bronze Age were replaced during the Roman period and were reused. These tombs, which were opened in the well-entrance plan, were extended to the south during the Roman

* ORCID: [0000-0002-2001-6718](https://orcid.org/0000-0002-2001-6718) Doç.Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. ANKARA. albayrakusuf555@hotmail.com

Sogmatar

period, the well entrance part was extended to the south, the stairway corridors were opened, the entrance part was expanded and the wall cells where the dead were placed on 3 walls were opened. Some of the tombs were left unfinished during this change, so these tombs show architectural features of both the Early Bronze Age and the Roman rock tombs. There are also numerous quarries because of its low rocky hills. Water wells opened to bedrock in antiquity are still used today.

Keywords: Cult Center, The cult of Sin, Nekropol, Funerary monument, Rock Tomb.

АННОТАЦИЯ

Согматар расположен примерно в 70 километрах к юго-востоку от центра города Шанлиурфа, водные ресурсы в изобилии, начиная с эпохи каколитов, среднего бронзового века и раннего железного века (I тысячелетие до н.э.), римского периода и исламского периода до наших дней. Он был заселен, особенно во II. в.н.э, он вышел на первый план с поклонением Луне Бога Греха. Наряду с использованием в качестве места поклонения, Согматар использовался как некрополь в раннем бронзовом веке и римском периоде, некоторые из скальных гробниц в районе некрополя, построенных в раннем бронзовом веке, были использованы повторно, в римский период, эти гробницы, которые имеют колодец у входа, были открыты в римский период, путем расширения входной части с юга, были открыты коридоры с лестницами, входная часть была расширена, и стенные кельи были открыты в 3 стенах, где были размещены мертвые. Некоторые гробницы были оставлены незавершенными во время этой перестройки, поэтому в этих гробницах видны архитектурные особенности скальных гробниц как раннего бронзового века, так и римского периода, в связи с тем, что они имеют невысокие скалистые холмы. Водяные колодцы, открытые до основания в древние времена, используются и сегодня.

Ключевые слова: Культовый центр, культ греха, некрополь, мавзолей, скальная гробница.

1. Introduction

The kingdom of Edessa¹ within the borders of Soğmatar, 60 km. southeast of today's Şanlıurfa province, Harran district 40 km. northeast of the mountains of Tektek is located in a place where important springs. H. Pogonon, the French consul who visited Soğmatar in the early 1900s, said that "there is no permanent settlement here, but that the Bedouins serve as a rallying point to irrigate their animals" (Pogonon 1907: 12). This is supported by the fact that water wells drilled on the bedrock, numbering 10 today, are still being used by the villagers. After 1950, the number of households in Soğmatar, which was heavily settled, reached 100. During this settlement, many ancient buildings were destroyed. The area where Soğmatar is located consists mostly of rocks in the form of low hills. At the entrance to the area there is a necropolis area at the foot of the low hill on the right. Further on, there are reliefs and inscriptions on the hill to the south of a mound and mound (Fig. 1). There are rock tombs on the hill ridges to the north and south of the mound and on the hills to the west. These tombs are concentrated in a circle around the Mound. The further

¹ A kingdom of Northern Mesopotamia between the Tigris and Euphrates rivers was the kingdom founded by the Arami people in 132 BC. This kingdom was called Osroene or Abgar, see Duval 1975, 36.

away from the mound, the fewer graves. It is noteworthy that the entrance of all of these tombs looks at the mound and therefore the reliefs on the hill behind the mound. Another feature is that there are no rock tombs in hills that do not see the mound. The spaces carved into the bedrock, which has a very large entrance in Soğmatar and which have niches inside, which we can call the Sanctuary, have recently been used as residences (Fig. 2).

2. Worship of the Moon God Sin

Pognon (Pognon 1907), Segal (Segal 1953: 1954: 1967), Drijvers (Drijvers 1972, 1980; Drijvers and Healey 1999) and Albayrak (Albayrak 2015) stated that Soğmatar was a holy site. As evidence for this, they show reliefs and inscriptions in Soğmatar. Two of these reliefs and inscriptions are located on the bedrock on the north side of a hill with no rock tombs just south of the mound. The 2 reliefs here belong to a standing man on the right, depicted from the front. This relief is set in a two-digit frame with arches, two columns. It is 1.10 m. high. Around the head of the relief, the head-like branches are spreading. The right arm, which joins the torso at the hip level, is bent and extends slightly forward. On his right elbow, it carries an unidentified object. His suit extends to his knees. On the right side of the relief, outside the frame, there is an inscription. The inscription reads, “*God ordered This image to Ma 'na on the thirteenth day of The Month of Adar (March) in 476 (A.D. 165)*” (Drijvers 1972: 11,12). The other relief is a bust carved into the rock on the right side of the standing relief. The bust is placed in a niche. Behind the shoulders of the bust is a crescent with the ends extending upwards. On both sides of the bust, there are inscriptions outside the niche. In one of the inscriptions, “*Šila, son of Šila, made this bust for the god Sin in memory of the life of Tirdat and his brothers, son of Adona*”. In the inscription on the left side of the bust, the name of god is pronounced as in the inscription in the relief of the man standing and is mentioned only as “*god*”. The inscription reads: “*Zakkai, son of Kuza, and his children should be remembered before God*” (Drijvers 1980: 123; Drijvers and Healey 1999: 89). This bust is understood from the inscription on the left that Harran is the moon god Sin. The presence of the moon motif, the symbol of Sin, on the upper side of the bust shoulder supports this (Segal 1954: 55). The existence of the Cult of Sin in Soğmatar is frequently emphasized in the inscriptions. In these inscriptions, the name Maralaha, which is described as “*lord of the gods*” next to Sin, is also read (Drijvers 1980: 75-78; Drijvers and Healey 1999: 78). Most of the inscriptions that Maralaha passed were unicated in Soğmatar. As in the inscriptions next to the reliefs mentioned above, just south of the mound, one of the inscriptions on the north ridge of the hill said, “*Remember Absimya, son of Commander Adona. Remember in front of Maralaha. Absimia's sons Tridates and his father should be remembered*” (Drijvers 1972: 13.14; Drijvers 1980: 124). In Soğmatar, two more inscriptions with Maralaha's name were unwritten. The dates are also given on these two inscriptions. The dates are the same as the date of the inscription of the male relief located nearby. In one of the inscriptions written on the same date and month, “*In Šebat (February) of 476 (A.D.) I, the Arab governor, Tridates, son of Adona, this altar and column for*

Sogmatar

Maralahe, sir, for my king and his children, for my father Adona, my own life, my brothers and sisters I did and planted it for my children” (Segal 1967: 294) while in the other “476 (A.D. 165) in February I built and raised this monument on this blessed hill by Adona’s son Maniš and Ma’na and Alkur and Belbena and Alkur, his brother, the person who was fed and raised in this blessed hill We’ve put a throne on it. Let him be the ruler after Tridates and give the throne to that person. Then he’ll get his reward from Maralahe. And if he withdraws the throne and the monument is destroyed, God knows about it” (Drijvers 1972: 8; Drijvers 1980: 126). Human reliefs and inscriptions depicted standing on the southern, north and west walls of the cave, which is now called Pognon cave, identified by Pognon in Soğmatar. The inscriptions say the governors of the period, the names of their children and for whom these reliefs were made (Pognon 1907: 23-25). The presence of a crescent symbol of Sin on the upper side of one of these reliefs reveals once again its presence in the Holy Site of Sin in symbiont (Fig. 3).

3. Necropolis Area Rock Tombs:

At the entrance to The Soğmatar there is a necropolis area at the south-facing slopes of the low rocky hill on the right (Fig. 4). Excavations and cleaning in this area, which we started in 2016 under the direction of Şanlıurfa Museum, were completed in 2018. At the end of the studies, a total of 75 rock tombs were unearthed, including 72 in the necropolis area and three on the plain at the highest point of the Necropolis area. All of these 72 tombs in the Necropolis are rock-hollow tombs that were opened in the Early Bronze Age and continued to be used in the Roman period (Fig. 5). According to its architectural features, 50 of these tombs in the necropolis area are early Bronze Age have not been modified. These tombs were probably left by the Romans on purpose or overlooked because they were buried. Because, during our excavations, we found and uncovered the majority of these tombs from the ground at a depth of about 1.00 or 1.50 meters. Twelve of the tombs feature Roman rock architecture. When the Romans arrived at this area, they did not reopen a tomb on the bedrock, they expanded the existing rock tombs and changed them according to their own tomb architecture. We clearly see this change in the difference in workmanship. The well-shaped entrance section was extended to the south and added to the dromos with an open corridor with stairs, the door leading to the burial chamber was extended, and arcaseliums with the dead were placed inside the burial chamber were added (Fig. 6). The number of arcasoliums is three species, one on each wall. Inside, square pits called Botros were opened to the right of the entrance door. The other 10 tombs were left unfinished for any reason while trying to adapt to Roman architecture. During this adaptation, either the dromos were left unfinished, or the number of arcasoliums was left as one or two (Fig. 7). Apart from the necropolis area, one of the three tombs at the top of the necropolis is a rock tomb built during the Roman period and two of them are boat-style tombs carved into the bedrock. The chamber tombs carved into the bedrock of the Early Bronze Age were called “*well-and-room-room tombs*” by Orthmann (Orthmann 1979: 101). All rock tombs with well entrances belonging to the Early Bronze Age in Soğmatar have one

room. The entrance to the well indicates a plan of square, rectangular or circle. The wells inlet width ranges from 1.00 m to 2.50 m. and its depth ranges from 1.50 m. to 2.50 m. The width of the door providing entrance to the burial chamber ranges from 0.50 m. to 0.80 m., between 0.60 m. and 1.00 m. in height and between 0.40 m. and 0.70 m. in depth. Tomb to wellstairs, foot-stepping protrusions and indentations were made to reach the entrance. Some do not have any step-like architecture. A ramp, a single step or two steps were built inside the burial chamber to enter the tomb from the entrance door. The burial chamber differs in plan from square, rectangular and oval. The room height of the sogatar rock tombs ranges from 1.00 m. to 3.00 m., width between 1.50 m. and 4.00 m. and length from 1.50 to 4.50 m. While most burial chambers are left simple, some tombs have tabs on the right and left of the entrance door, and on the opposite wall are altars. The altars were made by processing the bedrock on the wall directly opposite the entrance door, right in the middle of the wall (Figure 8). The height of the altars ranges from 0.70 m. to 1.30 m. from the ground, between 0.60 m. and 0.70 m. in width, and between 0.30 m. and 0.60 m. in depth. The sekiks on the left and right of the entrance door are some of the undep boat style and some are flat. Some of the tabs have channels on them. These canals were built to shed the blood of the victims who were slaughtered for the presentation. The presence of human bones as well as animal bones in these tombs supports this. The doors providing access to the burial chamber were closed with monoblock rectangular stones in the Early Bronze Age and monoblock round stones in Roman period. Entrance side cavities where the monoblock doorstone was placed when the tomb was opened were added. Many grave gifts that helped us date the rock tombs in the Soğmatar Necropolis area have been recovered. The most notable of these gifts is the early Bronze Age miniature child's toy car. Similar ones at Gaziantep Museum (Özgen 1986: 165-171, fig. 2, pl XV/b-c; Sevin 2003: 111), Diyarbakır Museum (San 2009: 599-605, fig. 1-2) and Adana Archaeological Museum (Özgen 1986: 165-171, fig. 3, pl. XVI/a-b) we see this car, four-wheeled and no jogging animals. There is a high visor at the front of the chassis base. The back and side edges of the case are surrounded by a low front. The car is described as visor-low-cased with this form (Fig. 9). Other burial gifts, horse figurines and pieces of the car pulled by this horse, similar to the Şanlıurfa/Gre Virike the bird motif rattle and dozens of graves are presentation containers. Again, goddess figurines dated to the Early Bronze and Middle Bronze Age and praying female figures are also important finds.

4. Rock Tombs Outside the Necropolis Area:

There is one or more rock tombs on rocky hills outside the necropolis area in Soğmatar. These tombs reflect roman architectural features. On 9 hills, there are 9 tombs called vaulted tombs with monumental structures. Today, the monumental structures on these tombs are in ruins and the entrances to the tombs are completely closed, except for two. When Segal came to Soğmatar in 1953, he gave these monumental tombs a number from one to nine, sorting them from west to east, providing information about the architecture of the tombs (Segal 1953: 97). What

Sogmatar

these 9 structures have in common is that they can be used to create a new structure. there are rock tombs carved into the bedrock on the rocky hills and there are monumental tombs with cylindrical, rectangular or square plans on them. The vault part is intact as the present-day GPS 4 the only rock tomb we call it is located on a hill to the northwest of the mound. The vault part is apartment planned. The vault walls are partially destroyed. The cylindrical part has been formed by compiling the stones without mortar. Around eight pilasters were embedded in the outer wall at regular and regular intervals. The cylindrical perimeter has dimensions ranging from 62 cm to 92 cm. in the cut stones on the walls (Segal 1953: 98-99). The rock tomb, located under the tone, has a dromos with stairs, two rooms and 5 arcasolium. The entrance overlooks the southeast, the hill where the moon god Sin is relief. The dromos has 7 stairs and is 8.00 m. long and 1.50 m in width. The entrance door is 1.70 m. high, 1.00 m. wide and 0.60 m. deep. To the right of the entrance door is the hollow, which indentes the doorstone is placed outside. The front room after the entrance is 5.00x4.00 m. in size and 2.80 m. high. This room contains an arcasolium on the east and west walls. From this front room, a door opener 2.20 m. high, 2.00 m. wide and 0.60 m. deep is entered into the other room in the north. This room measures 3.00x3.00 m. and is 2.50 m high. There is an Arcaselium on the east, west and north walls (Fig. 10).

Apart from these vaulted rock tombs, there are 7 more rock tombs on 7 hills. These Roman tombs outside the necropolis area were planned; We can classify 3 arcasolium tombs with dromos with stairs, 5 arcasolium tombs with two rooms with dromos with stairs, 9 arcasolium tombs with 3 rooms with dromos with stairs, and 3-room 3-room tombs with dromos with stairs. The most important and intriguing of these tombs is the rock tomb GPS 1. The tomb has a dromose staircase, 3 rooms and 9 arcasolium. The dromos has 9 stairs and is 7.00 m. long and 1.30 m in width. To the left of the tomb entrance door is the nest of the round monoblock doorstone used to close the door. When the door is opened, the 2.00 m. diameter doorstone is rolled and placed in this nest. A room is entered through the entrance. This room measures 5.00x5.00 and is 2.80 m high. This room has one room to the north, east and west. There are a total of 9 arcasoliums, each room with 3 each. All 3 rooms measure approximately 3.00x3.00 m. (Fig. 11).

5. Quarries:

There are 20 quarries in Soğmatar (Fig. 12a-b). 9 of these quarries are located right next to the vaulted tombs located on 9 hills. It is seen that the vaults in the tombs were made from the quarries located right next to them. Three of the other quarries are located in the hills near the rock tombs and 8 are located near the rock tombs. Located at the western end of Soğmatar, there is a lion figure in drafted on a block with a length of 3.35 m, a width of 3.60 m and a thickness of 80 cm in the quarry on the east back of the hill. It is seen that the statue in question was removed from the rocky area as a block, not completely finished and only the credits were evident, lion, it is sketched on a block with a length of 3.35 m., a width of 3.60 m. and a thickness of 80 cm. This draft lion relief was made in a way that could be a

door lion belonging to the city gates in terms of size. The lion's draft relief was roughly carved and only the head and hind legs and the body part were highlighted. The lion's forelegs are made adjacent and are shown only from the front (Çelik vd. 2019: 136-142) (Fig. 13).

6. Höyük

As a result of our research conducted on the plain between the rocky hills in Soğmatar (Fig. 14), rough-made ceramic fragments from the Chalcolithic Period were seen on the basis of ceramics. These ceramics, which have Chalcolithic Period characteristics, are similar compared to those seen in the Central Euphrates Region. The main settlements where Chalcolithic Period ceramics are seen and comparable in the Central Euphrates Region are Hacinebi (Pearce 2000: 117-118; Stein-Mısır 1994: 145-154), Tilbeş Höyük (Fuensanta-Mısır 1997: 227), Şavi Höyük (Dittmann-Grewe-Huh-Schmidt 2001: 233), Şaraga Höyük (Sertok 2007: 455), Şadi Tepe (Algaze 1989: fig.35). Also called the transition ceramic, the late Chalcolithic end was observed at the beginning of the Early Bronze Age and continued to be seen in the early stages of the Early Bronze Age, and the triangular handle, perforated cooking pots were also found. Tilbeş Höyük, in the north of the Central Euphrates Region, is among the settlements representing the transition in question (Fuensanta-Rothman-Bucak 1998: 209; Algaze 1986: 282). In addition, surface surveys conducted in Birecik and Karkamış Dam Regions identified settlements representing this transition (Algaze-Breuninger-Knudstad 1994: 16-26). Ceramic groups representing the first and second half of the Early Bronze Age are among the materials evaluated. The ceramics, consisting of pink, camel hair and greenish camel-like dough colours that show the characteristics of the period in question and which belong to the Simple Simple Ware (Plain Plain Ware, Plain Ware) group, are extensively handled on almost every side of the mound has passed. Although some of the Early Bronze Age ceramics that belong to the Lean Simple Goods group do not have any decorations and procedures on them, it is quite common, especially in the second phase of Early Bronze Age ceramics in northern Syria and the Southeastern Anatolia region. The Horizontal Band Paint Decoration, Paint Decoration (Combed Wash Ware) and Reserved Primer (Reserved Slip) are among the material mainly found as Plain Simple Ware (Fig. 15). In addition, the Metallic Ware groups of Metallic Ware, which were encountered extensively in the region during the Early Bronze Age III-IV phases, were found extensively in the Early Bronze his era is among the ceramic groups. Although not very dense, fragments from the Iron Age dating back to the 1st Millennium BC are also identified (Matney 2011: 443-463). Daily vessels from the Roman period to the southwest, north and northwest of the mound constitute other ceramic groups recovered. Finally, the group of goods, which were identified as very dense, consisted of large pots with narrow mouths dated to the Middle Ages, especially the glazed ceramics of the Islamic Period, and short and long-necked pots with mouth-to-mouth edges. Finally, although not very dense, flint fragments, especially core and toothparts, are among the collected collection groups.

7. Evaluation and Conclusion:

According to data obtained from the höyük, Soğmatar was inhabited in a very large period starting from the Chalcolithic Age and dating from the Middle and Early Bronze Age, Iron Age (BC 1st thousand) to the present day. As a sacred center, Soğmatar takes its importance from the fact that the pagan (Pagan) religion, which comes from the Assyrians and Babylonians faith, where the moon, sun and planets are considered sacred, and the gods of this religion, “*Maralaha*”, is the center of the lord of the gods. The fact that Maralaha’s name is often mentioned in many inscriptions in Soğmatar is the most important evidence of this. Furthermore, the fact that some busts and reliefs bear the symbol of Harran’s moon god Sin and the mention of Sin in some of the inscriptions further enhances the importance of Soğmatar. In the pagan religion, the moon god Sin is one of the oldest and oldest gods in Mesopotamia. Sin, also known as the lord of the moon, is also a symbol of eternity and abundance. In northern Mesopotamia, Harran has an important place on the historical stage with centuries of activity of this cult (Ozfirat 1994: 72-84). Soğmatar was also used as a necropolis during the Early Bronze Age and Roman times. Over 100 rock tombs that we have identified in this area clearly show this. It is also important that the necropolis area, where the well-style chamber tombs carved into the bedrock dating back to the Early Bronze Age, are seen as the most common number in Anatolia, in Soğmatar. The chamber tombs carved into the bedrock of the Early Bronze Age were called “well-and-room-room tombs” by Orthmann (Orthmann 1979: 101). Giving this name is given between the surface and the door entrance of the burial chamber at the entrances of these tombs, widths 1.00 to 2.00 m., depths 1.50 to 3.50 m. and vertical well, which can be cascading or stepless, with plans or sections between square and circle (Meyer 1991: fig. 11, 15). Well-drilled room tombs in Soğmatar are common in Syria in the Early and Middle Bronze Ages. A cemetery 800 m southwest of Tell As uncovered a tomb with 8 well entrances (Du Messil Du Buisson 1927: 185-6). Also in Northern Syria in Ansari (Suleiman 1984: 2), Tell Hadidi (Dornemann 1978: 25), Selenkahiye (Van Loon 1968: 26), and Early Cyprus. During the Bronze Age, we saw chamber tombs with well-drilled in Vounos, Lapatsa and Lapitkos (Dikaios-Steward 1962: 217-222). Chamber tombs, which are common tomb seissions of the Bronze Age, emerged in the early stages of the Bronze Age with the Prince tombs of Alacahöyük (Özgüç 1948: 40-47). Throughout the entire Era, chamber tombs carved into the rocks common in northern Syria affected the Southeastern part of Anatolia (Orthmann 1979: 101). In southeastern Anatolia; Room burial tradition is observed at Oylum Höyük, Leylit Höyük, Gedikli-Karahöyük, Tilmen Höyük and Titriş Höyük (Woolley 1914: 87-93). The closest example to the one-room rock tombs with well entrances in Soğmatar is the one-room rock tomb with the well entrance in Gaziantep-Oğuzeli (Engin-Beyazlar 2010: 20). The burial chambers in Soğmatar show a rectangular, square and oval plan. Rectangular-planned chamber tomb in Shamseddin (Meyer 1991: 158), Tawi (Orthmann 1979: 103), oval-planned chamber tomb in Ansari (Suleiman 1984: 2),

Cyprus Vounos, Lapatsa and Lapitkos (Dikaios-Stewart 1962: 217-22), rectangular and oval-planned chamber. We see it in Halawa (Orthmann 1981, 49, 50).

All of the rock tombs seen in the hills outside the necropolis area in Soğmatar show the architectural plan of the Roman rock tomb (Albayrak and Çelik: 2019, 56; Çelik 2014: 315; Çelik 2015: 83; Çelik 2016: 413-414; Çelik 2018: 57).

The tombs are planned as entrances, doors and interiors. All the graves are dromos with stairs. Dromo, which has been seen since the last Bronze Age, was found in the Tombs of Gedikli and Kırıskal Höyük (Orthmann 1979: 101) in the Muskebi Necropolis (Özgünel 1987: 535) in Western Anatolia, in Burdur/Kibyra (Başer 1990: 235), in the 6th century BC. We also see kelenderis (Gilindere-Aydıncık) Necropolis (Zoroğlu 1994: 23-45), Şanlıurfa Kale Eteği Necropolis (Albayrak 2017: 281) and Kızılkoyun Necropolis (Albayrak 2019: 330). In addition to being a religious, political center and necropolis area, Soğmatar attracted attention with its sacred areas and living spaces carved into bedrock. A.D. 2. In the 3rd century AD, the 1st century AD. This sacred site, which remained important until the 19th century, lost its importance with the spread of Christianity.

Bibliography

- Albayrak, Y. 2015. “Soğmatar Kült Merkezi ile İlgili Yeni Öneriler”, *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2: 179-194.
- Albayrak, Y. 2017. “Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü Kaya Mezarları”, *Karadeniz Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 36: 279-289.
- Albayrak, Y. 2019. *Göbekli Tepe’den Edessa’ya Şanlıurfa*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Albayrak, Y. 2020. “Soğmatar Nekropolü Roma Dönemi Kaya Mezarları”, *Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı*, Ege Yayınları, İstanbul: 19-28.
- Albayrak, Y. – Mutlu, S. İ. 2014. “Soğmatar Kutsal Alanı Ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması, 2012.” *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 27-31 Mayıs 2013 Muğla. 2. Cilt, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Yayın No. 163/2, Muğla, 337-352.
- Albayrak, Y. & Çelik, B. 2019. “Soğmatar Çevresi Kaya Mezarları”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 43: 255-261.
- Albayrak, Y. – Mutlu, S. İ. – Mutlu, S. – Çelik, B. 2019. “Soğmatar’da Sunaklı Kaya Oyuğu Mezarlar”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 41: 263-274.
- Algaze, G. - Breuninger, R.- Knudstad, J. 1994. “The Tigris-Euphrates Archaeological Resonnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas”, *Anatolica*, 20: 1-96.
- Algaze, G. 1986. “Kurban Höyük and the Late Chalcolithic Period in the Northwest Mesopotamian Periphery: A Preliminary Assessment”, Ed. U. Finkbeiner ve W. Röllig, *Gamdat Nasr Period or Regional Style?*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1986, 274-315.

Sogmatar

- Algaze, G. 1989. "A new Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Resonnaissance Project", *JNES*, 48, 1: 241-282.
- Başer, S. 1990. "1988-1989 Yılları Kibyra Kurtarma Kazıları", *I. Müze. Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 235-259.
- Çelik, B. 2014. "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2013.", 36. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 02-06 Haziran 2014 Gaziantep, II. Cilt, 311-328.
- Çelik, B. 2015. "Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması" *Belgü*, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Edebiyat fakültesi Dergisi, Sayı II: 87-108.
- Çelik, B. 2016. "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2014.", 37. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1-15 Mayıs 2015 Erzurum, II. Cilt, 409-426.
- Çelik, B. 2018. "Şanlıurfa İli Neolitik Dönem Yüzey Araştırması, 2018" *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 40: 52-63.
- Çelik, B – Mutlu, S. İ. – Mutlu, S. 2019. "Şanlıurfa'daki Soğmatar Kült Alanından Bir Aslan Kabartması Taslağı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 41: 136-143.
- Dikaios, P – Stewart, J. R. 1962. *The Stone Age and Early Bronze Age in Cyprus. The Swedish Cyprus Expedition*, IV, 1A. Lund. The Swedish Cyprus Expedition.
- Dittmann, R. C. - Grewe, C - Huh, S - Schmidt, C. 2001. "Şavi Höyük Yüzey Araştırması" Ed. N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu, *İlsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 2001, 233-262.
- Dornemann, R. H. 1978. "Tell Hadidi: A. Bronze Age City on the Euphrates." *Archaeology*, 31/6: 20-26.
- Drijvers, H. Jan W. 1972. *Old Syriac (Edesseean) Inscriptions*, E.J. Brill, Leiden.
- Drijvers, H. Jan W. 1980. *Cults and Beliefs at Edessa*, E.J. Brill, Leiden.
- Drijvers, H. Jan W. and Healey, F. J. 1999. *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Oshroene: Text, Translations and Commentary*, Koninklijke Brill NV, Leiden.
- DU Mesnil DUB. 1927. "Les ruines d'el-Mishrifé, au Nord-est Homs (Ėmèse)." *Syria*, 8: 13-33.
- Duval, R. 1975. *Histoire D'édessa, Politique, Religieuse et Littéraire*. Amsterdam.
- Engin A. - Beyazlar A. 2016. "Bir Erken Tunç Çağı II-III Kaya Oyuğu Mezarı ve Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular", *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art&Humanities Journal* Volume 5: 1-44.
- Fuensanta, J. G. - Mısır, A. 1997. "Excavations at Tilbeş Höyük: The 1996 Season", *KST*, 19, 1: 227-244.
- Fuensanta, J. G. – Rothman, M. S. - Bucak, E. 1998. "1997 Salvage Excavations at Tilbeş Höyük", *KST*, 20,1: 207-218.

- Matney, T. 2011. "The Iron Age of Southeastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: 10.000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman and Gregory McMahon, Oxford University Press, 443-464.
- Meyer, J. W. (1991) *Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. Im syrischen Euphrattal, 3. Ausgrabungen in Samseddin un Djerniye*. Bonn: Saarbrücker Druckerei und Verlag (Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie, Herausgegeben von Winfried Orthmann Band 3).
- Mutlu, S. İ. – Albayrak, Y. 2018. "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültünün Varlığı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı 37: 133-144.
- Orthmann, W. 1981. *Halawa 1977 bis 1979*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH. (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde herausgegeben von Rolf Hachmann und Walter Schmitthenner, 31).
- Orthmann, W. 1979. "Burial Customs of the 3rd Millenium B. C. İn Euphrates Valley." J. C. Margueron (Ed), *Le Moyen Euphrate: Zone de contacts et d'échanges (Actes du colloque de Strasbourg 10-12 Mars 1977)*. Strasbourg, 97-105.
- Ökse, A. T. ve Görmüş, A. 2008. "Gre Virike'de Bulunan Bir Kuyu Mezar ve Mezar Eşyası Arasında Ele Geçen Bir Pişmiş Toprak Çingirak", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2008/1: 7-19
- Özfirat, A. 1994. *Eskiçağda Harran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 72-84
- Özgen, E. 1986. "A Group of Terracotta Wagon Models from Southeastern Anatolia", *Anatolian Studies*, 36, London 1986, 165-171
- Özgüç, T. 1948. *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII: seri- No. 17)
- Özgünel, C. 1987. "Selçuk Arkeoloji Müzesinde Saklanan Bir Myken Pyxis'i ve Düşündürdükleri", *Belleten* LI sa. 200: 530-540.
- Pearce J. 2000. "The Late Chalcolithic Sequence at Hacinebi Tepe, Turkey" Ed. C. Marro ve H. Hauptmann, *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires (Varia Anatolica 11) (Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 decembre 1998)*, Paris: Instuut Francais d'Etudes Anatolines d'Istanbul, 115-143.
- Pognon, H. 1907. *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris.
- San, O. 2009. "Diyarbakır Müzesinde Yer Alan İki Adet Pişmiş Toprak Araba Modeli", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, İstanbul, 599-605
- Segal, J. B. 1953. "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", *Anatolian Studies*, Vol. 3: 97-119.
- Segal, J. B. 1954. "Some Syriac Inscrptions of the 2nd-3rd Century A.D.", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 26: 2-36.
- Segal, J. B. 1967. "Four Syriac Inscriptions". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, 293-304.

Sogmatar

- Sertok, K. 2007. "Fruit Stands and the Definition of a Cultural Area around Carchemish", *Euphrates Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, ed. Edgar Peltenburg, Levant Supplementary Series 5. Oxford: Oxbow Books, 238-249.
- Sevin, V. 2003. *Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar Eski Anadolu ve Trakya*, İstanbul.
- Stein, G - Mısır, A. 1994. "Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacinebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations", *Anatolica*, 20: 145-189.
- Suleimann, A. 1984. "Excavations at Ansari-Aleppo fort he Seasons 1973-1980", *Akkadica*, 40: 1-16.
- Van Driel, G. 1983. "Jebel Aruda, The 1982 Season of Excavation-Interim Report", *Akkadica*, 33, 1983:1-26.
- Van Loon, M. N. 1968. "First Results of the 1967 Excavations at Tell Selenkahiye", *Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes*, 18: 21-36.
- Woolley, C. L. 1914. "Hittite Burial Customs." *University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology*, VI: 87-98.
- Zoroğlu, L. 1994. *Kelenderis I*, Ankara.

Fig. 1. Moon God Sin Relief and Inscriptions (Mutlu-Albayrak 2018, fig. 7).

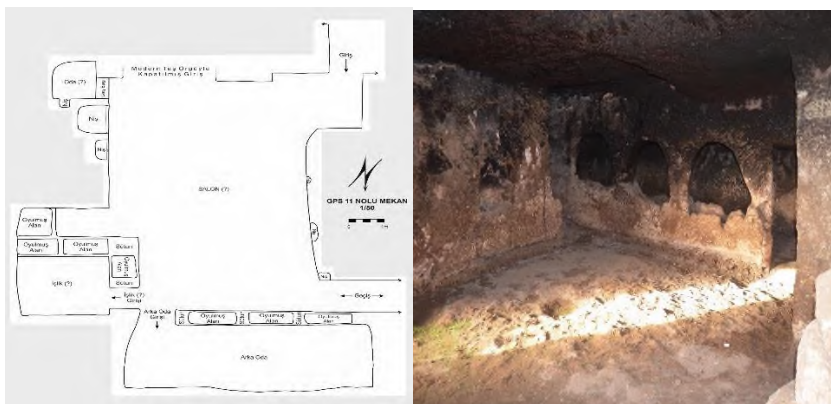

Fig. 2. An Example of Sacred Areas (Albayrak-Mutlu 2014, fig. 3, 4)

Fig 3 Pognon Cave (Albayrak 2019, 184, 185)

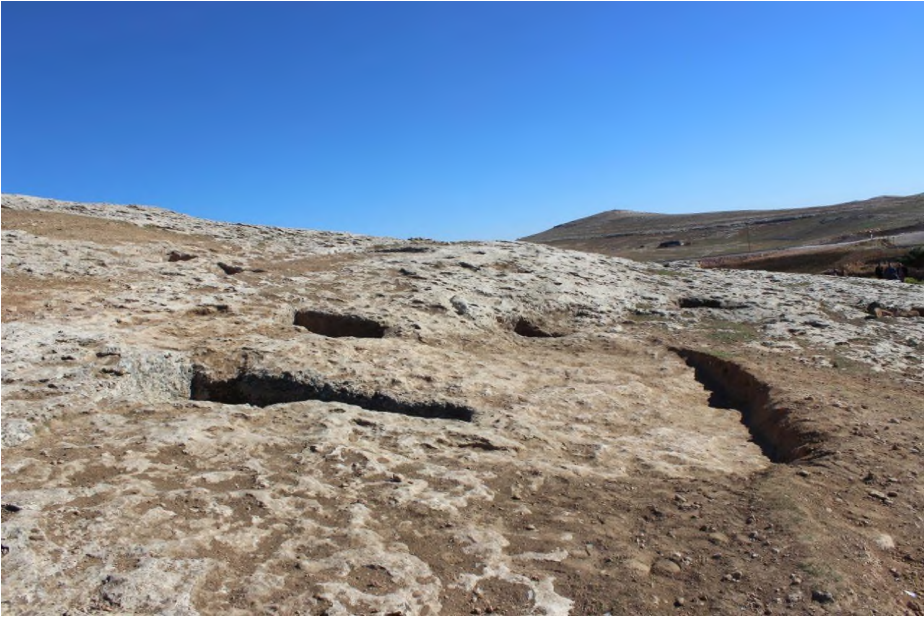

Fig. 4 Necropolis Area (Albayrak 2019, 186).

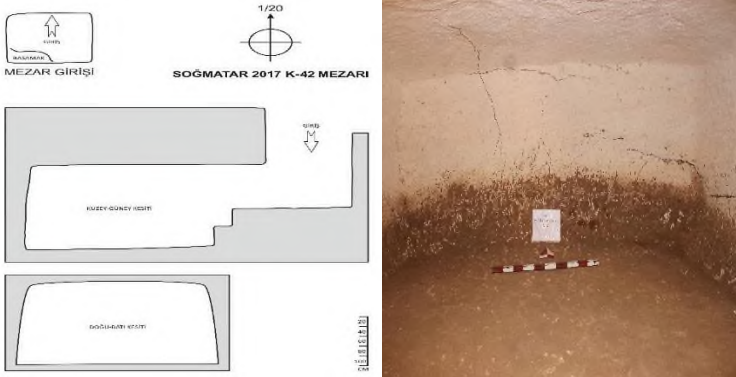

Fig. 5 Early Bronze Age grave plan and burial chamber (Albayrak vd. 2019, fig. 1, 5)

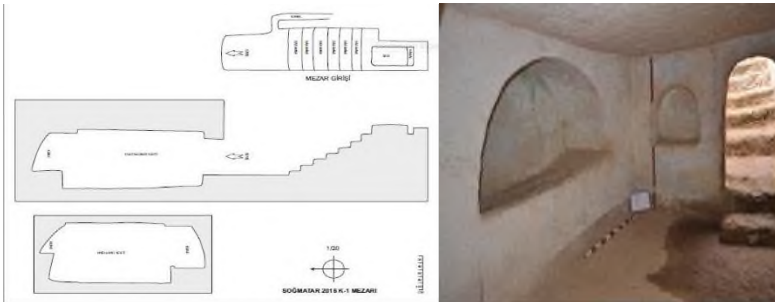

Fig. 6. Roman Rock Tomb plan and grave chamber in the necropolis (Albayrak 2020, fig. 4, 6)

Fig. 7 An example of the Early Bronze Age grave left unfinished during the Roman period (Albayrak 2019, 190).

Fig. 8. Early Bronze Age Grave with Altar (Albayrak vd. 2019, fig. 4).
Fig 9. Miniature Toy Pram (Albayrak 2019, 193).

Fig. 10 Vaulted rock tomb and Plan (Albayrak 2019, 195).

Fig. 11 GPS No. 1 Roman Period rock tomb plan and burial chambers (Albayrak 2019, 197)

Sogmatar

Fig. 12a-b Quarries (Albayrak 2019, 198)

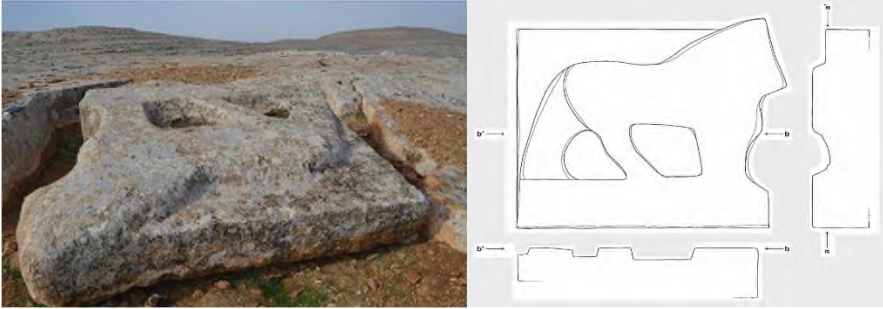

Fig. 13 Lion statue (Çelik vd. 2019, fig. 4- draw. 1).

Fig. 14 Höyük (Albayrak 2019, 200).

Fig. 15 Höyük'ten Seramik Parçaları (Albayrak-Mutlu 2014, fig. 12,13).

**MODELLING OF CITRUS PRODUCTION AND EXPORT PROCESS:
EASTERN MEDITERRANEAN REGION OF TURKEY**

**TURUNÇGİL ÜRETİM VE İHRACAT SÜRECİNİN MODELLENMESİ:
DOĞU AKDENİZ ÖRNEĞİ**

**МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА ПРОИЗВОДСТВА И ЭКСПОРТА
ЦИТРУСОВ: ВОСТОЧНЫЙ СРЕДИЗЕМНОМОРСКИЙ РЕГИОН
ТУРЦИИ**

Hürol ASLAN*
Ertan ZEREYAK**
Sevgi Tüzün RAD***

ABSTRACT

Although the citrus fruits grown in Turkey are table fruits with high export values, the incompatibility between the production methods and the standards demanded by importing countries is one of the primary factor limiting the exportability of the citrus fruits. In this context, there is a need for a horizontal organizational model encompassing the co-ops and unions of producers and exporters to improve the effectiveness of exports.

The aim of this study is to determine the effects of integrated planning within the citrus sector to the competitiveness of Turkey and to form a dynamic system model. With the model to be developed, attempts will be made to test the benefits of the alternative integration models in the regional scales.

This study is made on the citrus exporting firms in Mersin province, which was selected as the sampling area of the eastern Mediterranean Region. For this purpose, out of the 55 firms operating within the provincial borders of Mersin, three firms which manage their own operations from production to final delivery were selected. During the face-to-face interviews done with the firms' representatives, a semi-structured questionnaire form with 12 open-ended questions was used. The data were collected through in-depth interview technique.

* ORCID: [0000-0003-4005-0785](https://orcid.org/0000-0003-4005-0785), Asst. Prof. Dr. Mersin University, Erdemli School of Applied Technology and Administration, Mersin Turkey. freebelion@gmail.com, hurol_aslan@mersin.edu.tr

** ORCID: [0000-0001-7181-8932](https://orcid.org/0000-0001-7181-8932), Asst. Prof. Dr. Mersin University, Erdemli School of Applied Technology and Administration, Mersin Turkey. zereyak@gmail.com, ertan@mersin.edu.tr

*** ORCID: [0000-0003-0111-8417](https://orcid.org/0000-0003-0111-8417), Prof. Dr. Mersin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Mersin Turkey. sevgituzun.rad@gmail.com, srad@mersin.edu.tr

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

It was noted that, despite of certain differences, the firms which were interviewed purchased the fruits needed for exports directly from the producers, before the harvest, and they did the processing in their own facilities. It was understood that, the quality control was done by eye in the orchards, during cutting, at the first entry to processing, and before and during the final loading.

Through the model used in this study, it is concluded that, establishing horizontal integration in regional scales will improve the performances of stakeholders and the time to procure the fruits in the standards demanded by the sector will be reduced when a consolidated purchasing strategy is implemented.

In conclusion, an integrated model where the stakeholders combine their production volumes and strengths in citrus sector will boost the stakeholders' competitiveness and profitability. Since this model will also help reach a certain standard in the production of the fruits, it will increase the amount of fruits fit for exports and help achieve a near-export level of quality in domestic markets, as well.

Keywords: Turkey, citrus, modelling, horizontal integration, exporting, Simio, simulation

ÖZ

Türkiye'de yetiştirilen turunçgil ihracat değeri yüksek sofralık meyveler olmakla birlikte, üretim yöntemleriyle ithalatçı ülkelerin talep ettiği standartlar arasındaki uyumsuzluk turunçgil ihracatının gelişimi önündeki önemli kısıtlardan biridir. Bu kapsamda ihracatta etkinliği artırmak için, içinde üretici ve ihracatçı kooperatif/birliklerin yer aldığı yatay bir örgütlenme modeline ihtiyaç vardır.

Bu çalışmanın amacı; turunçgil sektöründe entegre planlamanın Türkiye'nin rekabetçiliğine etkisini belirlemek ve dinamik bir sistem modeli oluşturmaktır. Geliştirilecek model ile turunçgil işleme süreçlerinde alternatif entegrasyon modellerinin, bölgesel çapta sağlayacağı faydalar sınanmaya çalışılacaktır.

Araştırma Doğu Akdeniz Bölgesi'nden örnek olarak seçilen Mersin ilinde turunçgil ihracatçısı firmalar üzerinde yapılmıştır. Bu amaçla Mersin il sınırları içinde faaliyet gösteren 55 işletmeden, üretimden son teslimata kadarki faaliyetlerini bizzat yöneten üç (3) işletme belirlenmiştir. İşletme yetkilileri ile yapılan yüz yüze görüşmelerde, araştırmacılar tarafından geliştirilen ve 12 açık uçlu sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Veriler derinlemesine görüşme tekniği ile elde edilmiştir.

Araştırma alanında görüşülen firmaların ihracat için gerekli ürünü doğrudan üreticiden ve hasattan önce aldıkları, bazı farklılıklarla birlikte; ihraç edilecek meyveleri işleme firmalarının kendi tesislerinde yapıldığı görülmüştür. Kalite kontrolünün bahçede, kesimde, ürünün işletmeye ilk girişi ile yükleme öncesi ve sırasında gözle yapıldığı anlaşılmıştır.

Araştırmada kurulan model ile bölgesel ölçeklerde yatay entegrasyona gidilmesinin, paydaşların performansını artıracığı, ortak alım stratejisi uygulandığında, sektörün gereksinim duyduğu standartta ürünün tedarik süresinin kısılacığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç olarak; turunçgil sektöründeki paydaşların üretim hacimlerini ve güçlerini birleştirebileceği entegre bir model tarafların karlılığını ve rekabet gücünü artıracaktır. Aynı zamanda bu model, ürünlerin üretiminde belirli bir standarda ulaşmayı sağlayacağından, ihracata uygun ürün miktarını artıracak ve iç piyasada da ihraç ürünlerine yakın bir kalite düzeyi yakalanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, turunçgil, modelleme, yatay entegrasyon, ihracat, Simio, simülasyon

АННОТАЦИЯ

Несоответствие требований к стандартам продукции, определяющихся странами-импортёрами, является главным фактором, ограничивающим возможность экспорта цитрусовых. Данное исследование провозглашает необходимость новой, горизонтально интегрированной модели менеджмента для увеличения конкурентоспособности турецкого цитрусового сектора на мировом рынке.

Исследование сфокусировано на фирмах-экспортёрах цитрусовых в провинции Мерсин, которая была выбрана для репрезентации Восточно-Средиземноморского региона Турции. В ходе переговоров, проведенных с представителями фирм лично, была использована техника полуструктурированного интервью. Сведения были собраны в ходе подробного интервьюирования.

Потенциальные преимущества представленных региональных центров обработки данных в вертикально-интегрированной цепи поставок были протестированы с помощью моделей, созданных в программном обеспечении Simio Modeling Software. Модели сравнили, как двадцать гипотетических фирм с одинаковыми размерами выполняли заказы, получаемые в рамках разных политик заказов. В Модели-1 фирмы старались выполнять заказы обособленно, только из запасов, закупаемых наугад. В Модели-2 фирмы старались выполнять заказы обособленно, исходя только из количеств, указанных в заказах. В Модели-3 фирмы старались выполнять заказы с помощью регионального центра обработки данных, который закупает фрукты бессистемно.

Результаты показали, что фирмы, работающие самостоятельно, смогут выполнять заказы более эффективно посредством плановых закупок на суммы, обозначенные в заказах. Однако закупка обработанных фруктов из регионального центра могло бы сократить время доставки и/или уменьшить количество неиспользованных запасов.

Ключевые слова: Турция, цитрусовые, моделирование, горизонтальная интеграция, экспорт, моделирование, Simio

1. Introduction

The competitive nature of foreign markets has been forcing the producers and exporters to process their agricultural products according to specific global standards. For that reason, those who grow or deal with citrus fruits are now obligated to modify their production and processing methods according to the quality standards demanded by international markets (Paksoy et al, 2016).

Lack of compliance with the production standards demanded by importing countries, such as traces of chemical and pest residues on the fruits, is the primary factor limiting the exportability of the citrus fruits. The standards demanded by the European Union (EU) are especially high, due to the fact that the region is quite self-sufficient, in terms of production, consumption and exportation of citrus fruits. Improving the quality of exported fruits is highly important for entering and/or staying in the EU and other foreign markets.

Turkey's main citrus exports are lemons and tangerines, both of which have been increasing in production in recent years. Besides Russia and Iraq, Turkish citrus exporters are interested in exporting citrus to European countries, but they face strong price competition from other leading supplier countries, especially Spain. According to Turkish exporters, the biggest concern among citrus exporters is the

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

export unit price which has been declining for years, despite the increasing product quality (USDA, 2019).

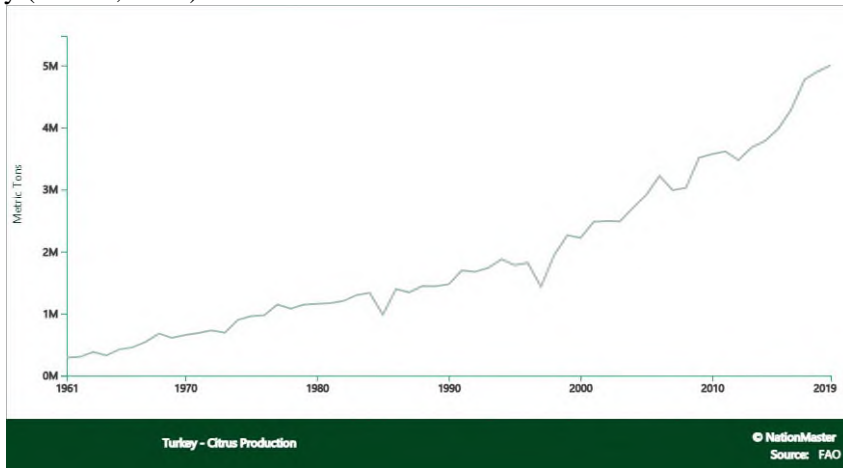

Figure 1. The changes in the citrus production of Turkey across the years (1961-2019)(Nationmaster, 2020)

According to FAO's 2019 statistics, Turkish citrus production grew by 2.1% compared to the previous year, and by 5.8% with respect to the last five years, placing the country at the seventh place among the world producers with a volume of 5,005,524 tons (Nationmaster, 2020). The citrus fruits produced in Turkey are highly exportable, edible types. Turkey's citrus production has increased by 120.6% between the years 2000 and 2018. The breakdown of this production is like 38.8% for oranges (1.9 million metric tons), 33.7% for mandarins (1.65 million metric tons), 22.4% for lemons (1.1 million metric tons) and 5.1% for grapefruits (250 thousand tons) (AKIB, 2019). The changes in Turkey's citrus production volume between the years 1961 and 2019 has been shown in Figure 1. Of the 2.6 million metric tons of citrus exports of Turkey, oranges have the greatest share with 40.1%, with mandarins, lemons and grapefruits following with 29.5%, 22.6% and 7.8% shares, respectively (TÜİK, 2018). According to the last five years' statistics the biggest five importers of Turkish citrus fruits are Russia, Iraq, Ukraine, Romania and Saudi Arabia (AKIB, 2016; AKIB, 2017; AKIB, 2018; AKIB, 2019; AKIB, 2020). Although the production amounted to 5,005,524 tons in 2019, AKIB (2020) reported that exports remained at 1,613,669.7 tons.

This study is born out of the notion that the current levels of Turkish citrus exports fall short of country's production potentials and may not even be sustainable, given the increasingly competitive nature of the international markets. The overall objective is to propose policies that will streamline the supply chains for the citrus fruits and make them more efficient at all stages, from the producing and collecting to the processing, packaging, all the way to making deliveries to the end buyers. For that purpose, the first step will be to examine how some other citrus exporting countries have streamlined or integrated their production, transportation and exportation processes.

Enriquez (1972) notes that marketing of Israel's citrus fruits is under the control of the Citrus Marketing Board. This board is the sole entity authorized and responsible for the sales of citrus fruits in national and international markets and also all the processes associated with the sales. In short, all the movements of the fruits are under the control of the Board. The Board provides for the transportation from the packaging facilities to the ports and finally to the end buyers, by also determining the routes to Europe, Far East, U.S.A. and Canada. This organization is managed through the arrangements between the producers' cooperatives and the Board. Cooperatives collect the fruits from the producers, package them and deliver them to the Board in accordance with the transportation regulations. The Board sets the compulsory standards for the selection, classification and packaging of the fruits, down to the appropriate materials for packaging and binding.

For the Republic of South Africa (Enriquez, 1972), the marketing of citrus products is under the control of the Citrus Board, which handles purchases and sales through the South African Cooperative Citrus Exchange. The Citrus Exchange oversees the agricultural production and meets the growers' needs about the orchards and packaging materials. The citrus fruits are sold in national or international markets through the Exchange. The Exchange controls and manages the supply not only to the global markets, but also to the domestic market. Tight guidelines have been established for all the processes, from the sources of production to making deliveries to the end buyers.

The citrus sector in the United States is largely in the hands of private merchants and growers' cooperatives (Enriquez, 1972). There are two large organizations that handle the production and marketing, in the two regions with the largest production volumes: The California-Arizona Citrus League of the Sunkist Growers and the Florida Citrus Commission. In the overall scheme, the agreements between the merchants and the cooperatives enable the growers to utilize the facilities that will process and market their fruits (Enriquez, 1972). In California, the League of Growers collects 75% of the citrus production and handles the washing, drying, packaging and storing of the fruits (Mülayim, 1992).

Not all countries have integrated their production, processing and sales of the citrus fruits in similar manners. For example, in Pakistan, the citrus fruits sector is dominated by small to medium sized establishments. The sizes of orchards range from 1 acre to 160 acres. In Punjab, the region with the greatest volume of production, the average size is 30.3 acres. The supply chain starts with the producers signing on pre-production contracts. Other actors in the marketing channels of the sector are the commissioners, wholesalers, retailers and the exporters (Siddique, 2018). As noted by Komarek and Ahmadi-Esfahani (2012), the multiple stages of the supply chain in Pakistan, as it is true in Turkey, not only reduces the profitability for the producers, but also makes it difficult and complicated to make decisions regarding the marketing of the fruits.

For Spain, 56% of the total production of citrus fruits go to exports, while 22% is consumed domestically and 17% is processed industrially (Mari and Peris, 2005). Primary buyers of Spain's citrus exports are EU countries, mainly Germany

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

and France. Small sizes of establishments create problems that negatively affects the citrus fruit sector in Spain, despite of the competitive advantage in terms of quality. Higher production costs and the lack of mechanization are other negative factors. Cooperatives are effective in marketing of the fruits with a 34% share, but Mari and Peris recommend that cooperatives consolidate the production fields and rethink the overall management for achieving better productivity at lower costs.

With respect to their operational organizations, the firms which export citrus from Turkey are classified as i. producer-exporter, ii. only exporter, and iii. producer-packager-exporter. 55.2% of the firms fall in the producer-packager-exporter category, while 38.3% are only exporters and 6.5% are both producers and exporters. The firms which are closer to production areas generally purchase directly from the producers, while those further away procure the fruits mostly through traders and commissioners (Budak et al., 2016). The most prevalent forms of integration in Turkey are cooperatives and contractual agricultural production (Demirbaş and Tosun, 2005). In the Mediterranean Region where the citrus production is the greatest, 39.3% of the firms rely on contractual production (Budak et al., 2016). However, because the necessary legal arrangements have not been made, contractual production depresses the prices for the producers. The farmers are basically enslaved in their own fields. Those who provide the inputs demand certain amounts of fruits at the prices they set (Yıldırım, 2020).

When it comes to producers' cooperatives in Turkey, it is seen that they are very few in numbers and most of them do not possess sufficient strength in the marketing of citrus products.

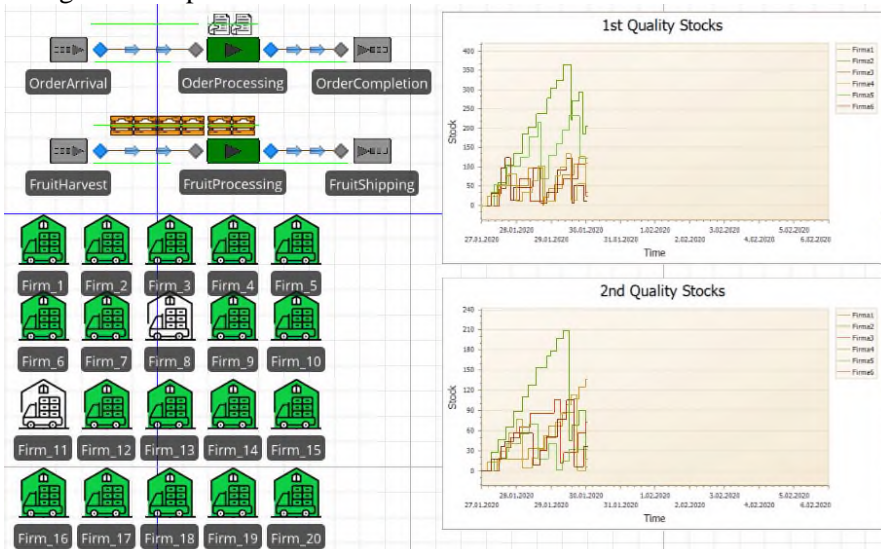

Figure 2 A simplified model of the stock changes of the firms which purchase, process and export independently

Moving from that finding, this study aims at determining how the competitiveness in global markets will be affected by the implementation of a horizontally integrated management model in the citrus sector where the producers

and exporters are highly interdependent. With the direct involvement of the producers' cooperatives and exporters' associations, strict quality standards required by global markets can be enforced not only throughout the vertically-integrated supply chains of individual companies, but also throughout the horizontally-integrated organizations overseeing the production, transportation and the sales of the citrus fruits.

Not being satisfied with the implementations of modern marketing functions, a system that will determine which products are demanded where, and at what price and with what quality can be established through integration. In this sense, horizontal integration means cooperation at a certain stage of the economic activities (Karacan, 1997). Today, horizontal and vertical integration are mostly achieved in agricultural and industrial operations in the world, especially in the EU (Demirbaşı ve Tosun, 2005). Horizontal integration is especially important in increasing the trade volumes and improving the competitiveness in foreign markets, in addition to providing advantages such as the rationalization of production, making it compatible with the markets qualitatively and quantitatively, and helping products reach the markets (Karacan, 1997).

In order to support this proposal, this study will present the diagnoses arrived through the interviews conducted with citrus exporting firms and the conclusions derived from a model of an alternative supply chain where the collection and processing of citrus fruits have been horizontally integrated, at least in a regional scale. It is presumed that horizontal integration of the harvesting and processing of citrus fruits will ensure greater compliance with stricter quality standards at the earliest stages of the supply chain. This will relieve the exporters from the burden of purchasing and processing their own supplies, while also helping them to gain and preserve better positions in the global markets. Regional collection and processing centers will also create a widespread awareness among the producers about the importance of quality standards, while also strengthening their bargaining positions against commissioners and merchants.

Other studies support this notion, as well. According to Aydemir ve Pıçak (2008), through the integration of agricultural and industrial operations, the trade volumes of these sectors expand, the competitiveness of business units improve, and the production becomes more efficient in both the agriculture and the industry. Small business score significant gains by reducing their purchasing and trading costs, as well as their management overhead. Especially in ensuring the integration of agricultural and industrial operations, it is generally accepted that the roles played by the cooperatives within the process will provide socio-economic benefits. Furthermore, it will be easier for the firms to ensure that they will obtain the necessary amounts of products at the desired qualities at the right times. According to Gürler et al. (2000), integration makes it possible to minimize the loss ratios during production and processing and increase efficiency. Furthermore, integration prevents the mutually-destructive competition between exporters. On the other hand, it will be possible to direct the production methods in accordance with the demands

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

of the foreign markets, though the farmers may lack the necessary mindset and remain ignorant of the nature of the markets' demands.

In this study, Mersin was selected as the pilot region to study the feasibility of horizontal integration of citrus collection and processing. Having an important place in the agricultural production in Turkey, Mersin is the province with the third highest produce growing capacity. While Mersin province takes the fourth place in terms of the volume of the agricultural and food exports, it is the fifth province in terms of the agricultural income it generates. The agricultural and food products make up the 70% of the provincial exports and 62% of the provincial imports. The province produces 25% of the total citrus production of Turkey (about 1.2 million tons), while its share of the national citrus export volume is 37% (Yıldırım, 2019a). In summary, although Mersin is not the region with the largest production volume of citrus fruits, it has an important position in the citrus sector. As it will be understood from the conclusions drawn from the interviews, Mersin also demonstrates the most prominent problems faced in the collection, processing and the sale of citrus fruits.

2. Materials and Method

This study focuses on the citrus exporting firms of Mersin province, which was selected to represent the Eastern Mediterranean region of Turkey. Three firms were selected from the 55 exporting firms which are the members of Mediterranean Exporters' Association (AKIB, as abbreviated in Turkish). During the face-to-face interviews done with the firms' representatives, a semi-structured questionnaire form composed of 12 open-ended questions was used. The answers to those questions were noted down by the researchers simultaneously. The data were collected through in-depth interview technique.

Establishing regional processing centers is important in improving the logistic efficiency in the sector. Placing these processing centers along the main routes of collection and distribution will reduce the number of routes and trips, as well as distances and times of the trips. Additionally, environmentally harmful emissions by transportation will possibly be lower (Gebresenbet and Bosona, 2012).

Potential benefits of the proposed regional processing center in a vertically-integrated supply chain were demonstrated through models constructed with the Simio Modeling Software, which was used through an academic license granted to Mersin University. In these models, twenty hypothetical firms with identical sizes filled the orders they received with different purchasing policies: These comparisons, in turn, demonstrated the improvements in the efficiency that could be achieved through horizontal integration of the fruit processing operations in a regional scale.

- In Model-1, the firms tried to meet the orders independently, from the stocks of the fruits which they randomly purchased.
- In Model-2, the firms tried to meet the orders independently, through planned purchases made only for the amounts demanded in the orders.

- In Model-3, the firms tried to meet the orders through a regional processing center which purchased all the fruits as they are harvested.

Each model was run for a virtual time period of thirty days in which multiple runs were performed by varying the following parameters in the same manner across the models:

- The monthly amount of fruits demanded by the orders,
- The average quality of fruits demanded by the orders,
- The monthly amount of the fruits harvested from the orchards,
- The average quality of the fruits harvested from the orchards.

For the sake of simplicity, all virtual firms were assumed to have the same daily processing capacity and equal chances of receiving orders or making purchases. Another simplification was the assumption that only one unnamed type of fruit was traded and it could have only three levels of qualities, instead of myriad combinations of all the relevant characteristics, such as color, texture, flavor, taste, etc.

Testing the models with the parallel variations of the above-mentioned parameters allowed comparisons of the different purchasing strategies that could be followed by independently acting firms and the firms utilizing a regional processing facility.

3. Results and Discussion

The data obtained from the interviews is presented in this table below.

a. Data from Interview Questionnaires

Annual volume of exports	95,000 tons
Annual volume of purchases	100,000 tons
Primary Buyers of exports	Russia, Poland, Czech Republic, Slovakia, Romania, UK, Netherlands, Malaysia, Indonesia, Hong Kong, Iraq (2 nd quality)
Peak Period of Purchases	September-April, with volume varying with current market conditions
Quality Control Performed at	Entry to processing facility
Loss Ratio	1st quality: 4%-5% 2nd quality: 15%-20%
Reasons for losses	Impacts to skin, Bruising by branches, Improper picking Plant disease

Table 1. Exporting Firm #1

Annual volume of exports	24,250 tons
Annual volume of purchases	25,000 tons

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

Primary Buyers of exports	Singapore, Malaysia, Indonesia, Poland, Germany, Syria (2nd quality), Iraq (2nd quality)
Peak Period of Purchases	August-September
Quality Control Performed at	Entry to processing facility Start of first fumigation Readying for final shipping
Loss Ratio	1st quality: 5% 2nd quality: 25%
Reasons for losses	Waiting for harvest

Table 2. Exporting Firm #2

Annual volume of exports	30,000 tons
Annual volume of purchases	30,000 tons
Primary Buyers of exports	Europe (60%-65%), Far East, Canada, U.S.A. (25%-30%) Middle East (5%)
Peak Period of Purchases	October-February
Quality Control Performed at	orchard picking entry to processing facility readying for final shipping
Loss Ratio	overall: 15%
Reasons for losses	Plant disease, Spoilage

Table 3. Exporting Firm #3

It should be noted that the firms interviewed for this study purchased citrus fruits directly from the producers, usually through pre-harvest contracts.

According to a report of the citrus sector prepared by the Chamber of Commerce and Industry of Dörtyol County, the first among the sources of procurement of the firms are the firms' own orchards (46%); following those are the purchases from pre-contracted producers (32%) and direct purchases from uncontracted producers (22%).

Despite of some differences in the interviewed firms' supply chains, it is clear that, for all the firms, citrus fruits harvested for exports go through the stages of transportation to processing facility, quality control through initial sampling, primary wash and drainage, fumigation, drying, yellowing, loading on machine, disinfecting in machine, drying, fumigation, initial drying, waxing, intermediate drying, sizing (mechanical or optical), coloring, packaging, cooling, labeling and loading for shipping. The interviewed firms performed all these actions in their own processing centers, at the cost of creating duplicate or redundant processing capacities.

Through the interviews, we also learned the ways the firms utilized manual labor. Though they did utilize skilled workers on payroll for many of the processing stages, such as caring of the contracted orchards and picking fruits from them, transportation, loading, quality control, final shipping, a majority of the workers (almost 10 times the workers on payroll) were employed temporarily. It was emphasized that the over-reliance on temporary workforce led to losses especially in superior-quality fruits which could have a better chance to be exported.

It was understood from the interviews that the quality control was mostly done through visual inspection by human eyes, in the orchard, during the pickings, at the entry points to processing facilities, and right before the final shipping. In this process, a portion of non-standard fruits may escape attention. At the time of delivery, the fruits which do not fit the quality expectations of the buyers may lead to partial or total loss of profits and prestige, due to rejections and returns. The interviewed firms put the ratio of returns between 3% and 6%. They also noted that the buying countries could also specify additional processing states, like Japan expecting an 11-day wait for grapefruit in cold storage, at 2°C (Exporting Firm #3).

b. Problems Noted in the Interviews and in the Literature

The small sizes of citrus orchards, which mostly appear like patchwork, create technical disadvantages in citrus production and raise the production costs (Budak et al, 2016). The firms interviewed for this study admitted that they were not successful in establishing and maintaining certain quality standards in the fruits obtained from the producers.

Furthermore, not all producers pay the same amount of attention on fruit quality and they are not equally reliable on adopting and maintaining standard practices. These factors make it difficult to fill the orders from international markets demanding top quality fruits. In order to avoid these difficulties, the firms which we have interviewed limit their purchases to small circles of reliable producers of high-quality fruits, at the risk of losing out on bigger orders or not being able to fill the orders in time, in cases of mishaps affecting the contracted producers.

The EU market is especially tough, due to the buyers' insistence on increasingly higher quality demanded at lower prices. Additional expectations of compliance with requirements, like socially responsible production and processing further increase the burden of exporting firms competing in that market.

The lack of standardization and supervision on citrus production make it rather difficult to obtain enough fruits that meet the increasingly higher expectations. Lately, traces of chemical and biological residues have been the more prominent reason for failing those expectations. Damage caused by Mediterranean fruit flies and the residues left by the pesticides used against them have shed a negative light on Turkish citrus exports, hurting not only the exporters' profits, but also the country's prestige. Many buyers in international markets, prominently Russia, have toughened their inspections of the fruits exported by Turkey (Yıldırım, 2019b).

The foremost reason for the continuing residue problem is the absence of standard practices for combating pests effectively and safely. Additionally, the firms which

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

were interviewed expressed concerns about the problems arising from the reliance on largely untrained temporary workers, noting that improper picking, selecting and packaging causes additional losses for the fruits which have survived into the harvesting season.

The review of these problems has shifted the focus of this study from modeling a typical citrus processing facility to modeling the process of matching processed fruits to orders.

c. Assumptions and the Evaluation of the Proposed System

The firms interviewed for this study independently maintained their own vertically-integrated supply chains, in the sense that they performed all the work related to the fruits they intended to sell in the international markets, from the time before or at the harvest. The work involved transporting, processing, packaging, and finally, delivering the fruits to the end buyer. Every firm had to deal with the above-mentioned risks associated with the harvest separately. The capacity or the efficiency of the processing facility could ensure quick delivery on the orders, but not guarantee that the quality demands would be met.

Since the risks associated with unmet quality standards were mostly encountered during the growing period and the harvest time, there is a serious need to implement and enforce certain standard practices throughout whole regions where the citrus fruits are grown. These practices must involve standardized methods of soil preparation, consistent care for the saplings and trees, applications of chemicals in manners which will not leave residues by the time of delivery, etc. Independently acting exporting firms cannot enforce such practices on all the small producers they may have to deal with separately.

d. Modeling the Proposed System

In this study, a model of the proposed system with a regional processing center is compared against two models of the present situation with independently operating firms.

As mentioned above, the two models of the present situation involved firms trying to fill the orders by purchasing directly from the producers. In model-1, the purchases are made randomly, whereas in model-2, the purchases are made according to the demanded qualities and quantities. In these two models, the firms utilize their own –identical- processing facilities, whereas in the model of the proposed system they simply fill orders through purchases from the regional processing center.

I should be re-emphasized that, certain assumptions were made to make the comparison easier between the models, and certain parameters were selected to vary in the same manners across the models. These assumptions and selected parameters are explained below.

i. Fruit Quality

In all the models, one generic type of fruit was traded and it had three different quality levels, as 1 being the best quality level and 3 being the worst quality level that could be traded.

It was assumed that any harvest contained fruits with three different quality levels, but the proportion of those qualities within the harvest was specified by a Poisson distribution with the average harvest quality being the main parameter of the distribution. A harvest with an average quality of 1 would only contain fruits with level-1 quality¹, whereas the quality distribution would be like the following graphic for a harvest with an average harvest quality of 1.5:

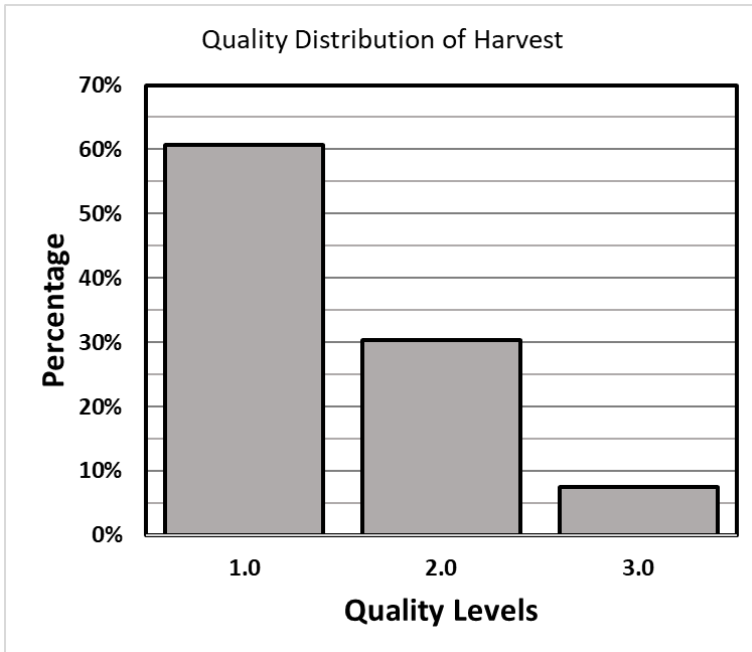

Figure 3. The Poisson distribution specifying the quality variation

It was assumed that any order would demand fruits of the same quality level, 1, 2 or 3. The quality levels demanded by orders in the run period of a virtual month was again dependent on a Poisson distribution. An average order quality of 1 would mean that all the orders received in one month demanded only fruits with level-1 quality. An average order quality of 1.5 meant that the distribution of the demanded qualities would be like in Figure 3.

Both the average harvest quality and the order quality was changed from 1 to 2 as the model test parameters. The model runs with these variations helped

¹ Mathematically, this is true for a Poisson distribution around average value of 0.

In these models, level-1 quality was taken to be the mathematical equivalent of 0.

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

determine how well the horizontally integrated system would perform when the quality levels of harvests and orders did or did not match.

ii. Processing Capacity

In order to avoid superfluous variations resulting from disparities, all the firms were assumed to have equal chances of receiving orders and making purchases. In the two models where the twenty virtual firms operated independently, each had the identical processing capacity of 300 tons per day, which was the actual capacity of one of the interviewed firms.

In the third model with the regional processing capacity, the firms were assumed not to have separate processing facilities. In that model, the daily capacity of the regional processing facility could vary as the equivalent of 10, 15 or 20 firms' total capacity. The results from the model runs with these variations helped determine if a regional processing center would work more efficiently than independently operated processing centers.

iii. Sizes of Harvests and Orders

In the virtual region where the models were run, the size of a harvest varied from 30 tons to 100 tons, according to a triangular probability definition peaking at 50 tons. These values were selected to resemble the harvest sizes estimated in the interviews, but no attention was paid to how well they resembled actual harvest sizes, because the focus of the study was on how the virtual firms performed in the model runs.

The size of an order, on the other hand, varied between 50 and 200 tons, again according to a triangular probability definition, this time peaking at 100 tons. These values were also selected to resemble some estimates from the interviews, but again, their approximation to real values were not important.

The total monthly size of harvests was used as a test parameter of the models that changed from 100,000 tons to 200,000 tons. The total monthly order was another test parameter that changed from 100,000 tons to 150,000 tons. The model runs with these variations helped determine how well the horizontally integrated system would perform when the total harvest volume did or did not match the total volume of orders.

iv. Observed Parameters

The performance of the proposed system model was tested by observing two parameters from the test runs:

- **Order filling time:** The time that it took to fill an order (excluding the time of final delivery) was an important criterion for deciding if the integrated system would help the firms finish the orders faster.
- **Unused stock ratio:** Since all the harvests contained a distribution of three quality levels, some fruits whose qualities did not fit an order would be left in stock. Although, in real life, firms would somehow redirect or dispose of their stocks, the ratio of the unused stocks was selected as an indicator of how efficiently the purchased fruits were utilized to fill the orders.

4. Results of the Model Runs

It is easy to see that the leftover stocks would be the largest when the average quality demanded by the orders exceeded the average harvest quality. This is the reason why the first runs of the models were done by varying the average order quality.

When the average harvest quality was 1.5, six runs were performed with the average order quality took values from 1 to 1.5.

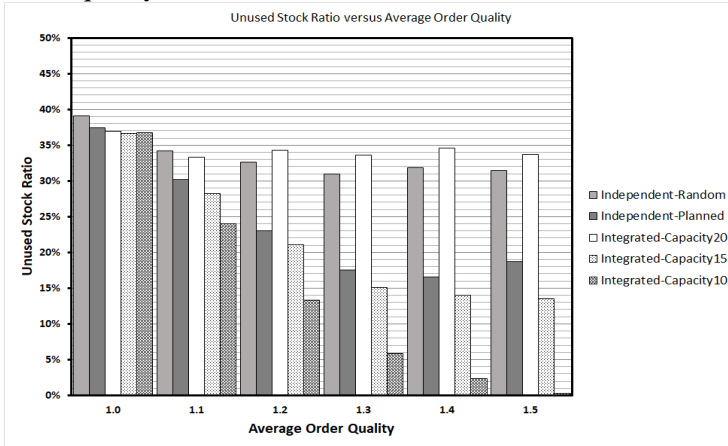

Figure 4. The changes in the unused stock ratio versus the average order quality, when the average harvest quality is 1.5.

As in Figure 4, when the average order quality was 1 (i.e. when only fruits with level-1 quality were demanded), the unused stock ratio was the greatest. The reason is clear: Many harvests also contained level-2 or level-3 quality fruits which were left undelivered. The unused stocks got smaller as the average qualities of harvests and orders got closer, because then lower quality fruits could also find buyers.

In cases the firms processed their fruits independently, planned purchases (buying only in the amounts demanded by the orders) helped reduce the unused stocks as much as 50%. Nevertheless, even with planned purchases, the unused stock ratio was not below 18%.

An integrated processing center performed worse than independently operating firms, when it had the total processing capacity of 20 firms, but it worked much more efficiently when its capacity was reduced. As it is seen in Figure 4, the unused stock ratio was always the smallest for a regional processing facility with the total processing capacity of 10 firms. In fact, when the average quality levels were matched for the harvests and orders, the unused ratio was practically zero.

The unused stock ratio also depends on how well the total volume of orders matches the total volume of harvests.

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

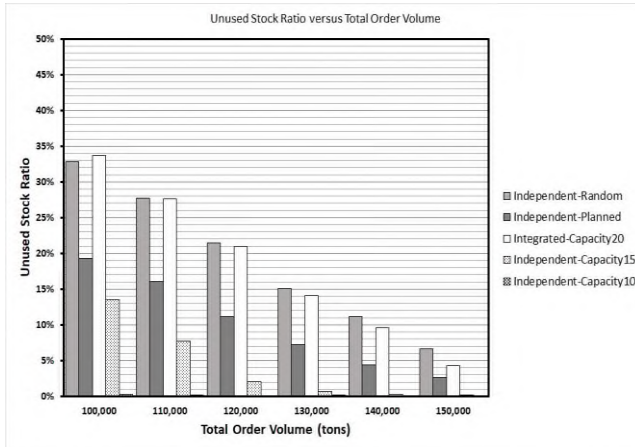

Figure 5. The changes in the unused stock ratio versus the total order volume, when the total harvest volume is 150,000 tons.

As it is apparent in Figure 5, independent firms would be left with smaller stocks by making planned purchases, but again, an integrated processing facility would perform more efficiently, leaving almost no stock unused with the total capacity of 10 independent firms.

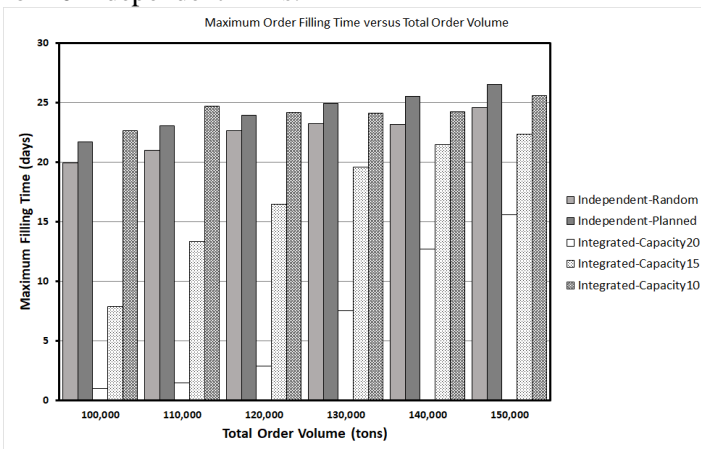

Figure 6. The changes in the maximum order filling time versus the total order volume, when the total harvest volume is 150,000 tons.

When it comes to filling time of orders, an integrated processing facility again performs far better than independently operating firms, especially when it has a large processing capacity. As it is seen in Figure 6, an integrated processing facility with the total capacity of 20 independent firms reduces the maximum order filling time by 50% or more, while it performs as well as the independently operating firms with a total capacity of just 10 firms.

5. Conclusions

The small sizes of citrus production fields in Turkey lead to technical disadvantages in collecting and processing the fruits and increase the costs. The need

to comply with increasingly tougher standards imposed by international markets require close supervision of the citrus production, which is the reason why exporting firms of Eastern Mediterranean Region, which are members of the trade organization AKIB, prefer pre-harvest contracts for 39.3% of their purchases and monitor the production in the contracted fields (Budak et al, 2016). However, contracted and supervised production is not the norm for citrus fruits, as well as in other annual crops (Akbay et al, 2005).

Consolidating the production fields would largely alleviate these disadvantages, but also eliminate the small producers: A better solution is to create regional or national organizations, such as cooperatives to oversee the citrus production and processing. A producers' association or a cooperative will be the perfect authority to oversee and supervise the production in national or regional scales, and also find it easier to implement and enforce the required practices, such as safer application of pesticides and other chemicals.

Thus, the notion of horizontal integration is born.

- Horizontal integration of the fruit purchasing and processing operations eliminate the need for the individual firms to set aside resources for these operations.
- Horizontal integration strengthens the supply positions to meet the changing markets demand.
- Through horizontal integration, firms eliminate the risk of not finding the proper amounts of products with the desired qualities at the right time.

The horizontal integration that we propose will start at the production stage. A regional association of producers or a producers' cooperative will make it easier for the producers to implement and maintain proper growing and safer pesticide practices, without consolidating the citrus orchards in the form of large fields. This association or cooperative will reciprocate the producers' compliance by giving them a better and stronger bargaining power in selling their fruits. The merchants and the firms will buy the fruits from one regional body representing the producers of the region, but they will be guaranteed to find the fruits with the desired qualities to fill orders of any size, even if some fields were adversely affected by weather. Furthermore, the firms will be relieved from the burden of processing the fruits, because the processing stage will also be horizontally integrated in regional centers. A commonly used processing center will also be easier to augment or modernize, provided that a reasonable agreement is achieved among the stakeholders.

In this study, we constructed models that compared the performances of a number of identical firms making independent purchases directly from the producers or from a regional processing center. The results have shown that, independently operating firms would fill orders more efficiently by making planned purchases, for the amounts demanded in the orders, but purchasing processed fruits from a regional center would shorten the delivery time and/or reduce the unused stocks.

In summary, horizontally integrating the operations of citrus harvesting and processing will help the producers and the firms in several ways:

Modelling Of Citrus Production And Export Process: Eastern Mediterranean Region..

- Producers, especially small producers, will not be at the mercy of whichever merchant or firm is inclined to buy their fruits. They will receive the right price for the right quality.
- The premium prices paid for the best quality fruits will entice more producers to adopt and follow the standard practices.
- There will be one regional authority for workers to apply to find jobs at picking or processing fruits and get training.
- The skilled labor force will no longer be in the minority and they will be trained and maintained in one place.
- The merchants, especially the exporting firms, will be guaranteed to find the fruits in the amounts and quality demanded in the orders.

In this context horizontal integration at regional level will boost the performance and productivity of producers and exporters. Gathering under a single roof will empower small-scale producers, insure the sustainability of production and promote the quality of the product. It will also assure the generation of permanent jobs, boost the competitiveness and market share of exporting firms.

REFERENCES

- Akbay, C., Candemir, S. & Orhan, E. (2005). *Türkiye'de yaş meyve ve sebze ürünleri üretim ve pazarlaması*. Fen ve Mühendislik Dergisi, No. 2, Kahramanmaraş, pp. 96- 107.
- AKİB (2016). *Overall Turkey fresh fruit and vegetable sector assessment report*. Secretariat General of Mediterranean Exporters' Associations. (AKİB), 2014/2015 January, 01.04.2016.
- AKİB (2017). *Overall Turkey fresh fruit and vegetable sector assessment report*. Secretariat General of Mediterranean Exporters' Associations. (AKİB), 2015/2016 January, 01.05.2017.
- AKİB (2018). *Overall Turkey fresh fruit and vegetable sector assessment report*. Secretariat General of Mediterranean Exporters' Associations. (AKİB), 2016/2017 January, 01.01.2018.
- AKİB (2019). *Overall Turkey fresh fruit and vegetable sector assessment report*. Secretariat General of Mediterranean Exporters' Associations. (AKİB), 2017/2018 January, 01.02.2019.
- AKİB (2020). *Overall Turkey fresh fruit and vegetable sector assessment report*. Secretariat General of Mediterranean Exporters' Associations. (AKİB), 2018/2019 January, 01.01.2020.
- Budak, D.B. et all. (2016). *Türkiye turunçgil sektörü ve ihracat yapısı*, ALATA. pp. 6-8.
- Çelikyurt, M. A. & Akkaya, F. (1994). *Antalya ili turunçgil meyveleri dış satımı üzerine bir araştırma*. 1st Agricultural Economics Congress (in İzmir) Proceedings Book. pp.72-85. <http://www.tarinarsiv.com/wp-content/uploads/2017/03/72-85.pdf>
- Doğan, D., (2014). *Turunçgil zeytin incir ve diğer subtropik meyveler*. Food, Agriculture and Ministry of Food, Agriculture and Livestock Work Group.

- https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/SUNULAR/Suptropik%20Meyveler_Do%C4%9Fan%20Do%C4%9Fan.pdf
- Dörtyol TSO. (2020). Narenciye sektöründe rekabetçiliğin artırılması ve güç birliğinin sağlanması URGE projesi – İhtiyaç analizi raporu. <https://www.dortyoltso.org.tr/img/document/narenciye-sektoru-ur-ge-ihhtiyac-analizi-raporu.pdf>
- Enriquez, G. C. (1972). *Comparative commodity marketing structures*. European Journal of Marketing, Vol. 6 No. 2, pp. 130-135. DOI 10.1108/EUM000000005133.
- Karacan, A. R. (1997). Tarımsal üretim, pazarlama ve kooperatifçilikte entegrasyon uygulaması ve önemi, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/34833>.
- Komarek, A. M. & Ahmadi-Esfahani, F. Z. (2012). *The impact of changing marketing conditions on Ugandan banana farmers*. Journal of Agribusiness in Developing and Emerging Economies, Vol. 2 No. 1, pp. 74-88.
- Mari, S. & Peris, E. (2005). *A general view of the citrus sector in Spain*. Journal of Food Distribution Research, 36, 1, p. 249. DOI 10.22004/ag.econ.26735.
- Mülayim, Z. G. (1992). *Kooperatifçilik*, Yetkin Yayınları, ISBN 975-464-035-1, p.261, Ankara.
- Nationmaster. (2020). Citrus Production. <https://www.nationmaster.com/nmx/ranking/citrus-production>
- Paksoy, M., Tan, M. G. & Bulut, O. D. (2016). *Adana ilinde turunçgil ihracatı yapan firmaların pazarlama yapısı ve sorunları*. 12th Agricultural Economics Congress. 25-27th May, Isparta – Turkey.
- Siddique, M. I.; Garnevska, E. & Marr, N. E. (2018). *Factors affecting marketing channel choice decisions of smallholder citrus growers*. Journal of Agribusiness in Developing and Emerging Economies Vol. 8 No. 3, pp. 426-453. Emerald Publishing Limited 2044-0839 DOI 10.1108/JADEE-03-2016-0014.
- Turkish Statistical Institute (TÜİK). (2018). *Turkey overall citrus exports*. (2017/18)
- USDA. (2019). Citrus annual: Turkey. United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service, Report No: TU2019-0036, 18th December. https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Citrus%20Annual_Ankara_Turkey_12-15-2019
- Yıldırım, A.E., 2019a. *Narenciye üretimi ve ihracatında sorunlar, öneriler*. Tarım Dünyası, 6th November 2019. <https://www.tarimdunyasi.net/2019/11/06/narenciye-uretimi-ve-ihracatinda-sorunlaroneriler/>
- Yıldırım, A.E., 2019b. *Akdeniz meyve sineği, meyve ihracatını ve ülke imajını tehdit ediyor*. Tarım Dünyası, 31st October 2019. <https://www.tarimdunyasi.net/2019/10/31/akdeniz-meyve-sinegimeyve-ihracatini-ve-ulke-imajini-tehdit-ediyor/>

Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi

Volume: 48, Winter-2020, p. (188-204)

ISSN: 1308-6200 **DOI Number:** <https://doi.org/10.17498/kdeniz.825559>

Research Article

Received: November 13, 2020 | **Accepted:** December 3, 2020

This article was checked by ithenticate.

HOW TO IMPROVE THE QUALITY OF TEACHING PROGRAMS IN ENGLISH MEDIUM INSTRUCTION AT UNIVERSITY? A CASE STUDY FROM TURKEY

ÜNİVERSİTEDE İNGİLİZCE DİLİNDE EĞİTİM YAPAN PROGRAMLARIN ÖĞRETİM KALİTESİ NASIL ARTIRILIR? TÜRKİYE'DEN BİR ÖRNEK OLAY

КАК ПОВЫШИТЬ КАЧЕСТВО ПРЕПОДАВАНИЯ ПО АНГЛИЙСКИМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОГРАММАМ В УНИВЕРСИТЕТЕ? ПРАКТИЧЕСКИЙ ПРИМЕР ИЗ ТУРЦИИ

İbrahim Efe EFEOĞLU*
Ömür KILINÇARSLAN**

ABSTRACT

In recent years, the rapid developments in science and technology, the widespread use of mass media, the increase in cultural and commercial relations have made the learning of foreign languages a necessity for communication among the nations of the world. The growth of EMI (English Medium Instruction) programs in Higher Education is evident all over the world. There are 100% EMI programs in an increasing number of higher education institutions in countries whose mother tongue is not English. There is a similar trend in Turkish Higher Education Institutions in terms of the importance given. However, starting education and training without providing the necessary infrastructure for universities to open EMI programs causes questioning of the quality in this field and the emergence of various problems. In this study, the efforts to become an international university by increasing the quality of EMI programs in a state university were examined with a case study pattern. Research data were obtained through focus group interviews, observations, and document reviews. The data were analysed using text analysis. Research findings were condensed into three themes, namely English Language Policy, Continuing Professional Development, The English Language Curriculum. The result of the study shows that any university in Turkey should firstly create the EMI policy in written form to reach the level of competition at the

* ORCID: [0000-0003-3928-4568](https://orcid.org/0000-0003-3928-4568), Assoc. Prof. Dr. Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University, Faculty of Business, Department of Business Administration, e.efeoglu@atu.edu.tr

** ORCID: [0000-0003-3378-7607](https://orcid.org/0000-0003-3378-7607), Res. Asst. Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University, Faculty of Business, Department of Business Administration, okilincarslan@atu.edu.tr

How to improve the quality of teaching programs in english medium instruction at...

international level. In addition, the university should include this policy in its general strategy, prepare a curriculum for this purpose, and support its academic and administrative staff with continuous professional development.

Key words: Higher Education, English, EMI Programs, Language Policy, Language Curriculum.

ÖZ

Son yıllarda bilim ve teknolojiadaki hızlı gelişmeler, kitle iletişim araçlarının yaygın kullanımı, kültürel ve ticari ilişkilerin artması dünya ulusları arasında iletişimin sağlanmasında yabancı dillerinin öğrenimini bir zorunluluk olarak ortaya çıkarmıştır. Yüksek Öğretimde Eğitim dili İngilizce olan (EMI) programların artması, tüm dünyada belirgindir. Ana dili İngilizce olmayan ülkelerde artan sayıda yükseköğretim kurumunda %100 EMI programları bulunmaktadır. İngilizce eğitime verilen önem açısından Türk yükseköğretim kurumlarında da benzer bir eğilim bulunmaktadır. Ancak üniversitelerin İngilizce eğitim programları açabilmeleri için gerekli altyapıyı sağlamadan eğitim ve öğretime başlaması, bu alandaki kalitenin sorgulanmasına ve çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada, programlarının çoğunda eğitim dili İngilizce olan bir devlet üniversitesinde İngilizce eğitim kalitesini artırarak uluslararası bir üniversite olma çabaları örnek olay deseniyle incelenmiştir. Araştırma verileri odak grup görüşmeleri, gözlemler ve doküman incelemesi ile elde edilmiştir. Veriler metin analizi yapılarak çözümlenmiştir. Elde edilen verilerin analizi sonucunda, araştırma bulguları İngilizce Dil Politikası, Sürekli Mesleki Gelişim, İngilizce Dil Müfredatı olmak üzere üç temada yoğunlaşmıştır. Araştırma sonuçları, Türkiye'deki herhangi bir üniversitenin uluslararası düzeyde rekabet düzeyine ulaşması için öncelikle yazılı olarak EMI politikasını oluşturması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca üniversite bu politikayı genel stratejisine dâhil etmeli, bu amaçla bir müfredat hazırlamalı, akademik ve idari personelini sürekli mesleki gelişim ile desteklemelidir.

Anahtar Kelimeler: Yüksek Öğretim, İngilizce, EMI Programları, Dil Politikası, Dil Müfredatı.

АННОТАЦИЯ

В последние годы быстрое развитие науки и технологий, широкое использование средств массовой информации и рост культурных и коммерческих отношений сделали изучение иностранных языков необходимостью для общения между народами мира. Рост количества англоязычных программ во всех мировых ВУЗ-х становится очевидным. Все большее количество высших учебных заведений в странах, для которых английский не является родным, также имеют 100% программы EMI. Аналогичная тенденция наблюдается и в турецких высших учебных заведениях с точки зрения важности обучения на английском языке. Однако, начало обучения и профессиональной подготовки без предоставления университетам необходимой инфраструктуры для открытия программ обучения английскому языку, вызывает сомнения по поводу качества в этой области и появления различных проблем. В нижеследующем исследовании были изучены попытки одного из государственных вузов стать международным университетом за счет повышения качества обучения на английском языке, где среди большинства программ преподавание ведется на английском языке. Данные для исследования были получены посредством интервью в фокус-группах, наблюдений и обзора документов. Итоги анализа данных были разделены на три части: политика в области английского языка, непрерывное профессиональное развитие и учебная программа по английскому языку. По

результатам опроса было установлено, что для достижения итогов конкуренции на международном уровне любой университет Турции, прежде всего должен в письменном виде предоставить и доказать свою политику по поводу EMI. Кроме того, университет должен включить эту политику в свою общую стратегию, подготовить для этой цели учебную программу и поддерживать свой академический и административный персонал в постоянном профессиональном развитии.

Ключевые слова: высшее образование, английский язык, программы EMI, языковая политика, языковая программа.

1. INTRODUCTION

The role of English, which is considered a must-have skill for professions in every field, is increasing globally. In recent years, the rapid developments in science and technology, the widespread use of mass media, the importance of foreign tourism, the increase in cultural and commercial relations have increased international relations. Learning the languages of other countries has emerged as a necessity in establishing these relations and providing communication between the nations of the world (Demirel, 2019; Oğuz, 2002: 19). In this respect, the significance to be given to foreign language learning and teaching in a globalizing and changing world is obvious (Acat & Demiral, 2002: 313; Aydın & Zengin, 2008: 82; Gökdemir, 2005: 251). Especially, English being the language of higher education in Europe (Coleman, 2006: 1) and becoming a universal language (Broughton et al., 2002; Vinke & Jockems, 1993: 275) made learning English a necessity rather than a choice. The growth of EMI (English Medium Instruction) in Higher Education is evident in all geographical areas of the world (Macaro, et al. 2018). In this respect, there are 100% EMI programs in an increasing number of higher education institutions in countries whose mother tongue is not English (Byun et al. 2011: 432; Lasagabaster, Doiz, & Sierra, 2014; Rose & McKinley, 2018; Wilkinson, 2013). For instance, the number of European programs and institutions that offer 100% EMI was 700 in the early 2000s, but this number increased to 2,400 in 2007 (Byun et al., 2011: 433). 100% EMI is widely accepted in countries such as the Netherlands, Germany, Finland, and Sweden. There is a similar trend in Turkish higher education institutions in terms of the importance given to education in English. Some of the newly opened universities and even open education faculties have programs in %100 EMI.

While the number of state universities in Turkey is 129, the number of foundation universities is 74. The total number of universities in Turkey is 207. In these universities, the number of %100 EMI universities are 6. 76 state universities provide 100% EMI program in at least one department. Courses in different departments of 82 state universities in total are taught in English. On the other hand, there are 100% EMI (excluding a few departments) in 18 foundation universities, and 37 foundation universities provide a 100% EMI program in at least one department. In total, %100 EMI programs are available at 55 foundation universities (YOK Undergraduate Atlas, 2020). In other words, the number of EMI universities in Turkey are 137 of 207. In this study, we use the label 'English Medium

How to improve the quality of teaching programs in english medium instruction at...

Instruction' which we can define as: The use of the English language to teach academic subjects in countries where the first language of the majority of the population is not English (Macaro, et al., 2018).

Qualified education in English will provide many benefits, such as facilitating postgraduate students to find a job in the private sector (Acat & Demiral, 2002: 326; Tosun, 2006: 36), allowing them to position themselves relatively more comfortably in the international arena, and allowing them to rise faster in their academic career (Byun et al., 2011: 432; Ersoy & Yapıcıoğlu, 2015). However, despite the time and effort spent on English language teaching in Turkey, the results obtained in educational institutions is quite insufficient (Çelebi, 2006: 286; Demirel, 2019). In this context, starting education and training without providing the necessary infrastructure for universities to open education programs in English (Byun et al., 2011: 431) causes questioning of the quality in this field. For instance, the lecturer who will teach the course must have English proficiency in fundamental dimensions such as listening and speaking (Oğuz, 2002), and the student taking the course must have the ability to listen and speak at a level to understand the course well (Tosun, 2006). However, in EMI programs in the universities in Turkey, the criterion of the success in English of both the lecturer who teaches the lesson and the student taking the course usually focuses on reading and writing skills in English. The TOEFL (Test of English as a Foreign Language) and IELTS (International English Language Testing System), which are considered to measure academic proficiency in English in the world, are internationally recognized exams that measure the four fundamental skills of candidates, listening, reading, writing, and speaking (Vinke & Jockems, 1993; Zahedi & Shamsaee, 2012). However, measuring the English proficiency of students and academics in Turkey examinations such as YDS, YÖKDİL measures only the candidate's ability to read. The fact that an exam that measures reading ability alone is also valid in institutions providing education in EMI programs is a problem in terms of the quality of the education provided. It is important to improve the quality of EMI by developing solutions to these problems. For this purpose, in this study, the efforts to become an international university by increasing the quality of education in English in a state university where the language of instruction is English in most of its programs was examined with a case study pattern.

2. METHOD

In this study, the efforts made in a state university to increase the quality of EMI programs were examined with a case study design. The case study is a research strategy that focuses on understanding the dynamics that exist within a single environment. The case study is a strategy specific to qualitative empirical research that allows us to explore and understand many aspects of a phenomenon that exists in a real-life context (De Massis ve Kotlar, 2014; Yin, 1981). According to Simon (2009: 21) "Case study is an in-depth exploration from multiple perspectives of the complexity and uniqueness of a particular project, policy, institution, program or system in a 'real life'. Case studies can include a single case or multiple cases at

various levels of analysis (Eisenhardt, 1989). In this study, the efforts to increase the quality of EMI programs at a state university were examined with a holistic single-case design.

2.1. Case Study

In this study, a state university founded in Turkey, with the goal of becoming a productive, innovative, and internationally recognized higher education institution, was investigated. The reason why this university is examined as a case study is that it is accordingly a newly established university with the aim of being a 100% EMI university, and offers education in English in most of its programs.

A British Council study on the teaching of English in state schools in Turkey found that the country is underachieving in the field of English Language teaching (ELT) (Vale et al., 2013). It was posited that this English deficiency could compromise Turkey's economic advancement. Following the report's publication, the British Council conducted a baseline study across universities in Turkey (West et al., 2015) that looked for examples of good practice at the tertiary level for dissemination elsewhere, so that improvement in ELT could be advanced by applying what can be learned from best practice elsewhere. As a follow-on to these studies, the British Council ran a Quality Development Plan (QDP) Stage 1 program in 2017 across six universities positioned themselves as EMI universities to survey the English language needs and practice across six Turkish universities. Recommendations were subsequently drawn from these visits and were presented to the Higher Education Council in December 2017 and form the basis of Stage 2.

The university we are examining is one of these six universities. The university is a public university that was founded in 2011 and is housed in a new purpose-built campus outside the city under construction that will take several years to complete. The first intake of students for the Preparatory Year was in 2013. University has some 1367 active registered students that include a total of 565 from the Preparatory Year. There are a small number of international students, almost all of whom know Turkish. The large proportion of students in the Preparatory Year demonstrates the strategic importance of that year. There have been three changes of Rector in the past years, which resulted in some changes of direction. At present, there is a mix of programs delivered as 100% EMI and some 30%. It is the plan of the University to totally become EMI over the next few years.

In the first phase, QDP1, the British Council brought a consultant to the university. The consultant conducted fieldwork in close collaboration with the head of the School of Foreign Languages (SFL). The head of the SFL, who is the first author of this article, planned the interviews and observations to be held before the consultant arrived. In this context, the head of the SFL decided which courses would be followed, decided which students would be attended at the meetings, and decided which lecturers from which departments would attend the meetings. Next, the consultant observed the lectures of the school of foreign languages and faculty departments. An average lesson observation lasted between 15 minutes and 45 minutes. The consultant also held focus group interviews with both the school of

How to improve the quality of teaching programs in english medium instruction at...

foreign languages' students, lecturers, and faculty department students and lecturers. Also, the consultant held focus group interviews with the top management of the university. The first author of the article also participated in all interviews. In addition to the interviews, observations were made in which teaching techniques and curriculum materials were examined. As a result of these activities, the following fourteen key recommendations have been made to improve the quality of education in EMI programs.

Table 1. Recommendations

Number	Recommendations
1	A clear language policy should be written and communicated.
2	There should be a policy promoting continuous professional development for all academic staff in both departments and SFL, with corresponding processes and structure.
3	Staff in departments and schools should be recruited and inducted against criteria matched to the university's values, aims, and policies.
4	International projects with a variety of partners should be actively sought at the university and department level.
5	Research and implement suitable international accreditation at university and/or department / school level.
6	There should be a program of professional development for lecturers in EMI departments (Department level)
7	Policy to deal with failing students (Departmental and SFL level)
8	Design a process by which departments inform SFL on the language needs of year 1 students. (Department level with SFL involvement)
9	Students should continue English language improvement throughout their university career with the target of achieving C1. (departments with SFL support)
10	The SFL curriculum should move from English for General Purposes model to English for Academic Purposes. (SFL)
11	Accept that B2 is the minimum level for a student to properly follow unsupported undergraduate EMI. (SFL)
12	Monitor efficiency of level testing – continual monitoring of students (SFL)
13	CPD for SFL instructors / coordinators needed (SFL)
14	Develop and implement a plan to improve the physical linguistic landscape of the university with signs, posters, videos, extracurricular English, admin. Basic English for administrative staff.

Then, at the request of the university and in cooperation with the British Council, QPP2 was implemented. In the second stage, three main areas were selected, namely English Language Policy (ELP), Continuing Professional Development (CPD), and The English Language Curriculum (ELC), which is the priority of the university. During this period, two experts from the UK came to the university with the support of the British Council. A five-day QDP Stage 2 workshop

was conducted at the University between Monday 12th and Friday 16th March 2018. A full program of consultancy activities for the week was prepared jointly by the University and the Consultant. A QDP Committee, under the Chair of Vice-Rector, was formed to take part in the workshop as well as to continue to function as an official University Committee with responsibility for taking forward key recommendations and actions of the QDP British Council visits after the Consultancy. The committee worked in the three main areas mentioned above. It had already been agreed that this Committee would have official recognition and continue to function after the Consultancy had finished. Table 1 shows the accepted schedule for the week.

Table 2. Program Schedule

Day	Activities
Monday	Meetings across the University
Tuesday	English Policy, Continuing Professional Development (CDP), Curriculum
Wednesday	Policy and Action Plans writing groups; Linguistic Landscape – site visit and input
Thursday	Policy and Action Plans writing groups; International Accreditation; Policy and Action Plan writing and peer-presentations, reviews
Friday	Presentation 1: CPD and review; Presentation 2: Curriculum and review Presentation; 3 Policy and review; Closedown

At the end of all these developments, the report prepared to improve EMI was presented to the university administration. Also, an accompanying report was written on the visit, entitled, Site Visit Report. In addition to this report, a draft English Language Policy (ELP) document has been prepared as an integral of the Strategy plan. This policy document refers, and has relevance to, all members of the University staff and addresses the university's aspirations to be an internationally recognized, 100% EMI Higher Education institution.

2.2. Data Collection Process

In case studies, researchers generally collect data by methods such as archive records, interviews, questionnaires, and observations (Eisenhardt, 1989; Merriam, 2002; Yin, 1981). In this study, the data acquired during the field visit of the first author of the article with a consultant from England were collected through focus group interviews and unstructured observations conducted with the support of the British Council. In addition, the report prepared after QDP2 was perused in detail.

The focus group interviews were held with both the school of foreign languages' students and lecturers, and faculty department students and lecturers, and top management of the university. Table 3 shows how many focus group meetings were held with whom.

How to improve the quality of teaching programs in english medium instruction at...

Table 3. The Number of Focus Group Interviews

Participants	Focus Group Interviews
Leader	1
Lecturer	64
School Leader	1
Students	42
Total	108

In the focus group interviews, to determine the quality of the education in EMI programs, questions were asked participants such as what the students' English level is, what the English proficiency level of the lecturers is, whether the lecturers help students to develop English, and how often Turkish is used in EMI classes.

In the study, the focus group interviews and observations were carried out by adhering to the main ethical principles such as confidentiality, respect for private life (Cannella & Lincoln, 2007; Glesne, 2016). The interviews were chaired by the experts of the British Council so that there was no relationship of acquaintance or interest between the interviewers and the participants. Interviews were conducted with a total of one hundred eight participants. When the answers from the participants began to show similarities, no further interviews were conducted (Balçı, 2016; Marshall, 1996). The focus group interview data were obtained as a result of a total of one thousand eight hundred and thirty-six minutes of interviews between Monday 12th and Friday 16th in March 2018. Each interview lasted an average of seventeen minutes. A voice recorder was used to prevent data loss in focus group meetings. Voice recording started after the participants verbally give their consent to using the sound recording device. Also, participants were encouraged to participate in the study voluntarily without any physical and psychological pressure (Haggerty, 2004). For this purpose, the informative consent form prepared by the researchers was signed by the participants. All of the interviews with the participants took place at the university.

Another data collection method used within the scope of the study is unstructured observations. Unstructured observations were made within the university by the researchers. During the observations was examined how the university has made progress in EMI. In this mean, twenty-four different classes at the university were observed during field visits. An average lesson observation lasted between 15 minutes and 45 minutes.

2.3. Data Analysis

The notes of the focus group interviews held with university students, the notes of observation made in the university environment, and the reports submitted to the university administration were read over and over, and document and text analysis was carried out. In this context, the superficial and in-depth meanings in the documents were focused on, so that the texts were better understood and made meaningful (Bernard & Ryan, 1998). For the analysis of the obtained data, the following operations were performed in order. The first step of the analysis is data

preparation. Data were obtained from notes of observations and audio recordings of the focus group interviews. The data that consists of tape recordings were first transcribed verbatim. During this stage of the analysis, the whole data set was read in order to get the whole picture of the phenomenon under study. During this initial reading, insights and understanding began to emerge and are written down as memos. In this phase, the data not directly related to research purposes were not included in the analysis process. Codes were created by reading the remaining data many times. By combining codes that have a meaningful relationship with each other was organized into various categories. Themes emerged according to the meaning relationship between these categories. (Creswell, 2007; Elliott & Timulak, 2005).

3. FINDINGS/RESULTS

As a result of the analysis of the data obtained, research findings were condensed into three themes, namely English Language Policy (ELP), Continuing Professional Development (CPD), The English Language Curriculum (ELC). In other words, the research findings show the efforts the university plans to make in three main areas to increase the quality of teaching in EMI.

3.1. English Language Policy

One of the university's most important efforts is to establish an English Language Policy (ELP) that refers to all members of the university staff and addresses their aspirations to become an internationally recognized 100% EMI Higher Education institution. A clear written policy can guide practice and decision makers. As a result of the data analysis, it was seen that the ELP should include the following objectives.

ELP aims to the increased use of English in teaching, research, and administrative support across the institution and, to help achieve this, it is proposed that a singular, universal and integrated English language learning curriculum at all levels of education begins in the Preparatory Year and extends through undergraduate studies and above. ELP also proposes that the new Curriculum will begin with English for General Purposes, then English for General and Academic Purposes in the Preparatory Year, followed by English for EAP Purposes, English for Specific Purposes, and then English for Occupational Purposes in the final year of study. It proposes that the university aims for students to achieve a B1 band level in English by the end of the Preparatory Year and, with continued EMI support throughout the undergraduate level, for students to attain a B2 level or above by graduation. It proposes that, in accordance with its mission of becoming a global higher education institution, the university embraces an English Language landscape beyond the walls of the English Language classroom with English usage used across the University campus to support its EMI and internationalisation goals.

To achieve these ambitions and to increase the level of English proficiency of its students, the university adopts a 100% EMI policy at all levels of education in order to:

- promote both English Language and subject content learning,

How to improve the quality of teaching programs in english medium instruction at...

- promote the mobility, employability, and competitiveness of students both nationally and internationally,
- increase internationalization, advance, and retain a distinct international profile, and to become a more attractive university for international researchers, teachers, and students,
- foster the publishing and dissemination of research internationally.

As a result of the data analysis carried out, seven different categories have been determined in order to establish the ELP.

3.1.1 English Language Levels for Students

In the focus group interviews, students stated that English was spoken in most of the lessons, but they asked Turkish questions and that they received their answers in Turkish. For this reason, with the introduction of a common English Language Curriculum and the continued support for English for Academic, Specific, and Occupational Purposes throughout their undergraduate studies, it is important that students will be able to pursue their main course disciplines and participate more effectively in their academic studies. With continuous English Language support, students are expected to exit with a minimum band level B2 at graduation.

3.1.2 English Language Levels for Academic Staff

Teaching at the university as a 100% EMI Higher Education institution will require it necessary for all teaching staff to have an appropriate level of English proficiency to carry out their duties. Band level C1, in which the user has the ‘ability to communicate with the emphasis on how well it is done, in terms of appropriacy, sensitivity and the capacity to deal with unfamiliar topics’ is deemed an appropriate level for teaching staff. It has been seen that all teaching faculty are required to possess the necessary level of English Language proficiency in the four skills of Listening, Speaking, Reading, and Writing to use English as the medium of instruction in their teaching at all levels.

3.1.3 English Language Levels for Administrative Staff

Full internationalization at the university requires a living English environment for all members of the University, including the administrative staff. Therefore, the University requires all of its administrative departments to make the necessary arrangements. It is essential that the University provides appropriate language training for its staff to increase the English language capacity of all its units.

3.1.4 Collaboration

While English Language expertise is the domain of the School of Foreign Languages (SFL), ownership of English is cross-institutional. For this reason, it has been observed that full cooperation and communication between SFL and all faculties and units is necessary for English Language support.

3.1.5 Universal Approach to Teaching and Learning

The University tries to adopt a universal and integrated pedagogic approach to the teaching and learning of English learning at all levels of education through the adoption of a Communicative Approach as used throughout the SFL. It is important that all units are to integrate this soul of collaboration to support the teaching content of their syllabuses.

3.1.6 Institutional Support for EMI

To steer its Continuing Professional Development (CPD) Programme, the University tries to establish a CDP Unit for English Teaching and Learning for all academic and administrative staff to increase their educational, pedagogical and language awareness, as well as English proficiency and skills. Besides, all official online and written documentation/information/campus signage for students, academic and administrative staff must be available in English as well as Turkish.

3.1.7 Creating a ‘Living in English’ Environment

Another indispensable element of English language policy is to create a living English Environment. The University tries to a robust linguistic landscape that is designed and implemented across the University to both support English usages that connect the content of language lessons to real-world students encounter outside the classroom, as well as support its international portfolio. This will range from the language of campus maps and road signs, advertising noticeboards, department and faculty names, restaurant/café menus signs, handbooks, and the language of contracts, emails, and so forth.

3.2. Continuing Professional Development (CPD)

In the university, CPD is considered to be a part of a life-long learning process in which individuals are encouraged and are able to update and maintain the knowledge and skills related to their professional lives. CPD is considered as the updating of professional knowledge and practice by means of both formal and informal, short and longer courses for occupational groups such as teachers. Functions of CPD activities are maintaining existing professional knowledge, skills, and practice of all the university staff, updating and extending the knowledge, skills, and practices of all the university staff, and developing professional effectiveness, and increasing job satisfaction of all the university staff. The aim of the EMI CPD Action Plan that needs to generate is to promote life-long learning and sustenance for the university staff, including academic and administrative personnel’s professional development of knowledge and skills through an organized program of systematic education and training and development activities in which individuals take part in order to be able to conduct their duties more professionally and competently at the university and beyond.

With the activities in this Action Plan, all staff will have an ongoing commitment to maintaining their professional expertise through an annual CPD plan agreed by the member of staff and their immediate manager. All staff will be required

How to improve the quality of teaching programs in english medium instruction at...

to maintain an individual CPD record. Head of departments and units will be responsible for ensuring all staff has an annual review of their development needs.

The findings obtained show that the activities that constitute CPD across the University include but are not limited to:

- Workshops,
- Training (soft skills, hard skills, etc.),
- Seminars,
- Conferences,
- Visits to and from colleagues in other institutions,
- Co-operative teaching,
- Lesson observation - peer as well as more formal,
- Professional reading and research,
- Mentoring/coaching/supporting colleagues,
- Any other activity agreed as part of the professional review and development process.

3.3. The English Language Curriculum (ELC)

Improving the ELC aims to bring about the development of a more efficient and effective English Language curriculum to help render the improvement of students' proficiency in English across the University. The QDP EMI Committee sees its institutional language curriculum as 'a total learning experience' provided by the University. A new curriculum can be developed as part of a planned, prescriptive sequence of instruction delivered through a suite of carefully designed activities and courses. ELC includes a listing of the skills, performances, attitudes, and values the University's students are expected to encounter during their higher education studies. The curriculum incorporates statements of desired student outcomes, descriptions of materials, and the planned sequence that will be used to help students attain the key outcomes. ELC includes the content of courses used and the methods employed (strategies) in using these courses. Some of the requirements at CLP to ensure that in order for students to achieve an English Language level of B2 and above and to ensure that the students master proficiency in both general and specific language for their current and future professional needs are as follows:

- A common EMI Curriculum is begun in the Preparatory Year and extends effortlessly and efficiently into and throughout a student's university career.
- A common, Communicative Approach, is employed to support the new EMI Curriculum and underpin the teaching and learning of English in the Preparatory and beyond.
- The new Curriculum should begin in the Preparatory Year with General English, then move gradually onto English for General and Academic Purposes before introducing English for Specific Purposes and English for Occupational Purposes in the undergraduate studies.
- The new curriculum should be developed through close collaboration between the SFL and the Faculties and departments.

- The new Curriculum should be tailor made and based on data from a detailed needs analysis audit of students for the Preparatory Year and beyond.
- The EMI Curriculum should be taught by Instructors from the SFL.
- The EMI programs should be tested and evaluated by the SFL in collaboration with the subject specialists.
- A CPD program should be devised to support Instructors, Lecturers, and key administrative staff based on individual and institutional needs.

4. CONCLUSION AND DISCUSSIONS

In this study, strategies followed in a state university in Turkey to increase the qualities of EMI were examined with a case study design. The findings obtained were presented around three main themes as English Language Policy, Continuing Professional Development (CPD), The English Language Curriculum. The university has embarked on projects that are detailed in the case study section, as students with English proficiency can find jobs faster, have higher job performance (Acat & Demiral, 2002; Pecorari et al., 2011), and increase the prestige of the university (Macaro et al., 2018; Piller & Cho, 2013).

In the last thirty years, the European Commission has launched different programs (e.g., Erasmus, Erasmus Mundus, etc.) to promote the internationalization of higher education and to increase contacts among graduate and undergraduate European students (Doiz, Lasagabaster, & Sierra, 2011). In this sense, any university in Turkey should firstly create the EMI policy in written form in order to reach the level of competition at the international level. In addition, the university should include this policy in its general strategy, prepare a curriculum for this purpose, and support its academic and administrative staff with continuous professional development. Research findings on establishing a written language policy at the university are consistent with the results of the study of Doiz, Lasagabaster & Sierra (2011). The support of the university senior management, lecturers, and the administrative staff seems necessary for these changes to occur. As a result of the research, it was seen that the university senior management and faculty members should give more place to efforts to improve the quality of 100% EMI programs. This result seems consistent with the findings of Kiliçkaya (2006) that most of the Turkish lecturers prefer the Turkish medium Instruction programs.

As a result of this study, the main obstacles faced by the university in the internationalization process emerged. It was observed that the lecturers did not have the required English proficiency in practice, and they felt pressure on this issue. Besides, it was determined that lecturers could not draw the attention of students in the classroom. These findings are consistent with various research results (see Pecorari et al. 2011; Sert, 2008; Tange, 2012). Similarly, students' lack of proficiency in English caused them to avoid interacting in the classroom and to have difficulty understanding the lesson. According to Sert (2008), uncertainties about students' ability to understand academic content clearly may prevent students from developing critical thinking skills. The identified problems are seen in parallel with various research results (see Doiz et al. 2013; Hellekjær, 2010; Kiliçkaya, 2006;

How to improve the quality of teaching programs in english medium instruction at...

Webb, 2002). The university's language policy for EMI creates a huge gap in practice due to the lack of English proficiency of students and lecturers. In this sense, a similar gap can be seen in the research results of Hu, Li, & Lei (2014). However, the most important result that makes this study different from others is that the support given by the top management is extremely significant in the success of 100% EMI programs. In the hierarchical structure and the high-power distance societies like Turkey, the support of senior management can be extremely valuable to getting certain jobs done and sustaining them successfully.

In order to cope with the problems that arise in 100% EMI programs and to increase the quality of the program, it is necessary to increase the English level of the academic and administrative staff. In addition, prioritizing lecturers with sufficient English language skills in the employment process and employing lecturers with more international experience is important for the quality of 100% EMI programs. Also, attracting more international students to the university, organizing international projects at the university, and increasing the importance of foreign projects in the criteria for appointment of faculty members is quite significant in terms of increasing the quality of 100% EMI programs. The thoughts of Ritzen (2004: 36), who stated that if an international university does not have students from a wide variety of cultures and nationalities, that university cannot be considered internationally, it is consistent with our recommendations. Our recommendations are also consistent with the views of Macaro et al. (2018), emphasizing that it is significant to examine whether the lecturers have the necessary linguistic competence to teach through the medium of a second language.

At the end of the research, the following suggestions can be made to improve the quality of education provided at universities that provide EMI.

- The University must provide appropriate language training for its staff to increase the English language capacity of all its units.
- Academic staff who teach, rather than teach or lecture in, English, will, additionally, be required to hold a recognised English Language Teaching qualification. Academic staff appointments and promotions shall be evaluated accordingly. A standardised assessment mode must be used to assess the language levels of academic staff.
 - All staff in every unit should have access to a range of activities, which progress, assist, or enhance their professionalism.
 - CPD activities should have a positive and direct impact on teaching and learning across the University.
 - All staff should have access to information on available CPD activities, locally, regionally, nationally, and internationally.
 - A sustainable English language curriculum should be established in order to help students reach at least a B1 English level when they enter their faculties and provide the opportunity to advance their English Language development to B2 and above at the end of their undergraduate studies.
- To back enhanced EMI support, it is vital that the number of specialised instructors in SFL should be increased to deliver a sustainable English

language curriculum across the university. It is thought essential that the instructor-student ratio in SFL should be one instructor per 20 students at most.

- To further back this enhanced EMI support, it is deemed important that struggling students should be buoyed by further language opportunities such as language clubs and additional language courses. Also, the physical linguistic landscape and conditions of the SFL should be improved.

As in every study, there are some limitations to this study. First of all, some students and administrators may not have expressed their opinions clearly enough in focus group discussions due to group influence (Patton, 2002). In order to eliminate this negativity, data collection techniques were triangulated, and observations were made in addition to focus group interviews. Second, qualitative research does not need to generalize research results. Research results can only be transferred to similar contexts (Marshall, 1996). Therefore, the results obtained only include the university's experience in EMI programs. However, the research results can guide universities that are willing to internationalize. Lastly, despite the increasing interest in the EMI phenomenon in recent years, it is still seen in the adolescence of the research field (Macaro et al., 2018). Therefore, considering the social benefits of the subject in the light of research results, it can be said that researchers interested in EMI programs should focus more on this field.

REFERENCE

- Acat, M. B. & Demiral, S. (2002). Türkiyede yabancı dil öğreniminde motivasyon kaynakları ve sorunları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 31(31), 312-329.
- Aydın, S., & Zengin, B. (2008). Yabancı dil öğreniminde kaygı: Bir literatür özeti. *Dil ve Dilbilimi Çalışmaları Dergisi*, 4(1).
- Bernard, H. R. & Ryan, G. (1998). Text Analysis: Qualitative and Quantitative Methods. In *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*.
- Broughton, G., Brumfit, C., Pincas, A., & Wilde, R. D. (2002). *Teaching English as a foreign language*. Routledge.
- Byun, K., Chu, H., Kim, M., Park, I., Kim, S., & Jung, J. (2011). English-medium teaching in Korean higher education: Policy debates and reality. *Higher Education*, 62(4), 431-449.
- Coleman, J. A. (2006). English-medium teaching in European Higher Education. *Language Teaching*, 39(1) pp. 1-14.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*, Second Edition, California: Sage Publications
- Çelebi, M. D. (2006). Türkiye’de Anadili Eğitimi ve Yabancı Dil Öğretimi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21: 285-307.
- De Massis & Kotlar, J. (2014). The case study method in family business research: Guidelines for qualitative scholarship. *Journal of Family Business Strategy*, 5(1), 15-29.
- Demirel, Ö. (2019). *Yabancı Dil Öğretimi*, 10. Baskı, Ankara: Pegem Akademi.

How to improve the quality of teaching programs in english medium instruction at...

- Doiz, A., Lasagabaster, D., & Sierra, J. M. (2011). Internationalisation, multilingualism and English-medium instruction. *World Englishes*, 30(3), 345-359.
- Doiz, A., Lasagabaster, D., & Sierra, J. M. (Eds.). (2013). *English-medium instruction at universities: Global challenges*. Bristol, UK: Multilingual Matters.
- Eisenhardt, K. L. (1989). Building Theories from Case Study Research. *The Academy of Management Review*, 14(4), 532-550.
- Elliott, R., & Timulak, L. (2005). Descriptive and interpretive approaches to qualitative research. *A handbook of research methods for clinical and health psychology*, 1(7), 147-159.
- Ersoy, N. Ş., & Yapıcıoğlu, D. K. (2015). İsteğe Bağlı İngilizce Hazırlık Programının Öğrenci ve Okutman Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 7-43.
- Gökdemir, C. V. (2005). Üniversitelerimizde Verilen Yabancı Dil Öğretimindeki Başarı Durumumuz. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 251-264.
- Hellekjær, G. O. (2010). Lecture comprehension in English-medium higher education. *Hermes*, 45, 11-34.
- Hu, G., Li, L., & Lei, J. (2014). English-medium instruction at a Chinese University: Rhetoric and reality. *Language Policy*, 13(1), 21-40.
- Kilickaya, F. (2006). Instructors' Attitudes towards English-Medium Instruction in Turkey. *Online Submission, Humanising Language Teaching* 8(6).
- Lasagabaster, D., A. Doiz, & J.M. Sierra (2014). Motivation: Making connections between theory and practice. In D. Lasagabaster, A. Doiz, & J. M. Sierra (eds.), *Motivation and Foreign Language Learning: From Theory to Practice*, Amsterdam: John Benjamins, 173-183.
- Macaro, E., Curle, S., Pun, J., An, J., & Dearden, J. (2018). A systematic review of English medium instruction in higher education. *Language Teaching*, 51(1), 36-76.
- Oğuz, A. (2002). Üniversitelerdeki öğretim elemanlarının yabancı dili geliştirme güçlükleri. *Eğitim ve Bilim*, 27(125).
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Pecorari, D., Shaw, P., Irvine, A., & Malmstöm, H. (2011). English for academic purposes at Swedish universities: Teachers' objectives and practices. *Iberica*, 22, 55-78.
- Piller, I., & Cho, J. (2013). Neoliberalism as language policy. *Language in Society*, 42, 23-44.
- Ritzen, J. (2004). Across the bridge: towards an international university. In Robert Wilkinson (ed.), *Integrating Content and Language: Meeting the Challenge of a Multilingual Higher Education* (pp. 28-40). Maastricht: Universitaire Pers Maastricht.

- Rose, H., & McKinley, J. (2018). Japan's English-medium instruction initiatives and the globalization of higher education. *Higher Education*, 75(1), 111-129.
- Sert, N. (2008). The language of instruction dilemma in the Turkish context. *System*, 36, 156-171.
- Simons, H. (2009). *Case study research in practice*. London: SAGE.
- Tange, H. (2012). Organising language at the international university: Three principles of linguistic organisation. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 33, 287-300.
- Tosun, C. (2006). Yabancı dille eğitim sorunu. *Dil ve Dilbilimi Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 28-42.
- Vale D, E., Özen, I., Alpaslan, A., Çağlı, I., Özdoğan, M., Sancak, A., Dizman & A Sökmen. (2013). *Turkey National Needs Assessment of State School English Language Teaching*, Ankara: British Council and TEPAV. British Council
- Vinke, A. A., & Jochems, W. M. G. (1993). English proficiency and academic success in international postgraduate education. *Higher education*, 26(3), 275-285.
- Webb, V. (2002). English as a second language in South Africa's tertiary institutions: A case study at the University of Pretoria. *World Englishes*, 21, 49-61.
- West, R, A., Güven, J., Parry T., & Ergenekon, T. (2015). *The State of English in Higher Education in Turkey*. British Council.
- Wilkinson, R. (2013). English-medium instruction at a Dutch university: Challenges and pitfalls. *English-medium instruction at universities: Global challenges*.
- Yin, R. K. (1981). The Case Study Crisis: Some Answers. *Administrative Science Quarterly*, 26(1): 58-65.
- YOK Undergraduate Atlas (2020). YOK Undergraduate Atlas. Ankara. Retrieved from <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-anasayfa.php>
- Zahedi, K., & Shamsaee, S. (2012). Viability of construct validity of the speaking modules of international language examinations (IELTS vs. TOEFL iBT): evidence from Iranian test-takers. *Educational Assessment, Evaluation and Accountability*, 24(3), 263-277.

HASAN ALİ TOPTAŞ'IN *SONSUZLUĞA NOKTA* ROMANINDA
BEDRAN'IN YALNIZLIKLA BÜTÜNLEŞMİŞ DÜNYASI

BEDRAN'S WORLD INTEGRATED WITH LONELINESS IN HASAN ALİ
TOPTAS'S NOVEL *SONSUZLUĞA NOKTA*

ПЕРЕПЛЕТЁННЫЙ С ОДИНОЧЕСТВОМ ВНУТРЕННИЙ МИР
БЕДРАНА ПО РОМАНУ ГАСАНА АЛИ ТОПТАША “SONSUZLUĞA
NOKTA”

Berna CIVALIOĞLU SEVİNDİK*
Yakup ÇELİK**

ÖZ

Sonsuzluğa Nokta Hasan Ali Toptaş'ın ilk romanıdır. Bu romanda babasının gölgesinde yaşamaktan usanıp doğup büyüdüğü kasabayı terk ederek kente giden Bedran'ın yalnızlıkla iç içe geçmiş dünyası anlatılır. Bedran'ın babası çocuklarına göstermediği ilgi ve sevgiyi satın alıp durduğu arabalara gösteren bir şofördür. Kurtarıcı araçlar bürosunda şoförlük yapmaya başlayan Bedran giderek babasına dönüştüğünü fark eder ve buna bir son vermek ister. Kaza mı intihar teşebbüsü mü olduğu son derece şüpheli olan bu gelişmeden sonra Bedran felç olur ve yatağa bağlı yaşamak zorunda kalır. Eserde olay örgüsü, birbiriyle bağlantılı iki çizgi üzerinden ilerler. Bedran'ın hayatını ikiye ayıran önemli hadise, geçirdiği trafik kazasıdır. İlk olay dizisinde Bedran'ın yaşamının kazaya kadar olan kısmı, ikinci olay dizisinde ise kazadan sonrası anlatılır. Bedran yatağa bağlı yaşadığı sürede temel ihtiyaçlarını bile gideremeyecek hâle gelmiştir. Zamanla bu durum karısıyla olan ilişkisini sarsmış, karısının Bedran'a duyduğu sevgi azalmış ve o içindeki boşluğu farklı şekillerde doldurmaya başlamıştır. Bedran babasının gölgesinde yaşamaktan kaçmış ancak karısının gölgesinde yaşamaya mahkûm olmuştur. Yaşanan trafik kazasının ne olduğu şüpheliyken eserin sonunda Bedran'ın elinde silahla kalması onun -yeniden- intihara teşebbüs ettiğini belki de öldüğünü düşündürür. İçinde bulunduğu dönem itibarıyla siyasi huzursuzlukların ve kutuplaşmanın zirve yaptığı bir ortamda Bedran yalnızca kendi varoluşuna yönelmiştir. Romanda, Bedran'ın

* ORCID: [0000-0002-4325-6175](https://orcid.org/0000-0002-4325-6175) Arş. Gör. İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. b.civalioglu@iku.edu.tr

** ORCID: [0000-0001-9252-8221](https://orcid.org/0000-0001-9252-8221) Prof. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yacelik@yildiz.edu.tr

Hasan Ali Toptaş'ın *Sonsuzluğa Nokta* Romanında Bedran'ın Yalnızlıkla Bütünleşmiş..

birey olarak yaşadığı huzursuzluk, kendini ifade edememesi ve zirveye ulaşmış iç gerilimi işlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hasan Ali Toptaş, *Sonsuzluğa Nokta*, Türk Romanı, Türk romanında İşçi, Türk Romanında İntihar.

ABSTRACT

Sonsuzluğa Nokta is Hasan Ali Toptaş's first novel. In this novel, the world of Bedran, tired of living in the shadow of his father and leaving the town where he was born and raised, goes to the city, intertwined with loneliness. Bedran's father shows the interest and love he does not show for his children to the cars he constantly buys. Bedran, who started working as a driver in the rescue vehicles office, realizes that he has gradually turned into his father and wants to put an end to it. Bedran becomes paralyzed after this development, which is extremely doubtful whether it was an accident or a suicide attempt, and he is forced to live in bed. The plot in the work proceeds on two interconnected lines. The important event that divides Bedran's life into two is his traffic accident. In the first series of events, Bedran's life is told until the accident, and in the second series of events after the accident. Bedran has become unable to meet even his basic needs while he is tied to the bed. In time, this situation shook his relationship with his wife, his love for Bedran decreased and he started to fill the gap in him in different ways. Bedran ran away from living in the shadow of his father, but was condemned to live in the shadow of his wife. The fact that Bedran was left with a gun at the end of the work while it was doubtful about what the traffic accident happened makes us think that he attempted suicide -again- maybe he died. As of the period he was in, in an environment where political unrest and polarization peaked, Bedran turned only to his own existence. In the novel, Bedran's uneasiness as an individual, his inability to express himself, and his peak internal tension are covered.

Keywords: Hasan Ali Toptaş, *Sonsuzluğa Nokta*, Turkish novel, employee in Turkish novel, suicide in Turkish novel.

АННОТАЦИЯ

“*Sonsuzluğa Nokta*”, это первый роман Гасана Али Топташа. В этом романе рассказывается о внутреннем мире Бедрана, уставший жить в тени своего отца и покинувший родное жилище и перешедший в город, переплетенный с одиночеством. Отец Бедрана - водитель, который проявляет заботу и любовь к новоприобретённой машине, а не к своим детям. Бедран, который начал работать водителем в службе спасательных машин, понимает, что постепенно превратился в своего отца, и хочет положить этому конец. После такого развития событий Бедран становится парализованным, что крайне сомнительно, было ли это несчастным случаем или попыткой самоубийства, и он вынужден жить прикованный к постели. Важным событием, разделяющим жизнь Бедрана на две части, является его дорожно-транспортное происшествие. Сюжет в произведении проходит по двум взаимосвязанным линиям. В первой части событий рассказывается о жизни Бедрана до аварии, а во второй части событий - после аварии. В таком положении Бедран был лишён способности удовлетворить даже свои естественные потребности. Со временем эта ситуация пошатнула его отношения с женой, его любовь к Бедрану уменьшилась, и он начал по-разному заполнять своё внутренне пространство. Бедран сбежал из тени своего отца, но был обречен жить в тени своей жены. Тот факт, что в конце романа Бедран остаётся с пистолетом в руках, пробуждает сомнения о том, что произошло в дорожно-транспортном происшествии и это заставляет нас думать, что он снова пытался покончить жизнь самоубийством - возможно, он и умер. В то время, когда он

находился в среде, где политические волнения и поляризация достигли пика, Бедран обратился только к своему собственному сути. В романе скрывается беспокойство Бедрана как личности, его неспособность выразить себя и его пиковое внутреннее напряжение.

Ключевые слова: Хасан Али Топташ, *Sonsuzluğa Nokta*, турецкий роман, лицо рабочего в турецком романе, самоубийство в турецком романе.

Giriş

“Postmodernist metinler, geleneksel ölçütlerle değerlendirilmesi olanaksız kaygan bir zemin üzerinde oluşurlar. Bu ürünler, karşılıkların farklı oranlarda birbirine karıştığı birer kokteyldir.” (Ecevit, 2016, s. 168).

Sonsuzluğa Nokta ismiyle aslında bir paradoksun ifade edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Eğer sonsuzluğa nokta konulabiliyorsa sonsuzluktan bahsedilemez. Toptaş, kendisiyle yapılan bir röportajda romanlarını isimlendirirken çok zorlandığını ifade eder: *“O adları çok zor buluyorum. Gerçekten çok zor buluyorum. Romanın kendisini yazmaktan daha zormuş gibi geliyor kimi zaman. Aramaktan bıktığım ve yahu bu kez de romana bir numara versek ne olur, dediğim zamanlar oluyor... Çok kavraniyorum. Gerçekten çok zorlanıyorum adları bulurken... Sonsuzluğa Nokta imkânsız bir şey. Sonsuzluğa Nokta komik bir isim aslında.”* (Kurban, 2018).

Sonsuzluğa Nokta on dört bölümden oluşur. Birinci bölüm 9, ikinci 35, üçüncü 28, dördüncü 14, beşinci 40, altıncı 11, yedinci 24, sekizinci 7, dokuzuncu 16, onuncu 2, on birinci 11, on ikinci 1, on üçüncü 9, on dördüncü bölüm ise 1 sayfadır. Sayfa sayılarındaki uzun, kısa şeklindeki devamlılık Bedran’ın geçirdiği kazadan önce/kazadan sonra şeklinde ilerlemektedir. Romanın baş karakteri Bedran’ın kazadan önceki hayatının anlatıldığı bölümler hacimce her zaman kazadan sonraya ait olayların anlatıldığı bölümlerden daha fazladır. Bunun nedeni de Bedran’ın kazadan sonraki hayatının dar bir zaman dilimine hapsolmuşken kaza öncesinin daha fazla olay içermesi ve doğal olarak daha hareketli olmasıdır. Bu uyum olay örgüsüne de birbirini bütünler nitelik kazandırır. Romanda bölümler isimlendirilmemiş, numaralandırılarak ayrılmıştır.

I. Hayatı İkiye Ayıran Çizgi: Bedran’ın Geçirdiği Kaza

Romanın geleneksel anlamda bir olay örgüsüne sahip olduğunu söylemek zordur. Her şey Bedran’ın zihninde canlandığı yaşantılardan ibarettir. Romanın, bölük bölük ve düzensiz bir şekilde sunulması postmodern bir unsurdur. Ayrıca, geçmişteki hatıraların anlatılmasıyla aynı anda “şimdi”nin de sunulması da romanın postmodern nitelik taşıdığını gösterir.

Romanın iki farklı düzlemde ilerlemesinin bir sebebi olmalıdır. Aynı kişinin hayatının farklı evrelerini anlatan bu metin halkaları Bedran’ın varlığını açıklamaya hizmet eder. Bedran’ın çocukluğu, gençliği, şehirde üç öğrenciyle birlikte kaldığı evde yaşadıkları, evliliği, kaza sonrası evliliğinin geldiği halin iki düzlemde ilerlemesi onun hayatının farklı noktalarını açıklamaya yardım eder.

Olay örgüsünde romanın taşıdığı biyografik özelliklerden bahsetmek gerekir. Romanda emekli postacı Mehmet Ali, Toptaş’ın kendi hayatında da var olan

Hasan Ali Toptaş'ın *Sonsuzluğa Nokta* Romanında Bedran'ın Yalnızlıkla Bütünleşmiş..

biridir. TRT tarafından Toptaş ile ilgili çekilmiş olan belgeselde (Eroğlu Maktav, 2011) yazarın kendisinin anlattığına göre, kasabaya varlığına Toptaş tarafından inanılmış olan edebiyat tanrısı tarafından bir adam gönderilir. Toptaş'ın Halil Ahmet Amca diye bahsettiği bu adam emekli olduktan sonra memleketine dönmüştür fakat aslında kendisini emekli etmemiştir. Kitapların da yazarlar tarafından okura yazılmış birer mektup olduğunu düşünen Toptaş, postacı amcanın yazarların mektuplarını öğrencilere ulaştırmaya çalıştığını söyler. Halil Ahmet Amca, bu romanda Mehmet Ali karakteri olarak karışımıza çıkar. Bundan başka babasının şoför oluşu ve çocukluğunda babasının minibüslerinde muavinlik yapışı roman Bedran'ın yaşamıyla örtüşür. Ayrıca romanın başında şiirlerini yazdığı bir defteri olduğundan bahsedilen karakter de yine Toptaş ile benzerlik gösterir. Bazı eleştirmenler Toptaş'tan bahsederken “roman yazan şair” tanımlamasını bile kullanırlar. Tabii ki tüm bu benzerlikler romanı biyografik roman diye sınıflandırmamızı gerektirmez. Bu durum yalnızca romanın olay örgüsünde Toptaş'ın hayatına dair izler olduğunu gösterir.

Romanı oluşturan iki metin halkası arasındaki ilişkiyi aşağıdaki tablo ile göstermek mümkündür:

Birinci Olay Dizisi	İkinci Olay Dizisi
Bedran'ın çocukluğu ve ilk gençliğini babasının gölgesinde geçirdiği kasaba yaşamı	Kazadan sonra Bedran'ın yatağa bağlı geçirdiği ilk günler
Kasabadan kurtulup kente gitmesi	Gülderim'in ilgi ve sevgisinin azalması
Turan, İsvan ve Kıvrırcık Saçlı ile yaşadığı bodrum katı	Gülderim'in evi eşya ile doldurması
Heykel atölyesinde bulduğu iş	Gülderim'in her an Bedran'ı terk edecek olmasının yarattığı gerilim
İsvan'ın ölümü	Bedran-Gülderim iletişimsizliği
İşten kovulması, yeniden iş araması ve Meftune vasıtasıyla bulduğu Kurtarıcı Araçlar Bürosu'ndaki iş	Bedran'ın yaşadığı terk edilme korkusu
Meftune ve Ayla ile Bedran'ın yaşadığı ilişkiler	Kendini öldürmek için elinde silahla beklemesi
Gülderim ile evlenmesi	
Şoförlük yapmaya başlaması	
Kaza geçirmesi	

Romandaki olayları Bedran'ın geçirdiği kazadan önce ve kazadan sonra olarak iki düzleme ayırıp bunları kronolojik sıraya sokarsak yukarıdaki tabloyu elde ederiz. Birinci olay dizisi Bedran'ın hayatının kazaya kadar olan kısmını, ikincisiyse

kazadan sonraki kısmını özetler. Her iki olay dizisinde de geriye dönüş tekniği kullanılarak kronoloji sık sık bozulur.

II. Bedran'la Birleşmiş Hayatlar

Sonsuzluğa Nokta, kalabalık sayılabilecek bir şahıs kadrosuna sahiptir. Romanın baş karakteri Bedran dışındaki şahıslar, Bedran'la olan münasebetleri oramında önemlidir. “*Anlatma esasına bağlı bir edebî metin, birbirine karşı veya aynı istikametteki güçlerin oyunu alarak tarif edilebilir. Şahıslar, vakanın oluşu içinde yüklendikleri fonksiyon bakımından ehemmiyetlidirler.*” (Aktaş, 1991, s. 153). Romandaki kişiler, Şerif Aktaş'ın şahıs kadrosu ile ilgili yapmış olduğu tasnife göre; asıl kahraman, karşı güç, arzu edilen veya korku duyulan nesne, yardımcı unsurlar başlıkları altında aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Asıl Kahraman	Karşı Güç	Arzu Edilen veya Korku Duyulan Nesne	Yardımcı Unsurlar
Bedran	Bedran'ın babası Gülderim Rasim Asuman Turan	İsvan Nahiye müdürü Meftune Ayla Bendegül	Bedran'ın dayısı Bedran'ın annesi Kıvrırcık Saçlı

Bedran'ın, romanın merkezinde yer alması sebebiyle tüm kurgu onun üzerine temellenmiştir. Diğer tüm kişiler ve ilişkiler Bedran'ın merkezinden yansıyan görüntüler olarak teşekkül eder. Romanın genelinde; Bedran'ın hayatının çeşitli evrelerinde yaşadığı yalnızlık, hem kendi ailesi hem karısıyla yaşadığı sevgisizlik, iletişimsizlik ve yoğun sessizliğin ortasında varoluş mücadelesi konu edilir. Bedran, iç dünyasında yaşayan kendi deyişiyile “silik ve sinsi hayvan”ın tüm varlığına rağmen bir iş bulup evlenmek gibi toplumun dayattığı kurallara uymaya çalışan fakat özünde yine de uyumsuz olan bir karakterdir. Babasının varlığı ama aslında yokluğu ile çevrili sessiz ve mutsuz bir çocukluk geçiren Bedran'ın karakteri çocukluk yaşantılarıyla şekillenir. Sessiz, tedirgin, mutsuz ve çoğu zaman kendini ifade edemeyen hallerinin altında mutsuz geçirdiği çocukluk dönemi yatar. Bedran, babasına benzemenin en büyük korkusu olduğunu şu sözlerle ifade eder: “*Yaşım ilerledikçe öksürüğümün onunkine benzemesine, bir şey yerken ağzımdan onunki gibi ses çıkmasına ve onunki gibi upuzun bir boyum olmasına karşın, kimi zaman gerçekten babam olup olmadığından şüphelendiğim bu adamın görüntüsü gözlerimin önünde yavaş yavaş belirir ve giderek netleşirdi. (...) Belki onun, elimden hiçbir zaman istediğim gibi tutamayacağını, bana hiçbir zaman sarılamayacağını ve sert sakallarıyla yüzümü acita acita öpemeyeceğini de bilirdim ama, gene de vazgeçemedim onu yaratmaktan.*” (Toptaş, 2018, s. 52).

Bedran'ın büyüüp kente göçmesinin bile temel sebebi babasının gölgesinden kurtulmaktır. “*Gerçi, babamın gölgesinde yaşamaktan bıkararak kente*

Hasan Ali Toptaş'ın *Sonsuzluğa Nokta* Romanında Bedran'ın Yalnızlıkla Bütünleşmiş..

gitmeye karar verip de otobüse bindiğimde..." (Toptaş, 2018, s. 14). "*Kente geldiğimi hissetmem için gerekliydi bu, babamın gölgesini terk ettiğimi bilmek için de gerekliydi.*" (Toptaş, 2018, s. 53). Fakat babasından kaçarken babasına dönüşmek de onun laneti gibidir, her ne kadar kaçmaya çalışsa da ondan kurtulamaz. "... *ileriye doğru uzanan elimin tıpatıp babaminkine benzediğini açık açık görmüştüm.*" (Toptaş, 2018, s. 104). "*Derken, ben ansızın sustum. Özgeçmişim uzadıkça sesim babaminkine benzemişti çünkü. Biraz daha anlatsam, düpedüz onun sesi çıkacaktı ağzımdan. (...) sanki, derimin altından babamın görüneceğini, yüzümü bir minibüs camı gibi kullanıp dışarıya sarkacağını ve karşımdaki adama değilse bile, mutlaka bana dönüp bir şeyler söyleyeceğini düşünüyordum.*" (Toptaş, 2018, s. 108).

Çocukluğunda babası tarafından onaylanmamış, ailesiyle güvenli bağlanamamış olan Bedran'ın içinde bulunduğu ruh hali onun tüm yetişkinlik yaşamındaki sorunlarının kaynağı olarak görülebilir. Öyle ki katılmak zorunda olduğu millî bayramlara kalabalık korkusu yüzünden bir işkence gibi gider. Diğer tüm çocukların babaları onları gururla izleyip el sallarken Bedran için durum tamamen farklıdır. "*Kimi zaman, babam da gelirdi bu törenlere ve nedense bir suçlu gibi hep kıyıda köşede dururdu. Beni görür müydü görmez miydi bilmiyorum ama, hiç el sallamazdı. (...) Onun öteki babalarinkine benzemeyen bu davranışı yüzünden, ben yapayalnız ve korunmasız hissederdim kendimi.*" (Toptaş, 2018, s. 57).

Turan, Bedran'ın kasabadan çıkıp yanına geldiği ve romanda pek çok kritik noktada yer alan bir karakterdir. İsvan ve Kıvrıcık Saçlı ile birlikte üç kişi yaşadıkları ve Bedran'ın da dahil olduğu öğrenci evindeki önemli kişilerden biridir. Sadece bu dönemde değil, mezun olup doktor olduktan sonra da Bedran ve karısının evine sık sık gelip gider. Romanın sonunda Bedran'ın kendisini vurduğu silah da Turan'ın bir çatışmadan sonra Bedran'a verdiği silahtır. Turan'ın, Bedran yatağa mahkûm olduktan sonraki gelişlerini Bedran şöyle tarif eder: "*Başucuma gelip oturduğunda uzun uzun susardı Turan. Çoğunlukla abuk sabuk şeyler konuşan bu adamın susuşu da abuk sabuktaki sanki, insanın tenine ve yüreğine diken gibi batardı.*" (Toptaş, 2018, s. 19).

İsvan, Bedran için anlaşılabilir derecede önemli bir karakterdir. Bedran içten içe ona karşı koyulmaz bir yakınlık hisseder. Bu karakter Bedran'a huzur veren, onu rahatlatan tek karakterdir denilebilir. İnce ve naif sıfatlarla tanımlanan İsvan bir kadın gibi çizilmiştir. Oldukça durgun bir karakter olarak tasvir edilen İsvan'ın ölümüyle Bedran'ın hayatı hareketlenir. Bu zıtlık romanda oldukça önemli bir yere sahiptir. "*Pazartesi akşamları, bodrum katına döndüğünde, gizlediğini sandığım heyecanları, sevinçleri ya da bizden ayrı geçirdiği üç koca günün hangi anındaki hangi olaydan kaynaklandığını bilemediğim minicik parıltıları görebilmek için, yüzüne uzun uzun bakıyordum onun. Sonra da kızlardan hangisini sevebileceğini kestirmeye çalışıyordum.*" (Toptaş, 2018, s. 102). Bedran, İsvan'ın Gülderim'e âşık olduğunu düşünmektedir. İsvan'ın ölümünden sonra Gülderim ile evlenen Bedran, içindeki İsvan boşluğunu Gülderim'le doldurmaya çalışır.

Kıvrıcık Saçlı; Bedran'ın Turan ve İsvan ile birlikte yaşadığı ev arkadaşısıdır. Bedran'a hediyelik prenses heykelleri boyama işini de Kıvrıcık Saçlı bulmuştur. Bu karakterle Bedran'ın en önemli birliktelikleri İsvan'ın cenazesini köyüne götürürken

olmuştur. Kıvırcık Saçlı, Bedran'ı uzun bir süre benimsememiştir ve ikisi arasında sınırlı bir iletişim söz konusudur.

Gülderim'in olay örgüsünde gerilim yaratan unsur olmak gibi oldukça önemli bir görevi vardır. Kazadan sonra Gülderim'in varlığında vücut bulan terk edilme, aldatılma korkusu Bedran'ın psikolojik durumunu yönetir ve anlatının gerginliğini sağlar. Gülderim, günümüz toplumunun içindeki boşluğu sadece tükettikçe doldurabilen, tükettikçe var olabilen insan tipini ortaya koyması bakımından da önemli bir karakterdir. Gülderim'den kazadan önceki olayların anlatıldığı dizide Gülderim, kazadan sonraki dizide “karım” olarak bahsedilmesi önemlidir. Bu şekilde romanın sonuna kadar gizem unsuru sağlanmış olur. On dört bölümden oluşan romanın on üçüncü bölümünde “*Gülderim’le evlenişimizin ikinci yılıydı.*” (Toptaş, 2018, s. 205) cümlesiyle “karım” ve “Gülderim” olarak bahsedilen kişinin aynı olduğu okuyucuya açıkça ifade edilmiş olur. Herkesten farklı olduğu için âşık olduğu Gülderim ile ilgili Bedran bu ifadeleri kullanırken “*Çünkü o zamanlar, tutkulara pamuk ipliğiyle bağlı yeşil gözlü bir çılgındı o. İnsan kılığına bürünmüş bir trompetti ya da...*” (Toptaş, 2018, s. 39), Gülderim zamanla tıpkı Bedran'ın çocukluğundaki değersizlik, güvensizlik duygularını ona yaşatan babası gibi bir karaktere dönüşmüştür. Romandaki şu cümlelerle Bedran'ın babası ve Gülderim arasındaki benzerlik ilişkisi ifade edilir; “*Bir zamanlar baba diye binlerce, yüz binlerce kez seslendiğim hâlde bir türlü ısınmadığım o adamın gölgesinde nasıl küçülerek büyüdüysem, şimdi de karımın gölgesinde yaşayarak öldüğümü düşünüyordum. İki arasında gözle görülür bir fark yoktu; ya da babam, kılık değiştirip karıma dönüşmüştü sanki...*” (Toptaş, 2018, s. 167). Babasının gölgesinden, sevgisizliğinden kaçmaya çalışırken yine benzer bir sevgisizlik çukuruna saplanan Bedran hayatındaki bu önemli karakterler sebebiyle kendini gerçekleştirememiştir.

Asuman, İsvan'ın teyzesinin kızlarından biri, Gülderim'in ablasıdır. Bedran'ın tıpkı Gülderim'den “karım” diye bahsetmesi gibi Asuman'dan da “karımın ablası” şeklinde bahsetmesi romandaki merak unsurunu besler. Belli bir noktaya kadar Asuman ve Bedran'ın karısının ablasının aynı kişi olduğu anlaşılabilir. Asuman'ın Bedran'ın hayatında önemli bir rolü olmasa da Gülderim'in ablası olması münasebetiyle eve sık sık gelip gider. Asuman, Bedran'ı ve onun Gülderim'e yaşattığı hayatı, kurduğu evi beğenmez. Bedran, Asuman'ın kendisinden hoşlanmadığını bilir ve Gülderim'i Rasim'le evlenmesi için ikna etmeye çalıştığını düşünür.

Meftune, Bedran için önemli kadınlardan biridir. Bedran onunla hediyeleşme prenses heykelcikleri yapan bir dükkânda tanışır. Bedran, İsvan'ın cenazesi için birkaç gün işe gitmeyince kovulur. Bunun üzerine Meftune, ona babasının aslında kendisine önerdiği bir iş olan sanayi çarşısında kurtarıcı araçlar bürosunda çalışma işini teklif eder ve Bedran'ı bu işe sokar. Meftune ile Bedran çok uzun olmayan bir süre ilişki yaşarlar. Meftune istemediği halde Ayhan isimli bir akrabasıyla evlenmek zorunda kalır. Bedran ile Meftune'nin görüşmeye devam ettikleri, Bedran'ın düğününde Meftune'nin hediye etmiş olduğu bir saatin varlığından anlaşılır.

Hasan Ali Toptaş'ın *Sonsuzluğa Nokta* Romanında Bedran'ın Yalnızlıkla Bütünleşmiş..

Rasim, Gülderim'in çocukluk arkadaşı ve Bedran'ın özellikle yatağa bağlı kaldıktan sonra karısıyla onun arasında bir ilişki olduğundan şüphelendiği bir karakterdir. Bedran'ın psikolojik gerginliklerinin, hissettiği çaresizlik, kıskançlık, yetersizlik duygularının kaynağıdır. Gülderim'in ablasıyla birlikte sessizce yaptıkları sohbetlerin ana teması Bedran'a göre hep Rasim'le ilgilidir. "...bana hep Rasimli bir gelecekte söz ediyorlarmış gibi geliyor... her şeyin altüst oluşunun uzun mu uzun bir ders, Rasim'in hâlâ ortalıkta yalnız dolaşmasının bir şans olduğunu ileri sürüyor." (Toptaş, 2018, s. 85). Rasim, gıyabında bahsedilmesi dışında romanda aktif bir şekilde rol alan bir karakter değildir.

Bedran'ın annesi romanda etkin bir şekilde rol almamıştır. Babasının aksine şefkatli olarak bahsedilir.

Tıpkı babası gibi bu karakterin de isimsiz oluşu romanda dikkat çekici bir unsurdur. Bedran'ın hayatında annesinin pasifliği, silikliği romanda da kendisinden isimsiz olarak bahsedilmesiyle simgeleştirilmiş olabilir.

Bedran'ın babası, romanda sadece varlığıyla ve Bedran'a hissettirdikleriyle öne çıkan temel karakterlerden biridir. Bedran'ın dönüşmekten korktuğu şey, çocukluğunun onay ve sevgi eksikliği, karısının bir gün dönüştüğü şey Bedran'ın babasıdır. Bu karakter, romanı yazarın yaşam öyküsüne en çok yaklaştıran karakterdir. Sessiz bir baba ve hikâyeler anlatan bir anneden olan Toptaş kendini "Şehrazat ile Beckett'in evliliğinden doğmuş bir çocuk" (Eroğlu Maktav, 2011) olarak niteler. Bu betimlemeyi yalnızca belgeselde değil birçok söyleşide de tekrarlar. Sessizliği, gülmemezliği, sık sık gidip seyrek gelmesi, uzun yol şoförlüğü, minibüslere tutkunluğuyla Bedran'ın babası ile Toptaş'ın babası neredeyse aynı kişi gibidir. "*Babam benim çocukluğumda uzun yol şoförüydü, Sonsuzluğa Nokta'daki şoför gibi, evden sık sık giderdi ama seyrek gelirdi. Daha sonra, babam yine Sonsuzluğa Nokta'daki şoför gibi bir minibüs satın aldı ve her akşam eve gelmeye başladı.*" (Varlık, 2010, s. 56).

Babasının egemenliği altından kurtulmaya çalışan Bedran, nereye gitse o egemenliğin altına girmiş olur. Terminalden sonra bindiği taksi, ellerinin ve sesinin babasına dönüşmesi, kendisinin de şoförlük yapmaya başlaması hep Bedran'ın babasıyla aynı kişi olmaktan korktuğu unsurlardır. Bu baba tipi romandaki gerilimi sağlaması bakımından Gülderim'le benzer bir unsur olarak karşımıza çıkar. Anne karakteri gibi babanın da isimsiz oluşu yine dikkat çekici bir özelliktir. Bu kez annenin Bedran'ın hayatında pek de fazla rolü olmamasının aksine babanın etkisi oldukça büyüktür. Baba karakterinin temsil ettiği olumsuz özellikler, Bedran'ın ona benzemekten ölesiye korkması dolayısıyla kendisinden isimsiz olarak bahsedilmiş olabilir.

Bedran'ın büroda yalnız geçirdiği günler sebebiyle hayal ile gerçeğin birbirine karıştığı günlerde Ayla ve onunla aynı kişi olan Bendegül, Bedran'ın zihnindeki ideal sevgili tipi olarak ortaya çıkar. Ayla, bedeniyle yalnızca dişilği temsil eder. Bedran ile aralarında yalnızca cinsellik geçen bu karakterin de ablasıyla birlikte bir bodrum katında oturması oldukça manidardır.

III. Bedran'ın Yalnızlıkla Bütünleşmiş Dünyası

Temaların kurgusal yapıyı şekillendirdiği bu eserde; sevgisiz büyüyen bir çocuğun yine sevgisiz bir yetişkinlik hayatı, mutsuz bir evlilik ve toplumun içindeki yalnızlığı, kendine yabancılaşması gibi modern insanın sorunları konu edilmiştir.

a. Bireyin Varoluş Sancısı: Yalnızlık

“Yenilikçi yazarlara göre insan doğuştan yalnızdır; başka insanlarla ilişki kurmayı beceremez, toplum dışıdır.” (İdil, 1983, s. 77). Bedran’daki “yalnızlık” meselesi, toplumla bütünleşemeyen ve -bütünleşmek de istemeyen-“yelken kulaklı bir uyumsuz” ve “trompet” olmayı arzulayan yapısı onu adeta bir yalnızlık girdabına sürükler. Biyografik izler taşıdığı aşikâr olan bu romanda varoluş sancıları, yalnızlık ile birlikte romanın ana duygularını oluşturur. Hem yalnız, içedönük olmakla ilgili problem yaşayan hem de tüm dünyası kendi benliğinden oluşan Bedran aslında uyumsuzluğu sosyal ortamdan bir kaçış rotası olarak belirler ve muhtemel oraya sığınır. Çocukluğunda babasından, evlendiğinde karısından kaynaklanan sevgisizlik Bedran’ı yalnızlığa itmiştir. İş bulduğu zaman artık kocaman bir uyumun parçası olduğunu düşünür ve bundan hiç mutlu olmaz. Bedran hem herkes gibi olmak istemediği hem de iç dünyasını anlamayan ve onu mutsuzluğa sürükleyen toplumdan kaçmak istediği için yalnızlığını bir sığınak olarak kullanır. “Hiç kuşkusuz, zaman, bir iş sahibi kılmakla çoğunluğun yanına atmıştı beni. Korktuğum da buydu zaten. Çoğunluğun işlettiği kocaman bir uyumun parçasıydım artık...” (Toptaş, 2018, s. 145).

b. Sessizlik

Sessizlik, yalnızlıktan sonra romanın tamamına hâkim olan bir diğer unsurdur. Bu durum yalnızca Bedran özelinde değil onun yaşadığı toplumun genelinde de söz konusudur. İnsanların birbirleriyle doğru düzgün iletişim kurmadıkları, bu yüzden de çokça çatıştıkları bir dönem olan seksen öncesi dönemin temel sorunlarından biri iletişimsizliktir. Romanın anlatım tarzının çoğunu oluşturan iç monolog da bu sessizlik ortamının oluşmasına katkı sağlar. Bedran hep içinden bir şeyler düşünür, cümleler kurar, tartışmaya katılır fakat bunları asla yüksek sesle söyleyemez. Örneğin Bedran, İsvan’la hep bir yakınlık kurmak ister, içten içe ona kendini çok yakın hisseder ama ne bu yakınlığı kurabilir ne de onunla oturup sohbet edebilir. Çocukluğunda babasıyla kurması gereken güven ve sevgi bağını kuramamış olması ve onay ihtiyacının karşılanmaması, Bedran’ı bu derece sessizliğe ve pasifliğe gömmüş olabilir. “Konuşursam birdenbire çocukluğuma dönecekmişim de babamla olan ilişkimizi yeniden yaşayacakmışım, yeniden üzülüp yeniden kahrolacakmışım ve kederli bir geçmişin karanlığına saplanıp kalacakmışım gibi üst üste yutkundum.” (Toptaş, 2018, s. 66).

c. Kaçış

Romanın başlangıcı kasabadan kente gidiş değil adeta kaçış gibidir. “Otobüsün ön koltuğunda yorgun bir tavşan gibi büzülmüş, öylece bakıyordum.” (Toptaş, 2018, s. 7). Bedran’ın kendini bir av hayvanı olan tavşan gibi görmesi hayata karşı bakış açısını

Hasan Ali Toptaş'ın *Sonsuzluğa Nokta* Romanında Bedran'ın Yalnızlıkla Bütünleşmiş..

göstermesi bakımından önemlidir. Bu noktada romandaki avcıyı Bedran'ın geçmişi, avı da Bedran'ın “benleri” olarak değerlendirebiliriz. “*Dikiz aynasında yavaş yavaş kaybolan Bedranlardan en güçlü olanının (sözgelimi, bir bayram sabahı kasaba meydanındaki minibüsün içine gizlenerek akşama dek sessiz ağlayanın) peşime takıldığını düşünmekten kendimi alamamıştım kasabadan çıkarken.*” (Toptaş, 2018, s. 10-11).

Kendisiyle ilgili av-avcı konumlandırması Bedran'ın şu cümlesiyle açıkça görülür. “*Gene de ben, belki de bilmeden kovalıyorlar beni, diyordum içimden; avcı olduklarından habersizdiler yani, ya da otobüsün ön koltuğunda uzun süre tavşan konumunda kalmakla, avcı olmaya ben zorlayacaktım onları...*” (Toptaş, 2018, s. 11).

Kaçtığı en önemli avcı Bedran'ın kendi geçmişidir. Fakat anlatının daireselliği içinde bir şekilde Bedran başladığı noktayla kesişir ve en büyük korkusu olan babasına dönüşmek kâbusu gerçekleştiği noktada kendini öldürmek için bilerek kaza yapar. Bir diğer kaçış yolu; romanın sonunda elinde silahla gelmeyen ve gelmeyecek olan karısını beklerken artık o silahı doğrultacak tek kişinin kendisi olmasıyla yine kendini öldürmek noktasına çıkar.

Kasabadan kente birçok şeyden, geçmişinden ve kendinden kaçarak gelen Bedran burada da işsizlik, kaotik sosyal ortam gibi engellerle boğuşur. Bir yandan benzememek için kıyasıya savaş verdiği babası peşini bırakmaz ve hiç istemese de giderek ona benzer. Şoförlük işinin de yüklemiş olduğu babasına benzemek duygusuyla baş edemeyip yanındaki çocuğun ölümüne, kendisinin de yatağa bağlanmasına neden olan kazayla ölen çocuk adeta geçmişteki Bedranları temsil eder. Söz konusu kazayla yatağa bağlanan ve artık kaçacak yeri olmayan Bedran, karısının ruhundaki boşluğu doldurmak için eve doldurduğu eşyalarla boğulur. Yaşadığı ve dönüp durduğu çemberden çıkacak gücü içinde var edemeyen, mutsuz, pasif, depresif bir ruh haline sahip olan Bedran için yaşadığı tüm hayat bir şeylerden kaçıştır.

ç. Cinsellik

Romanda kadın-erkek ilişkileri bağlamında karşımıza pek çok yerde çıkan cinsellik kendini tekrarlar boyuttadır. Bedran henüz sanayi çarşısındaki büroda yaşarken Meftune ile arkadaşlıktan sadece cinselliğe evrilen bir ilişki yaşar. Fakat aynı Meftune Bedran ile Gülderim'in evliliğinde onların misafiri olarak da ortaya çıkar ve şu sözleri söyler: “*Evinizde cinselliğimi iki katına çıkaran bir şey var, demişti Meftune.*” (Toptaş, 2018, s. 34). Meftune ile Bedran'ın ilişkisi, Meftune'nin babasının bir akrabası olan Ayhan'la evlenmesine kadar cinsellik temelinde devam etmiştir. Cinselliğin, özellikle de Meftune ile olan cinselliğin oldukça ayrıntılı betimlendiğini söylemek mümkündür.

Romanda iki kadın bir erkek şeklinde olan cinsel ilişkinin -roman içinde ikincisi fakat kronolojik olarak ilki- Ayla, Ayla'nın ablası ve Bedran, diğeri de Figen, Gülderim ve Bedran olmak üzere iki kez gerçekleşir. “*Derken, nasıl oldu anlayamadım, abla onu da çekti üstümüze doğru ve üçümüz bir anda birbirimize karıştık.*” (Toptaş, 2018, s. 200). “*Figen mi yoksa karım mı olduğunu bilemediğim*

birisi, dudaklarını dudaklarıma kenetlemiş hırsla öpüyordu... birbirimizin sıcaklığındaydık artık, birbirimizin varlığında, birbirimizin dokunuşlarındaydık.” (Toptaş, 2018, s. 42-43).

Bunlardan başka Güldirim’in ablası Asuman’ın, sevgilisi Günay ile yaşadığı cinsellik de bu şekilde ifade edilmiştir: “*Banyonun solundaki odanın kapısı aralıktı ve ablayla Günay içerideki halının üstüne uzanmış, sıcak sıcak yankılanan kesik inleyişlerle, alt alta üst üste sevişiyorlardı.*” (Toptaş, 2018, s. 40).

Bedran’ın tüm hayatı ve kişiliğindeki pasiflik ve suskunluğun aksine cinsellikte oldukça aktif, etken ve arzulu olması onun kişiliğindeki çatışma unsurunu gösterir. Hayatın diğer alanlarında da cinselliği yaşarken olduğu gibi aktif, güçlü kişi olma ve öne çıkma arzusu cinsellikte gün yüzüne çıkar.

d. Maddeleşmiş Güvensizlik

Bedran ile Güldirim ilk evlendikleri zaman, Güldirim ablasıyla birlikte yaşadığı bodrum katından ayrılıp Bedran ile yine bir bodrum katı kiralayıp oraya yerleşmiştir. Evliliklerinin ilk zamanlarında aralarında cinsellik gibi konularda sorun yokken Güldirim’in eşyaya hiçbir düşkünlüğü yoktur, bilakis minimalist bir yaşam görüşü vardır. Güldirim evi fazla eşya ile doldurmamış, evlerinde akşamları şiir okuyup müzik dinlenen sakin ve sade bir ortamları vardır. “*Güldirim’in kalabalık oluyor diye içeri sokmadığı iki koltuk dışında eşyaların hemen hepsini alıp alıp içeri taşıırken...*” (Toptaş, 2018, s. 186). Bu ifadeden Güldirim’in evliliğin ilk yıllarında fazla olmasının diye eve koltuk bile sokmadığı görülür.

Fakat Bedran’ın yatağa bağlanmasına neden olan kazadan sonra işler tamamen tersine döner. İlk zamanlar olumsuz duygular hissettirmese de sonraları tıpkı “sık sık giden ama seyrek gelen” babası gibi karısı da Bedran’a soğuk davranmaya başlar ve Güldirim, ilişkilerindeki boşluğu eve eşya yığarak doldurmaya başlar. “*Görmem gerekirdi oysa; dünyamı daraltan, özellikle de içimdeki o silik hayvanın hareketlerini sınırlayan bunca eşya, akşam karanlığında gürül gürül gürüldeyen kocaman bir kamyonla getirilmemişti kapımıza; kimi ikinci tenhaliğinde, kimi öğle aralığında, kimi de hafta sonlarının o uyuşuk boşluğunda, tek tek taşınmıştı. Karımın bana, başkalarına ve kendine duyduğu güvensizliğin karşılığıydı hepsi. Maddeleşmiş güvensizlikti.*” (Toptaş, 2018, s. 35).

Bu maddeleşmiş güvensizliğin sonucu olarak eşya ile dolan evde yatağa mahkûm Bedran’ın ruhu sıkışır. Evliliğinde mutsuz olan ve kocasını bir yük gibi gören Güldirim’in sığındığı eşyalar, evde adım atılacak yer bırakmamıştır. “*Karım, kazadan sonraki durumuma her ne kadar katlanıyor görünse de, duvar diplerinde, kapı arkalarında, dolaplarda... belleğin ıvır zıvırla dolu karanlık odalarında kin gibi, usanç, nefret, hatta düşmanlık gibi bir şeyler birikiyor. Hem de, durup dururken.*” (Toptaş, 2018, s. 48). Kocasından istekleri, arzuları, hırsları tatmin edilmeyen Güldirim’in duygularını dışavuruş biçimi olarak ortaya çıkan eşya istifçiliği; Bedran’ın babasının minibüslere hayranlığı, sürekli minibüs alması ve araba tutkusuyla eş görülebilir.

Hasan Ali Toptaş'ın *Sonsuzluğa Nokta* Romanında Bedran'ın Yalnızlıkla Bütünleşmiş..

Sonuç

Sonsuzluğa Nokta isminin anlamı romanın sonunda açığa çıkar. Sonsuz zannedilen hayata, Bedran'ın tabancasından çıkan bir kurşun nokta koyar. Romanın belirsiz bırakılan sonu nedeniyle Bedran'ın intihar edip etmediği kesin olarak bilinemez. Ayrıca Bedran'ın şoförlük yaparken iyice babasına dönüştüğünü düşünerek yaptığı kaza da bir intihar teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Bu iki hadiseden her halükârda bir intihar girişimi olarak söz etmek mümkündür. “*İntihar bilinçli olarak kendini öldürme eylemi olarak tanımlanırken intihar girişimi, kişinin kendini öldürme amacıyla giriştiği ancak çeşitli nedenlerle tamamlanamamış bir eylem olarak tanımlanabilir. [...] Kişilerde yoğun çaresizlik duygusu ve gerginlik vardır.*” (Ulutaş, 2006, s. 114-116). Bedran'ın yatağa bağlı yaşadığı dönemdeki temel duygularından birinin çaresizlik olduğunu söylemek mümkündür.

Yazarın ilk romanı olan bu eser, daha sonraki romanlarına kıyasla modern-postmodern roman arasında sayılabilir. Postmodern unsurlar bu romanda tam anlamıyla yer almaz. Örneğin üstkurmaca postmodern metinlerde genellikle olan bir özellik olmasına rağmen bu romanda oldukça silik yer alır. Romanın birkaç yerinde Bedran'ın şiir yazdığından haberdar olan okur Bedran'ın o anki düşüncelerini de öğrenir. Bundan başka birkaç yerde araya girip okura hitap eden Bedran tüm bu metnin okura hitaben yazılan bir eser olduğu izlenimini uyandırır: “... ve dolayısıyla benim de size anlatamayacağım bir şiddetle susuyordu.” (Toptaş, 2018, s. 169) “...belki benim gibi siz de inanmayacaksınız ama...” (Toptaş, 2018, s. 170).

Modern zamanda yaşayan ve kendini gerçekleştirememiş bir bireyin arayışını anlatan romanda zaman; çok katmanlı, çizgisel olarak ilerlemeyen bir hüviyet taşır. Zamandan ayrı düşünülmesi mümkün olmayan mekân da dağınık niteliktedir. Çevresinde yaşanan büyük toplumsal meselelere hiç karışmadan yalnızca iç dünyasına gömülen Bedran'ın arayışı esasen bir kendini arayış öyküsüdür.

Kaynakça

- Aktaş, Ş. (1991). *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- C Booth, W., & Freidman, N. (2017). Bakış Açısı. P. Stevick içinde, *Roman Teorisi* (P. Kantarcıoğlu, Çev., s. 83-131). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ecevit, Y. (2016). *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Eroğlu Maktav, N. (Yöneten). (2011). *Büyük Umutlar "Hasan Ali Toptaş"* [Belgesel]. Türkiye.
- Freud, S. (2010). *Psikanaliz Üzerine*. (A. A. Çeviren: Öneş, Dü.) İstanbul: Say Yayınları.
- İdil, A. (1983). *Gerçeklik ve Roman*. Ankara: Dayanışma Yayınları.
- Kurban, S. (2018). Roman Nasıl Yazılır Bilmiyorum. M. Varlık (Dü.) içinde, *Başlarken Yalnızsın Bitirdiğinde Daha da Yalnız* (s. 168). İstanbul: Everest Yayınları.
- Toptaş, H. A. (2018). *Sonsuzluğa Nokta*. İstanbul: Everest Yayınları.

- Ulutaş, N. (2006). Türk Romanında İntihar (1872-1960). *Yayımlanmış Doktora Tezi*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Varlık, M. (2010). Hasan Ali Toptaş: "Bilginin Kendisi Değil Buharı Muteberdir...". M. Varlık (Dü.) içinde, *Efendime Söyleyeyim Hasan Ali Toptaş Kitabı* (s. 53-90). İletişim Yayınları.

К ВОПРОСУ ДАТИРОВКИ ОДНОГО ТУРЕЦКОГО ДОКУМЕНТА

TÜRKÇE BİR BELGE ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

FOR THE ISSUE OF DATING ONE TURKISH REFERENCE

Kakhaber GLOVELI*

АННОТАЦИЯ

Конец XVIII- начало XIX вв довольно трудный период в истории Грузии. Осуществляя свои имперские замыслы, Россия методично завладевала Закавказьем. Прекратило свое существование Каргл-Кахетинское царство. Свою участь ожидала и Западная Грузия.

Данный этап историй Грузии в историографии освещен достаточно хорошо, но не однородно. Часть ученых (Ш. Бурджанадзе, А. Пирцхалаишвили) деятельность царя Имерети Соломона II оценивает негативно, обвиняя царя в османской ориентации, вторая группа (Н. Бердзенишвили, Н. Кортава, М. Рехвиашвили) в целом положительно оценивает его деятельность, хотя отмечают, что в конечном счете, царь Имерети все таки делал полезное Османской империи дело.

С нашей точки зрения деятельность Соломона II критику заслуживает в основном за неправильную внутреннюю политику (ухудшение отношений с Мегрельским и Гурийским княжествами, растрачивая военных ресурсов страны против них), а не за внешнюю политику. Мы не считаем, что Соломон II допустил непростительную ошибку, стараясь найти поддержку Турции, Персии или даже Франции.

Имерети подверглась натиску с севера, остановить которого можно было или молчаливой покорностью, или же с оружием в руках. Соломон II предпочел второй путь и в противостоянии с Россией в союзники избрал османского султана, ибо считал, что Россия угрожала свержением его власти, а султан не намеревался сделать это.

Опубликованный нами турецкий документ описывает период относящийся к Ахалцихскому пашалыку, Имеретинскому и Каргл-Кахетинскому царствам. Изучению данного периода посвящено много интересных работ различных исследователей.

Предлагаемая статья касается одного конкретного отрезка отмеченного периода, сведения о котором сохранено в фонде №1453 Центрального государственного архива истории Грузии. Данное сообщение позволяет определить отношение Соломона II к Османскому султану на фоне Русско-Иранского и Османско-Иранского

*ORCID: [0000-0003-1838-1377](https://orcid.org/0000-0003-1838-1377) Gloveli, K., PHD Student, Samtskhe-Javakheti State University, Akhaltsikhe, Georgia, kgloveli2016@gmail.com

К вопросу Датировки Одного Турецкого Документа

противостояния и установить против кого собственно собирался царь Имерети-Соломон II.

Таким образом, наша статья является своеобразной попыткой оценить деятельность царя Соломона II. В неравноправной борьбе Имеретинский царь проявлял большую надежду на поддержку со стороны Персии и Османской империи, однако, особое внимание уделял доброжелательному расположению и поддержке султана, поскольку противостояние Персии с Россией из-за княжеств Западной Грузии казалось делом маловероятным.

Использованное нами турецкое сообщение некоторым образом проясняет намерение имеретинского царя- с помощью султана помешать России в завоевании Имерети и таким образом продлит политическое существование последнего грузинского царства.

Ключевые слова: Соломон II, Селим-паша, Шериф-паша, Имеретинское царство, Ахалцихский пашалык, Александр Батонишвили, Российская империя, Цицианов.

ÖZ

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başı Gürcistan tarihinde oldukça zor bir dönemdir. İmparatorluk tasarımlarını gerçekleştiren Rusya, sistematik olarak Transkafkasya'yı ele geçirdi. Kartl-Kakheti Krallığı var olmaktan çıktı. Batı Gürcistan da kendi kaderini beklemekteydi.

Gürcistan tarihinin bu süreci tarih yazımında iyi bir şekilde, ancak farklı yaklaşımlarla araştırılmıştır. Bazı bilim adamları (Ş. Burcanadze, A.Pirtskhalaishvili) Osmanlı taraftarlığıyla suçlanarak İmereti Kralı II. Solomon'un faaliyetlerini olumsuz değerlendirir. İkinci grup ise (N. Berdzenishvili, N. Kortua, M. Rekhviashvili) faaliyetlerini bir bütün olarak olumlu olarak değerlendirir ve İmereti kralının Osmanlı İmparatorluğu için yararlı işler yaptığını belirtir.

Bize göre, II. Solomon'un faaliyetleri dış politikası yüzünden değil de esas olarak yanlış iç politika nedeniyle eleştiriyi hak ediyor (Samegrelo ve Guria prenslikleriyle ilişkilerin bozulması, ülkenin askeri kaynaklarını onlara karşı israf etmesi vs.). II. Solomon'un Türkiye'den, İran'dan ve hatta Fransa'dan destek bulmaya çalışırken bu davranışlarını affedilemez bir hata olarak görmüyoruz.

İmereti, kuzeyden sessiz bir itaatle veya silahla durdurulabilecek bir saldırıya maruz kaldı. II. Solomon Rusya'ya karşı çatışmaya girecek ikinci yolu tercih etti ve Osmanlı Padişahı'nı müttefik olarak seçti, çünkü Rusya'nın onu devireceğine Padişah'ın ise bunu yapmak niyetinde olmadığını inanıyordu.

Tarafımızdan yayınlanan Türkçe belge, Akhaltsikhe Paşalığı, İmereti ve Kartl-Kakheti krallıkları ile ilgili dönemi anlatmaktadır. Döneme ait birçok araştırma eseri de ortaya konulmuştur.

Hazırlanan makale, bahsi geçen dönemin belirli bir bölümü ile ilgili olup, konu üzerindeki bilgiler Gürcistan Tarihi Merkez Devlet Arşivi'nin 1453 numaralı fonunda muhafaza edilmektedir. Bu bilgiler, II. Solomon'un Rus-İran ve Osmanlı-İran Savaşlarının arka planında Osmanlı Sultanı'na karşı olan tutumunun belirlemesini sağlar ve İmereti Kralı II. Solomon'un gerçekten kime karşı çıktığını anlatır.

Bu nedenle yazımız Kral II. Solomon'un faaliyetlerini değerlendirmeye yönelik bir nevi girişim sayılabilir. Eşit olmayan mücadelede İmereti kralı İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan alacağı desteği büyük bir umutla bekledi. Bu arada Padişah'ın hayırsever eğilimine ve desteğine özel önem verdi, çünkü Batı Gürcistan prenslikleri nedeniyle İran ve Rusya arasındaki çatışma pek olası görünmüyordu.

Tarafımızdan kullanılan Türkçe bir malumat İmereti kralının yani Padişah'ın yardımıyla Rusya'nın İmereti'yi fethetmesini engellemek için niyetine ve böylece son Gürcü krallığının siyasi varlığını uzatabilmek arzusuna bir türlü aydınlık kazandırıyor.

Anahtar Kelimeler: II. Solomon, Selim Paşa, Şerif Paşa, İmereti Krallığı, Akhaltsikhe Paşalığı, Aleksandre Batonişvili, Rus İmparatorluğu, Tsitsianov.

ABSTRACT

The end of the XVIII century and the beginning of the XIX century is quite a difficult period in the history of Georgia. Russia was methodically establishing itself in the Caucasus. The existence of an independent Kingdom of Kartli-Kakheti in its imperial appetite Wasted. The same fate awaited western Georgia.

In Georgian historiography The section is fairly well covered, however. There is a big difference of opinion among scholars about the last king of Imereti, Solomon II. He, in evaluating the activity, what his hand, at first glance, contradicts The action also contributed. One group of historians (Sh. Burjanadze, A. Pirtskhalaishvili) His work was evaluated negatively and the king in the Ottoman orientation Blamed, the second group (N. Berdzenishvili, N. Kortua, M. Rekhviashvili) Overall, he praised his work, however, he also noted that, In the end, the king of Imereti still did a useful deed for the Ottomans Did. We give ourselves the right and note that we do not share the above Opinions. We believe that the last king of Imereti deserves criticism Wrong domestic (deterioration of relations with the princes of Samegrelo and Guria, Significant use of Imereti military resources against them) and Not because of foreign policy. We do not think that Solomon made an unforgivable mistake Allowed by looking for an ally in the form of the Ottomans or the Persians, or, at least, In France. A hurricane was approaching Imereti from the north. This hurricane Solomon II had to be restrained either by wordless obedience, or by arms. He Chose the second path and became an ally in the impending confrontation with Russia He chose the Ottoman sultan because he thought Russia was threatening to overthrow him. His government, the Sultan was not going to do that. by us A study of the period described in a published Turkish document which Refers to Akhaltsikhe Sapasho, Imereti and Kartli-Kakheti kingdoms, various Many interesting papers have been devoted to the researcher. This article mentions Refers to one specific period of the period for which reference is made In the fund of Central State Historical Archive of Georgia № 1453. This reference allows us to determine the relationship of Solomon II Russian-Iranian and Ottoman-Iranian confrontation with the Ottoman Sultan In the background and find out against whom the King of Imereti was going to speak. Therefore, our letter is a kind of attempt of the King of Imereti, Of Solomon II, performance appraisal. The last of the Bagrationi family A crowned representative with his own kingdom rather the unprepared met the time of political upheaval, however, the attempt did not fail Resistance for Christian Russia. Imereti in an unequal battle The king had high hopes for the help of the Ottomans and the Persians, but Paying special attention to the goodwill and support of the Sultan, Because the Persian controversy with Russia in the Kingdom of Western Georgia- It was a cruel thing for the sake of the principalities. Translated and used by us The Turkish reference sheds some light on the intention of the King of Imereti With the help of the Ottoman Sultan, the conquest of Imereti was prevented for Russia In the case and in this way to prolong the political life of the last Georgian kingdom Existence.

Keywords: Solomon II, Selim-Pasha, Sheriff-Pasha, Kingdom of Imereti, Fashalik of the Akhaltsikhe , Alexander Batonishvili, Russian Empire, Tsitsianov.

К Вопросу Датировки Одного Турецкого Документа

Введение

В фонде турецких документов (№1453) Центрального государственного архива истории Грузии мы обнаружили дело №128. Это одно недатированное письмо, отправленное Имеретинским царем Соломоном II турецкому султану. Вдоль турецкого текста письма по-грузински. Написанно, что царь Имерети Соломон (Соломон-хан, владетель Грузии) предлагает султану помочь своим войском (30 000 человек?!) Соломон также сообщает, что отправит Александра мирзу (видимо сына Ираклия II) в Ахалцихе, добы привлечь чилдирского Селима-пашу на свою сторону.

Думаем, что данное сообщение найдено и помещено в фонд турецких документов видный грузинский ученый-туркологом Сергием Джикия. Мы выражаем огромную благодарность сотруднице Института „грузинских рукописей“, госпоже Цисане Авуладзе, которая не только перевела содержание письма, но и великодушно уступила право на публикацию данного документа. Так, что, благодаря усилиям Ц. Абуладзе, грузинский перевод этого турецкого документа вошел в научный обиход.

Методы

При работе мы применили методологию системного и критического анализа эмпирического материала: расчленение исследуемого материала на части, рассмотрение и оценку каждой из них. Используются архивный материал, письменные источники и специальная литература.

Итоги

- 1) По возможности установили конкретную дату составления письма.
- 2) Пролили свет на поведение царя Имерети в одном конкретном случае.
- 3) В результате изучения и анализа различных источников и специальной литературы, уточнили чего собственно добывался Соломон II в указанном письме.
- 4) Объективно оценили его попытку оказать сопротивление утверждению России в Западной Грузии и с этой целью добываться помощи османского султана.

Дискуссия

Изучению описанного в турецком документе периода относительно Ахалцихского пашалыка, Имеретинского и Картл-Кахетинского царств посвящено много интересных работ различных исследователей.

Наша работа касается одного конкретного отрезка указанного периода. Сведения об этом сохранены в фонде №1453 Центрального государственного архива истории Грузии. Данное сообщение позволяет

определить отношение Соломона II с османским султаном на фоне Российско-Иранского и Осmano-Иранского противостояния и установить именно против кого собирался выступить царь Имерети.

Установлено, что Соломон II отправлял письмо не непосредственно турецкому султану (на что, по мнению Ц. Абуладзе, Имеретинский царь не имел право), а через османского чиновника, в данном случае, через чилдирского визиря, Рушана Захира Селима-паши ахалцихского. Следует сказать, что османская сторона уделяла большое внимание соблюдению дипломатического этикета. В связи с этим Мехмед Рашид приводит довольно интересную справку, описывающую событие 1703 года, когда князь Гуриели отправил в подарок султану 4 юноши и 4 девочки рукою своих посланников. Однако на дворе султана посчитали, что Гуриели не имел на это право. Посланников арестовали, юношей и девочек продали в рабы, а деньги внесли в казну (Рашид, 1976: 9-10). Этот пример хорошо показывает какое значение призывал турецкий двор к формам отношения поданных к султану.

Что касается содержания письма, оно приблизительно следующее: „Тбилисское войско и кахетинские князья, дворяне и реая (нижнее сословие населения, простолюды) под началом Александра мирзы направятся к вам. Находящиеся на землях Тбилиси люди и горцы все объединятся и разгромят вашего врага вокруг Тбилиси. Мы 30 000 кровожадных воинов обнажим сабли и устремимся к вам. От себя и от имени моей семьи доводим до вашего сведения, что все дела, за которыми мы возьмемся, будут исполнены. Мы атакуем врагов осман на нашей земле и будем делать все от нас зависящее...“

В письме также говорится, что данное войско расположено в ущелье Лоре, в составе которого упомянуты лезгины и персы (фонд №1453, дело №128 Центрального государственного архива истории Грузии).

В те времена врагом Османской империи можно было считать и Россию, и Персию. Если допустить, что Соломон II под врагом подразумевал Персию, тогда упоминанием Александра мирзы возникает недаразумение. Если он сын Ираклия II, то непонятно когда он собирался воевать против персов? Письмо подписано Ачик-башом Соломон-ханом. Кажется странным, что в письме ни где не упомянуты ни Имеретинское царство и ни борьба против России.

Одним взглядом, сообщение довольно расплывчатое. На начальном этапе мы думали, что в то время противостояние было не между Россией и Турцией, а между турок и персов. Более интересным было выяснить, из-за чего Александр Батонишвили и Соломон II собирались выступить против персов? Мы также попытались хотя бы приблизительно определить дату составления данного письма.

К Вопросу Датировки Одного Турецкого Документа

1798-1804 годы можно посчитать годами Русско-Османского сближения и „дружбы“. На такой шаг Осман толкнула ожидаемая опасность со стороны Франции.

Нельзя сказать, что данная „дружба“ была достаточно крепкой. Однако факт, что обе империи старались воздержаться от взаимно противоположных шагов. Наоборот, в турецком фонде № 1453 под архивным номером 111 имеется одно очень интересное сообщение в котором Мехди-хан, шамхал Дагистана и валии сообщал графу Гудовичу, что генерал Глазунов взял крепость и передал ее во владение ему (фадишаху?!)

К сожалению, сообщение не датированно, но данная информация наилучшим образом подтверждает тогдашнее Русско-Турецкое сближение.

По-позже российское правительство не одобрило намерение генерала Цицианова присоединить Ахалцихский пашалык. В письме от 28 июня 1803г. граф Воронцов дал ему четкое понимание, что Россия не собиралась присоединить принадлежащие Турции территории. Наоборот, хотела защитить эти земли (вероятно, от персидского посягательства). Целосность Турции в то время была очень значительна для России и предупреждали Цицианова воздержаться от таких действий. Генерал должен был обходиться с пашами, как с чиновниками доброжелательной страны („Акты“, 1868:894).

Можно привести довольно много подобных сообщений. Однако в них невозможно заметить признаков того, что тогда существовала какая-нибудь опасность военного противостояния между Персией и Османской империей. Хотя положение потом изменилось. Напряженность вызвало то, что нахчеванский хан искал повод для наказания Карского паши и принципиально не признавал Даниела патриархом армян, тогда, когда Порты и Россия поддерживали его. Хан считал, что, поскольку между Портой и Россией в то время еще не существовало официальное дружественное соглашение, его действия не были направлены против России и требовал, чтобы Россия не помещала бы ему наступать на Карский пашалык через Ахалцихе, и чтоб она не оказала бы помощь карскому паше. В то время ереванский и нахчеванский ханы действовали совместно. Карс находился в 30 верстах от турецкой границы, но считался пашалыком Турции. Само собой, разумеется, что борьба нахчеванского хана (поданного Персии), против карского паши (поданного Турции) мы обязаны считать военной конфронтацией между двумя странами.

Напряжение между двумя магометанскими империями сильно не понравилось Англии.

По данному вопросу интересное соображение предложил Н. Кортуга в книге „Закавказье во время Русско-Турецкой войны 1826-1828 гг“. Он считал, что в начале XIX в. В примирении и сближении осман с персами решающую роль сыграла Англия, которая знала, что противостояние двух этих стран

было наруку России. Что касается самой России, по нашему мнению, для нее одиноково неприемлемым были оба государства. Однако Петербург был непротыв вражды между ними. Чем больше ослобили бы они друг друга, тем лучше было бы России.

В начале думали, что, упомянутый Соломон II в турецком документе, враг Османской империи, уничтожить которого собирались в окрестностях Тбилиси, подразумевал Персию. Поскольку историческая вражда между Россией и Турцией была прикрыта одеянием дружбы. С 1805 г. положение резко изменилось с помощью Англии. Ахалцихский Селим-паша в союзе с ереванским ханом уже действовали против России. В письме Цицианова к воронцову от 14 октября 1803 г. пашой Ахалцихе упоминается Селим Химшиашвили, однако в декабре того же года на троне пашалыка снова видим Шерифа Джакели. Ясно, что в Ахалцихе положение было нестабильное. Приказы Султана для Шерифа уже не имели большого значения. Он смог отнять трон пашалыка у Селима Химшиашвили, который сбежал в Аджарию, хотя, три месяца спустя, к 28 марта 1804 г. он вновь вернулся на трон.

Думаем, что нижним хронологическим пределам составления турецкого документа мы должны принять именно данную дату.

Между тем, нахчеванский хан более настойчиво старался подтвердить правомочность своих действий. 26 мая 1802 г. Келб-али-хан посылает письмо главноуправляющему Кнорингу, в котором говорит, что он не враг России, но враждует с карским Мемедом-пашой потому, что он дружил с его врагами, несмотря на то, что по его просьбе бегларбег выпросил у султана потилование для Мемеда-паши. Он же в знак благодарности вместе с курдскими племенами под предводительством Али-аги опустошил принадлежащие персидскому шаху территории Хойского ханства. Шах решил наказать Али-агу, однако он сбежал в Карс, а паша не захотел видать его персидскому государству. Теперь Келб-Али-хан собирался наказать Карского паши таким образом, что наказание было бы приемлемо как для султана, так и персидского шаха („Акты“, 1866:625-626).

Наблюдая за событиями тогдашнего времени, можно заметить, что Россия максимально старалась, как можно больше ущемить права Персии и прогнать её с Кавказа. Порта уклонялась от противодействия России, считая её своим союзником в случае нападения со стороны Наполеона. Считаем, что именно страх перед гениальным корсиканцем был одной из причин Русско-Турецкой временной дружбы.

В 1805 г. Александр Батонишвили попросил помощь у шаха. Однако шах не только отказал в помощи, но и повелел покинуть его владения (Орджоникидзе, 2013:59-60). Принять царевича не посмел и Карский паша. Это интересное сведение. Карский паша уже считается с желанием шаха, что свидетельствует Туреско-Переидском сближении, а уже в следующем году началась Русско-Турецкая война. Мы думаем, что именно 1805 г. точнее

К Вопросу Датировки Одного Турецкого Документа

конец 1805 начало 1806 г. нужно считать верхним хронологическим пределом составления турецкого документа.

Таким образом, можно сказать, что турецкое письмо было написано в период с марта 1804 г. (после возвращения трона пашалыка Селимом Химшиашвили) до конца 1805 и до начала 1806 г.

Если допустить, под упомянутым в письме врагом осман подразумевается Персия, то, поневоле, возникает вопрос: с какой статьи на данном этапе устраивала царя Имерети война против персов?

В фонде Цицианова („Акты“1868:418) обнаружили датированное от 10 декабря 1804 г. письмо Ахтальского епископа, в котором он сообщает генералу, что 18 ноября 1804 г. царь Соломон II направил к Селиму-паше Давида Абашидзе и Ростаму Нижарадзе, дабы договориться и совместно действовать против России.

Данное сообщение полностью опровергает высказанное выше наше мнение, что грузинская сторона якобы выступала в поддержку османской стороны против персов. По сообщению епископа, Селим Кипиани в горах встречался и с другими князьями. 2 декабря того же года царь направил двух духовных лиц, чтобы сплотить население Одиши и Гурии на борьбу против русских. А по официальной версии эти люди приехали в Мегрелию, дабы справить церковную литургию умершему Дадиани. Агент Цицианова епископ печалится о том, что в Имерети один лишь Зураб Церетели был верен России. Соломон II намеревался склонить Гурию и Одиши на свою сторону. Думается, что он желал максимальную мобилизацию грузинских сил, видимо поэтому и упомянуто 30 000 человек, нужно имеет в виду и то, что его непримиримый враг, одишский князь скончался или был убит к этому времени.

Заслуживает внимания ещё одно обстоятельство; сведение Ахтальского епископа составлено в конце 1804 г. А спустя два месяца в письме от 3 февраля 1805 г. („Акты“1868:913) Цицианов грубо сообщал своему „другу“ карсскому паше, что его дело вовсе не заключалось примирении подручных султана двух пашей. Генерал писал и о том, что защищать его от Ахалцихского паши никак не входила ни в его, ни в российскую обязанность. Не трудно заметить, что уже не видно попечение русских генералов по отношению пашой, уже другой тон чувствовался в их словах. Здесь же Цицианов деликатно отказывал паше в отповлении коней и т.п. Эти факты указывали на ухудшение отношений между двумя странами. После этого в Русско-Турецких „дружеских“ отношениях появляется брешь.

С этой точки зрения интересно письмо Цицианова к генералу Несветаеву от 1 июля 1805 г. („Акты“ 1868:915), в котором он давал советы своему подчиненному в тех мероприятиях, которые нужно было провести в том случае, если Россия прервет дружеские отношения с Турцией.

Цицианов намеревался занять Карсский пашалык, но ожидал разрешения Петербурга. Он знал, что визирь Османской империи с 40 000-ым войском

стоял в Ерзеруме и с большой вероятностью карский паша собирался вручить ему крепость. Цицианов подчеркнуто отмечал, что после разрыва отношений с Портой, взять карский пашалыка он мог бы с повеления императора. Это уже означало, что отношения двух империй к этому времени окончательно ухудшились.

Исходя из всего сказанного можно заключить, что упомянутый в турецком документе османский враг, в первую очередь, подразумевал Россию.

Мы уже отмечали, что до ухудшения отношений и Россия и Турция избегали сделать взаимно противоположный шаг, однако это избегание было таким же кажущимся явлением, как их дружба.

Военное приготовления царя Имерети, то, что Соломон II у себя в царстве выделял на зимовку и что совместно со султанским поданным Ахалцихским пашой намеревался вторгнуться в Картли и склонить на свою сторону ненавидящего Россию царевича Александра-все это-не могло оставаться незамеченным со стороны османского правительства.

Отсутствует какой-либо документ, подтверждающий факт какого-нибудь ограничения намерений Соломон II или Ахалцихского пашы со стороны османского правительства. А это говорит о том, что их антироссической деятельности не угрожал никакой запрет.

Что касается осmano-персидского противостояния того времени, несмотря на попытки нахчеванского хана, дело не дошло до серьёзного сражения, тем более до войны, хотя по-позже произошла незначительная схватка, отклик на которой сохранился в форме рапорта от 2 февраля подполковника Котлярева к главноуправляющему („Акты“, 1869:266). Из рапорта узнаем, что войско Ереванского хана окружило Мазигберд, уже заняло две деревни Карского пашалыка. В 23-24 февраля произошло небольшое сражение между Ереванским ханом и Карским пашой.

Однако, не известны результаты этого сражения. Нам кажется, что даты в этом документе ошибочны, ибо в рапорте от 2 февраля невозможно описать события грядущих дней.

Имело место еще одно противостояние. Карачоранский Абдул-Рахман-паша, который со своим владением раньше подчинялся султану, по-позже принял поданство Ирана (Кортуа, 1964:136). Разгневанный султан собрал огромное войско (по сведению Гудовича 80 000 человек) и намеревался начать военные действия.

Войско Ирана насчитывало 30 000 человек и командовал им сын Баба-хана Мемед-Али бег. Воину остановила французская дипломатия (Кортуа, 1964:137), ибо она старалась противоборующиеся стороны превратить в союзники против России. Однако в 1806г. все таки произошло столкновение. Багдадский Юсуф-Али-паша в одной из схваток одержал победу над старшим сыном Баба-хана.

Во исчерпании конфликта большую роль сыграла и английская дипломатия. Параллельно активно действовала и Франция, которая

К Вопросу Датировки Одного Турецкого Документа

ускоряла Русско-Турецкую войну и сопротивлялась с русско-иранским примирением. Факты более масштабного противостояния между Портой и Персией отсутствуют в тогдашних турецких и русских архивных материалах. А это, как уже отмечалось, заслуга Англии, которая не пожалела сил примирить две магометанские страны.

Османское правительство тоже догадалось, что противостоянием Турции с Персией могла воспользоваться только Россия. На это указывает обращение главнокомандующего Анатолии Юсуфа-Зия паши к Кумухскому Сурхай-хану от 1806 года. В нем говорится, что русские гиауры стараются уничтожить ислам.

В таком случае Осмалы должны были помочь персам, однако тогда между осмалами и русскими были мирные отношения и оказать такую помощь не удалось. Осмали это отложили на другое время. А теперь, когда Россия объявила войну Турции, по мнению турецкого военачальника, наступило благополучное время примирения и взаимного сотрудничества с ираном, чтобы объединенными силами атаковать неверных русских. Исходя из этого, думаем, что теряет смысл объявленной Соломоном II помощь в 30 000 человек против Персии. Оставалась Россия, хотя в этом турецком письме нигде не упоминается она.

Отсутствие упоминания России в письме можно объяснить дипломатическим тактом Соломона II. Царь в это время находился в подданстве России. Он не упоминал борьбу против России, поскольку пока еще надеялся, что заключенное с Цициановым Элазнаурское соглашение будет исполнено, поэтому не прорывал отношения с Россией.

Нужно иметь в виду еще одно обстоятельство, Цицианов обещал помочь в возвращении Лечхуми, что Соломон считал делом своей чести. Он наивно верил, что главноуправляющий исполнит свое обещание.

По этим причинам также можно объяснить и то, что он в письме отрицательно не упоминает Россию. В отличии от письма 1809 г. к Эрванскому хану, в котором он прямо упоминает „проклятого Гудовича“ и русских. Это не удивительно. Цицианов сканчался не выполнив свои обещания. А его заместники и вовсе не думали выполнить желание царя. Будущее Соломона II они представляли совершенно иначе.

Нам кажется, что в обоих письмах царь Имерети печется о борьбе против России. Но, видимо, утвердившейся тогда практике, в переписках не доканца конкретизировалось то, о чём хотели говорить.

С этой точки зрения интересен рапорт Литвинова Цицианову от 3 ноября 1804 г. („Акты“, 1868:413). Откуда узнаем, что по мнению русских чиновников мажордом З.Церетели и Гаенатский епископ были верными России, а Сехния Цулукидзе, Соломон Лионидзе и Ростом Нижарадзе были заядлыми врагами России. В рапорте нигде не упомянут царь, вместо него Литвинов упоминал цифру „75“ с целью конспирации, в случае если письмо попало бы в руки сторонников Соломона. Видимо, по аналогичному

соображению руководствовался Соломон, не упоминая Россию и лишь общенно говорил о врагах турции, но в обоих случаях он должно быть подразумевал Россию.

Актуален вопрос: чему служили военные приготовления царя Имерети и его готовность предложить помощь Турции?

Соломон II 31 октября 1801 г. отправил письмо Цицианову („Акты“, 1868:412), содержание которого приблизительно таково: „...Лишь в надежде получит Лечхуми я согласился на рабство Императора. Лечхуми моё древнейшее наследство. Я опозорился во всей Азии, поскольку фирман Бабахана, который мой дядя Александр передал рукою князя Давидова. Я отдал русским (Волконскому) ...“ Таким образом, царь думал, что сотрудничество с Россией значительно ущемляло его репутацию.

Совершенно противоположное сообщение находим в письме Николоза Дадиани к главноуправляющему Гудовичу („Акты“, 1868:125). По мнению автора письма, наступило наилучшее время для занятия Имерети. (Об этом желании России ему тайно сообщили в Петербурге) Дадиани советовал Гудовичу с целью покорения Имерети использовать сына царевича Александра, внука Соломона Великого-Георгия, который был освобожден из темницы и теперь проживал в Кутаиси под покровительством русских генералов. С его помощью русские должны были привлечь к себе имеретинцев. Леван Дадиани также был готов оказать помощь русским. Дадиани попытались бы перетанить к себе имеретинских дворян, тем самым лишит опоры царя. Идти ему (царя) было некуда, поскольку турки на него имели плохой взгляд. Из-за умершвления собственного гостя Сабуда-паши. Наше внимание привлекло именно этот отрезок письма.

Представители России узнали, что Шериф-паша просил Царя Имерети убить Сабуда-пашу и в замен предложил большую сумму. Еще в письме от 24 февраля 1802 г. К. Кноринг писал Соломону, что ему стало известно об это и советовал царю отказаться от этого предложения. Ибо христианскому царю не подобало сделать такой шаг. В ответном письме царь сообщал Кнорингу, что Сабуд-паша скончался, не взирая на значительность сохранения здоровья и жизни последнего для царя (это явно не соответствовало с действительностью). Царь надеялся, что, не смотря на это, его дружеские отношения с главноуправляющим были бы сохранены.

Известно, что Сабуда-пашу убили 6 человек. А его отсеченную голову послали Шерифу. Шериф отправил Соломону 10 , Алексадру-5, князьям: Церетели, Нижарадзе и Цулукидзе- по 2 кошелков денег.

Царю это показалось мало и направил человека в Ахалцихе для получения дополнительных 80 кошельков.

Трудно оправдать действия царя Имерети В этом случае. Изгнанный Сабуд-паша нашёл убежище у Соломона, а он из-за денег позволил убить гостя.

Если приходится говорить об ущемлении репутации и позоре, то царь Имерети, по нашему мнению, собственный авторитет опозорил

К Вопросу Датировки Одного Турецкого Документа

умерщвлением Сабуда-паши и попыткой убить Селим-агу Кипиани, которому удалось избежать опасность. Смерть Сабуд-паши была одинаково неприятной как для Турции, так и для России, которая в свою очередь старалась переманить пашу свою сторону.

А правительство Турции, несмотря на давность произошедшего, так легко не забывало смерти Сабуда-паши. Тем более, что этим действием Соломон II поддержал и расширил ареал действия ненавистному Султану Шерипа-паши, который в течении 10-15 лет учинил уйма неприятностей и вызовов Порте.

Царь хорошо понимал, что необходимо было обрести как можно много союзников для борьбы с Россией, нужно было умиловить сердце султана. Поэтому нам кажется, что объявленные в письме военные приготовления и готовность 30 000 войском выступить против врагов Турции, были своеобразной попыткой реабилитации собственной репутации в глазах османского правительства из-за смерти Сабуда-паши. Другой вопрос насколько Соломон мог исполнить свои обещания.

Таким образом, можно сказать, что мы по возможности смогли определить дату написания турецкого документа и внесли некоторую конкретику в уточнении его содержания.

С помощью сравнения и анализа различных источников и специальной литературы мы пролили свет на конкретный эпизод отношений Соломона II с османским правительством, на его попытку использовать в собственных целях противостояние магометанских стран и Российской империи, чтобы таким путем сохранить свою власть и существование Имерети, как независимого грузинского царства.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Gogolauri, R., (2017), saistorio dziebani, gamomtsemloba „Universali”, Tbilisi.
- Kavkasiis arqeoграфиული komisiis aqtebi, (1866), t.I.. tipografii glavного upravlenia namictnika kavkazskogo, Tiflis.
- Kavkasiis arqeoграфиული komisiis aqtebi, (1868),t.II.. tipografii glavного upravlenia namictnika kavkazskogo, Tiflis.
- Kavkasiis arqeoграфиული komisiis aqtebi, (1869), t.III.. tipografii glavного upravlenia namictnika kavkazskogo, Tiflis.
- Kavkasiis arqeoграфиული komisiis aqtebi, (1870), t. IV. Tiflis. Tifografii Glavnogo Ypravlenia namictnika Kavkazskogo
- Kortua, N., (1964), saqartvelo 1806-1812 tslebis ruset-turqetis omshi, gam. „tsodna”, Tbilisi.
- Lomsadze, Ss., (1979). ioane khucesis qronikebi, gamomtsemloba „Mecniereba”, Tbilisi.
- Nachkebia,, I., (2018), napoleonis diplomatiuri misiebi iranShi da saqartvelos sakitkhi, gamomtsemloba, „mcignobari”, Tbilisi.
- Orjonikidze, E., (2013). aleqsandre batoniSvili, gamomtsemloba S.S. „saqpresa”, Tbilisi.

Rekhviashvili, M., (2012). solomon II, gamomtsemloba S.S. „saqpresa”, Tbilisi. Saqartvelos tsentraluri skxelmtsipo saistorio arqivi, turquli sabutebis fondi № 1453.

Rahsid, M., (1976), tsnobebi saqartvelosa da zogierti mezobeli qveknis shesakheb, gamomtsemloba, „metsniereba”, Tbilisi.

ORTHODOX CHURCH OF GEORGIA AND CORONA VIRUS PANDEMIC

GÜRCÜ ORTODOKS KİLİSESİ VE KORONAVİRÜS SALGINI

ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ ГРУЗИИ И ПАНДЕМИЯ КОРОНАВИРУСА

Tea TATENASHVILI*

ABSTRACT

2020 was unusual for entire world. Corona Virus was announced as a pandemic by the World Health Organization and it became the key challenge for the world.

Unexpectedly pandemic changed a political, economic, social life, it also put the issue of changing religious rituals up on the agenda. It made a dramatic change, changing not only lifestyle thoroughly but also it influenced public values and fundamental principles.

Georgia, as the part of the global space was not able to avoid the problem. In order to prevent dissemination of the virus, Georgian government closed the borders of Georgia for the foreign citizens, it announced the emergency condition, closed trading facilities, stopped functioning of the enterprises, enforced curfew, prohibited gathering of more than three people and set charges for violation of the rule.

For prevention of the virus, different confessions were forced to introduce changes in their services. Georgian Orthodox Church was an exception together with several churches of the world (Poland, Greece, Serbia). The patriarch of Georgia decided not to change the service rule despite high risk. It became the reason for excitement and criticism of clergymen, theologians, politicians and citizens in general. There were different positions and opinions inside the church itself, among the clergymen. The society had different opinions regarding the fact. This step made by the church was evaluated by some people as anti-social and anti-human decision. In the country, where the belief and traditions are closely connected, change of eucharist rule and close churches for the prayers are very sensitive issue. This is why due to respect to the Georgian church and Synod, as well as for high interest of the society, we decided to learn problem deeper. Actually, the following questions were asked, like what was the cause for the decision? Why the opinion of the churchmen, as well as parish and society were divided? What is the role of the state in solution of such problem?

*ORCID: [0000-0002-0165-7325](https://orcid.org/0000-0002-0165-7325), TATENASHVILI, T. Doctoral Program Student of Samtskhe-javakheti State University, Akhaltsikhe, Georgia. teatatenashvili@gmail.com

Orthodox Church Of Georgia And Corona Virus Pandemic

The article is focused on two key problems, one is receiving eucharist by the same spoon and the issue of social distance in the churches. In order to learn the issue deeper we got known with the opinion of the clergymen and theologian.

The Goal of the Study: Objective assessment of the latest developments, understanding relationship between the state and the church, analyzing the issue of freedom of belief.

The Methodology of the Study: The study is mainly based on the historical study method: description, comparative-historical method, empirical analysis, causal-historical analysis. Observation of the publications, analysis of the statements and opinions of the Patriarch of Georgia and high-ranking officials of the Patriarchate, as well as state officials, the representatives of the opposition parties, checking of the disseminated information and sources detecting method. Analysis of the governmental and opposition TV data and official versions.

Key Words: Orthodox Church of Georgia, State, Pandemic, Corona Virus, Patriarchy

ÖZ

2020'de bütün dünya için farklı bir durum meydana geldi. Koronavirüs, Dünya Sağlık Örgütü tarafından salgın ilan edildi ve dünya büyük bir zorlukla karşı karşıya kaldı.

Mevcut durum sadece yaşam biçimini değil, aynı zamanda kamusal değerler ve temel ilkeler üzerindeki etkisini de gösterdi. Salgın, birdenbire toplumun siyasi, ekonomik, sosyal hayatını değiştirdi. Bununla birlikte, dini ritüellerin değiştirilmesi konusu da gündeme geldi.

Gürcistan, küresel dünyanın bir parçası olarak bu sorundan kaçamadı. Gürcistan hükümeti virüsün yayılmasını önlemek için sınırlarını yabancı uyruklulara kapattı. Ayrıca olağanüstü hal ilan etti, alış-veriş merkezleri ile bazı işletmeleri kapattı, sokağa çıkma yasağı çıkardı, üçten fazla kişinin toplanmasını yasakladı ve yasaklara uymayanlara para cezası koydu.

Salgını önlemek için çeşitli dini mezhepler ibadetlerinde geçici değişiklikler yapmak zorunda kaldılar. Ancak, Polonya, Yunanistan, Sırbistan gibi Ortodoks kiliseleriyle birlikte Gürcü Ortodoks Kilisesi de oldu istisna oldu. Gürcistan Patrikliği, virüsün yayılma riskinin yüksek olmasına rağmen ibadet kurallarını değiştirmeme kararı aldı. Bu karar din adamları, ilahiyatçılar, politikacılar ve genel olarak vatandaşlar arasında tartışma ve eleştiriye neden oldu. Kilisenin kendi içinde, din adamları arasında bile farklı pozisyonlar ve farklı görüşler gözlemlendi. Bu gerçeğe ilgili kamuoyu tarafından pek çok görüş dile getirildi. Kilise'nin bu hareketi, toplumdaki bazı kişiler tarafından anti sosyal ve insanlık dışı bir karar olarak görüldü. İnanç ve geleneğin iç içe geçtiği bir ülkede, zıhareba (evkaristiya) kuralını değiştirmek ve ibadethaneleri kapatmak kilise cemaati için oldukça hassas bir konu haline geldi. Bu nedenle, Gürcistan Kilise ve Sinodu'na duyulan saygı ve konu üzerine olan kamu ilgisi çok fazla olmasından dolayı sorunu açıklığa kavuşturmayı uygun gördük. Aslında ortaya konulan sorular şunlardı: Alınan kararın nedeni ne oldu? Din adamlarının, kilise cemaatinin ve toplumun görüşü neden bölündü? Meselenin çözülmesinde devletin rolü ne olabilirdi?

Makalede kiliselerde evkaristiya ve sosyal mesafe konusu gibi iki güncel konu üzerine durulmuştur: konunun daha iyi anlaşılması için din adamları ile ilahiyatçıların görüşlerinden istifade edildi.

Araştırmada güncel olayların objektif değerlendirmesi, devlet ile kilise arasındaki ilişkinin netleştirilmesi, din özgürlüğü konusunun analizi amaçlanmıştır.

Araştırma temel olarak açıklama, karşılaştırmalı-tarihsel yöntem, deneysel, nedensel ve karşılaştırmalı analiz, yayınların gözlemlenmesi gibi tarihsel araştırma yöntemine dayanmaktadır. Ayrıca, Gürcistan Patriği ve Patrikhanesi'nin, üst düzey devlet yetkililerin, muhalefet partilerin temsilcilerin beyan ve görüşlerin analizi, yayınlanmış bilgilerin ve

kaynakların, hükümet ve muhalefet TV verilerinin ve resmi versiyonların analizi de yapılmıştır.

Анаhtar Kelimeler: Gürcü Ortodoks Kilisesi, Devlet, Salgın, Koronavirüs, Patrikhane.

АННОТАЦИЯ

2020 год для мира выдался необычным. Всемирной организацией здравоохранения коронавирус был объявлен пандемией и стал серьезной проблемой на Земле.

Пандемия внезапно изменила политическую, экономическую, социальную жизнь общества, а также поставила на повестку дня вопрос об изменении религиозных ритуалов. Это было радикальное изменение, которое коренным образом изменило не только образ жизни, но также повлияло на общественные ценности и фундаментальные принципы.

Грузия, как часть глобального пространства, не смогла избежать этой проблемы. Для превенции вируса, правительство Грузии закрыло границы для иностранных граждан, объявило чрезвычайное положение. Были закрыты магазины, была приостановлена работа ряда предприятий, был введен комендантский час, запрещены собрания более трех человек и наложены штрафы за его нарушение. Также, с целью превенции, различные религиозные конфессии вынуждены были сделать временные изменения в богослужении.

Исключением стала Грузинская православная церковь с несколькими церквями по всему миру (Польша, Греция, Сербия). Патриархат Грузии решил не менять правила богослужения, несмотря на высокий риск распространения вируса. Это было причиной волнения и критики со стороны духовенства, а также теологов, политиков и граждан в целом. В самой церкви, даже среди духовенства, наблюдались различные позиции и различные точки зрения. По этому поводу в обществе было высказано множество мнений. Этот шаг Церкви в определенных кругах общества был расценен как антисоциальное и антигуманное решение. Именно поэтому, в свете уважения к Церкви и Синода Грузии и из-за большого общественного интереса к этому вопросу, мы сочли необходимым уточнить эту проблему.

Фактически возникли следующие вопросы: что стало причиной указанного решения? Почему разделились мнения духовенства, прихода и общины? Какова роль государства в решении проблемы? Почему разделились мнения духовенства, прихода и общины? Какова роль государства в решении проблемы? В стране, где вера и традиция тесно связаны друг с другом, изменение правила причастия и закрытие храмов для прихода стало довольно болезненной темой.

В статье рассматриваются два актуальных вопроса: причастие одной ложкой и защита социальной дистанции в храмах. Для более глубокого понимания вопроса ознакомились с мнениями духовенства и теологов.

Цель исследования: объективная оценка происходящих событий, выяснение взаимоотношений государства и церкви, анализ темы свободы вероисповедания.

Методы: В основе исследования лежит метод исторического исследования: описание, сравнительно-исторический метод, эмпирический анализ, причинно-сравнительный анализ, наблюдение за публикациями. А также анализ высказываний и мнений Патриарха и Патриархата Грузии, высокопоставленных государственных деятелей, представителей оппозиционных партий, методика проверки распространяемой информации и поиска источников. Анализ данных и официальных версий правительственных и оппозиционных телеканалов.

Ключевые слова: Грузинская Православная Церковь, Государство, Пандемия, Коронавирус, Патриархат.

Orthodox Church Of Georgia And Corona Virus Pandemic

INTRODUCTION

In 2020 the humanity faced the global problem. The Coronavirus which first has blew up in China became the global threat very soon. The World Health Organization announced Covid-19 as a pandemic on March 11, 2020, which appeared a challenge, kind of test for Georgia and for the world in general. The situation totally changed the everyday routine, economic, political or social environment, it influenced the values and fundamental principles. It was the reason of the death of many people, it was especially dangerous for elderly people and for those with the chronicle diseases and put the medical staff under the high risk. It required to make some changes in the religious service as well.

The relationship between the church and state became very important due to existed situation. As Orthodox church is a highly trusted institute by Georgian society (proved by the social studies conducted by the international and local organizations) (Sakartvelos martlmadidebeli ek'lesiis rolis gazrda kveqnis demok'rat'iul ganvitarebashi:2017). It is noticeable that Georgian Church used to support spiritual, cultural and intellectual development of the country for centuries. "The special role of in Georgian History" of the Georgian Orthodox Church is reflected in the Constitution, what is proved by the "Concordant", the agreement between the State and the Church („Sakartvelos sakhelmts'iposa da sakartvelos samotsikulo avt'ok'epalur martlmadidebel ek'lesias shoris“ k'onst'it'utsiuri shetankhmebis damt'k'itsebis shesakheb 2002).

In April the largest world news company, CNN publishes the article about Georgia by the title: „Georgia's defiant Orthodox church will host Easter worshipers despite lockdown“. „The tradition-bound church has so far refused to adapt communion rites to counter epidemiological concerns. Worshipers line up at the end of each service to receive the sacrament of communion from the same communal spoon“ (Haueri:2020).

In April the phone survey conducted by the TV channel "Formula" for Edison Research showed that majority of Georgian population (60%) stated that receiving sacrament of communion from the same communal spoon was dangerous, while 40% thinks on the contrary (Mosakhleobis 60% tvlis, rom erti k'ovzit ziareba p'andemiis dros sakhipatoa 2020).

Georgian Policy Institute conducted the survey in March of this year. 40 Georgian and international researcher and policy experts answered the questions on Georgia's readiness for combating COVID 19 pandemic. The study results showed that experts consider disobedience of Georgian church and the part of the citizens as the most serious challenge, though the measures taken by the Georgian government and healthcare system were assessed positively. According to the results of the respondent's answers, the actions of Georgian Orthodox Church was assessed as the most negative during each phase of the crisis. 92% of Georgian and international experts assessed the decision not to change the rule of communion "negatively" (Eksp'ert'ta gamok'itkhva №11:2020).

In June, 2020 the public attitude survey was conducted by CRRC for the National Democratic Institute. One of the goals of the study was analysis of Coronavirus-related problems, according to it 73% of the citizens think that comparatively low rate of the virus dissemination is the result of right steps made by the government and doctors, while 17% thinks that it is due to Georgian genes and religion. 53% of surveyed population thinks that belief protects the believers from infecting by Coronavirus. 38% of the population is not agree with this opinion. According to this survey, only 10% of the Orthodox believers attended the Easter service in the churches during the Pandemic (Sazogadoebis gants'qoba sakrtveloshi :2020).

During the history of humanity global pandemics were spread in Georgia many times. The interesting work on how our ancestors combat with the pandemic based on Georgian and Foreign sources by Giorgi Sosiashvili. Since early mid-centuries till quarter of the XX century the world remembers many pandemics. The pandemics similarly killed declared masses and the representatives of the royal family members, clergymen or atheists. Giorgi Sosiashvili described how the infections being important challenge for the humanity were overcome by Georgians (Sosiashvili, 2020: 4).

In the I half of XIV century, spread of the plague in Georgia is confirmed in Svaneti. The documentation describes the fact that there were places which were banned and charged for visiting “If anybody goes to Ossetia where the epidemic was in the highest level, without telling to others, they should be imposed to the penalty” (Sosiashvili, 2020: 11).

There was practice of having the quarantine zones even in the XIX century. The information about such zones are found in the diaries of the travelers, in particular, Giorgi Sosiashvili refers the texts of a Scottish traveler and Botanist, Robert Layel, who mentioned one of the main, strategically important quarantine zones in Ananuri. Giorgi Sosiashvili discusses the attitude of the Christian churches towards the spread pandemics in one of the chapters of the study. For instance, it is clear, that the Church was the only salvation for the frightened people who are frightened from the plague found Church as salvation. The Patriarchy of Georgia used to provide not only spiritual support to the population harmed by the epidemy, but is also released them from the taxes. It is proved in in the letter written to the Catholicos Anton II by the residents of Dzegvi dated as May 2, 1800 (Sosiashvili, 2020: 142).

The ethnologist, Prof. Ketevan Khutsishvili describes the behavior related to the epidemic diseases in the Georgian ethnographic practice as follows: “It is natural, that each society has its own experience with regards of diseases, accordingly the attitudes are developed based on the health and illness idea, origin of the disease and the ways of prevention. Georgian ethnographic practice proves that there were diversified ways care and prevention of diseases. During the epidemics the strict isolation rules were kept, those who violated the rules were imposed to charges or forced to leave the village, in most cases with their families. The tradition of rustication was also wide-spread. Referring to the mentioned study

Orthodox Church Of Georgia And Corona Virus Pandemic

it is clear that there was quite developed medical practice and knowledge, used for cure and prevention of the diseases (Khutsishvili:2020).

DISCUSSION

Georgian government has started struggling with pandemic a month before first known case (February 26). On January 28, 2020 the interagency coordination council was established for taking important decisions related to Coronavirus. The measures for prevention of possible spread of the novel Coronavirus in Georgia and the response plan for the cases of novel Coronavirus Disease was developed (Sakartvelos mtavrobis gank'arguleba №164, 2020 ts'lis 28 ianvari :2020). The borders were closed for the foreigners to prevent spread of virus in the country, the emergency situation and the national curfew (From 21:00 till 06:00) were announced since March 21 gathering more than three people was banned.

The Ecumenical patriarchy stopped all types of religious services for a certain period. The address of the Ecumenical patriarch, Bartholomew reads, that the ban does not refer to the personal prayers in the open churches and they will be reviewed according to the spread of pandemic. He called the society to stay home for their safety and protection of other people. He also commended on the opinion, as if the dramatically strict measures harm the belief and he explained “not the belief, but the believers, not Crist, but the Christians, not the Sone of the God, but human beings are under threat“ (Ebralidze: 2020).

Georgian church started introducing certain measures for prevention spread of virus. The religious rites were left unchanged. Pursuant to the decision of the Synod as of March 20, the society was informed that the rule of receivin the sacrament of communion from the same communal spoon and the praying would be left unchanged in the churches. It was the reason for different opinions and criticism of clergymen, theologists, politicians and citizens in general, as taking sacraments from the communal spoon and gathering of more than three people in the public places supported to spread of virus. The eparchies of Khobi and Poti, (Absaridze: 2020), as well as Batumi and Lazeti took different decision from the patriarchy (Monast'rebshi ts'irva ghamit mrevlis gareshe chat'ardeba, dilit – mrevltan ertad – batumis da lazetis ep'arkia :2020), the Easter eve service was conducted without prayers. Several orthodox churches of Georgia functioning abroad (German-Austrian, the North American, Belgian-Dutch and the Western European) fully understood the directives of the state where they operate and demonstrated absolutely different positions from the Synod decision.

The leaders of other religion confessions acting in Georgia made changes in their services and called parish to stay home, they conducted the rites without parish. For instance, Catholic Church in Georgia changed the rule of communion based on the decree of March 16 (Afriamashvili... 2020), while the meetings in the churches were banned since March 22. On March 19 the Administration of Georgian Muslims made the decision for temporary termination of the services in the Mosques (Tsulukidze:2020).

The changes were introduced in the rites and communion by the Evangelical-Baptist Church in Georgia since March 8 (Sekhniashvili :2020). While Armenian Apostil Church (Sarukhanyani: 2020).

The society itself, both active part of the Orthodox Population and passive ones were confused by the situation. Part of them attended the services and received communion without threat following the ordinary rule. Another part approached with different responsibility to the threat of spreading virus and stayed home. It causes kind of disappointment of certain part of the society towards the clergymen and state.

In this part the opinion and statements of the state and church officials, physicians, theologians, the representatives of the opposition parties will be presented consistently and based on this information the evaluation and analysis will be made in the conclusive part of the paper.

„Use of communal spoon for communion includes risk of infection dissemination and it does not require any special scientific study”, the head of the Infectious Diseases, AIDS and Clinical Immunology Research Center, Prof. Tengiz Tsertsvadze (Tsertsvadze:2020).

Upon announcement of the state of emergency, the society was interested whether synod change the rule of receiving communion. According to the decision of the St. Synod, neither rule of communion was changed, nor services were terminated, as Synod considered, that the fact would be abuse of belief and change of religious dogmas “Sacred communion is the cure of the spirit and flesh for those who received the communion by belief and keeping the church rules. Therefore, doubts in the secret communion by the members of the church and its demonstration in the actions, for instance, refusal on getting it by communal spoon, as the source spreading infection, is totally unacceptable”, Synod decision reads (Ts'minda sinodis gadats'qvets'ilebit, k'oronavirusis p'andemiis gamo ziarebis ts'esi ar sheitsvleba, imediniusi:2020).

The Press speaker of the Patriarch, an Archpriest, Andria Jaghmaidze clearly mentioned in his official statement, “It is more than thousand years, since this tradition exists and there were many different pandemics for this period. Church had never discussed to change the rule of communion”. We can have the communion individually, by visiting the priest on place (Jaghmaidze, (a):2020). It seems that in this case the church paid attention not to the dogmatic theology, but the tradition.

The opinion of Father Theodore Gignadze is little bit different, who on one hand, is for change of the tradition of the church, though it should not be caused by the fear, to the belief, “One thing is undoubtful, our belief goes lustration, our belief goes through test and it is very important. I am a church historian, the traditions in the Orthodox church used to change, but not for the reason of fear, the fear which opposed to the belief” (Gignadze: 2020).

The opinion of the theologians in the presented article below is totally different from the church officials' statements, “The communal spoon, like other forms of liturgy is not the part of unchangeable dogma. The history knows well that the practice of applying spoon was introduced in the XI-XII centuries. It is quite

Orthodox Church Of Georgia And Corona Virus Pandemic

possible to apply the old liturgical practice and put the bread in the wine and sharing with the worshippers”, Zurab Jashi, the theologian stated (Jashi: 2020).

The problem does not refer to change of communion, but to change of the communion rule, communal spoon, which can become the tool for spreading infection. Theologian, Gocha Barnov declares, that “Christ defined the communion, this secret is essential, not the rule of the communion. Eucharist is one of the secrets, when the believers accept Christ with emotions, how it is made, it is not essential and it used to change for centuries (Barnov ... 2020).

Theologians used to state based on the essence of the Christianity, that life of a human is important and the God does not require any victim, Christ says “here are those, who is higher than temple”, “I want mercy and not sacrifice“ (Jinjolava:2020).

A theologian, Basil Kobakhidze considers “when there is the outbreak of pandemic, many lives are sacrificed to virus, this is the best time for the Christians to demonstrate love to a man, share the responsibility which supports to survival of people, what is much more important than participation in the ritual: The idea of the Christianity is in love of a man, in caring of a man and it is “the way how to reach the God and first of all it goes through our heart, spirit and mind“ (Kobakhidze:2020).

Evangelist-Baptist Church Bishop, Malkhaz Songhulashvili is for change of the communion rule and declares, that “implementation of Eucharist can easily be the reason for spreading epidemic. Eucharist always was and remains the heart of the Christian religion. Taking use of communal spoon out of the ritual is the nuance and it does not impact to the theology of Eucharist at all“ (Songhulashvili:2020).

The head of Michael Archangel Church, Archpriest Alexandre Galdava also is for the change of the communion rule, as he thinks that “God says Saturday was created for the people and not people for Saturday, it means that the rule is for people but not the people for a rule. Therefore, temporarily should restore the rule according to which the people used to receive communion till VIII century, what totally excludes receiving communion by a communal spoon“ (Bogveradze: 2020).

A theologian, Levan Abashidze suggests different viewpoint, he tries to consider the emotions of a believer and peculiarities of the studies, the sensitive factors, what can be followed to altering of the life routine in the emergency state, in this case pandemic, he calls the society for demonstration of respect towards the followers of any religion. „Termination of the divine service even due to spread of Coronavirus, will be very harmful for the Christian, believer person. A person bears once, and it regularly gets food in order to continue living. Birth is christening, while regular getting of food is the participation in general divine service and communion”. He considers evaluation of the Synod’s decision as a delicate issue, saying “even the fact that the church is in a regular dialogue with the state agencies and primarily, with the representatives of healthcare system, considering many recommendations, including alternation of the divine rules, is important. The safety measures introduced for prevention of dangerous epidemic spreading, serves to caring and love of the people“(Asanishvili,(a): 2020).

The certain group of clergymen, who are supporters of the Synod's decision with regards of use of communal spoon during the communion, consider that "Holy communion is for curing spirit and flesh, and suspecting of the secret of the communion and refusal from getting communion from the same spoon, as from the source of spreading infection is totally unacceptable"(Kenkadze: 2020). While theologians prove by arguments, that altering of the holy communion rule by the patriarchy was possible, as it is not a dogmatic issue and it used to change for centuries and it is fully possible due to the current situation and adjust to the challenge. Others contradicted, stating that the decision opposes to the fundamental concept of the Christianity on love of neighbor and it is focused on the form and ritual instead of contents.

The problem of conducting easter rites became more important together with approaching the Easter holiday, the society was curious about upcoming agreement of the state and patriarchate officials. Finally, the state and patriarchy agreed that regardless emergency situation and curfew, the worshipers would attend the service. On April 15, the press speaker of the patriarchy, Andria Jaghmaidze (Jaghmaidze, (b):2020) and the press speaker of the Prime Minister, Irakli Charkviani (Charkviani:2020) informed the society about compromised decision, they made similar statements, that the worshipers could visit the church before start of curfew and stay till 6 a.m. 2 meters of distance would be kept in the big churches, while in the small ones the worshipers would be distributed in the yard. The government would ensure social distancing in the churches.

Though, Khobi and Poti, as well as Batumi and Lazeti eparchies, as well as Georgian Orthodox churches abroad got different decision. The state officials, epidemiologists, public servants appealed to the population to prevent themselves from attending the rites, stay home and listen to the Easter liturgy.

„Coronavirus will not be spread from the church, on the contrary, the people come to the church for curing, spiritually and physically..." as the Metropolitan of Zugdidi and Tsaishi, the father Gerasime said (Meupe gerasime:2020).

Poti and Khobi Eparchy Metropolitan Grigol, called worshippers to obey the limitations set during the emergency situation. During discussion of the physical diseases the issue of a doctor and a theologian should not be considered as a confrontation, "saying that "no doctor and curing are needed, when I have a doctor and can pray", or "I will not be infected as I have God", is not correct! A doctor and a curable means are blessed by God, to protect and cure a person from the physical diseases A Metropolitan called the population to understand existing situation correctly and listen to epidemiologist (Meupe grigoli:2020).

Quite emotional statement of the Ubisi Bishop, father Melkisedek had the same contents. He mentioned "You unlike us, clergymen, are not obliged attend the divine services. I have no right to forbid any of you visit of the church on Saturday evening, I cannot lock the church from inside, but as a bishop, who constantly cares for your health and prayer as an ordinary citizen, urge you, stay home as much as you can and limit the contacts, please stay home even on Easter! In order to help

Orthodox Church Of Georgia And Corona Virus Pandemic

state and physicians in effective management of the situation (Meupe melkisedek'i:2020).

The Akhaltsikhe, Tao-Klarjeti and Lazeti Eparchy Metropolitan Theodore, states how it is important to go church and take a communion, he keeps himself to call the worshipers and entire society to follow the recommendations directly, what are important for fighting against pandemic (Mit'rop'olit'i teodore:2020).

The opinion of the archpriest Alexandre Galdava differs from other people, as he thinks that the celebration should be in the heart, and he is sorry that the worshipers are divided into two parts: “The celebration is in the heart, the joy is in the heart and if the celebration still takes place after such number of warning, does it have a sense? If the entire Georgia is angry on you and does not rely, how can we celebrate, we will disappoint our parish, those who have stayed at home and the people who struggle and urge not to fall in the situation which cannot be managed and have thousands of people dead, it cannot be celebration, will it be the victory on the death?“ (Dek'anozi galdava :2020).

Archpriest, Father Tamaz Lomidze talks about the church, as the union of believers and calls the parish to stay home, as he says, “nothing is better when being together on the service, but even in case we have to refuse from being together temporary due to the threat, there is no power, which will destroy the invisible union of the believers“ (ek'anozi Lomidze: 2020).

Noticeable that 13 clergymen and 16 theologians appealed to the Christian believers individually, where they considered as needed to ask Orthodox parish to refuse on the liturgical life temporarily what is needed for prevention of the virus and the way to the God is not only through church-going and following liturgical rules. „True relationship with the Crist is not expressed only by going to Church. We can be the true churches for Crist in a different way, like the parts of his body and true sharers. Those who refuse from gathering during the rites due pandemic do not refuse from God, on the contrary, they try to conduct a spiritual liturgy for serving humans“ (Vints tavs ik'avebs ts'irvaze misvligan, ar ghalat'obs krist'es – mghvdlebis da teologebis mimartva:2020).

Regardless gathering of more than three people was banned in the country, the churches were crowded. According to the emergency situation decree, freedom of belief and religion is not limited. Introduction of an individual normative act is needed for limitation of the gathering of people in the churches during the services what has not been done by the government. The article 71 of Georgian Constitution defines the list of the rights which can be limited by the President's decree during the emergency situation. According to the decree of the President it is not allowed to limited the belief and religion. Accordingly, limitation of the gathering does not cover those who are gathered for participation in the rites (Janashvili: 2020).

State Officials: President, Prime Minister, Ministers or Members of Parliament, as well as the representatives of the opposition parties, public servants officially called the parish to stay home during their public speeches or TV statements, they declared, that they would not attend the Easter liturgy to be the example for the society. „I, as the guarantee of the concordant, understand well that

the church should have the service, but in altered manner. How it used to happen during the history, praying was and still is very important for survival of the nation, it cannot be changed by anybody or anything”, the President of Georgia, Salome Zurbishvili declared (Zurbishvili:2020).

Prime Minister, Giorgi Gakharia declared: “I would like to ensure, that state, as well as church fully understand their responsibility for struggling with pandemic, including human health, importance of the state institutes, functioning of church and in terms of violation of law, these are the challenges and we have to find a golden balance we are currently working together almost every day. We have to do our best not to close churches. This is a historical challenge, we had to find such balance all the time and we will find it together with the church“ (Gakharia: 2020).

The opposite evaluations followed to the agreement of Georgian Orthodox Church and state, which considered conducting Easter eve service. NGOs, the office of a Public Defender, Opposition parties, the leaders of other religious groups considered this action as the rough violation of the legal state and human rights, as a discrimination.

One part of Georgian politicians demonstrated their position “let emergency regime will refer to everybody, without discrimination“ (Sakartvelos evangeluri aliansi, aghasrulet sagangebo rezhimi qvelas mimart, disk'riminatsiis gareshe:2020). „The citizens were left alone with their civic consciousness“. I understand Christianity differently, that it is care on the people, this is care on weak and entire process related to Coronavirus is the care on the most vulnerable” (Margvelashvili:2020). „Follow one of the key principles of the democracy, legal state and human rights, equality against the law. Only Georgian Orthodox Church has an actual right not to obey general rule and encourage the parish to break a law“ (P'olit'ik'uri p'art'iam tavisupalma demok'rat'ebi:2020). „Georgia is not Iran, where the country is ruled by the religious leaders,” according to Christian religion and by this institute, Georgia is not Iran ruled by the religious leaders”, by Christian religion and this institute, it is the greatest irresponsibility from the government not taking any measures“ (Bokeria:2020). „By means of such selective approach, the state refuses from the main principles of the legal state, the rule of law, equal rights and protection of citizens safety, health and life (Sakhalkho damtsvelis ap'arat'tan arsebulma t'olerant'obisa da mravalperovnebis inst'it'ut'i, TDI:2020).

On April 29, a Human right international organization, Amnesty International published its findings regarding to the measures taken against pandemic by the European and Central Asian countries. The report refers Georgia “The special measures introduced on March 21 were necessary and proportional and serves to the legitimate goals of public health. Though there is the concern that the measures against COVID-19 was discriminating. Regardless medical recommendations the religious gatherings are not limited by the law, the Orthodox Church hosted thousands of church goes on the Palm Day and Easter on April 12 and 19 in Georgia”. The organization report tells about discriminative approach, what means certain type of privilege to the Orthodox church, as other religious

Orthodox Church Of Georgia And Corona Virus Pandemic

groups available in Georgia voluntarily refused and terminated services temporarily (Amnesty International:2020).

Though April had started with certain excitement, the State Officials stated that there was no Easter cluster, no increase of number of infected related the religion events. The population and church reasonably responded the Governmental recommendations (Akhaldze: 2020).

Catholicos-Patriarch of All Georgia, Archbishop of Mtskheta-Tbilisi, Metropolitan of Bichvinta and Tskhum-Abkhazia, His Holiness and Beatitude Ilia II thanks to the parish and the state leaders in the Easter Epistle for 2020 “Thanks God, service has not suspended in Georgia together with the parish, and it took place on the Easter Eve. Due to support of God, help of the doctors, actions of the government and responsibility of the citizens the great problems were not caused by the pandemics. I have to thank to our parish, who was distinguished by the following of the rules and recommendations and who suffered from cold, wind, rain but stand for hours under the sky“ (Saaghdgomo ep'ist'ole: 2020).

RESULTS

Synod of Georgian Orthodox Church and the representatives of the acting government came to the decision based on the consensus, that Georgian churches were not closed, the parish attended the service on Easter, while the state helped in meeting certain recommendations. The decision of the government and patriarchy was assessed as “balance” by the representatives of the legislative and executive government, while the opposition considered it as the action against statehood, violation of the law on religion freedom and human right.

Some people evaluated the actions of the patriarchate as the fact of power demonstration and the state was afraid of upcoming elections (Zantaraia:2020), or government tries to use the authority of the church for its political purposes election campaign (Asanishvili (b): 2020). All mentioned point of view was very important during the emergency situation announced during the pandemic period and Georgian Orthodox Church is quite influential and has the tools for ruling of the parish.

On the Palm Sunday the patriarch Ilia II conducted the service in the Trinity Church, though he was in the risk group due to his age and health condition. The leaders of the eparchy, clericals demonstrated a great courage and continued service regardless the risk in the churches. where the Metropolitan of Pechersk Larva, in the Ukraine was infected by the virus. The similar situation was on the island Crete, in Serbia, where the Metropolitan was died by Coronavirus, etc.

Finally, the state and the church were able to response in concordance. Though the church, society and state made the risk during such actions, though agreed action, distribution of the social responsibility and civic culture had the positive result.

Georgia is a multi-religious country and all the citizens have equal rights assigned by the Constitution of the Country. Though the parish of other confessions except Orthodox church obeyed the rules of the emergency situation without any enforcement, but finally, they expressed some kind protest against the state.

Actually, the state was not able to spread the pandemic preventive measures on all the confessions equally and ask for following the rules equally. Though the state did not discriminate but agreement with the patriarchy showed unequal attitude to other confessions.

Pandemic is still strong and Georgia still copes with the global challenge successfully. Timely taken intervention measures, severe emergency situation, meeting of the world Health Recommendations, good knowledge, competencies and tireless work of the public health national center, medicine workers, sharing of other countries' experience, timely results of the laboratory diagnostics.

In such situation the high state-oriented thinking and civic and social responsibility of entire society, including clerical and secular servants are very important.

According to Prof. Nino Chikovani, the stereotype existing in the society seriously prevents development of civic awareness. Quite a large part of the society still believes that neither virus, nor the limitations caused by the virus refers to it; that everybody is responsible except him/her; or everything is solved "somewhere" without us and we cannot change anything (Chikovani: 2020).

When there is the pandemic in the world, the political and economic situation is difficult in Georgia, it is unacceptable to be the confrontation between the members of the society, strain of the situation between the church and state and harm neither belief nor state idea (Kandelaki: 2020).

Bibliography

- Absaridze, t. potis ep'arkiashi saaghdgomo ts'irva, ghamis natsvlad, k'viras, dilis shvid saatze daits'qeba, 2020 <https://bit.ly/2EbPbIQ>
- Aghmosavlet evrop'a da tsent'raluri azia daup'irisp'irdnen COVID-19- s: p'asukhebi da p'asukhismgeblobebi, amnest'i interneshenali, 2020.
- Apriamashvili sopo, k'atolik'e ek'lesia sakartveloshi ziarebis ts'ess tsvlis, 2020. <https://netgazeti.ge/news/434603/>
- Akhaladze, a. "aravitari mat'eba religiur dghesasts'aulebtan dak'avshirebuli ar aghinishneba", 2020. <https://bit.ly/2Y8FwdF>
- Asanishvili, g., ek'lesia, khelisupleba, k'oronavirusi - „k'eisars k'eisrisa, ghmerts - ghmrtsa“, 2020 . <https://bit.ly/36iMrnm> ; <https://bit.ly/3ecECCz>
- Barnovi, g. t'v p'irveli, 09.04. 2020 <https://bit.ly/35hVFB2>
- Bogveradze, m. ziarebis gatsemis ts'esi unda sheitsvalos, 2020. <https://netgazeti.ge/news/435037/>
- Bok'eria, g. sakartvelo ar aris irani, sadats religiuri liderebi martaven kveqanas, 2020. <http://tbl.ge/4n8v>
- Chikovani, n. bevri ram gadapasdeba da sheitsvleba, tumtsa k'ult'uris dziritad makhasiateblebs es ar sheekheba, 2020. <https://bit.ly/3hDDzxu>
- Dek'anozi galdava, atasobit adamiani rom gardaitsvalos, ra dghesasts'auli ikneba es?, 2020. <http://tbl.ge/4nhk>
- Dek'anozi tamazi, ek'lesia ghia an dak'et'ili shenoba hgoniat, chveni bralia, arsi rom ar esmit, 2020. <http://tbl.ge/4m3z>

Orthodox Church Of Georgia And Corona Virus Pandemic

Ebralidze, I. msoplio sap'at'riarkos gantskhadeba, 2020 <https://bit.ly/2JMHjAo>
Eksp'ert'ita gamok'itkhva №11, sakartvelos p'olit'ik'is inst'it'ut'i, 2020.
<https://bit.ly/30OIplG>

Gakharia, g. sakartvelos p'remierminist'ri, aghdgomaze: k'anoni ar dairghveva, ek'lesia ar unda daikhuros, okros balanss vedzebt, 2020. <http://tbl.ge/4n3x>

Gignadze, mama teodore. k'atolik'eebma shishis gamo srulqopili ziarebis gareshe dat'oves erisk'atsebi, 2020. <http://tbl.ge/4lc3>

Janashvili, g. morts'munetatvis k'anonit minich'ebuli uplebebi - risi shetsvla sheudzlia khelisuplebas, 2020. <https://bit.ly/3dIG2nk>

Jaghmaidze, a. ziarebis ts'esshi ramis shetsvlaze saubari imas sheudzlia, visats ar akvs sarts'munoeba, 2020. <https://bit.ly/37C8ZQe>

Jashi, z. p'andemia da ek'lesia - zurab jashi, 2020. <https://bit.ly/2Uggjv7>

Jinjolava, i. p'andemia da ek'lesia, 2020. <https://bit.ly/32uPmbC>

Haueri, n. sakartvelos daumorchilebeli ek'lesia shezghudvebis miukhedavad aghdgomas mrevis umasp'indzlebs, 2020. <https://cnn.it/3nBdnG0>

K'andelak'i, s. martlmadidebluri drama: Covid-19 dogmis ts'inaagmdeg, 2020.
<https://bit.ly/2AywOg1>

Kenkadze, n. sinodi - saziarebel saerto k'ovzze uaris tkma, rogoris inpektsiis gadamt'an ts'qaroze, qovlad miughebelia, 2020. <https://bit.ly/2GTiMss>

Khutsishvili, k. ep'idemiur daavadebebtan ktsevis ts'esebi kartul etnografiul p'rakt'ik'ashi, tbilisis universit'et'i, 2020. <https://bit.ly/3dbgFdf>

K'obakhidze, v. vkhedavt, rom ek'lesia khalkhis sitsotkhles miadga da mat khotsvas its'qebis, 2020. <http://tbl.ge/4m4h>

Margvelashvili, g. mokalakeebi chveni samokalako shegnebis amara migvat'oves, 2020. <http://tbl.ge/4nm3>

Meupe gerasime, COVID 19-ze: ek'lesiidan ar gavrtseldeba, t'adzarshi adamianebi gansak'urneblad modian, 2020. <http://tbl.ge/4n90>

Meupe grigoli, imis tkma, rom "me araperi shemeqreba, radgan mts'ams ghmerti", ar aris sts'ori, 2020. <http://tbl.ge/4kpg>

Mit'rop'olit'i grigoli, ar sheidzleba ar davujerot im adamianebs, vints dargis sp'etsialist'ebi arian, 2020. <http://tbl.ge/4ne8>

Meupe melkisedek'i mrevis sakhls'i darchenas stkhovs, magram mattvis t'adzrebs ar khuravs, 2020. <http://tbl.ge/4nlt>

Mit'rop'olit'i teodore, me veravis movuts'odeb, rom sakhls'i darches, 2020.
<http://tbl.ge/4mvm>

Mosakhleobis 60% tvlis, rom erti k'ovzit ziareba p'andemiis dros sakhipatoa, t'abula...Edison Research. 2020. <http://tbl.ge/4n8z>

Monast'rebshi ts'irva ghamit mrevis gareshe chat'ardeba, dilit – mreveltan ertad – batumis da lazetis ep'arkia, 2020. <https://bit.ly/3h3QF6H>

P'olit'ik'uri p'art'iam tavisupalma demok'rat'ebi, k'anonieri gzit saghi azris charchoshi moaktsiet ek'lesiis akt'ivoba, 2020. <http://tbl.ge/4n32>

Saaghdgomo ep'ist'ole, 2020. <https://bit.ly/35IBGvY>

Sagangebo bripingi sap'at'riarkoshi, imedi:20.03.2020. <https://bit.ly/32m7lSe>

- Sagangebo bripnghi, imedi:20.03.2020. <https://bit.ly/3ezqIK3>
- Sakartvelos evangeluri aliansi, aghasrulet sagangebo rezhimi qvelas mimart, disk'riminatsiis gareshe, 2020. <http://tbl.ge/4njq>
- Sakartvelos mtavrobis gank'arguleba №164, 2020 ts'lis 28 ianvari. <https://bit.ly/2Z6xbaz>
- Sakartvelos martlmadidebeli ek'lesiis rolis gazrda kveqnis demok'rat'iul ganvitarebashi, p'olit'ik'is dok'ument'i, sakartvelos st'rat'egiisa da saertashoriso urtiertobebis k'vlevis pondi, 2017. <https://bit.ly/2HZNkJz>
- „Sakartvelos sakhelmts'iposa da sakartvelos samotsikulo avt'ok'epalur martlmadidebel ek'lesias shoris“ k'onst'it'utsiuri shetankhmebis damt'k'itsebis shesakheb) 2002. <https://bit.ly/3ek8Nsx>
- Sakhalkho damtsvelis ap'arat'tan arsebulma t'olerant'obisa da mravalperovnebis inst'it'ut'i, TDI: p'remieris p'ozitsia saprtkhes ukmnis k'onst'it'utsiur ts'esrigsa da janmrtelobis datsvas, 2020. <http://tbl.ge/4naf>
- Sarukhaniani, r. somkhuri samotsikulo ek'lesia ts'irvas mrevis gareshe chaat'arebs, 2020. <http://sknews.ge/index.php?newsid=26379>
- Sazogadoebis gants'qoba sakrtveloshi, 2020,k'avk'asiis k'vleviti resursebis tsent'ri <https://bit.ly/30TYzsj>
- Songhulashvili, m. ek'lesiebs siprtkhile martebt, evkarist'iis aghsruleba ep'idemiis shesadzlo mizezia, 2020. <http://tbl.ge/4hv7>
- Sosiashvili, g. sakartveloshi ep'idemiebis gavrtselebis ist'oriidan (XIV s - XIX s-is I nakhevari) gori, 2020.
- Sekhniashvili, t. rogor shetsvales p'andemiis dros ziarebis da lotsvis ts'esi skhivadaskhva k'onpesiebma? 2020. <https://bit.ly/3kVtPAE>
- Tsertsvadze, t. saerto k'ovzit ziareba sheitsavs inpektsiis gavrtselebis risk's da mas raime gansak'utrebuli sametsniero k'vleva ar sch'irdeba, int'erp'resnusi, 2020. <https://bit.ly/3fxxyRa>
- Ts'uluk'idze, m. sruliad sakartvelos muslimta sammartvelom mechetebshi lotsvebis droebit shecherebis gadats'qv'et'ileba miigho, 2020. <https://bit.ly/2FuoqA1>
- Ts'minda sinodis gadats'qv'et'ilebit, k'oronavirusis p'andemiis gamo ziarebis ts'esi ar sheitsvleba, imediniusi, 2020. <https://bit.ly/3pf9ckX>
- Vints tavs ik'avebs ts'irvaze misvlisgan, ar ghalat'obs krist'es – mghvdlebis da teologebis mimartva, net'gazeti, 2020. <https://netgazeti.ge/news/444195/>
- Zant'araia,t. ek'lesiis gadats'qv'et'ilebas ramdenime mizezi akvs, mat shoris gavlenebis aghdgena da pinansuri sargebelits, 2020. <https://bit.ly/2EidKUv>
- Zurabishvili, s. sakartvelos p'rezident'i, sakhelmts'iposa da ek'lesias shoris gankhetkilebas veravin da veraperi gaachens, 2020. <http://tbl.ge/4nli>

SOĞMATAR RÖLYEF VE YAZITLARI

RELIEF AND INSCRIPTIONS OF SOĞMATAR

РЕЛЬЕФ И НАДПИСИ СОГМАТАРА

Yusuf ALBAYRAK*
Bahattin ÇELİK**

ÖZ

Soğmatar, Şanlıurfa ilinin 60 km. güneydoğusunda, Harran ilçesinin 40 km. kuzey doğusunda Tektek dağlarında önemli su kaynaklarının bulunduğu bir alanda yer almaktadır. Kalkolitik Çağ'dan başlayıp, Orta ve Erken Tunç Çağı, Demir Çağı, Roma Dönemi ve İslami Dönem'den günümüze kadar kesintisiz yerleşim gören Soğmatar, özellikle M.S. 2. yüzyılda Ay Tanrısı *Sin*'e tapınım ile dikkat çekmektedir. Soğmatar'ın bulunduğu alan çoğunlukla alçak tepeler şeklinde kayalıklardan oluşmaktadır. İşlenmesi kolay olan kayalıklara sahip bu alan hem Erken Tunç Çağ'ında hem de Roma döneminde bir nekropol alanı olarak da kullanılmıştır. Soğmatar'da gerek ana kaya üzerine işlenmiş gerekse de bağımsız şekilde yapılmış pek çok rölyef ve heykeltıraşlık eseri yer almaktadır. Bu eserlerin yanlarında ve üst taraflarında eser hakkında bilgi veren yazıtlar vardır. Bu yazıtlarda Ay Tanrısı *Sin* ve *Maralahe* isimlerinin yanında, dönemin yöneticileri ve ailelerinin isimleri de yer alır. Soğmatar'daki *Sin* kültürünün varlığı bu yazıtlarda sık bir şekilde vurgulanmıştır. Bu yazıtlarda *Sin*'in yanında "tanrıların efendisi" olarak tanımlanan *Maralahe* ismi de okunması Soğmatar'ın kutsal bir alan olduğunu göstermektedir. Yazıtlarda, o eserin kim için yapıldığı, kimler tarafından yapıldığı, hatırlatma ve anma ifadeleri yanında esere zarar verilmemesi gibi uyarı ifadeleri de yer almaktadır. Yazıtlarda yer alan tarihlerde o dönem hakkında bize çeşitli bilgileri de sunmaktadır. Soğmatar kült merkezinde bulunan heykeltıraşlık eserlerin çokluğu ve kendine özgü işleniş biçimine göre buranın bir heykeltıraşlık merkezi olduğu düşünülebilir. Bölgede heykeltıraşlık eserler veren Edessa, Harran ve Palmyra antik kentleri dışında Soğmatar kült merkezi de önemli bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Soğmatar, Rölyef, Yazıt, *Sin*, Roma Dönemi.

* ORCID: [0000-0002-2001-6718](https://orcid.org/0000-0002-2001-6718) Doç.Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. ANKARA. albayrakyusuf555@hotmail.com

** ORCID: [0000-0003-2630-3379](https://orcid.org/0000-0003-2630-3379) Prof. Dr., Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Anabilim Dalı, 76000-IGDIR. bahattin.celik@igdir.edu.tr

Soğmatar Rölyef ve Yazıtları

ABSTRACT

Soğmatar is located 60 km southeast of Şanlıurfa province, 40 km northeast of Harran district, in an area of important water resources in the Tektek mountains. Sogmatar which seen settlement Calcolitic Age, The Middle and Early Bronze Age, the Iron Age, the Roman Period and the Islamic period until today, Soğmatar attracts attention with the worship of the Moon God Sin, especially in the 2nd century AD. The area where Soğmatar is located mostly consists of rocks in the form of low hills. This area, which has rocks that are easy to process, was also used as a necropolis in both the Early Bronze Age and the Roman period. In Sogmatar, there are many reliefs and sculptures, both carved on the bedrock and independently made. There are inscriptions giving information about the work on the sides and top of these works. In these inscriptions, besides the names of the Moon God Sin and Maralaha, the names of the managers of the period and their families are also included. The existence of the Sin culture in Soğmatar is frequently emphasized in these inscriptions. In these inscriptions, the reading of the name Maralaha, known as "the lord of the gods" in addition to Sin, shows that Sogmatar is a sacred area. In the inscriptions, there are warning statements such as not to damage the work, as well as for whom the work was made, by whom it was made, reminder and commemoration expressions. It also provides us with various information about that period in the dates in the inscriptions to us. We can think that Soğmatar is the center of sculpting, due to the excess of sculptures found in the Soğmatar cult center and its unique way of processing. Apart from the ancient cities of Edessa, Harran and Palmyra, which gave sculptural works in the region, Soğmatar cult center was also observed as an important place.

Keywords: Soğmatar, relief, inscription, Sin, Roman Period

АННОТАЦИЯ

Согматар расположен в 60 км к юго-востоку от провинции Шанлыурфа, в 40 км к северо-востоку от Харранского района, в районе важных водных ресурсов в горах Тектек. Начиная с энеолита, среднего и раннего бронзового века, железного века, римского периода и исламского периода до наших дней, Согматар привлекает внимание поклонением лунному греху, особенно во II веке нашей эры. Район, где расположен Согматар, в основном состоит из невысоких холмов в виде скал. Этот район, который имеет скалы, которые легко обрабатываются, также использовался в качестве некрополя как в раннем бронзовом веке, так и в римский период. Есть много рельефов и скульптур, как вырезанных на скале, так и самостоятельно выполненных в Согматаре. Есть надписи, дающие информацию о работе по бокам и сверху этих работ. В этих надписях, кроме имен Луны Бога Син и Маралахе, также включены имена правителей этого периода и их семей. Существование культуры греха в Согматаре часто подчеркивается в этих надписях. В этих надписях прочтение имени Маралахе, известного как "повелитель богов" в дополнение к Син, показывает, что Согматар является священным местом. В этих надписях есть такие предупреждения, как не повреждать произведение, а также то, для кого произведение было сделано, кем оно было сделано, напоминания и поминальные выражения. Кроме того, в датах, указанных в надписях, мы получаем различную информацию об этом периоде. Можно подумать, что Согматар является центром скульптуры, благодаря большому количеству скульптур, найденных в культовом центре Согматара и его уникальному способу обработки. Кроме древних городов Эдесса, Харран и Пальмира, которые производили скульптурные работы в регионе, культовый центр Согматар также является важным местом.

Ключевые слова: Согматар, Рельеф, Надпись, Грех, Римский период

1. Giriş

Antik dönemde Edessa krallığı¹ sınırları içerisinde yer alan Soğmatar, bugünkü Şanlıurfa ilinin 60 km. güneydoğusunda, Harran ilçesinin ise 40 km. kuzey doğusunda Tektek dağlarında önemli pınarların bulunduğu bir yerdedir (Albayrak 2015: 254). Kutsal bir merkez olarak Soğmatar, önemini ay, güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı Assur ve Babillilerin inancından gelen Pagan (putperest) dinin ve bu dinin tanrılarından “Maralahe”nin yani tanrıların efendisinin merkezi olmasından almaktadır. “Maralahe”nin isminin pek çok yazıtta sık sık dile getirilmesi de bunun en önemli delilidir. Ayrıca bazı büst ve kabartmaların Harran’ın ay tanrısı “Sin”in sembolünü taşıması ve yazıtların bazılarında “Sin”in isminin geçmesi Soğmatar’ın önemini bir kat daha arttırmaktadır.

Kutsal bir alan olması yanında Soğmatar, hem Erken Tunç Çağ’ında hem de Roma döneminde bir nekropol alanı olarak da kullanılmıştır.

Soğmatar’da çok sayıda rölyef ve yazıt tespit edilmiştir. Bu yazıtlar, Pognon, Segal, Drijvers ve Healey tarafından farklı yıllarda yayınlanmıştır (Segal 1953; Segal 1954; Segal 1957; Drijvers 1972; Drijvers 1980; Drijvers-Healey 1999).

Rölyeflerde heykel kabartmaları yer aldığı için bu rölyefleri heykel rölyef olarak adlandırmak yerinde olacaktır. Rölyef heykel, zemin yüzeyinin aşağısında ya da üstünde farklı derinliklerde gerçekleştirilen heykel formudur. Zemin, rölyef heykelin referans noktasıdır ve resmin yanılmalı iki boyut algısıyla heykelin üç boyut gerçekliğini bir arada kullanmamızı olanaklı kılar (Atıl 2015: 1). Rölyef, “Latince ‘relevare’, yükseltmek kökünden gelir. Anıt, kaide, lahit, mezar taşı gibi büyük boyutlu öğelerin yanı sıra kilise eşyası, mobilya, sikke gibi irili ufaklı birçok kullanım eşyasına da uygulanabilir” (Rona-Müren 1997: 925). Rölyef heykel alanında yapılanlar, hem batı hem doğu kültürlerinde Paleolitik döneme kadar tarihlenen eski bir geçmişe sahiptir. “Rölyef heykeller içinde, figüratif ve soyut tarzda biçimlendirilmiş örnekler vardır. Figüratif olanların çoğu Yunan, Roma, Romanesk ve Gotik mimari ve Rönesans’la birlikte Avrupa heykeli ile ilişkilidir (Atıl 2015: 2).

2. Rölyefler

Soğmatar’daki tüm rölyefler yazıtlı olarak görülmektedir. Ayrıca, rölyefsiz yazıtlar da yer almaktadır. Yazıtlı rölyeflerden 2 tanesi Höyüğün hemen güneyindeki tepenin dik olan kuzey sırtında ana kaya üzerinde yer alır (Resim 1). Burada yer alan 2 rölyeften sağdaki, cepheden tasvir edilen ayakta duran bir erkeğe aittir. Bu kabartma kemerli, iki sütunlu ve iki basamaklı bir çerçeve içerisinde yer alır. 1.10 m. yüksekliğindedir. Figür dairesel bir başlığa sahiptir ve başının etrafından yukarıya doğru şualar yayılmaktadır. Gövdeyle kalça hizasında birleşen sağ kol, bükülmüş şekilde hafifçe ileri uzanmaktadır. Sağ dirseği üzerinde ise tanımlanamayan üçgen

¹ Kuzey Mezopotamya’nın Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgede, Arami halkının M.Ö.132 yılında kurdukları krallıktır. Bu krallığa Osroene veya Abgar krallığı da denilmiştir. Bkz. Duval 1975: 36.

Soğmatar Rölyef ve Yazıtları

formda bir nesne taşımaktadır. Giysisi dizlerine kadar uzanmaktadır. Kabartmanın sağ tarafında, çerçeve dışında, bir yazıt yer almaktadır (Drijvers 1972: 11,12).

Diğer rölyef ise ayakta duran kabartmanın sağ tarafındaki kayaya oyulmuş bir büsttür. Büst, bir niş içerisine yerleştirilmiştir. Başında tahrip olmuş saç bandı vardır ve saçlar iki yanda yay şeklindedir. Büstün omuzları arkasında uçları yukarı doğru uzanan bir hilal görülmektedir. Büstün her iki yanında, nişin dışında yazıtlar yer almaktadır. Yazıtlarda “*tanrı*” sıfatının geçmesi ve Sin’in sembolü olan ay motifinin büstün omzunun üst tarafında bulunması bu büstün, Ay tanrısı Sin olduğunu göstermektedir (Segal 1954: 55).

Fransa’nın Halep büyükelçisi H. Pognon 1900’lü yılların başında Soğmatar’a gelmiş ve burada araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalar sırasında içerisinde rölyef ve yazıtlar bulunan bir mağara tespit etmiştir. Pognon tarafından bulunan bu mağara, daha sonraları Pognon Mağarası olarak adlandırılmıştır (Pognon 1907: 25). Mağara 5.10x4.30 m. ölçülerindedir. Mağara içinde girişin karşısında, duvarın tam ortasında yer alan niş, 1.80 m. genişlikte, 1.20 m. derinlikte ve 2.40 m. yüksekliktedir. Mağara duvarları, yazıtlarda söz edilen dini yaşam figürleri barındırmaktadır (Resim 2). Arka duvardaki nişin her iki tarafında da insanı temsil eden başında boynuz bulunan, oval sütun şeklinde bir rölyef vardır. Rölyef 0.65 m. yüksekliğindedir ve aşağı doğru daralmaktadır. Boynuzların arasında oyulmuş haç motifi muhtemelen bir yıldız sembolize eder (Resim 3).

Pognon mağarasında bu iki boynuz başlıklı rölyef yanında 12 rölyef daha yer alır. Bu rölyeflerden 2 tanesi boynuz başlıklı rölyeflerin her iki yanında nişler içindedir. 8 rölyef girişin sağında, diğer ikisi de girişin solundaki duvarda yer alır. Tüm rölyefler ayakta verilmiş ve başlarının yanlarındaki yazıtlarda kim oldukları yazılıdır. Rölyefler fazla tahrip olduğu için detaylar tam belirgin değildir. Boynuz başlıklı rölyef haricindeki tüm rölyeflerde dizlerine kadar uzanan bir giysi vardır.

Diğer bir eser bir erkek büstünün yer aldığı bir steldir (Resim 4). Yazıtlı olan bu stelde erkek büstünün baş kısmı kayıptır. Stelin korunan ölçüleri; uzunluk 295 cm., genişlik 69 cm ve kalınlık 59 cm.’dir. Yazıtın olduğu kısım, 69x47 cm., yazıtlı kısımdaki harflerin boyutu ise 5 ile 7 cm. arasında değişmektedir (Drijvers 1973: 2).

Ay Tanrısı Sin’in rölyefinin olduğu tepe yakınındaki bir tepe üzerinde yer alan bir kaya mezarının içerisinde bir mezar steli bulunmuştur (Resim 5). Stelin üst tarafında üç kadın kabartması ve altında altı satırdan oluşan ancak çok fazla yıpranmış bir yazıt yer alır. Stelin uzunluğu 120 cm., kalınlığı ise 62 cm.’dir. Yazıtın yer aldığı kısım 73x52-44 cm. arasındadır (Drijvers 1973: 6).

Höyüğün kuzeyinde yer alan birbirine bağlantılı doğu batı yönünde ana kaya işlenerek yapılmış üç mekân yer almaktadır. Bu mekânlardan batıda yer alan mekân içerisinde kemerler yer alır. Güneyde yer alan kemerin hemen altında büyük bir blok üzerinde bir kartal kabartması dikkat çeker (Resim 6). Kartal’ın açık kanatları ile birlikte genişliği 96 cm. yüksekliği 88 cm.’dir (Çizim 2). Baş profilden, gövde ve kanatlar ön cepheden verilmiştir. Ayak pençeleri kırılmış, baş kısmı ise biraz tahrip

edilmiş şekildedir. Kanatlardaki ve gövdedeki tüyler detaylı şekilde verilmiştir (Çelik-Albayrak 2019: 63).

Soğmatar'ın batı sınırında taş ocağında bir aslan kabartması yer almaktadır (Resim 8). Aslan taslak halindedir ve boyutları itibarı ile kent kapılarına ait bir kapı aslanı olabilecek tarzda yapılmıştır. Aslan taslağı taş ocağının içinde in-situ durumda ele geçmiştir. Kapı aslanının uzunluğu 3,35 m, yüksekliği 3,60 m, kalınlığı ise 80 cm'dir (Çelik-Mutlu-Mutlu 2019: 138).

3. Yazıtlar

Höyüğün güneyindeki tepenin kuzey sırtında ana kaya üzerinde yer alan 2 rölyeften sağdaki, ayakta duran rölyefin sağ yanında yer alan yazıt;

“Tanrı 476 (M.S. 165) yılı Adar (Mart) ayının on üçüncü gününde bu sureti Ma 'na'ya emretti” (Drijvers 1972: 11,12).

Sol tarafta yer alan büst şeklindeki rölyefin sağ tarafındaki yazıt;

“Šila'nın oğlu Šila bu büstü Adona'nın oğlu Tirdat ve kardeşlerinin hayatı anısına tanrı Sin için yaptı.”

Bu büst şeklindeki rölyefin solundaki yazıt;

“Kuza'nın oğlu Zakkai ve çocukları Tanrı önünde hatırlansın” yazmaktadır (Drijvers 1980: 123; Drijvers-Healey 1999: 89).

Yazıtta, tanrının ismi, ayaktaki erkek rölyefindeki yazıtta olduğu gibi okunmakta ve sadece “tanrı” sıfatıyla geçmektedir. Bu büstün, Ay tanrısı Sin olduğu yazıttan açıkça anlaşılmaktadır. Sin'in sembolü olan ay motifinin büstün omzunun üst tarafında bulunması da bunu desteklemektedir (Segal 1954: 55).

Bu yazıtların bulunduğu tepenin üst kısmındaki düz alanda 10 tane yazıt yer almaktadır. Bu yazıtlar ana kaya üzerine kazıma yöntemi ile yapılmıştır ve sağlam bir şekilde günümüze korunagelmişlerdir. Yazıtlardan ilki;

“476 (MS. 165) yılının Şebat(Şubat) ayında Ben, Arap valisi, Adona'nın oğlu Tridates bu sunağı ve sütunu Maralahe için, efendim kralım ve onun çocukları için, babam Adona için, kendi hayatım, kardeşlerim ve çocuklarım için yaptım ve diktim” (Segal 1967: 294).

MS. 165 yılına ait olan bu yazıt o dönemin valisi Tirdat'a aittir. Yazıtta anılan kralda o tarihte Edessa tahtında oturan Vail bar Sahru (163-165) olmalıdır.

2. yazıt;

“Kumandan Adona'nın oğlu Absimya hatırlansın. Maralahe'nin önünde hatırlansın. Absimya'nın oğulları Tridates ve Babası hatırlansın” yazmaktadır (Drijvers 1972: 13,14; Drijvers 1980, 124).

3. yazıt;

“Adona ve Tirdat ve Ana ve Ma 'nu ve Ma 'ata ve Adona oğlu Alkur hatırlansın” (Drijvers-Healey 1999: 95).

4. yazıt;

“476 (M.S. 165) Şebat (Şubat) ayında ben Adona'nın oğlu Maniş ve Ma 'na ve Alkur ve Belbena ve Alkur, onun kardeşi, biz bu kutsanmış tepede bu anıtı diktik ve yöneticimin besleyip büyüttüğü kişi için bir taht koyduk. O, yönetici Tridates'ten

Soğmatar Rölyef ve Yazıtları

sonra büdar olsun ve O, tahtı o kişiye versin. O zaman O, mükâfatını Maralaha'den alacak. Ve eğer tahtı geri çekerse ve anıt yıkılırsa tanrı onu bilsin” yazmaktadır (Drijvers 1972: 8; Drijvers 1980: 126). (Resim 7)

5. yazıt;

“Kaymi oğlu Asu, Barşamaş ve oğlu Hafsay hatırlansınlar” (Drijvers-Healey 1999: 100).

6. yazıt;

“Abd'ata'nın oğlu Alkur ve Adona oğlu Belbana ve hatırlansın” (Drijvers-Healey 1999: 115).

7. yazıt;

“Honur'un oğlu Akir hatırlansın. Yapıcısı Barma'na”. (Drijvers-Healey 1999: 115).

8. yazıt;

“Barmatta. Aboboy hatırlansın. Barnay hatırlansın” (Drijvers-Healey 1999: 99).

9. yazıt;

“Baruna ve Şutana hatırlansınlar” (Drijvers-Healey 1999: 103).

10. yazıt;

“Yazıları yazan Ana” (Drijvers-Healey 1999: 117).

Soğmatar'da bulunan diğer yazıtlar Pognon mağarasında yer almaktadır. Mağaranın kuzey, doğu ve batı duvarlarında pek çok yazıt yer almaktadır.

Bunlardan ilki, kuzey duvarında bir figür üzerinde yer alır. Yazıtta;

“Wa'el in oğlu Wa'el” yazılıdır. Bu isim bir vali veya komutanın ismi olmalıdır (Drijvers-Healey 1999: 120).

Diğer yazıt, kuzey duvarında iki figür arasında yer alır. Yazıtta;

“Bu heykel (ya da rölyef) Mutru'nun oğlu Wa'el'e aittir. Sur'un komutanı, Wa'el'in oğlu, onun efendisi ve koruyucuları için Arap valisi Wa'el tarafından yapılmıştır. Sila'nın oğlu Sila onları oyma ile süslemiştir” (Drijvers-Healey 1999: 126).

Soldaki figür yanındaki yazıtta ise;

“Bu heykel Arap valisi Dini'nin oğlu Barhanar'dır. Antoninus Caesar'ın özgür bıraktığı Barkalba'nın oğlu Aurelius Hapsay, onun efendisi ve koruyucuları için yaptı” (Drijvers-Healey 1999: 132).

Güneye bakan duvarında okunan üç yazıt üzerinde;

“Bu heykel makimi oğlu Ma'nu tarafından Arap valisi Abgar için yapıldı”,

“Bu heykel Şila oğlu Male tarafından Arap Vali'si oğlu Barnahar için yapıldı.”,

“Adona oğlu...Adona oğlu Tridates” (Pognon 1907: 23-35).

4. Değerlendirme ve Sonuç

Soğmatar'da ele geçen yazıtların tümü Süryanice² yazılmıştır. Yazıtlar genellikle hatırlatma, dikilen anıt sütunlarla Maralahe'ye sunulan adaklarla ilgilidir ve tarih olarak Seleukos Takvimi kullanılmıştır. İsmi geçen kişilerin yaşadığı dönem göz önüne alınırsa bu kabartmaların M.S. 150-200 tarihleri arasında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Soğmatar'daki *Sin* kültünün varlığı yazıtlarda sık bir şekilde vurgulanmıştır. Bu yazıtlarda *Sin*'in yanında “tanrıların efendisi” olarak tanımlanan *Maralahe* ismi de okunmaktadır (Drijvers 1980, 75-78; Drijvers-Healey 1999: 78).

Maralahe'nin geçtiği yazıtların çoğu Soğmatar'da ele geçmiştir. Yukarıda bahsedilen kabartmaların yanındaki yazıtlarda olduğu gibi, Höyüğün hemen güneyinde tepenin kuzey sırtında yer alan yazıtların birinde Soğmatar'da, Maralahe'nin isminin geçtiği iki yazıt daha ele geçmiştir. Bu iki yazıtın üzerinde tarihleri de verilmiştir. Tarihler, yakınlarında yer alan erkek kabartmasının yazıtının tarihi ile aynıdır.

Soğmatar'daki rölyeflerin hepsini rölyef heykel olarak tanımlayabiliriz. Rölyef heykel, iki ve üç boyutlu sanat formlarının özelliklerinin pek çoğunu içeren, bir zemin (fon-duvar) üzerinden yükselen, zeminden aşağıda gerçekleştirilen ya da her iki durumun da kullanıldığı form olarak açıklanabilir. Soğmatar rölyef heykelleri Ay Tanrısı *Sin*'i, dönemin yönetici ve ailelerini yansıtmaktadır. Rölyef heykellerde boyut olarak büyük, zeminden uzaklaşmış (yükselme) ve yüzeylerin biçimlendirilmesi için daha büyük alan açılmakla birlikte, çok sınırlı derinlik alanı içinde de vurgulu plastik etkiler elde edilmiştir.

Soğmatar kült merkezinde bulunan heykeltıraşlık eserlerin çokluğu ve kendine özgü işleniş biçimi göz önüne alındığında buranın bir heykeltıraşlık merkezi olduğu düşünülebilir. Bölgede heykeltıraşlık eserler veren Edessa ve Palmyra antik kentleri dışında Soğmatar kült merkezi de önemli bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erken Tunç Çağı'ndan itibaren Soğmatar kült merkezinin de içinde bulunduğu Tek Tek Dağları bölgesi taş ustalığı konusunda oldukça güçlü arkeolojik kanıtlar bize sunmaktadır. Örneğin, Gıseyir, Kasr-el Benat, Senemağara, Betik ve Soğmatar antik yerleşimleri Roma döneminin bölgedeki görkemli eserlerini bize yansıtmaktadır (Çelik 2018: 52-63). Soğmatar'da, Roma döneminden önce Erken Tunç dönemine tarihlendirilen kaya mezarlarının varlığı da önemli bir kanıttır (Albayrak 2019: 263-274). Yine, bölgede Dağyamacı köyünün doğusunda yer alan M.Ö. 2. bin yıla tarihlenen bir taş ocağı da bölgenin taş işçiliğinde oldukça geçmişe dayanan bir geleneğe sahip olduğunu göstermektedir (Çelik 2016: 409-426).

Sonuç olarak, Soğmatar kült merkezini Roma döneminde ve öncesinde bölgede bir heykeltıraşlık merkezi olarak düşünmek gerekmektedir. Soğmatar'da önümüzdeki yıllarda yapılacak arkeolojik kazılar sayesinde bu iddiamızın doğruluğu bir kez daha ispatlanacaktır.

² Süryanice Urfa ve komşu bölgelerde, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra “Süryaniler” adıyla bilinen halkın dilidir. Milattan önce 2. yüzyıl ile milattan sonra 3. yüzyıllar arasında ipek yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olan Urfa'nın 2. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelmesiyle önem kazanan Süryanice, çok geçmeden Hıristiyanlık dünyası için Yunancadan sonra en önemli dil konumunu kazanmış ve zamanla bölgenin bilim, kültür ve edebiyat dili haline gelmişti. Bak. Tanrıverdi 2005: 1.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Y. 2015. “Soğmatar Kült Merkezi ile İlgili Yeni Öneriler”, *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2: 179-194.
- Albayrak, Y. 2017. “Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü Kaya Mezarları” , *Karadeniz Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 36: 279-289.
- Albayrak, Y. 2019. *Göbekli Tepe'den Edessa'ya Şanlıurfa*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Albayrak, Y. 2020. “Soğmatar Nekropolü Roma Dönemi Kaya Mezarları”, *Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı*, Ege Yayınları, İstanbul: 19-28.
- Albayrak, Y. – Mutlu, S. İ. 2014. “Soğmatar Kutsal Alanı ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması, 2012.” *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 27-31 Mayıs 2013 Muğla. 2. Cilt, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Yayın No. 163/2, Muğla, 337-352.
- Albayrak, Y. & Çelik, B. 2019. “Soğmatar Çevresi Kaya Mezarları”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 43: 255-261.
- Albayrak, Y. – Mutlu, S. İ. – Mutlu, S. – Çelik, B. 2019. “Soğmatar'da Sunaklı Kaya Oyuğu Mezarlar”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 41: 263-274.
- Algaze, G. - Breuninger, R.- Knudstad, J. 1994. “The Tigris-Euphrates Archaeological Resonnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas”, *Anatolica*, 20: 1-96.
- Algaze, G. 1986. “Kurban Höyük and the Late Chalcolithic Period in the Northwest Mesopotamian Periphery: A Preliminary Assessment”, Ed. U. Finkbeiner ve W. Röllig, *Gamdat Nasr Period or Regional Style?*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1986, 274-315.
- Algaze, G. 1989. “A new Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Resonnaissance Project”, *JNES*, 48, 1: 241-282.
- Atıl, A. Ç. 2015. “Rölyef Heykel”, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, sayı 14: 1-10.
- Başer, S. 1990. “1988-1989 Yılları Kibyra Kurtarma Kazıları”, *I. Müze. Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 235-259.
- Çelik, B. 2014. “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2013.”, *36. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 02-06 Haziran 2014 Gaziantep, II. Cilt, 311-328.
- Çelik, B. 2015. “Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması” *Belgü*, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Edebiyat fakültesi Dergisi, Sayı II: 87-108.
- Çelik, B. 2016. “Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2014.”, *37. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri*

- Sempozyumu, 33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1-15 Mayıs 2015*
Erzurum, II. Cilt, 409-426.
- Çelik, B. 2018. “Şanlıurfa İli Neolitik Dönem Yüzey Araştırması, 2018” *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 40: 52-63.
- Çelik, B.-Albayrak, Y. (2019). “Soğmatar’dan Ele Geçen Bir Kartal Figürü”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 42: 60-67.
- Çelik, B – Mutlu, S. İ. – Mutlu, S. 2019. “Şanlıurfa’daki Soğmatar Kült Alanından Bir Aslan Kabartması Taslağı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 41: 136-143.
- Dikaios, P – Stewart, J. R. 1962. *The Stone Age and Early Bronze Age in Cyprus. The Swedish Cyprus Expedition*, IV, 1A. Lund. The Swedish Cyprus Expedition.
- Dittmann, R. C. - Grewe, C - Huh, S - Schmidt, C. 2001. “Şavi Höyük Yüzey Araştırması” Ed. N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, Ankara: ODTÜ TAÇDAM*, 2001, 233-262.
- Dornemann, R. H. 1978. “Tell Hadidi: A. Bronze Age City on the Euphrates.” *Archaeology*, 31/6: 20-26.
- Drijvers, H. Jan W. 1972. *Old Syriac (Edesseean) Inscriptions*, E.J. Brill, Leiden.
- Drijvers, H. Jan W. 1980. *Cults and Beliefs at Edessa*, E.J. Brill, Leiden.
- Drijvers, H. Jan W. and Healey, F. J. 1999. *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Oshroene: Text, Translations and Commentary*, Koninklijke Brill NV, Leiden.
- DU Mesnil DUB. 1927. “Les ruines d’el-Mishrifé, au Nord-est Homs (Ēmèse).” *Syria*, 8: 13-33.
- Duval, R. 1975. *Histoire D’édessa, Politique, Religieuse et Littéraire*. Amsterdam.
- Engin A. - Beyazlar A. 2016. “Bir Erken Tunç Çağı II-III Kaya Oyuğu Mezarı ve Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular”, *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art&Humanities Journal* Volume 5: 1-44.
- Fuensanta, J. G. - Mısır, A. 1997. “Excavations at Tilbeş Höyük: The 1996 Season”, *KST*, 19, 1: 227-244.
- Fuensanta, J. G. – Rothman, M. S. - Bucak, E. 1998. “1997 Salvage Excavations at Tilbeş Höyük”, *KST*, 20,1: 207-218.
- Matney, T. 2011. “The Iron Age of Southeastern Anatolia”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: 10.000-323 B.C.E.*, ed. Sharon R. Steadman and Gregory McMahon, Oxford University Press, 443-464.
- Meyer, J. W. (1991) *Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. Im syrischen Euphrattal, 3. Ausgrabungen in Samseddin un Djerniye*. Bonn: Saarbrücker Druckerei und Verlag (Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie, Herausgegeben von Winfried Orthmann Band 3).
- Mutlu, S. İ. – Albayrak, Y. 2018. “Harran ve Soğmatar’da Sin Kültünün Varlığı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, sayı 37: 133-144.

Soğmatar Rölyef ve Yazıtları

- Orthmann, W. 1981. *Halawa 1977 bis 1979*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH. (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde herausgegeben von Rolf Hachmann und Walter Schmitthenner, 31).
- Orthmann, W. 1979. "Burial Customs of the 3rd Millenium B. C. İn Euphrates Valley." J. C. Margueron (Ed), *Le Moyen Euphrate: Zone de contacts et d'échanges (Actes du colloque de Strasbourg 10-12 Mars 1977)*. Strasbourg, 97-105.
- Ökse, A. T. ve Görmüş, A. 2008. "Gre Virike'de Bulunan Bir Kuyu Mezar ve Mezar Eşyası Arasında Ele Geçen Bir Pişmiş Toprak Çingirak", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2008/1: 7-19
- Özfiat, A. 1994. *Eskiçağda Harran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 72-84
- Özgen, E. 1986. "A Group of Terracotta Wagon Models from Southeastern Anatolia", *Anatolian Studies*, 36, London 1986, 165-171
- Özgüç, T. 1948. *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII: seri- No. 17)
- Özgül, C. 1987. "Selçuk Arkeoloji Müzesinde Saklanan Bir Myken Pyxis'i ve Düşündürdükleri", *Belleten* LI sa. 200: 530-540.
- Pearce J. 2000. "The Late Chalcolithic Sequence at Hacinebi Tepe, Turkey" Ed. C. Marro ve H. Hauptmann, *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires (Varia Anatolica 11) (Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 decembre 1998)*, Paris: Instuut Francais d'Etudes Anatolines d'Istanbul, 115-143.
- Pognon, H. 1907. *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris.
- Rona, Z. - Müren, B. 1997. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Yem Yayınevi.
- San, O. 2009. "Diyarbakır Müzesinde Yer Alan İki Adet Pişmiş Toprak Araba Modeli", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, İstanbul, 599-605
- Segal, J. B. 1953. "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", *Anatolian Studies*, Vol. 3: 97-119.
- Segal, J. B. 1954. "Some Syriac Inscrptions of the 2nd-3rd Century A.D.", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 26: 2-36.
- Segal, J. B. 1967. "Four Syriac Inscriptions". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, 293-304.
- Sertok, K. 2007. "Fruit Stands and the Definition of a Cultural Area around Carchemish", *Euphrates Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, ed. Edgar Peltenburg, Levant Supplementary Series 5. Oxford: Oxbow Books, 238-249.
- Sevin, V. 2003. *Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar Eski Anadolu ve Trakya*, İstanbul.
- Stein, G - Mısır, A. 1994. "Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacinebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations", *Anatolica*, 20: 145-189.

- Suleimann, A. 1984. "Excavations at Ansari-Aleppo fort he Seasons 1973-1980", *Akkadica*, 40: 1-16.
- Tanrıverdi, E. 2005. "Süryani Dili", *Süryaniler ve Süryanilik II*, Ankara.
- Van Driel, G. 1983. "Jebel Aruda, The 1982 Season of Excavation-Interim Report", *Akkadica*, 33, 1983:1-26.
- Van Loon, M. N. 1968. "First Results of the 1967 Excavations at Tell Selenkahiye", *Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes*, 18: 21-36.
- Woolley, C. L. 1914. "Hittite Burial Customs." *University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology*, VI: 87-98.
- Zoroğlu, L. 1994. *Kelenderis I*, Ankara.

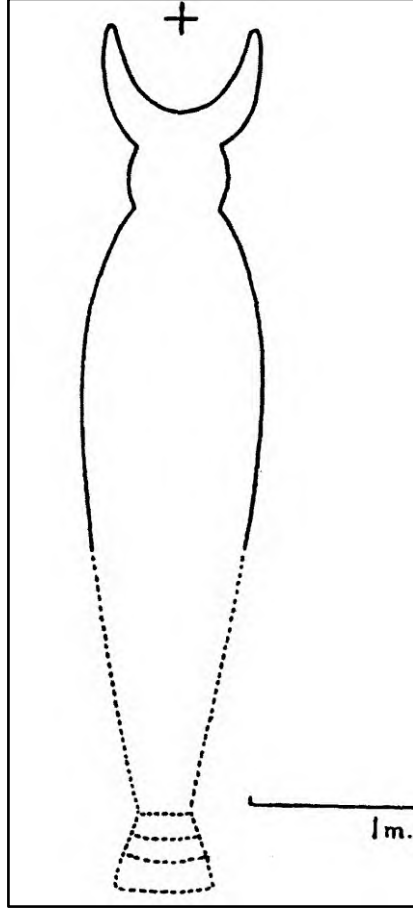

Resim 1. Tepe'de Yer Alan Rölyefler (Albayrak 2019: 178)

Soğmatar Rölief ve Yazıtları

Resim 2. Pogon Mağarası (Albayrak 2019: 184)

Resim 3. Pognon Mağarası'ndan Boynuz Başlıklı Rölyef (Segal 1953: Fig. 2)

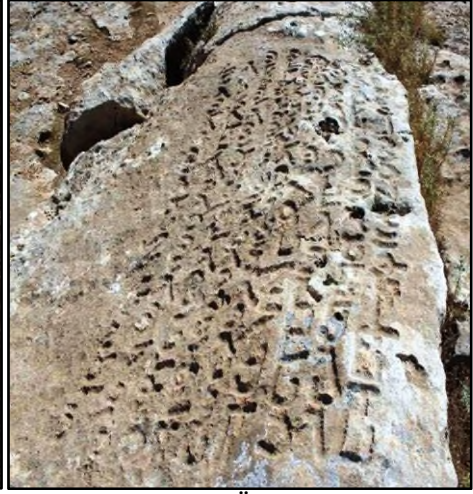
Soğmatar Rölyef ve Yazıtları

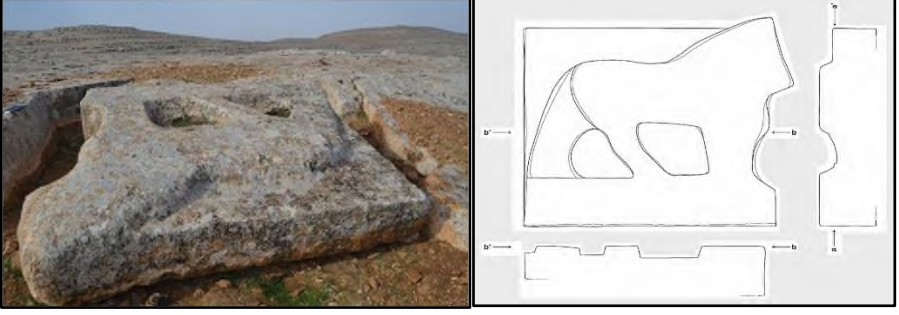
Resim 4. Erkek Büstü (Albayrak 2019: 182) Resim 5. Mezar Steli (Albayrak 2019: 183)

Resim 6. Kartal Figürü.

Resim 7. Tepe Üzerindeki Yazıt.

Resim. 8. Aslan Kabartması (Çelik vd. 2019, fig. 4- draw. 1).

ORHON YAZITLARINDA KİŞİ ADI VE UNVAN ÜZERİNE

WRITING THE NAMES OF PEOPLE AND TITLES BASED ON ORHON'S WRITINGS

ОБ ИМЕНИ И ТИТУЛЕ ЧЕЛОВЕКА В ОРХОНСКИХ НАДПИСЯХ

Osman TÜRK*

ÖZ

Eski Türkçenin temel kaynaklarını oluşturan Orhon yazıtları, XVIII. yüzyılın başlarında ilk olarak Sibiry'a'da tesadüf edilen ve bundan sonraki yıllar içerisinde Avrasya'nın farklı yerlerinde tespit edilen ve Eski Türkçenin ana kaynaklarını meydana getiren Köktürk yazıtları, XIX. yüzyılın sonuna doğru çözümlenmesiyle birçok bilginin de gün ışığına çıkmasını sağlamıştır. Türk dilinin takip edilebilen en eski yazılı belgelerinden olan Orhon Yazıtları; Türk edebiyatı, tarihi, kültürü ve sosyal yaşantısı hakkında bilgi veren yazıtlardır. Türklük biliminin bilimsel olarak kabul edilip ve yayılması temel olarak Moğolistan'da yer alan Göktürk yazıtların keşfi ile başlamıştır. Yazıtların çözümlenmesinden sonra Türk kültürü hakkındaki bilgilere varılmıştır. Bu yazılı belgeler özellikle Türk dilinin değerlerini ve yaşadığı dönemlerini belgeleme bakımından değerlidir. Bu sebeple yazıtların keşfedilişinden günümüze kadar yazıtlarla ilgili yüzlerce çalışma yapılmıştır. Çalışmada, Orhon yazıtlarında yer alan kişi adı ve unvanlar incelenmeye alınmıştır. Yapılan araştırma, Orhon yazıtlarından (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor) oluşmaktadır. Çalışmada, yaklaşık olarak bin üç yüz yıllık tarihi derinliği olan yazıtlardaki söz varlığının ortak unsurlarını incelenmiştir. Böylece Türk dilinin ilk yazılı örneklerinden yola çıkarak eserde kullanılan kişi adı, unvan ve unvan niteleyicilerin kullanımına dair cümle içerisinde tespiti yapıp ve bu örnekler belirtilmeye çalışılmıştır. Temel kaynak olarak Prof. Dr. Erhan Aydın'ın *Orhon Yazıtları* kitabı esas alınarak bu çalışma yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkoloji, Köktürkçe, Orhon yazıtları, Eski Türkçe, Unvan, Kişi adı.

ABSTRACT

Orhon inscriptions, which constitute the basic sources of Old Turkish, XVIII. Köktürk inscriptions, which were first coincided in Siberia at the beginning of the century and determined in different parts of Eurasia in the following years and formed the main sources of Old Turkish, XIX. With the analysis towards the end of the century, a lot of information

* ORCID: [0000-0002-9379-6225](https://orcid.org/0000-0002-9379-6225) Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, osmanturkgau@gmail.com

Orhon Yazıtlarında Kişi Adı ve Unvan Üzerine

was brought to light. Orhon Inscriptions, one of the oldest written documents of the Turkish language, are inscriptions that provide information about Turkish literature, history, culture and social life. Scientific acceptance and dissemination of the science of Turkishness began with the discovery of the Göktürk inscriptions in Mongolia. After analyzing the inscriptions, information about Turkish culture was reached. These written documents are especially valuable in terms of documenting the values of the Turkish language and the periods in which it lived. For this reason, hundreds of studies have been carried out about the stones since the discovery of the inscriptions. In the study, the names and titles of the Orhon inscriptions were examined. The research consists of Orhon inscriptions (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor). In the study, the common elements of vocabulary in inscriptions with a historical depth of approximately one thousand three hundred years will be examined. Thus, by using the first written examples of the Turkish language, the use of the names and titles used in the work was determined by analyzing them in the sentence. Professor as the main source Dr. This study was conducted based on Erhan Aydın's book titled Orhon Inscriptions

Keywords: Turcology, Köktürk, Orhon inscriptions, Old Turkish, Title, Person name.

АННОТАЦИЯ

Орхонские надписи, составляющие основные источники древнетюркского XVIII в. Надписи Köktürk, которые впервые совпали в Сибири в начале века, а в последующие годы были определены в разных частях Евразии и составили основные источники древнетюркского языка XIX в. В ходе анализа, проведенного ближе к концу века, было обнаружено много информации. Орхонские надписи, один из старейших письменных документов на турецком языке, которому можно следовать; Это надписи, которые дают информацию о турецкой литературе, истории, культуре и общественной жизни. Научное признание и распространение науки о тюркском языке в основном началось с открытия надписей Göktürk в Монголии. После анализа надписей были получены сведения о турецкой культуре. Эти письменные документы особенно ценны с точки зрения документирования ценностей турецкого языка и периодов, в которые он жил. По этой причине с момента открытия надписей до сегодняшнего дня были проведены сотни исследований надписей. В ходе исследования были изучены имя человека и титулы в надписях Орхона. Проведенное исследование состоит из орхонских надписей (Köl Tegin, Bilge Kaan, Tonyukuk, Ongi, Küli or). В ходе исследования были изучены общие элементы словарного запаса в надписях с исторической глубиной примерно одна тысяча триста лет. Таким образом, на основе первых письменных примеров турецкого языка имя человека, титул и титул, использованные в произведении, были определены и указаны в предложении об использовании квалификаторов. Проф. Доктор Это исследование было проведено на основе книги Эрхана Айдына «Орхонские надписи».

Ключевые Слова: Тюркология, Коктюрк, Орхонские надписи, древнетюркский, титул, имя.

Giriş

Unvan kavramı, Arapçadan dilimize geçmiştir. Kubbealtı sözlükte (2011) şöyle geçmektedir; 1. Bir kimsenin pâyesini gösteren veya durumunu, memuriyet

rütbesini, görevini belirten söz, lakap. 2. Bir kitabın veya bir bölümünün, makale, mektup ve benzerinin başına yazılan yazı veya kelime. 3. İftihar, şan, şöhet. Türkçe sözlükte (2005: 2036) Bir kimsenin mesleği, işi, görevi veya toplum içindeki durumu ile ilgili olarak kullanılan ad, san olarak ele almış. Bir kitap veya makalenin başına yazılan yazı, ser-levha; bir kimsenin adı, sanı, kimliği ve şöhreti (Parlatır, 2006: 1753). İsim yani ad; herhangi bir anlam için konulmuş bir söz; bir kavramı zihne taşıyan söz, fiil veya nitelik türünde semboller olarak karşımıza çıkar (Çelebi, 1998: 195). Unvan ise, bir kimsenin memuriyet rütbesini ve görevini belirten söz yani lakaptır (Özaydın, 2012: 163). Kişilere atfedilen unvanlar ulusların yaşam biçimlerini yansıtır. Bir sosyal yapı içerisinde icra edilen unvan ve bu unvanlara verilen öneme bakılarak o toplumun kültürel değerleri hakkında düşünce sahibi olunabilir (Şen, 2007: III).

Köktürk yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk), Bumin önderliğinde Avarların hâkimiyetine son verip Türk Kağanlığının temsilcisi olarak 552 yılında iş başına geçen Köktürk Devleti'nin II. döneminde meydana getirilmiş mezar taşlarıdır. Orhun yazıtları; Türk edebiyatı, kültürü, tarihi ve sosyal yaşantısı hakkında bilgi veren yazılı taşların yansıması, Türk dilinin takip edilebilen en eski yazılı belgelerindedir. Türklük biliminin bilimsel olarak ilgi görüp yayılması temel olarak Moğolistan'da bulunan Göktürk yazıtların keşfi ile başlamıştır. Yazıtların çözümlenmesinden sonra Türk kültürü hakkındaki bilgilere varılmıştır. Bu yazılı belgeler bilhassa Türk dilinin değerlerini ve yaşadığı dönemleri göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Yenisey yazıtları olarak bilinen yazıtların büyük çoğunluğu Yukarı Yenisey Vadisi'nde, doğuda Tuva'nın başkenti Kızııl'dan 60 kilometrelik uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı'dan başlayarak batıda Hemçik Irmağı yakınındaki Şançi kırlarına kadar 200 kilometrelik uzaklıkta yer almaktadır (Kormuşin 2001: 259; Aydın, 2011: 6) Yenisey yazıtları, Moğolistan'ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı boyunca, hangi boylarca dikildiği çok belli olmamakla birlikte daha çok Kırgızlar tarafından dikildiği kabul edilen ve bugün toplam sayısı 200'ü aşan yazıtlardır (Aydın, 2017: 49). Yazıtlar, 1889 yılında Moğolistan'da Orhun Vadisi'nde bulunmuşlardır. Bu yazıtlar II. Göktürk Kağanlığına aittir. Yazılış tarihleri MS. 8. yüzyılın başlarına dayanan ve Türkçenin elimizde bulunan en eski yazıtlardır (Orkun, 1994: 18; Aksan, 2018: 88). Yazıtlardan Köl Tigin yazıtı 732 yılında, Bilge Kağan yazıtı 735 yılında yazılmışlardır (Ergin, 2006). Türk runik alfabe ile yazılmış eski Türk yazıtlarından ilk bahseden Alaaddin Melik Cüveyni'nin *Tarih-i Cihan-güşa* eseridir (Aydın, 2018: 25). Yenisey yazıtlarıyla ilgili Türkiye'de ilk metin yayımı çalışması Hüseyin Namık Orkun'a aittir (Aydın, 2019: 21)

13. yüzyılın ortalarında yazıtlar bulunmuşsa da yazıtların okunup çözümlenmesi 19. yüzyılın sonlarında Danimarkalı dilci V. Thomsen Orhun Yazıtlarında tarafından gerçekleştirilmiştir. Thomsen, 1893'teki Kopenhag'daki Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi toplantısında Orhun yazıtlarını çözümlendiğini dünyaya duyurmuştur. Orhun Yazıtlarının Türkiye'ye tanıtılması ise ancak dört yıl sonra, 1897 yılında gerçekleşmiştir. 1897'deki Müsteşirler Kongresinde Thomsen'i tanıyan Ahmet Mithat Efendi, onun kitabından bir nüsha

Orhon Yazıtlarında Kişi Adı ve Unvan Üzerine

olarak İstanbul'a dönmüş ve eseri Necip Asım'a vermiştir. Thomsen'in eserinin giriş kısmından faydalanan Necip Asım, 1897'de Pek Eski Türk Yazısı adıyla eseri neşrederek Orhun yazıtlarını bizde ilk kez tanıtmış olur (Orkun, 1986; Ercilasun, 2004: 156) Orhun Yazıtları taşıdığı edebi değerin yanında dil olarak da oldukça önemli bir yere sahiptir. Türk dilinin yazılı ilk örneği olmasına rağmen yazıtlarda kullanılan dilin işlek bir dil olduğu ifade edilmiştir (Caferoğlu, 1984:110) Devletin ortaya çıktığı coğrafya ve kağanlar başta olmak üzere devlet yöneticilerinin milleti mutlu ve devleti güçlü kılmak için töre hükümlerini uygulayarak devleti yönetmeleridir. Devlet yönetiminde törenin değişmez hükümleri olan könilik (adalet), uzluk (faydalılık), tuzluk (eşitlik) ve kişilik (evrensellik) ön plana çıkmıştı. (Kafesoğlu, 1989: 235; Durmuş, 2019: 31). Türk kültür teşkilatında devlet meclisine “toy” adı veriliyordu. “Toy”a katılanlar ise “Toygun” adıyla anılıyordu. “Toygun”, “toy üyesi” anlamında kullanılmıştı. Toy üyeleri Tigin, Kül Çor, Apa, Erkin, Yen-hung-ta, Tudun, İl-teber, Tarhan vb. unvanlar taşımaktaydılar. Bu unvanları taşıyanlar askeri- sivil idare sahipleri olarak devlet meclisine katılan kimselerdi (Kafesoğlu, 1989, 248-50; Durmuş, 2019: 32). Bilge Kağan, Köl Tegin ve Tonyukuk ağzından Türk milletinin o dönemde farklı ulus ve kavimlerle yaptıkları mücadelelerin ve yapılan mücadelelerin anlatıldığı, Türk milletinin bekası adına birtakım ikazlar içeren, Türk devlet düzeni, hükümdarlık anlayışı, askeri geleneği, Türk tarihi, kültürü ve sosyal yapısı hakkında birtakım bilgi ve belgelere ulaşmamızı sağlayan Orhun yazıtları hitabet niteliğinde yazılmış metinlerdir (Alyılmaz, 1996, Orkun, 1986, Ergin, 2006, Tekin, 2006; Batur ve Yıldırım 2013).

Bulgular

alp alp, kahraman, yiğit; güç, zor.

edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş bir kişi..... (KT G 6)

alpagu kahraman(lar).

...agıtıp toñra bir uğuş alpagu on er erig toña t'egin yogınta eğirip... (KT K 7)

alp salçı Köl Tegin'in atını kullandığı kişi veya atın adı.

...ulug süñiş1 süñüşmiş alp salçı ak altın binip tegmiş...(KT D 40)

apa ata, ced; bir unvan niteleyicisi.

...başlayı ulayı şadapıt begler öñre tölis begler apa tarkan (BK G 13)

apa tarkan yüksek bir unvan.

...apa tarkangaru içre saw idmiş bilge toñukuk añg ol üz ol (T 34)

aşok soğdluların lideri.

anta berüki aşok? Başlıg sogdak bodun kóp kelti... (T 46)

at (I) ad, unvan.

bars beg erti kağan at bunta biz bértimiz sinilim... (KT D 20)

ataman tarkan kişi adı ve unvanı.

başlayu ulayu şad [apıt] begler <...> ataman tarkan tonyukuk boyla (BK G 14)

atlıg (I) unvanlı.

kelti tép ög[irip sewinti] <...>ka at bértim kiçig atlıgıg (BK D 41)

ayguçı sözcü, danışman.

yoriyur ermiş kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş ol... (T 10)

aymaglıg denilen, unvanlı?

Tamgan tarkan aymaglıg bés yétmiş éçim atım <...> (O 4)

baga bir unvan.

...ök kagan kışdım bilge toñukuk boyla бага tarkan (T 6)

bağa teñriken kişi adı ve unvanı.

kañım бага teñriken yen anta yorımış işig küçin bérmiş erti <...> b. (O 5)

bars kişi adı.

...suw [idi]siz kalmazun [téyi]n [az bodunug étip yaratıp <...> bars beg] (BK D 16)

başlayu ilk önce, evvela; baş, lider olmak.

...başlayu kırkız kaganıg [balbal tıkdım] türük bodun atı küsi... (BK D 20)

başlıg mağrur; lider.

...bodunug kop almış kop baz kılmuş başlıgıg yüküntürmiş tizlig... (KT D 2)

baz kagan Dokuz Oğuzların kağanı.

... baz kagan tokuz oguz bodun yağı ermiş kırkız... (KT D 14)

bedizçi süsleme ustası.

...bedizçi kelürtüm bedizet<d>im ... (KT G 11)

beg bey.

bars beg erti kagan at ... (KT D 20)

beglik bey olmaya layık.

... idmiş tawgaç bodunka beglik urı ... (KT D 7)

Orhon Yazıtlarında Kişi Adı ve Unvan Üzerine

bilge bilge, hakim; unvan niteleyicisi.

... *olorur ermiş bilge kagan ermiş alp kagan ermiş ...* (KT D 3)

bilge ışwara tamgan tarkan kişi adı ve unvanı.

... *yawgu inisi bilge ışwara tamgan tarkan aymağlıg...* (O 4)

bilge toñukuk kişi adı ve unvanı.

... *bilge toñukuk ben öziim tawgaç éline ...* (T 1)

bitig taş étgüçi yazıt ustası.

... *bediz yaratıgma bitig taş étgüçi tawgaç kagan ...* (KT K 13)

boyla bir unvan.

<...> [bo]yla tarka[n] <...> “<...> Boyla Tarkan <...>” (KT Kap. b.)

boyla tarkan unvan grubu.

<...> [bo]yla tarka[n] <...> “<...> Boyla Tarkan <...>” (KT Kap. b.)

böğü kagan Kapgan Kağan’ın kağanlık unvanlarından biri.

... *basıtma témiş böğ<ü> kagan bañaru ...* (T 34)

böke yiğit savaşçı.

... *bilgesi çawışı erti alpı bökesi erti* (KÇ 17)

bukug kişi adı.

... *ay yeti otuzka yog ertürtüm bukug totok...* (BK G 10)

bumın kagan I. Türk Kağanlığının kurucusu. (Çin. Tumen).

... *eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış ...* (BK D 3)

buyruk komutan.

... *bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyrukı bilge ermiş ...* (BK D 4)

çaça señün kişi adı ve unvanı. < Çin. shazha jiangjun.

... *süledim çaça señün sekiz tümen sü birle...* (BK D 26)

çañ señün kişi adı ve unvanı. < Çin. Zhang jiangjun.

... *tawgaç kagan çıkanı çañ señün kelti* (KT K 13)

çawış yüksek bir askeri unvan.

... *bilgesi çawışı erti alpı bökesi erti* (KÇ 17)

çıkan yeğen; bir unvan.

... *apa tarkan çıkan tonyukuk atıg...* (KÇ 1)

çıkan tonyukuk kişi adı ve unvanı.

... *apa tarkan çıkan tonyukuk atıg...* (KÇ 1)

çor bir boy.

... *körti ulug küli çor sekiz on yaşap...* (KÇ 3)

er at erlik unvanı.

... *inim köl tégin er at bultı altı yegermi...* (KT D 31)

erdem erdem, kahramanlık, cesaret.

... *alpi erdemi anta kükdi türk bodunka...* (KÇ 4)

eren adam(lar), asker(ler).

... *binip tokuz eren sançdı ordog...* (KT K 9)

eşim kişi adı.

... *eşimig idmiş saw ança idmiş...* (T 9)

él çor tégin kişi adı ve unvanı.

... *kagan inişi él çor tégin kalıp ulayu...* (KÇ 24)

él étmiş yawgu kişi adı ve unvanı.

... *él étmiş yawgu oğlu ışwara tamgan çor yawgu...* (O 4)

élbilge katun Elteriş Kağan'ın eşi, Bilge Kağan'ın annesi.

... *ögüm élbilge katun...* (BK D 10)

éltewer yüksek bir unvan, boy lideri.

... *agdı uygur éltewer yüzce erin...* (BK D 37)

érkin bir unvan.

... *özi kelti sir éркиn oğlu yeğen çor kelti* (KÇ 21)

ıdok kut boy lideri.

... *yaşıma basmil idok <k>ut uguşum bodun<um> erti...* (BK D 25)

ımançu bir unvan niteleyicisi.

... *ımançu apa yargan tarkan atıg...* (KT B)

ımançu apa yargan tarkan kişi adı ve unvanı.

... *ımançu apa yargan tarkan atıg...* (KT B)

ışwara yüksek bir unvan. < Skr. isvara

Orhon Yazıtlarında Kişi Adı ve Unvan Üzerine

ölti ekinti ışwara yamtar boz atıg binip... (KT D 33)

ışwara bilge küli çor kişi adı ve unvanı.

... ışwara bilge küli çor kişi... (KÇ 8)

ışwara çıkan küli çor kişi adı ve unvanı.

... ışwara çıkan küli çor bolmuş... (KÇ 2)

ışwara tamgan çor yawgu kişi adı ve unvanı.

... ogli ışwara tamgan çor yawgu inişi... (O 4)

ışwara tarkan kişi adı ve unvanı.

Işwar[a] tarkan balbalı (O Balbal)

ışwar yamtar kişi adı ve unvanı.

... ékinti ışwara yamtar boz atıg binip... (KT D 33)

iç buyruk bir unvan.

... iç buyruk sewiğ köl éркиn başlayu... (BK G 14)

inel kagan II. Türk Kağanlığı'nın 3. kağanı. (Çin.Fuju)

... sü başı inal kagan tarduş şad... (T 31)

işiyi likeñ kişi adı ve unvanı. < Çin. sheren luxiang

... işiyi likeñ kelti bir tümen ağı... (KT K 12)

kagan kağan.

... taş étgüçi tawgaç kagan çıkanı... (KT K 13)

kaganla-kağanlı duruma getirmek.

... kaganladok kaganın yitürü idmiş tawgaç... (KT D 7)

kaganlıg kağanı olan.

...ermiş kaganlıg bodun ertim kağanım... (KT D 9)

kagansıra-kağanını kaybetmek.

...kagansıramış bodunug küñedmiş kuladmış... (BK D 11)

kagansırat-kağanını elinden almak.

... kağanlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış... (BK D 13)

kañ baba.

kañı lisün tay señün başadu... (BK G 11)

kapgan kagan II. Türk Kağanlığı'nın ikinci kağanı.
kapgan kagan yéti otuz... (T 51)

katun kağanın karısı.
umay teg ögüm katun... (KT D 31)

koşu totok kişi adı ve unvanı.
... birle koşu totok birle... (KT K 1)

köl tégin II Türk Kağanlığının 4. Kağanı Bilge Kağan'ın kardeşi.
... üze olortum inim köl téginbirle sözleşdimiz... (KT D 26)

ku kişi adı.
... tawgaçgaru kuni señünüg idmiş kitanğaru... (T 9)

kunçuy prenses. < Çin. gongzhu
... kunçuyug bértemiz özi yañıltı kaganı ölti... (KT D 20)

küçlüg kagan kişi adı ve unvanı.
... küçlüg kagan yağımız boltı ol üç kagan... (T 20)

küllü çor kişi adı ve unvanı.
... tarduş begler küllü çor başlayu ulayu... (BK G 13)

lisün tay señün kişi adı ve unvanı. < Çin liguan dajiangjun
... lisün tay señün başadu béş yüzeren... (BK G 11)

markaraç tamgaçı kişi adı ve unvanı. < Skr. maharaja.
... makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti... (KT K 13)

nek señün kişi adı ve unvanı.
... bodunta nek señün ogul tarkan kelti (KT K 12)

ogul tarkan kişi adı ve unvanı.
... bodunta nek señün ogul tarkan kelti (KT K 12)

oguz bilge tamgaçı kişi adı ve unvanı.
... makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti... (KT K 13)

oñ kişi adı ve unvanı.
... buzdumuz tawgaç oñ totok béş... (KT D 31)

sagır çulug kişi adı ve unvanı.
... sagır çulugun yağıt <d> okda... (KÇ 5)

Orhon Yazıtlarında Kişi Adı ve Unvan Üzerine

señün general < Çin. jiangjun.

udar se^ñün kelti tawgaç kaganta işiyi... (KT K 12)

sewig köl érkin kişi adı ve unvanı.

... sewig köl érkin başlayı ulayı... (BK G 14)

silig kişi adı?

... silig begi^ñ kedimlig torug at binip tegdi... (KT D 33)

sir érkin kişi adı ve unvanı.

... éltewer özi kelti sir érkin oğlı... (KÇ 21)

şad yüksek bir unvan.

... şadın anta ölürtüm elin anta élin... (BK D 28)

tadık çor kişi adı ve unvanı.

... e^ñ ilki tadıkı^ñ çorun boz... (KT D 32)

tamgan kişi adı.

... tamgan çor yawgu inisi bilge... (O 4)

tarduş mançu çor kişi adı ve unvanı.

... kaganta tarduş mançu çor kelti bark... (KT K 13)

tarkan yüksek bir unvan.

... begler o^ñre tölis begler apa tarkan (BK G 13)

tarkat tarkanlar.

... şadapıt begler yırka tarkat buyruk... (KT G 1)

tawgaçı Çin'e gönül vermiş (kişi)

... tutupan tawgaç kaganka (KT D 7)

teñriken aziz, kutlu, hazretleri.

... бага te^ñriken yen anta yorımış... (O 5)

teñriteg aziz kutlu

... te^ñriteg te^ñride bolmuş türük bilge kagan... (KT G 1)

teñriteg teñri yaratmış türük bilge kagan Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan'ın (Çin. Dengli) kağanlık unvanı.

te^ñriteg te^ñri yaratmış türük bilge kagan sawım... (BK D 1)

teñriteg teñride bolmış türük bilge kagan II. Türk kağanlığının dördüncü kağanı Bilge Kağan'ın kağanlık unvanı.

... *teñriteg teñride bolmış türük bilge kagan bo ödke olortum...* (KT G 1)

tégin prens

...bo bitig bitigme atısı yol<l>ug tégin bitidim (KT G 13)

toña tégin kişi adı ve unvanı.

... *on erig toña tégin yogınta egirip...* (KT K7)

toñukuk kişi adı.

... *bilge toñukuk ben özüm tawgaç...* (T 1)

t. T 1 (tonyukuk)

tonyukuk buyla бага tarkan kişi adı ve unvanı.

... *ataman tonyukuk buyla бага tarkan ulayu* (BK G 14)

toygun éltwer kişi adı ve unvanı.

... *bunça bedizçig toygun éltwer kel[ürti]* (KT K-D)

toygut kişi adı.

... *ayigma toygut bo <...> begim...* (KT G-B)

türük bilge kağan Bilge Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri.

... *türük bilge kagan [ay]ukı[na] inim köl...* (KT B)

udar señün kişi adı ve unvanı.

... *udar señün kelti tawgaç kaganta işiyi...* (KT K 12)

uluğ érkin kişi adı ve unvanı.

... *bayırku uluğ érkin yağı boltı anı...* (KT D 34)

yalawaç elçi

... *tatawı bodun tawgaç kaganka körti yalawaçı edgü sawı...* (BK D 39)

yamı kagan Bumın Kağan.

... *eçümüz apamız yamı kagan tört...* (O 1)

yargan bir unvan.

... *ançu apa yargan tarkan atıg...* (KT B)

yawgu kağandan sonraki büyük unvanlardan biri.

... *étmiş yaygug şadıg anta bérmiş...* (BK D 12)

Orhon Yazıtlarında Kişi Adı ve Unvan Üzerine

yégen bir unvan.

...*üçünç* yégen silig begiñ kedimlig... (KT D 33)

yégen çor kişi adı ve unvanı.

... *özi kelti sir éркиn oğlu yégen çor kelti* (KÇ 21)

yégen silig beg kişi adı ve unvanı.

...*üçünç* yégen silig begiñ kedimlig... (KT D 33)

yérçi kılavuz.

...*yorisar yaramaçı tedim yerçi tiledim* (T 23)

yollug tégin Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarını yazdıran kişi.

...*bo bitig bitigme atısı yol<l>ug tégin bitidim* (KT G 13)

yurç kayınbirader

... *yurçın yaraglıg eliğın tutdı...* (KT D 32)

Sonuç

Orhon yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi ve Kulli Çor) Türk kültür tarihi açısından çok önemli birer belge niteliğindedir. Türk dili ve kültürünü günümüze taşımasında büyük katkılar sağlamış olan yazıtlar, dönem itibarıyla sosyal, askeri ve devlet teşkilatlanması açısından bilgiler sunmuştur. Kişilere verilen unvanları bağlamında düşünüldüğünde sahip olunan unvanın, kişinin toplum içindeki yerini göstermesi, haliyle statüsünün belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Türklerin tarihî kaynaklarında unvanların varlığı saptanabilmekte ve büyük bir çeşitlilik sergilemektedir. Devlet yöneticilerinin sahip olması gereken iletişim özellikleri anlamında bakıldığında da ciddi uyarıları ve önerileri olmuştur. *Dokuz Oğuz beyleri milleti bu sözüümü iyice işit adamakıllı dinle* sözü, yazıtın aynı zamanda hitabet olarak kayda geçtiği Türk dilinin sanatsal zevkinin olduğunun ispatıdır. Yaşadığı tecrübeleri ileriki yaşama yönelik tespitleri bilgeliğin önemli işaretleridir. Bu bağlamda bakıldığında “bilge ve bilgelik” unvanı hakkıyla taşımak için gözü pek, kahraman, cesur, yürekli, zeki, uyanık, hoşgörülü, saygılı, adil ve adaletli gibi birçok özelliği barındırmış devlet yöneticileri varlığı sayesinde bugünlere derin izler bırakmıştır. Devletini her türlü iç ve dış tehditlere karşı iyi yönetmiş, hamleleri iyi belirlemiş ve bilgelikleriyle işin üstesinden gelmeyi başarmıştır. Başka bir deyişle unvanların gelişigüzel verilmediği, bir takım özelliklere haiz olması gerektiği en önemli unsurdur. Devlet yöneticilerin stratejileri belirlemede bilge kişilerin varlığı her dönemde var olması ülke ve millet için önemlidir. Bu çalışmada 114 unvan ve kişi ismi tespit edilmiştir. Bunların içerisinde “alp” “bilge”, “yérçi-kılavuz”, “teñriken-aziz, kutlu, hazretleri” unvanları hak eden kişilere atfetmiştir. Tüm bu tespitler yazıtların kişilere verilen unvanların anlam ve mahiyetini ortaya çıkartmıştır.

Kaynakça

- Aksan, D. (2018). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Alyılmaz, C. (1996). *Köktürk Yazıtları Ve Köktürk Yazıtlarında Atlar*. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 4, ss. 155-163.
- Aydın, E. (2011). *Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar Ve Unvan Niteleyicileri*. Türk Dil Kurumu Belleten. 2, 5-26.
- Aydın, E. (2017). *Türkiye Söz Varlığı Açısından Yenisey Yazıtlarının Moğolistan Yazıtlarından Farklılıkları Üzerine Notlar*. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD) Cilt 1, Sayı 1, S. 48-58.
- Aydın, E. (2018). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Yayınevi.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk izleri*. İstanbul: Kronik Yayınevi.
- Ayverdi, İ. (2005) *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük. Kubbealtı*. İstanbul: Neşriyat Yayınevi.
- Batur. Z. ve Yıldırım, G. (2013). *Orhun Yazıtlarında Anlama Ve Anlatma Becerileri*. Turkish Studies. 8/4, ss. 313-333.
- Çelebi, İ. (1998). *Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi'*, *İLAM Araştırma Dergisi*, C. III, S.1, ss.103-114
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun Yayınları
- Durmuş, İ. (2019) *Bilge Tonyukuk*. Asya Araştırmaları Dergisi, 3/1, ss. 2667-6419
- Ercilasun, A. B. (2004). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları
- Ergin, M. (2002). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (1993) *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları
- Kafesoğlu, İ. (1989). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Orkun, H. N. (1986). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özaydın, A. (2012). *Unvan*. DİA, XLI, İstanbul: TDV Yayınları. ss.163-166.
- Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçe Sözlük*. Ankara: Yargı Yayınevi
- Şen, S. (2007). *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları
- Türkçe Sözlük (2005). *Ankara: Türk Dil Kurumu*.

**KRİZ ZAMANLARINDA HABER ÜRETİM SÜRECİ: 15 TEMMUZ 2016
DARBESİNDE GAZETECİLİK PRATİĞİ**

**THE NEWS PRODUCTION PROCESS IN TIMES OF CRISIS:
JOURNALISM PRACTICE IN THE JULY 15, 2016 COUP**

**ПРОЦЕСС ПРОИЗВОДСТВА НОВОСТЕЙ ВО ВРЕМЯ КРИЗИСА:
ЖУРНАЛИСТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА 15 ИЮЛЯ 2016 ГОДА**

Mesut COŞKUN*

ÖZ

Gazetecilik mesleğini yerine getirirken içinde çalıştıkları meslek atmosferi gazetecilerin tek başına kendilerinin belirlediği bir seçenek değildir. Birçok faktör bu atmosferi belirlemektedir. Kamusal bir görev yerine getiren gazeteciler, yasaların ve çalıştıkları kurumun kuralları ile çalışmaktadır. Bunun yanında gazetecilik normları, mesleğin yazılmamış kuralları, her gazetecinin göz önünde tutması gereken detaylar olarak çalışmalarına etki etmektedir.

Haber peşinde koşarken yaşamını riske etmenin bile doğal kabul edildiği Türkiye medya atmosferinde 15 Temmuz 2016 darbe sürecinde habercilerin çalışma koşulları ve haber üretimleri çalışmamızın konusudur. Olaylar sonucunda onlarca asker ve sivil hayatını kaybetmiş, yüzlerce kişi yaralanmış, farklı rütbelerden binlerce asker gözaltına alınmıştır.

Sahada çalışan deneyimli gazeteciler ile yapılan derinlemesine görüşmeler ile çalışma biçimlenmiştir. Konu gazetecilerin darbe günü çalışma koşulları, haber atmosferi, habercilik deneyimleri ve mesleki, insani bakışlarıyla sınırlı tutulmuştur. Kriz günü habercilerin fiziksel ve psikolojik durumları, aile ilişkileri, kurumsal ilişkileri, tehlikeli atmosferdeki habercilik çalışmaları, iletişim teknolojilerini kullanabilme yetenekleri ve haber etiği bağlamında davranışları bu çalışma sonunda serimlenmektedir.

Sahada yapılan derinlemesine görüşmelerde, yarı yapılandırılmış sorular ile habercilere darbe gecesi, neler yaşadıkları, mesleki normları, diğer gazetecilerle işbirliği vb. üzerine sorular soruldu. Gazetecilerin kurumlarının yayın politikasına uydukları gözlenirse de, mesleki normlarının daha ağır bastığı verdikleri yanıtlarda öne çıktı. Mesleklerini bir yaşam biçimi olarak görmeleri, ailelerini geride bırakıp göreve koşmaları, emniyet, kolluk kuvvetleri, sağlık çalışanları gibi adanmışlık duygusunun ve meslek idealinin daha ağır bastığını ortaya serdi.

Anahtar Sözcükler: Haber üretimi, Gazetecilik Normları, Kriz, Askeri Darbe, Sayısal Teknoloji, 15 Temmuz 2016

* ORCID: [0000-0002-2437-6817](https://orcid.org/0000-0002-2437-6817), Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Ün., Tirebolu İletişim Fak., RTS Bölümü, mesut.coskun@giresun.edu.tr

ABSTRACT

The professional atmosphere in which journalists work while performing journalism is not determined by journalists, but rather a combination of many factors. Journalists who fulfill a public duty work with the rules of the law and the institution they work for. In addition to this, journalism norms affect the unwritten rules of the profession as details that every journalist should consider.

In the Turkish media atmosphere where risking your life is considered as natural, the working conditions and news production during this 15th July 2016 coup attempt is the subject of our study. The study only covers the working conditions of the journalists on the day of coup, news atmosphere, journalism experiences, and professional and humanitarian views. As a result of the events, dozens of soldiers and civilians were killed, hundreds were injured, and thousands of soldiers of different ranks were detained.

A deep interrogation was made with experienced journalists who worked on the field shaped this study. The psychological and physical state of the journalists on the crisis day, family relations, Professional relations, the journalism action in dangerous conditions, their ability to use communication Technologies and their behavior in the context of news ethics are revealed in this study.

In the in-depth interviews held in the field, semi-structured questions were asked to reporters about what they experienced at the night of the coup, their professional norms, cooperation with other journalists, etc. Even though it is observed that journalists were obeyed the editorial policy of their institutions, it came to the fore in their responses that their professional norms were more dominant. The fact that they see their profession as a way of life, leaving their families behind and running to work like security, law enforcement, healthcare professionals, have revealed that the sense of commitment and professional ideal are more dominant.

Keywords: News Production, Journalism norms, Crisis, Coupe Attempt, Digital Technology, July 15, 2016

АННОТАЦИЯ

Профессиональная атмосфера, в которой пребывают журналисты, выполняя взятые на себя обязательства, не является вариантом, который они сами определяют. Эта атмосфера определяется многими факторами. Выполняющие общественную миссию журналисты действуют в соответствии с правовыми нормами и правилами учреждения, в котором они работают. Вместе с этим, журналистские нормы и имеющие отношение к профессии неписанные правила воздействуют на их деятельность и представляют собой моменты, которые должен учитывать каждый журналист.

Предметом нашего исследования являются условия работы журналистов и деятельность, связанная с производством новостей в период государственного переворота 15 июля 2016 года, которая осуществлялась в атмосфере средств массовой информации Турции, где погоня за новостями, в ходе которой ставится под угрозу жизнь журналистов, считается обычным явлением. В результате событий десятки солдат и мирных жителей погибли, сотни человек получили ранения, тысячи солдат разных рангов были задержаны.

Деятельность журналистов формировалась путем проведения подробных интервью с опытными журналистами, работающими на месте событий. Предмет исследуемой темы ограничивается условиями деятельности журналистов в день переворота,

атмосферой новостей того дня, их профессиональными навыками и гуманитарными взглядами. В конце этого исследования было представлено физическое и психологическое состояние репортеров, задействованных в день кризиса, их семейные и корпоративные отношения, деятельность, связанная с репортажем, который проводился в опасной для их жизни атмосфере, их способность использовать коммуникационные технологии, а также в контексте новостной этики их поведение в целом.

Во время интервью и репортажей, проводимых с мест событий, посредством полуструктурированных вопросов журналистам были заданы вопросы в отношении событий той ночи, когда были предприняты попытки для переворота, их журналистского опыта, профессиональных нормах, сотрудничества с другими журналистами и прочие вопросы. Несмотря на то, что было довольно заметно, что журналисты соблюдают редакционную политику своих учреждений, по их ответам складывалось впечатление, что их профессиональные нормы в значительной степени преобладают. Кроме того, стало очевидным, что они рассматривают свою профессию как образ жизни, что по долгу службы бросились в самую гущу событий, оставляя дома свои семьи, что их чувство профессиональной приверженности и профессиональный идеал, также как у сотрудников безопасности, правоохранительных органов и медицинских работников, преобладают над всем остальным.

Ключевые слова: Производство Новостей, Нормы Журналистики, Кризис, Военный Переворот, Цифровые Технологии, 15 июля 2016.

Giriş

Krizler, afetler ve olağanüstü olaylar üzerine medya araştırmaları geleneksel olarak medya, devlet yetkilileri ve vatandaşlar arasındaki etkileşime odaklanmıştır. Odak noktası genellikle vatandaşların medya yoluyla felaketleri, krizleri veya silahlı çatışmaları nasıl algıladığı ve deneyimlediği, hükümet yetkililerinin medyaya ilgili krizle nasıl başa çıktığı ve medyanın " bilgilendirme, inceleme ve açıklama görevlerini yerine getirip getirmediği olmuştur (Riegert & Olsson, 2007, s. 143).

Bu makale gazetecilerin çalışmalarına odaklanmıştır. Gittikçe karmaşıklaşan haber üretim ortamını ve gazetecilik pratiğinin hızla gelişen doğasını anlamamız için gazetecilik mesleğinin yapısını tekrar gözden geçirmek gerekir. Gazeteciler dünyayı bize anlatır, toplumun kendisini tanımasına yardımcı olur. Toplum için özel bir rol oynar ve topluma düşünmesi, hareket etmesi, tavır göstermesi konusunda yön verirler. Gazetecilerin bu işlevleri yerine getirirken, nasıl ve neden hareket ettiklerine dair bilgilerimiz ise sınırlıdır. Gazeteciliğin bağlantılı olduğu, sosyal yapılar, süreçler ve kurumlar hakkında teorik çalışmalar yapılagelmiştir (Dickinson, 2008, s. 1384). Ama bu çalışma gazetecilik pratiğine, zor haber (kriz haber) ortamlarında odaklanmaktadır.

Demokrasilerde kamuoyunun oluşmasında medya en etkili araçlardan birisidir. Bu bağlamda medyanın iki yönlü bir görevi vardır. Medya hem kamuoyundan etkilenecek bunu dile getirir, hem de kamuoyunu oluşturur. Bu açıdan yönetenler ve yönetilenler arasında sağlıklı bir iletişimde temel araçlarından (Yılmaz, 2009, s. 182-183). Çağdaş demokrasilerde gazeteciler kamuoyunun bağımsız temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Gazetecilerin kamuoyunun sesi olma

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

konusunda, sorumlulukları bulunduğu kabul edilmiştir. Liberal yaklaşım, günümüzde basın toplum adına araştırma ve soru sorma hakkı olduğu için tıpkı yasama, yürütme ve yargı erkleri gibi bir gücü olduğunu kabul etmiştir. Gazeteciler, toplum adına toplumu denetleyen dördüncü bir güç ve kamu denetçisidir (Değer, 2017, s. 101).

Günümüzde, modern toplumda, kitle iletişim araçları toplumun bilgilenmesinde, günlük olayların duyulması ve vatandaşın haberdar olmasında önemli bir işleve sahiptir. McCombs ve Shaw'ın çalışmasında (Mc Combs & Shaw, Summer, 1972, s. 176-187) vatandaşlar gerek devlet yönetimi, gerekse güncel tüm olayların neredeyse tamamını öğrenmek için gazete, radyo, televizyon, internet (sosyal medya) vb. araçları kullanan medyaya gereksinim duyarlar. Medyanın farklı mecralarda verdiği bu veriler sonrası, konunun önemine ilişkin değerlendirme yaparlar ve bir görüşleri olur.

Toplumda yaptığı işlev göz önüne alındığında, Medya kurumlarının kamusal alanın önemli bir parçası olduğu ve gerek kamusal alan, gerek toplum için gerekli olan bir alan oluşturduğu kabul edilmektedir. Gazeteciler toplumun doğru bilgilendirilmesi için gerçekleri dile getirerek, nesnel ve tarafsız bilgiyi topluma ulaştırmakla çok önemli bir rol üstlenmektedir. Gazetecilik mesleği kamusal alanda doğru bilgilendirmeye, kurumların ve kişilerin yaptığı ve yapamadığı işler, düşünce ve olgular konusunda kamuoyunun yaratılmasında öncü rol oynar. Bu nedenle gazetecilik mesleği doğru bilgilendirme için özgürlüğe ihtiyaç duyar. Bununla beraber, bu bilgileri paylaşmak için kısıtlanmamaya ihtiyaç duyar. Gazeteci özgürlüğü, kamuoyu için yaşamsal önemdedir. Doğru bilgilere gazetecinin ulaşamaması ve özgürlüğünün kısıtlanması, kamuoyunun eksik ve yanlış bilgilenmesine neden olur. Vatandaşlar bu kısıtlamalardan zarar görür, farklı düşüncelere erişim özgürlüğünden mahrum olur.

McCombs ve Shaw'a göre (Mc Combs & Shaw, Summer, 1972, s. 176-187) gazete ve diğer mecralarda, okuyucu ve izleyicilerin duygu dünyalarına seslenen, moral değerlerle (hırsızlık, cinayet, tecavüz vs.) ilgili konularda daha duyarlı olduğu ve çabuk algıladığı gözlemlenmiştir. Toplumda korku ve panik havası yaratacak konu ve haberlerde, insanlar daha kısa sürede belli tavır ve davranışlara yönelmektedir. Toplumsal gerginlik ve kriz dönemlerinde, insanlar konu hakkında bilgiye çok daha fazla gereksinim duyabilirler. Bu da insanları, kitle iletişim araçlarına daha bağımlı hale getirebilir.

1.2000'li Yıllar ve Türkiye Haber Yayıncılığı Atmosferi

Gazeteciliğin etik kuralları, meslek ilkeleri gereği, gazetecilerin meslek ilkelerine bağlı kalmaları, her türlü güç odağına (siyasal iktidar, sermaye sahipleri, toplumdaki nüfuz sahipleri vs.) karşı güçlü olması gereklidir. Gazetecinin haber ve yayın politikası açısından bağımsız olması yaşamsal önemdedir. Türkiye'de siyaset-medya ilişkisinin son yıllarda daha fazla önem kazandığı, iç içe girdiği bir atmosfer oluşmuştur. Haber kavramı da siyaset ile bu ilişki ve dengeyle biçimlenmektedir. Türkiye'de 1994 yılı itibariyle 3984 sayılı kanun ile kamu tekeli kaldırılmış ve özel televizyon ve radyo kanallarına serbestlik tanınmıştır.

Meslek atmosferi gazetecilerin tek başına kendilerinin belirlediği bir seçenek değildir. Birçok faktör bu atmosferi belirlemektedir. Gazetecilik etiği üzerine yazan Richard Keeble, İngiliz medyasından örneklerle gazeteciyi sınırlandıran altı unsur sıralamaktadır. Yasal sınırlılıklar, polis gücünün tavrı, gazetecilere karşı açılan davalar, tutuklamalar, hükümet ile ilişkilerini bozmak istemeyen işverenlerin gazetecilere uyguladığı sansür ve en önemlisi ölüm tehlikesi ya da cinayet, haber atmosferini etkilemektedir (akt. Adaklı,2010, s. 61-62).

Türk ceza kanunu gazetecilere çok önemli yasal sınırlılıklar koymaktadır. Medya kurumlarına, gazetecilere ve insan hakları savunucularına karşı açılan davaların Türk Ceza Kanunu'na göre yasal dayanakları; hakaretten başlayarak, anayasal düzeni sona erdirmeye çalışmak, askeri personeli itaatsizliğe teşvik etmek, devleti, Cumhuriyet'i, TBMM ve yargı organlarını aşağılamaya kadar geniş bir yelpazede yer almaktadır. Ayrıca basın yoluyla bu suçların işlenmesinde ceza yaptırımları artmaktadır (Türk Ceza Kanunu, 2004).Anayasanın ve yasaların devlet merkezli yaklaşımı, çoğulculuğun ve ifade özgürlüğünün önünde en temel engellerden birisi olmayı sürdürmektedir.

Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın internet web sayfasında, 24 Temmuz tarihinde, "24 Temmuz Basın Bayramını Kutlamıyoruz" başlığıyla yayınlanan metinde Türkiye'de gazetecilerin işsiz olduğu, basın özgürlüğünde dünya sıralamasında gerilerde kaldığı, çoğu medya çalışanının sendikasız olduğu vurgulanmaktadır (Türkiye Gazeteciler Sendikası, 2019).

Türkiye'de polis kamu görevi gereği, zaman zaman göstericilere müdahale etmektedir. Türkiye'nin diğer Avrupa ülkelerinden farkı ise polisin, görevi gereği kamusal haber alma, toplama, yazma, görüntüleme hakkı olan gazetecilere karşı olan hasmane tutumudur. Siyasal iktidarların toplumsal gösterilerin halka ulaştırılmasının, toplumsal muhalefeti arttıracığı ve dolayısıyla kendilerine seçimde oy kaybettireceği ön kabulleri bu tutumun başlıca nedenlerindedir. Bunun yanında emniyet güçlerinin, gazetecilerin meslek kuralları içinde olan toplumsal olayları haberleştirme haklarının önemini kavramamış olmaları ve yeterli psikolojik desteği almaması gazetecilere karşı şiddeti tırmandırmaktadır.

Eylemlerle ilgili bağımsız bir şekilde haber yapılmasında önemli bir rolü olan gazeteciler, Uluslararası Af Örgütü'nün yayınladığı raporlarda sık sık, kötü muamele, gözaltı, yaralanma, tutuklanma vb. olaylarla birlikte aktarılmaktadır. Örneğin Gezi Parkı olaylarında, 54 gazetecinin kötü muameleye maruz kaldığı ve 34 gazetecinin gözaltına alındığı raporda vurgulanmıştır (Uluslararası Af Örgütü Gezi Parkı Raporu, 2013).

2. Kriz Kavramı ve Medyanın Yaklaşımı

Olağanüstü durum Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığınca (akt. Akgül, 2017, s. 8) kriz, doğal felaket, ekonomik bunalım, salgın hastalık gibi toplum ve kamu düzeninin ciddi şekilde bozulduğu durumlarda, anayasa ve yasalarca öngörülen, hızlı ve etkili önlemler alınmasını gerektiren durum olarak tanımlanmaktadır.

Sosyal, siyasal ya da ekonomik ortamda yaşanan gerilim ve tehdit anları kriz

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

haberciliğinin konusudur. Yüksel'in çalışmasına göre (akt. Değer, 2017, s. 105) haberci ve gazeteciler, savaş, terör ve çatışma anlarında alarm durumuna geçerler. Bu gibi durumlar olağanüstü olduğu için kriz dönemlerinde, habercilik, sıradan dönemlere göre daha nitelikli özellikler gerektirir.

Kriz haberciliğinde öncelikli olan nokta, bir taraftan hızlı bilgi aktarımı yaparken diğer taraftan nesnel, bilgi aktarımı yapmasıdır. İnceoğlu'na göre (akt. Değer, 2017, s. 105) duygu ağırlıklı haber aktarımında, beklentiler ve ani tepkiler doğurabileceğinden dikkatli olunmalıdır. Kriz anlarında abartmadan, heyecan verici ayrıntıları haberden arındırarak, bilgi yoğunluklu, soğukkanlı bir kitle iletişimi terörle mücadele ve kamuoyu desteğini kazanabilmek için gerekli görülmektedir.

Akgül'e (2017, s. 9) göre olağanüstü durumlarda yaşamı kesintiye uğrayan birey ve toplum dışarıdan yardıma ihtiyaç duymaktadır. Son yıllarda özellikle internet teknolojisi sayesinde sosyal medya kullanımının yaygınlaşması, kısa sürede yazılı metin, ses ve görüntü verilerinin paylaşılması, haberin kitleselleşmesine yol açmaktadır. Olayın kitleselleşmesi ise kriz durumlarında, kamu hizmeti veren kurumların işini güçleştirmektedir.

Yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ile beraber, bilginin paylaşımı ve kitleselleşmesi çok hızlanmıştır. Dünyanın bir yöresinde olan terör olaylarına ait görüntüler, saniyeler içinde binlerce kilometre uzaklıkta izlenebilmektedir. Denetimsiz bu paylaşım çılgınlığı, milyonlarca insanın paniğe kapılmasına, olayın dehşetini hissetmesine yol açmaktadır (Avşar,2017, s. 118).

Terör olaylarının yaşandığı toplumsal kriz anlarında habercilerle ilgili eleştiriler bilgiden daha çok, duygu yoğunluklu içeriğe sahip haberlerin toplum üzerinde oluşturabileceği olumsuz etkilerin yarattığı risklerin temelinde şekillenir. Medya kamuoyunu aydınlatma görevini yerine getirirken haberlerde kullandığı dil ve haberleri sunuş şekliyle istenmedik bir şekilde terör örgütlerinin toplumda korku ve kargaşa yaratma amaçlarına hizmet edebilir (Değer,2017, s. 100).

Devren ve Korkmaz'a (akt. Konukman, 2017, s. 53) göre terörün görünür olmak ve kitlelere eylemlerini duyurmak için medyayı kullandığı, medyanın ise hızlı haber vermek dürtüsü ve medya kuruluşları arasındaki rekabet nedeniyle bu tuzağa düştüğü iddia edilmektedir.

Türkiye Gazetecilik Hak ve Sorumluluk Bildirgesi'nde Gazetecinin temel görevleri ve ilkeleri bölümünde, gazetecinin toplumsal sorumluluğunun önemi vurgulanmaktadır. Düşmanlığı körükleyici yayınlardan kaçınmak, her türlü farklılığı gözeterek, topluluğun kültürel değerlerine saygı duymak, şiddeti özendirici, kışkırtıcı yayın yapmamak asli gazetecilik görevidir (Türkiye Gazetecilik Hak ve Sorumluluk Bildirgesi,2019) .

Yücedoğan'ın (akt. Konukman, 2017, s. 52-53) incelemesine göre izleyici haberleri bilmek istemekte ve bu isteğine saygı gösterilmesini beklemektedir. Televizyoncu ise, izlenme oranını arttırmak istemektedir. Felaket ve terör olayları görüntüleri izleyiciyi çekmekte ve medya organlarına reyting getirmektedir. Reyting artışı da bu görüntüleri yayınlayan kuruluşlara daha fazla reklam geliri kazandırmaktadır.

Her ne kadar, her kurumun (ister kamu yayıncılığı ister özel yayıncılık) bir

yayın politikası olsa da, yayın anında karar verici, uygulayıcı ve görev dağılımları bakımından çok yönlü bir organizasyonu vardır. Bu organizasyon, editoryal ve teknik personelin işbirliği ile gerçekleştirilir. Günlük yayın akışı içinde belirlenmiş yayıncılık gerçekleştirilirken, yaşanan olağandışı gelişmeler (terör saldırısı, patlama, deprem vs...) bu akışı bozabilir, değiştirebilir.

Televizyon kanalları belirlenmiş günlük yayın akışını sürdürürken yaşanan olağandışı gelişmeler bu akışı değiştirebilir. Örneğin, terör saldırısı, patlama, deprem, uçak kazası vb. birçok olumsuz gelişmeler televizyon kanallarının yayın akışlarını değiştirerek, olağandışı gelişmeye yönelik özel yayına geçilmesine neden olmaktadır (Konukman,2017, s. 54). Haber kanalları, canlı bağlantılar, olay yerinden ilk sıcak görüntüler ile birlikte böyle dönemlerde en çok tercih edilen medya kuruluşlarıdır.

Olayın sonucu, ölü ve yaralı olup olmadığı, kimin yaptığı, olayın gerçekleşme şekli, tehlikenin sürüp sürmediği gibi birçok soru bu yayınlar sırasında netleşir. Bir gazete muhabiri bu tür olaylarda alanda daha bağımsız hareket edip, haber merkezine gerekli bilgileri ulaştırır. Ancak televizyon yayıncılığında, kurumun yayın politikasına göre, ekip olarak hareket edilir (Konukman,2017, s.54).

3. Araştırmanın Uygulaması

27 Mayıs 1960,12 Mart 1971,12 Eylül 1980 askeri darbelerini yaşamış Türkiye ek olarak son yıllarda 28 Şubat 1997 post modern darbesine de maruz kalmıştır. 15 Temmuz 2016 askeri darbesi ise etkileri bakımından sıcaklığını korumakta, Türk kamuoyunda halen tartışılmaktadır.15-16 Temmuz 2016 tarihleri arasında Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde olan askerlerce, TBMM ve Cumhurbaşkanlığına karşı bir darbe teşebbüsü olmuştur. Kendilerini ‘‘Yurtta Sulh Konseyi’’ olarak tanımlayan bir grup asker tarafından, ülkede sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edildiği açıklanmıştır. İstanbul ve Ankara’da F-16 savaş uçaklarıyla alçak uçuş yaparak parlamento ve önemli görülen, Polis Harekât Merkezleri bombalanmıştır (Nisan ve Şeker, 2017, s. 68).

‘‘Olaylar sonucunda 104’ü darbe yanlısı asker olmak üzere 300’den fazla kişi hayatını kaybetmiş,1491 kişi yaralanmış, farklı rütbelerden 8036 asker gözaltına alınmıştır. Yargı ve sivil siyaset mensupları dâhil olmak üzere toplam gözaltı sayısı 22 Temmuz tarihiyle birlikte 10 bini bulmuştur’’(Nisan ve Şeker, 2017, s. 73).

3.1. Bulgular

3.1.1. 15-16 Temmuz 2016 Tarihinde Görev Yapan Gazetecilerle

Görüşmeler:

Bu çalışmada niteliksel bir yöntemsel yaklaşım benimsenmiştir. Yüz yüze görüşmeler, araştırmacıya katılımcının yüz ifadelerini, anlatılarını gözlemleyebilme fırsatı sunar. Bu nedenle katılımcının kişisel deneyimini diğer araştırma yöntemlerine göre daha iyi anlatabilmesi sağlanır. Araştırmacı katılımcının yarı yapılandırılmış soruları yanıtlamasını bekler ve ona müdahale etmeden, konu hakkında eklemek istediği diğer konuları konuşma fırsatı verir. Böylece yarı yapılandırılmış sorular araştırmacı ve katılımcı için daha detaylı ve samimi bir

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

görüşme ortamı yaratır (Berger, 2016, s. 273).

Saha çalışması 4-17 Eylül 2016 tarihleri arasında Ankara ve İstanbul'da 15 Temmuz gecesi ve takip eden günlerde sahada çalışan yedi deneyimli gazeteci ile yarı yapılandırılmış sorularla yapılan derinlemesine görüşmelerle biçimlenmiştir. Katılımcılarla İstanbul'da ve Ankara'da yüz yüze görüşülmüştür. Derinlemesine görüşmelerde araştırmacı ve katılımcılar ile birlikte ses kaydı alınmış ve metin dökümü yapılmıştır. Bu katılımcıların seçilme nedeni, uzun yıllar profesyonel olarak televizyon haber merkezlerinde muhabir, kameraman, editör olarak çalışmış olmaları ve 15 Temmuz darbe sürecinde, bireysel olarak deneyimi yaşamalarıdır.

Katılımcı 1, profesyonel olarak 23 yıl haber kameramanlığı yapmış ve olay gecesi TBMM'ne saldırıda bulunan helikopteri görüntülemiş, sarı basın kartı olan bir gazetecidir. Katılımcı 2, Ankara'da olay gecesi görev yapan 22 yıl tecrübesi olan bir haber kameramanıdır. Katılımcı 3, Türkiye'de kamu kuruluşunda ve yabancı ajanslarda 28 yıl muhabir ve yapımcı olarak çalışmış bir gazetecidir. Katılımcı 4, haber kameramanı olarak ulusal bir kanalda çalışan, 18 yıllık profesyoneldir. Katılımcı 5, 26 yıllık muhabirlik tecrübesi olan İstanbul'da görev yapan bir gazetecidir. Katılımcı 6, olay gecesi İstanbul'da 16 yıllık haber tecrübesiyle görev yapmıştır. Katılımcı 7, 21 yıl muhabir ve editör olarak ulusal kanallarda çalışmış bir gazetecidir.

Nitel bir araştırma olarak konu gazetecilerin darbe günü çalışma koşulları, haber atmosferi, habercilik deneyimleri ve mesleki, insani bakışlarıyla sınırlı tutulmuştur. Kriz günü habercilerin fiziksel ve psikolojik durumları, aile ilişkileri, kurumsal ilişkileri, tehlikeli atmosferdeki habercilik çalışmaları, iletişim teknolojilerini kullanabilme yetenekleri ve haber etiği bağlamında davranışları bu çalışma sonunda analiz edilmektedir.

15 Temmuz 2016 tarihi sonrası yapılan saha çalışması Türkiye siyaset ve medya atmosferi nedeniyle ancak günümüzde sindirilmekte ve anlaşılmaktadır. O nedenle, 15 Temmuz gecesi olaylara İstanbul'da Habertürk Televizyonu'nda saha çalışması sırasında şahit olan bu metnin yazarı, bu karmaşık atmosferin tüm detaylarını açıklamaktan uzaktır. O nedenle konu gazetecilerin darbe günü çalışma koşulları, haber atmosferi, habercilik deneyimleri ve mesleki, insani bakışlarıyla sınırlı tutulmuştur. Amaç, haber profesyonellerinin kriz zamanlarında iş üretme süreçlerine dair deneyimlerini öğrenmek, habercilik mesleğinin kodlarını analiz etmek, habercilerin kamuoyu oluşumundaki çalışmalarını sergilemektir.

3.1.2. Medya, Sermaye, Siyaset İlişkisi

Dickinson'un Benson'dan aktardığına göre, siyasetin medyada yer almasını yapısal faktörler ve örgütsel faktörler belirlemektedir. Yapısal faktörler, medya sisteminin özellikleriyle doğrudan ilişkilidir. Kamu, özel mülkiyet dengesi üzerinden medya sisteminin çalışmasına bakmak gereklidir. Örgütsel faktörler, gazetecilerin profesyonel ideolojisi, haber toplama uygulamaları ve rutinleri, resmi kaynaklarla ilişkiler, bağımlılık ve siyasi partilerin medya stratejilerini kapsamaktadır (Dickinson, 2008, s. 1389).

Liberal demokrasilerde ve toplumlarında gündelik siyaset, kitle iletişim

araçları ile kamuoyuna iletilmekte ve toplumun düşüncelerine etki edilmektedir. Vatandaşların, seçilmiş ve atanmış devlet görevlileriyle sıklıkla bir araya gelme olanağı bulamaması nedeniyle kitle iletişim araçları bu önemli bağlantı görevini yerine getirir. Medya, vatandaşlar ve devlet görevlileri siyasal iletişim üçgenini oluşturur. Medyanın eşik bekçileri (yöneticileri ve editörleri) bu bağlamda önemli bir görev üstlenmektedir. Yöneticiler, haberlere erişim yanı sıra, topluma ve siyasetçilere ulaşmayı belirleyen bir güce sahiptir (Avşar,2017, s. 119)

Uzun yıllar Türkiye'nin ilk kurulan haber ajansı olan Anadolu Ajansı muhabirliğini yapmış olan ve şu anda yabancı bir ulusal televizyonun Ankara yapımcısı olarak çalışan katılımcı 3, medyanın habere yaklaşımını şöyle tanımlamaktadır:

“Medya, terör karşıtı haberler yapıyor, bir dönem Amerikan karşıtı haberleri gördük, Batı karşıtı haberleri gördük. Duruma göre de değişiyor, şimdi mesela Batıyla arayı biraz düzelttik, o söylem yok oluyor. Türkiye’de haber biraz galiba gündelik seçiliyor. Yapısal bir istikrar yok haber seçiminde öyle anlaşılıyor”.¹

Katılımcı 4, haber içeriğini bağlı çalıştığı kurumun belirlediğini söylemektedir. “Yüzde 90 Türkiye’de kurum politikası belirliyor. Baktığınız açığa göre, bardak yarısına kadar dolu, yarısına kadar boş hikâyesi gibi. Kurumunuzun görmek istediği ya da siyasi anlamda durduğu yere göre haberiniz şekillenir”.²

Gazetecilik pratiklerini sadece, medya kurumu, yasalar ve medya sahipliği, iş hiyerarşisi üzerine düşünmek yeterli sonuçları vermemektedir. Özerklik, profesyonel ideoloji ve çalışma rutini en az diğerleri kadar, habercilikte önem kazanmaktadır. Derinlemesine görüşme yapılan, 25 yıl meslek deneyimli muhabir, katılımcı 5, gazeteci tarafsızlığı konusuna yaklaşımını şöyle ifade etmektedir:

“...diğer insanların ne yaptığı beni hem ilgilendirmez hem de haddim değil. Kendi adıma hiç bir şekilde etkili olmaz. Yani gerçek neyse ben onun peşinde oldum, bütün muhabirlik hayatım boyunca. Doğrunun peşinde oldum, onun hangi ideolojinin peşinde kiminle bağlantısı olduğu beni hiç ilgilendirmez. Ben olanı veririm ideolojik bağlantısı varsa, ideolojik bağlantısını da katarak öyle veririm. Ama ben tarafı olmam hiç bir zaman konunun”.³

3.1.3. Yeni Medya Teknolojilerinin Haberciler Tarafından Kullanılması

Sosyal medya kullanımı 15 Temmuz darbesinde bir kez daha gündeme damgasını vurmuştur. Avşar’a göre sokak eylemlerinde ana akım medyanın yetersizliğini yurttaş gazeteciliği içerik üreterek kapamaya çalışmaktadır. Sosyal medyanın güçlenmesinin en önemli nedenlerinden birisi, mobil internetin yaygınlaşması ve akıllı telefonların zaman ve mekâna bağlı olmadan çevrimiçi olabilme durumu olmuştur (Avşar,2017, s. 128).

Haberciler 15 Temmuz gecesinde meslek yaşamlarının en ilginç, korkutucu

¹ Katılımcı 3, görüşme tarihi:08.09.2016

² Katılımcı 4, görüşme tarihi:07.09.2016

³ Katılımcı 5, görüşme tarihi: 11.09.2016

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

gecelelerinden birini yaşadılar. Olumsuz ve karmaşa içinde yaşanan o gecede teknolojinin kullanımının kitle iletişim açısından önemini bir kez daha gördüler. Gerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bombalanması olayının gerekse CNNTÜRK Ankara Temsilcisi Hande Fırat'ın Facetime uygulamasıyla Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile canlı yayın yapması, habercilikte yeni mecralar açtı.

“Bu sosyal medya çok geniş bir ağ. Hiç bir zaman ulaşamayacağımız yerlerden, size bilgi akışı geliyor bu teknolojik, 3. ve 4. nesil telefonlarla beraber. Ne bileyim kendi oldukları yerden yayın yapıyor ki, mesela Meclis bombalandığında milletvekilleri Periskop'tan yayın yaparak kendilerinin sağ olduğunu gösterebildiler” .⁴

Doğan TV Ankara Temsilcisi Hande Fırat, darbe gecesi Cumhurbaşkanı'nın yaşadığını göstermek ve onunla iletişime geçerek olayları onun ağzından anlatmak istediği için canlı yayın olanağı aradığını söylemektedir. Cumhurbaşkanı Ankara'da olmadığı için dakikalar hatta saatler içinde canlı yayın aracı göndermeyeceklerini bildiğini bu nedenle görüntülü telefon görüşmesi yapmayı düşündüklerini söylemektedir ”(Fırat,2016, s. 99). Cumhurbaşkanı o gece ilk canlı yayını CNNTÜRK ekranında yaptı ve Türkiye'ye mesajlarını doğrudan ilettiler. Haber teknolojisi ve habercilik açısından önemli bir tarihi:

“Facetime'in reji üzerinden yapılıp yapılamayacağını soruyordum. Telefonum saat 00:24'te çalmaya başladı, telefon ekranında Recep Tayyip Erdoğan duruyordu. Yeniden bağırıma başladım”acil beni yayına alsınlar” diyerek. Yaka mikrofonunu elime almıştım, bir elimde telefon diğer elimde yaka mikrofonu vardı. İstanbul reji canlı yayın ekranına Ankara stüdyosunun görüntüsünü verdi. Ben elimdeki telefonu kameraya çevirerek yayını gerçekleştirdim”(Fırat,2016, s. 99).

Değişen ve dönüşen habercilik atmosferinde, sayısal teknolojilerin kullanımı çalışan haberciler için daha önemli hale gelmiştir. Muhabir ve kameramanlar, artık haber odasında planladıklarını sahada gerçekleştirmek, haber merkeziyle bağlantıyı sürdürmek, cep telefonları ve sosyal medya takibiyle günlük hayatta haber potansiyeli olan olayları görüntülemek, ya da paylaşmak zorunda hissetmektedirler. Televizyon haber servislerinin yöneticileri özellikle muhabir ve kameramanlardan günün 24 saati her fırsatta editoryal haber havuzunu beslemesini beklemektedir. Katılımcı 5, uzun yıllar süren muhabirlik tecrübesiyle, sosyal medya ve sayısal telefon kullanımını önemseyen gazetecilerden birisi olduğunu şu sözlerle açıklamaktadır:

“Ben facebook kullanmıyorum. Twitter üzerinden takip yapıyorum. Daha çok haber değeri olduğunu düşündüğüm kişileri takibe alarak onların yazdıkları üzerinden gelişmeleri izlemek için kullanıyorum o bir. İki, bugün ajansların hepsinin akıllı telefonlarda kullanılabilen uygulamaları var. O uygulamaları kullanıyorum ve eğer bir son dakika gelişmesi varsa ben o anda gelişmeler ulaşamıyorsam o uygulamalar üzerinden son sıcak gelişmeleri izleme olanağı buluyorum”.

Katılımcı 4, teknolojik yeniliklerin özellikle görüntü ve canlı yayın için önemini şu sözlerle vurguluyor:

“Olumlu nasıl etkiliyor. Örneğin cep tel ile çektiğiniz bir şey bile haber oluyor.

Servisle gidiyordum, arabanın ön camı yok. Ayaklarımı dışarı çıkartmış, cep telefonuyla yanından geçerken çektim. El sallıyor bir de. Bu 3 dakika haber oldu. Cep telefonuyla çektim”.

3.1.4. Gazetecilerin 15 Temmuz Gecesi Kişisel Deneyimleri

Saha çalışmasında görüşlerine başvuru alan haber profesyonelleri gazetecilik mesleğine adanmış, etik kurallar içinde, halkın bilgilendirilmesi olarak bakmaktadır. Özel bir ulusal televizyonun Ankara haber kameramanı Katılımcı 2⁴, gazetecilik mesleğinin doğasının farklı olduğunu şöyle açıklamaktadır:

“Bir kere bizim üretim sürecimizdeki temel öznenin insan. Yani insanların her türlüyle karşı karşıya kalıyoruz. Her türlü olayla karşı karşıya kalıyoruz. İşin öznesi insan olunca da sizin de ona göre davranış biçimleri geliştirmeniz gerekiyor. Yani bir gün bir ahırda diğer gün beş yıldızlı bir otelde yatabilirsiniz. Bir gün eylemlerin ortasında olabilirsiniz, diğer gün deniz kıyısında olabilirsiniz”.

Katılımcı 6, ise haberciliği bir yaşam biçimi olarak tanımlamaktadır:

“Diğer iş kollarından farkı direkt söyleyeyim, yaşıyorsunuz, diğer mesleklerde işi yaşamazsınız, bunu yaşıyorsunuz. Haber yaparken yemek yiyebiliyorsunuz, tatilde bile haber yapabiliyorsunuz, yani hayatınızı idame ettirirken haber yapıyorsunuz. Haber yaparken hayatınızı idame ettiriyorsunuz. Birlikte, iç içe girmiş şekilde”.⁵

Deneyimli haber kameramanı katılımcı 2, o gece kızının doğum günü olduğunu, darbe haberini çekerlerken olayı anlayamadıklarını, ama habercilik refleksi gereği olay anında oraya gittiklerini ve karmaşayı anlatmaktadır:

“Meclisin önünde indim telefonla ulaşmaya çalışıyorum. Ne oldu falan demeye kalmadan ateş açılmaya başlandı. Zaten o zaman bize gidin diyen polisler dağıldılar hemen. Kimse anlamadı abi ne olduğunu, bizim olduğumuz yerde Hava Kuvvetleri bir yerde, Meclisin korumaları, Deniz Kuvvetleri, Genel Kurmay, karşı tarafta Jandarma, Başbakanlık binası falan, İç işleri Bakanlığı her şey orada. Orası 200-300 metre bir koridor orası. Helikopterler, millette gelmeye başladı ne oluyor diye”.

O gece darbe haberini nasıl aldıklarını ve neler yaşandığını CNNTÜRK İstanbul Haber kameramanı katılımcı 6, şöyle anlatmaktadır:

“Basın Ekspres’ten CNNTÜRK’ün olduğu binaya giderken, üç tane tankın havalimanı istikametine gittiğini gördüm, o an kanım dondu. O an anladım artık bunun ne olduğunu... Haber merkezinde bir gürültü koptu. Anladık ki bizim kanalımızda basılıyor. Hemen aşağı koştum, kamerayı aldım, hatta Haber Müdürü Ali Güven ‘de yanımdaydı. Koş ...dedi, mikrofonu ona verdim kapiya koştum”.

Türkiye’de gazete ve televizyon çalışanı olmak her zaman toplumsal olaylarda gazetecilere yönelik tepkilerin olmasını tetiklemektedir. Gazeteciler zaman zaman sözlü taciz, zaman zaman da darp edilmektedir. Katılımcı 5, o gece başlarından geçen darp olayını anlatmaktadır:

⁴ Katılımcı 2, görüşme tarihi:04.09.2016

⁵ Katılımcı 6, görüşme tarihi: 11.09.2016

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

“Ben şirkete gidince, kameraman arkadaşım Serdar ile birlikte fırladık Vatan Caddesine gittik. Vatan caddesine gittiğimizde Daha ne Başbakan ne Cumhurbaşkanı konuşmuştu, saat akşam 11:30'du. Fakat münferitte olsa 15-20 kişilik bir grup tankların önünde bekleyiş halindeydi. Biz de oradan hemen bağlantı yapmak üzere hazırlığımızı yaptık. Fakat yaptığımız anda çevredekiler, bize saldırdılar tankların önünde bekleyenler. Ve orada epey bir darp edildik, kameraman arkadaşımın hatta gömleği falan yırtıldı. Kameramız dört parçaya ayrıldı. Ben de sırtıma yumruklar yedim. Bu arada kim olduğunu bilmediğim ama sivil polis olduğunu tahmin ettiğim, iki kişinin bizi onlardan koparırçasına çekip aralarından aldığı ve buradan hızla uzaklaşın dediğini hatırlıyorum. Sonra bizim feci halde koşarak olay yerinden uzaklaştığımızı hatırlıyorum”.

Aynı gece bu travmatik olayı yaşayan katılımcı 5, merkeze döndüğünde tekrar görev talebinde bulunmuştur. Görüşmelerde bunu tüm açıklığıyla belirtmiş ve yaşanan bu olayı haberciliğin bir parçası olarak gördüğünü dile getirmiştir. Bu yaklaşım da, habercilerin mesleki normlarının diğer meslek gruplarına göre farklılığını ortaya koymaktadır. Haberciler görevi yerine getirmek için gerekirse yaşamsal riskleri göze almaktadır.

Medyanın kriz dönemlerinde, olayların sıcaklığıyla, rekabet ve hız faktörlerini fazla önemseyerek hareket ettiği öne sürülmektedir. Bu nedenle de sık sık büyük hatalar yaptıkları, milli güvenlik açısından sakıncalı verileri, düşünceleri ekrana yansıttıkları dile getirilmektedir. Bu anlamda medyanın etik davranmayarak, terörü besleyebildiği eleştirisi yapılmaktadır. Ne var ki alanda çalışan haberciler olaya farklı yaklaşmaktadır:

“Haberciler her olayda tarihe tanıklık ettiklerine inanır. Ve bu isteklendirme onları bazen bir patlamanın, bazen çatışmanın ortasına atar. Bir yerde bir patlama olduğunda herkes olay yerinden kaçarken, haberciler olay yerine koşar. Bu bir süre sonra biz habercilerde “neden patlama yerinde değildim, şanssızım” hissiyatı bile yaratır. Örneğin 15 Temmuz darbe girişimi gecesinde CNN TÜRK'e gelemeyen onlarca çalışan, askerlerin şirketi bastığı gece burada olmadıkları için üzüldüler”⁶

Haberciler diğer meslek dallarından farklı olarak, olayı gözlemlemek ve aktarmak işleri gereği olduğu için tehlikeye çok yakın çalışmaktadır. Adrenalin seviyesi çalışırken yükselen ve görevlerini yerine getirmeye çalışan haberciler tehlikeleri olayların sıcaklığı ile tam değerlendirememektedir. Katılımcı 6, darbeci askerlerin CNNTÜRK kanalını bastığı sırada, can tehlikesi olmasına karşılık, duygusal bir davranış sergilemiştir:

“...içlerinden rütbeli olan birisi bağırarak müdahale etmeyin, müdahale etmeyin, bu bir askeri müdahaledir, sakın bize müdahale etmeyin diye çok yüksek sesle bağırıp, binanın içine yöneldiler... Bu sefer kamerayı kapat değil, kamerayı ver dedi. O gelince diğer erler ve diğer rütbeli de geldi, hepsi kamerayı tutuyor, kamerayı istiyor... En sonunda sinirlendi beni boğazımdan tuttu, ileri doğru itti. Arkamda da er olduğu için o da boğazıma sarıldı, yere yatırmaya çalıştı. Süleyman abi “seni vuracaklar ver şu kamerayı ” dedi. Abi veremem kamerayı dedim, sonra askerinin biri

⁶ Katılımcı 7, görüşme tarihi: 16.10.2016

silahını doğrulttu. Tam orayı hatırlamıyorum, namlunun vücuduma temas ettiğini hatırlıyorum. Ver vururum yoksa dedi”.

Risk ortamlarında iletişim, kendine ait atmosfer ve şartlar içermektedir. Savaş, çatışma, deprem ve doğal afetlerde gazeteciler, kurtarma ekipleri, itfaiyeciler, güvenlik görevlileriyle birlikte ortamın zorluklarına katlanmak zorundadır. Doğal afetlerde, sıcak, soğuk, barınma ve yiyecek gibi zorluklar yanında çatışma ve savaş ortamlarında dışarıdan gelecek saldırı tehlikesi, can güvenliğini sağlamayı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle gazetecilerin mutlaka, can güvenliklerini düşünmeleri, ülke ve kurumlarıyla gerekli tedbirleri almaları zorunlu olmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin helikopterle vurulmasını an be an kayıt eden, canlı yayın yapan Ankara’da özel bir TV kanalının haber kameramanı katılımcı 1, olay anlarını şöyle anlatmaktadır:

“O gün 11.30 gibi çatıya çıktım, saat sabah 4 gibi çatıdan indim ben. Bu arada 3 kez Meclis vuruldu. Yukarda 2 kamera vardı ben tek kameramandım. Bir kameramı meclis, Genel Kurmay Başkanlığı ve biraz da gökyüzünü alacak biçimde sabitledim, ben canlı yayın kamerasında çalıştım. Saat 11.30 falan, helikopterin ateş etmesi 12.30 falan oldu. Bir anda, helikopterin ateş etmesi anımı gözlerimle gördüm. Aşağı, Genelkurmay kavşağına doğru ateş ediyordu”⁷.

Gazetecilik, kendini adamayı gerektiren bir meslek türüdür ve kişisel güvenliğin olmadığı yerlerde inisiyatif kullanmak ve haberden önce güvenliği sağlamak gerekmektedir. Ne var ki katılımcı 5, gibi deneyimli bir haber muhabiri bu riski göze almıştır:

“Taksim’e gittiğimizde silah sesleri geliyor sürekli, anıtın önünde 100-150 kadar polis ve bir o kadar sivil halk bekliyor. Oradakileri çekecekken birden bire bir patlama duyduk. Ben o patlamanın Sonirk patlama olduğunu ertesi gün anlayabildim. Direkt merkezi aradım, Taksim bombalanıyor diye. Ondan sonra nasıl demeye kalmadı. Çünkü silahlar ateşlenmeye başladı. Önden polis ateş ediyor, arkada Harbiye Ordu Evi var. Oradan da asker ateş ediyor. Biz tam ortalarındayız yine. Kendimi bütünüyle yalnız hissettiğim andır. Başımıza bir şey gelse, arkamızda ne bir kurum var, güvenebileceğin resmi bir şey var”.

Olayların içinde olan, haber yapımında öncü olan muhabir ve kameramanlar Türkiye medya endüstrisinde değerlerinin bilinmediğini düşünmektedir. Katılımcı 1, ne yazık ki, en riskli ortamda televizyon kanalına ve topluma hizmet etmesine, tüm akşam çatıda yayın yapmasına karşılık, tebrik ve takdir edilmediğini söylemektedir: “Genel Yayın Yönetmenim eline sağlık demedi. Haber müdürüm eline sağlık demedi. Öyle bir haberin içinde olmadıkları için herhalde. Hiç kimse beni arayıp teşekkür etmedi. O yüzden buraya ait olmadığımı hissediyorum... Onlar tamamıyla bizim emeğimizi sömürüyorlar, başka birşey değil yani. Sanki ölüm bana aitmiş gibi. Ben senin için, kanalımız daha iyi izlensin diye çalışıyorum. Sen orada tebrikleri kabul ederken ben burada ölebilirdim de yani” .

Darbe bastırıldıktan ve ortam sakinleştikten sonra gazetecilerin günlük yaşamlarına sağlıklı dönüş yapabildiler mi sorusuna görüşmeciler olumsuz

⁷ Katılımcı 1, görüşme tarihi:04. 09. 2016

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

yaklaşmıştır. Katılımcı 5 haber süreçlerinden derinden etkilendiklerini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Edemiyoruz, yani ben kendi adıma, son zamanlarda bir süre çok ciddi biçimde etkilendiğimi fark ettim. Uykularım falan kaçır hale geldi. Bölgeye gidiyorum, bölgede çatışmalı ortamlar, İŞİD kovalıyor, ölümün eşiğinden dönüyorsunuz....Başka bir dünyaya gelmiş gibi hissediyorsunuz. Ve kafanızdan o görüntüler epeyce bir süre gitmiyor, nefes almanız için bir zamana ihtiyacınız oluyor. Bizim mesleğimizin en büyük eksikliklerinden biri bu tür travmatik haber peşinde koşanlara yönelik bir rehabilitasyon olmaması. Bunun mutlaka olması lazım, insanların rehabilite olması lazım ki gündelik hayatlarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilsinler. Biz de bu çok göz ardı edilen bir süreç maalesef”.

Katılımcı 1, gazetecilik mesleğinin artık Türkiye’de tamamen cazibesini kaybettiğini, sosyal, ekonomik şartların olumsuz değiştiğini öne sürmektedir:

“Ben artık meslek hayatımın sonuna geldim. Örgütümüz, sendikamız yok, tek başına mücadele ediyoruz. Ücretler düştü, alım gücümüz çok düştü. Şöyle örnek vereyim 1992 yılında TRT ‘de çalışan kameramanın 3-4 katı maaş alıyordum. Şu anda yarısı kadar maaş alıyorum TRT Kameramanının. Dolar olarak karşılaştıramayacağım, alım gücü değişiyor. Ben kıdemliyim öğretmen maaşından daha iyiyim ama yeni başlayanlar çok düşük. Ben buradan ayrılısam 2000 TL’ ya yeni kameraman alırlar. 1996 senesini ben hatırlıyorum Valinin beş altı katı maaş alıyorduk. Şu anda yarısı bile değiliz. Karnımızı zor doyuruyoruz”.

Sonuç

Mesleğin, yapısal ve örgütsel özellikleri bir tarafa gazetecilik mesleği profesyonel gazetecilik normlarıyla gazetecilere diğer meslek gruplarında olmayan bir görev yüklemiştir. Gazeteciler kamu adına hesap sorma hakkı olduğuna inanmaktadır. Bu hak onlara hem bir sorumluluk hem de diğer mesleklerde olmayan bir koruma perdesi sağlamaktadır. Bu koruma perdesi, sadece yasaların ona verdiği basın özgürlüğü yanında ekonomik ve siyasi etkilerin haber üretim sürecinde etkisini azaltmaktadır. Haber üretiminde editoryal olarak çalışan her haberci özerklik kavramının önemini bilmektedir. Gazeteci özerkliği, haber üretim süreçlerinde, gazetecilerin neden, nasıl haber seçimi yaptıklarını anlamamızda yardımcı olacak temel faktörlerden birisi olarak durmaktadır. Reich ve Hanitzsch’e göre, metodolojik akıl yürütme ile, profesyonel özerkliği çözümlenmek, araştırmacı için tamamen mantıksız kalmaktadır. Çünkü herhangi bir soruşturma yoluyla gazetecilik mesleğinin özelliklerini çözmek mümkün olmaz (Reich & Hanitzsch, 2013, s. 148).

Bunun içindir ki, haber üretim sürecinin gazeteciler üzerinden analiz edilmesine yönelik bu çalışma, nitel araştırma yöntemleriyle yapılmıştır. Gazetecilik mesleğinin kendine has özellikleri, diğer meslek gruplarından farklı koşulları içermesi nicel yöntem yerine, yüz yüze derinlemesine görüşme tekniğiyle, nitel bir araştırma yöntemini tercih etmeyi gerektirmiştir.

Bu satırların yazarı, 22 yıllık mesleki deneyimi ile sahada çalışan meslektaşlarına olayların hemen arkasından ulaşmıştır. Benzer krizleri Afganistan,

Irak, Azerbaycan, Gürcistan deneyimlemiş olduğu için haber profesyonellerinin, gazetecilik normları, bağlı olduğu kuruma adanmışlık duygusu, mesleki rekabet gibi ancak yapıldığında tam kavranabilen, zor bir meslek grubunun kriz ortamında nabzını tutmak istemiştir.

Sahada yapılan derinlemesine görüşmelerde, yarı yapılandırılmış sorular ile habercilere darbe gecesi, neler yaşadıkları, mesleki normları, diğer gazetecilerle işbirliği vb. üzerine sorular soruldu. Gazetecilerin kurumlarının yayın politikasına uydukları gözlenirse de, mesleki normlarının daha ağır bastığı verdikleri yanıtlarda öne çıktı. Mesleklerini bir yaşam biçimi olarak görmeleri, ailelerini geride bırakıp göreve koşmaları, emniyet, kolluk kuvvetleri, sağlık çalışanları gibi adanmışlık duygusunun ve meslek idealinin daha ağır bastığını ortaya serdi.

Özellikle kriz zamanlarında medya kuruluşları arasındaki sosyal sınıf ve statü hiyerarşisinin işlemediği görüldü. İstanbul'daki özel kanala yapılan baskında haber genel yönetmeninin, haber kameramanıyla birlikte, helikopterle baskın yapan askerlere doğru gazeteci refleksi ile koşması bunun açık kanıtı olarak gözlemlendi. Birbirleriyle rekabet halinde olmaları, habercilerin darbe gecesinde Ankara'da Cumhurbaşkanı'nın katıldığı CNNTÜRK canlı yayınında ortak yayına geçmelerini engellemedi. Kriz ortamında, bir dayanışma gösterildiği, demokrasi için basın özgürlüğünün temel koşul olduğu, yayınlarda sürekli dile getirildi ve darbeci askerler bu hareketleri nedeniyle açıkça kınandı.

Habercilerin, meslekleri gereği sayısal teknolojileri takip etmeleri ne kadar gerekli olduğu darbe gecesinde bir kez daha kanıtlandı. Mobil telefonlar üzerinden yapılan yayın, darbe gecesi bir kez daha, klasik ana akım medya ile birlikte, bilişsel ve iletişim teknolojisinin haber üretiminde katkısını göstermektedir. Gazeteciler, görüşmelerde teknolojinin kolaylığını ve işlerini hızlandırdığını kabul etmişlerdir. Bununla beraber, teknolojinin getirdiği yeniliklerin haber üretiminde istihdam konusunda daralmaya yol açacağını öngörmekte ve kaygılı olduklarını dile getirmektedirler.

Gazeteciler olay gecesini anlatırken, evlerinde ailelerini endişe içinde bıraktıklarını söylemektedir. Gece boyunca aileleri ne olup bittiğini anlamak için fırsat buldukça telefonla konuşmalarına karşılık, gazeteciler görev yerlerinden ayrılmadıklarını ve 16-18 saati bulan mesaiyi yaptıklarını ifade etmektedirler. Gece boyunca stres, saldırı altında çalışma, silahla vurulma gibi psikolojilerini olumsuz etkileyen koşullara rağmen, görevlerini yerine getirdiklerini anlatmaktadırlar.

Anlaşılmaktadır ki, gazeteciler kamuoyunun bilgilendirilmesi için üzerlerine düşenleri 15 Temmuz gecesinde yerine getirmişlerdir. Ne var ki, bu vefakâr ve cefakâr çabalarına karşılık, çalıştıkları kurumlar onları yeterince takdir etmemiştir. Özellikle ekran önünde görünmeyen kameramanların bir kısmının açıkça kırgınlıklarını ifade ettikleri gözlemlenmektedir.

Türkiye'de gazeteciler Batılı meslektaşlarına göre daha fazla olay görmekte ve deneyim yaşamaktadır. Sahada çalışan haberciler olayların içinde her türlü zorluğu yaşarken, gerekli desteği alamadıkları gibi, haber sıcaklığı kaybolduğunda tekrar görmezden gelinmektedir. Sosyal, ekonomik şartları iyileştirilmediği gibi bir teşekkür bile çok görülmektedir. 15 Temmuz habercileri ile yapılan görüşmeler

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

ortaya çıkarmıştır ki; gazeteciler yaptıkları mesleği sevmekte ve kamuoyuna bilgi aktarmaktan mutlu olmaktadır. Sadece beklentileri, harcadıkları emeğin karşılığının verilmesidir.

Kaynakça

- Adaklı, G. (2010). Gazetecilik etiğini belirleyen yapısal unsurlar: Mülkiyet ve kontrol sorunu. B. Çaplı, & H. Tuncel (Dü) içinde, *Televizyon haberciliğinde etik* (s. 61-96). Ankara: Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi.
- Akgül, S. K. (2017). Olağanüstü durumlar, iletişim ve habercilik yaklaşımları. *TRT Akademi*, 2(3), s. 6-47. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- Avşar, Z. (2017). İnternet çağında medya, terör ve güvenlik. *TRT Akademi*, 2(3), s. 116-132. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- Berger, A. A. (2016). *Media and Communication Research Methods. An Introduction to Qualitative and Quantitative Approaches*. Londra: Sage Publications. doi:Classification: LCC P91.3 .B385 2016 | DDC 302.23072/1—dc23
- Değer, K. (2017). Olağanüstü durum haberciliğinin Atatürk Havalimanı terör eylemi üzerinden incelenmesi. *TRT Akademi*, 2(3), s. 98-115. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- Demokrasiyi sekteye uğratan darbe haberlerinin çerçevelenmesi: 15 temmuz 2016 darbe girişimi örneği. (2017). *TRT Akademi*, 2(3), s. 68-96. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- Dickinson, R. (2008, Şubat 5). Studying the Sociology of Journalists: The Journalistic Field and the News World. *Sociology Compass*, 1383-1399. doi:10.1111/j.1751- 9020.2008.00144. Journal Compilation
- Fırat, H. (2016). *24 saat & 15 Temmuz'un kamera arkası*. İstanbul: Egmont Yayıncılık.
- Konukman, E. A. (2017). Terör olayları sonrası yayıncılık ve otokontrol: Ankara'da görev yapan televizyon habercilerinin konuya yaklaşımı üzerine bir inceleme. *TRT Akademi*, 2(3), s. 47-67. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- McCombs E.M. & Shaw.L.D (1972). The Agenda-Setting Function Of Mass Media. American Association for Public Opinion Research. The Public Opinion Quarterly, Vol. 36, No. 2 (Summer, 1972), pp. 176-187. Oxford University Press. <http://www.jstor.org/stable/2747787> .
- Nisan, F., & Şeker, N. (2017). Demokrasiyi sekteye uğratan darbe haberlerinin çerçevelenmesi: 15 Temmuz 2016 darbe girişimi örneği. *TRT Akademi*, s. 68-96.
- Reich, Z., & Hanitzsch, T. (2013). Determinants of Journalists' Professional Autonomy: Individual and National Level Factors Matter More Than Organizational Ones. *Communication and Society*(16), 133-156. doi:DOI:

10.1080/15205436.2012.669002

- Riebert, K., & Olsson, E. K. (2007). The Importance Of Ritual In Crisis Journalism. *Journalism Practice, Vol:1(No:2)*, 143-158. doi:DOI: 10.1080/17512780701275457
- Terörle Mücadele Kanunu*. (1991, 4 12). Resmi Gazete (20843 Mükerrer): Erişim adresi:
https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20843_1.pdf adresinden alındı
- Türk Ceza Kanunu*. (2004, 10 12). Resmi Gazete (Sayı: 25611): Erişim adresi:
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041012.htm> adresinden alındı
- Türkiye Gazeteciler Cemiyeti. (2019). Türkiye Gazetecilik Hak ve Sorumluluk Bildirgesi: Erişim adresi:
<https://www.tgc.org.tr/bildirgeler/t%C3%BCrkiye-gazetecilik-hak-ve-sorumluluk-bildirgesi.html> adresinden alındı
- Türkiye Gazeteciler Sendikası. (2019, Temmuz 23). 24 Temmuz Basın Bayramı'nı kutlamıyoruz: Erişim adresi: <https://tgs.org.tr/24-temmuz-basin-bayramini-kutlamiyoruz/> adresinden alındı
- Uluslararası Af Örgütü. (2013). *Gezi parkı eylemleri*. London: Uluslararası Af Örgütü. Erişim adresi:
<https://www.amnesty.org.tr/> adresinden alındı
- Yılmaz, H., & Çatkaya, C. (2019, Mart 11). Nükleer ve kimyasal tehlikede habercilik- Japonya'nın Fukuşima kenti. Erişim adresi:
<https://www.youtube.com/watch?v=hO7tmA2E7Es&t=912s&fbclid=IwAR22VhPImJMhzzd KI-1y2qhnqVN6j0lWk4x5KCo0RZDI56tDKLXtTQICb4k%2Fson+eri%C5%9Fim> adresinden alındı
- Yılmaz, S. H. (2009). *Her yönüyle gazetecilik*. İstanbul: Literatürk.
- Yücedoğan, G. (2002). Terör, savaş, şiddet ve medya. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(13), s. 105-114. Erişim adresi:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/connectist> adresinden alındı

KRİZ ZAMANLARINDA HABER ÜRETİM SÜRECİ: 15 TEMMUZ 2016 DARBESİNDE GAZETECİLİK PRATİĞİ

THE NEWS PRODUCTION PROCESS IN TIMES OF CRISIS: JOURNALISM PRACTICE IN THE JULY 15, 2016 COUP

ПРОЦЕСС ПРОИЗВОДСТВА НОВОСТЕЙ ВО ВРЕМЯ КРИЗИСА: ЖУРНАЛИСТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА 15 ИЮЛЯ 2016 ГОДА

Mesut COŞKUN*

ÖZ

Gazetecilik mesleğini yerine getirirken içinde çalıştıkları meslek atmosferi gazetecilerin tek başına kendilerinin belirlediği bir seçenek değildir. Birçok faktör bu atmosferi belirlemektedir. Kamusal bir görev yerine getiren gazeteciler, yasaların ve çalıştıkları kurumun kuralları ile çalışmaktadır. Bunun yanında gazetecilik normları, mesleğin yazılmamış kuralları, her gazetecinin göz önünde tutması gereken detaylar olarak çalışmalarına etki etmektedir.

Haber peşinde koşarken yaşamını riske etmenin bile doğal kabul edildiği Türkiye medya atmosferinde 15 Temmuz 2016 darbe sürecinde habercilerin çalışma koşulları ve haber üretimleri çalışmamızın konusudur. Olaylar sonucunda onlarca asker ve sivil hayatını kaybetmiş, yüzlerce kişi yaralanmış, farklı rütbelerden binlerce asker gözaltına alınmıştır.

Sahada çalışan deneyimli gazeteciler ile yapılan derinlemesine görüşmeler ile çalışma biçimlenmiştir. Konu gazetecilerin darbe günü çalışma koşulları, haber atmosferi, habercilik deneyimleri ve mesleki, insani bakışlarıyla sınırlı tutulmuştur. Kriz günü habercilerin fiziksel ve psikolojik durumları, aile ilişkileri, kurumsal ilişkileri, tehlikeli atmosferdeki habercilik çalışmaları, iletişim teknolojilerini kullanabilme yetenekleri ve haber etiği bağlamında davranışları bu çalışma sonunda serimlenmektedir.

Sahada yapılan derinlemesine görüşmelerde, yarı yapılandırılmış sorular ile habercilere darbe gecesi, neler yaşadıkları, mesleki normları, diğer gazetecilerle işbirliği vb. üzerine sorular soruldu. Gazetecilerin kurumlarının yayın politikasına uydukları gözlenirse de, mesleki normlarının daha ağır bastığı verdikleri yanıtlarda öne çıktı. Mesleklerini bir yaşam biçimi olarak görmeleri, ailelerini geride bırakıp göreve koşmaları, emniyet, kolluk kuvvetleri, sağlık çalışanları gibi adanmışlık duygusunun ve meslek idealinin daha ağır bastığını ortaya serdi.

Anahtar Sözcükler: Haber üretimi, Gazetecilik Normları, Kriz, Askeri Darbe, Sayısal Teknoloji, 15 Temmuz 2016

* ORCID: [0000-0002-2437-6817](https://orcid.org/0000-0002-2437-6817), Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Ün., Tirebolu İletişim Fak., RTS Bölümü, mesut.coskun@giresun.edu.tr

ABSTRACT

The professional atmosphere in which journalists work while performing journalism is not determined by journalists, but rather a combination of many factors. Journalists who fulfill a public duty work with the rules of the law and the institution they work for. In addition to this, journalism norms affect the unwritten rules of the profession as details that every journalist should consider.

In the Turkish media atmosphere where risking your life is considered as natural, the working conditions and news production during this 15th July 2016 coup attempt is the subject of our study. The study only covers the working conditions of the journalists on the day of coup, news atmosphere, journalism experiences, and professional and humanitarian views. As a result of the events, dozens of soldiers and civilians were killed, hundreds were injured, and thousands of soldiers of different ranks were detained.

A deep interrogation was made with experienced journalists who worked on the field shaped this study. The psychological and physical state of the journalists on the crisis day, family relations, Professional relations, the journalism action in dangerous conditions, their ability to use communication Technologies and their behavior in the context of news ethics are revealed in this study.

In the in-depth interviews held in the field, semi-structured questions were asked to reporters about what they experienced at the night of the coup, their professional norms, cooperation with other journalists, etc. Even though it is observed that journalists were obeyed the editorial policy of their institutions, it came to the fore in their responses that their professional norms were more dominant. The fact that they see their profession as a way of life, leaving their families behind and running to work like security, law enforcement, healthcare professionals, have revealed that the sense of commitment and professional ideal are more dominant.

Keywords: News Production, Journalism norms, Crisis, Coupe Attempt, Digital Technology, July 15, 2016

АННОТАЦИЯ

Профессиональная атмосфера, в которой пребывают журналисты, выполняя взятые на себя обязательства, не является вариантом, который они сами определяют. Эта атмосфера определяется многими факторами. Выполняющие общественную миссию журналисты действуют в соответствии с правовыми нормами и правилами учреждения, в котором они работают. Вместе с этим, журналистские нормы и имеющие отношение к профессии неписанные правила воздействуют на их деятельность и представляют собой моменты, которые должен учитывать каждый журналист.

Предметом нашего исследования являются условия работы журналистов и деятельность, связанная с производством новостей в период государственного переворота 15 июля 2016 года, которая осуществлялась в атмосфере средств массовой информации Турции, где погоня за новостями, в ходе которой ставится под угрозу жизнь журналистов, считается обычным явлением. В результате событий десятки солдат и мирных жителей погибли, сотни человек получили ранения, тысячи солдат разных рангов были задержаны.

Деятельность журналистов формировалась путем проведения подробных интервью с опытными журналистами, работающими на месте событий. Предмет исследуемой темы ограничивается условиями деятельности журналистов в день переворота, атмосферой новостей того дня, их профессиональными навыками и гуманитарными

vзглядами. В конце этого исследования было представлено физическое и психологическое состояние репортеров, задействованных в день кризиса, их семейные и корпоративные отношения, деятельность, связанная с репортажем, который проводился в опасной для их жизни атмосфере, их способность использовать коммуникационные технологии, а также в контексте новостной этики их поведение в целом.

Во время интервью и репортажей, проводимых с мест событий, посредством полуструктурированных вопросов журналистам были заданы вопросы в отношении событий той ночи, когда были предприняты попытки для переворота, их журналистского опыта, профессиональных норм, сотрудничества с другими журналистами и прочие вопросы. Несмотря на то, что было довольно заметно, что журналисты соблюдают редакционную политику своих учреждений, по их ответам складывалось впечатление, что их профессиональные нормы в значительной степени преобладают. Кроме того, стало очевидным, что они рассматривают свою профессию как образ жизни, что по долгу службы бросились в самую гущу событий, оставляя дома свои семьи, что их чувство профессиональной приверженности и профессиональный идеал, также как у сотрудников безопасности, правоохранительных органов и медицинских работников, преобладают над всем остальным.

Ключевые слова: Производство Новостей, Нормы Журналистики, Кризис, Военный Переворот, Цифровые Технологии, 15 июля 2016.

Giriş

Krizler, afetler ve olağanüstü olaylar üzerine medya araştırmaları geleneksel olarak medya, devlet yetkilileri ve vatandaşlar arasındaki etkileşime odaklanmıştır. Odak noktası genellikle vatandaşların medya yoluyla felaketleri, krizleri veya silahlı çatışmaları nasıl algıladığı ve deneyimlediği, hükümet yetkililerinin medyayla ilgili krizle nasıl başa çıktığı ve medyanın "bilgilendirme, inceleme ve açıklama görevlerini yerine getirip getirmediği olmuştur (Riegert & Olsson, 2007, s. 143).

Bu makale gazetecilerin çalışmalarına odaklanmıştır. Gittikçe karmaşıklaşan haber üretim ortamını ve gazetecilik pratiğinin hızla gelişen doğasını anlamamız için gazetecilik mesleğinin yapısını tekrar gözden geçirmek gerekir. Gazeteciler dünyayı bize anlatır, toplumun kendisini tanımasına yardımcı olur. Toplum için özel bir rol oynar ve topluma düşünmesi, hareket etmesi, tavır göstermesi konusunda yön verirler. Gazetecilerin bu işlevleri yerine getirirken, nasıl ve neden hareket ettiklerine dair bilgilerimiz ise sınırlıdır. Gazeteciliğin bağlantılı olduğu, sosyal yapılar, süreçler ve kurumlar hakkında teorik çalışmalar yapılagelmiştir (Dickinson, 2008, s. 1384). Ama bu çalışma gazetecilik pratiğine, zor haber (kriz haber) ortamlarında odaklanmaktadır.

Demokrasilerde kamuoyunun oluşmasında medya en etkili araçlardan birisidir. Bu bağlamda medyanın iki yönlü bir görevi vardır. Medya hem kamuoyundan etkilenecek bunu dile getirir, hem de kamuoyunu oluşturur. Bu açıdan yönetenler ve yönetilenler arasında sağlıklı bir iletişimde temel araçlarından (Yılmaz, 2009, s. 182-183). Çağdaş demokrasilerde gazeteciler kamuoyunun bağımsız temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Gazetecilerin kamuoyunun sesi olma konusunda, sorumlulukları bulunduğu kabul edilmiştir. Liberal yaklaşım,

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

günümüzde basının toplum adına araştırma ve soru sorma hakkı olduğu için tıpkı yasama, yürütme ve yargı erkleri gibi bir gücü olduğunu kabul etmiştir. Gazeteciler, toplum adına toplumu denetleyen dördüncü bir güç ve kamu denetçisidir (Değer, 2017, s. 101).

Günümüzde, modern toplumda, kitle iletişim araçları toplumun bilgilenmesinde, günlük olayların duyulması ve vatandaşın haberdar olmasında önemli bir işleve sahiptir. McCombs ve Shaw'ın çalışmasında (Mc Combs & Shaw, Summer, 1972, s. 176-187) vatandaşlar gerek devlet yönetimi, gerekse güncel tüm olayların neredeyse tamamını öğrenmek için gazete, radyo, televizyon, internet (sosyal medya) vb. araçları kullanan medyaya gereksinim duyarlar. Medyanın farklı mecralarda verdiği bu veriler sonrası, konunun önemine ilişkin değerlendirme yaparlar ve bir görüşleri olur.

Toplumda yaptığı işlev göz önüne alındığında, Medya kurumlarının kamusal alanın önemli bir parçası olduğu ve gerek kamusal alan, gerek toplum için gerekli olan bir alan oluşturduğu kabul edilmektedir. Gazeteciler toplumun doğru bilgilendirilmesi için gerçekleri dile getirerek, nesnel ve tarafsız bilgiyi topluma ulaştırmakla çok önemli bir rol üstlenmektedir. Gazetecilik mesleği kamusal alanda doğru bilgilendirmeye, kurumların ve kişilerin yaptığı ve yapamadığı işler, düşünce ve olgular konusunda kamuoyunun yaratılmasında öncü rol oynar. Bu nedenle gazetecilik mesleği doğru bilgilendirme için özgürlüğe ihtiyaç duyar. Bununla beraber, bu bilgileri paylaşmak için kısıtlanmamaya ihtiyaç duyar. Gazeteci özgürlüğü, kamuoyu için yaşamsal önemdedir. Doğru bilgilere gazetecinin ulaşamaması ve özgürlüğünün kısıtlanması, kamuoyunun eksik ve yanlış bilgilenmesine neden olur. Vatandaşlar bu kısıtlamalardan zarar görür, farklı düşüncelere erişim özgürlüğünden mahrum olur.

McCombs ve Shaw'a göre (Mc Combs & Shaw, Summer, 1972, s. 176-187) gazete ve diğer mecralarda, okuyucu ve izleyicilerin duygu dünyalarına seslenen, moral değerlerle (hırsızlık, cinayet, tecavüz vs.) ilgili konularda daha duyarlı olduğu ve çabuk algıladığı gözlemlenmiştir. Toplumda korku ve panik havası yaratacak konu ve haberlerde, insanlar daha kısa sürede beli tavır ve davranışlara yönelmektedir. Toplumsal gerginlik ve kriz dönemlerinde, insanlar konu hakkında bilgiye çok daha fazla gereksinim duyabilirler. Bu da insanları, kitle iletişim araçlarına daha bağımlı hale getirebilir.

1.2000'li Yıllar ve Türkiye Haber Yayıncılığı Atmosferi

Gazeteciliğin etik kuralları, meslek ilkeleri gereği, gazetecilerin meslek ilkelerine bağlı kalmaları, her türlü güç odağına (siyasal iktidar, sermaye sahipleri, toplumdaki nüfuz sahipleri vs.) karşı güçlü olması gereklidir. Gazetecinin haber ve yayın politikası açısından bağımsız olması yaşamsal önemdedir. Türkiye'de siyaset-medya ilişkisinin son yıllarda daha fazla önem kazandığı, iç içe girdiği bir atmosfer oluşmuştur. Haber kavramı da siyaset ile bu ilişki ve dengeyle biçimlenmektedir. Türkiye'de 1994 yılı itibariyle 3984 sayılı kanun ile kamu tekeli kaldırılmış ve özel televizyon ve radyo kanallarına serbestlik tanınmıştır.

Meslek atmosferi gazetecilerin tek başına kendilerinin belirlediği bir

seçenek değildir. Birçok faktör bu atmosferi belirlemektedir. Gazetecilik etiği üzerine yazan Richard Keeble, İngiliz medyasından örneklerle gazeteciyi sınırlandıran altı unsur sıralamaktadır. Yasal sınırlılıklar, polis gücünün tavrı, gazetecilere karşı açılan davalar, tutuklamalar, hükümet ile ilişkilerini bozmak istemeyen işverenlerin gazetecilere uyguladığı sansür ve en önemlisi ölüm tehlikesi ya da cinayet, haber atmosferini etkilemektedir (akt. Adaklı,2010, s. 61-62).

Türk ceza kanunu gazetecilere çok önemli yasal sınırlılıklar koymaktadır. Medya kurumlarına, gazetecilere ve insan hakları savunucularına karşı açılan davaların Türk Ceza Kanunu'na göre yasal dayanakları; hakareten başlayarak, anayasal düzeni sona erdirmeye çalışmak, askeri personeli itaatsizliğe teşvik etmek, devleti, Cumhuriyet'i, TBMM ve yargı organlarını aşağılamaya kadar geniş bir yelpazede yer almaktadır. Ayrıca basın yoluyla bu suçların işlenmesinde ceza yaptırımları artmaktadır (Türk Ceza Kanunu, 2004).Anayasanın ve yasaların devlet merkezli yaklaşımı, çoğulculuğun ve ifade özgürlüğünün önünde en temel engellerden birisi olmayı sürdürmektedir.

Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın internet web sayfasında, 24 Temmuz tarihinde, "24 Temmuz Basın Bayramını Kutlamıyoruz" başlığıyla yayınlanan metinde Türkiye'de gazetecilerin işsiz olduğu, basın özgürlüğünde dünya sıralamasında gerilerde kaldığı, çoğu medya çalışanın sendikası olmadığı vurgulanmaktadır (Türkiye Gazeteciler Sendikası, 2019).

Türkiye'de polis kamu görevi gereği, zaman zaman göstericilere müdahale etmektedir. Türkiye'nin diğer Avrupa ülkelerinden farkı ise polisin, görevi gereği kamusal haber alma, toplama, yazma, görüntüleme hakkı olan gazetecilere karşı olan hasmane tutumudur. Siyasal iktidarların toplumsal gösterilerin halka ulaştırılmasının, toplumsal muhalefeti arttıracak ve dolayısıyla kendilerine seçimde oy kaybettireceği ön kabulleri bu tutumun başlıca nedenlerindedir. Bunun yanında emniyet güçlerinin, gazetecilerin meslek kuralları içinde olan toplumsal olayları haberleştirme haklarının önemini kavramamış olmaları ve yeterli psikolojik desteği almaması gazetecilere karşı şiddeti tırmandırmaktadır.

Eylemlerle ilgili bağımsız bir şekilde haber yapılmasında önemli bir rolü olan gazeteciler, Uluslararası Af Örgütü'nün yayınladığı raporlarda sık sık, kötü muamele, gözaltı, yaralanma, tutuklanma vb. olaylarla birlikte aktarılmaktadır. Örneğin Gezi Parkı olaylarında, 54 gazetecinin kötü muameleye maruz kaldığı ve 34 gazetecinin gözaltına alındığı raporda vurgulanmıştır (Uluslararası Af Örgütü Gezi Parkı Raporu, 2013).

2. Kriz Kavramı ve Medyanın Yaklaşımı

Olağanüstü durum Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığınca (akt. Akgül, 2017, s. 8) kriz, doğal felaket, ekonomik bunalım, salgın hastalık gibi toplum ve kamu düzeninin ciddi şekilde bozulduğu durumlarda, anayasa ve yasalarca öngörülen, hızlı ve etkili önlemler alınmasını gerektiren durum olarak tanımlanmaktadır.

Sosyal, siyasal ya da ekonomik ortamda yaşanan gerilim ve tehdit anları kriz haberciliğinin konusudur. Yüksel'in çalışmasına göre (akt. Değer, 2017, s. 105)

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

haberci ve gazeteciler, savaş, terör ve çatışma anlarında alarm durumuna geçerler. Bu gibi durumlar olağanüstü olduğu için kriz dönemlerinde, habercilik, sıradan dönemlere göre daha nitelikli özellikler gerektirir.

Kriz haberciliğinde öncelikli olan nokta, bir taraftan hızlı bilgi aktarımı yaparken diğer taraftan nesnel, bilgi aktarımı yapmasıdır. İnceoğlu'na göre (akt. Değer, 2017, s. 105) duygu ağırlıklı haber aktarımında, beklentiler ve ani tepkiler doğurabileceğinden dikkatli olunmalıdır. Kriz anlarında abartmadan, heyecan verici ayrıntıları haberden arındırarak, bilgi yoğunluklu, soğukkanlı bir kitle iletişimi terörle mücadele ve kamuoyu desteğini kazanabilmek için gerekli görülmektedir.

Akgül'e (2017, s. 9) göre olağanüstü durumlarda yaşamı kesintiye uğrayan birey ve toplum dışarıdan yardıma ihtiyaç duymaktadır. Son yıllarda özellikle internet teknolojisi sayesinde sosyal medya kullanımının yaygınlaşması, kısa sürede yazılı metin, ses ve görüntü verilerinin paylaşılması, haberin kitleselleşmesine yol açmaktadır. Olayın kitleselleşmesi ise kriz durumlarında, kamu hizmeti veren kurumların işini güçleştirmektedir.

Yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ile beraber, bilginin paylaşımı ve kitleselleşmesi çok hızlanmıştır. Dünyanın bir yöresinde olan terör olaylarına ait görüntüler, saniyeler içinde binlerce kilometre uzaklıkta izlenebilmektedir. Denetimsiz bu paylaşım çılgınlığı, milyonlarca insanın paniğe kapılmasına, olayın dehşetini hissetmesine yol açmaktadır (Avşar, 2017, s. 118).

Terör olaylarının yaşandığı toplumsal kriz anlarında habercilerle ilgili eleştiriler bilgiden daha çok, duygu yoğunluklu içeriğe sahip haberlerin toplum üzerinde oluşturabileceği olumsuz etkilerin yarattığı risklerin temelinde şekillenir. Medya kamuoyunu aydınlatma görevini yerine getirirken haberlerde kullandığı dil ve haberleri sunuş şekliyle istenmedik bir şekilde terör örgütlerinin toplumda korku ve kargaşa yaratma amaçlarına hizmet edebilir (Değer, 2017, s. 100).

Devren ve Korkmaz'a (akt. Konukman, 2017, s. 53) göre terörün görünür olmak ve kitlelere eylemlerini duyurmak için medyayı kullandığı, medyanın ise hızlı haber vermek dürtüsü ve medya kuruluşları arasındaki rekabet nedeniyle bu tuzağa düştüğü iddia edilmektedir.

Türkiye Gazetecilik Hak ve Sorumluluk Bildirgesi'nde Gazetecinin temel görevleri ve ilkeleri bölümünde, gazetecinin toplumsal sorumluluğunun önemi vurgulanmaktadır. Düşmanlığı körükleyici yayınlardan kaçınmak, her türlü farklılığı gözeterek, topluluğun kültürel değerlerine saygı duymak, şiddeti özendirici, kışkırtıcı yayın yapmamak asli gazetecilik görevidir (Türkiye Gazetecilik Hak ve Sorumluluk Bildirgesi, 2019).

Yücedoğan'ın (akt. Konukman, 2017, s. 52-53) incelemesine göre izleyici haberleri bilmek istemekte ve bu isteğine saygı gösterilmesini beklemektedir. Televizyoncu ise, izlenme oranını arttırmak istemektedir. Felaket ve terör olayları görüntüleri izleyiciyi çekmekte ve medya organlarına reyting getirmektedir. Reyting artışı da bu görüntüleri yayınlayan kuruluşlara daha fazla reklam geliri kazandırmaktadır.

Her ne kadar, her kurumun (ister kamu yayıncılığı ister özel yayıncılık) bir yayın politikası olsa da, yayın anında karar verici, uygulayıcı ve görev dağılımları

bakımından çok yönlü bir organizasyonu vardır. Bu organizasyon, editoryal ve teknik personelin işbirliği ile gerçekleştirilir. Günlük yayın akışı içinde belirlenmiş yayıncılık gerçekleştirilirken, yaşanan olağandışı gelişmeler (terör saldırısı, patlama, deprem vs...) bu akışı bozabilir, değiştirebilir.

Televizyon kanalları belirlenmiş günlük yayın akışını sürdürürken yaşanan olağandışı gelişmeler bu akışı değiştirebilir. Örneğin, terör saldırısı, patlama, deprem, uçak kazası vb. birçok olumsuz gelişmeler televizyon kanallarının yayın akışlarını değiştirerek, olağandışı gelişmeye yönelik özel yayına geçilmesine neden olmaktadır (Konukman,2017, s. 54). Haber kanalları, canlı bağlantılar, olay yerinden ilk sıcak görüntüler ile birlikte böyle dönemlerde en çok tercih edilen medya kuruluşlarıdır.

Olayın sonucu, ölü ve yaralı olup olmadığı, kimin yaptığı, olayın gerçekleşme şekli, tehlikenin sürüp sürmediği gibi birçok soru bu yayınlar sırasında netleşir. Bir gazete muhabiri bu tür olaylarda alanda daha bağımsız hareket edip, haber merkezine gerekli bilgileri ulaştırır. Ancak televizyon yayıncılığında, kurumun yayın politikasına göre, ekip olarak hareket edilir (Konukman,2017, s.54).

3. Araştırmanın Uygulanması

27 Mayıs 1960,12 Mart 1971,12 Eylül 1980 askeri darbelerini yaşamış Türkiye ek olarak son yıllarda 28 Şubat 1997 post modern darbesine de maruz kalmıştır. 15 Temmuz 2016 askeri darbesi ise etkileri bakımından sıcaklığını korumakta, Türk kamuoyunda halen tartışılmaktadır.15-16 Temmuz 2016 tarihleri arasında Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde olan askerlerce, TBMM ve Cumhurbaşkanlığına karşı bir darbe teşebbüsü olmuştur. Kendilerini ‘‘Yurtta Sulh Konseyi’’ olarak tanımlayan bir grup asker tarafından, ülkede sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edildiği açıklanmıştır. İstanbul ve Ankara’da F-16 savaş uçaklarıyla alçak uçuş yaparak parlamento ve önemli görülen, Polis Harekât Merkezleri bombalanmıştır (Nisan ve Şeker, 2017, s. 68).

‘‘Olaylar sonucunda 104’ü darbe yanlısı asker olmak üzere 300’den fazla kişi hayatını kaybetmiş,1491 kişi yaralanmış, farklı rütbelerden 8036 asker gözaltına alınmıştır. Yargı ve sivil siyaset mensupları dâhil olmak üzere toplam gözaltı sayısı 22 Temmuz tarihiyle birlikte 10 bini bulmuştur’’(Nisan ve Şeker, 2017, s. 73).

3.1. Bulgular

3.1.1. 15-16 Temmuz 2016 Tarihinde Görev Yapan Gazetecilerle

Görüşmeler:

Bu çalışmada niteliksel bir yöntemsel yaklaşım benimsenmiştir. Yüz yüze görüşmeler, araştırmacıya katılımcının yüz ifadelerini, anlatılarını gözlemleyebilme fırsatı sunar. Bu nedenle katılımcının kişisel deneyimini diğer araştırma yöntemlerine göre daha iyi anlatabilmesi sağlanır. Araştırmacı katılımcının yarı yapılandırılmış soruları yanıtlamasını bekler ve ona müdahale etmeden, konu hakkında eklemek istediği diğer konuları konuşma fırsatı verir. Böylece yarı yapılandırılmış sorular araştırmacı ve katılımcı için daha detaylı ve samimi bir görüşme ortamı yaratır (Berger, 2016, s. 273).

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

Saha çalışması 4-17 Eylül 2016 tarihleri arasında Ankara ve İstanbul'da 15 Temmuz gecesi ve takip eden günlerde sahada çalışan yedi deneyimli gazeteci ile yarı yapılandırılmış sorularla yapılan derinlemesine görüşmelerle biçimlenmiştir. Katılımcılarla İstanbul'da ve Ankara'da yüz yüze görüşülmüştür. Derinlemesine görüşmelerde araştırmacı ve katılımcılar ile birlikte ses kaydı alınmış ve metin dökümü yapılmıştır. Bu katılımcıların seçilme nedeni, uzun yıllar profesyonel olarak televizyon haber merkezlerinde muhabir, kameraman, editör olarak çalışmış olmaları ve 15 Temmuz darbe sürecinde, bireysel olarak deneyimi yaşamalarıdır.

Katılımcı 1, profesyonel olarak 23 yıl haber kameramanlığı yapmış ve olay gecesi TBMM'ne saldırıda bulunan helikopteri görüntülemiş, sarı basın kartı olan bir gazetecidir. Katılımcı 2, Ankara'da olay gecesi görev yapan 22 yıl tecrübesi olan bir haber kameramanıdır. Katılımcı 3, Türkiye'de kamu kuruluşunda ve yabancı ajanslarda 28 yıl muhabir ve yapımcı olarak çalışmış bir gazetecidir. Katılımcı 4, haber kameramanı olarak ulusal bir kanalda çalışan, 18 yıllık profesyoneldir. Katılımcı 5, 26 yıllık muhabirlik tecrübesi olan İstanbul'da görev yapan bir gazetecidir. Katılımcı 6, olay gecesi İstanbul'da 16 yıllık haber tecrübesiyle görev yapmıştır. Katılımcı 7, 21 yıl muhabir ve editör olarak ulusal kanallarda çalışmış bir gazetecidir.

Nitel bir araştırma olarak konu gazetecilerin darbe günü çalışma koşulları, haber atmosferi, habercilik deneyimleri ve mesleki, insani bakışlarıyla sınırlı tutulmuştur. Kriz günü habercilerin fiziksel ve psikolojik durumları, aile ilişkileri, kurumsal ilişkileri, tehlikeli atmosferdeki habercilik çalışmaları, iletişim teknolojilerini kullanabilme yetenekleri ve haber etiği bağlamında davranışları bu çalışma sonunda analiz edilmektedir.

15 Temmuz 2016 tarihi sonrası yapılan saha çalışması Türkiye siyaset ve medya atmosferi nedeniyle ancak günümüzde sindirilmekte ve anlaşılmaktadır. O nedenle, 15 Temmuz gecesi olaylara İstanbul'da Habertürk Televizyonu'nda saha çalışması sırasında şahit olan bu metnin yazarı, bu karmaşık atmosferin tüm detaylarını açıklamaktan uzaktır. O nedenle konu gazetecilerin darbe günü çalışma koşulları, haber atmosferi, habercilik deneyimleri ve mesleki, insani bakışlarıyla sınırlı tutulmuştur. Amaç, haber profesyonellerinin kriz zamanlarında iş üretme süreçlerine dair deneyimlerini öğrenmek, habercilik mesleğinin kodlarını analiz etmek, habercilerin kamuoyu oluşumundaki çalışmalarını sergilemektir.

3.1.2. Medya, Sermaye, Siyaset İlişkisi

Dickinson'un Benson'dan aktardığına göre, siyasetin medyada yer almasını yapısal faktörler ve örgütsel faktörler belirlemektedir. Yapısal faktörler, medya sisteminin özellikleriyle doğrudan ilişkilidir. Kamu, özel mülkiyet dengesi üzerinden medya sisteminin çalışmasına bakmak gereklidir. Örgütsel faktörler, gazetecilerin profesyonel ideolojisi, haber toplama uygulamaları ve rutinleri, resmi kaynaklarla ilişkiler, bağımlılık ve siyasi partilerin medya stratejilerini kapsamaktadır (Dickinson, 2008, s. 1389).

Liberal demokrasilerde ve toplumlarında gündelik siyaset, kitle iletişim araçları ile kamuoyuna iletilmekte ve toplumun düşüncelerine etki edilmektedir.

Vatandaşların, seçilmiş ve atanmış devlet görevlileriyle sıklıkla bir araya gelme olanağı bulamaması nedeniyle kitle iletişim araçları bu önemli bağlantı görevini yerine getirir. Medya, vatandaşlar ve devlet görevlileri siyasal iletişim üçgenini oluşturur. Medyanın eşik bekçileri (yöneticileri ve editörleri) bu bağlamda önemli bir görev üstlenmektedir. Yöneticiler, haberlere erişim yanı sıra, topluma ve siyasetçilere ulaşmayı belirleyen bir güce sahiptir (Avşar,2017, s. 119)

Uzun yıllar Türkiye'nin ilk kurulan haber ajansı olan Anadolu Ajansı muhabirliğini yapmış olan ve şu anda yabancı bir ulusal televizyonun Ankara yapımcısı olarak çalışan katılımcı 3, medyanın habere yaklaşımını şöyle tanımlamaktadır:

“Medya, terör karşıtı haberler yapıyor, bir dönem Amerikan karşıtı haberleri gördük, Batı karşıtı haberleri gördük. Duruma göre de değişiyor, şimdi mesela Batıyla arayı biraz düzelttik, o söylem yok oluyor. Türkiye’de haber biraz galiba gündelik seçiliyor. Yapısal bir istikrar yok haber seçiminde öyle anlaşılıyor”.¹

Katılımcı 4, haber içeriğini bağlı çalıştığı kurumun belirlediğini söylemektedir. “Yüzde 90 Türkiye’de kurum politikası belirliyor. Baktığınız açığa göre, bardak yarısına kadar dolu, yarısına kadar boş hikâyesi gibi. Kurumunuzun görmek istediği ya da siyasi anlamda durduğu yere göre haberiniz şekillenir”.²

Gazetecilik pratiklerini sadece, medya kurumu, yasalar ve medya sahipliği, iş hiyerarşisi üzerine düşünmek yeterli sonuçları vermemektedir. Özerklik, profesyonel ideoloji ve çalışma rutini en az diğerleri kadar, habercilikte önem kazanmaktadır. Derinlemesine görüşme yapılan, 25 yıl meslek deneyimli muhabir, katılımcı 5, gazeteci tarafsızlığı konusuna yaklaşımını şöyle ifade etmektedir:

“...diğer insanların ne yaptığı beni hem ilgilendirmez hem de haddim değil. Kendi adıma hiç bir şekilde etkili olmaz. Yani gerçek neyse ben onun peşinde oldum, bütün muhabirlik hayatım boyunca. Doğrunun peşinde oldum, onun hangi ideolojinin peşinde kiminle bağlantısı olduğu beni hiç ilgilendirmez. Ben olanı veririm ideolojik bağlantısı varsa, ideolojik bağlantısını da katarak öyle veririm. Ama ben tarafı olmam hiç bir zaman konunun”.³

3.1.3. Yeni Medya Teknolojilerinin Haberciler Tarafından Kullanılması

Sosyal medya kullanımı 15 Temmuz darbesinde bir kez daha gündeme damgasını vurmuştur. Avşar’a göre sokak eylemlerinde ana akım medyanın yetersizliğini yurttaş gazeteciliği içerik üreterek kapamaya çalışmaktadır. Sosyal medyanın güçlenmesinin en önemli nedenlerinden birisi, mobil internetin yaygınlaşması ve akıllı telefonların zaman ve mekâna bağlı olmadan çevrimiçi olabilme durumu olmuştur (Avşar,2017, s. 128).

Haberciler 15 Temmuz gecesinde meslek yaşamlarının en ilginç, korkutucu gecelerinden birini yaşadılar. Olumsuz ve karmaşa içinde yaşanan o gecede

¹ Katılımcı 3, görüşme tarihi:08.09.2016

² Katılımcı 4, görüşme tarihi:07.09.2016

³ Katılımcı 5, görüşme tarihi: 11.09.2016

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

teknolojinin kullanımının kitle iletişim açısından önemini bir kez daha gördüler. Gerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bombalanması olayının gerekse CNNTÜRK Ankara Temsilcisi Hande Fırat'ın Facetime uygulamasıyla Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile canlı yayın yapması, habercilikte yeni mecralar açtı.

“Bu sosyal medya çok geniş bir ağ. Hiç bir zaman ulaşamayacağınız yerlerden, size bilgi akışı geliyor bu teknolojik, 3. ve 4. nesil telefonlarla beraber. Ne bileyim kendi oldukları yerden yayın yapıyor ki, mesela Meclis bombalandığında milletvekilleri Periskop'tan yayın yaparak kendilerinin sağ olduğunu gösterebildiler”⁴

Doğan TV Ankara Temsilcisi Hande Fırat, darbe gecesi Cumhurbaşkanı'nın yaşadığını göstermek ve onunla iletişime geçerek olayları onun ağzından anlatmak istediği için canlı yayın olanağı aradığını söylemektedir. Cumhurbaşkanı Ankara'da olmadığı için dakikalar hatta saatler içinde canlı yayın aracı göndermeyeceklerini bildiğini bu nedenle görüntülü telefon görüşmesi yapmayı düşündüklerini söylemektedir ”(Fırat,2016, s. 99). Cumhurbaşkanı o gece ilk canlı yayını CNNTÜRK ekranında yaptı ve Türkiye'ye mesajlarını doğrudan ilettiler. Haber teknolojisi ve habercilik açısından önemli bir tarihi:

“Facetime'in reji üzerinden yapılıp yapılamayacağını soruyordum. Telefonum saat 00:24'te çalmaya başladı, telefon ekranında Recep Tayyip Erdoğan duruyordu. Yeniden bağırıma başladım’’acil beni yayına alsınlar’’ diyerek. Yaka mikrofonunu elime almıştım, bir elimde telefon diğer elimde yaka mikrofonu vardı. İstanbul reji canlı yayın ekranına Ankara stüdyosunun görüntüsünü verdi. Ben elimdeki telefonu kameraya çevirerek yayını gerçekleştirdim”(Fırat,2016, s. 99).

Değişen ve dönüşen habercilik atmosferinde, sayısal teknolojilerin kullanımı çalışan haberciler için daha önemli hale gelmiştir. Muhabir ve kameramanlar, artık haber odasında planladıklarını sahada gerçekleştirmek, haber merkeziyle bağlantıyı sürdürmek, cep telefonları ve sosyal medya takibiyle günlük hayatta haber potansiyeli olan olayları görüntülemek, ya da paylaşmak zorunda hissetmektedirler. Televizyon haber servislerinin yöneticileri özellikle muhabir ve kameramanlardan günün 24 saati her fırsatta editoryal haber havuzunu beslemesini beklemektedir. Katılımcı 5, uzun yıllar süren muhabirlik tecrübesiyle, sosyal medya ve sayısal telefon kullanımını önemseyen gazetecilerden birisi olduğunu şu sözlerle açıklamaktadır:

“Ben facebook kullanmıyorum. Twitter üzerinden takip yapıyorum. Daha çok haber değeri olduğunu düşündüğüm kişileri takibe alarak onların yazdıkları üzerinden gelişmeleri izlemek için kullanıyorum o bir. İki, bugün ajansların hepsinin akıllı telefonlarda kullanılabilen uygulamaları var. O uygulamaları kullanıyorum ve eğer bir son dakika gelişmesi varsa ben o anda gelişmeler ulaşamıyorsam o uygulamalar üzerinden son sıcak gelişmeleri izleme olanağı buluyorum”.

Katılımcı 4, teknolojik yeniliklerin özellikle görüntü ve canlı yayın için önemini şu sözlerle vurguluyor:

“Olumlu nasıl etkiliyor. Örneğin cep tel ile çektiğiniz bir şey bile haber oluyor. Servisle gidiyordum, arabanın ön camı yok. Ayaklarını dışarı çıkartmış, cep

telefonuyla yanından geçerken çektim. El sallıyor bir de. Bu 3 dakika haber oldu. Cep telefonuyla çektim”.

3.1.4. Gazetecilerin 15 Temmuz Gecesi Kişisel Deneyimleri

Saha çalışmasında görüşlerine başvurulmuş haber profesyonelleri gazetecilik mesleğine adanmış, etik kurallar içinde, halkın bilgilendirilmesi olarak bakmaktadır. Özel bir ulusal televizyonun Ankara haber kameramanı Katılımcı 2⁴, gazetecilik mesleğinin doğasının farklı olduğunu şöyle açıklamaktadır:

“Bir kere bizim üretim sürecimizdeki temel özümüz insan. Yani insanların her türlüyle karşı karşıya kalıyoruz. Her türlü olayla karşı karşıya kalıyoruz. İşin öznesi insan olunca da sizin de ona göre davranış biçimleri geliştirmeniz gerekiyor. Yani bir gün bir ahırda diğer gün beş yıldızlı bir otelde yatabilirsiniz. Bir gün eylemlerin ortasında olabilirsiniz, diğer gün deniz kıyısında olabilirsiniz”.

Katılımcı 6, ise haberciliği bir yaşam biçimi olarak tanımlamaktadır:

“Diğer iş kollarından farkı direkt söyleyeyim, yaşıyorsunuz, diğer mesleklerde işi yaşamazsınız, bunu yaşıyorsunuz. Haber yaparken yemek yiyebiliyorsunuz, tatilde bile haber yapabiliyorsunuz, yani hayatınızı idame ettirirken haber yapıyorsunuz. Haber yaparken hayatınızı idame ettiriyorsunuz. Birlikte, iç içe girmiş şekilde”.⁵

Deneyimli haber kameramanı katılımcı 2, o gece kızının doğum günü olduğunu, darbe haberini çekerlerken olayı anlayamadıklarını, ama habercilik refleksi gereği olay anında oraya gittiklerini ve karmaşayı anlatmaktadır:

“Meclisin önünde indim telefonla ulaşmaya çalışıyorum. Ne oldu falan demeye kalmadan ateş açılmaya başlandı. Zaten o zaman bize gidin diyen polisler dağıldılar hemen. Kimse anlamadı abi ne olduğunu, bizim olduğumuz yerde Hava Kuvvetleri bir yerde, Meclisin korumaları, Deniz Kuvvetleri, Genel Kurmay, karşı tarafta Jandarma, Başbakanlık binası falan, İç işleri Bakanlığı her şey orada. Orası 200-300 metre bir koridor orası. Helikopterler, millette gelmeye başladı ne oluyor diye”.

O gece darbe haberini nasıl aldıklarını ve neler yaşandığını CNNTÜRK İstanbul Haber kameramanı katılımcı 6, şöyle anlatmaktadır:

“Basın Ekspres’ten CNNTÜRK’ün olduğu binaya giderken, üç tane tankın havalimanı istikametine gittiğini gördüm, o an kanım dondu. O an anladım artık bunun ne olduğunu... Haber merkezinde bir gürültü koptu. Anladık ki bizim kanalımızda basılıyor. Hemen aşağı koştum, kamerayı aldım, hatta Haber Müdürü Ali Güven ‘de yanımdaydı. Koş ...dedi, mikrofonu ona verdim kapiya koştum”.

Türkiye’de gazete ve televizyon çalışanı olmak her zaman toplumsal olaylarda gazetecilere yönelik tepkilerin olmasını tetiklemektedir. Gazeteciler zaman zaman sözlü taciz, zaman zaman da darp edilmektedir. Katılımcı 5, o gece başlarından geçen darp olayını anlatmaktadır:

“Ben şirkete gidince, kameraman arkadaşım Serdar ile birlikte fırladık Vatan

⁴ Katılımcı 2, görüşme tarihi:04.09.2016

⁵ Katılımcı 6, görüşme tarihi: 11.09.2016

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

Caddesine gittik. Vatan caddesine gittiğimizde Daha ne Başbakan ne Cumhurbaşkanı konuşmuştu, saat akşam 11:30'du. Fakat münferitte olsa 15-20 kişilik bir grup tankların önünde bekleyiş halindeydi. Biz de oradan hemen bağlantı yapmak üzere hazırlığımızı yaptık. Fakat yaptığımız anda çevredekiler, bize saldırdılar tankların önünde bekleyenler. Ve orada epey bir darp edildik, kameraman arkadaşımın hatta gömleği falan yırtıldı. Kameramız dört parçaya ayrıldı. Ben de sırtıma yumruklar yedim. Bu arada kim olduğunu bilmediğim ama sivil polis olduğunu tahmin ettiğim, iki kişinin bizi onlardan koparırçasına çekip aralarından aldığı ve buradan hızla uzaklaşın dediğini hatırlıyorum. Sonra bizim feci halde koşarak olay yerinden uzaklaştığımızı hatırlıyorum”.

Aynı gece bu travmatik olayı yaşayan katılımcı 5, merkeze döndüğünde tekrar görev talebinde bulunmuştur. Görüşmelerde bunu tüm açıklığıyla belirtmiş ve yaşanan bu olayı haberciliğin bir parçası olarak gördüğünü dile getirmiştir. Bu yaklaşım da, habercilerin mesleki normlarının diğer meslek gruplarına göre farklılığını ortaya koymaktadır. Haberciler görevi yerine getirmek için gerekirse yaşamsal riskleri göze almaktadır.

Medyanın kriz dönemlerinde, olayların sıcaklığıyla, rekabet ve hız faktörlerini fazla önemseyerek hareket ettiği öne sürülmektedir. Bu nedenle de sık sık büyük hatalar yaptıkları, milli güvenlik açısından sakıncalı verileri, düşünceleri ekrana yansıttıkları dile getirilmektedir. Bu anlamda medyanın etik davranmayarak, terörü besleyebildiği eleştirisi yapılmaktadır. Ne var ki alanda çalışan haberciler olaya farklı yaklaşmaktadır:

“Haberciler her olayda tarihe tanıklık ettiklerine inanır. Ve bu isteklendirme onları bazen bir patlamanın, bazen çatışmanın ortasına atar. Bir yerde bir patlama olduğunda herkes olay yerinden kaçarken, haberciler olay yerine koşar. Bu bir süre sonra biz habercilerde “neden patlama yerinde değildim, şanssızım” hissiyatı bile yaratır. Örneğin 15 Temmuz darbe girişimi gecesinde CNN TÜRK'e gelemeyen onlarca çalışan, askerlerin şirketi bastığı gece burada olmadıkları için üzüldüler”⁶

Haberciler diğer meslek dallarından farklı olarak, olayı gözlemlemek ve aktarmak işleri gereği olduğu için tehlikeye çok yakın çalışmaktadır. Adrenalin seviyesi çalışırken yükselen ve görevlerini yerine getirmeye çalışan haberciler tehlikeleri olayların sıcaklığı ile tam değerlendirememektedir. Katılımcı 6, darbeci askerlerin CNNTÜRK kanalını bastığı sırada, can tehlikesi olmasına karşılık, duygusal bir davranış sergilemiştir:

“...içlerinden rütbeli olan birisi bağırarak müdahale etmeyin, müdahale etmeyin, bu bir askeri müdahaledir, sakın bize müdahale etmeyin diye çok yüksek sesle bağırıp, binanın içine yöneldiler... Bu sefer kamerayı kapat değil, kamerayı ver dedi. O gelince diğer erler ve diğer rütbeli de geldi, hepsi kamerayı tutuyor, kamerayı istiyor... En sonunda sinirlendi beni boğazımdan tuttu, ileri doğru itti. Arkamda da er olduğu için o da boğazıma sarıldı, yere yatırmaya çalıştı. Süleyman abi “seni vuracaklar ver şu kamerayı ” dedi. Abi veremem kamerayı dedim, sonra askerinin biri silahını doğrulttu. Tam orayı hatırlamıyorum, namlunun vücuduma temas ettiğini

⁶ Katılımcı 7, görüşme tarihi: 16.10.2016

hatırlıyorum. Ver vururum yoksa dedi”.

Risk ortamlarında iletişim, kendine ait atmosfer ve şartlar içermektedir. Savaş, çatışma, deprem ve doğal afetlerde gazeteciler, kurtarma ekipleri, itfaiyeciler, güvenlik görevlileriyle birlikte ortamın zorluklarına katlanmak zorundadır. Doğal afetlerde, sıcak, soğuk, barınma ve yiyecek gibi zorluklar yanında çatışma ve savaş ortamlarında dışarıdan gelecek saldırı tehlikesi, can güvenliğini sağlamayı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle gazetecilerin mutlaka, can güvenliklerini düşünmeleri, ülke ve kurumlarıyla gerekli tedbirleri almaları zorunlu olmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin helikopterle vurulmasını an be an kayıt eden, canlı yayın yapan Ankara’da özel bir TV kanalının haber kameramanı katılımcı 1, olay anlarını şöyle anlatmaktadır:

“O gün 11.30 gibi çatıya çıktım, saat sabah 4 gibi çatıdan indim ben. Bu arada 3 kez Meclis vuruldu. Yukarda 2 kamera vardı ben tek kameramandım. Bir kameramı meclis, Genel Kurmay Başkanlığı ve biraz da gökyüzünü alacak biçimde sabitledim, ben canlı yayın kamerasında çalıştım. Saat 11.30 falan, helikopterin ateş etmesi 12.30 falan oldu. Bir anda, helikopterin ateş etmesi anını gözlerimle gördüm. Aşağı, Genelkurmay kavşağına doğru ateş ediyordu”.⁷

Gazetecilik, kendini adamayı gerektiren bir meslek türüdür ve kişisel güvenliğin olmadığı yerlerde inisiyatif kullanmak ve haberden önce güvenliği sağlamak gerekmektedir. Ne var ki katılımcı 5, gibi deneyimli bir haber muhabiri bu riski göze almıştır:

“Taksim’e gittiğimizde silah sesleri geliyor sürekli, anıtın önünde 100-150 kadar polis ve bir o kadar sivil halk bekliyor. Oradakileri çekecekken birden bire bir patlama duyduk. Ben o patlamanın Sonirk patlama olduğunu ertesi gün anlayabildim. Direkt merkezi aradım, Taksim bombalanıyor diye. Ondan sonra nasıl demeye kalmadı. Çünkü silahlar ateşlenmeye başladı. Önden polis ateş ediyor, arkada Harbiye Ordu Evi var. Oradan da asker ateş ediyor. Biz tam ortalarındayız yine. Kendimi bütünüyle yalnız hissettiğim andır. Başımıza bir şey gelse, arkamızda ne bir kurum var, güvenilebileceğin resmi bir şey var”.

Olayların içinde olan, haber yapımında öncü olan muhabir ve kameramanlar Türkiye medya endüstrisinde değerlerinin bilinmediğini düşünmektedir. Katılımcı 1, ne yazık ki, en riskli ortamda televizyon kanalına ve topluma hizmet etmesine, tüm akşam çatıda yayın yapmasına karşılık, tebrik ve takdir edilmediğini söylemektedir: “Genel Yayın Yönetmenim eline sağlık demedi. Haber müdürüm eline sağlık demedi. Öyle bir haberin içinde olmadıkları için herhalde. Hiç kimse beni arayıp teşekkür etmedi. O yüzden buraya ait olmadığımı hissediyorum... Onlar tamamıyla bizim emeğimizi sömürüyorlar, başka birşey değil yani. Sanki ölüm bana aitmiş gibi. Ben senin için, kanalımız daha iyi izlensin diye çalışıyorum. Sen orada tebrikleri kabul ederken ben burada ölebilirdim de yani” .

Darbe bastırıldıktan ve ortam sakinleştikten sonra gazetecilerin günlük yaşamlarına sağlıklı dönüş yapabildiler mi sorusuna görüşmeciler olumsuz yaklaşmıştır. Katılımcı 5 haber süreçlerinden derinden etkilendiklerini şu sözlerle

⁷ Katılımcı 1, görüşme tarihi:04. 09. 2016

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

ifade etmektedir:

“Edemiyoruz, yani ben kendi adıma, son zamanlarda bir süre çok ciddi biçimde etkilendiğimi fark ettim. Uykularım falan kaçır hale geldi. Bölgeye gidiyorum, bölgede çatışmalı ortamlar, İŞİD kovalıyor, ölümün eşliğinden dönüyorsunuz....Başka bir dünyaya gelmiş gibi hissediyorsunuz. Ve kafanızdan o görüntüler epeyce bir süre gitmiyor, nefes almanız için bir zamana ihtiyacınız oluyor. Bizim mesleğimizin en büyük eksikliklerinden biri bu tür travmatik haber peşinde koşanlara yönelik bir rehabilitasyon olmaması. Bunun mutlaka olması lazım, insanların rehabilite olması lazım ki gündelik hayatlarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilsinler. Biz de bu çok göz ardı edilen bir süreç maalesef”.

Katılımcı 1, gazetecilik mesleğinin artık Türkiye’de tamamen cazibesini kaybettiğini, sosyal, ekonomik şartların olumsuz değiştiğini öne sürmektedir:

“Ben artık meslek hayatımın sonuna geldim. Örgütümüz, sendikamız yok, tek başına mücadele ediyoruz. Ücretler düştü, alım gücümüz çok düştü. Şöyle örnek vereyim 1992 yılında TRT ‘de çalışan kameramanın 3-4 katı maaş alıyordum. Şu anda yarısı kadar maaş alıyorum TRT Kameramanının. Dolar olarak karşılaştıramayacağım, alım gücü değişiyor. Ben kıdemliyim öğretmen maaşından daha iyiyim ama yeni başlayanlar çok düşük. Ben buradan ayrılısam 2000 TL’ ya yeni kameraman alırlar. 1996 senesini ben hatırlıyorum Valinin beş altı katı maaş alıyorduk. Şu anda yarısı bile değiliz. Karnımızı zor doyuruyoruz”.

Sonuç

Mesleğin, yapısal ve örgütsel özellikleri bir tarafa gazetecilik mesleği profesyonel gazetecilik normlarıyla gazetecilere diğer meslek gruplarında olmayan bir görev yüklemiştir. Gazeteciler kamu adına hesap sorma hakkı olduğuna inanmaktadır. Bu hak onlara hem bir sorumluluk hem de diğer mesleklerde olmayan bir koruma perdesi sağlamaktadır. Bu koruma perdesi, sadece yasaların ona verdiği basın özgürlüğü yanında ekonomik ve siyasi etkilerin haber üretim sürecinde etkisini azaltmaktadır. Haber üretiminde editoryal olarak çalışan her haberci özerklik kavramının önemini bilmektedir. Gazeteci özerkliği, haber üretim süreçlerinde, gazetecilerin neden, nasıl haber seçimi yaptıklarını anlamamızda yardımcı olacak temel faktörlerden birisi olarak durmaktadır. Reich ve Hanitzsch’e göre, metodolojik akıl yürütme ile, profesyonel özerkliği çözümlenmek, araştırmacı için tamamen mantıksız kalmaktadır. Çünkü herhangi bir soruşturma yoluyla gazetecilik mesleğinin özelliklerini çözmek mümkün olmaz (Reich & Hanitzsch, 2013, s. 148).

Bunun içindir ki, haber üretim sürecinin gazeteciler üzerinden analiz edilmesine yönelik bu çalışma, nitel araştırma yöntemleriyle yapılmıştır. Gazetecilik mesleğinin kendine has özellikleri, diğer meslek gruplarından farklı koşulları içermesi nicel yöntem yerine, yüz yüze derinlemesine görüşme tekniğiyle, nitel bir araştırma yöntemini tercih etmeyi gerektirmiştir.

Bu satırların yazarı, 22 yıllık mesleki deneyimi ile sahada çalışan meslektaşlarına olayların hemen arkasından ulaşmıştır. Benzer krizleri Afganistan, Irak, Azerbaycan, Gürcistan deneyimlemiş olduğu için haber profesyonellerinin,

gazetecilik normları, bağlı olduğu kuruma adanmışlık duygusu, mesleki rekabet gibi ancak yapıldığında tam kavranabilen, zor bir meslek grubunun kriz ortamında nabzını tutmak istemiştir.

Sahada yapılan derinlemesine görüşmelerde, yarı yapılandırılmış sorular ile habercilere darbe gecesi, neler yaşadıkları, mesleki normları, diğer gazetecilerle işbirliği vb. üzerine sorular soruldu. Gazetecilerin kurumlarının yayın politikasına uydukları gözlenirse de, mesleki normlarının daha ağır bastığı verdikleri yanıtlarda öne çıktı. Mesleklerini bir yaşam biçimi olarak görmeleri, ailelerini geride bırakıp göreve koşmaları, emniyet, kolluk kuvvetleri, sağlık çalışanları gibi adanmışlık duygusunun ve meslek idealinin daha ağır bastığını ortaya serdi.

Özellikle kriz zamanlarında medya kuruluşları arasındaki sosyal sınıf ve statü hiyerarşisinin işlemediği görüldü. İstanbul'daki özel kanala yapılan baskında haber genel yönetmeninin, haber kameramanıyla birlikte, helikopterle baskın yapan askerlere doğru gazeteci refleksi ile koşması bunun açık kanıtı olarak gözlemlendi. Birbirleriyle rekabet halinde olmaları, habercilerin darbe gecesinde Ankara'da Cumhurbaşkanı'nın katıldığı CNNTÜRK canlı yayınında ortak yayına geçmelerini engellemedi. Kriz ortamında, bir dayanışma gösterildiği, demokrasi için basın özgürlüğünün temel koşul olduğu, yayınlarda sürekli dile getirildi ve darbeci askerler bu hareketleri nedeniyle açıkça kınandı.

Habercilerin, meslekleri gereği sayısal teknolojileri takip etmeleri ne kadar gerekli olduğu darbe gecesinde bir kez daha kanıtlandı. Mobil telefonlar üzerinden yapılan yayın, darbe gecesi bir kez daha, klasik ana akım medya ile birlikte, bilişsel ve iletişim teknolojisinin haber üretiminde katkısını göstermektedir. Gazeteciler, görüşmelerde teknolojinin kolaylığını ve işlerini hızlandırdığını kabul etmişlerdir. Bununla beraber, teknolojinin getirdiği yeniliklerin haber üretiminde istihdam konusunda daralmaya yol açacağını öngörmekte ve kaygılı olduklarını dile getirmektedirler.

Gazeteciler olay gecesini anlatırken, evlerinde ailelerini endişe içinde bıraktıklarını söylemektedir. Gece boyunca aileleri ne olup bittiğini anlamak için fırsat buldukça telefonla konuşmalarına karşılık, gazeteciler görev yerlerinden ayrılmadıklarını ve 16-18 saati bulan mesaiyi yaptıklarını ifade etmektedirler. Gece boyunca stres, saldırı altında çalışma, silahla vurulma gibi psikolojilerini olumsuz etkileyen koşullara rağmen, görevlerini yerine getirdiklerini anlatmaktadırlar.

Anlaşılmaktadır ki, gazeteciler kamuoyunun bilgilendirilmesi için üzerlerine düşenleri 15 Temmuz gecesinde yerine getirmişlerdir. Ne var ki, bu vefakâr ve cefakâr çabalarına karşılık, çalıştıkları kurumlar onları yeterince takdir etmemiştir. Özellikle ekran önünde görünmeyen kameramanların bir kısmının açıkça kırgınlıklarını ifade ettikleri gözlemlenmektedir.

Türkiye'de gazeteciler Batılı meslektaşlarına göre daha fazla olay görmekte ve deneyim yaşamaktadır. Sahada çalışan haberciler olayların içinde her türlü zorluğu yaşarken, gerekli desteği alamadıkları gibi, haber sıcaklığı kaybolduğunda tekrar görmezden gelinmektedir. Sosyal, ekonomik şartları iyileştirilmediği gibi bir teşekkür bile çok görülmektedir. 15 Temmuz habercileri ile yapılan görüşmeler ortaya çıkarmıştır ki; gazeteciler yaptıkları mesleği sevmekte ve kamuoyuna bilgi

Kriz Zamanlarında Haber Üretim Süreci: 15 Temmuz 2016 Darbesi'nde Gazetecilik...

aktarmaktan mutlu olmaktadır. Sadece beklentileri, harcadıkları emeğin karşılığının verilmesidir.

Kaynakça

- Adaklı, G. (2010). Gazetecilik etiğini belirleyen yapısal unsurlar: Mülkiyet ve kontrol sorunu. B. Çaplı, & H. Tuncel (Dü) içinde, *Televizyon haberciliğinde etik* (s. 61-96). Ankara: Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi.
- Akgül, S. K. (2017). Olağanüstü durumlar, iletişim ve habercilik yaklaşımları. *TRT Akademi*, 2(3), s. 6-47. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- Avşar, Z. (2017). İnternet çağında medya, terör ve güvenlik. *TRT Akademi*, 2(3), s. 116-132. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- Berger, A. A. (2016). *Media and Communication Research Methods. An Introduction to Qualitative and Quantitative Approaches*. Londra: Sage Publications. doi:Classification: LCC P91.3 .B385 2016 | DDC 302.23072/1—dc23
- Değer, K. (2017). Olağanüstü durum haberciliğinin Atatürk Havalimanı terör eylemi üzerinden incelenmesi. *TRT Akademi*, 2(3), s. 98-115. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- Demokrasiyi sekteye uğratan darbe haberlerinin çerçevelenmesi: 15 temmuz 2016 darbe girişimi örneği. (2017). *TRT Akademi*, 2(3), s. 68-96. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- Dickinson, R. (2008, Şubat 5). Studying the Sociology of Journalists: The Journalistic Field and the News World. *Sociology Compass*, 1383-1399. doi:10.1111/j.1751- 9020.2008.00144.Journal Compilation
- Fırat, H. (2016). *24 saat & 15 Temmuz'un kamera arkası*. İstanbul: Egmont Yayıncılık.
- Konukman, E. A. (2017). Terör olayları sonrası yayıncılık ve otokontrol: Ankara'da görev yapan televizyon habercilerinin konuya yaklaşımı üzerine bir inceleme. *TRT Akademi*, 2(3), s. 47-67. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta> adresinden alındı
- McCombs E.M. & Shaw.L.D (1972). The Agenda-Setting Function Of Mass Media. American Association for Public Opinion Research. The Public Opinion Quarterly, Vol. 36, No. 2 (Summer, 1972), pp. 176-187. Oxford University Press. <http://www.jstor.org/stable/2747787> .
- Nisan, F., & Şeker, N. (2017). Demokrasiyi sekteye uğratan darbe haberlerinin çerçevelenmesi: 15 Temmuz 2016 darbe girişimi örneği. *TRT Akademi*, s. 68-96.
- Reich, Z., & Hanitzsch, T. (2013). Determinants of Journalists' Professional Autonomy: Individual and National Level Factors Matter More Than Organizational Ones. *Communication and Society*(16), 133-156. doi:DOI: 10.1080/15205436.2012.669002

- Riebert, K., & Olsson, E. K. (2007). The Importance Of Ritual In Crisis Journalism. *Journalism Practice*, Vol:1(No:2), 143-158. doi:DOI: 10.1080/17512780701275457
- Terörle Mücadele Kanunu*. (1991, 4 12). Resmi Gazete (20843 Mükerrer): Erişim adresi:
https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20843_1.pdf adresinden alındı
- Türk Ceza Kanunu*. (2004, 10 12). Resmi Gazete (Sayı: 25611): Erişim adresi:
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041012.htm> adresinden alındı
- Türkiye Gazeteciler Cemiyeti. (2019). Türkiye Gazetecilik Hak ve Sorumluluk Bildirgesi: Erişim adresi:
<https://www.tgc.org.tr/bildirgeler/t%C3%BCrkiye-gazetecilik-hak-ve-sorumluluk-bildirgesi.html> adresinden alındı
- Türkiye Gazeteciler Sendikası. (2019, Temmuz 23). 24 Temmuz Basın Bayramı'nı kutlamıyoruz: Erişim adresi: <https://tgs.org.tr/24-temmuz-basin-bayramini-kutlamiyoruz/> adresinden alındı
- Uluslararası Af Örgütü. (2013). *Gezi parkı eylemleri*. London: Uluslararası Af Örgütü. Erişim adresi:
<https://www.amnesty.org.tr/> adresinden alındı
- Yılmaz, H., & Çatkaya, C. (2019, Mart 11). Nükleer ve kimyasal tehlikede habercilik- Japonya'nın Fukuşima kenti. Erişim adresi:
<https://www.youtube.com/watch?v=hO7tmA2E7Es&t=912s&fbclid=IwAR22VhPImJMhzzdKI-1y2qhnqVN6j0IWk4x5KCo0RZDI56tDKLXtTQICb4k%2Fson+eri%C5%9Fim> adresinden alındı
- Yılmaz, S. H. (2009). *Her yönüyle gazetecilik*. İstanbul: Literatürk.
- Yücedoğan, G. (2002). Terör, savaş, şiddet ve medya. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(13), s. 105-114. Erişim adresi:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/connectist> adresinden alındı

KARAY TÜRKLERİNİN YAKARI METİNLERİNDE KUDÜS

JERUSALEM IN PLEA TEXTS OF KARAI TURKS

ИЕРУСАЛИМ В СЕМИТСКИХ ТЕКСТАХ КАРАЙСКИХ ТЮРКОВ

Fatih ŞAYHAN*

ÖZ

Hazar kağanlığının kalıntısı oldukları düşünülen ve M.S. IX. yüzyılda Museviliğin Karaizm mezhebini kabul etmiş olan Karay Türkleri, bugün başta Kırım, Litvanya ve Polonya olmak üzere Mısır, İsrail, Amerika, İsviçre, Fransa, İngiltere, Belçika, Kuzey Afrika, İspanya, İran, Ermenistan, Kafkasya, Güney Rusya ve İstanbul'da dağınık topluluklar halinde yaşamaktadır. UNESCO'nun, siyasi, coğrafi, dini, ekonomik ve sosyolojik sebeplerden dolayı nüfusları azalan, dilleri ve kültürlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Karay Türklerinin dilini "Tehlike Altındaki Diller" listesine almasından sonra bilim âlemi Karay Türkleriyle ilgilenmeye başlamış ve kültür bilimciler ve dilbilimciler tarafından Karay Türklerini konu alan çalışmalar yapılmıştır. Karay Türkleri, inanç gereği yazılı metinlerini Arami ve İbrani harfleriyle yazmıştır. Söz konusu metinler, içlerinde yaşam karşısındaki duruşlarını da sergiledikleri yakarı metinlerinin yanı sıra kültürün aktarıcısı olan şiirsel ve yazınsal anlatıları da içlerinde barındıran "mecuma" adını verdikleri mecmualardır. Karay Türkleri, dini anlamda Karaizm mezhebi öğretileri gereğince yalnızca yazılı Tevrat'ı esas almışlar ve Talmut'u ve Haham hukukunu kabul etmemişlerdir. Bu bakımdan Tevrat'ın öğretilerinden hareketle kendilerine inanç boyutlu bir varlık alanı kurmuşlardır. Bu bağlamda Karay Türklerinin yakarı metinlerinin başında "Yalvarmalık", "Karay Duaları" ve İbrani harfleriyle yazılmış olan "Çakun Lahaş" gelmektedir. Çakun Lahaş adlı yakarı metni, çeviri yazı esasına dayanarak tarafımızdan İbrani harflerinden Latin harflerine aktarılmıştır. Söz konusu metinlerde "Kudüs", "kutsal mabed" göndermeleriyle birlikte "beyt mikdaş", "aziz mikdaş", "Sion" ve "Jerusalayim/Yeruşalaim" olarak geçmektedir. Bu çalışmada, Karay Türklerine ait Çakun Lahaş ve Yalvarmalık metinlerinden hareket ile Kudüs'ün Karay Türkleri için tarihsel önemi ve inanç boyutundaki yeri vurgulanacak ve Kudüs'ün dinler tarihi üzerindeki değerler dizgesi itibarıyla anlamsal göndermeleri semiyotik bağlamda incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Karay Türkleri, Dinler Tarihi, Karaizm Mezhebi, Yakarı Metinleri, Kudüs.

* ORCID: [0000-0002-8592-3490](https://orcid.org/0000-0002-8592-3490) Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatihsayhan@ardahan.edu.tr

Karay Türklerinin Yakarı Metinlerinde Kudüs

ABSTRACT

Thought to be the continuation of the Caspian kaganate and having accepted the Karaism sect of Judaism in the IXth century, Karaite Turks, today, live in in Crimea, Lithuania, Poland, Egypt, Israel, America, Switzerland, France, England, Belgium, North Africa, Spain, Iran, Armenia, the Caucasus, South Russia and İstanbul in dispersed communities. After UNESCO's listing the language of the Black Sea Turks, whose population has decreased due to political, geographical, religious, economic and sociological reasons and who are in danger of losing their language and culture, the world of science, and particularly cultural scientists and linguists, have started to show interest in the Caribbean Turks. Karai Turks wrote their written texts with Aramaic and Hebrew letters as a matter of belief. The texts in question are magazines they call "mecuma", including poetic and literary narratives, thought to be the transmitters of culture, as well as the texts of prayer, in which they show their stances against life. In the religious sense, in accordance with the teachings of the Karaism sect, the Karai Turks took only the written Torah and did not accept the Talmut and the Rabbi law. In this respect, they have established a belief-centered existence area based on the teachings of the Torah. In this context, "Plea", "Karai Prays" and "Çakun Lahaş" written in Hebrew letters are the leading texts of the admonition of the Karaite Turks.

The text called "Çakun Lahaş" has been transcribed from Hebrew letters to Latin letters by us based on translation texts. In these texts, "Jerusalem" is mentioned as "beyt mikdas", "saint mikdas", "Sion" and "Jerusalayim / Jerusalem" and is referred to as "holy temple". In this study, starting from the texts of "Çakun Lahaş" and "Plea", the historical importance of Jerusalem for Karai Turks and its place in terms of religion will be emphasized and the references of Jerusalem as a system of values on the history of religions will be examined in a semiotic context.

Keywords: Karai Turks, History of Religions, Karaite Sect, Plea Texts, Jerusalem

АННОТАЦИЯ

На сегодняшний день считается, что турки – караимы, это останки каспийского каганата, принявшие IX в. караизм (секта юдаизма), сегодня проживают в рассредоточенных сообществах Литве и Польше, Египте, Израиле, Америке, Швейцарии, Франции, Англии, Бельгии, Северной Африке, Испании, Иране, Армении, Кавказе, на юге России и Стамбуле. особенно в Крыму. После внесения ЮНЕСКО языка черноморских турок в список "языков находящихся под угрозой исчезновения", которым угрожает опасность потерять свой язык и культуру по политическим, географическим, религиозным, экономическим и социологическим причинам, научный мир начал интересоваться караимами и начались исследования караимов, они проводились культурологами и лингвистами. Карайские тюрки, с учётом своего вероисповедения писали свои письменные тексты арамейскими и еврейскими буквами. Речь идет о журналах, которые они называют "меджума". Они включают в себе поэтические и литературные рассказы, являющиеся носителями культуры, а также тексты молитв, в которых они показывают своё отношение к жизни. В религиозном смысле, в соответствии с учением секты караизма, карайские тюрки брали только письменную Тору и не принимали Талмут и закон раввинов. В этом отношении они создали для себя веру, основанную на учении Торы. В этом контексте "Ялвармалик", "Карай Дуалары" и "Чакун Лахаш", написанные еврейскими буквами, являются ведущими текстами увещаний тюрков-караимов. Текст под названием "Чакун Лахаш" был транслитирован нами с иврита на латиницу. В рассматриваемых текстах Иерусалим упоминается как "святой храм". "бейт

микдаш”, “святой микдаш”, “сион” и Иерусалим/ Иерушалаим”. В нижеследующем исследовании, пользуясь текстами “Чакун Лахаш” и “Ялвармалык”, подчеркивается историческое значение Иерусалима для тюрков-караимов и его место в измерении веры. Наряду с этим, семиотические ссылки Иерусалима, с точки зрения системы ценностей, опираясь на историю религий будут рассмотрены в семиотическом контексте.

Ключевые слова: караимы тюрки, история религий, секта караизма, семитские тексты, Иерусалим

1. Giriş

Türk kültür tarihi -bütüncül boyutta- göz önünde bulundurulduğunda Türk milleti, tarihsel süreç içerisinde çeşitli yollarla dini, siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan pek çok milletle etkileşime geçmiştir. Söz konusu etkileşim sürecinde belki de en dikkate değer özellik, kültürün en önemli unsuru ve taşıyıcısı/aktarıcısı konumunda olan dilin kaydedildiği yazı malzemesinin yani alfabenin farklı formlarıyla Türkler arasına girmiş olmasıdır. Bunda şüphesiz ki Türk milletinin evreni, evrenin yeni getirileri üzerinden okumasının önemi büyüktür. Nitekim kültürel anlamda “devingen” bir yapıya sahip olan Türk insanının, tarihin çok eski zamanlarından beri birçok coğrafyada yaşaması, bu coğrafyalara hükmetmesi ve bu vesileyle değişik kültürlerle etkileşimde bulunması söz konusu gerekliliklerin de ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Hazar kağanlığının bakiyesi oldukları düşünülen ve M.S. IX. yüzyılda Museviliğin Karaizm mezhebini kabul etmiş olan Karay Türkleri, bugün başta Kırım, Litvanya ve Polonya olmak üzere Mısır, İsrail, Amerika, İsviçre, Fransa, İngiltere, Belçika, Kuzey Afrika, İspanya, İran, Ermenistan, Kafkasya, Güney Rusya ve İstanbul’da dağınık cemaatler halinde yaşamaktadır. Günümüzde UNESCO, siyasi, coğrafi, dini, ekonomik ve sosyolojik sebeplerden dolayı nüfusları azalan, dilleri ve kültürlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Karay Türklerinin dillerini “Tehlike Altındaki Diller” listesine almıştır.¹

M.S. VI.-IX. yüzyıllar arasında yaşamış ve imparatorluk kurmuş olan Hazarlar daha sonraki süreçte dil ve din birliğinin bozulması sonucunda yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilerek kendilerini başka topluluklar halinde devam ettirmişlerdir. Kafesoğlu’na göre, Hazar Hakanlığı, X. yüzyılın ortalarından itibaren gücünü kaybetmeye başlamıştır. Başlangıçta Göktürk Devleti’nin askeri teşkilatına sahip olan Hazar ordusu Hazar unsurunun daha çok ticarî işlere kayması dolayısıyla ve ücretli asker sayısının gittikçe artması neticesinde yavaş yavaş milliliğini kaybederek yabancılaşmıştır. Daha VIII. yüzyılda Hazar ordusunu Harezm ve civarından gelen Müslümanlar (Khâlis-Khalis=Kaliz’ler) oluşturuyordu. Ordunun kuvvetten düşmesi neticesinde ticarî emniyetin sarsılması ekonomik dengeyi bozmuş; Peçeneklerin ülkeye yayılmaları, önce Kabarlar’ın, daha sonra Macarlar’ın ve Bulgar İskil’lerin yurttan ayrılması kağanlığın zaafa uğramasına neden olmuştur (Kafesoğlu, 2010: 171). Golden’a göre ise, en önemli

¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-500.html>

Karay Türklerinin Yakarı Metinlerinde Kudüs

gelir kaynağı olarak gümrüklerin gösterildiği Hazarlar, gelirin azalmasıyla birlikte gittikçe zayıflamaya başlamışlardır. Bizans ve Kıpçaklarla yapılan savaşlar da devletin gücünü gittikçe azaltmış ve XI. yüzyıla doğru tarih sahnesinden çekilmeye başlamışlardır. Zaman içerisinde Hazar unsurları ve Hazar yönetiminde bulunmuş olan boy toplulukları da diğer Türk boylarına dağılmışlardır (Golden, 2006: 285-286). Kuzgun, Hazar Devletinin yıkılmasıyla birlikte Museviliği benimseyen Türk boylarının varlıklarını Kırım'da devam ettirmeye başladıklarını ve kültürel değişkenlik esası dikkate alınarak uzun süreli ilişkiler neticesinde kendi boy isimlerini terk ederek tek bir Türk boyu haline geldiklerini vurgular. Bu topluluğa ise “Karay” ya da “Karaim” ismi verilmiştir. Karay Türkleri, Türkçe konuşan ve Türk kültürüne bağlı olduklarını her fırsatta dile getiren insanlardır (Kuzgun, 1993: 73). Kocaoğlu da Karay asıllı Türkolog Ananiasz Zajaczkowski'nin görüşlerine yer vererek Türk Karaylarının kendilerinin Hazar Türklerinden geldiklerine inandıklarını vurgular (Kocaoğlu, 2017: 9). Karaylar sadece Museviliğin Karaizm mezhebini benimsemiş, Tevrat'ın dışındaki, Yahudiliğin ilk kutsal kitaplarına dâhil olan 32 kitabı ise benimsememişlerdir. Yahudi düşüncesinde çok önemli olan Mişna ve Talmud'u da kabul etmemişlerdir. Yalnız Tevrat'a dayanan bir inanışları vardır. Bunların dışında Hazar Türkleri ve onların devamı olarak bilinen Karaylar eski Türk dininin inanç sistemini bu yeni inançla kaynaştırmışlardır. Hatta Yahudilerin “Şma Yisrael (İsrail), Adonay eleheyenu, Adonay ahah” gibi bir bakıma şahadeti andıran “Duy, işit İsrail, bizim Tanrımız, Cenabıhak, bir Allah'tır” gibi her ibadette sürekli söyledikleri duayı, Karay Türkleri değiştirmişlerdir. İsrail'e hitap yerine: “Şma Karai, Adonay eleheyenu, Adonay ahah” şekline çevirmişlerdir. Yani, “Duy, İşit Karay! Bizim Tanrımız Cenabıhak, bir Allah'tır.” anlamında seslendirmektedirler (Tanyu, 1978: 34-54). Kuzgun, Karay inancının (Talmud'u tanımama, sadece Tevrat'ı benimseme), bir mezhep hareketi olarak ortaya çıkmadan çok önceleri organize olmamış bir inanç olarak yaşadığı üzerinde durur ve bu mezhebin en belirgin vasfı olarak Talmud'u tanımama prensibi olduğu için Karâiliğin başlangıcının Talmud'un ortaya çıktığı zamanlar olduğunu vurgular. Ancak, XII. yüzyıldan itibaren yazılı Rabbânî eserlerin bu mezhebin başlangıcı olarak VIII. yüzyılda mezhebin kurucusu olan Anan Ben David'i gösterdiğinden bahseder (Kuzgun, 2015: 199). Anan Ben David tarafından VIII. yüzyılın ortalarında Rabbanilik öğretilerine karşı Irak'ta harekete geçirilen bu akım Irak'tan İran'a, Mısır'a İsrail topraklarına ve diğer ülkelere yayılmıştır (Şapıra, 2003: 1-2). Bu bakımdan Karay Türkleri kendilerine yalnızca Tevrat'ı esas almış ve Tevrat'ın öğretilerinden hareket ile kendilerine -dinî anlamda- bir yaşam biçimi benimsemişlerdir.

2. Karay Yalvarmaları ve Çakun Lahaş Hakkında

Karay Türklerinin yakarı metinlerinin başında “Yalvarmalık” ve İbrani harfleriyle yazılmış olan “Çakun Lahaş” gelmektedir. Yine Mykolas Firkovičius tarafından derlenen ve yayımlanan “Karay Duaları” kitabı da Karay Türklerinin inanç dizgelerinin taşıdığı değerler bakımından önemlidir (Firkovičius, 1993). Karay Yalvarmalığı ibadet yerlerinde ve ayın vakitlerinde okunmak üzere iki kısım

halinde hazırlanmıştır. İbadet yerlerinde okunmak üzere hazırlanan kısım; günlük okunmak üzere, kutsal günlerde okunmak üzere, insanın kendisini suçlu bulduğu günlerde ve af dileme günlerinde okunmak üzere dört kısımdan oluşmaktadır. İkinci kısım ise ayin, tören ve toy günlerinde okunması gereken duaları kapsamaktadır. Yine çalışmaya esas aldığımız ve tarafımızdan İbrani alfabesine aktararak Türkiye Türkçesine çevirisini yaptığımız Çakun Lahaş adlı yakarı kitabı da taşımış olduğu inanç dizgeleri bakımından Karaizm mezhebinin Musevilğin içerisindeki konumuna açıklıklar getiren önemli bir yakarı metnidir. Çakun Lahaş, 1895 yılında S. H. Dubinskiy tarafından İbranice'den, İbrani alfabesiyle Karay Türkçesine aktarılan toplam 73 sayfadan oluşan bir yakarı metnidir. Orijinal metin, sağ ve sol sütun halinde ikiye ayrılmış; metnin her sayfasının sağ sütununda İbranice, sol sütununda ise İbrani harfli Karay Türkçesi hali verilmiştir. Dubinskiy, metni İbranice'den aktarmasının en önemli sebebi olarak; kadınların çoğunluğunun İbranice bilmediğini ve Karay Türkçesi ile dua etmelerinin anlaşılır ve anlamlı olacağını dile getirmektedir. Bu bakımdan metnin dili birkaç özel dua terimi dışında Karay Türkleri bakımından açık ve anlaşılır bir dildir. Çakun Lahaş içerisinde barındırdığı anlamsal göndermeler bakımından Karay Türklerinin inanç dizgelerini dikey boyutta ortaya koyan önemli ve özgün bir yakarı metnidir. Nitekim Mykolas Firkovičius tarafından 1998 yılında iki cilt halinde yayımlanan “*Karay Dinlilerinin Yalbarmah Yérgeleri*” başlıklı yakarı metni de inanç dizgeleri ve yakarış kodları bakımından Çakun Lahaş'a benzerlik göstermektedir (Firkovičius 1998). Çakun Lahaş, aynı zamanda taşımış olduğu inanç kodları ve derin anlamsal göndermeleri bakımından Karaizm mezhebinin Musevilğin içerisindeki konumuna da açıklıklar getirmektedir. Nitekim metinde göstergebilimsel açıdan en önemli göndermelerin başında Karay Türklerinin Tevrat'a olan inancı ve bağlılığı ile Kudüs'e olan inancı ve saygınlığı gelmektedir. Çakun Lahaş söz konusu göndermelerinin dışında dinler tarihi açısından Tevrat'ta yer alan önemli isimlere de göndermelerde bulunmaktadır. Bu bağlamda Karay Yalvarmaları, Karay Kolthaları ve Çakun Lahaş taşıdığı inanç dizgeleri ve göndermede bulunduğu değerler bakımından Karay Türklerinin Musevilğin Karaizm mezhebinin nasıl benimsediklerinin ve yaşamı inanç merkezli düzlemde nasıl okuduklarının yakarı metinlerine yansıyan yüzüdür. Bu bakımdan söz konusu dua kitaplarında Kudüs de belirli bir siyasi merkezleşme yaklaşımı taşıyan düşüncenin çok ötesinde kutsalın tezahürü olarak görülmüş ve insanüstü bir noktada konumlandırılmıştır.

3. Karay Yakarı Metinlerinde Kudüs

M.Ö. XX. ve XIX. yüzyılda Kenan şehir devletlerinden biri olarak zikredilen Kudüs Kitab-ı Mukaddes'te Yerusaleim ve Yerusalayim olarak telaffuz edilecek biçimde iki şekilde yazılır. Ayrıca Kudüs, Moriya, Yebus; Siyon, “Davud'un şehri” gibi isimlerle de anılır. Keza “Adalet Yurdu”, “İnananlar Şehri”, “Barış Şehri”, “Doğruluk Şehri”, “Tanrının Şehri”, “Orduların rabbinin şehri” ve İslam'daki Kudüs isminin kökeni kabul edilebilecek olan “Mukaddes şehir/ ‘İr-ha-kodeş” isimleri de Kitab-ı Mukaddes'de yer alır. Yahudi geleneğinde Kudüs'ün bu

Karay Türklerinin Yakarı Metinlerinde Kudüs

isimlerde dâhil olmak üzere toplam yetmiş ismi olduğu kabul edilir (Aydın, 2018: 110-111). İncelemeye esas aldığımız metinlerde de Kudüs, “kutsal mabed” göndermeleriyle birlikte “beyt mikdaş”, “aziz mikdaş”, “Sion” ve “Jerusalayim/Yeruşalaim” olarak geçmektedir. Harman ise Kur’an’da Kudüs isminin geçmediğini fakat bu şehrin adı olarak zikredilen “el-Mescidü’l-Aksâ”, “mübevvee sıdk” ve “el-arzü’l-mukaddese” gibi tabirlerle ya Kudüs’teki Beytül Mukaddes’in ya da genellikle söz konusu şehrin de içinde bulunduğu Filistin topraklarının kastedildiğini aktarmıştır (Harman, 2002: 324). Bu bağlamda Kudüs tarihsel süreç içerisinde semavi olarak kabul edilen dinler tarihi açısından önemli bir konuma sahip olmuştur. Günümüzde de bilinen anlamıyla Kudüs’ün bir barış şehri olarak kabul edilmesi, onu belirli kimliklerin ve inanç gruplarının merkezleşme siyasetlerinin ötesinde bütüncül düzlemde okumanın gerekliliğini getirmiştir. Bu bakımdan Kudüs, tarihsel süreç içerisinde mekânsal bağlamı itibarıyla dinler üstü bir konumdadır ve bütün insanlığın ortak hazinesi konumundadır.

Kudüs’ün Davud ve Süleyman dönemleri ile birlikte kutsalın tezahürü olarak ortaya çıkması; şehrin bilinenin ötesinde bir saygı kültü ile kutsanmasını ve yüceltilmesini sağlamıştır. Nitekim Babil kralı Nebukadnezar’ın M.Ö. 586 yılında Kudüs’ü işgal etmesi, şehri yıktırması ve Süleyman mabedini ortadan kaldırması Karay Türklerinin yakarı metinlerine de konu edinmiş ve Kudüs’ün yeniden inşası bağlamında yakarılarda ortaya çıkmasını sağlamıştır:

“Jaraštyrhyn kliagij byla Cijjonnu; kondarhyn, kalalaryn Jeruŝalajimniñ. Ol vachtta kliarsin kurbanlaryn rastlychnyn éyharmach da tiutiu; ol vachtta éyharyrlar kurbanlyhyj üštiunia tanalar (Firkovičius, 1998: 48).”

(Ey Tanrım! Kudüs’e kendi isteğın ile iyilik et ve Kudüs’ün kalelerini yap. O zaman senin için yakılan bütün doğruluk kurbanlarını kabul edersin. O vakit boğaları kurban etmek üzere kurban yerlerine (mizbeh) çıkarırlar.)

Karay Türkleri, kendilerine yalnızca Hz. Musa’ya indirilen Tevrat’ı esas almış ve Tevrat’ın öğretilerinden hareket ile kendilerine -dinî anlamda- bir yaşam biçimi benimsemişlerdir. Bu bakımdan Kudüs’ün bozguna uğratılması ve yıkılmasını anlamsal göndermeleri ile birlikte tarihsel süreç içerisinde Tevrat’ın İsrail oğulları tarafından bozulması ve değiştirilmesine bağlı olarak yorumlamış ve kendilerine gelen lanet ve bedduaları bu bağlamda değerlendirmişlerdir. Bu bakımdan metinde de sürekli bu yönde göndermeler bulunmaktadır;

בוט מיללתני עזי ויאבדא גלילא , נביא
 וא כהן חיומת אידסין וא דעווא גסני
 וא שרעתיני , ואפ עזי מקדשני פתחינך
 גלילני , או וקת חאו אידסין דוגרולוק
 קרנוריני עולחני ותמיל יאקילאן קרנוריני .
 או זמן ציקארילר מופחיג אוזרינא בונאלר .
 קרמאר מיללתני וא אלגישלא אולושיני
 וא נוט אנלרי וא קאלדיר אנלרי דוגיא קבר .
 הושיעה את עמך וקבר את נחלתך ורעם
 ונשאם עד העולם . ברוך ה' לעולם ואמן .

רעה עמך בחר קדש הגליל ,
 נביא וכהן ישמש ושפט
 ופליל , בנה מקדש המקדש
 בכס הגליל , אז תחפץ זכתי
 צדק עולה וכליל . אז יעלו על
 מוצבה פרים , הושיעה את
 עמך וקבר את נחלתך ורעם
 ונשאם עד העולם . ברוך יהוה
 לעולם אמן ואמן .

Küt milletiñni aziz dagda galilde, navi ve kohen hizmet idsin ve dava gesici ve şeriatçı, yap aziz mikdaşnı tahtında galilniñ, o vakt haz idersin dogruluk karbanlarımı olanı ve tekmlil yakılan karbannı.
 O zman çıkarırlar mizbahıñ üzerine bugalar kurtar milletiñni ve algışla ulusıñni ve gütları ve kaldır anları dünyaya kadar. (Dubinskiy, 1895: 6).

Milletini kutsal Galil dağında yönet! Peygamber, kâhin, kanun ve dava uygulayıcılar hizmet etsin. Kutsal tapınağını, Kudüs'ü Galil dağında yönet. İşte o zaman sana sunulan bütün kurbanlardan sevinç duyarsın. O zaman kurban kesilen taşlara boğaları çıkarırlar. Ey Tanrım! Kurtar milletini ve ulusuna iyilik yap. Yönet onları ve öte dünyaya kadar kutsal kıl.

רבבי אללהימיוזינך מרתמתך וא
 מועאפלקך , זירא עאסי אולוק
 אנה וא דיגלאמדי סזינא רבבי אללהימיוזי
 גזמאיא קאנוזלרי אילן פי ורדי אוגומיא
 אילן קולרי נביאלרי . ונומלא ישראל
 בודולר תורהני וסזינא דיגלאמאויפ גרי
 דוגרולר רדופולרי אוזרימיוז קאניש וא בר
 דעא פי יאזלמיש תורהנינך משהני
 קולניג אללהני , זירא גונחפאר
 אולוק .

לאדני אללהינו הרחמים
 והסליחות פי מרדנו
 בו , ולא שמענו בקול יהוה
 אלהינו ללכת בתורתיו אשר
 נתן לפנינו ביד עבדיו הנביאים .
 וכר ישראל עברו את התורה
 וסור לבלתי שמוע בקולה ותתק
 עלינו האלה והשבועה אשר
 כתובה בתורת משה עבד
 האלהים פי המאנו .

Rabbi allahımızdır merhametler ve muafıklar, zire asi olduk aña ve dinlemedik sözine rabbi allahımızniñ gezmeye kanunları ilen ki virdi

Bütün merhametler ve bağışlamalar Tanrı'mızındır. Çünkü biz ona asi olduk ve sözünü dinlemedik. Tanrı'mızın peygamberleri aracılığı ile bize vermiş olduğu kanunlarını dinlemedik. Bütün

Karay Türklerinin Yakarı Metinlerinde Kudüs

<p>öñümize elilen kulları navileriñ. Ve cümle israel bozdular torahñı ve söziñe diñlemeyüp geri döndüler ve döküldi üzerimize kargış ve bed dua ki yazılmış torahsında moşehniñ kuluniñ allahniñ, zire günahkar olduk (Dubinskiy, 1895: 6).</p>	<p>İsrail senin Tevrat'ını değiştirip ve sözünü dinlemeyip geri döndüler. Bu yüzden Musa kulunun Tevrat'ında yazılmış olan lanet ve beddualar üzerimize çevrildi. Çünkü biz günahkar olduk.</p>
---	---

İbrahim'in oğlunu kurban etmeye çalıştığı Moriya bölgesinin (Tekvin, 22: 2) Kudüs sınırları içerisinde olduğu inancı daha sonraki süreçte Kudüs'ün sunak yeri olarak kurban kesilip buhurlar yakılarak günahlardan arınma yeri olmasına da yol açmıştır. Bu bakımdan Kudüs, Süleyman mabedinin inşa edilmesinden sonraki süreçte kurban ritüellerinin gerçekleştirildiği yer olarak kabul edilmiştir. Bu durum Karay Türklerinin yakarı metinlerinde de sıklıkla işlenmiştir. Karay Türkleri dini anlamda dünyalık zaman diliminde Kudüs'ün yaşamış olduğu zorlukları ve kendilerine gelen felaket ve bozgunlukların temelini İsrail oğullarının işlemiş oldukları günahlara bağlamıştır. İsrail oğullarının Tevrat'ı değiştirmesi, dönüştürmesi, amacından uzaklaştırması ve sürekli sapkınlıklar sonucunda kötü yollara sapması Karay yakarı metinlerine de konu edinmiş ve İsrail oğullarının Tanrının sözlerini dinlememesi sonucunda kargış ve bedduaların üzerlerine döküldüklerini vurgulamışlardır. Karay Türkleri, Tevrat'ın zaman içerisinde değiştirilmesi ve bozulması sonucunda Tanrının öğretilerinin bozulduğunu ve farzların yerine getirilmediğini dile getirmişlerdir. Bu bağlamda derin anlamsal göndermeleri bakımından sosyo-linguistik değerler ortaya koyan yakarı metinlerinde Kudüs'ün işlenen günahlar sonucunda harap olduğu vurgulanmıştır.

<p>וְאִמְנֵם בְּיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ הָיָה כִּהְיוֹן גְּדוֹל מְכַפֵּר בְּעַד פְּשָׁעֵיהֶם, וְשָׂאֵל בְּפִרְהָ בְּעַדוֹ וּבְעַד בֵּיתוֹ וּבְעַד כָּל קְהַל יִשְׂרָאֵל. הָיָה נִשְׂאָ מַחְתָּה בְּיָמֵינוּ וּכְהָ בְשִׂמְאֵל וּמֵלֵא חֲפָנָיו קִטְרֵת סַמִּים דְּקָה. כָּל אֱלֹהַ בְּהִיּוֹת הַחֵיכֵל עַל מְבוֹנוֹ וּמִקְדָּשׁ חֲקָרָשׁ עַל יְסוֹדוֹ. עָתָה נַחֲרַב בֵּית קְדֻשָּׁנוּ וּבְמִלָּה עֲבוֹדָתוֹ. וְאִין מִזְבֵּחַ וְלֹא</p>	<p>וְאִמְנֵם בְּיָמֵי אֲבוֹתֵינוּ הָיָה כִּהְיוֹן גְּדוֹל מְכַפֵּר בְּעַד פְּשָׁעֵיהֶם, וְשָׂאֵל בְּפִרְהָ בְּעַדוֹ וּבְעַד בֵּיתוֹ וּבְעַד כָּל קְהַל יִשְׂרָאֵל. הָיָה נִשְׂאָ מַחְתָּה בְּיָמֵינוּ וּכְהָ בְשִׂמְאֵל וּמֵלֵא חֲפָנָיו קִטְרֵת סַמִּים דְּקָה. כָּל אֱלֹהַ בְּהִיּוֹת הַחֵיכֵל עַל מְבוֹנוֹ וּמִקְדָּשׁ חֲקָרָשׁ עַל יְסוֹדוֹ. עָתָה נַחֲרַב בֵּית קְדֻשָּׁנוּ וּבְמִלָּה עֲבוֹדָתוֹ. וְאִין מִזְבֵּחַ וְלֹא</p>
--	--

<p>Ve gerçek günlerinde babalarımızın kohen gadol 'afu ittirir idi asiliklerini, ve isteyirdi muaflik gendi için ve ev halkı için ve cümle cemaati için, alır idi buhurdan sag eline ve kaşık sol eline ve hoş avuçlarının dolusu ince tütsüsü hoş kokulu ezzalarını. Cümle bunlar idi oldukda allahın ibadet hanesi mekanı üzerinde ve aziz mikdaş temeli üzerinde, şimdi ise beyt mikdaşımız harap oldu ve battal oldu kulluğı (Dubinskiy, 1895: 29).</p>	<p>Atalarımızın yaşadığı günlerde büyük kahin hem kendi ve ev halkı için hem de bütün cemaati için bağışlanma dilerdi ve asiliklerini affettirirdi. Sağ eline buhurdan sol eline de kaşık alır ve avuç dolusu tütsüsü ve hoş kokularıyla ibadet ederdi. Tanrı'nın kutsal ibadethanesinde bunlar olurdu. Şimdi ise kutsal ibadethanemiz Kudüs harap oldu. Kullar tarafından kullanılamaz oldu.</p>
---	---

Kudüs, başlangıç itibariyle Tanrının kutsal mekânı olarak kabul edilmiş ve inanç boyutu ile kutsama törenlerinin yapıldığı bir birliktelik mekânı olmuştur. Assmann, bu tür birliktelik mekânlarını (kurumlar ve temsil mercileri, krallık, tapınak ve toprak) gerekli ve kolektif belleğin “doğal” istikrarını sağlayan dış destekler (“lieux de memoire”) olarak değerlendirir (Assmann, 2015: 223). Bu bakımdan Kudüs, kültürel bellekte daha derin anlamları içeren bir değere dönüşür. Mekân, bu yönüyle geçmişe dönük; “*Cümle bunlar idi oldukda allahın ibadet hanesi mekanı üzerinde ve aziz mikdaş temeli üzerinde, şimdi ise beyt mikdaşımız harap oldu ve battal oldu kulluğı.*” sözleriyle bir anımsama ve hatırlama mekânı olur. İsrail oğullarının işlediği günahlar sonucunda kutsalın harap olması geleceğe dönük çekilen sıkıntıların da işareti olmuştur. Bu bakımdan söz konusu olaylar bütünü Karay Türklerinin yakarı metinlerinde sıklıkla işlenmiş ve kutsal mabed olarak nitelendirilen Kudüs'ün yıkılması ve harap edilmesi İsrail oğullarının sapkınlıklarına bağlanmıştır.

לֹאֲמֹן . וְאֵבֹדוּ בַּחֲצָא גִבִּי גִנְדִי דִּוְיֹאֲרִינִי
 בּוֹדוּ מִקְדָּשֵׁינִי , אֹנוּמִטְרִדִי רַבְּבֵי צִיּוֹנָא
 בְּאִירָאסְנִי וְאֵ שֶׁבֶתְנִי , וְכֹזֵר אִיטְדִי קְהִירִינְדָא
 עֲצוּבֵינִי פִדְשֶׁאֲהֵנִי וְאֵ בְהֻנִי . דְּפֵעַ אִיטְדִי
 רַבְּבֵי מִזְבְּחֵינִי אִיבְרָאָה אִיטְדִי מִקְדָּשֵׁינִי ,
 תְּסֻלִים אִיטְדִי דוֹשְׁמָאן אֵלֵינָא דִּוְנֹאֲרִלְרִינִי
 סְרַאִילִרִינִי , אָוֹאֵז וִירְדִילֵר אֵבְרִינְדָא
 רַבְּבֵינִי בְּאִירָאסְנִי גִנְדִי . פִּיכֵר
 אִיטְדִי רַבְּבֵי צִיּוֹנָא אִיִּפְאִמְאִיָּא קְלֵעֲהִסְנִי גִמְעֵ-
 תִינִי צִיּוֹנִי , אֹנוּמִטְרִדִי אֹלְעֻזֵי אִיִּפְנִי גְרִי
 צְבָמְדִי אֵלֵינִי תְּרַאֵב אִידְמָבְדֵן , וְאֵ יֹאֲסֵלִי
 אִיטְדִי הִנְדְּבֵנִי וְאֵ קְלֵעֲהֵנִי בְּרַאֲבֵר זֹאֲבֹנֵי-
 לְגִדִילֵר . בְּאִטְדִילֵר יִירָא קֹאפּוֹלְרִי גְאִיִב
 אִיטְדִי וְקִירְדִי בְּאִסְמִירִקְלִרִינִי , פִּדְשֶׁאֲהֵנִי
 וְבִנְלִרִי מִיִּלְלֵחֵלֵר אֲרָאִסְנְדָא יוֹקְרִיר תּוֹרָה ,
 רְחִי נְבִיאִלְרִינְדָא בּוֹיִקְמִאֲדִילֵר נְבִיאִלִיִב רַבְּבֵי-
 הֵן . אִיטְדִילֵר יִירָא סוֹסְדִילֵר אֲחִטְיִיאֲרִלִי
 גִמְעֵתִינִי צִיּוֹנִי , צִיִּקְאֲרִדִילֵר טוֹפְרָאֵק
 בְּאִשְׁלִרִי אֹנוּרִינָא קוֹשֶׁאֲנְדִילֵר צִוְלֵר ,
 אֲנְדִירִדִילֵר יִירָא בְּאִשְׁלִרִינִי בּוֹיִ קוֹזְלִרִי
 יִרוֹשְׁלִימִי . זַעֲיִפְלִנְדִילֵר גִּזּוּ יֹאֲשֶׁלֵר אֵיִל

תִּאֲנִיָּה וְאֲנִיָּה . וַיִּחַמַם כַּגֵּן שָׂפוֹ
 שָׁחַת מַעְדוֹ , שֶׁבַח יְהוָה בְּצִיּוֹן
 מוֹעֵד וְשַׁבָּת , וַיִּנְאֹץ בְּזַעַם אַפּוֹ
 מֶלֶךְ וְכוּהֵן . וְנָח אֲדֹנָי מִזְבְּחֵי
 נֹאֵר מִקְדָּשׁוֹ , הַסִּגִּיר בְּיַד אֹיִב
 חוֹמַת אֲרָמְנוֹתֶיהָ , קוֹל נְתַנּוּ
 בְּבֵית יְהוָה כְּיוֹם מוֹעֵד . חֲשַׁב
 יְהוָה לְהַשְׁחִית חוֹמַת בֵּית צִיּוֹן ,
 נִטְהָ קוֹל לֹא הִשִּׁיב יָדוֹ מִבְּלֹעַ ,
 וַיֹּאבֵד חַל וְחוֹמָה יַחְדוֹ אִמְלָלוּ .
 טָבְעוּ בְּאֶרֶץ שְׁעָרֶיהָ אֶבֶד
 וְשֹׁבֵר בְּרִיחֶיהָ , מִלְּפָה וְשֹׁרֶיהָ
 בְּגוֹיִם אֵין תּוֹרָה , גַּם נְבִיאֶיהָ
 לֹא מִצְאוּ חֻזּוֹן מִיְהוָה . יִשְׁבוּ
 לְאֶרֶץ יִדְמוּ וְקִנִּי בֵּת צִיּוֹן , הָעֵלּוּ
 עִפְרָה עַל רֹאשׁם חָגְרוּ שִׁקִּים ,
 חֹרְדוּ לְאֶרֶץ רֹאשָׁן בְּתוֹלַת
 יִרוֹשָׁלַם . כָּלוּ בְדַמְעוֹת עֵינֵי

Ve bozdu bahça gibi gendi divarımı
 bozdu mikdaşımı, unuttırdı rabbi cionda
 bayramını ve şabatını, ve hor itdi kaheinde
 açuvıniñ padşahını ve kohenni. Def itdi
 rabbi mizbehini ikrah itdi mikdaşını,
 teslim itdi düşman eline duvarlarını
 saraylarınıñ, avaz virdiler evinde
 rabbiniñ bayram gününde gibi. Fikr
 itdi rabbi çaypamaya kalehsini cemaat-
 tınıñ cionniñ, uzatdı ölçü ipini geri
 çekmedi elini harab idmekden, ve yaslı
 itdi hendekni ve kalehni beraber zebun-
 landılar. Batdılar yere kapuları gayib
 itdi ve kırdı bastırıklarını, padşahı
 ve begleri milletler arasında yokdır torah,
 dahi navileride bulmadılar navilik rabbi-
 den. Oturdılar yerde susdılar ehtiyarları
 cemaatınıñ cionniñ, çıkardılar toprak

Bahçe duvarını yıkar gibi kendi
 duvarını yıktı. Tanrı, Kudüs’de
 bayram günlerini ve kutsal günleri
 unutturdu. Şiddetli öfkesinden
 dolayı kralı da kâhini de aşağıladı.
 Tanrı, sunak yerini attı. Kutsal
 tapınağı Kudüs’ü terk etti. Sarayları
 çeviren surları düşmanın eline
 teslim etti. Sanki bayram
 günündeymiş gibi düşman Tanrı’nın
 kutsal tapınağında sevinç çığlıkları
 attı. Tanrı, Siyon cemaatinin
 surlarını yıkıp yerle bir etmeye
 karar verdi. İpini gerdi ve
 yıkmaktan elini çekmedi.
 Hendeklere ve kalelere yas tutturdu.
 Yerle bir oldular. Siyon’un kapıları
 yerle bir oldu. Kapı sürgüleri kırıldı.

başları üzerine kuşandılar çullar, endirdiler yere başlarını boy kızları yruşalaimniñ (Dubinskiy, 1985: 54).

Kralları ve beyleri başka milletlerin arasında kaldı. Tecrat'ın yasaları uygulanmaz oldu. Peygamberleri de Tanrı'dan peygamberlik bulmadılar. Kudüs'ün ileri gelenleri yere oturdular ve başlarına toprak saçıp çullar giyindiler. Yerusalayim'in genç kızları başlarını yere eğdiler.

“Da tiugial etkiñ bižgia bar uvunčluchlaryjny. Da bijañdirgiñ bižni tiugial kondarylmahy byla Cijjon šaharyjnyn. Da Jerušalajim byla tochtar ornı byla hašgachejnyn. ((Firkovičius, 1998: 90)”

(Ey Tanrım! Bize var olan bütün övünçlerini ver. Bizi sevindir ve Kudüs şehrinin inşa et! Kudüs'ü durduğu yerde gözet(le)!)

Karay Türkleri tarihsel süreç içerisinde İsrail oğullarının doğru yoldan sapmaları sonucunda işlemiş olduğu günahlar, bozgunluklar ve sapkınlıkları; *“Def itdi rabbi mizbehini ikrah itdi mikdaşını, teslim itdi düşman eline duvarlarını saraylarınıñ, avaz virdiler evinde rabbiniñ bayram gününde gibi. Fikr itdi rabbi çaypamaya kalehsini cemaatınıñ cionniñ, uzatdı ölçü ipini geri çekmedi elini harab idmekden, ve yaşlı itdi hendekni ve kalehni beraber zebunlandılar.”* (Tanrı, sunak yerini attı. Kutsal tapınağı Kudüs'ü terk etti. Sarayları çeviren surları düşmanın eline teslim etti. Sanki bayram günündeymiş gibi düşman Tanrı'nın kutsal tapınağında sevinç çılgınlıkları attı. Tanrı, Siyon cemaatinin surlarını yıkıp yerle bir etmeye karar verdi. İpini gerdi ve yıkmaktan elini çekmedi. Hendeklere ve kalelere yas tutturdu.) sözleri ile yorumlanmış ve Tanrı'nın Kudüs'ü kendi elleriyle harap ettiğini; bu sebeple kutsal tapınaklarının yerle bir olduğunu düşünmüşlerdir. Bu bakımdan kutsalın yıkılmasının ve harap edilerek düşman eline teslim edilmesinin tek sorumlusu olarak İsrail oğullarını görmüşlerdir. Nitekim bu durum Karay Türklerinin yakarı metinlerinde sıklıkla işlenmiş ve geriye dönük yakarıların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sonuç

Museviliğin Karaizm mezhebini benimseyen Karay Türkleri, yakarı metinlerinde “kutsal mabed” göndermeleriyle birlikte “beyt mikdaş”, “aziz mikdaş”, “Sion” ve “Jerusalayim/Yerusalayim” olarak tanımladıkları Kudüs'ü bütüncül düzlemde ele almışlar ve tarihsel süreç içerisinde Kudüs'ün yaşamış olduğu zorlukları belirli etkenlere bağlı olarak değerlendirmişlerdir. Bu bakımdan Kudüs'ün bozguna uğratılmasını ve yıkılmasını anlamsal göndermeleri ile birlikte ele almış ve yakarı metinlerinde dile getirmişlerdir. Karay Türklerinin Kudüs'e yönelik yakarmalarının temelinde geçmişte İsrail oğullarının işlemiş oldukları günahlar sonucunda Kudüs'ün talan edilmesi, bozguna uğratılması ve harap olması düşüncesi yatmaktadır. Nitekim bu durum geleceğe yönelik bir kutsamanın da

Karay Türklerinin Yakarı Metinlerinde Kudüs

ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Kudüs'ün özelde Karay Türkleri daha genelde ise dinler tarihi açısından –günümüzde- merkezi siyasallaşma çabalarının ötesinde kültürel bellekte derin anlam dizgelerini barındıran bir mekân olarak ele alınması gerekmektedir. Son düzlemde Karay Yalvarmalıkları, Karay Kolthaları ve Çakun Lahaş taşıdığı inanç dizgeleri ve göndermede bulunduğu değerler bakımından Karay Türklerinin Museviliğin Karaizm mezhebini nasıl benimsediklerinin ve yaşamı inanç merkezli düzlemde nasıl okuduklarının yakarı metinlerine yansıyan yüzüdür. Bu bağlamda Kudüs, söz konusu dua kitaplarında belirli bir siyasi merkezleşme yaklaşımı taşıyan düşüncenin çok daha ötesinde kutsalın varlık alanlarından birisi olarak görülmüş ve taşıdığı değer dizgeleri itibariyle kültürel bellekte anlam taşıyıcı bir mekân olarak değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Assmann, Jan. (2015). *Kültürel Bellek*. 2. Baskı. Çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Aydın, Fuat. (2018). Yahudiler/Yahudilik açısından Kudüs. *Eskişeni*, 37. 109-125.
- Dubinskiy, S. H. (1895). *Çakun Lahaş*. Vilna: Tipografiya Vdovi İ Bratyev Romm.
- Firkovičius, Mykolas. (1993). *Karaj Koltchalary*. Vilnius: Lietuvos Rašytoju Sajungos Leidyka.
- Firkovičius, Mykolas. (1998). *Karay Dinlilerin Yalvarmah Yérgeleri 1-2*. Vilnius: Baltos Lankos.
- Golden, Peter. B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. Osman Karatay. Çorum: Karam Yayınları.
- Harman, Ö. Faruk. (2002). Kudüs. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 323-327.
- Kafesoğlu, İbrahim. (2010). *Türk Millî Kültürü*. 31. baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kocaoğlu, Timur. (2017). Karaycanın Bugünkü Durumu: Mykolas Firkovičius ile Mark Lavrinovičius'lerin Anısına. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12. 1-17.
- Kutsal Kitap*. (2008). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları.
- Kuzgun, Şaban. (1993). *Dinler Tarihi Dersleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası.
- Kuzgun, Şaban. (2015). *Hazar ve Karay Türkleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Shapira, Dan. (2003). *Avraham Firkowicz in İstanbul*. Ankara: Karam Yayınları.
- Tanyu, Hikmet. (1978). *Türklerin Dinî Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- <http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-500.html> (Erişim Tarihi: 08.09.2020)

HARBETSUVAN TEPESİ 2019 YILI KAZI ÇALIŞMASI

EXCAVATION OF HARBETSUVAN TEPE IN 2019

2019 ГОД АРХИОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК В ХАРБЕТЦУВАН-ТЕПЕ

Bahattin ÇELİK*
Hatice TOSYAGÜLÜ ÇELİK**

ÖZ

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde özellikle M.Ö. 9. binyılın başlarında ortaya çıkan yerleşim yoğunluğu ve benzer özellikteki yerleşim merkezlerinin sayıca artması Urfa bölgesinin Neolitik dönemde ne kadar cazip bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Merkezler arasındaki bağlantıların sanılandan daha yoğun olduğu ele geçen buluntuların birbirine benzer olmasından da anlaşılmaktadır. Bu merkezler; Sefer Tepe, Kurt Tepesi, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Karahan Tepe ve Harbetsuvan Tepesi'dir ve özellikle "T" şeklinde dikilitaşlar ile benzer özellikler gösterirler. Göbekli Tepe'nin II. tabakasında görülen "T" şeklinde dikilitaşlarla aynı boyutta dikilitaşların bulunduğu Harbetsuvan Tepesi'nde 2017 yılında Şanlıurfa Müzesi ile birlikte arkeolojik kazılara başlanmış, daha çok kaçak kazı alanlarının yaratmış olduğu tahribatın boyutunu anlamak için yapılmış olan bu kurtarma kazısında, yeni mimari bulgular ve arkeolojik buluntular ortaya çıkartılmıştır. Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan dörtgen planlı yapıların ortasında ya da duvarların içerisinde bulunan dikilitaşların varlığı Göbekli Tepe'nin II. tabaka yapıları ile benzer olduğunu ortaya koymuştur. Ele geçen diğer eserlere bakıldığında; fallusu heykel parçası, kol ve parmak kabartmalı dikilitaş, Byblos uçları, yassı baltalar, obsidyen okucu, bezemeli taş plaka, bazalt taşından havanelleri ve taş kurnalar gibi bu döneme özgü buluntular söz konusudur. Harbetsuvan Tepesi kazıları, Göbekli Tepe dışında ikinci bir kültür merkezi özelliği taşıyan yeni bir merkezinin var olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca Harbetsuvan Tepesi'nin 7 km kuzeydoğusunda bulunan Karahan Tepe'de 2019 yılından itibaren kazılara başlanmış olması Harbetsuvan Tepesi'nin önemini bir kat daha arttırmaktadır. Bu çalışmada, 2019 yılında Harbetsuvan Tepesi kazısında açığa çıkan mimari yenilikler ve küçük buluntular üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

* ORCID: 0000-0003-2630-3379 Prof. Dr., Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Anabilim Dalı, 76000-IĞDIR. bahattin.celik@igdir.edu.tr

** ORCID: 0000-0003-2739-7047 Dr. Öğr. Üyesi., Iğdır Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Organik Tarım İşletmeciliği Bölümü 76000-IĞDIR. hatice.tosyagulu@igdir.edu.tr

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

Anahtar Kelimeler: *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, Urfa Bölgesi, Harbetsuvan Tepesi, Göbekli Tepe, Neolitik Dönem Mimarisi, Tek Tek Dağları Ekolojisi.*

ABSTRACT

In the Pre-Pottery Neolithic period, especially at the beginning of the 9th millennium BC emerging of the density of the settlements and increasing in number of the similar settlements in Urfa region show how attractive the region in the Neolithic Period. It can be understood from the similarity of the finds from the settlements that the connections between the centers are more intense than expected. Sefer Tepe, Kurt Tepesi, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Karahan Tepe and Harbetsuvan Tepe are the centers show similar features especially with "T" shaped pillars. In 2017 excavations with Şanlıurfa Museum started at Harbetsuvan Tepe, which has similar and same size T shaped pillars with Göbeklitepe's 2nd layer. These were rescue excavations mostly carried out to understand the extent of the damage caused by illegal excavations and new architectural and archaeological finds were unearthed. The presence of the pillars, in the middle of the rectangular structures or within the walls, unearthed from the Harbetsuvan Tepe excavations show it's similarity with the structures of 2nd layer of Göbeklitepe. There are finds unearthed unique to this period such as a piece of sculpture with phallus, pillar with arm and finger relief, Byblos arrowheads, flat axes, obsidian arrowhead, small decorative stone plaque, basalt pestles and big stone bowls. Harbetsuvan Tepe excavations definitely revealed it's a new center which has a second cult center features besides Göbekli Tepe. In addition, the importance of Harbetsuvan Tepe increased one more time when the Karahan Tepe excavations started in 2019 which is on 7 km northeast of Harbetsuvan Tepe. In this study new architectural and archaeological finds unearthed from Harbetsuvan Tepe excavation in 2019 will be evaluated.

Key words: *Pre-Pottery Neolithic Period, Urfa Region, Urfa Bölgesi, Harbetsuvan Tepe, Göbekli Tepe, Neolithic Period Architecture, Ecology of Tek Tek Mountains.*

АННОТАЦИЯ

Плотность заселения, возникшая в докерамический период неолита, особенно в начале девятого тысячелетия до н. э. и увеличение количества подобных населенных пунктов, показывает, насколько привлекательным был регион Шанлыурфа в период неолита. Связи между комплексами были более сильными, чем предполагалось, это можно было заметить еще в прошлых по схожести раскопках. Эти комплексы; Сефер-Тепе, Курт-Тепе, Хамзан-Тепе, Ташлы-Тепе, Карахан и Харбецуван-Тепе имеют, в особенности похожие черты с плитами Т-образной формы. В 2017 году, чтобы понять масштабы разрушений, вызванных в основном незаконными раскопками, были начаты спасательные раскопки, совместно с Музеем Шанлыурфа, которые проводились на втором слое Гёбекли-Тепе, при этом были обнаружены плиты «Т» образной формы такого же размера, которые были на Харбецуван-Тепе, а так же были обнаружены новые архитектурные и археологические находки. Во время проведения раскопок на Харбецуван-Тепе, были обнаружены прямоугольные плановые конструкции, посередине или внутри стен которых, находились плиты схожие со строением второго слоя Гёбекли-Тепе. В других обнаруженных предметах; можно увидеть находки, характерные для этого периода – это части скульптуры, обелиск с рельефом руки и пальца, наконечники Библа, плоские топоры, обсидиановый наконечник стрелы, украшенная каменная плита, песты из базальта и каменные бассейны. Раскопки на Харбецуван-Тепе окончательно показали, что существует новый комплекс, который является вторым культовым комплексом, за

исключением Гёбекли-Тепе. Кроме того, с 2019 года на Карахан-Тепе, который находится в 7 км к северо-востоку от Харбецуван-Тепе, начались раскопки, которые еще раз доказывают важность этого уникального сооружения, проводимые на Харбецуван-Тепе. Так же в этом исследовании, будет дана оценка, архитектурным новшествам и небольшим находкам, обнаруженным при раскопках, проводимых в Харбецуван-Тепе в 2019 году.

Ключевые слова: докерамический период неолита, регион Урфа, Харбецуван-Тепе, Гёбекли-Тепе, архитектура периода неолита, экология гор Тек Тек.

1. GİRİŞ

Şanlıurfa'nın yaklaşık 40 km doğusunda yer alan Tek Tek Dağları günümüzde Millî Park alanıyla birlikte koruma altına alınmış bir bölgedir. Bu bölgede yabancı fıstık ağaçları ve ceylan popülasyonları halen görülmektedir. Orta Paleolitik dönemden itibaren açık hava istasyonlarının bulunduğu Tek Tek Dağları bölgesinde Epi-paleolitik dönemden itibaren iskân başlamış; Neolitik, Kalkolitik, Tunç Çağı, Demir Çağı, Hellenistik, Roma, Bizans ve İslami döneme kadar kesintisiz devam etmiştir (Çelik 2014; 311-328; 2016, 409-426; Çelik & Albayrak 2019, 60-67; Çelik ve diğ. 2019, 136-143; Albayrak 2015, 179-194; 2017, 279-289; 2019, 70-75; 2020, 19-28; Albayrak & Mutlu 2014, 337-352; Albayrak & Çelik 2019, 255-261; Albayrak ve diğ. 2019, 263-274). Şanlıurfa'nın 55 km doğusunda yer alan, 2014 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiş olan Harbetsuvan Tepesi, Tek Tek Dağları içinde, Şanlıurfa ilinin Eyyübiye ilçesi sınırlarında bulunur (Çelik 2015a, 12-14; 2015b, 81). Harbetsuvan Tepesi (Resim 1), Tek Tek Dağları olarak bilinen bir platonun içinde (Çelik 2015a, 12-14; 2015b, 81) deniz seviyesinden yaklaşık 714 m yükseklikte, 39° 15' 8,76" Doğu, 37° 2' 55,23" Kuzey koordinatları arasında yer almaktadır (Çelik 2016, 422). Harran ovasının çevresinde konumlanmış Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle merkezleri gibi Harbetsuvan Tepesi de Harran ovasının doğu kenarında yüksek bir platonun üzerinde bulunur (Harita 1).

Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan yüzey araştırmasında, yüzeyinde ana kayaya oyulmuş havuzlar, çakmaktaşıdan ve obsidyenden yapılmış aletler tespit edilmiştir (Çelik 2016, 421-424, fig.8,10). Ele geçen buluntular sayesinde, yerleşimin Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin B evresinde (PPNB) küçük bir kültür merkezi olarak kurulduğu anlaşılmıştır. Ayrıca tepenin yüzeyinde pek çok sayıda "T" şeklinde dikilitaşlara da rastlanmıştır (Çelik 2016, 422-423,425, fig.3,4,1). Harbetsuvan'da yapılan araştırma sonucu, kaçak kazıcılar tarafından kazılmış bir alanda açığa çıkarılmış olan "T" şeklindeki bir dikilitaşın üzerinde parmak kabartmaları da tespit edilmiştir (Çelik 2016, 422-423, fig.3).

Harbetsuvan Tepesi'nin bugüne kadar korunmuş olan kısmı yaklaşık 6.000m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Kayalık bir tepenin tam olarak en üst bölümünde konumlanmıştır. Yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda, Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde büyük bir kültür merkezi olduğu düşünülen Karahan Tepe yer almaktadır. Bölgenin en önemli ovası olan Harran ovası, Harbetsuvan yerleşiminin yaklaşık 5 km batısında bulunmaktadır. Harbetsuvan'ın 10 km güneyinde Recmelsuvan olarak isimlendirilen alanda da yüzeyde bol miktarda çakmaktaşı

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

yatakları tespit edilmiştir (Çelik 2015b, 82-83). Harbetsuvan Tepesi yerleşiminde, çakmaktaşı buluntuları tüm alanda yoğunluk gösterir. 1 m²'lik alana düşen çakmaktaşı sayısı yaklaşık 30 civarındadır. Bununla birlikte, en yakın bazalt taşı kaynağı ören yerinin 15 km kuzeybatısında bulunmaktadır. Harbetsuvan Tepesi 2019 yılı kazı çalışmaları, araştırma ekip üyeleri ve bakanlık temsilcisi Fuat Türker ile birlikte Harran ve Ardahan Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğrencilerinin katılımlarıyla gerçekleştirilmiştir¹. Ayrıca, Iğdır Üniversitesi'nden Dr. Öğr. Üyesi Hatice Tosyagülü Çelik (Arkeobotanist), Harran Üniversitesi'nden Doç. Dr. Mustafa Güler (Mimar), Doç. Dr. Gül Güler (Sanat Tarihçi), Arş. Gör. S. İrem Mutlu (Arkeolog), Arş. Gör. Fatih Yılmaz (Arkeolog), Öğr. Gör. Semih Mutlu da (Arkeolog) kazılara katılmışlardır.

2. 2019 YILI HARBETSUVAN TEPESİ KAZISI

Harbetsuvan Tepesi'nde kaçak kazı sonucu ortaya çıkan tahribatın engellenmesi ve yerleşimde yapılacak kurtarma kazısı sonucu ele geçen bulguların değerlendirilmesi amacıyla, 2017 yılında Şanlıurfa Müzesi Başkanlığı'nda kazı ve temizlik çalışmalarına başlanmıştır. 2017 yılında üç adet 10mX10m'lik karelej sisteminde açma açılırken (Çelik 2019, 24-38), 2018 yılında ise 7 adet 5mX5m'lik açmalar açılarak kazı çalışmaları yapılmıştır. Kazı çalışması sırasında kaçak kazı çukurlarının kazılmış olduğu karelajlar; 2017 yılında K-11, K-7 ve K-4 olarak, 2018 yılında ise K1, K3, K5, K13, K9, K10 ve K12 olarak isimlendirilmiştir.

Harbestuvan Tepesi 2019 yılı kazı çalışmalarına Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca belirlenen, Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nden Müze Araştırmacısı Fuat Türker'in kazı temsilcisi olarak kazıya gelişi ile birlikte başlanmıştır. Şanlıurfa Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Iğdır Üniversitesi'nden Prof. Dr. Bahattin Çelik'in bilimsel danışmanlığı ile 2019 yılı için gerek kazı ekip sayısı ve bütçe dâhilinde çalıştırılacak işçi sayısı göz önüne alınarak yapılacak olan çalışmalar planlanmıştır.

Bu plan dâhilinde tepe alanında hâlihazırda belgeleme çalışması henüz yapılmamış 7 adet kaçak kazı tahribat çukurunun 2019 yılı kazı sezonunda yeni olarak 1 adet kaçak kazı alanda (K-8), önceki yıllarda kazıları kısmen yapılmış 3 adet kaçak kazı alanında (K-1, K-5 ve K-7) ve höyük alanın 3 farklı çevresinde yapılan 3 adet sondaj (Batı Yamacı Sondaj 1, Kuzey Yamacı Sondaj 2 ve Güneybatı Tepe Sondaj 3) çalışması yapılması uygun görülmüştür.

2019 yılı kazı sezonu için çalışılan alanlardan K-8 açması 5x5 boyutlarında karelej alanı belirlenirken, K-7 açması önceki yılda olduğu gibi aynı sınırlarda devam etmiştir. K-1 açmasında ise önceki yıl 5x5 ebatlarında bir açma olup 2019 yılı için batıda 1 m, kuzeyde 4 m ve doğuda 3 m'lik bir genişletme çalışması ile toplamda 9x9 m'lik bir alanda yürütülürken, K- açmasında ise güneyde 1 m, kuzeyde

¹ 2019 yılı Harbetsuvan Tepesi kazılarına, Arkeolog Erhan Bingöl, Baran İrim, Vehip Küçükay, Züleyha Şen, Vehip Kaya, İbrahim Gül, Pınar Kaplan Mermet Akarşlan, Ayşe Gül Çelik, Zehra Aldeniz, Zeliha Alkan, Rahime Selim, Havvagül Çelik, Fatma Aslan, Şükran Cihan, Ayşegül Çelik, Mahbube Süzen, Zeynep Oba, Leyla Bozkuş, Mustafa Alkaç, Gülnur Tören, Metin Kaya., Seher Karaman, Emine Gümüştas, Ahmet Çirakoğlu, Eyyüp Dalar, Eyyüp Yılmaz, Hakan Bezirci ve Hilal Arpa'ya katıldıkları için teşekkür ederiz.

ve batıda ise 2'lik bir genişletme ile birlikte toplamda 8x7 m'lik bir alanda çalışma yürütülmüştür (Harita 2).

Sondaj çalışmalarında ise belirlenen alanlar 2x2 m'lik karelajlar olurken, Güneybatı Tepe Sondaj 3'de buluntu durumlarının yoğunluğu nedeniyle alan 5x5 m'lik bir alan olarak genişletilmiştir. Batı Yamacı Sondaj 1 ve Kuzey Yamacı Sondaj 2 alanlarında ise 2x2 m'lik alanlarda yürütülmüştür.

2.1. Sondaj Çalışmaları

Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan kazı çalışmaları sırasında açığa çıkan ve Göbeklitepe'nin II. tabakası ile çağdaş kült yapıların daha iyi anlaşılmasına dönük olarak söz konusu yapıları inşa eden toplulukların sivil yaşam alanlarının belirlenmesine dönük çalışma 2019 kazı yılı sezonu için planlanmıştır.

Bu anlamda önceki yıllarda yapılan yüzey araştırmaları sırasında ve kazı çalışmalarında yaptığımız yerleşimin çevresine dönük olarak çalışmalar sırasında höyük alanın kuzey, batı ve güneybatı tepe alanı olarak adlandırdığımız alanlarda çakmaktaşı aletlerin yansıra her üç alanda bir takım mimari unsurların varlığı tarafımızca saptanmıştı. Bu doğrultuda söz konusu alanlarda kült yapıları inşa eden toplulukların sivil yaşam alanları ya da daha geç bir evrede yine Neolitik Dönem de sözkonusu yerleşim olup olmadığının saptanmasına dönük olarak 2x2 m²'lik alanlarda 3 adet sondaj çalışması yapılmıştır.

2.1.1. Batı Yamacı Sondajı

Höyüğün batı yamacında büyük boyutlu dikdörtgen yapıların dolgu toprağı uygun olan aynı zamanda yüzeyde görülen mimari unsurun köşe yapan güney ve batı duvarının kesişme noktası olan bir yerde sondaj açılmıştır (Resim 2).

Yapılan kazı çalışmasına ilk olarak Locus 1 numarası verilerek seviye inme çalışması başlamıştır. Çalışma sırasında toprak yapısının sert ve döküntü şeklinde yamaç eğimi nedeniyle doğu taraftan buraya aktığını düşünülen bir dolgu ile karşılaşmıştır. Bu alanda yaklaşık 20 cm'lik seviye inilirken çok az sayıda yontmataş alet üretim artığı ele geçmiştir. Ardından Locus 1.1 olarak seviye inme çalışmasına devam edilmesi uygun görülerek çalışmalar devam etmiştir. Locus 1.1 olarak çalışmaların devamı sırasında 2 adet geç dönem seramik parçası ele geçerken kuzey-güney yönlü birkaç adet mimari bir öge vermeyen taş öbeklerine rastlanmıştır. Ardından söz konusu taş öbekleri kaldırılarak kazı çalışmalarına devam edilmiştir.

Devam eden sondaj çalışmalarında Locus 1.4 numarası ile devamı sırasında üst seviyesinde 3 adet seramik parçası ele geçerken derinleşme sırasında başka seramik parçasına rastlanmamıştır. Kazı çalışmaları devam ederken yaklaşık 20 cm sonra bir dizi oluşturan güneydoğudan kuzeybatı yönüne doğru uzanan taş dizilerine rastlanmıştır. Söz konusu taş dizilerine batı uzantısından güneybatıya doğru uzanan 2 adet yan yana bir başka taş dizisi köşe yapmaktadır. Bahsedilen duvarın sondaj alanı dışına doğru devam etmesi nedeniyle takibi şimdilik yapılamamıştır. Duvar örgüsünün üst düzleminden itibaren tamamen çakmaktaşı aletler ve yumru büyüklüğünde çekirdekler ele geçmesi ile Neolitik Dönem mimari özelliği

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

sergileyen söz konusu yapının Neolitik Döneme ait olacağıın dair düşünce üretmemize neden olmaktadır.

2.1.2. Kuzey Yamacı Sondajı

Kült yapıları inşa eden toplulukların günlük yaşam alanları ya da daha geç bir evrede yine Neolitik Döneme ait sivil yerleşim olup olmadığıın saptanmasına dönük olarak 2x2 m²lik alanlarda 3 adet sondaj çalışması temelinde çalışma yapılan bir diğer sondaj kazı alanı ise “Kuzey Yamacı Sondaj 1” olarak adlandırdığımız ve höyüğün kuzey yamacında yer alan kesimdir. Bu alanda yüzeyde yuvarlak bir plan görüntüsü veren taş öbeklerin bulunduğu alanın aynı zamanda tabakalanmasının saptanmasına dönük olarak 2x2 metre karelağı olan bir alanda çalışma yürütülmüştür (Resim 3).

Yapılan kazı çalışması alanın tamamına Locus 1 numarası verilerek seviye inme çalışması ile başlamıştır. Yapılan çalışma sırasında toprak yapısının üst düzlemde sert ve bitki katkılı olduğu gözlemlenirken Locus 1 olarak numaralandırılan dolgu toprağında az miktarda çakmaktaşıdan yontmataş alet parçası ele geçmiştir. Seviye inme çalışması sırasında kemik ve seramik parçalarının gelmesi ile birlikte Locus 1.1 numarası ile çalışmalar devam etmiştir. Locus 1.1 numaralı seviyede yürütülen kazı çalışmaları sırasında 5 adet kemik parçası ve 5 adet geç dönem özellikleri sergileyen seramik parçaları ele geçmiştir. Ele geçen diğer buluntular ise 1 adet obsidyen parçası ve 1 adet kırık halde mızrak parçasıdır.

Bu alanda yapılan çalışmaları sırasında 2 adet büyük boyutla taş öbeğı açığa çıkmış seviye inme çalışması sırasında mimari bir öge olmadığıın anlaşılması üzerine fotoğraflanarak kaldırılmış ve çalışmalar devam etmiştir.

Ardından Locus 1.2 olarak devam eden kazı çalışmalarında yaklaşık 20 cm seviye inilirken söz konusu seviye içerisinde ise herhangi bir mimari unsur ele geçmemiş olmakla birlikte yine 2 adet geç dönem seramiğı ve az sayıda çakmaktaşı alet geçmiştir. Üst düzlemde ele geçen seramik parçalarının yoğunluğu ve buluntu durumları başlangıçta bu alanın geç bir dönemde kullanım gördüğü şeklinde bir yoruma bizi götürmüştür.

Devam eden kazı çalışmaları Locus 1.3 ve Locus 1.4 olarak devam ederken her iki locus seviyesinde de çakmaktaşıdan yontmataş alet parçaları ve üretim artıkları ele geçerken aynı zamanda seramik parçaların buluntularının da halen gelmeye devam ettiği görülmüştür. Locus 1.4 seviyesinde devam eden çalışmalarda toprak yapısının taşçıklı ve sert dokusu devam ederken 1 adet kırık havaneli parçası yoğun bir şekilde çakmaktaşı parçası ve 2 adet obsidyen parçası ve 3 adet kemik parçası ele geçen buluntular arasındadır.

Locus 1.4’de devam eden çalışmalar sırasında ise toprak yapısında görülen renk ve doku sonrası çalışmalara Locus 1.5 olarak devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Toprak renginde görülen kırmızımsı ton ve yumuşak doku göze çarparken bu seviye de ise herhangi bir buluntu ele geçmemiştir.

Yapılan çalışmalar sırasında toprak renginin kırmızımsı kahverengi halini aldığı, yapısının ise küçük taşçıklı ve sert dokulu olduğu gözlemlenmiştir. Locus

1.6’da ele geçen buluntularda iki adet kemik parçası, çakmak taşı parçası ve 4 adet amorf seramik parçası ele geçmiştir.

Çalışma ana kaya seviyesine gelinmesi ile sonlandırılırken belgeleme çalışmalarının yürütülmesi için genel bir temizlik yapılmış ardından sondaj çukurunun tekrardan kapatma işlemine geçilmiştir. Söz konusu sondaj alanında yürütülen 3 günlük çalışma sırasında her seviyede geç dönem seramik özellikleri sergileyen buluntuları ele geçmesi Neolitik Dönem ile ilişkili olabilecek mimari bir kültür dolgununun açığa çıkmaması sebebiyle bu alanın geç dönemde kullanım gördüğü yorumuna bizi götürmektedir.

2.1.3. Güneybatı Tepesi Sondajı

Harbetsuvan Tepesi yerleşim yerinde kült yapıları inşa eden toplulukların günlük yaşam alanları ya da Neolitik Döneme ait yerleşim, başka kült yapılarının olup olmadığının saptanmasına dönük olarak 2x2 m²’lik alanlarda 3 adet sondaj çalışması temelinde çalışma yapılan bir diğer sondaj kazı alanı ise “Güneybatı Tepesi” olarak adlandırdığımız alandır. Bu alanda sondaj çalışmasının yapılmasının temel nedeni söz konusu alanda önceki yıllarda ve bu yıl yapılan yüzey araştırması sırasında büyük boyutlu yapı kalıntılarının yüzeyde görülmesi, aynı zamanda kırık halde dikmetaş ve gövdelerinin yer aldığı alan olmasıdır. “Güneybatı Tepesi Sondajı” olarak isimlendirilerek bu alanda başlangıçta 2x2 metre karelik kesimi kapsayan sondaj çalışmasına başlanılırken açığa çıkan mimari unsurların takibi nedeniyle toplamda 5x5 m²’lik alanda çalışma yürütülmüştür (Resim 4).

Yapılan kazı çalışmasına ilk olarak Locus 1 numarası verilerek seviye inme çalışması başlamıştır. Çalışma sırasında toprak yapısının sert ve bitki katkılı olduğu gözlemlenirken, yaklaşık 10 cm’lik bir derinleşme sonrası birbiri ile ilişkili olabilecek büyük boyutlu yer yer plaka şeklinde taş öbeklerine rastlanmıştır.

Locus 1.1 numarası ile devam eden seviye inme çalışmaları ve taş plakaların etrafındaki toprak dolgunun temizliği sonrası buranın kısmen tahrip olmuş taban döşemesi olduğu netleştirilmiştir. Bu durum sonrası taban döşemesine Locus 2 numarası verilmiştir. Sondajın taban döşemesinin açığa çıkması sonrası genişletilme kararı alınması sonrası batı kesiminde ve kuzey kesiminde 1 m’lik alan daha genişletilerek sondaj karelajına dâhil edilmiştir. Locus 3 olarak numaralandırılan alanlarda yüzey toprağı temizliği yapılmış ve taş döşemenin bu alanda yumru şeklinde taşlar ile devam ettiği görülmüştür. Locus 3’ün batı tarafında bir adet kırık taş kap benzeri işlenmiş taş ele geçerken kuzeydoğu kesiminde ise üst düzlemde herhangi bir taş yer almaması toprak dolgunun yüzeyden görülmesi üzerine yaklaşık 50 cm’lik alan Locus 4 numarası verilerek derinleşme çalışmasının bu alanda yürütülmesine karar verilmiştir.

Kazı çalışmaları sırasında Locus 1.1’de 1 adet obsidyen parçası, geç dönem özelliği sergilen fincan kaidesi olduğunu düşündüğümüz kırık krem renginde bir adet seramik parçası ele geçerken, Locus 3 alanında yine bir adet seramik parçası, boncuk taşı ve az sayıda çakmaktaşı alet parçaları ele geçmiştir. Yüzeye yakın yerde ele geçen seramik parçalarının bu alana başka bir yerden getirildiği buluntuların yalnızca iki parça ile sınırlı olmasından yola çıkarak söyleyebilir.

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

Kazı çalışması Locus 3.1 numarası ile devam edilen alanda taş taban döşemesinin açığa çıkmasına dönük olarak temizlik ve toprak alımı ile devam ederken, Locus 4.2 seviyesinde ise alan genişletilerek anakaya seviyesine bu alandan ulaşma hedefi ile yürütülmüştür. Locus 3.1’de yapılan kazı çalışmaları sırasında 1 adet seramik parçası ve kemik ele geçerken, Locus 4.2’de ise Boncuk taşı, kemik ve yontmataş parçaları dışında neolitik döneme ait önceki yıllardan benzerlerini çıkardığımız sağlam halde 1 adet kesercik ele geçmiştir. Kesercik buluntusu Locus 5 ve 6 olarak numaralandırılan dikdörtgen bir mekâna ait köşe yapan iki duvarın köşe yapan kesimine yakın yerde açığa çıkmıştır. Bu alanda yaklaşık 80 cm’lik seviye inme çalışması sırasında güney ve batı kesiminde birbiri ile ilişkili taş duvar dizilerine rastlanmıştır. Söz konusu duvarın alt seviye takibi yapılarak daha da belirginleştirilmesi düşüncesi ile kazı çalışması devam ederken anakaya seviyesine yakın yerde ele geçen yukarıda bahsettiğimiz kesercik buluntusu ele geçmiştir. Bu alanda devam eden kazı çalışmaları ana kaya seviyesine kadar açığa çıkartılması sonrası temizlik ve belgeleme çalışması şeklinde devam etmiştir. Locus 5 numaralı duvarın açığa çıkan mevcut uzunluğu 1.04 m yüksekliği ise 1 m olarak ölçülürken, Locus 6 numaralı duvar örgüsünün ise açığa çıkan mevcut uzunluğu 1.67 m, yüksekliği ise;1.27 m olarak ölçülmüştür.

Locus 2 olarak numaralandırılan taş plaka taban döşemesinin alanı genişletilerek 5x5 m’lik bir karelaç ile sondajın geniş tutulması ile daha belirgin hale getirilmesi hedeflenmiştir. Söz konusu genişletme sonrası batı ve kuzey kesimindeki alanda yürütülmek istenen çalışmanın temel hedefi taş taban döşemesinin büyük taş plakalar ile devam edip etmediği ya da taş plaklar arasına düşündüğümüz gibi daha küçük boyutlu taş öbekleri de yerleştirilerek bir düzen yaratılıp yaratılmadığını netleştirmek hedefi olarak devam etmiştir.

Locus 7 numarası verilerek başlayan kazı çalışmasında ilk olarak 5 cm’lik bir seviye inilmiş ve alanın kuzeybatı kesimi ile kuzeydoğu kesiminde yer yer büyük boyutlu taş plakaların yanısıra düşündüğümüz gibi aralarına daha küçük boyutlu taşların yardımı ile bir taban döşemesi yapıldığı açığa çıkan kesimde görülmüştür.

Kazı çalışmaları Locus 7’de taban döşeme taşlarının açığa çıkartılması sonrası toprakların elenmesi ile devam ederken bir yandan da belgeleme çalışmaları devam etmiştir. Elek çalışmaları sırasında yine bir önceki buluntu ile benzer boyutta bir adet daha kesercik ele geçmiştir. Toprak tümüyle elendikten sonra sondaj alanı içerisinde Locus 7’de yükseklik değerleri alınmıştır. Yükseklik değerlerinin alınması sonrası alan önce elenmiş toprak ardından taş ile kapatılmış ve çalışmalar tümüyle sonlandırılmıştır.

Sonuç olarak; Güneybatı Tepesi Sondaj alanında yürütülen kazı çalışmasında Locus 4 alanında açığa çıkan iki duvarın ve söz konusu alanda ele geçen Neolitik Dönem buluntularının daha alt evreye ait bir mekân olduğu hemen üstüne ise taş döşemeler ve plakalar yardımı ile yeni bir taban oluşturulan farklı bir evreye ait daha büyük boyutlu yine Neolitik Dönem’e ait bir mekân inşa edildiğini düşündürmektedir. Söz konusu mekânın yakınlarında ele geçen 6 adet “T” başlığı ya da gövdesinden oluşan dikmetaş parçalarının da höyük alanında bulunan kült yapıların benzeri bir özellik sergilediğini göstermektedir.

3. AÇMALAR

3.1. K-1 Açması 2019 Yılı Kazı Çalışmaları

2018 yılı kazı sezonunda 5x5 karelaj sisteminde açılan K-1 açmasında ele geçen buluntu yoğunluğu ve niteliği ile birlikte depolama veya ışık alanı olarak kullanıldığı şeklinde tanımlamaya gidilmiştir. Bununla birlikte mimari olarak güney ve batı duvarının açma boyunca açığa çıktığı yapının iç mekân olarak da bölümlenerek hücre mekânlar oluşturulduğu görülmüştü. Söz konusu mekânın açığa çıkan güney ve batı duvarının açma dışında da devam ettiğinin görülmesi üzerine bu yıl söz konusu mekânın uzantılarının takip edilerek tamamının açığa çıkartılması hedeflenmiştir.

2018 yılında açığa çıkan Locus 3 (güney duvarı) ve Locus 4 (batı duvarı) olarak adlandırılan duvar uzantılarının yüzeyde görülen devamlılığının takibi ile açmanın batı tarafından 1 metre, doğu tarafında 3 m ve kuzey tarafında 4 metre genişletilerek mekânın bütünü açığa çıkartılması, ışık veya depolama alanının kullanım görülüp görülmediğinin anlaşılması hedeflenmiştir. K-1 açmasında yukarıda bahsedilen nedenler ile açmanın söz konusu yeni sınırları 9x9 metre olarak belirlenmiştir.

Bu doğrultuda kazı çalışmaları genişletilen alan için K-1/19 olarak isimlendirilirken aynı zaman önceki yıla ait kazı alanlarında da K-1 açması olarak kısmen çalışmalar kaldığı yerden locuslar verilerek devam etmiştir.

Kazı çalışması yürütülen bir diğer alan ise açmanın önceki yıla açığa çıkan batı duvarının (Locus 4) ana kaya zeminine yakın olması nedeniyle, yapı duvarının ana kaya üzerine inşa tekniğinin anlaşılmasına dönük olarak batı taraftan 1 m'lik bir genişleme yapılmış ardından kazı çalışmalarına K-1/19 Locus 1 olarak başlanmıştır.

Locus 1.1. olarak devam eden seviye inilme çalışması sırasında küçük taşçıklara rastlanılmış ve toprak yapısında yumuşama görülmüştür. Yapılan seviye inilme çalışmasında kemik parçaları ve çakmaktaşı parçaları bulunmuştur. Yapılan temizlik çalışmasından sonra elde edilen gözlemler sonucunda duvarın küçük taş ve toprak ile desteklenmiş olabileceği düşünülmüş ve çalışmalara devam edilmiştir. Tekrardan seviye inilme çalışması yapılmış ve ana kaya seviyesinin fazla derin olmadığı tespit edilmiştir. Locus 1.1 de yapılan çalışmada ana kaya açığa çıkartılmıştır (Resim 5). Locus 1.1 de yapılan çalışmalar sonucunda K-1 açmasının 2018 yılında ortaya çıkan batı duvarın küçük taşlar ve toprak ile dışardan desteklenebileceği fikrini doğurmuştur. Açmada yer alan büyük boyutlu mekânın batı duvarının batı kesiminde açığa çıkan ana kaya seviyesinde sonra çalışmalar bu sefer batı duvarının kuzey yönde devam edip etmediğini tespit etmek için kuzeybatı köşeden daha önce Locus 2 olarak adlandırılan alanda devam etmiştir. Yapılan temizlik çalışmasında bir önceki yılda bulunan duvarın devam ettiği tespit edilmiş ve açığa çıkan yeni uzantı Locus 3 olarak adlandırılmıştır.

Locus 2'de devam eden seviye inilme çalışması sırasında ise çakmaktaşı parçaları ve kemik parçaları ele geçerken aynı zamanda 1 adet obsidyenden çekirdek yenileme parçası açığa çıkmıştır. Önceki yıllarda açığa çıkan iki adet büyük boyutlu çakmaktaşı çekirdekler, taş kaplar ile birlikte bu buluntu bize mekânın bir sivil

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

mimari özelliği taşıyan depolama veya işlik alanı olarak kullanım gören bir mekân olduğunu konusunda düşüncemizi büyük oranda destekleyen buluntu olarak karşımıza çıkmıştır. Locus 2'de devam eden çalışmalar sırasında bir taş bilezik parçası, 3 adet boncuk taslağı, çakmaktaşları, taş kalemler ve kemik parçaları bulunmuştur.

Locus 5 olarak numaralandırdığımız önceki yılın açığa çıkan Locus 4 numaralı güney duvarının doğuya doğru yeni uzantısında üst kesimde duvar hizalarının netleştirilmesine dönük olarak yürütülen toprak temizliği sırasında bir adet tüm halde üst ezgi taşı ele geçmiştir. Söz konusu buluntuya Locus 7 numarası verilmiş olup buluntunun alınan yükseklik değeri ise; 743,028 olarak ölçülmüştür. Locus 6 numaraları alan içerisinde yürütülen kazı çalışmaları ise daha çok üst kesimde toprak alınması ve dağınık haldeki taş öbeklerinin alınması şeklinde yürütülmüştür. Bu alanda iki adet seramik parçası ele geçerken söz konusu parçaların açmanın hemen doğusunda yer alan Tümülüs mezar ile ilişkilendirilebilir. Locus 6.1 numaralı seviyesinde yapılan çalışmalar Locus 5 duvarının güney sınırının seviye inilerek netleştirilmesine dönük olarak yalnızca temizlik çalışması ağırlıklı ve dağınık haldeki taş öbeklerinin kaldırılması şeklinde yürütülmüştür.

Locus 5 olarak numaralandırılan duvarın köşe ve uzantısının tespitine dönük olarak Locus 4.1 numarası ile devam edilen çalışmalarda Locus 5 numaralı duvar ile köşe yapan yeni bir duvar açığa çıkartılmış ve söz konusu duvarın kuzey yönüne doğru uzantısının yaklaşık 50 cm'lik uzantısı ve iki taş sıra dizisi şimdilik açığa çıkartılmıştır. Yeni açığa çıkan bu duvara Locus 8 numarası verilmiştir.

Bir diğer yandan K-1/19 açmasının kuzeybatısında devam kazı çalışmaları açığa çıkan ve köşe yapıp yapmadığından emin olunamayan mekânın batı duvarının kuzey kesiminde köşe yapıp doğu-batı yönünde kuzey duvarının yer alıp almadığına dair netleştirme çalışmasıdır. Bu alanda yürütülen çalışmalar sırasında kuzey köşede yer alan büyük boyutlu taşı köşe taşı olduğu bu taş ile birlikte mekânın kuzey duvarının uzantısının yer aldığı saptanmıştır. Bahsedilen duvarın yaklaşık 1.5 m'lik kısmı açığa çıktıktan sonra önceki yıla ait K-1 açmasında mekânın ikincil bir evresinde yapıldığını düşündüğümüz ve yapıyı batı kesiminde KG yönünde ikiye bölen duvarın bu alanda kesişme noktası da açığa çıkmıştır. Locus 9 alanında yürütülen çalışmalarda çakmaktaşı aletler ile 1 adet yeşil renkte taş parçası ele geçmiştir. Bu alanda yürütülen çalışmalar yaklaşık 60 cm'lik bir derinleşme sonrası sona erdirilmiştir. Locus 12 olarak adlandırılan alanda yürütülen kazı çalışmaları sırasında ise yine yaklaşık 40 cm'lik bir derinleşme çalışması sonrası Locus 11 numaralı duvarın iki tarafı da ve yaklaşık 60 cm'lik kısmı açığa çıkartılmıştır. Locus 12 numaralı alanda yapılan çalışmalarda ele geçen buluntular ise; 1 adet mızrak ucu, çakmaktaşı alet parçaları, iki adet boncuk parçası ve az sayıda taşlaşmış kemik parçalarına rastlanmıştır.

K-1/19 açması için öngörülen kazı çalışmaları kazı sezonunun sonuna yaklaşılmaması ile açığa güney ve batı duvarının mevcut uzunluğunun ölçülmesi, sezon sonu seviye alımları ve sezon sonu fotolarının çekilmesi ile sonlandırılmıştır. Alınan duvar uzunlukları ölçülerine göre mekânın güney duvarının açığa çıkan kısmının 7.30 m, batı duvarının ise 8.80 m uzunluğa sahip olduğu görülmüştür. Güney

duvarının ise doğu kesime doğru açmanın sınırlarının dışında da devam ettiği yüzeyde görülen kısmı ise tahmin etmekteyiz.

Sezon sonu yaklaşması ile birlikte yapılan bir diğer çalışma ise önceki yıl yapılan kazı çalışmaları sırasında kesitin içinde kaldığı için *in situ* olarak bırakılan ve Locus 14 numarası verilen taş kabın çıkartılarak kaldırılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu taş kabın tüm halde ölçülerine bakıldığında uzunluğu 50 cm, yüksekliği 21 cm, ağız genişliği 30x22 cm, kabın derinliği ise 14 cm olarak ölçülmüştür. Alt kısmında küçük bir alanda ise kırık olarak ele geçmiştir.

K-1/19 açmasında yapılan çalışmalar daha öncesinden planlandığı gibi ışık ya da depolama alanı olarak tanımladığımız mekânın duvar uzantılarının açığa çıkartılarak mekânın boyutunun saptanmasına dönük olarak planlandığı gibi bitirilmiştir. Açığa çıkan duvarların düzeninden anlaşıldığı kadarı ile büyük boyutlu bir mekân olduğu yaklaşık 9 m²'lik bir alana sahip mekânın üst taşıyıcısı için de hücreler yaratıldığı aynı zamanda bu hücrelerin birer depolama alanları olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

3.2. K-5 Açması 2019 Yılı Kazı Çalışmaları

2018 yılı kazı sezonunda 10x5 karelej sisteminde açılan ve K-13 ile K-5 isimli kaçak kazı çukurlarının yer alan birbirine yakın iki alanın birleştirilerek K-5 ismi verilen açmanın kuzeybatısında merkezinde iki adet karşılıklı dikilitaşın yer aldığı mevcut iki duvarının açığa çıktığı yapının uzantılarının tespit edilmesi hedefiyle yeniden çalışmaya devam edilmesi kararlaştırılmıştır.

Önceki yılda açığa çıkan mevcut yapının doğu ve güney duvarının açığa çıkan kısmında ikişer adet *ante* (duvar çıkıntısı) bulunmakta idi. Güney-kuzeybatı doğrultusunda hafif eğim yaparak uzanan duvarın açmanın kuzeye doğru 5 metrelik sınırının dışında da devam ettiği gözlemlenirken söz konusu uzantıları tespit edildiği varsa köşe uzantıları ile birlikte batı duvarının da açığa çıkartılması hedefiyle açmanın güney tarafında 1m, batı tarafından 3 metre kuzey tarafından ise 2 metre daha genişletilerek kazı yapılması kararı alınmıştır. Söz konusu genişletme çalışması yalnızca K-5 olarak isimlendirilen kaçak kazı çukuru kısmının 5x5'lik kısmının kuzey ve batı tarafını kapsarken K-13 kaçak kazı çukurunun yer aldığı alanda herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

K-5 alanında önceki yıl kazı sezonunda açmanın batı kesiminde aynı zamanda açmaya adını veren büyük boyutlu merkezinde açığa çıkan 2 adet dikmetaşın yer aldığı ve açığa çıkan iki duvarında 2'şer adet *ante* çıkıntısının yer aldığı mekânın tüm duvar uzantılarının açığa çıkartılarak mekânın tümünün açılması hedefiyle başlamıştır.

İlk olarak açmanın kuzey tarafında haritalanması önceden yapılan KG yönünde 2 m genişletilen alanda DB yönünde 3 metrelik ve açmanın güney kesiminde de KG yönünde 1 metrelik alanı kapsayacak şekilde kazı çalışmasına başlanmıştır. Çalışmalara ilk olarak; K-5/19 Locus 1 numarası verilerek yüzey toprağının alınmasıyla açmanın kuzey alanında başlanmıştır. Bu alanda yürütülen başlangıç çalışmalarında mekânın doğu duvarının kuzey uzantısında ilk olarak 40

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

cm'lik uzantısı ve 20 cm'lik iki sıra dizisi kısmen açığa çıkartılmış ve Locus 2 numarası verilmiştir.

Yapılan kazı çalışmaları ağırlıklı olarak kuzey duvarının tespitine dönük olarak devam ederken Locus 2 duvarı ile köşe yapan ve doğu-batı yönüne doğru hafif güneybatıya doğru eğimli bir görüntü sergileyen duvar ile birlikte bu duvara *ante* çıkıntısı açığa çıkartılmıştır. Açığa çıkan kuzey duvarına Locus 6 numarası verilirken mekânın doğu duvar ile köşe yaptığı ve ante benzeri çıkıntının da sağında kalan kesimde (Locus 5) yaklaşık 1 m²'lik alanda açığa çıkan iki duvarında alt seviyede örgülerinin açığa çıkartılarak belirgin hale getirilmesi ve önceki yıl açığa çıkan üzerinde 4 adet yuvarlak oyuk bulunan Locus 25 numaralı dikmetaş parçasının seviyesine inilerek taban seviyesinin tamamen açığa çıkartılması için çalışmalar yapılmıştır.

Locus 5 numaralı alanda yürütülen seviye inme çalışmasında "T" başlığı kırık şekilde olasılıkla daha geç evrede devşirme taban döşemesi ya da ritüel esnasında kullanım görmek üzere kuzey de yer alan merkez dikmetaşın önüne sunu taşı olarak bırakıldığı şeklinde yorumladığımız dikmetaş parçasının gövdesinde kırık kesime kadar olan bölümünün tamamı açığa çıkmıştır. Söz konusu dikmetaş parçasında bir adet daha yuvarlak oyuk tespit edilmiş ve toplamda 5 adet oyukun yer aldığı görülmüştür. K-5 açmasında devam eden çalışmalarda, açığa çıkartılan kuzey duvarı ve *ante* çıkıntısının batı doğrultusunda devam edip etmeyeceği, güneyde bulunan duvar ve *ante* çıkıntısının güneybatı köşesinde devam edip etmediği anlamak amacıyla K-G yönünde 7 m, D-B yönünde 2 m olacak şekilde yeni çalışılacak alan belirlenmiştir. Sonrasında K-5 açmasının güneyinde bir önceki yılda bulunan güney duvarının takibi için KG yönünde 1 m, DB yönünde ise 7 metrelik bir alan belirlenmiştir. Bu alan Locus 9 olarak adlandırılmıştır. Alan belirlendikten sonra seviye inilme çalışması yapılmıştır. Kazı çalışmaları açmanın kuzey alanında yoğun bir şekilde devam ederken Locus 6 olarak numaralandırılan Kuzey duvarının D-B yönünde devam ettiği ve batı yönde ikinci bir *ante* çıkıntısı daha ortaya çıkarılmıştır.

Yapılan çalışmalarda açmanın kuzeyindeki dikilitaşın kuzeydoğusunda bulunan dikilitaş parçasının ve çevresindeki taşların zemin döşemesi olduğu söz konusu Locus 12'de kuzeyde toprak dolgusunun yumuşak olduğu ve kaçak kazılar sonucunda tahrip edildiği, Locus 12'nin güneyinde ise toprak yapısının daha sert olduğu ve kuzeydeki dikilitaşın kuzeydoğusunda bulunan zemin döşemesine benzer belirli belirsiz taş zemin döşemesine rastlanılmıştır.

Locus 10.2 olarak devam eden çalışmalar sırasında bu alanda yer alan oyuklu dikmetaşın, merkez dikmetaşlar arasında yer alan taş döşeme taban seviyesi ile aynı seviyede yer alan etrafında batıya doğru devam eden yine taş taban döşemesi benzeri bulgulara rastlanmıştır. Locus 7 olarak adlandırılan antenin batısında ise yine de devam eden çalışmalar sırasında 1 adet kırık havaneli parçası bulunmuştur. Locus 9 numaralı alanda yoğun bir şekilde devam eden kazı çalışmasında açmanın kuzey duvarı ile kesişerek köşe yapıp ardından güneye doğru devam eden tüm uzantıları açığa çıkartılmıştır. Doğru duvarına ve diğer duvarlara benzer şekilde yine iki adet *ante* çıkıntısının da açığa çıktığı duvarın açmanın güneybatında köşe yaparak güney duvarı ile birleşen kesim de dâhil olmak üzere açığa çıkması ile içinde iki adet

dikmetaşın yer aldığı yapı tamamen açığa çıkartılmıştır. Güney duvarında ise önceki yıl açığa çıkartılan duvarın batısında yer alan ve genişletilen alan içerisinde yürütülen kazı çalışmasında yine bir adet niş benzeri yapı açığa çıkartılmıştır. Söz konusu niş yapısının iç kısımda yapılan derinleşme çalışmasında, taşların iç içe geçerek iç kısma doğru bombeli şekilde kapatılan niş benzeri bir yapı olduğu şeklindedir.

K-5/19 olarak isimlendirilen 2019 yılı için genişletilen alanlarda yapılan kazı çalışmalarında K-5 açmasında açığa çıkan mekânın bütünü ile açığa çıkması ile birlikte Harbetsuvan Tepesi'nde şu ana kadar açığa çıkan mekânlar içerisinde şu ana kadar bütünüyle açığa çıkartılan tek mekân olup mekânın 19 m²'lik bir alana sahip büyük boyutlu mekân olma özelliği taşımaktadır (Resim 6). Söz konusu mekânda yer alan karşılıklı iki adet dikmetaş yapısının merkezinde yer almadığı daha çok yapının doğu duvarı ile olan mesafesi batı duvarına olan mesafeden daha yakındır. Mekânın tüm mimari öğeleri değerlendirildiğinde bu mekânın ikincil bir yapı evresinde yeniden düzenlendiği, gerek dikmetaşların çok özensiz bir şekilde yeniden kullanım gördüğü alt kesimdeki kırık durumu ve özensiz işçiliği ile anlaşılmaktadır. Daha Önceki evreye ait olduğu düşündüğümüz üzerinde oyukların yer aldığı "T" başlı kırık dikilitaşın ise önceki evreye ait ve özenle işlenmiş olan dikilitaşın da devşirme malzeme olarak belki de sunu amaçlı buraya bırakıldığı ve ikincil evrede yeniden düzenlenen taş taban seviyesi ile aynı konumda yer alması nedeniyle tarafımızda yorumlanmaktadır.

3.3. K-7 Açması 2019 Yılı Kazı Çalışmaları

2017 yılı kazı sezonunda 10x9 karelaj sisteminde açılan K-7 açmasında açmanın doğu kesiminde ve kuzeybatı kesiminde içerisinde *in-situ* "T" başlı ve kırık başlı dikilitaşların yer aldığı mekânların kısmen duvar uzantıları açığa çıkartılmıştı. 2019 yılı kazı sezonunda bu alanda yeniden çalışma yapılması kararlaştırılmış ve açmanın kuzeybatısında yer alan ve Locus 15 olarak adlandırılan mekânın kuzeydoğuya doğru uzanan doğu ve batı duvarı ve güneyde birleşen duvar dışında mekânın taban seviyesinin çıkartılması amacıyla açma bu alanda yeniden çalışma yapılması kararlaştırılmıştır.

Bu alanda çalışma yürütülmek istenmesinin sebebi mekânın kuzeydoğudan *ante* benzeri çıkıntının yer aldığı kesimin kuzeye doğru bir hat çizerek alt düzlemde duvar benzeri bir dizi ile mekânı ikiye bölüp bölmediğinin anlaşılmasına dönüktür. Söz konusu alanda yapılan seviye inme çalışması sırasında alt düzlemde duvar dizisinin yer aldığı ancak bu alanda mekânın hem batı duvarı hem *in-situ* dikmetaşın güney tarafında görüldüğü üzere ikincil bir yenilenme evresine ait duvar izleri olduğu anlaşılan duvar açığa çıkartılmıştır. Nitekim benzer bir örnek 2018 yılına ait K-5 açmasının kuzeydoğusundaki mekânda da yer almaktadır.

Söz konusu mekân içerisinde kazı çalışmaları yürütülürken bir adet sağlam halde havaneli ele geçmiş buluntu yükseklik değeri alındıktan sonra fotoğraflanarak kaldırılmıştır. Mekânın doğu kesiminde açığa çıkan, dikmetaş ve *ante* benzeri çıkıntının arasında yer alan duvar örgüsünün güneye doğru çıkıntının hizasında alt seviyede devam ettiği ve ikincil bir evreye ait bir duvar örgüsü olduğu bu çalışmalar

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

sonucunda saptanmıştır. Diğer bir yandan mekânın söz konusu duvar dizisinin hemen batısında başlayarak tümüne yayılan taş döşeme izleri yer aldığı saptanmıştır.

Açmanın kuzeyinde ve mekânın *ante* benzeri çıkıntının yer aldığı kesimden mekânı kuzeybatıya doğru ikiye bölen alt düzlemde izleri saptanan bir duvar örgüsü saptanmıştır. Ancak duvar örgüsünün *ante* benzeri çıkıntıya yakın kesimde taş dizilerinin kaçak kazı sonucu tahrip olması ya da bir nevi geçiş aralığı olarak bilinçli bırakıldığı şeklinde de düşünülebilecek bir açıklık yer almaktadır. Kaçak kazı alanının tahrip ettiği bu kesimde söz konusu yapının mevcut durumunun netleştirilmesine engel teşkil etmektedir.

Diğer bir çalışma ise Locus 15'in taban döşemesinin saptanmasına olarak yürütülen temizlik çalışması sonrası açığa net bir şekilde çıkan taş döşemenin taban döşemesi olduğu K-5 açmasının önceki yıl yapılan çalışmalarda açığa çıkan açmanın kuzeydoğusunda yer alan oyuklu dikmetaşın taş döşemesi ile aynı seviyede yer almasının göz önüne bulundurularak tıpkı K-5 de olduğu gibi ikincil bir evrede taban döşemesi olarak yeniden mevcut seviyede düzenlendiği tarafımızda yorumlanmıştır (Resim 7).

3.4. K-8 Açması 2019 Yılı Kazı Çalışmaları

K-8 Açması kaçak kazı sonucu yerleşim yerinden şu ana kadar kazı çalışmaları yapılmış diğer alanlar gibi tahrip edilmiş bir alandır. Söz konusu tahrip edilen ve K-8 olarak adlandırılan bu alanda kaçak kazı tahribatının boyutunun saptanarak belgelenmesi amacıyla 2019 yılı kazı sezonunda çalışma yapılması kararlaştırılmış (Resim 8).

Alandan ilk olarak açmanın sınırları plankare sisteminde 5x5 olarak belirlenerek ipler çekilmiş ve çalışılacak alan belirlenmiştir. Kaçak kazı çukurunun açmayı büyük oranda tahrip eden bir boyuta sahip olduğu yapılan ilk gözlemlerde ve ölçümlerden de anlaşılmıştır. Bu alanda yüzeyde çok sayıda dağınık halde küçük ve büyük taş öbeklerine rastlanılmıştır. Bu öbeklerin kaçak kazının sonucu olarak dağıldığı görülmektedir. Toprak yapısının ise yağmur sularından ve doğal süreçten kaynaklı olarak üstte sert olduğu görülürken hemen altta ve üst kısımda da yer yer yumuşak yapısı olduğu görülmüştür.

Bu alanda daha önceki çalışmalarımızda ve yayınlarımızda belirttiğimiz ve bölgede çok sayıda olduğu saptanan yabani hayvanları avlamak için yapılmış tuzak alanları gibi balık pulu gibi sırt sırta dizilmiş olan yaklaşık 25 m çapında yuvarlak bir yapının taş dizileri kaçak kazının tahrip ettiği alan üzerinde yer almaktadır. Bu alanda yapılacak olan çalışma ile tahribatın boyutların saptanması dışında aynı zamanda söz konusu yuvarlak yapının işlevi ve dönemi hakkında da bilgi edinilmesi amaçlanmıştır.

Locus 1.1 olarak numaralandırılan açmanın yüzey toprağında yapılan kazı çalışmaları sırasında toprak yapısının sert dokulu ve bitki içerikliliği devam ettiği gözlemlenmiştir. Seviye inme çalışması sırasında iki adet boncuk, obsidyen ce çakmaktaşıdan alet parçaları, kemik ve ok ocu parçası ele geçmiştir. Kazı çalışması bu alanda devam ederken yüzeyde dağınık halde yer alan ve birbirileri ile ilişkisiz havada duran taş öbekleri kaldırılmıştır. Locus 1.4 seviyesine kadar toplamda 20 cm

kadar seviye inilirken herhangi bir mimari öge ile ilişkili buluntu açığa çıkmamıştır. Bu alanda çalışmalar Locus 2 numaraları kaçak kazı alanının tahribat düzeyinin ve derinliğinin saptanmasına dönük olarak yoğunlaşması nedeniyle çalışma sonlandırılmıştır. Locus 2.1 seviyesinde kaçak kazı tahribat alanında devam eden çalışmalar da ise kaçak kazının yarattığı toprak dolgunun temizliği ile devam edilmiştir. Söz konusu alanda yapılan çalışmalar sırasında yontmataş alet parçaları kemik ve ok ucu parçası ele geçen buluntular arasındadır. Devam eden seviye inme çalışmalarında sınırları kaçak kazı atık toprağında dâhil edilerek belirlendiği Locus 2'nin kaçak kazının tahrip ettiği alan yeniden gözlemlenmiş ve elde edilen derinleşme çalışması sonrası bu alan 2x2 m'lik bir alan olarak yeniden sınırlandırılmıştır. Locus 2.2 ve Locus 2.3 seviyesinde devam eden kazı çalışmasında 3 adet taş obje ve 2 adet kemik parçası ele geçerken az sayıda da yontmataş alet parçası ele geçmiştir.

Locus 2.4 olarak devam eden seviye inme çalışmasında kaçak kazının tahribatının halen devam ettiği gözlemlenirken bu alanda dağınık halde yer alan ve kaçak kazı sonucu oluşan taş öbekleri kaldırılmıştır. Locus 2.4 seviyesinde kaldırılan taş öbeklerinin ardından Locus 2.5 numarası ile devam eden kazı çukurunun yer aldığı alanda yürütülen seviye inme çalışmaları yine açığa çıkan dağınık haldeki taş öbekleri kaldırılmış ve çalışmalar yürütülmeye devam etmiştir. Söz konusu çalışma sırasında çok sayıda çakmaktaşı alet parçaları ve 13 adet çeşitli hayvan türlerine ait kemik parçası, 2 adet obsidyen parçası ve 1 adet boncuk taslağı ele geçmiştir.

Locus 2.6 olarak devam edilen seviye inme çalışmasında kaçak kazı çukurunda bir seviyeden itibaren yoğun bir şekilde çoğunluğu taşlaşmış halde kemik parçalarına ve 1 adet taş bilezik parçasına, 1 adet boncuk taslağına, 2 adet ok ucu, 5 adet boncuk yapımında kullanılan taş parçasına, 3 adet obsidyen parçası ve çok sayıda çakmaktaşı parçası açığa çıkartılmıştır. Locus 2.7 olarak devam edilen kazı çalışmalarında yine yoğun bir şekilde kemik parçaları, 1 adet boncuk parçası, 2 adet bilezik parçası, 1 adet ok ucu, 1 adet mızrak ucu, 3 adet obsidyen parçası ve orta düzeyde çakmaktaşı alet parçaları ele geçmiştir. Ancak herhangi bir mimari unsur açığa çıkmamıştır. Yukarıda bahsedilen her iki seviyede de ele geçen yoğun kemik parçaları açmanın güneydoğusunda ve yakınında yer alan aynı zamanda geçen yıl kazılan K-9 açmasında olduğu gibi höyük alanın kuzeydoğu kesiminin çöplük ve atık alan olarak kullanıldığına daha belirgin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu alanda devam eden çalışmalarda toprak yapısında görülen sertleşmenin artık kaçak kazı tahribatının son bulunduğunu göstergesi olması sebebiyle diğer bir yandan herhangi bir mimari unsurun açığa çıkmaması daha fazla çalışma yürütülmemesine konusunda düşüncemizin oluşmasını sağlamıştır. Zira bu alanda yapılan çalışma kaçak kazının açma içerisinde yarattığı tahribatının belgelenmesine dönük olarak başlayıp sonlandırılmıştır.

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

2019 yılı için gerek kazı ekip sayısı ve bütçe dâhilinde çalıştırılacak işçi sayısı göz önüne alınarak yürütülmüştür. Bu plan dâhilinde tepe alanında hâlihazırda yer alan 7 adet açma açılarak kazı ve belgeleme çalışması yürütülmüştür.

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

Diğer çalışma yürütülen alanlar ise önceki yıllarda çalışmaları yapılmış kaçak kazı tahribat alanlarında açığa çıkan mimari öğelerin eksik kalan çalışmalarının tamamlanması şeklinde 4 adet daha kaçak kazı tahribat alanının yer aldığı K-5, K-7 ve K-1 açmalarında yürütülmüştür. Söz konusu alanlardan K-5 ve K-1 açması önceki kazı sezonuna göre ama sınırları genişletilerek, K-8 açması 5x5 boyutlarında, K-7 açmasında aynı açma sınırları içerisinde, yürütülmüştür. Sondaj alanlarında ise, Kuzey ve Batı yamaçlarında 2x2 boyutunda, Güneybatı Tepesi alanında ise 2x2 olarak başlayan sondaj alanı genişletilerek toplamda 5x5 boyutunda bir alanda çalışmaları yapılmıştır. Tüm bu çalışmalar sonucunda üç yıl boyunca yürütülen kaçak kazı alanlarının belgelenmesi çalışması büyük boyutlu tahribat çukurların tamamının kazılması ile sonuçlanmıştır.

Yapılan kazı çalışmaları sırasında tüm açmalar içerisinde var olan mimari öğeler açığa çıkartılmış aynı zamanda kaçak kazının tahribat düzeyleri de saptanmıştır. 2019 Yılı kazı çalışmaları dâhilinde yürütülen bir diğer çalışma ise kazılan alanlardan açığa çıkan dolgu toprağının tamamın elenmesi işlemidir. Bu doğrultuda Locus etiketleri ile höyük dolgusu dışında yer alan bir alana bırakılan toprak öbeklerinin tamamı elenmiştir. Titiz ve dikkatli bir şekilde yürütülen elek çalışmalarında çok sayıda Neolitik Dönem'e ait farklı malzemelerden yapılmış boncuklar, obsidyen ve çakmaktaşıdan ok uçları, mızrak uçları, dilgi gibi çok sayıda aletler ele geçmiştir

Şu ana kadar yapılan kazı ve belgeleme çalışmaları sırasında açığa çıkan mimari bulgular ve küçük buluntular bu alanın Göbekli Tepe benzeri önemli bir kült alanı olduğu, bununla birlikte K-1 açmasında ele geçen bulgulardan aynı zamanda sivil mimari örneklerini de içeren bir kült alanı olduğu saptanmıştır. Yapılan sondaj çalışmaları ile birlikte yerleşimin batı yamacı ve güneybatı tepe olarak adlandırılan her iki alan içerisinde de Neolitik Dönem'e ait mimari ve küçük buluntuların ele geçmesi Harbetsuvan Tepesi yerleşim yerinin sit alanı sınırının genişletilerek koruma altına alınmasını gerektirmektedir.

Harbetsuvan Tepesi çevresine, Tek Tek Dağları'nın coğrafyasına baktığımızda, bölgenin uzun bir zaman boyunca menengiç adıyla bilinen geçmişten günümüze tıbbi ve aromatik bitki olarak sıklıkla kullanılan *Pistacia terebinthus* subsp. *palaestina* (Boiss.) ile kaplı iken, büyük bir bölümü aşırı otlatma ve aşırı ağaç kesimi gibi nedenler sonucu oluşan toprak erozyonu nedeniyle günümüzde artık yerini ekilemeyen çıplak kayalık alanlara bırakmıştır (Kaya & Ertekin, 2009, 79; Kaya, 2014, 27). Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan kazılar sonucu ortaya çıkan mimariye baktığımızda yoğun olarak daha çok taş mimarinin hâkim olduğu görülmektedir. Bu durum, Urfa bölgesi genelinde ve Tek Tek Dağları bölgesinde yer alan ağaçların Neolitik Dönem'de büyük veya uzun olmadığını, aksine çalı tipi ağaçlar olduğunu bize kanıtlamaktadır (Neef 2003, 13-16). Harbetsuvan Tepesi mimarisinde yer alan dikilitaşlar üst yapıyı ayakta tutan birer paye gibi kullanılmaktadır. Yapımı zahmetli olan ve tek parça taştan yapılmış paye olarak kullanılan bu dikilitaşlar, bölgedeki ağaç türlerinin bu tarz payeleri yapacak büyüklük veya uzunluğa sahip olmaması nedeniyle ahşap payeler yerine kireçtaşıdan yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Tek Tek Dağları, geçmişte

ağrılıklı *Pictacia terebinthus* subsp. *palaestina* (menengiç) ile kaplı olup menengiç bitkisi günümüze kadar az da olsa gelebilmiştir. Tek Tek Dağlarının bitki örtüsünün bu denli zengin olduğunu bilmemize rağmen taş işçiliğinin bölgede yoğun olmasının asıl nedeni, ağaç türlerinde gizlidir. Menengiç, badem, alıç ve incir gibi ağaçların kısa, kereste yapımına uygun olmayan türler olmasından kaynaklanmaktadır.

Harbetsuvan Tepesi, Karahan Tepe'ye yakınlığı sebebiyle uydu bir yerleşim gibi durmaktadır. Henüz yeni kazılara başlanan Karahan Tepe'de, Harbetsuvan Tepesi'nin son evrelerine benzer buluntular ele geçmemiştir. Belki de Harbetsuvan Tepesi, Karahan Tepe'den kopmuş bir kültür merkezi gibi bir merkez de olabilir.

Harbetsuvan kazılarında, açığa çıkan yapıların kültür yapıları olduğu ve bu yapıların da en az iki evreli olduğu anlaşılmaktadır. İlk evre mimarisinde kullanılan yekpare taşların yontu işçiliği, ikinci evre mimarisindeki işçiliğe göre çok daha kalitelidir. Bu nedenle en azından birinci evre mimarisinin Karahan Tepe'deki taş ustaları tarafından ya da onların kontrolünde yapılmış olduğu düşünülmektedir.

Harbetsuvan kazısında ele geçen uçlara bakıldığında, bunların daha çok büyük uçlar olduğu görülür. Karahan Tepe'de ele geçen Nemrik tipi ok uçlarına Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan kazılarda rastlanmamıştır. Harbetsuvan Tepesi mimarisi, Göbekli Tepe II. tabaka mimarisi ile benzerdir. Ancak, Göbekli Tepe'nin II. tabakasında görülmeyen mekân girişi ilk kez Harbetsuvan Tepesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Mekân girişi şimdiye kadar sadece Göbekli Tepe'nin III. tabakasında bir örnek olarak mevcuttur (Schmidt 2013, 81, res.10). Harbetsuvan'daki heykeltraşlık eserlere bakıldığında ise, Karahan Tepe ve Göbekli Tepe'de ele geçmiş olan eserlerle benzer özellikler taşıdıkları görülür. Sonuç olarak, Harbetsuvan kazısının daha şimdiden umut verici buluntular sergilemesi ve bölgedeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresi başlarını aydınlatması açısından bilim dünyasına yeni bilgiler kazandıracağı açıktır.

Katkı Belirtme

2019 yılında yapılan çalışmalar; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ve parasal desteği ile Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü başkanlığında, Şanlıurfa Eyyübiye İlçesi Belediye Başkanı Mehmet Kuş, Peten Turizm'den İffet Özgönül, ve Dr. Mahmut Tolon'un katkıları ile gerçekleştirilmiştir.

Kaynakça

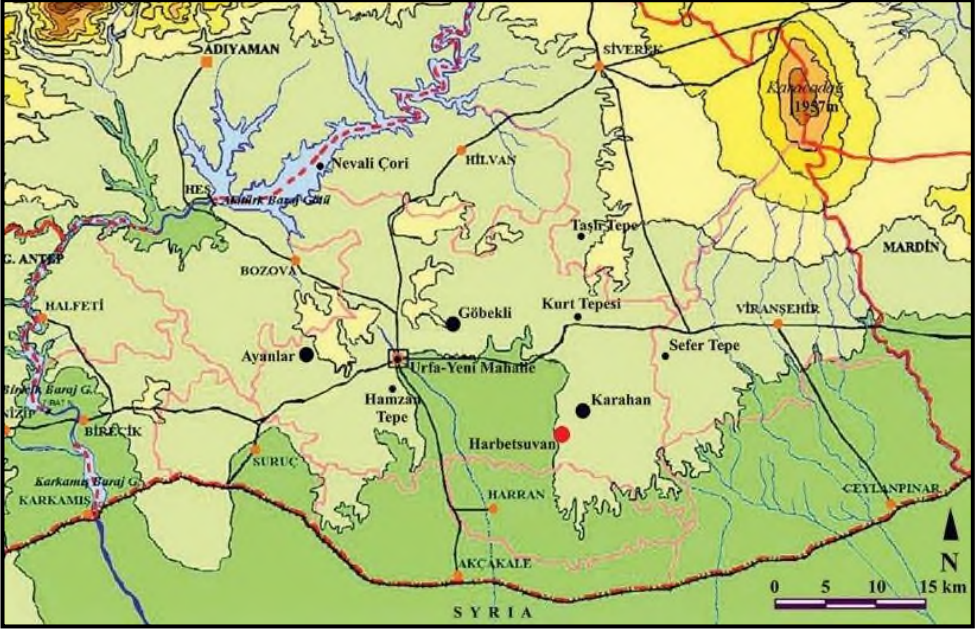
- ALBAYRAK, Y. 2015. "Soğmatar Kültür Merkezi ile İlgili Yeni Öneriler", Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2: 179-194.
- ALBAYRAK, Y. 2017. "Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü Kaya Mezarları" , Karadeniz, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 36: 279-289.
- ALBAYRAK, Y. 2019. Göbekli Tepe'den Edessa'ya Şanlıurfa, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

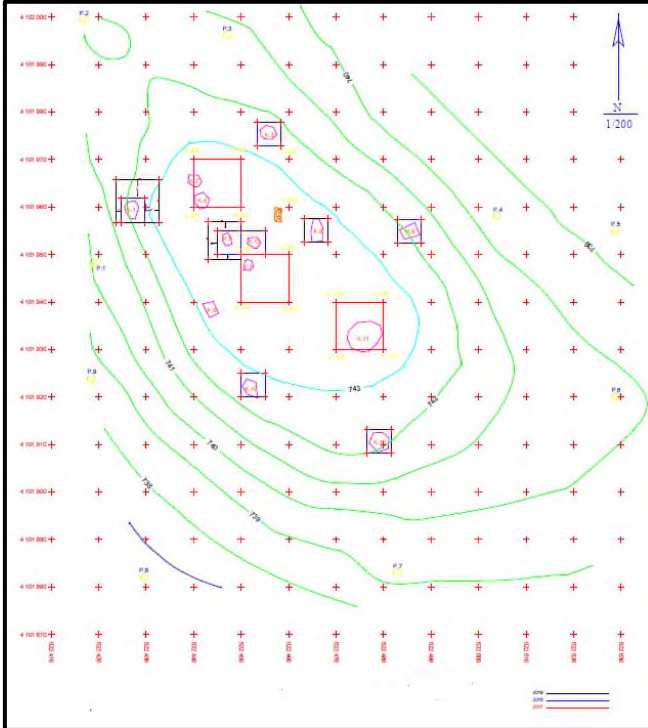
- ALBAYRAK, Y. 2020. "Soğmatar Nekropolü Roma Dönemi Kaya Mezarları", Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı, Ege Yayınları, İstanbul: 19-28.
- ALBAYRAK, Y. – MUTLU, S. İ. 2014. "Soğmatar Kutsal Alanı ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması, 2012." 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 27-31 Mayıs 2013 Muğla. 2. Cilt, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Yayın No. 163/2, Muğla, 337-352.
- ALBAYRAK, Y. & ÇELİK, B. 2019. "Soğmatar Çevresi Kaya Mezarları", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Volume: 43: 255-261.
- ALBAYRAK, Y. – MUTLU, S. İ. – MUTLU, S. – ÇELİK, B. 2019. "Soğmatar'da Sunaklı Kaya Oyuğu Mezarlar", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Sayı 41: 263-274.
- AURENCHE O. & KOZLOWSKI S.-K. (1999) *La Naissance du Neolithique au Proche Orient*. Editions Errance, Paris,
- ÇELİK B. (2011) "Karahan Tepe: A New Cultural Centre in Urfa Area in Turkey", *Documenta Praehistorica* Sayı 38, 241-253.
- ÇELİK, B. 2014. "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2013.", 36. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 32. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 02-06 Haziran 2014 Gaziantep*, II. Cilt, 311-328.
- ÇELİK B. (2015a) "Differences and Similarities Between the Settlements in Şanlıurfa Region where "T" shaped Pillars are Discovered" *TÜBA-ARSayı* 17, 9-24.
- ÇELİK, B. (2016a) "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2014", 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 11-15 Mayıs 2015*, 2. Cilt, 409-426.
- ÇELİK B. (2015b) "Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması", *Belgü*, Sayı 2, 9-99.
- ÇELİK B. (2016b) "A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi" *Documenta Praehistorica* Sayı 43, 421-428.
- ÇELİK B. (2019) "Neolitik Dönem Kült Merkezi: Harbetsuvan Tepesi.", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* Volume 43, 24-38.
- ÇELİK, B. & ALBAYRAK, Y. (2019). "Soğmatar'dan Ele Geçen Bir Kartal Figürü", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Volume: 42: 60-67.
- ÇELİK, B – MUTLU, S. İ. – MUTLU, S. 2019. "Şanlıurfa'daki Soğmatar Kült Alanından Bir Aslan Kabartması Taslağı", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Sayı 41: 136-143.
- DIETRICH O., J. NOTROFF, L. CLARE, C. HÜBNER, Ç. KÖKSAL-SCHMIDT, K. SCHMIDT. (2016), "Göbekli Tepe, Anlage H. Ein Vorbericht beim Ausgrabungsstand von 2014" (Ed.) Ünsal Yalçın, *Anatolian Metal VII, Anatolien und seine Nachbarn vor 10.000 Jahren Anatolia and neighbours 10.000 years ago*, Beiheft 31, 53-70.
- DIETRICH O.&K.SCHMIDT(2017) "A Short Note on a New Figurine Type from Göbekli Tepe" *Neo-Lithics*, Sayı 1/17, 43-46.

- KAYA Ö. F. & ERTEKİN, A. S. (2009). “Flora of the protected area at the Tektek Dağları (Şanlıurfa-Turkey)”, *OT Sistematik Botanik Dergisi*, Vol. 16, No. 2, 79-96.
- KAYA Ö. F. (2014). “Phytosociological Analysis on The National Park of The Tek Tek Mountains, Şanlıurfa, Turkey, *Bangladesh Journal of Botany*, Vol. 43, No. 1, 27-35.
- NEEF, R. (2003). “Overlooking the Steppe-Forest: A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)” The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, *Neo-Lithics* 2/03, 13-16.
- SCHMIDT K. (2013) “Göbekli Tepe Kazısı 2011 Yılı Raporu” 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 28 Mayıs - 1 Haziran 2012 Çorum*, 1. Cilt, (2013) s. 79-90.

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

Harita 1. Şanlıurfa bölgesinde bulunan Neolitik merkezlerin yerleri.

Harita 2. Harbetsuvan Tepesi 2017 ve 2018 Yılı Açmalarını Gösteren Harita.

Resim 1. Harbetsuvan Tepesi'nin Havadan Genel Görünümü (Foto. B. Çelik).

Resim 2. Batı Yamacı Sondajı açığa çıkan ana kaya ve duvar izlerinin görünümü (Foto. B.Çelik).

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

Resim 3. Kuzey Yamacı Sondajı ana kaya seviyesine inilmesi sonrası görünüm (Foto. E. Bingöl).

Resim 4. Güneybatı Tepesi Sondajı taban döşemesi ve duvarın görünümü (Foto. E. Bingöl).

Resim 5. K-1 açmasının havadan genel görünümü (Foto. B. Çelik).

Resim 6. K-5 açmasının havadan genel görünümü (Foto. B. Çelik)

Harbetsuvan Tepesi 2019 Yılı Kazı Çalışması

Resim 7. K-7 açmasının havadan genel görünümü (Foto. B. Çelik)

Resim 8. K-8 açmasının havadan genel görünümü (Foto. B. Çelik)

**TYANA ROMA HAMAMI KAZILARINDA ORTAYA ÇIKAN SÜTUN
BAŞLIK PARÇALARI**

**COLUMN HEADPIECES FROM THE EXCAVATIONS OF TYANA
ROMAN BATH**

**КАПИТЕЛИ КОЛОНН, НАЙДЕННЫЕ ПРИ РАСКОПКАХ РИМСКОЙ
БАНИ В ТИАНЕ**

Tahir GÜRKAN*
Osman DOĞANAY**

ÖZET

Kapadokya, antik dönemde kuzeyinde Pontos, batısında Lykaonia ve Galatia, güneyinde Kilikia ve doğusunda Armenia Minor bölgeleri ile sınırlı olan alandır. Bölge, Mezopotamya ile Anadolu bağlantısının sağlandığı Kilikya Kapılarının bulunmasından dolayı önemli bir yere sahiptir. Bölgede önemli bir kent olan Tyana ise farklı zamanlarda iki kere başkent olmuştur. Kent zaman içinde farklı medeniyetler tarafından farklı isimlerle anılmıştır. Yapılan araştırmalarda kentin adı Hitit Çağında Tuwanuwa, Geç Hitit döneminde Tuwana, Pers ve Hellenler Dana, Roma döneminde Tyana, Osmanlı döneminde Kilisehisar ve Cumhuriyet döneminde ise Kemerhisar olarak bilinmektedir. Kent açısından önemli olan diğer bir konu ise ünlü filozof Apollonius'un doğduğu yer olmasıdır. Romanın Anadolu'da hâkimiyetinin artmasının ardından Severuslar döneminde kente verilen önem artmıştır. Bu önemin artmasının en önemli nedeni Julia Domna ve Septimius Severus'un Tyanalı Apollonius'a olan hayranlığıydı. Dolayısıyla oğlu Caracalla da Apollonius'a ilgi duymuştur. Özellikle Severuslar zamanında kentte çeşitli imar faaliyetleri yürütüldüğü düşünülmektedir. Su kemerleri, Roma Havuzu ve Roma Hamamı başta olmak üzere çeşitli fonksiyonlarda yapılar inşa edilmiştir. Roma Hamamı ise antik kentin güneyinde bulunmaktadır. Hamamın suyu ise kentin kuzeydoğusunda Köşkhöyük olarak bilinen yerden ve yanında bulunan Roma Havuzunda biriktirilen sularla kente doğru inşa edilen su kemerleri vasıtasıyla kente getirilmekteydi. Dolayısıyla hamamın mimari parçaları ise Severuslar dönemine yani MS 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kapadokya, Tyana, Hamam, Caracalla, Tyanalı Apollonius*

*ORCID: [0000-0003-1290-6638](https://orcid.org/0000-0003-1290-6638). Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, tahir_gurkan1994@hotmail.com

**ORCID: [0000-0002-7095-9466](https://orcid.org/0000-0002-7095-9466). Doç. Dr. Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, osmandoganay@hotmail.com

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

ABSTRACT

Cappadocia; Pontos in the north, Lycaonia and Galatia in the west, Cilicia in the south and Armenia Minor in the east. The region has an important place due to the presence of the Cilician Gates where Mesopotamia and Anatolia are connected. Tyana is an important city in the region due to its location. The city has been called by different names by different civilizations over time. The name of the city is known as Tuwanuwa in the Hittite Age, Tuwana in the Late Hittite Period, Dana the Persians and Hellenes, Tyana in the Roman period, Kilisehisar in the Ottoman period and Kemerhisar in the Republic period. Another important issue for the city is that it is the place where the famous philosopher Apollonius was born. The importance given to the city increased during the Severus Dynasty in the Roman Imperial Age. The most important reason for this increase was the admiration of Iulia Domna and Septimius Severus to Apollonius of Tyana. Consequently, his son Caracalla was also interested in Apollonius. Especially during the reign of Emperor Caracalla carried out various reconstruction activities in the city. Aqueducts, Roman Pool and Roman Baths were built in various functions. The Roman Bath is located to the south of the ancient city. The water of the bath was collected in the Roman Pool near the mound known as Köşkhöyük in the northeast of the city and was brought to the city through aqueducts built towards the city and provided through the trunks. Therefore, the architectural fragments of the at hare dated to the Severus period, that is to the 3rd century AD.

Keywords: *Cappadocia, Tyana, Bath, Caracalla, Apollonius of Tyana*

АННОТАЦИЯ

Каппадокия - это область, ограниченная Понтосом на севере, Ликаонией и Галатией на западе, Киликией на юге и Малой Арменией на востоке. Область занимает важное место благодаря наличию Киликийских ворот, через которые соединяются Месопотамия и Анатолия. Тяна, важный город региона, был столицей дважды в разное время. После того, как римское господство в Анатолии усилилось, значение, придаваемое городу, возросло в период Севера. С течением времени разные цивилизации называли город разными именами. Название города известно как Туванува в хеттский период, Тувана в поздний хеттский период, Дана у персов и эллинов, Тиана в римский период, Килисехисар в период Османской империи и Кемерхисар в период республики. Еще один важный момент для города - это место, где родился знаменитый философ Аполлоний. Важнейшей причиной этого роста было восхищение Юлией Домной и Септимием Севером Аполлонием Тяньанским. Поэтому его сын Каракалла заинтересовался и Аполлонием. Считается, что в городе проводились различные мероприятия по зонированию, особенно во времена Северуса. Были построены сооружения с различными функциями, особенно акведуки, римский бассейн и римская баня. Римская баня расположена на юге древнего города. Вода в баню поступала в город из места, известного как Köşkhöyük на северо-востоке города и через водопроводы, построенные по направлению к городу с водой, собранной в расположенном рядом с ним римском бассейне. Поэтому архитектурные части бани датируются северанским периодом, то есть 3-м веком нашей эры.

Ключевые слова: *Каппадокия, Тяна, Баня, Каракалла, Аполлоний из Тяни*

1- Giriş

Günümüzde Niğde İlinin 23 km güneybatısında, Bor İlçesinin 5 km güneydoğusunda bulunan Kemerhisar Beldesi'nde (**Resim 1**), kuzeyden Melendiz Dağları, güneyden Toros silsilesinin uzantıları olan Bolkar Dağları arasında bulunan Tyana Kenti, antik dönemde Kapadokya Bölgesi'nin güneyinde Kilikya'yı Kapadokya'ya bağlayan tarihi yollardan biri üzerinde bulunmaktadır. Sözü edilen bu tarihi yol, Toros geçitlerinden biri olan Gülek Boğazı geçidinden ayrılan yollardan biri olup, Tyana'dan geçerek Kayseri'ye (Mazaka- Kaesareia) uzanmaktaydı. Yani Kent, Anadolu'yu Suriye ile birlikte Filistin'e ve Mezopotamya'ya bağlayan yollar üstünde bulunuyordu (Hild, 1977, s.41-59; Berges ve Nolle, 2000, s.449-457). Kentin böyle bir yol üzerinde bulunmasından dolayı birçok defa farklı uygarlık tarafından ele geçirilmiştir.

Tyana'nın önemli bir kent olmasının başlıca nedenleri bölgeden geçen önemli yollar üzerinde bulunmasından dolayıdır. İlk önemli yollardan birisi İstanbul (Byzantion) ve Ankara (Ankyra) üzerinden gelerek Kızılırmak (Halys) kavisi yoluyla Tuz Gölü'nün (Tatta Limne) doğu tarafından Garsauratis (Colonia Arkhelais-Aksaray) ile Tyana'ya (Kemerhisar) ve Kilikia Kapıları'na giden yoldur (Lloyd, 1998, s.238). Bu yol sonradan, Hıristiyanlık döneminde Küdüs'e giden hacılar tarafından yoğun olarak kullanıldığı için Hacı Yolu (French, 1981, s.16) olarak adlandırılmıştır (Sevin, 1998, s.50)(**Resim 2**).

Antik dönem coğrafyacılarından Strabon ve Plinius Tyana kenti hakkında bilgi veren önemli yazarlardandır. Strabon ve Plinius, kenti Roma egemenliğine girmeden önce ziyaret etmişlerdir. Strabon, Tyana'nın Kilikia Bölgesi'ne geçit veren elverişli konumundan, topraklarının düz ve bereketli olduğundan ve ayrıca güçlü sur duvarlarına sahip bir yerleşme olduğundan bahsetmektedir.

Strabon'a göre kent Kaisareia'dan (Mazaka/Kayseri) ayırt etmek için Tauros yakınlarındaki Eusebeia olarak adlandırılır (Strabon, 12.2.7.) Bu isim V. Ariarathes dönemindeki Yunan kültürünün etkinliğinden ve kral V. Ariarathes'in Eusebes (dindar) (Tekin, 2016, s.159) (MÖ 163-130) unvanına ithafen verildiği düşünülmektedir (Sevin, 1998, s.56). Sadece Tynana kenti değil aynı zamanda Kaisareia (Mazaka/Kayseri) kentinin de Eusebeia (Argaios yanındaki Eusebeia) olarak adlandırılması Kapadokya Bölgesi'nin bu iki önemli kentinin, V. Ariarathes Eusebes Philopator tarafından, bölgenin Seleukos hâkimiyetinden kurtarılmasından sonra yeniden kurulmuş ve kurucusuna ithafen verilmiş olduğu düşünülmektedir (Ruge, 1948, s.1637-1638; Magie, 1950, s.493; Berges, 2002, s.182-183). Ayrıca bu ismin kutsal gölün ve Asbama kaynağının yakınındaki Asbamaios tapınağında Zeus onuruna düzenlenen ayinlerle bağlantılı olabileceği de ifade edilmektedir (Cramer 1832, s.129; Texier 2002, s.572).

Kapadokya eyalet oluncaya kadar Eusebeia ismi kullanmaya devam etmiştir. Ancak eyalet olduktan sonra MS I. yüzyıl başlarında kent için bu adının kullanımı sona ermiştir (Robert, 1946, s.83). Ayrıca Strabon kentin kuruluş mitosu ile ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Strabon'a göre Tyana'nın, Asur kraliçesinin adının verildiği Semiramis tepelerinde kurulduğunu anlatmıştır

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

(Strabon, 12.2.7.). Plinius'ta kentin Semiramis tarafından kurulduğuna katkı yapmaktadır (Plinius, 6.3.8.).

Strabon, Kapadokya'nın gerek kral I. Arkhelaos (MÖ 36 – MS 17) gerekse ondan önceki krallar döneminde valiliklere ayrıldığından söz etmektedir (Strabon, 12.1.4.). Bu bölünmeye göre adını Tyana'dan alan Tyanitis Valiliği şehir ile birlikte onu çevreleyen ovalık bölgeyi de kapsamıştır. Bu bölge, Torosların dar geçitleri ile sınırlandırılmıştır ve Kilikia'ya doğru uzanan önemli bir geçiş güzergâhıdır (Burton, 2005, s.259). Kentin bulunduğu bölge başlangıçta Kataonia Valiliği'ne bağlı bir yer iken sonradan Kapadokya'nın valiliklere ayrılmasıyla birlikte Tyanitis adı altında ayrı bir idari saha olarak düzenlenmiştir (Texier, 2002, s.568). Tyana, diğer Roma şehirleri ile kıyaslandığında onlar kadar büyük bir kent görünümünde olmasa da sahip olduğu anıtsal yapıların da gösterdiği üzere kuşkusuz kentsel bir görünüm sergilemiştir (Rosada ve Lachin, 2010, s.642).

MS II. yüzyılda Roma imparatorluğun önce Parth daha sonra ise Sasani tehdidi ile karşı karşıya kalmasıyla birlikte kentin önemi giderek artmıştır (Börker ve Berges 1996, s.18). Böylece bu bölge, imparatorluğun doğu sınırlarının güvenliğinin sağlanmasında Roma askeri yönetimi açısından stratejik bir yer haline gelmiştir. MS III. yüzyılda yapılan Sasani seferlerinde Tyana, Roma ordularının Kilikia geçitlerini aşıp Suriye ve daha doğuya ilerlemesinde kullandığı önemli ikmal noktalarından biri haline gelmiştir (Ruge, 1948, s.1639; Magie, 1950, s.717). Kentin askeri açıdan önemli bir saha olması, özellikle MS II-III. yüzyıl dolaylarında buranın ekonomik refah seviyesinin yükselmesini sağlamış ve böylece şehirde geniş ölçekli bir iyileşme meydana gelmiştir (Börker ve Berges, 1996, s.18).

Tyana'nın öneminin artmasını kentte darp edilen sikke basımlarında da görmekteyiz. Kentte, İmparator Nero Dönemi'nde (MS 54-68) sikke basılmıştır. Kentte sikke basma yetkisi bu dönemde gerçekleşen bir doğu seferi dolayısıyla Kapadokya ile Galatia bölgeleri tek bir eyalet olarak düzenlenmiş ve dolayısıyla Tyana kentine sikke basım hakkı verilmiş olmalıdır (Berges ve Nolle 2000, s.488-495).

İmparator Nero'dan sonra kentin sikke basımları kesintiye uğramıştır. Bu duruma belki de İmparator Vespasianus'un (MS 69-79) MS 76 yılında, Kapadokya, Galatia ve Pontus bölgelerini tek bir eyalet altında birleştirmesi neden olabilir. Sikke basımları İmparator Trajan Dönemi'nde (MS 98-117) tekrar başlar ve Caracalla Dönemi'ne (MS 211-217) kadar kesintisiz bir şekilde devam eder. Tyana, İmparator Hadrian'ın (MS 117-138) MS 117 yılında, Suriye'den Roma'ya dönüş yolunda uğradığı kentlerden birisidir (Berges ve Nolle 2000, s.361; Birley, 2000, s.134). İmparator Hadrianus'un kente uğradığına en güçlü kanıt Philostaratus'un anlatımlarında ortaya çıkmaktadır. Philostratus, İmparator Hadrian'ın Tyanalı Apollonios'a çok ilgi duyduğunu ve ona ait çok sayıda mektubu Antium'daki villasında sakladığını bildirmektedir (Philostratus, 8.20.). Özellikle imparator Hadrianus (Ruge, 1948, s.1638; Berges ve Nolle 2000, s.368-369) ve Caracalla dönemlerinde kent çok sayıda sikke darp etmiştir. Kentte özellikle imparator Caracalla Dönemi'nde sikke basımları en yüksek seviyeye

çıkıştır. Tam, yarım ve çeyrek değerinde bronz sikkeler darp edilmiştir (Şener, 2019, s.141). Marcus Aurelius (MS 161-180) Döneminde ise Ti. Claudius Gordianus şehirden senatör seçilmiştir (Eck, 2000, s.219).

Roma İmparatorluk Döneminde Hadrianus'tan başlayarak Severuslar dönemine kadar kente verilen önem artmıştır. Bu önemin artmasının en önemli nedenlerinden biri Septimius Severus'un Tyanalı Apollonius'a olan hayranlığıydı. Dolayısıyla oğlu Caracalla da Apollonius'a ilgi duymuştur. Özellikle Severuslar zamanında kentte çeşitli imar faaliyetleri yürütülmüştür. Su kemerleri (**Resim 3**), Roma Havuzu (**Resim 4**), Heroon, Zeus Asbamaios'a adanan bir tapınak ve Roma Hamamı başta olmak üzere çeşitli fonksiyonlarda yapılar inşa edildiği düşünülmektedir.

Tyana, Caracalla'nın (MS 211-217) imparatorluğu sırasında oldukça önemli bir yere sahipti. Kent, Caracalla tarafından MS 213 yılında Colonia (Berges ve Nolle, 2000, s.341-363; Berges, 2002, s.18; Rosada ve Lachin, 2010, s.196) olarak belirlenmiş ve Antoniana Colonia Tyana olarak adlandırılmıştır (Berges ve Nolle, 2000, s.341; Berges, 2002, s.17). Tyana'nın Colonia olarak belirlenmesi, Caracalla'nın doğuya düzenleyeceği seferlerde Tyana'nın bulunduğu coğrafi konumdan faydalanma isteğinin bir sonucu olmalıdır. Dolayısıyla Tyana, Suriye'ye uzanan ana yol üzerinde bulunmaktaydı ve stratejik bir konuma sahipti. Şehir aynı zamanda Roma imparatorlarının Suriye'ye yaptıkları gezilerde çoğu kez ziyaret edilmiştir (Berges, 2002, s.183-185).

Tyana'da Severuslar dönemine ait çok sayıda ve büyük kamu yapıları bulunmaktadır (Börker ve Berges, 1996, s.21). İmparator Caracalla ve annesi Julia Domna'nın Tyana'ya büyük katkıları ve yatırımları olmuş, şehirde çok önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Rosada ve Lachin, 2008, s.1). İmparator Caracalla Döneminde yapıldığı düşünülen (Rosada ve Lachin, 2011, s.642) kemerler ise kentin güneyine doğru uzanan ve Toros silsilesinin bölgedeki son yamaçları olan tepelerden su getirmek amacıyla inşa edilmiştir. Söz konusu kemerler şehirdeki tüm konutların faydalanabilmesi için önemli ve karmaşık bir hidrolik sistemi ile yapılmıştır. Bu kemerlerin su deposunun şehrin birkaç km kuzeydoğusunda bulunan Köşkhöyük yakınlarındaki 60x20 m boyutlara sahip olan Roma Havuzu olabileceği düşünülmektedir (Rosada ve Lachin, 2010, s.197).

2- Tyana Roma Hamamı

Tyana Roma Hamamı antik kentin güneyinde ve 40x42 m boyutlarındadır. Hamam kompleksi modern binaların inşası ile tahribata uğramıştır. Yapının güneyinde, hemen bitişiğinde Sümer İlkokulu ve kuzeyinde ise bir sağlık ocağı bulunmaktadır. Hamamda araştırmalar 1995 yılında kentte yüzey araştırması yapmaya başlayan C. Börker ve D. Berges başkanlığındaki Alman araştırmacılar tarafından yapılmıştır. 2001 yılında İtalyan ekip kentte araştırma yapmaya başlamış ve 2014 yılında sonlandırılmıştır. Daha sonra 2016 yılında Niğde Müzesi başkanlığında Türk araştırma ekibi kente çalışma faaliyetlerine başlamış ve halen devam etmektedir.

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

Konumu itibarıyla hamamın hidroteknik bakımdan şehrin güneyine doğru yapılması Vitruvius'un da bahsettiği gibi hem daha çok güneş alması hem de bölgede çevreye göre alçakta olmasıyla ilgilidir (Vitruvius, 5. 116-117). Bu nedenle, hamam kompleksi şehirdeki yerleşim höyüğünün kuzeydoğu ucunda bulunur ve su kemeri ile su kaynağına bağlanır. Su kemerinin su drenaj yüksekliği yaklaşık 111,5 m yüksekliktedir ve bu noktada antik yerleşim höyüğünün en üst seviyesinde bulunur.

Buna karşılık, hamamın yapıldığı alan yüksekliği, yaklaşık 1103,3 m ile yerleşim alanının en alçak kısımlarına aittir (Berges ve Nolle, 2000, s.65). Hamamın suyu ise kentin kuzeydoğusunda Köşkpınar olarak bilinen höyüğün yanında bulunan Roma Havuzunda biriktirilen sular ile kente doğru inşa edilen su kemerleri vasıtasıyla kente getiriliyor ve künkler ile su dağıtılıyordu (Elalmış, 2007, s.3). Dolayısıyla su kemerlerinin inşasının ilk nedenlerinden biri hamamın suyunun karşılanmasıdır. Hamamın konumunun diğer avantajları ise kirlı su atığının kolay ve ısıtma malzemesi temininin kolay sağlanmasıdır.

Roma İmparatorluk Çağında, Severuslar döneminde kente verilen önemin artmasıyla birlikte İmparator Septimius Severus ve oğlu Caracalla zamanlarında kentte çeşitli imar faaliyetleri yürütülmüştür. İşte Roma Hamamı böyle bir dönemde inşa edilmiştir. Dolayısıyla hamamın mimari parçaları MS en erken II. yüzyıl ve daha geç dönemlere tarihlenmektedir.

Önceki kazı ekibinin raporlarına göre Roma Hamamı yapısı 40x42 m boyutlarında kare planlı bir yapıdır (Rosada ve Lachin, 2010, s.204). Olasılıkla Berges ve Nolle'nin önerisine göre daha sonra semerdam çatılı üç tabernae (dükkân) eklenmiştir (Berges ve Nolle, 2000, s.68). Bu yapılar beş geniş odaya sahiptir. Bunlardan apodyterium ve bazilika hamamı (basilica thermarum) uzun duvarları doğu-batı doğrultusunda ve banyo odaları sayılan diğerleri kuzey-güney doğrultusunda yer almışlardır. Söz konusu banyo odalarından frigidarium (soğukluk) ve tepidarium (ılıkılık) doğrudan bazilika hamamı ile bağlantılıydılar ve calidariuma (sıcaklık) geçiş tepidarium içinden sağlanmıştır. Isıtma, kuzey tarafta bulunan ve calidarium ile bazilika hamamı (basilica thermarum) arasında yer alan praefurnium (külhan) ile gerçekleştirilmiştir (**Resim 5**).

a-İon Sütun Başlık Parçaları

1 numaralı volüt parçasında (**Katalog No. 1, Resim 6**) volüt kıvrımları ve polster (yastık) kısmında ki bitkisel yaprak bezemesi görünmektedir. Yaprak 1.7 cm kabartma yüksekliğine sahiptir. Öncelikle yaprak işlenişindeki sadelik göze çarpar. Yapraklar muhtemelen balteustan çıkıp volütlere doğru gelmiştir. Ayrıca yaprak damarı tek çizgi halinde ve yaprağın ucuna doğru gelmektedir. Mızrak ucu şeklindeki bu yapraklarda herhangi bir detay işlenmesine gidilmemiştir.

Anadolu genelinde Severuslar dönemine tarihlenen sütun başlıklarının birçoğunda olduğu gibi, söz konusu eserde süslemelerdeki biçimsel bozulmalara paralel olarak polsterde yüzeysel olarak işlenmiş daha basit süsleme kompozisyonu yer alır. Kemerhisar'da Etiler okulunda yeni kazı ekibi tarafından tespit edilen B-İ-6 numaralı başlık parçasının (**Resim 7**) incelenen eserle benzer yaprak özelliklerine

sahip olduğu görülmüştür. Başlığın yan yüzündeki yastık şeklindeki polster kısmında kökünden birbirine birleşen yatay yapraklarla bezenmiştir. Mızrak ucu şeklindeki bu yapraklarda herhangi bir detay işlemesine gidilmemiştir. Yan yüzünün orta elemanı olan balteus tek bir hacimli ve yuvarlak formlu bantla oluşturulmuştur. Bu şekildeki tek yuvarlak bantlı balteus şekillendirmesinin de Attika kökenli olduğu ileri sürülmektedir (Mert, 2002, s.253). B-İ-6 kazı envanter numaralı İon başlık parçası incelendiğinde İ.H. Mert tarafından Konya Arkeoloji Müzesi'nde tespit edilen Kat.5/Res.15-16 numaralı İon başlığı ile olan benzerliği dikkat çeker (Mert, 2002, Kat. 5, Res.15-16). Kentte bulunmuş söz konusu İon başlığının polster kısmından yola çıkarak incelediğimiz İon başlık parçasına ait olabilecek parçanın polster kısmındaki yaprak formları, sadeliği ve volütlerdeki kıvrım benzerlikleri bize tarihleme konusunda yardımcı olmaktadır. Ayrıca tarihleme kriteri olarak çevre bölge, kentlerde bulunan (Çelik, 2019, s.76.; Beykan, 2004, s.106, Kat. 27e.: Kat. 55c; Herrmann, 1988, Pl. CXIV-Fig. 260.; Bingöl, 1980, Lev. 38, Kat. 293) ve Berges ve Nolle'nin Tyana I-II adlı eserlerinde incelendikleri İon başlık parçalarından yola çıkılarak kolayca tarihleme yapılabilmektedir (Berges ve Nolle, 2000, Taf. 88-Kat.127; Taf. 89-Kat.131).

2 numaralı volüt parçası (**Katalog No. 2, Resim 8**), Kompozit ya da İon sütun başlığına ait olabilecek volüt parçasıdır. Chitham'ın Antik Mimarlıkta Düzenleri ele aldığı kitabında İonik Başlık I olarak tanımladığı başlıktan yola çıkarak İonik bir sütun başlığına ait olabileceği kanısına varabiliriz (Chitham, 2005, s.77). Ayrıca kompozit sütun başlıklarında gördüğümüz akanthus ve İon volütünün bir arada kullanımından yola çıkarak eserde iki taraflı bir volüt sarmalının olduğu da söylenebiliriz (Chitham, 2005, s.99) (**Resim 9**). MS I. yüzyıldan sonra şekillenmeye başlayan kompozit sütun başlıkları MS II. yüzyılın ortalarından itibaren yoğun olarak kullanılmıştır (Başaran, 1999, s.45).

3 numaralı İon başlık parçası (**Katalog No. 3, Resim 10**) aşırı derecede tahribata uğramıştır. Eser 2003 yılı kazı sezonunda ve hamamın Legnaia (Odunluk) bölümünde bulunmuş bir parçadır. Eserde, volüt ve polster kısmı görülmektedir. Öncelikle yaprak işlenişindeki sadelik göze çarpar. Polster kısmındaki yapraklar muhtemelen balteustan çıkıp volütlere doğru gelmiştir. Mızrak ucu şeklindeki bu yapraklarda herhangi bir detay işlenmesine gidilmemiştir. Anadolu genelinde Severuslar dönemine tarihlenen sütun başlıklarının birçoğunda olduğu gibi söz konusu eserde süslemelerdeki biçimsel bozulmalara paralel olarak polsterde yüzeysel olarak işlenmiş daha basit süsleme kompozisyonu yer alır. Ayrıca Etiler okuluna sonradan getirilerek yerleştirilen B-İ-6 kazı envanter numaralı ve eserle benzer yaprak özelliklerine sahip İon başlığının yan yüzün yastık şeklindeki polsterde ki kök kısmında birbiriyle birleşen yatay yapraklarla bezenmiştir. Mızrak ucu şeklindeki bu yapraklarda herhangi bir detay işlemesine gidilmemiştir. Yan yüzünün orta elemanı olan balteus tek bir hacimli ve yuvarlak formlu bantla oluşturulmuştur.

4 numaralı İon kymation parçası (**Katalog No. 4, Resim 11**) 2004 yılındaki Preafurnium kazıları esnasında bulunmuştur. Hamamda kullanılmış olan İon başlığının echinus kısmına ait olabilecek yumurta dizisidir. İon başlığının ekhinusta

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

yer alan ovolo profilinde genelde ion kymationu ile işlenmekteydi. Eserdeki görünüm itibarıyla bir ovolo profili görünümündedir. Eserde yumurtaların tam U formunu almadığı ama oklarının yumurta arasında adeta eridiği gözlemlenir. Muhtemelen yerel bir atölyeden çıktığı tahmin edilen eserde yumurta kabukları etli yapılmış olup estetikten çok uzaktır. Özensiz ve yozlaşmış bir görüntüsü vardır. Kemerhisar'da Etiler ilkokuluna sonradan getirilerek yerleştirilen İon sütun başlığı incelendiğinde echinusunda bulunan ion kymationunun derin kanallı yumurta işlenişi tarihlleme konusunda bize ilham vermektedir. B-İ-5 (**Resim 12**) kazı envanter numaralı bu başlığın polster kısmına bakıldığında zengin bir süsleme yapıldığı görülür. Pulvinus üzerinde altı yapraklı oluşturan kapalı palmet bezeği bulunmaktadır. Balteusta ise yaprak bezemeli geniş bir bant kullanılmıştır.

b-Korinth Sütun Başlık Parçaları

5 numaralı Korinth plaster başlık parçasının (**Katalog No. 5, Resim 13**) kabartma şeklinde yapıldığı ve bitkisel bezekler zeminden 3 cm yüksekte kabartma şeklinde yapıldığı görülür. Abakus 5 cm uzunluğa sahiptir. En alt kısımda akanthus yaprağı, hemen üstünde caulis sapı yer alır, caulis sapının üzerinde helixler vardır ve caulis sapı abakus üzerinde bulunan abakus çiçeği ile birleşmektedir. Abakus üzerinde ise sırasıyla İon Kymationu (yumurta-ok) ve altında dil motifi yer almaktadır. Anadolu genelinde paye (plaster) başlıkları incelendiğinde eserde akanthus yapraklarının sade ve matkap işçiliğinde, helix ve abakus alanının daraldığını ve helixlerin kaba görüntüsünde olduğunu, abakus sapı ve abakus çiçeğinin sade görüntüde olduğu görülür. Bölge ve dekorasyon okulu farklılığı işçiliğe de yansımıştır. Abakus kısmının bezemeli oluşu Tyana'da bulunan korinth, kompozit başlıklar ve korniş bloklarında ki bölge farklılığından dolayı farklı bezmelerle işlendiği görülür (Berges ve Nolle, 2000, Taf. 77, Taf. 78, Taf. 79, Taf. 84, Taf. 85, Taf. 86, Taf. 87; Taf.89-Kat.134, Taf. 90, Taf. 91, Taf. 92; Taf. 92, Taf. 93).

6 numaralı akanthus yaprak parçası (**Katalog No. 6, Resim 14**) aşırı derecede tahribata uğramıştır. Eser muhtemelen hamamda kaplama parçası olarak kullanılmıştır. Akanthus yaprağı kabartma şeklinde zeminden 2.6 cm yüksektedir. Eser üç parçaya ayrılmıştır. Matkap işçiliği görülür. Yaprak damarları derin işlenmiş, yaprak uçları kıvrım yapmış ve uçları yuvarlaklaştırılmıştır. Yaprak uçları C formundan kapalı damla formuna yaklaşmıştır. Bu özellikler ile parça bize tarihlleme konusunda yardımcı olmaktadır.

c-Kompozit Sütun Başlık Parçası

7 numaralı sütun başlık parçası (**Katalog No. 7, Resim 15**) dönemin (MS II.-III. yüzyıl) kompozit başlıklarını andırmaktadır. Başlık yukardan aşağıya doğru incelendiğinde İon kymationu (yumurta-ok), astragal (inci-boncuk) ve dalga motifi ile bezendiği görülür. Özellikle MS II. yüzyıldan sonra Anadolu'da oldukça popüler olan kompozit sütun başlığının kentlere göre kalathos ve abakuslerinin üst taraflarında yapılış farklılığı göstermektedir. Kompozit sütun başlıklarının bazılarında abakus kısımları da bezemeliydi. İon kymationunun U formunu alan

yumurta kabukları ve düz işlenen ok uçları vardır. Tripolis hamamında bulunan friz parçasındaki yumurta-ok silmesiyle benzerlik göstermektedir. İon kymationu sırasının hemen altında yer alan astragal dizisine bakıldığında ise ince iplikçiklerle birbirlerine bağlı ve iki yassı bir uzun inci-boncuk yer aldığını görürüz. En alt kısımda kentte bulunan diğer mimari parçalarda çokça karşımıza çıkan dalga motifi vardır.

d-Dil Motifli Bir Sütun Başlığı

8 numaralı dil motifli sütun başlığının (**Katalog No. 8, Resim 16**) kalathos üzeri dil motifliyle süslenmiştir. Şekil itibariyle sade bir görüntüye sahiptir. Ayrıca genel görünüm olarak aşırı tahribata uğramıştır. Abakus sade ve 10 cm uzunluğa sahip olup ekinus geçişinde 3 cm bir girinti yapmıştır. Ekinus ise 7 cm ve dile geçişte yine içeriye doğru 6 cm girinti yapmaktadır. Bezemeye bakıldığında ise derin bir oyuyla birbirlerinden ayrılan dillerin kaba bir görüntüsü vardır. Alt kısımları yarım ay biçimli tümsekler ile son bulmaktadır. Daha erken yani MS II.-III. yüzyıl örneklerindeki kaba görüntüsü ve işçilik farklıyla ayrılır. Kentte bulunmuş olan kompozit başlık incelendiğinde (MS II. yüzyılın sonu III. yüzyılın başları) ise başlığın daha geç bir dönem yani MS IV.-V. yüzyıllara tarihlendiği görülür.

3- Değerlendirme

İncelediğimiz 7 adet başlık parçasının dönem olarak imar faaliyetlerinin arttığı bir dönem olan MS II. yüzyılın sonu ve MS III. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Yalnızca 8 katalog numaralı dil motifli başlık parçasının daha geç bir döneme yani MS IV. yüzyıla tarihlendiği görülür.

İncelenen parçalardan 4 adet İon başlık parçasına ait volüt ve İon Kymation parçası, 2 adet Korinth başlık parçasına ait bir adet plaster parçası ve bir adet akanthus yaprak parçası ve bir adet kompozit başlık parçası olabilecek mimari elemanlar yer alır.

1 katalog numaralı İon volüt parçasında yalnızca volüt kıvrımlarının bir kısmı ve polster (yastık) kısmındaki bitkisel bezeklerin bir kısmı görülür. Yaprak işlenmiş sade ve kabartma şeklindedir. Eserin biçimsel olarak işleniş basit bir görüntüye sahipken yozlaşma aşırı derecede değildir.

2 katalog numaralı volüt parçasında sadece volüt kısmı kalmıştır. Eser aşırı derecede tahribata uğramıştır. Eserde iki taraflı bir volüt sarmalı vardır.

3 katalog numaralı volüt parçasının volüt parçasının bir kısmı ve polster kısmının bir bölümü görünmektedir. 1 numaralı volüt parçasının polster ve volüt sarmalı işleniş olarak farklı bir yapısı vardır. Kemerhisar'da Etiler İlkokulu'na sonradan getirilerek yerleştirilen İon başlık parçasından yola çıkarak benzer bir başlık parçasına ait olabileceği kanısına varabiliriz. Söz konusu Etiler İlkokulu'nda bulunan ve B-İ-6 kazı envanter numaralı başlık parçasının polster kısmı ile 3 numaralı volüt parçasının polster kısmı benzer özellikler göstermektedir.

4 katalog numaralı İon Kymation parçası hamamın Praefurnium yani Külhan bölümünde bulunmuştur. Hamamda kullanılmış olan İon başlığının

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

Echinus kısmının ovolo profiline ait olan İon Kymation parçasıdır. İon Kymation parçasının hamamın Praefurnium bölümünde bulunması burada kullanılan başlık parçalarının ya İon ya da Kompozit sütun başlığı olabileceğini göstermektedir. Ayrıca Kemerhisar'da Etiler İlkokuluna sonradan getirilerek yerleştirilen B-İ-5 kazı envanter numaralı İon sütun başlığı incelendiğinde echinusunda bulunan ion kymationunun derin ve kanallı işlenişi incelen eserle benzer özellikler göstermesi ve tarihleme konusunda bize ilham vermektedir.

5 numaralı Korinth plaster başlık parçası incelendiğinde diğer bölgelere göre biraz da olsa farklı özellikler görülmektedir. Eserde akanthus yapraklarının sade ve matkap işçiliğinde olduğu, helix ve abacus alanının daraldığı, caulis sapı ve abacus çiçeğinin sade görüntüde olduğu görülür.

6 numaralı akanthus yaprağı muhtelen kaplama parçası olarak kullanılmıştır. Parça 2008 yılı kazı sezonunda ele geçmiştir. Akanthus yaprağı kabartma şeklinde yapılmıştır. Matkap işçiliğinde yapılan eserde damaların derin işlenişi ve yaprak uçlarının kıvrım yaptığı görülür.

7 numaralı kompozit bir başlığa ait olabilecek parçadır. Başlığın köşe kısmına ait olabilecek parçada volütün bir kısmı da görünmektedir. Başlığın abacus kısmında işlenen İon kymationu ve astragal sırası incelendiğinde. Öncelikle yumurtalarının kabuklarının U formunda yozlaşmış işlenişi ve inci boncuklar arasında ipelik kullanımını bizi Severus dönemi mimari özelliklerine götürmektedir.

Son olarak 8 katalog numaralı dil motifli sütun başlığı genel görünüm itibariyle sade bir görüntüye sahiptir. Eser komşu bölgelerde de rastlanan (Lykaonia, Psidia ve Phrygia) benzer örnekleri vasıtasıyla MS IV. – MS V. yüzyıllar arasına tarihlenir.

4- Sonuç

Tarihi Neolitik Çağ'a kadar geriye giden Tyana kenti konumu itibariyle sürekli olarak iskan görmüş bir yerleşmedir. Gerek madenlerin bol olması gerek doğal şartlarıyla ideal bir yerleşme görünümündeki kent en erken yazılı kayıtlarda adı Tuwanuwa olarak görünmektedir. Boğazköy çivi yazılı tabletlerde geçen bu isimden yola çıkarak burada yerleşenlerin ilk olarak Luwi kökenli olduğu düşünülmektedir.

Hititlerin yıkılışının ardından Geç Hitit Çağı'nda bölgede yerel beylikler kurulmuştur. Bu dönemde yerel bir beylik olana Tuwana/Tuhana Krallığı bölgede etkin rol oynamıştır. Özellikle kral Warpalawas döneminde en iyi dönemini yaşayan krallık bölgede de çeşitli eserler bırakmıştır.

Daha sonraki dönemlerde sırasıyla önce Asur, Pers, Hellenistik krallıklar ve Roma himayesine girmiştir. İşte günümüzde ayakta kalan Roma Havuzu, Su Kemerleri ve Roma Hamamı MS II. yüzyılın sonu MS III. yüzyılın ilk yarısında yani imar faaliyetlerinin arttığı dönemde yapılmıştır. İmar faaliyetlerinin artmasının nedeni Roma imparatorlarının kente verdiği önemden dolayıdır. Kent hem güneyde Sasanilere hem de Parthlara karşı saldırıda kilit bir noktadadır. Kente verilen önemin asıl sebebi ise Pythagorasçı bir filozof olan Apollonius'un

memleketi olması nedeniyledir. Hadrianus ve daha sonra Severuslar Apollonius'a önem vermiş ve onun adına kentte çeşitli fonksiyonlarda kamu yapıları inşa ettirmişlerdir.

Hamam yapısı imar faaliyetlerinin attığı bir dönemde yani MS II. yüzyılının sonu III. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği düşünülmektedir. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve çalışmamızda işlenen 7 adet sütun başlık parçasının genel olarak MS III. yüzyıla tarihlendiği görülmüştür. Ayrıca hamamda farklı başlık tiplerinin kullanılmış olması hamamın iki katlı olabileceği görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Başlıkların kaliteli mermerden yapılması ve dönemin sanat üslubuna özgü yapılmaları da tarihleme konusunda bize yardımcı olmaktadır. 8 katalog numaralı başlığın varlığından yola çıkarak da daha sonraki dönemlerde hamamın tamir edildiği ya da başka bir amaçla kullanıldığı düşünülmektedir.

KATALOG

Kat. No: 1

Mimari Eleman Adı: İon Volüt Parçası

Malzeme: Mermer

Ölçüleri: En: 9 cm

Boy: 19 cm

Yükseklik: 24 cm

Tamım: Tyana Roma Hamamı kazılarında bulunmuş volüt parçasıdır. Kazı ekibi tarafından esere H-8 envanter numarası verilmiştir. Eser aşırı derecede tahribata uğramıştır. Parçada volüt kıvrımları ve polster (yastık) kısmında ki bitkisel yaprak bezemesi görünmektedir. Yaprak 1.7 cm kabartma yüksekliğine sahiptir. Öncelikle yaprak işlenişindeki sadelik göze çarpar. Yapraklar muhtemelen balteustan çıkıp volütlere doğru gelmiştir. Yaprak damarı tek çizgi halinde ve yaprağın ucuna doğru gelmektedir. Mızrak ucu şeklindeki bu yapraklarda herhangi bir detay işlenmesine gidilmemiştir. Anadolu genelinde Severuslar dönemine tarihlenen sütun başlıklarının birçoğunda olduğu gibi söz konusu eserde süslemelerdeki biçimsel bozulmalara paralel olarak polsterde yüzeysel olarak işlenmiş basit süsleme kompozisyonu yer alır. Ayrıca Kemerhisar'da Etiler okulunda sonradan getirilerek yerleştirilen B-İ-6 kazı envanter numaralı ve eserle benzer yaprak özelliklerine sahip İon başlığının yan yüzün yastık şeklindeki polster kısmında yer alan kök kısmında birbirine birleşen yatay yapraklarla bezenmiştir. Mızrak ucu şeklindeki bu yapraklarda herhangi bir detay işlemesine gidilmemiştir. Yan yüzünün orta elemanı olan balteus tek bir hacimli ve yuvarlak formlu bantla oluşturulmuştur ve incelenen eserle benzer özellikler gösterir.

Literatür: Psidia örneği için bkz.: Alp, 2006: 38, Lev. 14a-b - Kat.16.: Lev.16a-b - Kat.19.: Lev.16c-d - Kat.20.; Benzeri örnekler için bkz.: Çelik, 2019: 76.; Beykan, 2004: 106, Kat. 27e.: Kat. 55c; Herrmann, 1988: Pl. CXIV-Fig. 260.; Bingöl, 1980: Lev. 38, Kat. 293. Tyana kentinde bulunan diğer İon başlıkları için bkz.:

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

Berges ve Nolle, 2000: Taf. 88-Kat.127; Taf. 89-Kat.131. Konya müzesi örnekleri için bkz.: Mert, 2002: Kat. 5, Res.15-16. Afyon Müzesi örneği için: Bingöl, 1980: Lev. 32, Kat. 1.

Kat. No: 2

Mimari Eleman Adı: Volüt Parçası

Malzeme: Mermer

Ölçüleri: En: 8 cm

Boy: 7 cm

Yükseklik: 9 cm

Tanım: Tyana Roma Hamamı kazılarında bulunmuş volüt parçası. Kazı ekibi tarafından esere H-10 envanter numarası verilmiştir. Eser aşırı derecede tahribata uğramıştır. Kompozit ya da İon sütun başlığına ait olabilecek volüt parçasıdır. Chitham'ın Antik mimarlıkta düzenleri ele aldığı kitabında İonik Başlık I olarak tanımladığı başlıktan yola çıkarak İonik bir sütun başlığına ait olabileceği kanısına varabiliriz. Ayrıca kompozit sütun başlıklarında da gördüğümüz akanthus ve İon volütünün bir arada kullanımından yola çıkarak eserde iki taraflı bir volüt sarmalının olduğu da söylenebilir. MS I. yüzyıldan sonra şekillenmeye başlayan Kompozit sütun başlıkları MS II. yüzyılın ortalarından itibaren yoğun olarak kullanılmıştır.

Literatür: Kompozit sütun başlıklarının gelişimi için bkz.: Başran, 1999. MS II.-III. yüzyıl Tyana korint başlık gelişimi için bkz.: Berges ve Nolle, 2000: Taf. 90, Taf. 91, Taf. 92-Kat.136, Taf. 93. Tyana İon Başlıkları için bkz.: Berges ve Nolle, 2000: 152, Taf. 88,1-2-Kat. 127, Taf. 89, Kat.131. Chitham'ın İonik Başlık I ve Kompozit başlığı için bkz.: İonik Başlık I: Chitham, 2005: 77, Kompozit Başlık: Chitham, 2005: 99. Burdur Müzesi'nde bulunan dört yüzlü İonik sütun başlığı için bkz.: Alp, 2013: 64, Fig. 8-9-10; Konya Müzesi'nde bulunan İon sütun başlıkları için bkz. Mert, 2002: 247-269; MS V.-VI. yüzyıl volüt karşılaştırmaları için bkz.: Mango, 1968: Fig.160; Maqurie, 1987: Fig.6; Dasssmann vd., 2004: Fig. 16.

Kat. No: 3

Mimari Eleman Adı: İon Volüt Parçası

Malzeme: Mermer

Ölçüleri: En: 8 cm

Boy: 14 cm

Yükseklik: 15 cm

Tanım: Tyana Hamam kazılarında bulunmuş volüt parçası. Eser aşırı derecede tahribata uğramıştır. 2003 yılı kazı sezonunda ve hamamın Legnaia (Odunluk) bölümünde bulunmuş bir parçadır. Kazı ekibi tarafından esere H-93 envanter numarası verilmiştir. Volüt ve polster kısmı görülmektedir. Öncelikle yaprak işlenişindeki sadelik göze çarpar. Polster kısmındaki yapraklar muhtemelen balteustan çıkıp volütlere doğru gelmiştir. Mızrak ucu şeklindeki bu yapraklarda herhangi bir detay işlenmesine gidilmemiştir. Anadolu genelinde Severuslar dönemine tarihlenen sütun başlıklarının birçoğunda olduğu gibi söz konusu eserde

süslemelerdeki biçimsel bozulmalara paralel olarak polsterde yüzeysel olarak işlenmiş daha basit süsleme kompozisyonu yer alır. Ayrıca Kemerhisar'da Etiler okuluna sonradan getirilerek yerleştirilen B-İ-6 kazı envanter numaralı ve eserle benzer yaprak özelliklerine sahip İon başlığının yan yüzün yastık şeklindeki polsterde ki kök kısmında birbiriyle birleşen yatay yapraklarla bezenmiştir. Mızrak ucu şeklindeki bu yapraklarda herhangi bir detay işlemesine gidilmemiştir. Yan yüzünün orta elemanı olan balteus tek bir hacimli ve yuvarlak formlu bantla oluşturulmuştur.

Literatür: Psidia örneği için bkz.: Alp, 2006: 38, Lev. 14a-b - Kat.16.: Lev.16a-b - Kat.19.: Lev.16c-d - Kat.20.; Benzeri örnekler için bkz.: Çelik, 2019: 76.; Beykan, 2004: 106, Kat. 27e.: Kat. 55c; Herrmann, 1988: Pl. CXIV-Fig. 260.; Bingöl, 1980: Lev. 38, Kat. 293. Tyana kentinde bulunan diğer İon başlıkları için bkz.: Berges ve Nolle, 2000: Taf. 88-Kat.127; Taf. 89-Kat.131. Konya müzesi örnekleri için bkz.: Mert, 2002: Kat. 5, Res.15-16. Afyon Müzesi örneği için: Bingöl, 1980: Lev. 32, Kat. 1.

Kat. No: 4

Mimari Eleman Adı: İon Kymation Parçası

Malzeme: Mermer

Ölçüleri: En: 21 cm

Boy: 8 cm

Yükseklik: 7.2 cm

Tanım: Tyana Hamam kazılarında bulunmuş İon Kymation parçası. Eser aşırı derecede tahribata uğramıştır. 2004 yılı kazı sezonunda ve hamamın Praefurnium (Külhan) bölümünde bulunmuş bir parçadır. Kazı ekibi tarafından ise esere H-132 envanter numarası verilmiştir. Bir İon başlığına ait olabilecek parçadır. İon başlığının echinusta yer alan ovolo profilinde genelde İon kymationu ile işlenmekteydi. Eserdeki görünüm itibarıyla bir ovolo profili görünümündedir. Eserde yumurtaların tam U formunu almadığı ama okların yumurta arasında adeta eridiği gözlemlenir. Muhtemelen yerel bir atölyeden çıktığı tahmin edilen eserde yumurta kabukları etli yapılmış olup estetikten çok uzaktır. Özensiz ve yozlaşmış bir görüntüsü vardır. Kemerhisar'da Etiler İlkokuluna sonradan getirilerek yerleştirilen B-İ-5 kazı envanter numaralı İon sütun başlığı incelendiğinde echinusunda bulunan ion kymationunun derin kanallı yumurta işlenişi tarihleme konusunda bize ilham vermektedir.

Literatür: Benzer örnekler için bkz.: Kökmen-Seyirci, 2016: Lev.5-Kat.8; Alp, 2013: 67-Fig.19; Mert, 2002: 249,Kat.2-Res.5-8.

Kat. No: 5

Mimari Eleman Adı: Korinth Plaster Başlık Parçası

Malzeme: Mermer

Ölçüleri: En: 25 cm

Boy: 26 cm

Yükseklik: 10 cm

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

Tanım: Tyana Roma Hamamı kazılarında bulunmuş olan Korinth plaster (paye) başlığıdır. Kazı ekibi tarafından esere H-13 envanter numarası verilmiştir. Eser aşırı derecede tahribata uğramıştır. Kabartma şeklinde yapılan bitkisel bezekler zeminden 3 cm yüksekte kabartma şeklinde yapılmıştır. Abakus 5 cm uzunluğa sahiptir. En alt kısımda akanthus yaprağı, hemen üstünde caulis sapı vardır. Caulis yaprağının üzerinde helixler çıkar. Helixlerin arkasından abakus çiçeğinin sapı geçmekte ve abakus üzerinde bulunan abakus çiçeği ile birleşmektedir. Abakus üzerinde ise sırasıyla dil motifi ve yumurta-ok (İon Kymationu) yer almaktadır. Anadolu genelinde plaster (paye) başlıkları incelendiğinde söz konusu eserde akanthus yapraklarının sade ve matkap işçiliğinde, helix ve abakus alanının daraldığı, caulis sapı ve abakus çiçeğinin sade görüntüde olduğu görülür. Bölge ve dekorasyon okulu farklılığı işçiliğe de yansımıştır. Abakus kısmının bezemeli oluşu Tyana'da bulunan Korinth, Kompozit başlıklar ve korniş bloklarında ki bölge farklılığından dolayı farklı bezemelerle işlendiği görülür.

Literatür: Benzerleri ile karşılaştırmak için bkz.: Sagalassos E1 Bazilikası plaster başlığı için bkz.: Vandeput, 1997: 83, Pl. 36.4, Pl. 37.1; Ayrıca plaster başlıkların gelişimini görmek için bkz.: Perge Agorası'ndaki korinth plaster başlıkları; Pisida Antiocheia'sı Augustus Tapınağı korinth plaster başlıkları; Pergamon Kızıl Avlu plaster başlıkları; Aphrodisias Hadrian Hamamları korinth plaster başlığı için bkz.: Koçel-Erdem, 1996: 32, Lev.11.1; Tyanada bulunana korinth, kompozit başlıklar ve korniş blokları için bkz.: Berges ve Nolle 2000: Korniş blokları: Taf. 77, Taf. 78, Taf. 79, Taf. 84, Taf. 85, Taf. 86, Taf. 87; Korinth başlıkları: Taf.89-Kat.134, Taf. 90, Taf. 91, Taf. 92; Kompozit başlıklar: Taf. 92, Taf. 93; Erken Severus Dönemi plaster başlık karşılaştırması için bkz.: Perge Tiyatro Sahne binası; Türkmen, 2007: 142, Kat. 52, Kat.53, Kat. 54, Kat. 55, Kat.56, Kat. 57; Rhodiapolis örneği ile karşılaştırmak için bkz.: Kökmen-Seyirci, 2016: 130, Lev. 22, Kat.56.

Kat. No: 6

Mimari Eleman Adı: Akanthus Kaplama Parçası

Malzeme: Mermer

Ölçüleri: En: 12.5 cm

Boy: 3.5 cm

Yükseklik: 4 cm

Tanım: Tyana Hamam kazılarında bulunmuş akanthus yapraklı kaplama parçası. Eser aşırı derecede tahribata uğramıştır. 2008 yılı kazı sezonunda bulunmuş bir parçadır. Kazı ekibi tarafından esere H-89 envanter numarası verilmiştir. Akanthus yaprağı kabartma şeklinde zeminden 2.6 cm yüksektedir. Eser üç parçaya ayrılmıştır. Matkap işçiliği görülür. Yaprak damarları derin işlenmiş, yaprak uçları kıvrım yapmış ve uçları yuvarlaklaştırılmıştır. Yapraklar C formundan kapalı damla formuna yaklaşmıştır.

Literatür: Benzerleri ile karşılaştırmak için bkz.: Sagalassos E1 Bazilikası plaster başlığı için bkz.: Vandeput, 1997: 83, Pl. 36.4, Pl. 37.1; Ayrıca plaster başlıkların gelişimini görmek için bkz.: Perge Agorası'ndaki korinth plaster başlıkları; Pisida Antiocheia'sı Augustus Tapınağı korinth plaster başlıkları; Pergamon Kızıl Avlu

plaster başlıkları; Aphrodisias Hadrian Hamamları korinth plaster başlığı için bkz.: Koçel-Erdem, 1996: 32, Lev.11.1; Tyanada bulunana korith, kompozit başlıklar ve korniş blokları için bkz.: Berges ve Nolle 2000: Korniş blokları: Taf. 77, Taf. 78, Taf. 79, Taf. 84, Taf. 85, Taf. 86, Taf. 87; Korinth başlıkları: Taf.89-Kat.134, Taf. 90, Taf. 91, Taf. 92; Kompozit başlıklar: Taf. 92, Taf. 93, Erken Severus Dönemi plaster başlık karşılaştırması için bkz.: Perge Tiyatro Sahne binası; Türkmen, 2007: 142, Kat. 52, Kat.53, Kat. 54, Kat. 55, Kat.56, Kat. 57; Rhodiapolis örneği ile karşılaştırmak için bkz.: Kökmen-Seyirci, 2016: 130, Lev. 22, Kat.56.

Kat. No: 7

Mimari Eleman Adı: Kompozit Başlık Parçası

Malzeme: Mermer

Ölçüleri: En: 20 cm

Boy: 16 cm

Yükseklik: 12 cm

Tanım: Tyana Roma Hamamı kazılarında bulunmuş sütun başlığının (kompozit?) abakus kısmına ait parça. Kazı ekibi tarafından esere H-7 envanter numarası verilmiştir. Eser aşırı derecede tahribata uğramıştır. Başlığın köşe kısmına ait olabilecek parçada volütün bir kısmı da görünmektedir. Aşağıdan yukarıya doğru bakıldığında dalga motifi, inci-boncuk (astragal) ve yumurta-ok (İon Kymationu) ile bezenmiştir. Özellikle MS II. yüzyıldan sonra Anadolu'da oldukça popüler olan Kompozit sütun başlığının kentlere göre kalathos ve abakuslerde yapılış ve bezeme farklılığı görünmektedir. Ayrıca, Kompozit sütun başlıklarının bazılarında abakus kısımları da bezeliydi. İon kymationunda U formunu aldığı yumurta kabukları ve düz işlenen ok uçları vardır. Tripolis hamamında bulunan friz parçasındaki yumurta-ok silmesiyle benzerlik göstermektedir. Yumurta-ok (İon kymationu) sırasının hemen altında yer alan astragal dizisine bakarsak eğer ince iplikçiklerle birbirlerine bağlı ve iki kısa bir uzun inci-boncuk yer aldığını görürüz.

Literatür: Anadolu kompozit başlıkların gelişimi için bkz.: Başaran, 1999: 1-84; Nassar, 2008: 3-20. Kıbyra kompozit başlıklar için bkz.: Kaya, 2011: 20-21 Kat. 18-19. Yumurta-Ok (İon Kymationu) gelişimi için bkz.: Karaosmanoğlu, 1996: 51-56. Rhodiapolis kompozit başlıklar için bkz.: Kökmen-Seyirci, 2016: 133-140. Kilikia Bölgesi kompozit başlıkları için bkz.: Kaplan, 2013: 71.; Tripolis örneği için bkz.: Daşbacak, 2017: 98.

Kat. No: 8

Mimari Eleman Adı: Dil Motifli Başlık Parçası

Malzeme: Mermer

Ölçüleri: En: 30 cm

Boy: 45 cm

Yükseklik: 32 cm

Tanım: Tyana Roma Hamamı kazılarında bulunmuş sütun başlık parçası. Kazı ekibi tarafından esere H-1 envanter numarası verilmiştir. Abakus ve echinusu geniş silme şeklindedir. Kalathos üzeri dil motifleriyle süslenmiştir. Şekil itibariyle sade bir

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

görüntüye sahiptir. Ayrıca genel görünüm olarak aşırı tahribata uğramıştır. Abakus sade ve 10 cm uzunluğa sahip olup echinus geçişinde 3 cm bir girinti yapmıştır. Echinus ise 7 cm'dir ve dile geçişte yine içeriye doğru 6 cm girinti yapmaktadır. Bezemeye bakıldığında ise derin bir oyuyla birbirlerinden ayrılan dillerin kaba bir görüntüsü vardır. Alt kısımları yarım ay biçimli tümsekler ile son bulmaktadır. Daha erken örneklerinden (Trajan-Hadrian Dönemi Anadolu kompozit sütun başlıkları) kaba görüntüsü ve işçilik farklıyla ayrılır. Kentte bulunmuş olan kompozit başlık incelendiğinde (MS II. yüzyılın sonu III. yüzyılın başları) ise başlığın Erken Bizans Dönemine gittiği görülür.

Literatür: Trajan-Hadrian Dönemi dil süslemeli kompozit başlıklar için bkz.: Heilmeyer, 1970:104, Taf. 39.1; Thür, 1989:108, Abb.167-169; Koçel Erdem, 1996:182; İdil, 1976: 18, Lev. 9.1.; Psidia Bölgesi dil süslemeli kompozit başlıklar için bkz.: Alp, 2006; 61-67, Lev.22. Ayrıca Tyana'da bulunmuş olan kompozit başlık için bkz.: Berges ve Nolle, 2000: 159, Taf. 92, Kat. 149. Dil süslemeli Friz örnekleri için bkz.: Anabolu, 1992, 1-10; Vandeput, 1997: 250, Pl.17.3, Pl. 48.1-2; Baldran ve Gider, 2008: 118-120. Kilikya Bölgesi dil süslemeli mimari parçalar için bkz.: Kaplan, 2013: 161-165. Eserin Lykaonia örneği için bkz.: Temple, 2013, 133-134., Eserin Psidia örneği için bkz.: Alp, 2006; 60, Lev.26-Kat.47b; Eserin Hadrianoupolis örneği için bkz.: Cumalıoğlu, 2011: 233-234, Kat. 156-157; Ayrıca benzer örnekler için bkz.: Eyice, 1972: Fig. 22, 29-32; Tezcan, 1989: Fig. 170-171, Fig. 473; Parman, 2002: Fig. 140, Fig. 157, Fig. 158, Fig. 161, Fig. 167, Fig. 168, Fig. 183; Peschlow vd., 2002: Fig. 17/c-e, 18/a; Doğan, 2005: Fig. 5; Niewöhner, 2007: Fig. 35-44; Hakan, 2009: Fig. 1-10.

KAYNAKÇA

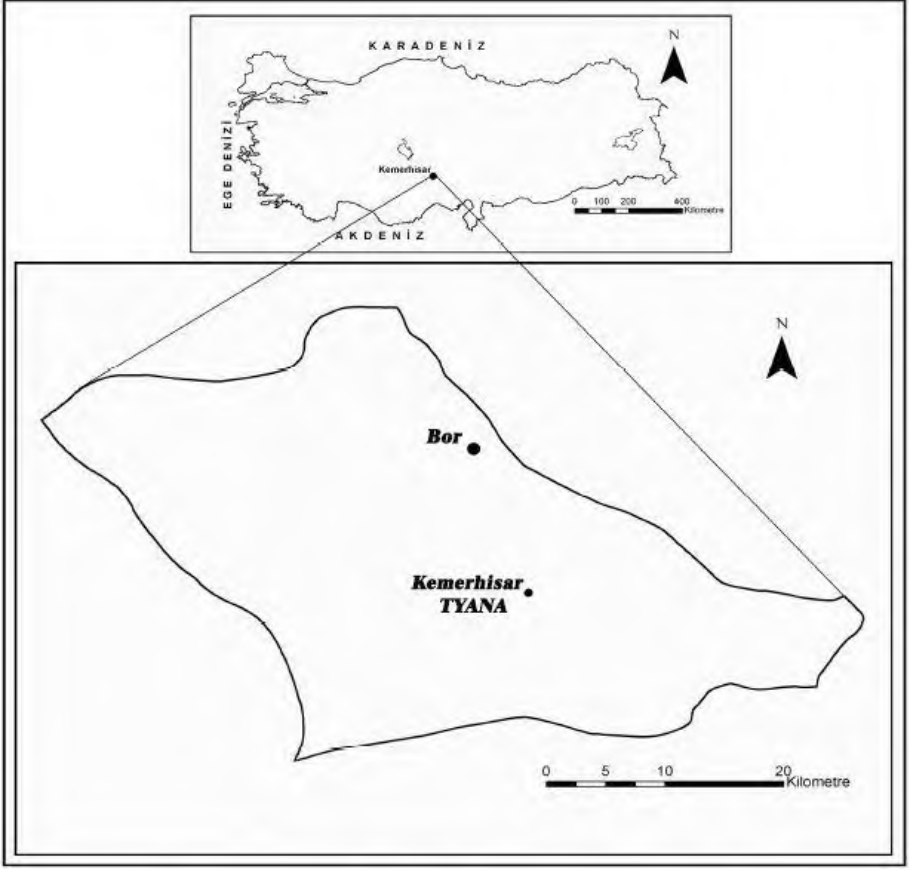
- Akurgal, E. (2002). *Anadolu'nun Kültür Tarihi*. İstanbul: Asır Matbaacılık Ltd. Şti.
- Başaran, C. (1999). *Anadolu Mimari Bezemeleri, Roma Çağı Lotus-Palmet Örgesi*. Erzurum: Erzurum Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Berges, D. ve Nolle, J. (2000). *Tyana: Archäologisch-Historische Untersuchungen zum Südwestlichen Kappadokien*. 1-2, Bonn: Habelt.
- Berges, D. (2002). *Tyana in Kappadokien: Von der Hethitischen Residenz zur Gräco-Römischen Colonia*, AW, (33) 2, s.177-187.
- Beykan, M. (2004). *Prokennesosta Bulunan İon Sütun Başlıkları Yerel Mermer Ocaklarında Biçimlendirilmesi ve İhracatı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Bingöl, O. (1980). *Das Ionische Normalkapitell in Hellenistischer und Römischer Zeit in Kleinasien*. İstanbul: Verlag Ernst Wasmuth Tübingen.
- Birley, A. R. (2000). *Hadrian to the Antonines, The Accession of Hadrian*. The Cambridge Ancient History, 9, The High Empire, A.D. 70-192, (Ed.: Bowman, A.K., Garnsay, P., Rathbone, D.), Cambridge, s.132-136.
- Börker C. ve Berges D. (1996). *Tyana-Survey 1995*, AST, (14/1), s.17-26.
- Burton, E. (2005). *Tyana* (Ed.: Herbermann, C.G.). The Catholic Encyclopedia, The Catholic Encyclopedia An International Work of Reference on The Constitution, Doctrine, Discipline, And History of the Catholic Church, 15,

New York, s.259.

- Chitham, R. (2005). *The Classical Orders of Architecture*. Oxford: Architectural Press.
- Cramer, J. A. (1832). *A Geographical and Historical Description of Asia Minor: With a Map*. Oxford.
- Daşbacak, C. (2017). *Tripolis Roma Hamamı (Büyük Hamam)*. (Ed: Duman, B.). Tripolis Araştırmaları. İstanbul: Ege Yayınları, s.91-99.
- Eck, W. (2000). *Government And Civil Administration, Emperor: Senate and Magistrates*. The Cambridge Ancient History, 11, The High Empire, A.D. 70-192, (Ed.: Bowman, A. A., Garnsay, P., Rathbone, R.), Cambridge, s.214-238.
- Elalmış, A. (2007). *Köşk Höyük Kazı Alanının Jeofizik Yöntemler ile Araştırılması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- French, D. (1981). *Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları, Fasikül I: Hacı Yolu*. Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Ganschow, T. (2018). *Münzen von Kappadokien: Sammlung Henseler, 1-2, Gephyra 5*, İstanbul.
- Herrmann, J. (1988). *The Ionic Capital in Late Antique Rome* (Vol. 56), Bretschneider Giorgio.
- Hild, F. (1977). *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*. TIB, 131(2), Wien.
- Jones, A. H. M. (1998). *Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford.
- Kaplan, D. (2013). *Kilikia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Süslemeleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Koçel-Erdem, Z. (1996). *Anadolu'da Hadrianus Dönemi Mimari Bezemeleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kökmen-Seyirci, H. (2016). *Rhodiapolis Antik Kenti Mimari Bezemeleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Lloyd, S. (1998). *Türkiye'nin Tarihi* (Çev.: Varinlioğlu, E.). Ankara: Tübitak Yayınları.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, 1-2, New Jersey: Princeton University Press.
- Mert, İ. H. (2002). *Konya Arkeoloji Müzesi'ndeki İon Başlıkları*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8, s.247-269.
- Öztan, A. (2005). *Birinci Dönem Köşkhöyük-Niğde Kazı Buluntularının Değerlendirilmesi ve Stratigrafik Kontrolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri.
- Philostratus (). *De Vita Apollonii Tyanei Libri Octa: The Life of Apollonius of Tyana* (Çev. F.C. Coynbeare 1912). London.
- Plinius, *Naturalis Historia, The Natural History, III-VII* (Çev. H. Rackham 1855). London: Harvard Universty Press.
- Robert, L. (1946). *Hellenica Recueil D'Épigraphie De Numismatique Et D'Antiquités Grecques*. 2, Paris.

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

- Rosada, G. ve Lachin, M.T. (2008). *Excavations 2007 at Tyana*. KST, 30(3), s.1-16.
- Rosada, G. ve Lachin, M.T. (2010). *Excavations at Tyana/Kermerhisar 2009*. KST, 32(3), s.196-215.
- Rosada, G. ve Lachin, M.T. (2011). *Excavations at Tyana/Kemerhisar, 2010 Archbishop Patrikios's Church*. KST, 33(3), s.77-96.
- Ruge, W. (1948). *Tyana*. RE, 7, (A-2), s.1630-1635.
- Sevin, V. (1998). *Tarihsel Coğrafya: Güzel Atlar Ülkesi Kapadokya* (Ed. M. Sözen). İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı Yayınları.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası. Geographika: XII-XIII-XIV* (Çev. A. Pekman 2000). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şener, H. H. (2019). *Tyana Kenti'nin Roma İmpratorluk Dönemi Sikke Basımı. Tyana Kazı ve Araştırmaları I* (Ed.: Doğanay, O.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 121-153.
- Tekin, O. (2016). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası I-II-III: Tarihi ve Arkeolojisi* (Çev. Suad, A.). İstanbul: Amire Matbaası.
- Türkmen, M. (2007). *Pamphylia ve Kilikia'da Severuslar Dönemi Mimari Bezemesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Vandeput, L. (1997). *The Achitectural Decaration Roman Asia Minor: Sagalassos a Case Study*. Leuven: Brepols Publishers.
- Vitruvius. *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Çev. S. Güven 2005). İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.

Resim 1

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

Resim 5

Resim 6

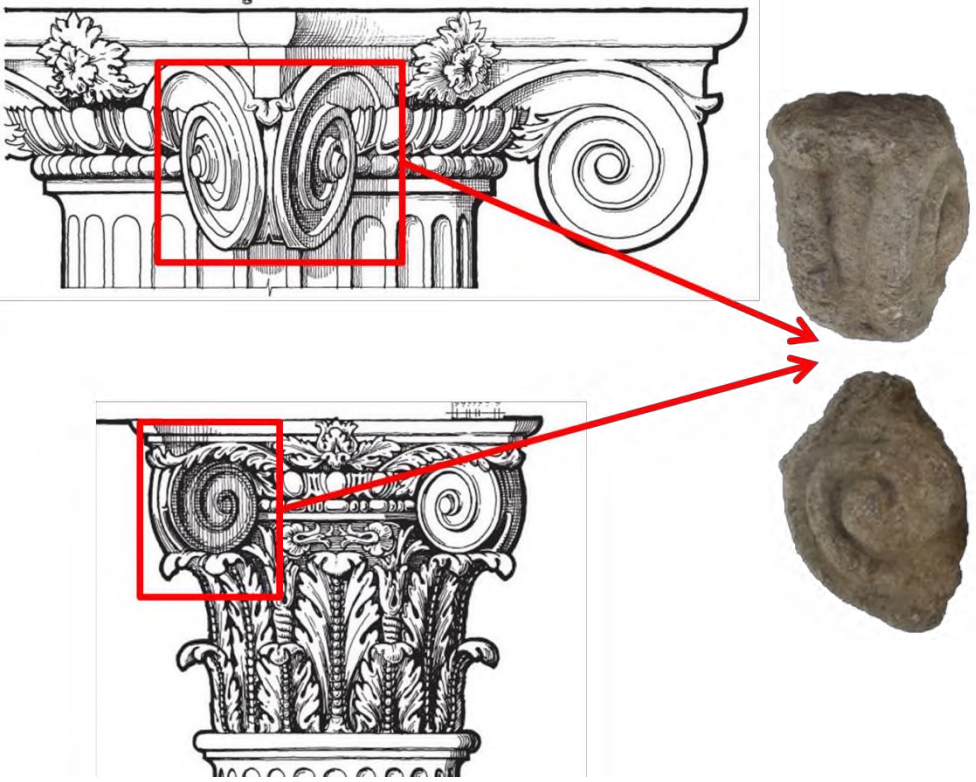

Resim 7

Resim 8

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

Tyana Roma Hamamı Kazılarında Ortaya Çıkan Sütun Başlık Parçaları

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

TÜRKİYE’DE 81 İL BAZINDA İHRACAT PERFORMANSI VE GELİR DÜZEYİ İLİŞKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ

EXPORT PERFORMANCE AND INCOME LEVEL RELATIONSHIP IN 81 PROVINCES OF TURKEY: PANEL DATA ANALYSIS

ЭКСПОРТНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ И ОТНОШЕНИЯ ДОХОДОВ: ПАНЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДАННЫХ 81-ОЙ ПРОВИНЦИИ ТУРЦИИ

Adem KARAKAŞ*

ÖZET

Küresel iktisadi yapıda ortaya çıkan dönüşüm ve artan rekabet, ülkelerin ekonomik büyüme yapılarını direkt olarak ilgilendirmektedir. Artan rekabetle birlikte firmaların, sektörlerin ve bütünüyle ülke ekonomisinin rekabet edebilirliğinin önemi de artmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan ekonomik düzlemde, dış ticaret ve buna bağlı olarak şekillenen makroekonomik büyüklükler tüm dünyada üretim sürecini etkilemiştir. Gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlayabilmeleri için ihracat odaklı bir ekonomik yapıyı benimsedikleri görülmektedir. Dünya ekonomisinde sürekli artan işlem hacmi ve küresel ticaretteki hızlanma bu gelişmeleri yakından takip eden ve adapte olabilen ülkeler için avantaj sağlarken diğer ülkelerin aleyhine işlemektedir. Doğal kaynağa dayalı olmayan bir ekonomide dış ticarete avantajlı konum elde edebilmek ancak reel sektör-imalat sanayi sektöründeki üretim artışına, üretim maliyetlerine, ithalatçı ülkelerin ekonomik gelir düzeyine ve kurdaki gelişmeler gibi etkenlere bağlıdır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler açısından bakıldığında artan ihracata bağlı olarak ülke ekonomilerinde ekonomik büyüme görülmektedir. Ancak, üretimin ülke geneline dağılmaması, belirli kent ve bölgelerin üretimin ağırlığını üstlenmesi ülke içerisinde gelir düzeyinin sağlıklı bir dağılımının gerçekleşmemesine neden olmaktadır. Türkiye’de de bu durum geçerlidir. Çalışma, Türkiye için 81 ilin ihracata olan katkısı ile bu illerin milli gelirden aldıkları pay arasındaki bağlantıyı test etmektedir. 2004-2018 yılları arası toplam ihracat, illerin ihracat ve fert başı milli gelir verilerinden hareketle gerçekleştirilen analiz sonucunda değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin varlığı ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik büyüme, İhracat, Gelir, Panel veri analizi, İllerin ihracat performansı.

* ORCID: [0000-0003-3891-1021](https://orcid.org/0000-0003-3891-1021), Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Söke İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, adem.karakas@adu.edu.tr

ABSTRACT

Rapid transformation and increasing competition in the global economic structure directly concern the economic growth structures of countries. In line with the increasing competition, the importance of competitiveness of companies, sectors and a country's economy as a whole increases. Especially in the economic plane that was created after World War II, foreign trade and macroeconomic magnitudes which were shaped accordingly have affected production processes all over the world. It can be observed that developing countries adopt an export-oriented economic structure in order to achieve sustainable economic growth. The ever-increasing transaction volume in world economy and impetus in global trade provide an advantage for countries that closely follow and adapt to these developments, whereas these factors work against other countries. In an economy not based on its own natural resources, achieving an advantageous position in foreign trade depends on factors such as the increase in production in the real sector-manufacturing industry, production costs, economic income level of importing countries and exchange rate developments. From the perspective of developing countries such as Turkey, growth in the country's economy is made due to increased exports. However, if production is not distributed throughout a country, and certain cities and regions make most part of the production, this causes an unhealthy distribution of income within this country. This is also the case in Turkey. The study is testing the relationship between the contribution of 81 provinces in Turkey and level of shares they receive from the national income. As a result of the analysis based on the data of total exports between 2004 and 2018, it is revealed that there is a meaningful relationship between the export of provinces and per capita national income data variables.

Keywords: Economic Growth, Export, Income, Panel Data Analysis, Export Performances of Provinces.

АННОТАЦИЯ

Трансформация и усиление конкуренции в глобальной экономической структуре напрямую затрагивают структуры экономического роста стран. Наряду с обострением конкуренции возрастает значение конкурентоспособности компаний, секторов и экономики страны в целом. В частности, в экономической плоскости, которая возникла после второй мировой войны, внешняя торговля и макроэкономические масштабы, сформированные соответствующим образом, повлияли на производственный процесс во всем мире. Видно, что развивающиеся страны принимают ориентированную на экспорт структуру экономики для достижения устойчивого экономического роста. В то время как постоянно увеличивающийся объем транзакций в мировой экономике и ускорение мировой торговли предоставляют преимущество странам внимательно следящим за этими изменениями и адаптирующимся к ним, в это время эти изменения работают против других стран. В экономике, не основанной на природных ресурсах, достижение выгодного положения во внешней торговле зависит от таких факторов, как рост производства в реальном секторе обрабатывающей промышленности, издержки производства, уровень экономического дохода стран-импортеров и изменения обменного курса. С точки зрения развивающихся стран, таких как Турция, наблюдается экономический рост экономики за счет увеличения экспорта. Однако тот факт, что производственный сектор не распределен по всей стране, а всё это сосредоточено лишь в определенных городах и регионах, не обеспечивает здоровое распределение доходов внутри страны. То же самое положение и в Турции. В нижеследующей статье, на основе данных 81 провинции Турции, исследуется связь между долей национального дохода. В результате анализа, выполненного на основе данных об общем экспорте с 2004 по 2018

год, учитывая экспорт провинций и доход на душу населения, установлено наличие значимой связи между переменными.

Ключевые слова: экономический рост, экспорт, доход, анализ панельных данных, экспортные показатели провинций.

1. Giriş

Sanayi devrimi sonrası Klasik iktisadın temel hareket noktalarından biri olarak süregelen ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi birçok çalışmada konu edinilmiştir. Ağırlıklı görüş, elde edilen bulgular neticesinde ihracat ve ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişkinin varlığı yönündedir. Dünya genelinde nüfusun artması, üretim ve tüketim alışkanlıklarının değişmesi, ihtiyaç olarak adlandırılan kavramın yapısal dönüşümü, küreselleşmenin ve internetin gelişmesi ile ticaretin hızlanması ve benzeri diğer faktörler nedeniyle dünya ekonomisi birbirine entegre şekilde hareket eder hale gelmiştir.

İkinci Dünya Savaşı öncesi döneme kadar olan süreçte, ülkelerin kendi kendine yeterli olması kavramı öne çıkarken savaş sonrası kurulan yeni ekonomik düzlemde bu yaklaşım yapısal dönüşüm geçirmiştir. Ülkelerin kendi kendine yeter düzeyde olması, tüketim ihtiyacı duyduğu tüm ürünleri kendi kaynakları ile üretmesi anlamında değil ürettiği ürünlerden elde ettiği gelir ile tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilen bir ülke haline gelmek anlamında kullanılmaktadır. Üretim ve gelir ile tüketim arasındaki farkın negatif olması -dış ticaret açığı- istenen bir durum değildir. Ancak, uzun dönemde bu açığın sürdürülebilir olması durumu da kısmen kabul edilebilir bir yaklaşım haline gelmiştir. Yine de arzu edilen yaklaşım dış ticarete fazla vermek, üretimde bağımlılık düzeyini azaltmak ve hem ihracat hem de ithalatta ürün ve ticaret partneri farklılığı oluşturarak çeşitlilik sağlamaktır. Dış ticarete diğer sosyal, siyasal ve kültürel etkenlere de kısmen bağlı kalarak ticaret partnerliği ve iş birlikleri ile öne çıkan uluslararası ticaret düzlemi yerini tüm dünyanın üretim faktörü kaynağı ve aynı zamanda pazar haline gelmesi görüşüne yerini bırakmıştır. Uluslararası iş birlikleri, ticaret partnerlikleri, tüm ülkeleri bağlayıcı kurallar ve hukuki düzenlemeler, ticaret blokları oluşturma, bölgesel ve küresel organizasyonlar vb düzlem ortaya çıkmış ve hakim yaklaşım haline gelmiştir. Ancak, 2007 sonrası ABD’de başlayıp dünyaya yayılan ve sonrasında farklı bölge ve ülkeler arasında krizlerin ve rekabetin yükseldiği görülmektedir. Bu değişim uluslararası ticarete yeni arayışları ortaya çıkarmıştır. Liberal yaklaşımlar yerini daha korumacı politikalara bırakmış, uluslararası ticareti düzenleyen kuruluşlar tarafından alınan kararlar, dünya ekonomisine yön veren ülkeler için bazı durumlarda askıya alınmış, görmezden gelinmiş veya askıya alınmıştır. Tüm bu gelişmelere karşın serbest ticaretin ve ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin önemini yitirdiğini söylemek mümkün değildir.

Dış ticarete korumacı politikaların terk edilip bunun yerine “dışa açık” ihracata dayalı ekonomik büyüme yaklaşımlarının ağırlık kazandığı İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, bu alana yönelik çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği ve ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği görüşünden hareketle yapılan çalışmaların önemli bir kısmı bu iki değişken arasında eş-yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Bununla

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

birlikte J.Baghwati gibi iktisatçıların dış ticarete serbest piyasa mekanizmasının gelişmiş ülkeler lehine ve az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği görüşlerini ortaya koyan ampirik çalışmalar da vardır. Bağımlılık oluşturacak şekilde uygulanan bir ticaret politikasının ülkeler arasındaki gelişmişlik farkını arttıracakı öne sürülmektedir. Az gelişmiş ülkelerin merkez-çevre kuramı doğrultusunda gelişmiş ülkelere yakınsamaktan ziyade bu ülkelere kaynak sağlama ve pazar oluşturma fonksiyonu dışında fazla bir getirisinin olmayacağı görüşleri de ileri sürülmüştür. Ek olarak Hollanda hastalığı şeklinde ortaya çıkacak bir sonucun, ülkedeki diğer sektörlerin gelişmesini engellemesi veya ülkenin reel potansiyelini ortaya koymasını zorlaştırması gibi bir sonucu doğuracağı da belirtilmiştir.

Farklı bakış açıları ve değerlendirmelere rağmen ve olası sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sorun potansiyeline karşın ağırlıklı olarak benimsenen yaklaşım, dış ticaretin ekonomik gelişmeye katkı sağladığı yönündedir. Dış ticaret (ağırlıklı olarak ihracat) gerek doğrudan gerekse de pozitif dışsallık oluşturma özelliği sayesinde gelir ve refah üzerinde olumlu bir yansıma oluşturmaktadır. Sektörlerin yansıma ve geri besleme etkileri de dikkate alındığında, dış ticarete fazla verecek şekilde yahut sürdürülebilir düzeyde kalmak kaydıyla açık verecek şekilde bir dış ticaret politikası, ekonomik gelişmeyi sağlamak için önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım klasik A.Smith ve D.Ricardo’dan başlamak üzere yerleşik hale gelen ana akım dış ticaret yaklaşımlarının uzun dönemde tüm dünya için gelir dağılımı adaleti sağlamamakla birlikte ortalama bir refah artışına yol açacağı görüşünü desteklemektedir.

2. Kısa Literatür

Dış açık ekonomi ve ihracat odaklı ekonomik büyüme yaklaşımına ilişkin çok sayıda teorik ve ampirik çalışma söz konusudur. Bu çalışmaların önemli bir kısmı dış ticaretin ve ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği ve değişkenler arasında çoğunlukla pozitif bir ilişkinin bulunduğu yönündedir. Bu ilişki genelde ihracattan ekonomik büyümeye doğru sonrasında da ekonomik büyümeden ihracata doğru bir nedensellik bulunduğu şeklindedir. Çalışmanın bu kısmında, hızlı gelişen ve değişen dünya ekonomisi ve ticaret yapısına bağlı olarak, son dönem çalışmalar ağırlıklı bir literatür özeti sunulacaktır.

Türkiye İçin Kısa Literatür-Yakın Dönem Çalışmalar

Yazar(lar)	Periyod	Bulgular
Reppas ve Christopoulos (2005)	1969-1999	İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada 22 az gelişmiş Asya ve Afrika ekonomileri analiz edilmiştir. Ortaya çıkan sonuçlar ekonomik büyüme ile ihracat arasında yapısal bir ilişkinin varlığını ve ekonomik büyümeden ihracata doğru bir nedenselliğin bulunduğunu ortaya koymaktadır.
Yapraklı (2007)	1970-2005	Türkiye için milli gelir ve ana sektörler göre ihracat verileri kullanılarak yapılmış olan analizde ihracat yönlü büyüme yaklaşımı test edilmiştir. Elde edilen bulgular Türkiye

		ekonomisinde bahsi geçen dönem için toplam ihracat ve sanayi ürünleri ihracatından milli gelire doğru pozitif ve tek yönlü nedenselliği ortaya koymaktadır. Tarım ve madencilik ihracatı ile milli gelir arasında ise pozitif ve çift yönlü nedensellik söz konusudur.
Awokuse (2008)	1990-2002	Arjantin, Kolombiya ve Peru için milli gelir, dış ticaret, sabit sermaye oluşumu ve işgücü verilerinden hareketle yapılmış olan çalışmada her üç ülke için de değişkenler arası ilişki ve nedensellik sonucuna ulaşılmaktadır. Her üç ülke için de ekonomik büyüme ve ihracat arasında ve ekonomik büyüme ile ithalat arasında nedensellik söz konusudur. Her üç ülkede de büyüme çekişli ihracat olgusu öne çıkmaktadır.
Taştan (2010)	1985-2009	Türkiye için aylık verilerden hareketle bir dış ticaret panoraması ortaya koyan çalışmada ithalat, ihracat ve büyüme verileri arasındaki ilişki yorumlanmaktadır. Türkiye için büyüme çekişli ihracat, ihracat-sanayi üretimi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik, sanayi üretimi artışından ihracata doğru bir nedensellik ve genel anlamda büyüme çekişli ihracat sonuçlarına ulaşılmıştır.
Herrerias ve Orts (2010)	1964-2004	Çin için milli gelir, işgücü verimliliği, yatırım, ihracat, Ar-Ge ve kur değişkenleri kullanılarak yapılmış olan çalışmada, ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezi test edilmiş ve Çin'in ihracatı ile ekonomik büyümesi arasında modeli doğrulayıcı kanıtlar ortaya konulmuştur. Buna ek olarak iş gücü verimliliğinin de ihracat ve yatırımları olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Yardımcıoğlu ve Gülmez (2013)	1995-2011	İhracata dayalı ekonomik büyüme modelini benimseyen ülkelerin önemli avantajlarından birinin doğrudan ve dolaylı yabancı yatırımları teşvik etmek olduğunu ifade eden çalışmada, 6 farklı ülke için yapılan analiz sonucunda ihracat ile ekonomik büyüme arasında nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İhracatta meydana gelen 1 birimlik değişimin uzun dönem ekonomik büyümeye 0,36 birim katkı sağladığı sonucunu ortaya konulmaktadır. Hem kısa dönem hem de uzun dönemde ihracat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik vardır.
Çamurdan (2013)	1999-2013	Türkiye ekonomisi için ihracat, ithalat ve milli gelir değişkenleri kullanılarak yapılmış olan analiz sonucunda değişkenler arasında ihracatın ithalata ve milli gelir artışının ihracata dayalı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buradan hareketle

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

		yapılan değerlendirmelerde büyüme için ihracat ve ihracat için de ithalat gerekliliği bulunduğunu ve bu değişkenler arasında bir nedensellik döngüsünün varlığı sonucu ortaya konulmuştur.
Kristjanpoller ve Olson (2014)	1970-1990 1991-2010	15 Latin Amerika ülkesi için yapılmış olan çalışmada, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi test edilmiştir. İki farklı dönem için yapılan analizler, değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. 15 ülke için yapılan testin sonucunda 9 ülkede ihracat ile ekonomik büyüme, 6 ülke için de ithalat ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.
Ridzuan, Noor ve Ahmed (2016)	1980-2011	Malezya, Endonezya, Filipinler ve Tayland için milli gelir, ihracat, ithalat, sermaye ve işgücü verilerinden yararlanarak yapılmış olan analizde, ihracata dayalı ekonomik büyüme modeli test edilmektedir. Elde edilen bulgular hem kısa dönemde hem de uzun dönemde değişkenler arasında ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle ihracatın ekonomik büyüme için en önemli etken olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Hüseyini ve Çakmak (2016)	1980-2010	Türkiye için ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişkiyi test eden çalışma, genel eğilimlere paralel şekilde ihracat ile ekonomik büyüme arasında ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.
Ataç (2017)	2001-2016	Büyüme kaynaklı ihracat yaklaşımının test edildiği çalışmada, çeyrek dönemlik veriler kullanılarak Türkiye için test eden değişkenler arasında ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Raj ve Chand (2017)	2000-2015	Fiji ekonomisi için ihracat ve ekonomik büyüme değişkenleri kullanılarak yapılan çalışmada, Fiji ekonomisi için ihracatın ekonomik büyümenin temel faktörü olduğu sonucu ortaya konulmuştur. Ekonomik büyümede istikrarlı bir artışın ihracattaki istikrarlı artışa bağlı olduğu ve bu iki değişkenin aralarında güçlü pozitif bir nedensellik bulunduğu belirtilmiştir.
Nguyen (2017)	1986-2015	Vietnam için yapılmış olan analizde kısa ve uzun dönemli doğrudan yabancı yatırım, ihracat ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında nedensellik bulunduğu ortaya konulmaktadır. Doğrudan yatırımlar uzun dönemde ekonomik büyüme için önemli bir etkidir. Kısa dönemde doğrudan yatırımlar ve ihracatın ekonomik

		büyümeye önemli bir etkisinin olmadığı görülmektedir.
Özcan, Özmen ve Özcan (2018)	1992-2015	Ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 18 farklı ülkenin verilerinden hareketle test eden çalışmada 1992-2015 yılları arası değerlerden hareketle bir analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda ortaya çıkan bulgular, ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi desteklediği yönündeki görüşleri doğrulayan bir sonucu ortaya koymaktadır.
Alhakimi (2018)	37 yıllık	Çalışmada, Suudi Arabistan için ekonomik büyüme ve ihracat ilişkisi analiz edilmektedir. İhracata daya büyüme, büyüme çekişli ihracat ve ihracat ile ekonomik büyüme ilişkisi test edilmiştir. Elde edilen bulgular fert başı milli gelirden ihracata doğru bir nedenselliğin varlığını ortaya koyarken ihracat artışının gelir artışını etkilemediği sonucunu ortaya koymaktadır.
Satrovic (2018)	1995-2015	30 gelişmiş ve 32 gelişmekte olan toplam 70 ülke için yapılmış olan çalışmada, doğrudan yatırım, ihracat ve ekonomik büyüme verilerinden yararlanılmıştır. Kısa ve uzun dönem için hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için teknoloji içerikli ürün ihracatı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik sonucu görülmektedir.
Altner ve Yavuz (2019)	1990-2017	BRICS ülkeleri ve ek olarak Türkiye için yıllık veriler kullanılarak, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda ortaya çıkan sonuçlar değişkenler arasında ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Hindistan, G.Afrika, Rusya ve Türkiye’de ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Ek olarak G.Afrika’da hem “ihracata dayalı büyüme” hem de “büyüme çekişli ihracat” hipotezlerinin varlığını gözlemlenirken Hindistan, Güney Afrika, Rusya ve Türkiye’de ise “büyüme çekişli ihracat” hipotezinin de geçerli olduğu görülmektedir.
Özpolat (2019)	1989-2017	Gelecek 11 olarak tanımlanan ülkelerin verilerinden hareketle yapılmış olan çalışmada, ihracata dayalı ekonomik büyüme yaklaşımı test edilmiştir. Elde edilen nedensellik analizi bulguları, G.Kore ve Mısır için ihracata dayalı büyüme yaklaşımının geçerli olduğu, Meksika ve Vietnam için ekonomik büyümeden ihracata doğru bir nedenselliğin varlığı sonucunu ortaya

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

		koymaktadır. Buradan hareketle, ihracatın ekonomik büyüme için tek etken yahut önemli bir etken olmadığı, nicelik olarak değil nitelik açısından ihracatın daha önemli olduğu yorumuna yer verilmiştir.
Valeriani, Dalimunthe, Wulandari ve Ashar (2019)	2007-2016	Endonezya’nın güneydoğu bölgesinde yer alan ada bölgesi için yapılmış olan çalışmada ekonomik büyüme, ihracat ve istihdam arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Analizin yapıldığı tarih aralığı için ekonomik büyümenin %68 olarak gerçekleştiği, ekonomideki büyümenin istihdam üzerinde etkili olduğu ve bahse konu değişkenler arasında çift yönlü nedensellik bulunduğu sonucu ortaya konulmuştur.
Uysal ve Sat (2019)	2003-2018	Rusya ekonomisi için ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analiz edildiği çalışmada, çeyrek veriler kullanılmıştır. Buradan hareketle yapılan analizlerde değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin varlığı ortaya konulmaktadır. Değişkenler arası ilişkinin yönüne bakıldığında ise Rusya ekonomisi için ekonomik büyüme ve ihracat arasında tek yönlü nedensellik bulunduğu görülmektedir.

3. Türkiye Ekonomisinde İhracat, Milli Gelir ve İllerin İhracat Performansı Üzerine Değerlendirmeler

Türkiye ekonomisinin dış ticaret verileri incelendiğinde hem ihracat hem de ithalat kalemlerinin sürekli olarak arttığı görülmektedir. Ancak, bu göstergeler sadece nominal değerler üzerinden değil detaylı bir şekilde analiz edilmelidir. Diğer birçok çalışmada, ihracat ve ithalat verilerinin detaylı analizleri yapılmıştır. Kısaca bahsedecek olursak, Türkiye ekonomisinde ihracat ithalata bağımlı bir yapıda devam etmektedir. Dolayısıyla özellikle imalat sanayi sektörlerinin ağırlıklı yer aldığı ihracat fasıllarına bakıldığında hammadde, ara mal ve özellikle enerji girdilerinde bağımlılıkların olduğu görülmektedir. Bu durum ithalata bağlı bir ekonomik büyüme ve ihracat sonucunu ortaya çıkartmaktadır. Dış ticaret hacmi genişlerken dış açık sorunu da devam etmektedir. Dış ticarete sürdürülebilir olduğu sürece sorun teşkil etmediği iddia edilse de dış açık ekonominin performansını olumsuz etkileyen temel unsurdur.

Dış ticarete hem hammadde ve ara mal bağımlılığı, hem enerji bağımlılığı, kur istikrarsızlığı, belirli ülke ve bölgelerin ticaret payının yüksekliği gibi diğer unsurlar da dikkate alındığında, Türkiye ekonomisinin dış ticaretindeki performansın, ülke içindeki reel sektör üretim performansına karşılık gelmediği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1: Türkiye’nin Yıllar İtibariyle Dış Ticareti, (Milyon \$)

Yıl	İhracat	İthalat	DTH	DTD	X/M
2004	63.164	87.962	151.127	-24.797	71,8
2005	73.482	101.920	175.403	-28.438	72,0
2006	85.559	119.069	204.628	-33.510	71,8
2007	107.325	146.554	253.880	-39.228	73,2
2008	132.065	167.989	300.055	-35.923	78,6
2009	102.166	122.267	224.433	-20.100	83,5
2010	113.910	163.298	277.209	-49.388	69,7
2011	135.004	206.496	341.500	-71.491	65,3
2012	152.493	197.025	349.519	-44.532	77,3
2013	151.771	217.115	368.886	-65.344	69,9
2014	157.511	210.039	367.551	-52.528	74,9
2015	143.837	184.490	328.327	-40.652	77,9
2016	142.600	183.223	325.823	-40.623	77,8
2017	157.006	214.795	371.801	-57.789	73,0
2018	168.033	201.873	369.906	-33.840	83,2

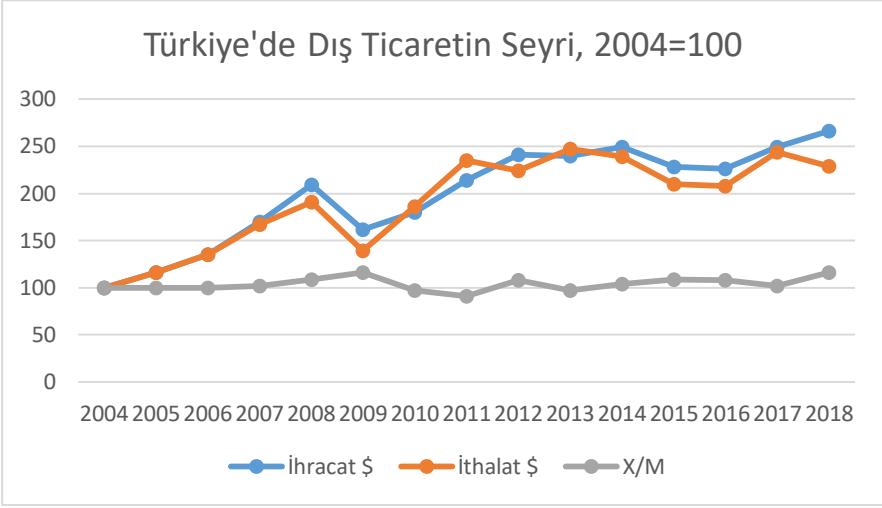
Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistiklerinden derlenmiştir, 2020.

Türkiye'nin dış ticaretine bakıldığında hem ihracatın hem ithalatın ve ticaret hacminin arttığı ancak ticaret dengesinde sürekli ekside olduğu görülmektedir. Bu denge verileri, ancak enerji ithalatı dışarıda bırakıldığında ticaret fazlası oluşmaktadır. İhracatın ithalatı karşılama oranı zaman içerisinde farklılık gösterse de 100'ün altındaki her değer açığın varlığını göstermektedir.

Grafik 1'de yukarıda bahsedildiği üzere ihracat ve ithalatın birbirine bağımlılığı gösterilmektedir. 2004 yılı temel alınarak hazırlanan grafikte, her iki kalemdede bir artış yaşandığı, bazı dönemlerde ithalattaki artışın ihracattan fazla olduğu ancak genel trendin paralellik gösterdiği ortaya konulmaktadır.

Grafik 1: Türkiye'de İhracat ve İthalatın Seyri (2004=100)

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

Türkiye geneli 81 ilin ihracata katkısına bakıldığında bir iki il haricinde hemen tüm illerde az ya da çok ihracat gerçekleştirilmektedir. Ancak, uzun yıllar içerisinde belirli illerde bir yoğunlaşma gerçekleşmiş ve bu süreç sonunda bazı iller Türkiye’nin üretim merkezleri haline gelmişlerdir. Bu illerin başında da toplam ihracatın %50’sinden fazlasını karşılayan İstanbul gelmektedir. Reel sektör ağırlıklı bir ihracat yapısından söz etmiştik. Bu da sanayi ve tarımsal üretim başta olmak üzere bazı kentlerin öne çıktığını ortaya koymaktadır. Bahse konu kentler, ihracat değerleri ve toplam ihracat payları Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Türkiye’de İhracata En Fazla Katkı Yapanlar İller

Yıl	İl	İhracat \$	İhracat Payı %
2018	İstanbul	84.913.686.921	50,5
2018	Bursa	11.153.402.106	6,6
2018	İzmir	10.183.800.973	6,0
2018	Kocaeli	8.960.585.528	5,3
2018	Ankara	7.665.345.828	4,5
2018	Gaziantep	6.872.019.859	4,0
2018	Sakarya	5.639.479.418	3,3
2018	Denizli	3.113.843.853	1,8
2018	Hatay	2.847.471.128	1,6
2018	Manisa	2.291.350.322	1,3
2018	Kayseri	2.087.986.588	1,2
2018	Adana	1.968.957.961	1,1
2018	Konya	1.785.568.457	1,0
2018	Mersin	1.726.538.148	1,0
2018	Diğer 67 İl	16.823.180.479	10,8

2018	TOPLAM	168.033.217.569	100
------	--------	-----------------	-----

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistiklerinden derlenmiştir, 2020.

Dış ticarete etkili bir performans gösteremeyen ve toplam işlem hacmi içerisinde küçük bir paya sahip olan il sayısı daha fazladır. Bu durum, Türkiye’de üretimin belirli bölgelerde yoğunlaştığı ve bazı kentlerin uzun süredir ihracata katkısının bazı dönemlerde hiç olmadığı bazı dönemlerde ise oldukça düşük olduğu ve bunun süreklilik kazandığını ifade etmektedir. Tablo 3’te Türkiye’nin ihracatında etkisiz kalan illere ilişkin bilgiler verilmektedir.

Tablo 3: Türkiye’de İhracata Katkısı Düşük Olan İller

Yıl	İl	İhracat \$	İhracat Payı %
2018	Ağrı	27.593.088	0,0164
2018	Siirt	19.261.210	0,0114
2018	Tokat	19.069.701	0,0113
2018	Erzurum	14.977.941	0,0089
2018	Erzincan	11.311.340	0,0067
2018	Kırkkale	10.785.666	0,0064
2018	Yozgat	7.677.457	0,0045
2018	Bitlis	6369007	0,0037
2018	Muş	6.151.576	0,0036
2018	Ardahan	1.315.473	0,0007
2018	Bingöl	970719	0,0005
2018	Tunceli	646290	0,0003
2018	Bayburt	485.548	0,0002
2018	Kars	208.046	0,0001
2018	TOPLAM	126.823.062	0,074

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistiklerinden derlenmiştir, 2020.

Türkiye’nin toplam ihracatında en düşük paya sahip illere bakıldığında 14 ilin toplam ihracat içerisindeki payının %1’e dahi ulaşmadığı görülmektedir. 168 milyar doların üzerindeki 2018 ihracatı içerisinde 126 milyon dolar düzeyindeki bir rakam ve 0,074 oranı ile etkisiz bir ticaret paydaşlığının varlığı görülmektedir.

Tablo 4: İhracat Performansı En Yüksek İller ve Fert Başı Milli Gelir Düzeyleri

(2018 Yılı Türkiye Gelir Ortalaması: 9 bin 693 \$)

Yıl	İl	Fert Başı Milli Gelir \$	Türkiye Ortalamasının
2018	İstanbul	16 264	Üzerinde
2018	Bursa	11 095	Üzerinde
2018	İzmir	11 505	Üzerinde

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

2018	Kocaeli	16 791	Üzerinde
2018	Ankara	12 764	Üzerinde
2018	Gaziantep	7 174	Altında
2018	Sakarya	9 225	Altında
2018	Denizli	9 135	Altında
2018	Hatay	6 573	Altında
2018	Manisa	9 455	Altında
2018	Kayseri	7 999	Altında
2018	Adana	6 894	Altında
2018	Konya	7 610	Altında
2018	İçel-Mersin	7 793	Altında

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistiklerinden derlenmiştir, 2020.

Türkiye de ortalama gelir düzeyinin üzerinde yer alan ancak tabloda yer almayan başkaca kentler de bulunmaktadır. Ancak, bu kentlerin ihracat sıralamasında fer başı gelir milli düzeyi düşük olan bazı illerden daha düşük bir ihracat katkısı söz konusudur. Bu nedenle sıralamada gelir düzeyi nispeten daha az olmasına karşın ihracat sıralamasında üst sıralarda yer alan iller üst sıralarda yer almaktadır.

Tablo 5: İhracat Performansı En Düşük İller ve Fert Başı Milli Gelir Düzeyleri

(2018 Yılı Türkiye Gelir Ortalaması: 9 bin 693 \$)

Yıl	İl	Fert Başı Milli Gelir \$	Türkiye Ortalamasının
2018	Ağrı	3 204	Altında
2018	Siirt	4 214	Altında
2018	Tokat	4 910	Altında
2018	Erzurum	5 707	Altında
2018	Erzincan	8 156	Altında
2018	Kırkkale	7 896	Altında
2018	Yozgat	5 574	Altında
2018	Bitlis	3 767	Altında
2018	Muş	4 138	Altında
2018	Ardahan	5 648	Altında
2018	Bingöl	4 759	Altında
2018	Tunceli	8 164	Altında
2018	Bayburt	5 861	Altında
2018	Kars	4 837	Altında

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistiklerinden derlenmiştir, 2020.

Tablo 5'te Türkiye'nin ihracatına en az katkı sağlayan illerin fert başı milli gelir rakamları gösterilmiştir. Bir önceki tabloda ihracat katkısı fazla olmasına karşın gelir düzeyi Türkiye ortalamasının altında kalan iller yer alırken bu tabloda tersi bir durum söz konusudur. Bu tabloda ihracat payı düşük olan illerin tümünde fert başı milli gelir düzeyi Türkiye ortalamasının altındadır. Diğer bir ifade ile gelir düzeyi yüksek olmasına karşın ihracat payı az olan veya gelir düzeyi ortalamasının altında olmasına karşın ihracat payı yüksek olan iller söz konusuydu. Ancak, ihracat payı belirli bir düzeyin altında kalan hiçbir ilin gelir düzeyi Türkiye ortalamasının üzerine çıkamamaktadır.

4. Veri ve Metodoloji

Çalışmanın amacı ihracatın ve ekonomik büyümenin birbirleri üzerindeki etkilerini 81 il bazında panel veri yöntemlerini kullanarak incelemektir. Panel veri analizi yatay kesit verileri ile zaman serilerini bir araya getiren modellerdir. Yani tek bir yatay kesit örnekleminin farklı zaman dönemlerinde tekrar tekrar gözden geçirilmesi ile oluşturulur (Sevüktekin, 1989:118). Bu sayede daha çok aydınlatıcı veri, daha çok değişkenlik, değişkenler arasında daha az doğrusal bağlantı, daha çok serbestlik derecesi ve daha çok etkinlik sağlamaktadır. Çalışmamız örneğinde bu iki değişkenin etkileşimini il bazında incelemeye ilaveten, tüm iller düzeyinde analiz yapmak, her il düzeyinde ayrı ayrı politika uygulamaları yerine ortak iktisat politikaları geliştirmek mümkün olabilir. Böylelikle panel modeller genel resmi daha iyi gösterir (Gujarati, 2004).

Bunun için 81 il düzeyinde illerin yıllık bazda ihracat (milyon usd) ve ekonomik büyümenin temsilcisi olarak kişi başı milli gelir (usd) verileri kullanılmıştır. 81 ilin ISIC-Rev-3 düzey 4 ihracat verileri (146 fasıl) derlenmiş, il ihracat verileri fasıl ve toplam olarak düzenlenmiştir. Buna ek olarak her bir il için kişi başı milli gelir verileri derlenmiştir. Veriler resmi istatistik kurumundan (TÜİK) elde edilmiş ve 2004-2018 yılları çalışmanın dönemi olarak belirlenmiştir. Diğer yandan bağımlı değişkenle bağımsız değişkenler arasındaki ilişki belli bir fonksiyonel biçimle (doğrusal veya logaritmik) ifade edilebilir. Eldeki veriler bazen normal dağılıma sahip olmayabilir (bazı istatistik testlerde normal dağılım varsayımı söz konusudur) veya gruplar arasında verilerin yaygınlığı (spread) aşırı farklılık gösterebilir (t-testi gibi bazı testlerde parametre varsayımı olarak varyansların eşit olması gerekmektedir). İşte bu doğrultuda çalışmada serilerin logaritmik dönüşümü yapılmıştır. Böylece sonuçlar birim yerine yüzde şeklinde yorumlanabilecektir. Önce genel bir panel model aşağıdaki gibi yazılabilir;

$$y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it}x_{1it} + \beta_{2it}x_{2it} + \dots + \beta_{Kit}x_{Kit} + u_{it} \quad (1)$$

Bu modelde y bağımlı değişkeni, x bağımsız değişkeni (k tane), u sıfır ortalamaya ve sabit bir varyansa sahip hata terimini göstermektedir. Burada, i, 1'den N'ye kadar kesit indeksini ve t, 1'den T'ye kadar zaman indeksini verir. Bu model için her bir kesitin (ülke veya bölge) belli bir zaman dönemi için bağımsız değişkene gösterdiği bir tepki katsayısı (coefficient) vardır (Mátyás, Sevestre, 1996). Fakat görüldüğü gibi tahmin edilmesi gereken parametre sayısı gözlem sayısından fazladır.

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

Bu durumda model tahmin edilemez. İşte bunun için açıklayıcı değişkenler, hata terimi ve regresyon katsayıları ile ilgili bazı varsayımların yapılması gerekir. Regresyon katsayıları ile ilgili olarak bütün katsayıların aynı olduğu varsayıldığında, model aşağıdaki biçimde gösterilir:

$$Y_{it} = \alpha + \sum_{i=1}^t \beta X_{it} + u_{it} \quad (2)$$

Buna “Birleştirilmiş Regresyon Modeli” denilmektedir. Bu modelde, α parametresi bütün birimlerin ortak bir kesmesi (sabit terim) dir. β parametreleri ise ayrı ayrı her bir açıklayıcı değişkenin bütün birimler üzerindeki ortak marjinal etkilerini göstermektedir. Bir başka ifade ile modelde α ve β (eğim) parametrelerinin birimler arasında ve/veya zaman üzerinde farklılık göstermediği varsayılmaktadır (Tüzüntürk, 2007). Modelde sabit ve eğim parametreleri hem birimlere hem de zamana göre değer almaktadır. Ancak bu modelde kesit (bireysel) spesifik özelliklere yer verilmemiştir. Çalışmamızda Y kişi başı gelir ve X ihracat olmak üzere ihracatın gelir üzerindeki etkisi incelenirken kesit spesifik özellikler her ilin alt yapısı, eğitim düzeyi, istihdam piyasası gibi faktörleri göstermek üzere aşağıdaki gibi modele eklenmiştir;

$$Y_{it} = \alpha + \sum_{i=1}^t \beta X_{it} + \mu_i + u_{it} \quad (3)$$

Ancak kesit etkilerinin (μ_i) modele eklenmesi noktasında nasıl bir yöntem izlenecektir. Burada sabit ya da tesadüfi olmak üzere iki yöntem literatürde öne çıkmaktadır (Çelik ve Kırıl, 2018). Panelde yer alan N tane kesit belli bir gruptan geliyorsa (örn. G-7 ülkeleri, Yükselen Piyasalar, NAFTA ülkeleri gibi) ve o gruptaki tüm elemanlar modele dahil ediliyorsa μ_i ’lerle ilgili varsayım sabit olur. Bu durumda sabit etkiler modeli (Fixed Effect) kullanılır. Ama diyelim ki yükselen piyasa ekonomilerinden sadece verisi olan ülkeler seçilirse yani geniş bir kitleden bir örneklem seçilirse, rassal etkiler (Random Effect) modeli geçerli olacaktır. Literatürde kullanılan Hausman testi açıklayıcı değişkenlerle bireysel etkiler arasında ilişki olup olmadığını gösterir, rassal ya da sabit etki modeline karar vermek için değil. Eğer böyle bir ilişki varsa panel model “*Within Transformation*” yöntemi ile, eğer ilişki yoksa GLS (Generalized Least Squares) yöntemi ile tahmin edilmelidir (Erlat, 2015).

Bu çalışmada ihracat ve kişi başı gelir arasındaki nedensellik ve eşbütünlüşme ilişkisi literatürdeki pek çok çalışmanın kabul ettiği yaklaşım üzerine aşağıdaki model çerçevesinde incelenmiştir. Oluşturduğumuz panel veri modelinde ihracat bağımsız, kişi başı gelir bağımlı değişken olarak dahil edilmiştir.

$$\text{LogKbmg}_{it} = f(\text{Logİhr}_{it}) + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

$$\text{LogKbmg}_{it} = \alpha + \beta X_{it} + \mu_i + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Modelde ‘LogKbmg’, milli gelirin ya da çıktının temsilcisi olarak alınan il düzeyi kişi başı milli gelir serisidir. ‘Logİhr’ ise o ilin yıllık ihracatını vermektedir. X, açıklayıcı değişken (ihracat) vektörünü, β parametresi ise eğim katsayısını ifade

etmektedir. Her ilin modele etkisini anlatan bireysel etkileri μ_i , modeldeki sabit terimi α , rassal hata terimlerini (stochastic error term) ε_{it} , i ve t ise sırasıyla yatay kesit birimlerini (iller; $i=1, 2, \dots, 81$) ve zaman aralığını ($T = 2004, \dots, 2018$) göstermektedir. Ele aldığımız iller Türkiye'nin 81 ilidir.

4.1. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenite

Analize başlamadan önce ilk olarak yatay kesit bağımlılığı kontrol edilmelidir. Panel modellerin hata terimlerinde yatay kesit bağımlılığı içermesi oldukça muhtemeldir. Her ülkeyi etkileyen ekonomik bir kriz ya da şok, bağımlı değişkeni etkileyen ama gözlemlenemeyen etkilerin varlığı veya mekânsal bağımlılık gibi faktörlerden kaynaklanabilir (De Hoyos ve Sarafidis 2006). Bu noktada karar vermek için çalışmada CD_{LM} (Pesaran, 2004-CD), CD_{LM1} (Breusch-Pagan, 1980), CD_{LM2} (Pesaran 2006-CDLM), ve Bias adjusted CD test (Pesaran et al., 2008) testleri kullanılmıştır. Bu amaçla ilk olarak aşağıdaki model tahmin edilir;

$$\Delta y_{i,t} = d_i + \delta_i y_{i,t} + \sum_{j=1}^{p_i} \lambda_{i,j} \Delta y_{i,t} + u_{i,t} \quad (6)$$

Burada d_i deterministik bileşenleri (mevsimsel kukla, sabit ya da trend), j kesit sayısını, t zaman boyutunu, p gecikme sayısını, u_{it} hata terimini, göstermektedir. Testte boş hipotez, tüm t ve $i \neq j$ olmak üzere $H_0: \text{Cov}(u_{it}, u_{it}) = 0$ şeklindedir. Alternatif hipotez ise en azından bir çift $i \neq j$ kısıtı için $H_1: \text{Cov}(u_{it}, u_{jt}) \neq 0$ ile ifade edilebilir. Çalışmada eşbütünleşme bu modelde yatay kesit bağımlılığını test etmek için Breusch ve Pagan (1980) LM test istatistiğini kullanmıştır;

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (7)$$

N kesit sayısını (il sayısı), T zamanı, $\hat{\rho}_{ij}$ her bir "i" için (yani illeri) 5 numaralı eşitliğin EKK ile tahmin edildikten sonra alınan hata terimlerine ait ikili korelasyonların örneklem tahmini göstermektedir. Ancak bu testte N 'nin göreceli olarak az, T 'nin yeteri kadar çok olması daha sağlıklıdır. İşte bu eksikliği gidermek için Pesaran (2004) aşağıdaki LM testini önermiştir;

$$CD_{LM} = \left[\frac{1}{N(N-1)} \right]^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (8)$$

İlk olarak $T \rightarrow \infty$ ve sonra $N \rightarrow \infty$ olmak üzere boş hipotez testi standart normal dağılıma sahiptir. Bu test N ve T 'nin büyük olduğu durumlarda uygulanırsa bile T 'nin görece küçük olduğu durumlarda boyut bozulması (size distortion) oluşabilmektedir. Bu sefer de çok sayıda N ve az sayıdaki T için test gerekli olmuştur. Bu amaçla Pesaran (2004) aşağıdaki testi önermiştir;

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \rho_{ij} \right) \quad (9)$$

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

İkinci olarak modeldeki eğim katsayısının homojenlik durumu incelenmelidir. Bu noktada Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından önerilen Delta ($\tilde{\Delta}$) ve Uyarlanmış Delta ($\tilde{\Delta}_{adj}$) testleri kullanılmaktadır;

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad \tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{z}_{iT})}{\sqrt{\text{var}(\tilde{z}_{iT})}} \right) \quad (10)$$

Denklemden $E(\tilde{z}_{iT}) = k$ ve $\text{Var}(\tilde{z}_{iT}) = 2k(T - k - 1) / T + 1$ ’dir. Aynı şekilde T zaman, N kesit boyutu ve k açıklayıcı değişken sayıdır. \tilde{S} ise Swamy test istatistiğini vermektedir.

4.2. Birim Kök Testi

Çalışmada eşbütünlük analizi, parametre tahmini ve nedensellik ilişkisine bakılmadan önce ilk olarak kullanılan serilerin birim kök süreci içerip içermediğine bakılmalıdır. Yatay kesit ve zaman serilerin birlikte kullanılmasından kaynaklı olarak panel veri analizlerinde birkaç problem ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle panel veri analizinde karşılaşılan yatay kesit bağımlılığı ve zaman serilerinde karşılaşılan birim kökün varlığı problemlerine dikkat edilmelidir (Bilman, 2014: s.167).

Birim kök sürece sahip serilerin analizlerde kullanılması değişkenlerin birbirlerine olan etkilerinin sağlıklı şekilde ölçülmesini güçleştirecek, regresyon modelinin varsayımları ihlal edilecek ve zaman serilerinin stokastik özellikleri (sabit ortalama, sabit varyans, gecikme seviyesine bağlı kovaryans gibi özellikler) sağlanamayacaktır. Makro iktisat bağlamında kurulu pek çok teori durağanlık varsayımı üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla panel regresyon analizi sonucu elde edilen tahminlerin yansız ve tutarlı olması için durağan seriler kullanılmalı ya da seriler durağan hale getirildikten sonra kullanılmalıdır (Wooldridge, 2002: pp. 360-363).

İlk olarak (Pesaran 2006) CADF testinde y_{it} serisinin birim kök süreç içerip içermediği i kesit sayısı ve T zamanı göstermek üzere $y_{it} = (1 - \phi_i)\mu_i + \phi_i y_{i,t-1} + u_{it}$ modeli ile test edilir. Buradaki hata terimi u_{it} , $u_{it} = \gamma_i f_i + \varepsilon_{it}$ şeklinde iki kısma ayrılabilir. Buradaki f_i gözlemlenemeyen ortak etkileri ve ε_{it} hata terimini ifade etmektedir. y_{it} ve u_{it} ‘yi tekrar yazarsak $\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \gamma_i f_i + \varepsilon_{it}$ elde ederiz. Burada sabit terim alfa; $\alpha_i = (1 - \phi_i)\mu_i$, $\beta_i = -(1 - \phi_i)$ ’dir. Birim kök süreç $\phi_i = 1$ ile ifade edilebilir. Testin boş hipotezi tüm i’ler için $H_0 : \beta_i = 0$ ve alternatif hipotezi $i=1,2,\dots,N_1$ ve $\beta_i = 0$, $i=N_1 + 1, N_2 + 2, \dots, N$ olmak üzere $H_1 : \beta_i < 0$ ‘dir.

İkinci test Bai ve Ng (2004) çalışmasında belirtilen PANIC (Panel Analysis of Nonstationarity in the Idiosyncratic and Common) testidir. Test gözlemlenemeyen ortak faktörün durağan olup olmadığına dayalıdır. Faktör modeli $y_{it} = \mu_i + \lambda' F_t + \varepsilon_{it}$ olmak üzere $i = 1, \dots, N$ için ε_{it} hata terimini (bu terimin ortalaması sıfırdır ve F_t ‘ye

ortogonaldır) gösterir. Bu denklemin birinci farkı alınırsa $\Delta y_{it} = \lambda' f_t + \Delta e_{it}$ karşımıza çıkar. Burada $f_t = \Delta F_t$ 'dir. Δy_{it} 'ye temel bileşenler analizi uygulanırsa r faktörlü \hat{f}_t elde edilir. Daha sonra $t=2, \dots, T$ için $\hat{F}_t = \sum_{s=2}^t \hat{f}_s$, yukarıdaki y_{it} eşitliğiyle tutarlı olacak

şekilde EKK yöntemi ile hesaplanır ve buradan μ_i, λ_i ve \hat{e}_{it} elde edilir. Ortak bileşen \hat{F}_t 'nin durağanlığını test etmek için boş hipotezin ' $H_0 = \text{Seri durağan değil}$ ' olduğu ADF testi uygulanır. Bai ve Ng (2004) bu noktada Choi (2001)'nin çalışmasında belirtilen P_N istatistiğini kullanmaktadır (Shibamoto ve Tsutsui, 2014).

Son test Hadri and Kurozumi (2012) testinde yatay kesit bağımlılığı her bir kesitin ortalaması kullanılarak modele dahil edilir. Önce $y_{it} = z_t' \delta_i + f_t \gamma_i + \varepsilon_{it}$ modeli tahmin edilir. Burada $i = 1, \dots, N$ ve $t = 1, \dots, T$ şeklinde kesit ve zaman boyutunu, z_t deterministik bileşenleri ve hata terimi $\varepsilon_{it} = \phi_{i1} \varepsilon_{it-1} + \dots + \phi_{ip} \varepsilon_{it-p} + v_{it}$ şeklindedir.

Ekonometrik literatürde deterministik bileşen, $z_t = z_t^H = 1$ ya da $z_t = z_t^T = [1, t]'$ olarak kabul edilir. Hadri testinde her ikisi de göz önünde bulundurulmuştur. Bu bileşenlerin katsayıları $z = 1$ iken $\delta_i = \alpha_i$ şeklinde ve $z = [1, t]'$ iken $\delta_i = [\alpha_i, \beta_i]'$ olarak tanımlanır. Yukarıdaki modelde $z_t' \delta_i$ bireysel etkileri ve f_t gözlemlenemeyen ortak etkileri, γ_i yük faktörünü ve bilindiği gibi ε_{it} hata terimini gösterir. Gecikme uzunluğu p kesitten kesite değişir. Daha sonra bu model AR (p) olarak tahmin edilir. İşte bu modelde boş hipotez $H_0' : \phi_i(1) \neq 0$ seri durağan değil şeklindeyken, alternatif hipotez $H_1' : \phi_i(1) = 0$ yani seri durağan şeklindedir. Her bir i için yatay kesit bağımlılığının düzeltilmesi y_{it} 'nin $w_t = [z_t', \bar{y}_t, \bar{y}_{t-1}, \dots, \bar{y}_{t-p}]$ üzerine regres edilmesi ile bulunur çünkü ε_{it} , AR(p) süreci izlemektedir. Durağanlığa karar vermek için test istatistiği hesaplanır ve kritik değerlerle karşılaştırılır. $\bar{ST} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N ST_i$, $ST_i = \frac{1}{\hat{\sigma}_i^2 T^2} \sum_{t=1}^T (S_{it}^w)^2$ ve $S_{it}^w = \sum_{s=1}^t \hat{\varepsilon}_{is}$ olmak üzere $Z_A = \frac{\sqrt{N}(\bar{ST} - \xi)}{\zeta}$ şeklinde hesaplanır. Z_A istatistiğindeki ST, KPSS test istatistiğinin ortalamasıdır. Yani Z_A , KPSS testinin bir nevi panel versiyonu gibidir. Denklemdaki " ζ " ST'nin varyansını ve " ξ " uzun dönemli varyansı vermektedir.

4.3. Eş Bütünleşme

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

Zaman serilerinde durağanlığı sağlamak için serilerin birinci, ikinci vb. farklarının alınması sadece geçmiş dönemlerde maruz kaldığı kalıcı şokların etkisini yok etmekle kalmayıp, aynı zamanda dönemler arasında bu şoklar dışında var olabilecek uzun dönemli ilişkilerin de ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, bu şekilde durağanlaştırılmış veriler arasında bulunacak bir regresyon ise uzun döneme ait tüm bilginin yok edilmesi nedeniyle, bir uzun dönem denge ilişkisi vermeyecektir. Eş bütünleşme analizi iktisadi değişkenlere ait serilerin durağan olmasalar bile bu serilerin durağan bir doğrusal kombinasyonunun var olabileceğini ve eğer varsa bunun ekonometrik olarak belirlenebileceğini ileri sürmektedir. Durağan olmayan iki zaman serisi aynı derecede entegre iseler, bu durumda iki seri arasında bir eş bütünleşme (uzun dönemli ilişki) olabilir. İki serinin aynı mertebeden entegre olması ikisindeki trendin birbirini götürmesini ve trend faktöründen arındırılmış bir ilişkinin bulunmasını sağlar. Eş bütünleşme yaklaşımı uzun dönem serilerinde fark almaktan kaynaklanan bilgi kaybını ve çözümsüzlüğünü önleyen bir yaklaşımdır. Serilerin aynı seviyede durağanlaştıkları tespit edildikten ve VAR gecikme sayısı belirlendikten sonra eş bütünleşme testine geçilebilir. Eş bütünleşme, uzun dönemde ekonomik değişkenler arasındaki ortak bir hareket ve ilişki olarak da tanımlanabilir. Tüm seriler aynı düzeyde bütünleşik olduğunda seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı test edilebilir (Turan, 2018; s.204).

Çalışmada değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci kuşak Westerlund (2007) Hata Düzeltme Modeline (ECM) dayalı test ve seride yapısal değişim olabileceği ihtimali nedeniyle Westerlund (2008) yapısal kırılmalı eş bütünleşme testi ile sınanmıştır. ECM testi hata teriminin dinamikleri yerine yapısal dinamiklere dayalıdır. Yani hata teriminde değişen varyans veya oto korelasyon sorunu olsa bile dinamik EKK yöntemi ile sorun çözülür. Test oldukça geniş bir heterojenlik (bireysel kısa dönem etkiler, sabit terim, doğrusal trend, eğim parametreleri) skalasını kapsayabilir. Ancak serilerin I(1) yani birim kök süreçten arındırılmış olması gerekir. Test bootstrap yöntemle kritik değerleri hesapladığı için yatay kesit bağımlılığı altında güvenilir sonuçlar verir.

ECM testi yatay kesit bağımlılığı sorununu bootstrap yaklaşımı ile çözer. Westerlund (2007) çalışmasında testin size ve power özelliklerinin iyi olduğunu göstermiştir. Ayrıca ortak faktör kullanmanın getirdiği kısıtlamalardan (kısa ve uzun dönem dinamikleri ayrıştırılabilir) kurtulmak mümkündür. Testte boş hipotez altında “eş bütünleşme yoktur” savı sınanırken, hata düzeltme teriminin sifıra eşit olup olmadığı görülebilir. bu doğrultuda Westerlund (2007) aşağıdaki modelden hareket eder;

$$\Delta y_{it} = \delta_i^k d_t + \alpha_i (y_{i,t-1} - \beta_i^k x_{i,t-1}) + \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{i,t-1} + \sum_{j=-q_i}^{p_i} \gamma_{i,t-j} + u_{it} \quad (11)$$

denklemden d_t , eğim, trend, sabit terim gibi deterministik bileşenleri, δ_i parametreler vektörünü ve α_i hata düzeltme terimini (uzun vadede her bir ilde

meydana gelen sapmanın ne kadarının düzeltilebildiği) temsil eder. p_i and q_i sırasıyla gecikmeleri (lags) ve öncül (leads) gösterir. Burada hata düzeltme terimi hesaplanmalıdır. Denklemden ilk toplam kısım kısa dönem dinamikleri veren standart fark gecikmesini, ikinci toplam ise geçmiş gecikmeler (lags, yani p_i) ve gelecekteki değişimleri (leads) verir. Hata düzeltme terimi ancak serilerin durağan hallerinin kullanılması durumunda istikrarlı olacaktır. Yani α_i durağan olmalıdır. β Katsayısı x_{it} ve y_{it} arasındaki uzun dönem denge ilişkisini verir. Bir şok sonucunda bu dengeden sapma α_i 'nin belli bir yüzdesi oranında düzeltilecek ve denge yeniden sağlanacaktır. Eğer $\alpha_i < 0$ ise hata düzeltme mekanizması çalışmaktadır ve x_{it} (ihracat) ile y_{it} (kişi başı gelir) eş bütünleşiktir. Eğer $\alpha_i = 0$ ise hata düzeltme çalışmamaktadır ve eş bütünleşme yoktur. Hata düzeltme parametresi α_i 'yi hesaplamak için 10 numaralı denklem aşağıdaki gibi yeniden yazılırsa;

$$\Delta y_{it} = \delta_i^k d_t + \alpha_i y_{i,t-1} - \lambda_i^k x_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \alpha_{ij} \Delta y_{i,t-1} + \sum_{j=-q_i}^{p_i} \gamma_{i,t-j} + u_{it} \quad (12)$$

Burada $\lambda_i^k = -\alpha_i \beta_i^k$ demek, α_i 'ye dayalı test (asimptotik olarak benzer ve dağılımı nuisance parametresinden bağımsız) oluşturmak mümkün demektir. α_i 'nin EKK ile tahminine dayalı olarak G_τ , G_α , P_τ , P_α olmak üzere dört adet istatistik hesaplanır. İlk iki test grup istatistikleridir ve birim spesifik hata düzeltme parametreleri geçerliken formüle edilir. Yani modelde heterojenlik varsayımı geçerliken kullanılan istatistiklerdir. Son iki istatistikse ortak hata düzeltme parametreleri varsayımı altında geçerlidir. Yani modelde homojenlik kabul edilmişse P_τ ve P_α istatistiklerine bakılır. Her bir il için λ_i^k 'nin ağırlıklandırılmış

toplamlarına dayalı olarak hesaplanan grup istatistikleri $G_\tau = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{\hat{\alpha}_i}{SE(\hat{\alpha}_i)}$ ve

$G_\alpha = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{T \hat{\alpha}_i}{\hat{\alpha}_i(1)}$, formülleri ile hesaplanır. Burada $SE(\hat{\alpha}_i)$, $\hat{\alpha}_i$ 'nin konvansiyonel

standart hatası ve T yıl sayısını göstermektedir. İkinci olarak panel istatistikleri

$P_\tau = \frac{\hat{\alpha}}{SE(\hat{\alpha})}$ ve $P_\alpha = T \hat{\alpha}$ hesaplanır. Böylelikle 11 numaralı denklemin

parametrelerini ve boyutlarını, her bir kesit için farklılaştırmak mümkündür. Yani her bir kesit hem ayrı hem de grup olarak yorum yapılabilir. Test istatistiği hesaplandıktan sonra karar aşaması gelir. Burada panel geneli için boş hipotez tüm i 'ler için $H_0 : \alpha_i = 0$ eş bütünleşme yok demektir. Alternatif hipotez ise $H_1^p : \alpha_i = \alpha < 0$ şeklindedir. İkinci olarak grup istatistikleri için boş hipotez, alternatif hipotez $H_1^G : \alpha_i < 0$ 'e karşı en az bir kesit için (en az bir ilde eş bütünleşme var) test edilir.

Diğer test hem eğimde hem de sabitte yapısal kırılmaya izin veren Westerlund ve Edgerton (2008) panel eş bütünleşme testidir. Bu test, düzeyde ve trendde meydana gelen kırılmaları dikkate almanın yanı sıra değişen varyans ve serisel korelasyon sorunlarını düzelterek tahminde bulunur. Ayrıca yapısal kırılma

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

tarихlerinin kesitten kesite farklılık göstermesine imkan tanır (Belke et al., 2011). Dahası bu test çoklu doğrusal bağlantı hatasının olması durumunda da güçlü bir testtir ve yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumlarda da kullanılabilir (İlgün, 2016). Yapısal kırılmalı bu test, Schmidt and Phillips (1992) tarafından geliştirilen LM testinden türetilir. Önce aşağıdaki model oluşturulur;

$$y_{it} = \alpha_i + \eta_{it} + \delta_i D_{it} + x'_{it} \beta_i + (D'_{it} x_{it})' \gamma_i + z_{it}, \quad (13)$$

$$x_{it} = x_{it-1} + w_{it}, \quad (14)$$

Daha önce belirtildiği gibi $i = 1, \dots, N$ 'ye kesit sayısını ve $t = 1, \dots, T$ 'ye kadar zaman periyodunu verir. Y bağımlı, x bağımsız değişkendir. Yani x_{it} , k boyutlu açıklayıcı değişkenler vektörüdür. D_{it} modele eklenen kırılma kuklasıdır. Eğer $t > T_i$ ise $D_{it} = 1$, diğer durumlarda sıfır olur. Yani kırılma tarihlerini verir. α_i ve β_i ise kırılmadan önceki her bir kesite ait sabit terim ve eğim katsayılarıdır. Kırılmadan sonrakiler ise sırasıyla δ_i ve γ_i 'dir. $\delta_i = \gamma_i = 0$ ise kırılma yoktur. $\gamma_i = 0$ ve δ_i kısıtlanmamışsa sabitte kırılma vardır. Her ikisi de kısıtlanmamışsa hem sabitte hem de eğimde kırılma var demektir. w_{it} kesitlerin hata terimini göstermektedir. Yatay kesit bağımlılığını dikkate almamızı sağlayan ortak faktörler (F_t) kapsamındaki hata terimi z_{it} ise

$$z_{it} = \lambda'_i + F_t + v_{it} \quad (15)$$

$$F_{jt} = \rho_j F_{j,t-1} + u_j \quad (16)$$

$$\phi_i(L) \Delta v_{it} = \phi_i v_{it-1} + e_{it},$$

(17)

Burada L gecikme işlemcisi, F_t gözlemlenemeyen ortak faktörler vektörü (F_{jt} ; $j = 1, \dots, j$), λ'_i faktör yük parameterleri vektörünü temsil eder. $\rho_j < 1$ varsayımı altında F_t durağandır. 12 numaralı denklemden ilişki $\phi_i < 0$ ise eşbütünleşik, eğer $\phi_i = 0$ ise eşbütünleşik değildir. Tüm kesitlerde (N) eş bütünleşme yoktur ($H_0 : N_1 = 0$) şeklindeki boş hipoteze karşı, ilk yatay kesit eş bütünleşik, diğerleri değil ($H_1 : N_1 > 0$) şeklindeki alternatif hipotez, aşağıdaki olabilirlik fonksiyonundan hareketle test edilir.

$$\log(L) = \text{constant} - \frac{1}{2} \sum_{i=1}^N \left(T \log(\sigma_i^2) - \frac{1}{\sigma_i^2} \sum_{t=1}^T e_{it}^2 \right) \quad (18)$$

Bu arada σ_i^2 'ye göre türev alırsa

$$\frac{\partial \log L}{\partial \phi_i} = \frac{1}{\sigma_i^2} \sum_{t=2}^T (\Delta \hat{S}_{it} - \Delta \hat{S}_i) (\hat{S}_{it} - \hat{S}_i)$$

(19)

denklemden S dönüştürülmüş seri olmak üzere \hat{S}_{it} , artık terim, $\Delta\hat{S}_i$ ve \hat{S}_i sırasıyla $\Delta\hat{S}_{it}$ ve \hat{S}_{it} 'nin ortalamasıdır. Bu serinin farkını bulmak için yani $\Delta\hat{S}_{it}$ 'yi bulmak için aşağıdaki eşitlik regresyon ile tahmin edilir;

$$\Delta\hat{S}_{it} = \text{constant} + \phi_i \hat{S}_{it-1} + \text{error} \quad (20)$$

Yatay kesit bağımlılığı altında \hat{S}_{it} , aşağıdaki gibi hesaplanabilir;

$$\hat{S}_{it} = y_{it} - \hat{\alpha}_{it} + \hat{\eta}_{it} - \hat{\delta}_i D_{it} - x'_{it} \hat{\beta}_i - (D_{it} x_{it})' \hat{\gamma}_i - \hat{\lambda}'_i \hat{F}_t \quad (21)$$

Böylece model yatay kesit bağımlılığı altında kullanılabilir hale gelir. Oto korelasyon altında da eş bütünleşme testi yapabilmek için farkı alınmış $\Delta\hat{S}_{it}$ serisi hesaplanır;

$$\Delta\hat{S}_{it} = \text{constant} + \phi_i \hat{S}_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \Delta\phi_{ij} \hat{S}_{it-j} + \text{error} \quad (22)$$

Buradaki ϕ_{ij} ifadesi sıfıra eşitse, yani durağansa eş bütünleşme yok demektir.

Bu noktada her bir kesit için tek tek t istatistikleri hesaplanır, sonra bunların ortalaması ve varyansları sırasıyla aşağıdaki gibi hesaplanır;

$$LM_{\phi}(i) = T \hat{\phi} \left(\frac{\hat{\omega}_i}{\hat{\sigma}_i} \right) \quad LM_{\tau} = \frac{\hat{\phi}_i}{SE(\hat{\phi}_i)}$$

$$\hat{\tau}_i = \arg \min_{0 < \tau_i < 1} \frac{1}{T-1} \sum_{t=2}^T (\Delta\hat{z}_{it})^2$$

Bu değerlerden de normalize edilmiş tau; $Z_{\tau}(N)$ ve phi; $Z_{\phi}(N)$ istatistikleri ve olasılıkları bulunarak boş hipotez hakkında karar verilir. Her bir kesit için kırılma tarihleri ($\hat{\tau}_i$) 12 numaralı regresyon denkleminin birinci farkının alınmasından elde edilen artık değerlerin kareleri toplamını minimum yapan gözlem kırılma tarihidir.

4.4. Nedensellik Analizi

Çalışmada nedensellik ilişkisi Granger nedensellik testi ile analiz edilmiştir. 1969 yılında Granger, nedensellik ve dışsallık kavramlarını ortaya atmıştır. Buna göre eğer x değişkenine ait bilgilerin modele eklenmesi, y değişkeninin öngörüsüne katkı sağlıyorsa, x değişkeni y'nin nedenidir (Granger, 1969: 553-560). Ancak korelasyon ile nedensellik aynı değildir. İki değişken arasında korelasyonun olması demek bunlar arasındaki nedensellik ilişkisini anlamlı şekilde ortaya koymaz. Korelasyon doğrusal ilişkinin yönünü ve derecesini gösterir. Nedensellik ise örneğin x değişkeninin geçmiş değerlerinin y'nin cari ve gelecek değerleri için gösterdiği öngörü gücü demektir. Eğer x değişkeni y'nin öngörülmesinde yardımcı oluyorsa x'den y'ye Granger nedensellik vardır. Bunun için x'in gecikmelerine ait parametrelerin istatistiki olarak anlamlı çıkması gerekir. Halbuki korelasyon

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

katsayısı hareketin kaynağını söylemez. Değişim x’ten mi yoksa y’den mi kaynaklanıyor söylemez. Ama nedensellik bunu verir (Engeloğlu ve diğerleri, 2015: s.2).

Bu testte bir X değişkeninin Y gibi bir değişkenin nedenseli olup olmadığı araştırılır. Değişik şekillerdeki ilişkilere uygulanabilen bu testin panel veri için kullanılan yöntemleri de mevcuttur. İlk yaklaşım homojen paneller için kullanılan Holtz-Eakin et al. (1988) yaklaşımıdır. Yazarlar Panel Vektör Otoregresif Modellerin (PVAR) hesaplanabildiği ve tahmin edilebildiği bir metot geliştirmiştir. İkinci yöntem değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olmadığı zaman kullanılan Dimitrescu - Hurlin (2012) yöntemidir. Yazarlar sabit katsayılarla birlikte heterojen yapıdaki paneller için standart Granger nedensellik testini kullanarak yeni bir yöntem geliştirmişlerdir. Yatay kesitlerdeki zaman serileri için standart olarak kullanılan yöntemlerin doğal genişletilmiş versiyonu gibidir. Üçüncü yöntem eş bütünleşme çıkması durumunda kullanılan ve Canning ve Pedroni (2008), Narayan ve Smyth (2009) çalışmalarında belirtilen Panel Vektör Hata Düzeltmesi (PVCMM)’ne dayalı yöntemdir.

Bu çalışmada nedensellik ilişkisi iki aşamalı Engle-Granger prosedürü çerçevesinde (Engle and Granger, 1987) PVECM modeli kullanılarak test edilmiştir. Buna göre eğer durağan olmayan iki seri bütünleşirse bu serilerin birinci farkları kullanılarak tahmin edilen VAR modeli yanlış sonuçlar verecektir. Bu problemi çözmek için bütünleşik modelden elde edilen bir gecikmeli hata teriminin kullanıldığı VAR modeline dayalı olarak VECM modeli tahmin edilmelidir. Panel VECM’ye dayalı nedensellik testi yapabilmek için aşağıdaki model yazılabilir;

$$\Delta \ln Y = \delta_{1i} + \sum_{p=1}^k \delta_{11ip} \Delta \ln Y_{it-p} + \sum_{p=1}^k \delta_{12ip} \Delta \ln X_{t-p} + \phi_{1i} \hat{\varepsilon}_{it-1} + \nu_{1it} \quad (23)$$

$$\Delta \ln X = \delta_{2i} + \sum_{p=1}^k \delta_{21ip} \Delta \ln Y_{it-p} + \sum_{p=1}^k \delta_{22ip} \Delta \ln X_{t-p} + \phi_{2i} \hat{\varepsilon}_{it-1} + \nu_{2it} \quad (24)$$

$$ECT_{it}^{\hat{}} = \ln Y - \hat{\alpha}_i - \hat{b}_t - \hat{\beta}_{1i} \ln Y_{it} - \beta_{2i} \ln X_{it} \quad (25)$$

Denklemden Y bağımlı, X bağımsız değişkeni, k optimal gecikme sayısını (uygun VAR modelinde), Δ değişkenin birinci farkını, ECT, hata düzeltme terimini ve ε_{it} modelin hata terimini verir. bu model sayesinde hem uzun hem de kısa dönemde nedensellik incelemesi yapmak mümkündür. Örneğin X’in Y üzerindeki kısa dönem etkisini $\delta_{12ip}=0$ kısıtı uygulanarak Wald testi ile görülebilir. Uzun dönem nedensellik ise ϕ (ECT) hata düzeltme teriminin t istatistiğinin istatistiksel olarak anlamlı olup olmaması ile görülebilir. Örneğin ϕ_{1i} katsayısının t istatistiğinin anlamlı olması uzun dönemde X’ten Y’ye nedenselliği verir.

5. Ampirik Sonuçlar

Türkiye’de il bazında ihracat ve kişi başı gelir arasındaki ilişkinin panel veri modeli çerçevesinde incelendiği bu çalışmada ilk olarak serilere ait kesitlerin durumu yatay kesit bağımlılığı ve homojenite bakımından incelenmiştir. Yatay kesit bağımlılığı için Pesaran (2004) CD (Cross-Section) Testleri ve homojenlik için de Delta (Δ) ve Uyarlanmış Delta (Δ_{Adj}) Testleri kullanılmıştır. Her ili etkileyen ekonomik bir kriz ya da şok, bağımlı değişkeni etkileyen ama gözlemlenemeyen etkilerin varlığı veya mekânsal bağımlılık gibi nedenlerle oluşan yatay kesit bağımlılığının ihmal edilmemesi gerekir. Ayrıca her ilin ekonomik gelişim süreci farklı olacağı için homojenlik varsayımı geçerli olmayabilir. Bu doğrultuda yapılan sınamalar Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6: Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenite

Yatay Kesit Bağımlılığı	Kişi Başlı Milli Gelir		İl Bazında İhracat	
	Test İst.	Olasılık	Test İst.	Olasılık
CDLM ₁	6155.93***	0.00	5785.31***	0.00
CDLM ₂	36.22***	0.00	31.61***	0.00
CDLM	25,11***	0.00	19.26***	0.00
Bias Adj. CD	46,39***	0.00	46.61**	0.00
<i>Eğimde Homojenite</i>				
Δ Test	18.01***	0.00	17.94***	0.00
Δ_{adj} Test	20.79***	0.00	20.71***	0.00

Not: Kritik değerler, ‘*’, ‘**’, ‘***’ için sırasıyla %10, %5 ve %1’de anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tabloda görüldüğü gibi tüm CD testleri %1’de yatay kesit bağımlılığı olmadığını söyleyen boş hipotezi ret etmekte ve serilerde yatay kesit bağımlılığı olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Dolayısıyla birim kök sınaması, eş bütünleşme ve nedensellik testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci kuşak testlerden yürütülmelidir. Ayrıca modelin tahmininde kesit bazında EKK yöntemi yerine SUR (Seemingly Unrelated Regression) yaklaşımının daha uygun olduğu görülmektedir. İkinci olarak Delta testi sonuçlarına panelin heterojen yapıda olduğu görülmektedir. Buna göre örneğin Türkiye ekonomisinde oluşan bir kriz her ili farklı düzeyde etkileyecektir. Dolayısıyla nedensellik ve eş bütünleşme testlerinde katsayıların homojenlik varsayımı yanlış sonuçlara neden olabilecektir.

Yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik incelemesinden sonra serilerin birim kök süreç içerip içermediği incelenmiştir. Bu amaçla ihracat ve kişi başı gelir serilerine sabit ve trendli model dahilinde ikinci kuşak birim kök testlerinden CADF, PANIC ve Hadri & Kurozumi testleri uygulanmıştır.

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

Tablo 7: Panel Birim Kök Testleri

Seviye		Birinci Fark								
Değişkenle İ	PANIC		Hadri Testi		CAD F	PANIC		Hadri Testi		CADF
	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	Z_A^{SPAC}	Z_A^{LA}	CIPS Stat	$Z_{\hat{\epsilon}}^c$	$P_{\hat{\epsilon}}^c$	Z_A^{SPAC}	Z_A^{LA}	CIPS Stat
KBMG	- 1.241 (0,89)	139.6 2 (0,87)	-5.06 (0,98)	-5.94 (0,99)	- 1.806	4.92 (0,00)	250.6 7 (0,00)	15.51 (0,00)	19.64 (0,00)	- 2.851** *
İhracat	0.412 (0,85)	164.5 6 (0,83)	-2.73 (0,97)	-4.65 (0,98)	- 1.614	5.41 (0,00)	259.4 4 (0,00)	8.57 (0,00)	8.42 (0,00)	- 2.676** *

Not: ‘*’, ‘**’, ‘***’ için sırasıyla %10, %5 ve %1’de anlamlılık düzeylerini göstermektedir. CADF testi tüm panel hakkında karar verebilmek için her bir kesit için hesaplanan CADF_i istatistiklerinin basit ortalaması olarak hesaplanan CIPS kritik değerlerini (eğim ve trend dahil) göstermektedir. Burada kritik değerler 1%, 5% ve 10%’da T=15 ve N=81 için sırasıyla -2.74, -2.60 ve -2.52’dir. Parantez içindeki değerler olasılıkları göstermektedir.

Her üç birim kök testi birim kökün varlığına işaret etmektedir. Seviye değerlerinde durağan olmayan seriler birinci farkları alınınca birim kök süreçten arınmıştır. Dolayısıyla çalışmada kullanılan kişi başı gelir ve ihracat serilerinin I(1) olduğu söylenebilir.

Birim kök testlerinden sonra serilerin birinci farklarının (durağan) kullanıldığı eş bütünleşme testi uygulanmıştır. Bu amaçla dinamik EKK yöntemiyle değişen varyans ve oto korelasyon durumunda bile kullanılabilen ve değişkenler arasındaki endojenite’nin dikkate alındığı Westerlun (2007) ECM Bootstrap eş bütünleşme testi kullanılmıştır.

Tablo 8: ECM Panel Eşbütünleşme Testi

	LM	Asymptotik	Bootstrap
		Mod 2 (Sabit)	
Group Tau	-1.907	0.02	0.84
Group	-2.647	0.00	0.57
Panel Tau	-4.717	0.00	0.43
Panel Alpha	-4.986	0.00	0.41
		Mod 3 (Constant & Trend)	
Group Tau	0.774	0.78	0.99
Group	1.790	0.99	0.99
Panel Tau	8.060	0.99	0.98
Panel Alpha	2.820	0.98	0.99

Not: Tablo 8’de eşbütünleşme testi sonuçları verilmiştir. Homojenite varsayımı ret edildiği için grup istatistikleri yerine panel istatistiklerine bakılmalıdır. Yine yatay kesit bağımlılığı altında asimptotik olasılıklar yerine bootstrap olasılıklar kullanılmalıdır. Bu sonuçlara göre eş bütünleşme olmadığını söyleyen boş hipotez ret edilememektedir. Eş bütünleşme ilişkisi bu çerçevede tespit edilememiştir.

Ancak 2004-2018 döneminde Türkiye ekonomisinde 2008-2009 küresel finansal krizi ve 2016 darbe girişimi nedeniyle ekonomik dalgalanmalar yaşanmış ve makroekonomik göstergeleri hızla bozulmuştur. Yaşanan bu ani değişimlerin yarattığı etkiyi görebilmek için eş bütünleşme testi yapısal kırılmaları dikkate alacak şekilde uygulanmıştır. Bu amaçla hem sabitte hem de eğimde kırılmayı dikkate alan ve yatay kesit bağımlılığı altında uygulanabilen, değişen varyans ve otokorelasyona duyarlı Westerlund & Edgerton (2008) testi kullanılmıştır. Bu test Schmidt ve Phillips (1992) çalışmasına dayalı LM istatistiğinin kullanıldığı testidir. Boş hipotez eş bütünleşme yoktur şeklindedir.

Tablo 9: Yapısal Kırılmalı Eş Bütünleşme Testi

Model	$Z_{\tau}(N)$		$Z_{\phi}(N)$	
	Test İst.	Olasılık	Test İst.	Olasılık
Sabitte Kırılma	-2.512	0.00	-1.91	0.02
Eğimde Kırılma	-6.704	0.00	-3.221	0.00

Not: LM (Lagrange Multiplier) modeline dayalı hesaplanan $Z_{\tau}(N)$ ve $Z_{\phi}(N)$ istatistikleri normal dağılmaktadır. Bilgi kriteri olarak kullanılan ortak faktör sayısı Bai and Ng (2004)’e göre seçilmiştir ve en çok beş olarak alınmıştır.

Tablo 9’da görüldüğü gibi hem sabitte hem de eğimde kırılmayı gösteren test istatistiklerinin olasılık değerlerine göre eş bütünleşme yoktur şeklinde ifade edilen boş hipotez %1 önem düzeyinde ret edilmektedir. İhracat ve kişi başı milli gelir arasında uzun dönemli ve tutarlı bir eşbütünleşik ilişkinin varlığı (homojenlik durumunu dikkate alan ve $Z_{\tau}(N)/Z_{\phi}(N)$ test istatistiklerine göre) görülmektedir.

Tablo 10: Kırılma Tarihleri

İl Kodu	Kırılma Tarihi	İl Kodu	Kırılma Tarihi	İl Kodu	Kırılma Tarihi
1	14	28	10	55	14
2	5	29	5	56	11
3	6	30	6	57	14
4	6	31	14	58	9
5	5	32	5	59	5
6	14	33	5	60	5
7	5	34	6	61	2
8	6	35	14	62	6
9	14	36	6	63	6
10	5	37	6	64	6
11	11	38	14	65	5
12	5	39	5	66	6

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

13	14	40	6	67	5
14	5	41	6	68	6
15	6	42	14	69	6
16	5	43	3	70	2
17	6	44	3	71	5
18	6	45	5	72	5
19	14	46	3	73	5
20	14	47	6	74	5
21	5	48	6	75	6
22	6	49	6	76	9
23	3	50	3	77	5
24	6	51	3	78	5
25	8	52	6	79	7
26	8	53	5	80	5
27	5	54	5	81	5

Değişkenler arasında uzun dönemde bir denge ilişkisi mevcuttur. Tablo 10’da ise yapısal kırılmalı eş bütünleşmeye ilişkin olarak Test istatistikleri ve kırılma tarihleri hem panel hem de 81 il bazında aşağıdaki tabloda verilmiştir. Kırılma tarihlerinde 5, 6 ve 14. gözlemlere göre 2008-2009-2016 tarihleri öne çıkmaktadır. Bu da 2008-2009 küresel finansal krizine ve 2016 darbe girişimine işaret etmektedir.

Çalışmada son olarak eş bütünleşme ilişkisine dayalı Panel VECM nedensellik testi uygulanmıştır. Bu sayede hem nedensellik ilişkisi test edilecek hem de nedenselliğin yönü belirlenebilecektir. Ayrıca kısa dönemde meydana gelebilecek bir şok neticesinde uzun dönem dengesinde oluşabilecek sapmaya ne kadar sürede uzun sağlanacağı (uyarlama hızı), 22, 23 ve 24 numaralı denklemlere eklenen birinci fark ve hata düzeltme terimi (ϕ_{1i} ve ϕ_{2i}) sayesinde görülebilecektir. Gecikme sayısı kısıtlanmamış VAR modeline göre belirlenmiştir ve gecikme uzunluğunda Akaike bilgi kriteri kullanılmıştır.

Tablo 11: VECM’e Dayalı Panel Nedensellik Testi

	Kısa Dönem Nedensellik		Uzun Dönem Nedensellik	
	ΔKbm_g	$\Delta İhracat$	ECT	t-İst.
Eşitlik 1) ΔKbm_g	-	2.884 [0.41]	0.414	1.98
Eşitlik 2) $\Delta İhracat$	9.110[0.02]	-	-0.235	7.01***

Not: Optimal gecikme uzunluğu Akaike kriterine göre seçilmiştir. Köşeli parantez içindeki sayılar olasılık değerlerini vermektedir. T istatistikleri için %1 (***) %5 (**) ve %10 (*) önem düzeyleri için kritik değerler sırasıyla 2.58, 1.96 ve 1.64’tür.

Tabloya göre panel model için test sonuçları kısa ve uzun dönemde değişkenler arasında nedensellik ilişkisine işaret etmektedir. Önce kısa dönemde ihracat değişkeninden kişi başı gelir değişkenine nedensellik ilişkisi olduğu ihracat denklemine (eşitlik 2) bakılarak görülebilir. Yani kısa dönemde ihracatın kişi başı gelir üzerinde tahmin gücü vardır. Ancak gelir eşitliği (eşitlik 1) test istatistiklerine göre kişi başı milli gelirden ihracata doğru nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Uzun dönemde ise aynı şekilde ihracat eşitliği için ECT hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak %1 önem düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre bir şok sonrası hata düzeltme katsayısı kısa dönemde oluşan sapmadan uzun dönem dengesine yıllık %23'lük bir uyarılama hızı ile azalarak değişim gösterecek ve uzun dönem dengesine ulaşacaktır. Buna göre uzun dönem dengesi yaklaşık 4 dönemde (1/0,235) sağlanacaktır.

Eş bütünleşme ve nedensellik ilişkisi incelendikten sonra panel model aşağıdaki gibi belirlenebilir. İhracat ve kişi başı gelir arasındaki ilişkiyi gösteren birleştirilmiş regresyon modelinin en küçük kareler tahmini aşağıdaki biçimde elde edilmiştir:

Tablo 12: Panel Model

Model	$\log kbm_{it} = 3,811 + 0.0041 \log i_{it}$	
T istatistiği	(196)	(1.66)
Olasılık Değeri	(0.00)	(0.09)
R kare	0.983	
Uyarlanmış R kare	0.984	
DW	0.525	

Not: Hem birim etkisinin (birimlere göre değişim) hem de zaman etkisinin (zamana göre değişim) incelendiği iki faktörlü sabit etkiler modeli Tablo 12'de yukarıda verilmiştir. Model ile ilgili teorik çerçeveye uygun olarak, ihracat ile kişi başı gelir arasındaki ilişki doğru yönlü bir ilişkiye işaret etmektedir. Dolayısıyla, ihracat değişkeninin katsayısı olan β 'nin işareti pozitif beklenmektedir. Bu beklenti matematiksel olarak $\beta > 0$ şeklinde gösterilir. Buna göre ihracattaki her %1'lik artış kişi başı geliri %0,41 arttırmaktadır. Bu katsayı istatistiksel olarak %10'da anlamlıdır.

Tablo 13'de panel model için değişen varyans, otokorleasyon ve zaman/kesit etkileri test edilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi değişen varyans için LM_h istatistiği ve olasılık değeri verilmiştir. Buna göre panel modelimizde değişen varyans vardır. Otokorelasyon için Born & Breitung (2010) tarafından geliştirilen ve $N > T$ olması durumunda kullanılan LM_{ρ^*} istatistiği sonuçları aynı şekilde %1 önem düzeyinde otokorelasyon olmadığını söyleyen boş hipotezi ret ederek otokorelasyonun varlığını göstermektedir. Değişen varyans ve otokorelasyon sorunları nedeniyle, yatay kesit bağımlılığı altında da kullanılabilen "White Period" düzeltmesi modele uygulanmış ve sonuçlar Tablo 13'de gösterilmiştir.

Tablo 13: Tamsal İstatistikler

<u>Değişen Varyans</u>	<i>Test İst.</i>	<i>Olasılık</i>
LMh_sabit	526.82	0.00
<u>Otokorelasyon</u>		
LMp-ist.	534.24	0.00
LMp*-ist.	660.85	0.00
<u>Zaman-Kesit Etkileri</u>		
Durbin-Watson	0.485	0.00
Yatay Kesit F	509.64	0.00
Yatay Kesit Chi ²	4401.49	0.00
Periyot F	1007.64	0.00
Periyot Chi-square	3171.84	0.00
Yatay Kesit/Periyot F	593.32	0.00
Yatay Kesit/Periyot Chi ²	4773.38	0.00
<u>Bireysel Etkiler</u>		
Yatay Kesit-F	38.78	0.00
Yatay Kesit-Chi ²	1602.29	0.00

Tablo 13’de son olarak zaman ve kesit etkilerinin anlamlılığına bakılarak iki yönlü panel model test edilmiştir. Yatay kesit-F sonucuna göre 509.64 test istatistiği ile boş hipotez %1’de ret edilmektedir yani kesit etkisi varken zaman etkisi vardır. Periyot F testi 1007.64 test istatistiği ile yine boş hipotezi %1 önem seviyesinde ret etmekte ve zaman etkisi varken kesit etkisi vardır sonucuna ulaşmaktadır. Yatay kesit Periyot F 593.32 test istatistiği ile boş hipotezi istatistiksel olarak anlamlı şekilde ret ederek her iki etkinin birlikte var olduğunu ortaya koymaktadır.

Modele eklediğimiz bireysel etkiler (her ilin ihracat için β katsayıları) aşağıdaki tablo 9’da verilmektedir. Bu etkilerin anlamlılığı Tablo 8’de bireysel etkiler başlığı altındaki yatay kesit F ve Chi² testleri ile (sırasıyla 38.78 ve 1602.29) %1 anlamlılık düzeyinde bireysel etkilerin anlamlı olduğu söylenebilir.

Tablo 14: Bireysel Etkiler

İl Kodu	Bireysel Etki Değeri	İl Kodu	Bireysel Etki Değeri	İl Kodu	Bireysel Etki Değeri
1	0.003	28	-0.081	55	0.002
2	0.181	29	-0.016	56	-0.223
3	0.021	30	-0.203	57	-0.035
4	-0.342	31	-0.053	58	-0.020
5	0.012	32	0.060	59	0.251
6	0.310	33	0.050	60	-0.118

7	0.223	34	0.365	61	0.051
8	0.077	35	0.216	62	0.074
9	0.016	36	-0.174	63	-0.270
10	0.085	37	0.028	64	0.044
11	0.232	38	0.088	65	-0.294
12	-0.192	39	0.170	66	-0.085
13	-0.242	40	0.021	67	0.030
14	0.207	41	0.345	68	-0.040
15	0.104	42	0.025	69	-0.085
16	0.200	43	0.018	70	0.096
17	0.156	44	-0.084	71	0.023
18	0.010	45	0.104	72	-0.182
19	-0.038	46	-0.080	73	-0.202
20	0.114	47	-0.191	74	0.045
21	-0.177	48	0.171	75	-0.121
22	0.088	49	-0.215	76	-0.116
23	-0.045	50	-0.002	77	0.165
24	0.079	51	-0.041	78	0.031
25	-0.102	52	-0.103	79	-0.128
26	0.180	53	0.056	80	-0.100
27	-0.023	54	0.106	81	0.090

Bireysel etkilerin kişi başı gelirin yüksek olduğu batı illerinde pozitif beta katsayısına işaret ettiği, kişi başı gelirin düşük olduğu illerde ise daha çok negatif değer olduğu söylenebilir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

İhracata dayalı ekonomik büyüme modeli çerçevesinde üretim ve elde edilen gelirin refah standardını olumlu etkilemesine yönelik öne sürülen görüşler ağırlıklı olarak Türkiye ekonomisi için de geçerlidir. İl düzeyinde gelir ve ihracat değişkenleri kullanılarak yapılan analizler sonucunda ortaya çıkan netice bu yaklaşımı doğrular görünmektedir. Türkiye’de 2004-2018 yılları arası verilerden hareketle 81 il düzeyi için yapılan bu çalışmada, ihracatın fert başı milli gelir düzeyini arttırdığı ortaya konulmuştur. Bu sonuçlar ön kısımda kısa özeti verilmiş olan literatüre uygunluk göstermektedir. Bu çerçevede bakıldığında Türkiye ekonomisi için il düzeyinde ihracatın kişi başı gelir üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Veriler, ihracat değişkeninden gelire doğru uzun dönemli ve tutarlı bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Kısa dönemli makroekonomik istikrarsızlık sonucu ortaya çıkan dengesizliğin ortalama 4 dönem sonra yeniden dengeye uyarlandığı görülmektedir. Buna göre ihracattaki her %1’lik artış kişi başı geliri %0,41 arttırmaktadır. Bu katsayı istatistiksel olarak %10 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Türkiye ekonomisinde dış ticarete konu olan ürünler açısından detaylandırma yapıldığında imalat sanayi sektörünün önemi açıkça görülmektedir.

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

Bu durum bir anlamda Türkiye ekonomisinin reel sektör üretim gücünü ortaya koymaktadır. Diğer bir ifade ile petrol ve doğal gaz gibi yahut değerli madenler gibi spesifik ürünler kaynaklı ekonomik güçten ziyade üretim temelli bir ihracat yapısına sahip olan bir ekonomide istihdamdan dış açığa kadar makroekonomik büyüklükleri etkileyen bir üretim yapısının varlığı önemli görülmektedir. Eksik olan kısım ise ihracat birim değer endeksi verilerinden de teyit edileceği üzere katma değeri yüksek ve dış piyasada ikamesi az ve esneklik değeri düşük ürünlerin payının artırılması gerekliliğidir. Teknoloji ve ar-ge içerikli katma değerli ürünlerin ihracattaki konumunun güçlendirilmesi ile ihracata dayalı ekonomik büyüme ve refah artışı sağlanma imkanı daha fazla ön plana çıkabilecektir.

Kaynaklar

- Alhakimi, S.S. (2018). “Export and Economic Growth in Saudi Arabia: The Granger Causality Test,” *Asian Journal of Economics and Empirical Research*, Vol:5, No:1, pp:29-35, ISSN(E) 2409-2622 / ISSN(P)2518-010X DOI: 10.20448/journal.501.2018.51.29.35.
- Altınar, A. ve V.Yavuz (2019). “BRICS-T Ülkelerinde İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap Panel Nedensellik Analizi,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:12, S:65, Doi: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3505>.
- Ataç, A. (2017). “Ekonomik Büyüme-İhracat İlişkisi: 2001-2016 Türkiye Örneği,” *Social Sciences Research Journal*, Vol:6, Issue: 4, December 2017, ISSN: 214785237.
- Awokuse, T.O. (2008). “Trade Openness and Economic Growth: Is Growth Export-led or Import-led?” *Applied Economics*, No:40, pp:161-173, DOI: 10.1080/00036840600749490.
- Bai, J. and Ng, S. (2004). A PANIC Attack on Unit Roots and Cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177
- Belke, A. & F. Dobnik & C. Dreger (2011), “Energy Consumption and Economic Growth: New Insights into the Co-Integration Relationship”, *Energy Economics*, 33, 782-789
- Bilman, A. S. (2014). “Ticari Açıklık Büyüme Etkileşimi: Panel Veri Analizi ve Ülkelerarası Karşılaştırma (Interaction between Trade Openness and Growth: Panel Data Analysis and Comparison between Countries),” *Doctoral Thesis, Dokuz Eylül University, Department of Economics, İzmir.*
- Breusch, T. S., Pagan, A. R. (1980) ‘The Lagrange multiplier test and its applications to model specification tests in econometrics’, *Review of Economic Studies*, 47 (1): 239-253.
- Canning, D., Pedroni, P. (2008) ‘Infrastructure, long-run economic growth and causality tests for cointegrated panels’, *The Manchester School*, 76 (2): 504-527.
- Choi, I. (2001) ‘Unit root tests for panel data’, *Journal of International Money and Finance*, 2001, vol. 20, issue 2, 249-272.

- Çamurdan, B.(2013). “Türkiye’de 1999-2013 Dönemi İçin İthalat, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi,” E-Journal of New World Sciences Academy, 3C0117, 8, (4), pp: 183-195, <http://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2013.8.4.3C0117>.
- Çelik, C. ve Kırıl G. (2018). “Panel Veri Analizi Ve Kümeleme Yöntemi İle Türkiye’de Konut Talebinin İncelenmesi,” Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 32 2018 Sayı: 4, ss: 1009-1026.
- De Hoyos, R.E., Sarafidis, Y. (2006) ‘Testing for cross-sectional dependence in panel-data models’, Stata Journal, 6: 482–496.
- Dimitrescu, E. I., Hurlin, C. (2012) ‘Testing for granger non - causality in heterogeneous panels’, Economic Modelling, 29(4): 1450–1460.
- Engeloğlu, Ö, Meral, İ. G. ve Genc K. (2015). Türkiye İçin Yapılan Nedensellik Uygulamaları Üzerine Literatür Araştırması. Social Sciences Research Journal, Volume 4, Issue 2, 142-154 (June 2015), ISSN: 2147-5237
- Engle, R.F., Granger, C.W J. (1987) ‘Cointegration and error-correction: representation, estimation and testing. Econometrica. 251–276.
- Erlat, H. (2015). Panel Data: A Selective Survey, Department of Economics, Third Revision, June-July 2015, Middle East Technical University, 06800 Ankara.
- Granger, C. W. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods. Econometrica, 37 (3), 424-438.
- Gujarati, D. (2004) ‘Basic Econometrics’, Fourth Edition, The Mc. Grow Hill Co. 2004.
- Herrerias, M.J. ve Vicente Orts (2010). “Is the Export-led Growth Hypothesis Enough to Account for China’s Growth,” China and World Economy, Vol:18, No:4, pp:34-51, doi.org/10.1111/j.1749-124X.2010.01203.x.
- Holtz-Eakin, D., Newey, W., Rosen, H.S. (1988) ‘Estimating vector auto regressions panel data’, Econometrica, 56 (6): 1371-1395.
- Hüseyini, İ. ve E.Çakmak (2016). “Türkiye’de İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünlük ve Nedensellik Analizi,” Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, C:30, S:4, pp:831-844.
- İlgün, M. F. (2016) ‘Mali Sürdürülebilirlik: Oecd Ülkelerine Yönelik Panel Veri Analizi’, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Arşiv Cilt 30, Sayı 1.
- Kristjanpoller, R.W. ve J.E.Olson (2014) Economic Growth in Latin American Countries: Is It Based on Export-Led or Import-Led Growth?,” *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(sup1), 6–20. doi:10.2753/ree1540-496x5001s101.
- Matyas, L. and Sevestre, P. (1996). ‘The Econometrics of Panel Data’, Kluwer Academic Publishers, ISBN 978-94-009-0137-7
- Narayan, P.K., Smyth, R. (2009) ‘Multivariate Granger causality between electricity consumption, exports and gdp: evidence from a panel of Middle Eastern countries’, Energy Policy, 37(1): 229–236.
- Nguyen, Nhung Thi Kim (2017), “The Long Run and Short Run Impacts of Foreign Direct Investment and Export on Economic Growth of Vietnam,” Asian

Türkiye’de 81 İl Bazında İhracat Performansı Ve Gelir Düzeyi İlişkisi: Panel Veri...

- Economic and Financial Review, Vol. 7, No. 5, 519-527, DOI: 10.18488/journal.aefr.2017.75.519.527.
- Özcan, C.C., İ.Özmen ve G. Özcan ((2018). “Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Yükselen Piyasa Ekonomileri,” Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi, S:40, pp:60-73.
- Özpolat, A. (2019). “Gelecek-11 Ülkelerinde İhracat ve Büyüme İlişkisi: Bootstrap Granger Nedensellik Analizi,” Journal of Yasar University, 14/56, pp:522-535.
- Pesaran, M. H. (2004) ‘General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels’ June 2004. CWPE 0435. Retrieved from <https://doi.org/10.17863/CAM.5113>.
- Peseran, M. H. (2006) ‘Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error’, *Econometrica*. 74(4): 967-1012.
- Pesaran, M. H., Yamagata, T. (2008) ‘Testing slope homogeneity in large panels’, *Journal of Econometrics*, 142 (2008): 50–93.
- Raj, S.K, ve P.P.Chand (2017). “Analysis of Fiji’s Export and Its Impact on Economic Growth,” *International Journal of Business and Social Research*, Vol:7, Issue:3, pp:1-14, ISSN 2164-2540 (Print), ISSN 2164-2559 (Online).
- Reppas, P. ve D.K. Christopoulos (2005), “The Export Output Growth Nexus: Evidence from African and Asian Countries,” *Journal of Policy Modeling*, 27 (2005), pp:929-940, <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2005.06.007>.
- Ridzuan, A.R., A.H.Mohd Noor ve E.M.Ahmed (2016), “ASEAN4 Prospective of Export-led Economic Growth,” *E3 Journal of Business Management and Economics*, Vol. 7(1). Pp:001-012 January, 2016, <http://www.e3journals.org> ISSN 2141-7482.
- Satrovic, Elma (2018). “Economic Output and High-Technology Export: Panel Causality Analysis,” *International Journal of Economic Studies*, September 2018, Vol:4, Issue:3,pp:55-63, e-ISSN: 2149-8377 p-ISSN: 2528-9942.
- Schmidt, P. and Phillips, P.C.B. (1992) ‘LM tests for a unit root in the presence of deterministic trends’, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 54, 257-287.
- Sevüktekin, M. (1989), “Ekonometrik Araştırmalarda Verilerin Kullanılması”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Dergisi*, 10(1-2), S. 117-127.
- Shibamoto, M. and Tsutsui, Y (2014). Note on the Interpretation of Convergence Speed in the Dynamic Panel Model. *Applied Economics Letters* 21(8):533-535
- Taştan, H. (2010). “Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Spektral Analizi,” *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, C:2, S:1, pp:87-98, 2010 ISSN: 1309-8020.
- Turan, Z. (2018). Türkiye’de Tarımsal Mal Ticaretinin Ve Hayvancılığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi (1990-2014). *International Journal Of Disciplines Economics and Administrative Sciences Studies*. ISSN: 2587-2168. Cilt:4, Sayı:8, ss.200-209.

- Tüzüntürk, S. (2007) ‘Panel Veri Modellerinin Tahmininde Parametre Heterojenliğinin Önemi: Geleneksel Phillips Eğrisi Üzerine Bir Uygulama’, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Arşiv Cilt 21, Sayı 2.
- Valeriani, D., D.Y.Dalimunthe, A.Wulandari ve M.F.Ashar (2019), Vector Auto Regression Analysis between Export, Economic Growth and Job Opportunity in Bangka Belitung Islands Province,” Humanities & Social Sciences Reviews e-ISSN:2395-6518, Vol:7, No:4, pp:677-684 <https://doi.org/10.18510/hssr.2019.7487>.
- Westerlund, J. (2007). ‘Testing for Error Correction in Panel Data’. Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 69, 6 (2007) 0305-9049.
- Westerlund, J. and D. L. Edgerton (2008). A simple test for cointegration in dependent panels with structural breaks. Oxford Bulletin of Economics and Statistics 70(5), 665–704.
- Wooldridge, J.M. (2002). Introductory Econometrics A Modern Approach, 2nd. edition, 2002, Thomson Learning.
- Yapraklı, S. (20027). “İhracat ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz,” ODTÜ Gelişme Dergisi, 34 (Haziran), pp:97-112.
- Yardımcıoğlu, F. ve A.Gülmez (2013). “Türk Cumhuriyetlerinde İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi,” Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Dergisi, C:8, S:1, pp:145-161.

SİLİFKE YÖRESİ YÖRÜK KÜLTÜRÜNDE SERBEST ÖLÇÜLÜ İKİ YENİ TÜRKÜ

TWO FOLK SONGS IN FREE VERSE FROM YÖRÜK (NOMADIC TURKISH COMMUNITY) CULTURE IN SİLİFKE REGION

ДВЕ НОВЫЕ ПРОИЗВОЛЬНЫЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ ИЗ КУЛЬТУРЫ ЙОРУКОВ СИЛИФКЕВСКОГО РЕГИОНА

Sonat SEYHAN*

ÖZ

Geçmişte zaman zaman Selekos devleti ve Karaman beyliğinin başkenti olan Silifke, Erzurum Horasan'dan göçen Türk obalarının da merkezi olmuş ve bu sayede zengin bir halk kültürü merkezi haline gelmiştir. Silifke yöresi konar göçerlerinin (Yörüklerin) Türküleri de yörenin kültürünü yansıtan folklorik unsurlarını oluşturmaktadır. Derlenen ve notaya alınan Silifke Türküleri ile ilgili, müzikolojik açıdan bilimsel bir saha araştırması ve derlemesi yapılmamış olması, bu makalenin oluşumu ve ortaya konma sebebidir. Makalede insan, kültür, Silifke yöresi, Yörükler ve halk müziği kavramlarıyla ilgili bilgiler verilmiş, ve kavramlar halkbilimi araştırmacılarının görüşleriyle birlikte açıklanmıştır. Araştırma alanımız olan Silifke'nin dağ köylerinde konargöçer (Yörük) olarak yaşayan kişilerden derlenen ve kayıt altına alınan bu türkülerin tespiti yapılmıştır. Çalışmamızdaki kaynak kişiler Taşucu nahiyesinden Ahmet Bülbül, Buruncu köyünden Ahmet Ali Çavuş'tur. 1960 ve 1976 yılında makaralı teybe ses kayıtları alınmış ve notaya aktarılmıştır. Makalemizde derlenen türkülerin sesli kayıtlardan notaya aktarılmasında azami dikkat ve titizlik gösterilmiştir. Silifke müzik folkloru ile ilgili doğru, eksiksiz ve bilimsel bilgilere ulaşılması hedeflenmiştir. Geçmişimizden gelen bu türkülerin gelecek nesillere bozulup yozlaşmadan gerçeklerine uygun bir şekilde aktarılmasının sağlanmasına önem verilmiştir. Kaynaklarımızın başında türkülerimizi derleyen Özcan Seyhan gelmektedir. Derlenen bu türküler makaralı teypten tarafımca notaya aktarılmıştır. Araştırma kaynak derlemesine dayalı niteliksel bir çalışmadır. Mersin (İçel) ilinin Silifke ilçesinde yapılan derleme çalışması neticesinde serbest ölçülü iki yeni türkü derlenmiş ve notaya alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Kültür, Yörük, Silifke Yöresi, Türkü Okşama, THM Serbest Ölçü

* ORCID: [0000-0002-9009-6055](https://orcid.org/0000-0002-9009-6055) Öğr. Gör. Dr. Trabzon Üniversitesi G.S.E. Müzik Öğretmenliği Bölümü Trabzon, Türkiye, sonatseyhan@gmail.com

Silifke Yöresi Yörük Kültüründe Serbest Ölçülü İki Yeni Türkü

ABSTRACT

Silifke, which was the capital of the Selefkos state and Karaman principality from time to time in the past, became the center of the Turkish camps who migrated from Horasan in Erzurum and thus became a rich folk culture center. The folk songs of the nomads (Yörüks) of the Silifke region also constitute the folkloric elements that reflect the culture of the region. The fact that no musicologically scientific field research and compilation has been carried out on Silifke folk songs that have been compiled and notated is the reason for the formation and presentation of this article. In the article, information about the concepts of human, culture, Silifke region, Yörüks and folk music is given, and the concepts are explained with the views of folklore researchers. These folk songs were collected and recorded from people living as nomads (Yörüks) in the mountain villages of Silifke, which is our research area. The source persons in our study are Ahmet Bülbül from Taşucu district and Ahmet Ali Çavuş from the village of Burunucu. Sound recordings were made on reel tapes in 1960 and 1976 and transferred to notes. Maximum care and diligence has been shown in transferring the folk songs collected in our article from voice recordings to notes. It is aimed to reach accurate, complete and scientific information about Silifke music folklore. Importance has been attached to ensuring that these folk songs from our past are passed on to future generations without any corruption. Özcan Seyhan, who compiled our folk songs, comes first among our resources. These songs collected were transferred to the note by me from reel tapes. The research is a qualitative study based on source collection. As a result of the compilation study carried out in Silifke district of Mersin (İçel) province, two new free-measured folk songs were compiled and notated.

Keywords: Human, Culture, Yörük, Silifke Region, Folk Song Performance, Turkish Folk Song Verse

АННОТАЦИЯ

Народные песни - это способ турецкого народа свободно выражать свои чувства и мысли.

Силифке, который в прошлом время от времени был столицей государства Селефкидов и княжества Караман, также стал центром турецких поселений мигрировавших из Эрзурумского Хорасана. Таким образом, он стал богатым центром народной культуры. Народные песни кочевников (йоруков) района Силифке также представляют собой фольклорные элементы, отражающие культуру региона. Тот факт, что по собранным и нотным материалам народных песен силифкийских турков не проводилось никаких музыковедческих исследований и компиляций, является причиной исследования и презентации данной статьи. При формировании статьи была дана информация о концепциях человека, культуры, региона Силифке, йоруков и народной музыки. Все они были исследованы на основе научных трудов фольклористов. Целевую группу составили кочевники из Силивкевского района, жители горных селений. Источниками в нашем исследовании являются Ahmet Bülbül из селения Ташуджу и Ahmet Ali Çavuş из села Бурунуджу. В 1960 и 1976 годах звукозаписи производились на катушке и нотифицировались. С особой тщательностью и скрупулезностью перенос народных песен из аудиозаписей в ноты был достигнут с большой точностью. Целью была, получить точную, полную и научную информацию о фольклоре силифкевской музыки и обеспечение того, чтобы эти народные песни из нашего прошлого передавались будущим поколениям в наиболее аутентичной форме без деградации и в соответствии с их реалиями. Среди других, Озджан Сейхан является нашим главным источников. Эти собранные песни

были перенесены мной на заметку с катушечной ленты. Исследование основана на сбор источников. В результате исследования в районе Силифке провинции Мерсин (Ичел), были найдены и записаны две новые произвольные народные песни.

Ключевые слова: человек, культура, йорук, Силифке, турецкая ласка, ТНМ произвольная мера.

Giriş

Nedir?, Neden?, Niçin? gibi sorularına cevap arayan insanoğlu bu sorularla bilimselliğe ulaşmaya çaba göstermiş değişken biyolojisi ve düşünce yapılarıyla bir birlerine benzemeyerek bilim sınıfı oluşmuş antropoloji olarak yerini almış, sosyoloji, tarih ve biyolojik olarak temel bilimlerin alt birimini oluşturmuştur.

Yönetkene göre; “Halk müziğinin bilimsel bileşimi ile ilgilenenlere Folklorcu, Halk Bilimci veya Müzikolog denir. Genel olarak folklorist, folklor konularının bilimini yapan bilgidir, bilim adamıdır. Halk sanatını yaşatanlar, icra edenler ise Halk Sanatçısı ve İcracı'dırlar. Halkbilimci onların gelenek olarak yaşattıklarını bilimsel şekilde inceler, tesbit eder, karşılaştırmalı metotlarla onların bileşimini yapar. Onlardan bilimsel değerde ulusal ve uluslararası alanda kullanılabilen kıymette sonuçlar çıkarır”

Bu açıdan etnolojik olarak (sosyal ve kültür tarihi) araştırmamıza konu olan Yörükleri kısaca tanımlayalım; Mehmet Eröz'e göre Yörük; Yörük ve Türkmen aynı manaya gelmekte, Anadolu'ya gelip yurt tutan göçebe oğuz boylarını (Türkmenleri) ifade eden bir kelimedir.

Anadolu göçebe hayatı yaşayan Türk kabilelerine verilen, geçimini tamamen hayvancılığa bağlı, kışın ovalarda yazın da yaylalarda geçiren konar göçer Oğuz Türkleridir. (Eröz, 1991: 20).

Diğer bir görüşü ise yürük kelimesinin aslının yüğrük olduğunu, bu tabirin sıfat halinde ileri, medenî, bilgili, cins ve saf anlamlarına geldiği gibi halk arasında kabiliyetli, dirayetli, cesur anlamlarına da geldiğini ve Dinar Türkmenlerinde düğünlerde kullanılan odunu kesmek için gençlerin dağa gittiğini, odunu ilk getiren gence çeşitli hediyeler verildiğini ve bu oduna Yüğrük Odunu (Eröz, 1991:21) adı verildiğini ifade etmiştir.

Yörüklerin kültür Özellikleri, yaşam şekilleri ve yaşayışlarını şu özelliklerle kısaca açıklayalım; Aile her şeyin üstündedir. Erkek baskın karakterde, göçlerde birlik beraberlik esastır. Yerleştikleri bölgelerde uyumludurlar. Paylaşım ve görev bilincine çok bağlıdırlar. Özgürlüklerinden ödün vermezler.

Göçebe yaşam tarzı, özgürlüklerine düşkün bir hale getirmiştir. Göç zamanı geldiğinde eğlence düzenlenerek coşkulu bir şekilde kutlanır. Yörükler, tüm ihtiyaçlarını doğadan karşıladıkları için, Doğa onlar için bir Anadır. Toprağa, Ormana ve akan sulara zarar vermezler. Acılarını, mutluluklarını, Aşkalarını, göç yolculuğunu, maniler ve türküler aracılığı ile ifade etme kültürleri vardır.

Araştırmamıza konu olan Silifke yöresi Yörüklerinin serbest ölçülü bu türküler de bunu yansıtmaktadır.

Nida Tüfekçi'ye göre; “Türkülerimiz, yeryüzünde ne kadar sosyal ve doğal olay varsa onları konuları arasına almıştır. insan-insan, insan-tabiat, insan-diğer varlıklar arasındaki ilişkiler özellikle sözlü müzikte oldukça yoğun olarak

Silifke Yöresi Yörük Kültüründe Serbest Ölçülü İki Yeni Türkü

işlenmiştir. Aşk, sevdâ türküleri, esnaf türküleri, kahramanlık türküleri oyun havaları, sohbet havaları, maniler, koşmalar, hoyratlar, koçaklamalar, destanlar v.b. konularda geniş bir repertuar oluşmuştur”.

Anonim halk şiirleri konusunda bir çok sınıflandırmalar yapılmış, anlaşılır bir sınıflandırmayı Saim Sakaoğlu yapmıştır. Sakaoğlu, Halk Edebiyatı Kavramı Üzerine başlıklı yayınında anonim halk şiir içinde eserleri manzum ve manzumensur yapıda olmak üzere iki madde de belirtmiştir. Bu çalışmada; Türkü, Mani, Tekerleme, Yanıltmaca ve Ninni manzum, Atasözü, Deyim, Bilmece, Dua ve Beddua ise manzum-mensur olarak anonim halk şiiri olarak sınıflandırdığı görülmüştür. İslam Ansiklopedisinde ise aynı sınıflandırmayı yapmıştır, ama bu kez Türkü, Mani, Ninni, Ağıt, Tekerleme ve Çocuk Sevme sözlerini (OKŞAMALAR) anonim manzum olarak göstermiştir.

Araştırmanın Konusu

Araştırmamızın konusu olan Silifke yöresi Geçmişte bir çok uygarlığa ve beyliğe başkentlik yapmış, bir çok Türk obalarının da konaklama merkezi olmuş bu sayede zengin bir halk kültürüne sahip olmuştur. Bu konar göçerlerin dokudukları kilimler ağaç işleri sanatsal olarak Türküleri ağıtları manileri Yöre kültüründe büyük zenginlikler kazandırmıştır. Gün yüzüne çıkmayı bekleyen birçok halk kültürü yalnızlığa terk edilmiştir. Araştırmamızın konusu olan ve serbest usulde yazılmış bu iki halk türküsi rahmetli babam Özcan Seyhan tarafından eski makaralı bantlara kayıt ederek derlenmiş, bantlarda yıllarca gün yüzüne çıkmayı beklemiştir. Bu derleme kayıtlarının gün yüzüne çıkartılması türkülerin tarafımdan makaralı teypten play pause şeklinde notaya alınarak değerlendirilen bu türküler Türk kültürüne katkı sağlamak amacıyla tespit edilerek, ses kaydı incelenerek, TRT Kurumu Türk Halk Müziği Repertuarı Silifke yöresi ile ilgili genel bir taramadan ve incelemeden geçirilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Silifke yöresinde yaşayan Yörük kültürünün müzik folklorunu ilgilendiren tüm müzikal yapısıyla ve konu ile ilgili derlenen türkülerin herhangi bir eksiklik kalmadan notaya alınması, Silifke müzik folklorunun otantikliği ile ilgili unsurların bozulmadan araştırılıp bilimsel neticelere ulaşılması amaçlanmıştır.

Araştırmanın Önemi

Silifke civar köylerinde yaşamakta olan Yörük kültüründe, müzik folkloru açısından iki adet yeni türkünün, ilk kez derlenerek ve notaya alınarak, ilk olma ve devamında gelecek çalışmalara yol göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Araştırmanın Kapsamı

Çalışmamızda Silifke İlçesinin sınırlarında yaşamış Kaynak kişi Taşucu nahiyesi yaşamış Ahmet BÜLBÜL, bir diğer kaynak kişi de Burunucu köyünde yaşamış Ahmet Ali ÇAVUŞ'tur. 1960 ve 1976 yıllarında ses kayıtları alınarak

türküler derlenmiş ve Silifke müzik folkloru hakkında bu kaynak kişilerden bilgiler edinilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma kaynak derlemesine dayalı nitel bir çalışmadır. Serbest Ölçülü Türküler ile ilgili bu güne kadar yapılmış çalışmalar taranmış ve Silifke'ye ait halk müziği ve kaynak kişiler hakkında bilgi edinilmiştir. Silifke bölgesi folklorik yaklaşımla incelenmiş, kaynaklarımızın başında gelen Özcan Seyhan bu Türkülerin derlemesini ve ses kayıtlarını yaparak Derlenen türküler tarafımda notaya aktarılmış, Notasyonu sağlanmıştır.

Notaya alınan ilk Serbest usullü Türkümüz.

KOYUN OKŞAMASI

Derleyen: Özcan SEYHAN

Notasyon: Sonat Seyhan

Kaynak Kişi: Ahmet Ali çavuş

Silifke/Burunucu 1960

Serbest
SAZ

ko yun eş me den boşan dı..... boşan dı en di get ti de kara
ya zı ya dö şen di..... döşen di..... a bu la sı i çinvarmaya
ü şen di..... ü şen.....di..... of ça.....lı ver mor a la koyu
na çan la rı..... çan la rı of..... of

Türkünün kısa bir analizi:

Türkünün Adı	Koyun Okşaması
Türkünün Karar Sesi	La
Türkünün Güçlü Sesi	Mİ
Türkünün Değiştirici İşaretleri	Sı b2 FA DİYEZ Mİ B2
Türkünün Dizisi	Kerem Dizisi

Silifke Yöresi Yörük Kültüründe Serbest Ölçülü İki Yeni Türkü

Türkünün Ses Genişliği	7
Türkünün Usulü (Ölçüsü)	SERBEST USUL
Kullanılan ses dizisi	La Sibemol2 Do Re Mibemol2 Fa diyez Sol La

Notaya alınan ikinci Serbest usullü Türkümüz.

KOYUN OKŞAMASI

Derleyen:Özcan SEYHAN

Notasyon: Sonat Seyhan

Kaynak Kişi: Ahmet Bülbül

Silifke / Taşucu 1976

Serbest

SAZ

eg e si ne... ya tr düm... ya tr düm... a bi la st

sağdı da ben südüdü... gö tür düm... gö tür düm

Saz me le me mor ko yu nurda beo ku zo nu... ge tir düm

SAZ

2. Evlerinin önü de katıran torusu
Dibinde yayılır da keklük sürüsü
onbeş kızın içinde yoktur da
koyunumu sağan birisi
Meleme koyunum da ağılattın sen beni

3. Akar çoşarda Ermenegün deresi
Misafire bakmaz da anam Ermenegün obası
Kak gidelim de mor koyunumda Barçın yaylası
Meleme koyunum da ben guzunu getiririm

Türkünün kısa bir analizi:

Türkünün Adı	Koyun Okşamasi
Türkünün Karar Sesi	Mİ
Türkünün Güçlü Sesi	LA

Türkünün Değiştirici İşaretleri	Si b FA DİYEZ
Türkünün Dizisi	HÜSEYİNİ Dizisi
Türkünün Ses Genişliği	5
Türkünün Usulü	SERBEST USUL
Kullanılan ses dizisi	La Sibemol2 Do Re Mibemol2 Fa diyez Sol La

Sonuç

Kapsam, öz ve vasıf bakımından halk kültürünün içinden gelen bir müzik eseri, halka mal olmuş ise “Türkü”dür ve de anonimdir. Mersin ilinin Silifke ilçesinde yapılan bu derleme çalışması neticesinde Serbest usullü İki yeni türkü Özcan Seyhan tarafından derlenmiştir. Çalışmamıza konu olan bu serbest ölçülü iki yeni Türküye kaynak olan kişiler Ahmet Ali ÇAVUŞ 1960 ve Ahmet BÜLBÜL 1976 yılında ses kayıtları yapılarak derlenmiş, 2019 yılında tarafımca notaya alınmıştır. Türk halk müziği repertuarına kazandırılmıştır. Silifke yöresi Yörük kültüründe müzik folkloru tüm yönleriyle incelenmesi gerekmektedir. Silifke bölgesinde türkülerin daha önce derlenmiş türkülerinde arşivlerdeki verilerle karşılaştırılması yapılmalı, zaman içinde gerçekleşen değişiklikler ve sözlerdeki farklılıklar tespit edilmelidir.

Kaynakça

- ERÖZ, Mehmet (1991), Yörükler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- GÜVENÇ, Bozkurt (1993), İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- SAKAOĞLU Saim (1987) “Halk Edebiyatı Kavramı Üzerine”, II. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri, Eskişehir, , s. 287-294.
- SAKAOĞLU Saim (1997) İslâm Ansiklopedisi, C. XV, İstanbul, , s. 347-349.
- SEYHAN, Özcan (1958-1978), Makaralı teyp kayıtları Silifke.
- SEYHAN, Sonat (2001), Silifke Yöresinde Yaşayan Tahtacı Oymakları Halk Türküleri yüksek lisans tezi, Konya.
- SEYHAN, Sonat (2018), Silifke Yöresinden Altı Yeni Türkü, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Karadeniz
- TÜFEKÇİ Nida., (1983) "Halk Müziğimiz", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,C.6, İstanbul: iletişim Yayınları, , s. 1488.
- DEMİRCİ, Yusuf Ziya (1938), Köy Halk Türküleri, a.mlf., “Dünyada İlk Musiki Folklor Hareketleri”, s. 101, 328-329 İstanbul.
- YÖNETKEN H. B., "Folklor Dersleri I", Orkestra dergisi , S.93, (Aralık,1970), s.45.

İLKELDEN MODERNE KOKUNUN TÜKETİMİ VE TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YANSIMASI

CONSUMPTION OF FRAGRANCE FROM PRIMITIVITY UP TO MODERNITY AND ITS REFLECTIONS IN TURKISH CULTURE

ОТ ПИМИТИВНЫХ АРОМАТОВ ДО СОВРЕМЕННЫХ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ НА ТУРЕЦКУЮ КУЛЬТУРУ

Fidan UĞUR ÇERİKAN*

ÖZ

Toplumsal ritüellerin önemli bir bölümü, mitik dönemlere kadar götürülecek arkaik bir yapıya sahiptirler. Bu anlamda, insanın fizyolojisinden kaynaklı olarak bu arkaikliğe sahip olan unsurlardan biri de koku ve kokuya dair ritüeller olmaktadır. Tespit edilebilen verilerden hareketle Eski Mısır'dan, Asur, Hindistan, Çin, Orta Asya ve Eski Yunan'a kadar geniş bir coğrafyada kullanılan koku, pek çok ritüelde yer almaktadır. İlkel dönemden modern zamanlara kadar farklı toplumlarda benzer işlevler doğrultusunda kullanılan koku, çağdaş insan açısından günümüzde yeni bir formda sunulmaktadır. Bir yönüyle alış veriş kültürünün parçası olan koku; diğer bir açıdan toplumsal hafızanın ortadan kalkmasına yol açacak şartlar doğrultusunda oluşan bir çizgi içerisinde, yeni bir yola girmektedir. Bu çalışma, toplumsal anlamda kokunun tarihsel düzlemdeki ilerleyişini/değişimini ve çağdaş dönemdeki yeniden kurgulanmasına yönelik süreçlerini tarihsel gelişim, işlevsel ve antropolojik bakış açıları çerçevesinde ele almıştır. Konuya ilişkin farklı motiflerde görülen sınıflamalardan ayrı olarak, bir düzenlemeden çok, bireyin ve özellikle bireylerin bileşimiyle oluşan toplumların temel gereksinimleri ve kendilerine sunulanlar, yeni sosyal kodları belirlemeyi hedeflemiştir. Bu anlamda ilkelden moderne gelen süreçte yaşamın farklı evrelerinde kendine yer bulan koku; günümüzde hem bir ticari faaliyet ürünü, hem de bir yönüyle geçmişten getirdiği ritüelleri, değişim dönüşümle yeni formlarda yaşatan bir unsurdur. İnsanoğlunun beklenti ve ihtiyaçlarında var olan benzerlik sürdükçe kokunun yaşam alanı da devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Koku, Koku Kültü, Tüketim kültürü, Türk kültürü, Kültürel bellek.

*ORCID: 0000-0002-5913-9715, Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi/Rektörlük, fcerikan@pau.edu.tr

İlkelden Moderne Kokunun Tüketimi Ve Türk Kültüründeki Yansıması

ABSTRACT

A large number of communal rituals are of archaic structure that can be traced back to mythical times. In this sense, one of the elements with such an archaic structure due to human physiology is fragrance and rituals related to fragrance. Based on the data that can be detected, the fragrance used in an extensive geography ranging from Ancient Egypt to Assyria, India, China, Central Asia and Ancient Greece is found out to have been included in many rituals. Fragrance, which has been used with similar functions in different societies from primitive up to modern times, is presented in a new form for use by modern people today. Fragrance, which is part of consumption culture in a way, is gaining a new dimension in line with the conditions that will lead to disappearance of social memory. This study deals with the development of fragrance in its historical course in the social sense and its reconstruction in the contemporary period within the framework of historical development, functional and anthropological perspectives. Apart from the classifications as an arrangement applied in various motifs on the issue, basic individual needs and societies formed by the combination of individuals in particular and what is offered to them are the main elements to determine new social codes. Fragrance, which has existed in different stages of life from primitive to modern periods, is both a product of commercial activity and an element that keeps alive the rituals brought from the past in new forms through adaptation and transformation. As long as the expectations and needs of human beings continue to be similar, fragrance will manage to maintain its existence.

Keywords: Fragrance, Fragrance Cult, Consumption Culture, Turkish Culture, Cultural Memory

АННОТАЦИЯ

Большинство социальных ритуалов имеют архаичную структуру, ведущую к мифическим временам. В этом смысле одним из элементов, обладающих такой архаичностью, являются ритуалы обоняния и запаха. Основываясь на исследуемые данные можно обнаружить, что аромат, используемый в широкой географии от Древнего Египта до Ассирии, Индии, Китая и Древней Греции, включен во многие ритуалы. Аромат, который использовался для аналогичных функций в разных обществах от первобытного периода до наших дней, сегодня представлен в обновлённом виде для современных людей. С одной стороны, аромат, является частью торговли, а с другой стороны, он изменился в соответствии с условиями, которые приведут его к исчезновению из социальной памяти. В нижеследующем исследовании обсуждаются этапы прогресса ароматов по отношению своего социального назначения и способы их реконструкции в старом виде в современной эпохе. Кроме разных периодов из истории развития исследуемого вопроса, определяются новые социальные коды самого предмета. Устанавливается, что аромат, который нашёл свое место на разных этапах своего существования в период от первобытного до современного, продолжает существовать как продукт коммерческой деятельности, продолжая ритуалы из прошлого. До тех пор, пока имеется потребность среди людей на разные ароматы, их жизнеспособность будет продолжаться.

Ключевые слова: запах, культ запаха, культура потребления, турецкая культура, культурная память.

Giriş

İnsanlık tarihi açısından arkaik bir nitelik taşıyan ve buna bağlı olarak ritüeller barındıran unsurlardan biri olarak kabul edilebilecek koku ve kokuya bağlı uygulamalar, her toplumun zamanla şekillendirdiği farklılıklara karşın işlevsel boyutunda çeşitli ortaklıklar barındırmaktadır. Bu yönüyle insanlığın var oluşundan itibaren kokuya karşı geliştirilen tutumlar; dönemlere ve bölgelere göre değişiklik göstermekle birlikte, düşünsel gelişim ve ortak kullanım ürünlerinin artmasına paralel olarak tüketim ve işlev açısından benzerlikler barındırmaktadır. Tören ve ritüellerin arkasında yatan en önemli unsurlardan biri olan koku, biyolojik gerçekliği çerçevesinde Türkçede “*Nesnelerden yayılan küçücük zerrelerin burun zarı üzerindeki özel sınırlarda uyandırdığı his/duygu*” (Türkçe Sözlük,2009:1196) şeklinde tanımlanmaktadır. İnsanlığın biyolojik anlamdaki ortaklığının getirmiş olduğu yansımalarına karşın, coğrafyanın bireye ve dolayısıyla topluma/milletlere getirdiği zorunluluklar, bireyin doğum öncesinden başlayarak ölümü sonrasına kadar devam ettirdiği bir “koku kültürü”nü var etmiştir. İnsan fizyolojisinin alanına giren ve insanın fiziksel evrimine karşın kendini koruyan koku alma duyusu hakkında elde edilen bilgiler, tarihsel anlamdaki derinliğine ve ilkel insana kadar götürülebilecek uygulamalarına karşın, nispeten oldukça yakın bir tarihe dayanmaktadır.

Kokunun Kısa Tarihiçesi

Kokunun Tanrı'ya bir yakarış ve Tanrı(lar)a armağan edilen bir hediye olarak kabul edilmesine bağlı olarak, güzel koku üretiminin ve kullanımının kökenine dair ilk bilgiler, Eski Mısır'dan elde edilmiştir. Araştırmacılarca Eski Mısır'da din adamlarının kokulu merhemlerle ve tütüslerle Tanrı heykellerini kokulandırdıkları ve Tanrı(lar)a sabah ‘reçine’, öğlen ‘mür’, akşam ise ‘kyphi’ sundukları belirlenmiştir. Aynı şekilde eski Mısır toplumunda MÖ 3000 tarihinden itibaren toplumsal anlamda ilk uygulamalar da tespit edilmiş, kişisel bakım amaçlı güzel kokuların kullanıldığına; vücutlarını güneşten korumak ve nemlendirmek için kokulu yağlarla masaj yapmış olduklarına dair kanıtlar bulunmuştur. Yine bu bölgedeki arkeolojik kazılarda bolca bulunan koku kaplarından; antik dönemden itibaren “koku”nun dinî merasimlerde, çeşitli ritüellerde ve özellikle cenaze defin işlemlerinde kullanıldığı, hatta tabutlara parfüm şeklinin resmedildiği; saraylarında güzel kokuya ve buhura ayrıca önem verildiği, tıbbi ve kozmetik amaçlı da bulundurulduğu tespit edilmiştir (Temiz,2007:2;Topal,2007:6). Bu coğrafyada temizleyicilerin ve özellikle sabunun bilinmemesinden dolayı kokulu yağların, merhemlerin temizlik malzemesi olarak kullanıldığı; hatta yöneticilerin farklı koku üretimi için kendi topraklarında bulunan hammaddelere ilave olarak Arabistan, Hindistan ve Çin'den hammadde getirttikleri de bilinmektedir. İbraniler, Asurlular, Babilliler, Persler ve Yunanlar; Mısır'da kokuya bağlı olarak geliştirilen parfüm sanatını devam ettiren uygarlıklar olmuşlardır. Kokulu çiçek ve ağaçlara tutkun olan Babilliler, tapınaklarını esans kokularıyla doldurarak, dini ritüellerinde kokulu bitki ve ağaçları kullanmışlardır. Asurlular güzel kokuları büyük miktarda tüketen bir toplum olmuş; özellikle kadınların vücutlarını, yumuşatmak için süngertaşıyla

İlkelden Moderne Kokunun Tüketimi Ve Türk Kültüründeki Yansıması

ovaladıktan sonra en pahalı kokularla bezemişlerdir. Eski Doğu'da ün yapmış Asur parfümleri, bedensel temizliğin yanı sıra ruhsal temizlik amaçlı da kullanılmıştır. MÖ 600'lerden 400'lere kadar varlığını sürdürmüş olan Persler ise gül yetiştirmek için kendilerine geniş alanlar ayırmışlardır (Genders,1972:18-35;Yentürk,2005; Topal,2007:7). Parfüm ve kokulu kremlerin orta sınıfta yaygınlaştığı MÖ erken VI. yy'da, Korinth atölyesinin, Filistin ve Mısır'ın bilindik parfüm ve kap formlarından farklı, yeni bir ürün ve buna ait kendine özgü bir kap formu vardır. Bu kapların başta Lidya, Batı Anadolu ve Frigya olmak üzere İtalya ve Yunanistan'da görülmeye başladığı bu dönemde koku ile ilgili göz kamaştırıcı bir zenginliğin olduğu kaynaklarda mevcuttur (Temiz,2007:3). Parfümün Tanrı katından geldiğine inanılan Eski Yunan'da parfümcülük, genellikle kadınlar tarafından yapılmış ve Doğu etkisinin çok belirgin olduğu Eski Yunan parfümcülüğünde Hindistan, Mısır ve Babil parfüm sanatlarının etkileri de açıkça görülmüştür. Bu dönemde Atina'da koku satan dükkânların sayısının artmış olduğu kaynaklarda mevcuttur ve Yunanlıların vücudun farklı yerlerine farklı kokular sürdükleri de göstergelerle belirlenmiştir. İslam dünyasında ise Hz. Muhammed'in güzel kokulara düşkünlüğü ve İslam dininin güzel kokuların kullanımını sünnet olarak kabul etmesi, kokuların kullanımını artırmıştır. Bilhassa Ortaçağ İslam dünyası parfümcülüğü, kadın ve erkekler için ayrı kokular üreterek bu alanda öncü bir tutum izlemiştir; dolayısıyla bu dönemde "Galiye" adı verilen çok pahalı ve zengin kesim tarafından tercih edilen parfümlerin yanı sıra masrafı az olan, ucuz türde parfümlerin de üretilmesiyle her kesime hitap eden bir parfümcülük anlayışı gelişmiştir. Asya ve Afrika'nın İslam inancı çerçevesinde gelişen parfümcülüğüne karşın, günümüzdeki boyutuyla parfümcülük anlayışı, Doğu'da değil Avrupa'da başlamıştır. Modern parfümcülüğün başlangıcı, XI. ve XII. yy'da seferden dönen Haçlıların yanlarında taşıdıkları parfümleri Avrupa'ya getirmeleriyle gerçekleşmiştir (Yentürk,2005; Groom,1997;Topal,2007:9). XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da parfüm ve türevlerinin kullanımının artışındaki en önemli neden ise, veba ve diğer salgın hastalıklarla mücadele adına yapılan yanlış sağlık bilgilendirmesi sonucunda banyoların kapatılması olarak görülmektedir. Bu süreçte ve sonrasında, özellikle Fransa ve İngiltere'nin kentlerinde ortaya çıkan ağır kokular, insanların sokaklarda kokulu çiçeklerle dolaşmasına ve yanlarında parfüm bulundurmasına neden olmuş; bu durum da sadece estetik bir davranış olmaktan çıkarak sokakların kokusunu hissetmemek amacıyla yapılan eylemlere/uygulamalara dönüşmüştür. Banyo yapmanın vücudun dengesini bozduğuna inanılması, sonrasında da kuru ovunma ve parfümün her türlü yıkamadan üstün tutulması bir alışkanlığa dönüşmüş ve parfüm kültürünün gelişmesine zemin hazırlamıştır. (Hurton, 1995;Vigarello, 1985;Topal, 2007: 10-11).

Türk Kültüründe Koku

Dünya ekseninde görülen bu tarihsel kabul ve ritüellere karşın, Türklerin ilk dönem ritüellerindeki kokuya dair bilgileri oldukça sınırlıdır. Şaman törenlerinde şaman, gerek bulunduğu mekâna, gerekse yapacağı törene katılacak kişilere yönelik olarak tütsüler uygulamakta; yapacağı ritüellerle birlikte koku

bulunulan bölgeyi ve kişiyi bir anlamda kötü ruhlardan ve kötü enerjiden arındırmaktadır. Bu bağlamda dini törenlerde kullanımına yer verilen “koku”nun bu fonksiyonu, kokunun kutsalla bağ kurma noktasında önemli bir yerde olduğunu göstermeye imkân vermektedir. Bu yönüyle eski Türk kültüründen itibaren kokunun farklı şekillerde kullanıldığı bir realitedir. Konuya ilişkin olarak Bilge Kağan Abidesinin güney yüzünde Bilge Kağan’ın babasının ölümü üzerine düzenlediği yas töreninde bol miktarda “kokuluk”, “yog yıpar”ı ve “sandal ağacı” kullanıldığıyla ilgili kısımlar şöyle geçmektedir: “11. Kangı Lisün Tay sengün başad(u) biş yüz eren ketli. Kokuluk ö (...) altın gümüş kergeksiz kelürti. Yog yıparıg kelürüp tike birti. Çından ıgaç kelürüp öz yar [...] 11. babası Lisün Tay generalin başkanlığında beş yüz yiğit geldi. Kokuluk....altın, gümüş, fazla fazla getirdi. Yas töreni kokusu getirip diki verdi. Sandal ağacı getirip öz..” (Ergin,2000:55) Kutadgu Bilig’de ise kötü koku için “arısız yıdı (temiz olmayan koku / 6514. beyitte)” ifadesi geçer. Aynı eserde 70. beyitte “Tümen tü çiçekler yazıldı küle/ Yıpar toldı kafur ajun yıd bile (Binlerce çiçekler gülererek açıldılar; dünya misk ve kafür kokusu ile doldu.)” “yıpar/kafur”; 71. beyitte “Şaba yili koptı karanfil yıdın/ Ajun barça bütrü yıpar burdı kin. (Karanfil kokulu bahar rüzgârı esti; dünyanın her tarafı misk ve amber kokusu ile doldu.)” “kin/yıpar” ifadeleri koku karşılığı kullanılan kelimeler olmuştur (Hâcib,1979:24). 1060. beyitte “Kayusu sogık itti kattı cülab/kayu kıldı birdi kereklig şerab” (Biri şerbet hazırladı ve gül suyu kattı; biri lüzumlu gördüğü bir içki yapıp verdi.) gülden çıkarılan sudan bahsedilmektedir. (Hâcib,1979:123). Güzel koku için 6530. beyitte “Yıparsıg karabaşka kafur aşudum / Tolun teg tolu yüz kayuğa ilettim. (Misk gibi karabaşıma kâfur örttüm; dolunay gibi dolgun yüzü nereye götürdüm.)” ifadeleri kullanılmıştır. Burada “yıpar” misk için kullanılmıştır (Hâcib,1979:645). Misk gizlenirse kokusundan belli olur. Bilgi saklanırsa dili ayarlamasından (düzenli bir şekilde kullanmasından) belli olur (Hâcib,1979:642). Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış Divan-ı Lügat-it Türk’te de “kumgan” adı verilen bakırdan yapılmış gülsuyu şişesi/ibrik/gügüm kaydedilmiştir (URL1/TDK,2003).

Türkler açısından İslam dininde koku kullanımının sünnet kabul edilmesi, Hz. Muhammed’in güzel kokulara olan düşkünlüğü, güzel kokuların Müslümanlar arasında kullanımının gündelik yaşamda ne kadar önemli yer tuttuğuna dair hadisler, İslamlaşmayla birlikte özellikle saray ve çevresinde kokunun önemini arttırmıştır. Aynı zaman diliminde ve akabinde, halk içerisinde geleneksel boyutta kokuyla ilgili uygulamalar gerçekleştirilirken, saray ve çevresinde farklı şekillerde daha zengin bir kültürel formla devam ettirilmiştir. Nitekim Osmanlı döneminde yaygın kullanılmış koku çeşitlerinden biri olan “buhur suyu” ve uygulamasının kökeni yüzlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Bu dönemde büyük bir ciddiyetle buhur suyu imalatı ve dağıtımı yapılmakta; padişaha, saray mensuplarına, vükelaya, hareme, ulemaya zarif şişeler içinde sunulmakta ve Hırka-i Şerif Alayı’na davetiye yerine geçmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nden elde edilen bilgilere göre buhur suyu, halk tarafından da kullanılmakta; hatta camilerin etrafında camekânlı küçük kutular içinde yasemin, sümbül, gül, reyhan, sandal, kakule, tarçın, karanfil gibi esans yağları satılmaktadır. İstanbul’da camiler kâfur

İlkelden Moderne Kokunun Tüketimi Ve Türk Kültüründeki Yansıması

kokusu yayan kandillerle aydınlatılmakta ve halk, İstanbul'un çarşılarından bol miktarda buhurdan almaktadır. Yüksek statülü insanlar ise uçucu yağları, özellikle misk ve amberi yaygın olarak kullanmaktadır (Diktaş,2012:16-17;URL6). Osmanlı İmparatorluğu'nun ipek ve tütsü yollarının üstündeki egemen konumu, bu anlamda kokuyla ilgili zengin bir kültürel dokuya sahip olmasına imkân sağlamıştır. Ancak özellikle gül suyuna yönelik yoğun bir uygulama ve ticari faaliyetin olduğu, bugün "Gülhane" olarak bilinen yerde gül yağı/gül suyu üretimi yapıldığı, gülsuyunun "gülabdan" denilen altın veya gümüşten yapılan özel kaplar ile konuklara sunulduğu ve halk içerisinde de yoğun şekilde kullanılarak tüketildiği bilinmektedir (URL2). Saray ve çevresindeki uygulamaların yanı sıra günlük yaşamda koku kullanım oranının yoğunluğu; mekânların buhurdan içindeki tütsülerle kokulandırılması, kokulu kahvelerin ikram edilmesi, çeşitli kokularda mumların yapılması, kokulu mürekkepler kullanılması, çiçek sulu yemek ve şerbet tarifleri uygulanmasından anlaşılmaktadır. Geleneksel olarak kullanılan dereotu, anason, fesleğen, kişniş, kimyon, çemen otu, nane, çörek otu, kekik, maydanoz, safran, adaçayı, susam, sumak, kekik, vanilya vb. kokulu bitkiler ve baharatlar belirli yemek, tatlı ve içeceklerin hazırlanmasında kullanılmıştır/ kullanılmaktadır. Zeytinyağlı yemeklerin çoğuna "koku"lu otlar ilave edilmektedir. Dereotu, yeşil anason ve lentisk; rakı gibi kokulu aromalı alkollü içeceklerde kullanılmaktadır. Tadı hafif tatlı olan kişniş, adaçayı ve portakal kabuğu rendesi pilav ve doldurulmuş sebzelerin (dolma) lezzetini arttırmak amacıyla kullanılmaktadır. Kimyon, karabiber, kekik, çörekotu kahvesi vb. kokulu baharatlar etli yemeklerde kullanılmaktadır (Nicolas,2010:65-83). Görülen o ki Anadolu'da yeme kültüründe kokulu baharatları, içme kültüründe kokulu bitkileri kullanan Türklerin "koku"nun lezzetle ilişkisini çok önceden keşfettiği aşikârdır.

Bu denli yaygın koku kültürünün, bedene uygulanan parfüm çeşitlerinin sınırlı kalmasıyla çelişen durumu; Avrupa'nın aksine İslami inançlar gereği su ile yapılan temizliğin, parfümden öncelikli olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Ortaçağ sonrası dönemde vücudun kötü kokularını maskeleyen için parfüm kullanan Avrupalıların aksine, Osmanlılarda ağır koku/parfüm kullanımına gerek duyulmamıştır. Osmanlı'da parfüm üretiminin sınırlı kalması, bu gerekçeden kaynaklanmaktadır. XIX. yy sonuna kadar Osmanlı parfümleri alkolsüz, kokulu sular, kokulu yağlar ve macunlardan ibaret olmuştur. Kalıcılığı az, uçuculuğu fazla olan Osmanlı kokularının alkollü olarak üretimi Avrupa tarzı kolonya, parfüm ve losyonlarla tanıştıktan sonra gerçekleşmiştir (Yentürk,2005; Diktaş,2012:17-20).

Tarihsel anlamda kokunun bu serüveni, Türk kültürü açısından özellikle halk içerisindeki uygulamalar noktasında farklı şekillerde kendini göstermiştir. Bu uygulamalar, yaşam döngüsü içindeki evrelerde zamanla bazı ritüellere ve inançlara dönüşerek günümüze kadar gelmiştir. Geçiş dönemlerinden ilki olan doğum öncesi hamilelik döneminde annenin, kokusunu aldığı bir meyve-sebze nedeniyle "aş erebilmesi"; yeni doğan bebeği ve anneyi kötü ruhlardan korumak için loğusa kadının ve bebeğin odasında kurutulmuş üzerlik tohumlarının/ adaçayının bulundurulması; dünyaya yeni gelen çocuğun tüm hayatını etkileyeceğine inanılan "ten kokusu"ndan dolayı çocuğa yapılması gereken

“tuzlama” işleminin zarurîyeti, doğumla ilgili inanışlardan sadece bazılarıdır. İnsan hayatının dönüm noktası olan evlilikte ise gelinin başına ya da boynuna ıslak karanfil asılarak gelinin güzel kokmasının sağlanması; geçiş dönemlerinin sonu olan ölüm gerçekleşikten sonra ise mevtanın yıkama suyuna lavanta-gül suyu vb. konularak yıkanması ve kefene sarılma esnasında bedene miskler sürülmesi de bilinen uygulamalardandır. Belirtilen bu ritüellerden hareketle hayatın en önemli evrelerinde, özellikle duygusal bir tepkiyi tetiklemenin en hızlı yolu olan kokunun gerek bireysel istek ve arzular, gerek toplumsal kabuller, gerek dini ve ladini unsurlarda, hayatın her merhalesinde farklı boyutlarıyla yer aldığını ifade etmek mümkündür. Konuyla ilgili olarak Anadolu’da¹ tespit edilen uygulamalardan bir kısmı şunlardır:

Türk dünyasında insana, hayatı boyunca kokmaması için bebeklik döneminde tuzlama işlemi yapılır; bu uygulama Anadolu’nun hemen her yerinde oldukça yaygın bir uygulamadır (KK1/9/12/16). Tuzla ilgili bu uygulamaya ek olarak nazara-kötü enerjiye ve hastalıkları sağaltmaya karşı, üzerlik tohumlarıyla tuzu kavurmak ya da patlatmak ve çıkan kokuyu insanın üzerinde ve mekânda dolaştırmak da vardır (Naskali,2004:68). İnsanın geçiş dönemlerinden biri olan evlilik ritüellerinden nişan sepetinin içinde; diğer olması gerekenlerle beraber kolonya, pudra, lavanta (kurusu ya da yağı), karanfil ve kokulu sakız muhakkak olur. Elazığ’da kız çeyizi, korunma/saklanma aşamasındayken kokulu sabunlarla sarılmakta, yazmaların ve çarşafın arasına karanfil konmaktadır. Düğünde gelinliğe ve damatlığa ıslak karanfil geçirilmektedir. Gelinin duvağına da çeşitli kokulu çiçeklerden taçlar takılmaktadır (KK1). Aydın ilinin Karpuzlu ilçesine bağlı Tekeler köyünde çiçeklerin en yaygını ve kabul göreni, kırmızı karanfildir. Bayramlarda oğlan evi, kız evine çiçek gönderirken karanfillerin yanına, kekik, sümbül, şebboy ve nergis gibi kokulu çiçeklerden ekler. Nişan çiçeğinin başlıca özelliklerinden biri de onun, mutlaka kokulu çiçeklerden seçilmesidir. Aynı köyde bulunan kız; yünden yapılmış, karanfille süslenmiş çiçeği konuştuğu delikanlıya kendi kokusuyla “kokulanarak” verir. Yün çiçeğin tercih edilmesinin sebebi ise bu çiçeğin uzun ömürlü oluşu ve yünün kokuyu muhafaza etmesidir (Mirzaoğlu,2004; Diktaş,2012:97). Düğün günü gül, lavanta, zambak gibi kokulu esanslar gelinin ve damadın başına, vücuduna, elbiselerine sürüldüğü gibi zıfâf için hazırlanmış yatağa da serpilmektedir (KK9/12/16). XXI. yy’ın kent düğünlerinde ise yer yer keselerin içinde lavanta vb. kokulu madde bulunan nikâh ve düğün keseleri dağıtılmaktadır (KK7). Konya’nın son dönem düğünlerinde sünnet ve nikâh/düğün davetiyelerinin kapak kısmına kokulu bitkiler yapıştırılmaktadır (KK15). Gelin ve damat, düğün alışverişinde kendilerine uygun kokuları bulmaya çalışmaktadırlar; hatta mağazalarda gelinliklerin aksesuarlarıyla birlikte gelin ve damat kokuları/parfümleri de birlikte satılmaktadır. Gelin çiçeğinin de kokulu çiçeklerden seçilmesi esastır (Diktaş,2012:98-99). Hac’dan dönen hacılar, yanlarında misk vb. esanslar getirerek bu esansları yakınlarına hediye verirler. Bu kokular, Mekke ve

¹ Kokunun Türk kültüründeki yansıması boyutu; örneklem bağlamında Türk dünyasından Anadolu ile sınırlandırılmıştır.

İlkelden Moderne Kokunun Tüketimi Ve Türk Kültüründeki Yansıması

Medine'nin kokusu niyetine sürülmektedir ve makbul gören kokulardır (KK8). Yine Hac'dan dönen hacılar hayırlı olsuna gelen konuklarına zezem suyundan ikram ederler. Suyun kokusu yoktur aslında; ancak zezem suyunu koklayıp içenler sanki kutsal toprakların kokusunu almış gibi hissederler (KK7). Trabzon, Rize, Artvin yöresinde askere gidecek gençlerin eline ayağına; evlenecek kızın eline ayağına ve damadın eline kına yakılır. Anadolu'nun bazı yerlerinde özellikle Ardahan, Kars, Rize, Artvin ve Trabzon'da yaşayan Azerilerde ölünün eline ayağına kına sürülür ve ölü bu işlemde sonra kefenlenir. Kına, temizliği/görselliği sembolize eder ve kendine has kokusu vardır. Ölen kişiye kına sürülmesi ise mevtanın kına kokusuyla cennete gideceğine inanılmasından kaynaklanmaktadır (KK14). Kars'ta mevtanın defin işlemlerinde cenazenin kokmasını önlemek üzere, mevtanın koltuk altlarına yöredeki bazı kokulu bitkileri yerleştirirler (KK4). Kefene de buhur, kâfur denen kokular serpiştirilir (KK5). Kars'ta sitre ağacı suda karıştırılır ve tabutun içinde mevtanın yanına konulur. Ölünün güzel kokması için yapılan bu uygulamada, sitre ağacının Kerbela'dan getirildiği için uğurlu olduğu inancı etkilidir (KK6). Mevta yıkanırken suyuna gül, lavanta, karanfil vb. esanslar dökmek; yıkandıktan sonra da temiz bedene misk sürmek/kefene gül suyu serpiştirmek Anadolu'nun birçok yerinde yapılan uygulamalardandır. Denizli'nin Çivril Özdemirci Mahallesinde ölünün ardından yapılan bir uygulama vardır ki bereketin kokusunu çağrıştırmaktadır. Ölümün yedinci gününde merhumun evinde bir araya gelen mahalleli, ölü evine ait unla yağlı katmer yapıp yer ve gelmeyenlere de dağıtır (KK3). Anadolu'da yine ölen kişinin ardından helva yapılır ya da yaptırılır ki helva kokusu ile ölü evinin bereketi/hayrı ilişkilendirilir. Bu uygulamalarda kokunun hem ölen kişiye ulaşacağına, hem de ölenin dünyada bıraktıklarının bereketinin olacağına inanılır (KK1). Nazara ve büyüye karşı üzerlik, adaçayı, safran, günlük yakmak ve evin tüm odalarında bu tütsü dumanını dolaştırmak; olumsuz düşüncelerden ve evdeki kötü etkilerden kurtulmak için günümüzde de yapılan uygulamalar arasındadır (KK2). Tütsülerin, evi ve çeşitli mekânları güzel kokutmak amaçlı kullanılması dışında ibadetlerde, dinsel ritüellerde de kullanıldığı bilinmektedir. Anadolu'da camilerde misk ve amber kullanılırken; cami cemaatine gül suyu ve misk/esans dağıtmak da vazgeçilmeyen uygulamalardandır. Dini bayramlarda da cami cemaatine namaz çıkışı kolonya ile gül lokumu; eve gelen misafirlere kolonya ile güllaç gibi tatlılar ikram edilmektedir (KK2). Tarihi kabuller açısından Anadolu'da, kavgaların olduğu yerlerde genellikle kötü kokuların hâkim olduğuna inanılır; bu nedenle huzursuzluk ya da kavga olmasın diye camilere, odalara vb. mekânlara karanfil, lavanta gibi güzel kokular çok ince/delikli kumaşlardan yapılmış keselerin içine ya da çeşitli kaplara konulur (KK10). Ayrıca Anadolu insanı kandil geceleri gibi özel gecelerde, perşembe ve cuma günlerinde “Günlük ağacı kabuğu, günlük akması, misk, çörek otu, üzerlik, adaçayı, defne yaprağı”nı metal bir kaptaki yakarak camiyi/evi tütsüler; böylece kokunun etrafını meleklerin kapladığına, kötü ruhların/kötü enerjinin melekler tarafından uzaklaştırıldığına inanır. Bu uygulamalar hem insanın beynini, hem bedenini, hem de ruhunu rahatlatmaya yöneliktir (KK2). Misk kâfurla koklanılarak kullanılması da kötü ruhlara, kötülöklere ve çeşitli rahatsızlıklara karşı

iyi gelmektedir. Kaynaklarda Hindistan bölgesinden İslam coğrafyasına misk, amber ve kâfur gibi güzel kokular ve türlü türlü ilaçlar geldiği yazılıdır. Zehirlenmelerden sonra misk ile ilgili tavsiyelerde bulunan İbn-i Sina, soğuk mizacı baskın kimselere kan alma işleminden önce hoş kokulu bir şurub, şarap ve nane ile hazırlanmış bir ekmeğe parçası veya misk ile kokulandırılmış ayva verilmesini tavsiye etmiştir. (Kavak,2018:205-218-220). “Misk, amber ve safran”ın gerek nazara karşı korunmak amaçlı muska yazma gibi işlerde kullanıldığı; gerek büyü yapma gibi kötü amaçlara hizmet ettirildiği bilinmektedir. Evrenin bugünkü döngüsünde insan, radyasyonun zararlarından kurtulmak için koku ile ilgili tütsü vb. işlemler yapsa da, bu işlemlerin rahatlatıcı özelliği çok kısa sürmektedir. Ledün/enerji biliminde maneviyat gözü olan “üçüncü göz”ü açmak için, üzerliğin yirmi bir gün çiğnenerek yenmesi ve üzerliğin yakılması gereklidir; bu işlemle insanın maneviyatının güçlendirileceğine inanılır. Nitekim XXI. yy’da alternatif tıpta kokulu bitkilerin biyoenerjiye çok faydası olduğuna inanılmaktadır (KK2). Halk inanışlarında ise nane, karpuz, zeytinyağı ağız kokusuna; nergis kokusu midedeki hastalıklara iyi gelmektedir. Kahve; amber, damla sakızı veya mercanköşkü ile kokulandırılan kokulu nargilelerin; gül suyu ile kokulandırılan şerbetlerin içilmesi de lezzetin kokuyla ilişkilendirildiği uygulamalardandır (KK11). Gül, safran, misk, amber, melisa, yasemin, leylak, ardıç, kakule, zencefil, zambak, reyhan, çörek otu, sandal, ud, ıtır, menekşe, lavanta, karanfil, iğde, greyfurt, kakule, kuşdili, Semra çamı, mine çiçeği, limon çimeni, neroli, sandal, kır papatyası, ıtır çiçeği, mimoza, tefarik, okaliptus, Hint limon otu, rezene, tarçın, mandalina, Fas turuncu, ardıç vb. güzel kokulu bitkilerden üretilen kokular da esansların oluşturulması için kullanılmaktadır (Diktaş,2012:85-88). Çeşitli bitkilerden elde edilen kokular, maddi manevi şifa kaynağına dönüşmektedir. Halk uygulamalarında cilt şapının üzerine bu yağlar kullanılırsa terleme önlenmekte ve boyun, koltuk altı gibi yerlere sürüldüğünde deodorant işlevi görmektedir. Çörek otu sabit yağlardandır; birçok hastalığa da kullanılmaktadır. Çay ağacı, okaliptus, sedir, karanfil, ada çayı, papatya yağlarının da saçlar için kullanılması esastır. Doğadaki kokulu bitkilerin çoğu; hem cilde, hem saça, hem de psikolojik ve fizyolojik hastalıkları tedaviye yönelik ilaç mahiyetindedir. Modern yaşamda kendine “aktar” adıyla yer bulan bu meslek, aslında halk hekimliğinin/ocak anlayışının geleneksel aktarımıdır. İnsanın manevi ve maddi huzur, rahatlama ve şifalanma için dünyayla maddi bağını koparması gerekmektedir; ancak günümüz şartlarında bu da çok olası görünmemektedir (KK2/3/13). Kültür tarihimizde eve gelen konuğa kahve ile şerbet sunmanın yanında koku ikram etmek de kökleri eskiye dayanan bir alışkanlıktır. Bu ikram, sarayda önemli bir konuk kabul edilirken de günlük ilişkilerde bir komşu ağırlanırken de aynı şekilde yapılır. Hatta bu ikram; konuğun niteliğine göre altın, gümüş ya da camdan bir gülabdandan içinden ellere ve yüze gül suyu sürmek şeklinde gerçekleştirilir. Daha sonra içine çeşitli kokulu bitkinin ya da tabaka halinde satılan buhurun konulduğu kor yerleştirilmiş buhurdan getirilir. Buhurdandan çıkan duman ve koku, saçlara ve sakala sindirilir, bu duman daha önce sürülmüş olan gül suyunu kurutarak kokunun daha kalıcı olmasını sağlar (Yentürk,2005; Topal,2012:50-53).

İlkelden Moderne Kokunun Tüketimi Ve Türk Kültüründeki Yansıması

Antik dönemden yakın tarihe ve günümüze halk içerisinde ve yönetim bazında çeşitli uygulamaları bulunan “koku”, edebi kaynaklarda da kendini göstermektedir. Bir halk şiirinin dörtlüğünde, genç kızların güzel ve temiz kokusunun ayvanın kokusuyla özdeşleştirilmesi, beynin duyguları yönettiğinin bir göstergesidir.

“Kız da der ki açılmadık goncayım
Sandıklarda *burcu burcu ayvayım*
El değmedik yanıl yanıl almayım
Güzellikte hub yaratmış Hak beni (Duman,2013:800)”

“Dinleyin ağalar tarif edeyim
Gözde hayal hayal işi sılanın
Estikçe *rüzgâr kokar* burnuma
Kayısı toprağı taşı sılanın (Duman,2013:25)”

Âşık Said’e ait olan bu dörtlükte de rüzgâr kokusu sılanın kokusunu taşıyandır; sıla toprağı da kayısı ile sembolize edilmiştir.

“Aziziye Aziziye duman çökmüş boz yazıya
Ocakta *kahve* kavrulur
Dumanı göğe savrulur (Ben Yandım Aman)

Kuşlar yuvadan çıkmadan
Anası kızdan ayrılır (Hey) (URL3)” türkü dörtlüğünde “kahve”nin kokusu tasvir edilmiştir ve kahve kokusunun ne kadar hızlı yayıldığı vurgulanmıştır.

“Ay doğar sini gibi
Sallanır selvi gibi
Yavrum *kokun* geliyor

Bursa’nın *gülü* gibi (Oğuz,2006:28)” şiirinin dörtlüğünde ise güzelliği vurgulanan insanın kokusunun da Bursa’nın gülü gibi güzel olacağı dillendirilmiştir.

“Şu karşiki dağda kar var duman yok (...)
Ver benim sazım efendim, ben gider oldum

Süremedim lavantayı konsola koydum (URL7)” nakaratının geçtiği türküde de sevdiğine veda eden kişi ayrılacağı yere sembolik olarak lavanta kokusunu bırakmaktadır. Sevilenin kokusuyla hatırlanması, insan için koku hafızasının ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak görülen o ki güzel kokular, güzel varlıkların kokularıyla eşleştirilmektedir. Lavanta, portakal, vanilya, müge ve gül gibi bazı kokuların, duygu durumunu pozitif yönde etkilediğine dair pek çok çalışma bulunmaktadır. Hatta kokuların etkisi sadece duygu durum bağlamında sınırlı kalmamakta; biberiye ve nane kokusu gibi uyarıcı özellikleri olanlar da farklı amaçları gerçekleştirmek üzere kullanılmaktadır (Akben,2019:41)

Türk kültürünün yaşayan halk kültüründen ve edebi ürünlerinden verilen söz konusu örnekler, kokunun; Türk kültür ekseninde dillik malzeme oluşundan, çeşitli amaçlar doğrultusunda ve hayatın çeşitli evrelerindeki ritüeller çerçevesindeki uygulamalarına değin gerek geleneksel, gerekse modern yaşamın

bir parçası olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu yönüyle “koku”, dünya ekseninde görülen ve Türk kültüründe de yansımasını bulan bir motif ve ritüel yapısına sahiptir.

İlkel dönemden modern zamana gelinceye kadar genel bir çerçevesi çizilen ve bu anlamda Türk kültüründe de benzer şekilde yansımaları bulunan koku, çağdaş dönemde de kullanım şekli ve biçimi belirli oranda değişime uğramakla birlikte, temel anlamda birey ve toplum yaşamı açısından kendine yer edinmiştir. Antropolojik veriler ve tarihsel düzlem açısından kokunun dünyanın farklı kültürlerinde kendine özgü ritüellerine karşın, özellikle hayatın geçiş evrelerinde baskın bir şekilde kendine yer bulduğu tarihsel bir realitedir ve bu yönüyle insanlığın en temel ortaklıklarından birini bünyesinde taşımaktadır. Gerek coğrafyanın, gerekse dönemlerin kendi içindeki şartlardan dolayı farklı uygulamaların varlığı ortaya çıkmış olmakla birlikte, kokuyla ilgili kabul ve retlerin geleneksel bir formata dönüştüğü görülmektedir. Bu yönüyle temel itibarla koku, bireyde fiziksel bir yansımayla bulunmaktadır ve insanoğlunun ilk dönemlerinden itibaren kokunun canlılar üzerindeki etkisi fark edilmiş; bu farkındalık eczacılığın gerek tıbbi, gerekse de kozmetik alanında ayrı bir çalışma sahası olarak görülmüştür. Tıbbi ve estetik endişelerin yanında, kokunun dini uygulamalardaki etkisi de göz ardı edilememiş ve dinler açısından da bahsedilen önemli bir konu haline getirilmiştir. Bu noktada kokunun özellikle duygusal geçiş sağlaması bakımından gerek ikna, gerekse de manipülasyon için son derece elverişli bir enstrüman olarak kabul edilmesi; politeizmden tek tanrılı dinlere kadar birey ile kutsal arasındaki bağ açısından önemli bir yardımcı unsur konumunda kalmasına imkan sağlamıştır. Birey ve toplum yaşamı açısından farklı mecralarda kullanılma alanına sahip olması, kokunun etkisini ve kullanım alanını belirli kalıplarla sınırlandırmaktan ziyade, işlevsel boyutta değerlendirmeyi daha anlamlı kılmaktadır.

İşlevi itibarıyla binlerce yıl öncesinden günümüze etkisi ve kullanımı devam eden kokunun bu boyutu, geleneksel uygulamalarda belirli ölçüde modern yaşama yenilmiş olmakla birlikte, özellikle doğum ve ölüm gibi korunaklılığı büyük ölçüde devam eden geçiş törenlerinde hem geleneksel, hem modern yöntem ve ritüellerle kendine yer bulmuştur. Kokunun, yaşamın sürdürülebilirliği ve toplumun devamlılığı için gerekli olan evlilik gibi uygulamalarda çiftlerin birlikteliğine imkân tanınması ve buna yönelik yaşanan/yaşanması muhtemel problemlerde çözümün bir parçası olması da oldukça dikkat çekicidir. Geçiş törenlerinin hemen tüm aşamasında kokunun tespit edilen ilk uygulamalarından bugüne kadarki kullanımı, antropolojik açıdan bireyin ve toplumun düşünsel kabullerindeki ortaklıkların devamı noktasında önemlidir. Kokunun, kozmosun devamı ve sürdürülmesi adına geçiş törenleri başta olmak üzere, kriz ritlerinden takvim ritlerine değin birey ve toplum açısından yaşamsal döngünün çevriminde yer edinmiş olması, vazgeçilmezliğine zemin hazırlamıştır. Uygulamalarda kullanılan bitkinin ya da kokunun değişimine, diğer bir ifadeyle kullanılan nesnenin değişmesine karşın uygulamayı doğuran sorunların ve kabullerin devam

İlkelden Moderne Kokunun Tüketimi Ve Türk Kültüründeki Yansıması

etmesi; kültürün koku açısından geleneksel ile yeninin beraberliğindeki devamına da imkân tanımıştır.

Kokunun kolektif bilinçteki yerini ve mitik yansıma alanlarını ise “toprak kokusu” bağlamında örneklendirmek mümkündür. Türkiye coğrafyasında yağmur sonrası oluşan ve “toprak kokusu” şeklinde adlandırılan kokunun arka planında, genellikle yağmurun getirdiği bolluk ve bereket inancı olduğu düşünülür. Koku, biyolojik anlamda türlerin devamını sağlayan bir duyu ve özellikle insan vücudunun bağımsızlık sisteminin gözlenebilir bir reaksiyonudur. Her insanın kendine ait bir kokusunun olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Hatta bu gerçeklik, eş seçiminde bireylerin yakınlaşmasına ya da uzaklaşmasına yol açacak etkenlerden biri olmaktadır (Ozan,2014:89-97). Düğünlerde gelinin güzel kokularla bezenmesini bu kapsamda ele almalı ve bu durum kriz ve bolluk ritüeliyle bağlantı kurularak değerlendirilmelidir. Evliliğin toplumsal sürerliliği sağlayacağı düşüncesi, bu yolla doğacak yeni nesillerle kozmosun devamına yönelik bilinçaltı kabul ve uygulamaları, bu uygulamalardaki kokuyu anlamlı kılmaktadır. Özellikle çiftler arasında yaşanabilecek bir problem ve bunun sonucunda oluşacak çocuksuzluk probleminin giderilmesi, evliliğin ilk gününden itibaren çiftler arasındaki sıcaklığı arttıracak çeşitli kokularla sağlanmaktadır. Bu yönüyle toprak kokusuna yüklenen bereket inancı fikri kadına da yüklenmekte, toprak ve ananın alıcılığı, tohumu evirip çevirerek yeryüzüne yeni bir oluşumla ve yeni bir kokuyla vericiliği; toprak ile kadının kaçınılmaz benzerlik ilişkisinin koku üzerinden gerçekleştiğini göstermektedir.

Kokunun bu döngüsel işlevinin bilinçaltı ve bilinç arasındaki ince çizgide yer edindiğini, bireylere birtakım duygular hissettirdiğini, anılarını geri çağırdığını ve nesneyle birey arasındaki bağın bir anlamda kokuyla da ilişkili olduğunu keşfeden yönetim sistemleri “koku”yu insanların duygularını harekete geçirmek için araç olarak kullanmaktadır. Özellikle toplumsal yaşamın doğurduğu dini akımlar, kokunun bu gücünün uhrevi ve sıra dışı bir ortam yaratma noktasında kullanılmasına fırsat sağlamıştır. Bireyin fiziksel ihtiyaçlarının giderilmesi yanı sıra uhrevi noktadaki bağının da sağlanması için gerekli görülen koku, dini uygulamalarda yöneticinin ilgili kesimi yönlendirmeyi sağlayacak bir materyal olarak gördüğü araçtır ve yönetici, kokuyu bir anlamda dönüştürücü ve hükmedici bir tavırla kullanır. Dinlerin çeşitli gruplar halinde sınıflara ayrılması ya da sosyolojik cemiyetlerin oluşması, bu çerçevede “biz” “siz” karşıtlığının getirdiği avantajları sağlamak adına farklı kesimlerin kokuyu tanıma (kimliksel boyutta) ve kendinden geçiş aracı olarak kullanmasına yol açmıştır. Kokunun bu özellikleri, ona çağrışımsal bir mahiyet kazandırmakta ve çağrışımsal gücü bilinçaltında hatırlamayı kolaylaştıran bir etken olarak ön plana çıkarmaktadır. Günümüz Türkiye’si açısından yakın geçmişin küçük bakkalilerindeki kokudan, mutfaklardaki çeşitli yemek kokularına; kitap kokusundan yeni alınan kıyafet kokusuna kadar yaşamın her kesitinden farklı kokuların bilinçaltında belirli bir yer ettiği; geçmişe ve “an”a yönelik çeşitli göndermelerde bulunduğu bir realitedir. Buna karşın geleneksel yapının getirdiği ritüellerin zamanla kaybolması, toplumsal ortaklığı ve bireysel hafızaya yüklenecek unsurları ortadan kaldırdığından kokunun

çağrıştırdığı değerler zamanla kaybolacaktır. Bu durum modern teknoloji açısından avantajlar sağlamakta ve özellikle kolektif hafızanın kaybı, bireye yönelik yeni bir koku hafızası yaratmayı desteklemektedir. Fizyolojik olarak beynin keskin bir şekilde ilk olarak koku almaya ayarlı olması, bir yetişkinin on bin farklı kokuyu ayırt edebilecek yapıda olması, vücudun iyi çalışır durumda olmasını sağlamak için birkaç haftada bir koku nöronları üretmesi, kokunun direk olarak beyne iletilmesini sağlayan unsurlardır (URL4/URL5). Kokunun bilimsel boyutunda fiziksel uyarıcıların bireyin davranışlarına etkisini keşfeden üreticiler, Bedesten'den AVM'ye geçişin oluşturulduğu sosyal ve ticari yeni kent yapılanmalarında, kokuyu alışveriş kültüründe yönlendirici olarak kullanmaya başlamışlardır. Nitekim günümüzde "koku", yönetilmek istenen insanlara bazı markalarca pazarlama taktiği olarak ürünlerde, mağazalarda ve birçok alanda araç olarak sunulmaktadır. Bu sayede insanların hem akli, hem de duyguları baştan çıkarılmaktadır. Dini yapılarıdaki bağlanmanın modern döneme ticaret ekseninde yansması, bağımlılığın bireyin fizyolojisindeki bazı noktaların uyarılması yoluyla yapılması; kokunun bu gücünü hem legal bir uygulamaya, hem de kazançlı bir rekabetin varlığına taşımaktadır. Özellikle son dönemlerde birçok alışveriş merkezinde insanları bilinçsizce alışveriş yapmaya itebilecek şekilde kokuların kullanıldığı bilinmektedir. İşleve ilişkin kokulandırmalardan biri marka kimliğinin parçası olarak, diğeri ise vitrin malzemesi olarak kokunun kullanılmasıdır. Fastfood zincirlerinin havalandırma sistemlerinin olmamasının nedeni, işletmelerin sistemi kurmaya paraları olmamasından değil; kızarmış patates kokularının vb. kokuların müşteri çekeceğine inançlarından kaynaklanmaktadır. Birçok kahve zincirinden alınan kahvenin kavrulup çekilmiyorken dahi, sanki o an kavrulmuş ve çekilmiş gibi kahve kokusu olarak satılabilmesi de bu örneklerden biridir. Endüstrinin yüzde ellisi lezzet üzerinden döndürülmektedir. Örneğin herhangi bir süpermarkette satın alınan ürünlerin yarısından fazlasında gerek şeklen, gerek işlevsel olarak bir şekilde kokulu müdahale vardır.

Kokunun toplumsal etkisinin yanı sıra; insanın koku deneyimlerinin kolektiflik dışında kişisel öğeler taşıyabileceğini, dolayısıyla kokunun yaratacağı etkinin kişiden kişiye değişiklik gösterebileceğini, kimileri için hoş olarak adlandırılan kokuların kimilerine itici gelebileceğini de belirtmek gerekmektedir. Ayrıca konuya ilişkin tıbbi tespitlere göre, koku alma bozukluklarının; hastaların hayat kalitesini düşürdüğü, iştah ve kilosunda değişikliğe neden olduğu, günlük yaşantı ve psikolojisini bozduğu (Kandemir,2016:53); olumsuzlukların aksine, güzel/hoš kokunun hastalarda olumlu yönde kaygıyı azalttığı, uyku bozukluğunda tedavi edici etkisinin olduğu, defansta yaşam kalitesini arttırdığı da kabul edilmektedir (Akben,2019:41).

Sonuç

Temel yaklaşımlar açısından çalışmada verilmeye çalışılanlar, hayatın birçok noktasında insanın karşısına çıkan kokunun -bilerek ya da bilmeyerek-bireysel ve toplumsal çerçevede yaşam alanı ve yaşam tercihlerini oluşturan çok önemli bir unsur ya da kavram olduğunu göstermektedir. Bu noktada hayatın içinde

İlkelden Moderne Kokunun Tüketimi Ve Türk Kültüründeki Yansıması

“koku” ile ilgili yapılan faaliyetler, gerçekleştirilen ritüeller, ritüellerin işlevleri ve bunlara bağlı olarak şekillenmiş olan toplumsal kabuller de kokunun işlevselliğini vurgulamaya yöneliktir.

Toplumsal kabullerin geçmişin batıl, yeninin çağdaş/modern olarak adlandırılması boyutunda zayıflatılmasına karşın; Türkiye gibi henüz gelişimini tamamlamamış ve daha ziyade ithal ürünlerle ve montaj sanayi ile gelişimini sürdüren ülkelerde, zaman zaman dış ve iç düşman gibi tehditlerle geleneğe dönülme çabası, toplumsal ritüellerin devamına imkân sağlamaktadır. Ayrıca XXI. yüzyılda yaşanan olaylar nedeniyle, özellikle dini ve milli hassasiyetlere yönelik söylemlerin güç kazanması, doğal olarak yerel kültürlerle ve ritüellere olan merakı arttırmış ve bu durum da koku kültürüne bağlı ritüellerin devamına bir anlamda destek olmuştur. Bu durum modern pazarlama teknikleriyle gelenek arasındaki çatışmanın, zaman zaman gelenek lehine kazanılmasına, doğal olarak toplumsal değer ve kabullerin güçlenmesine fırsat tanımakta ve sürdürülmesine de kolaylık sağlamaktadır. Geleneğin tespit, uygulama ve sürdürülebilirliğinin test edilmesi noktasında Türkiye de, “organik”e dönüş örneğinde olduğu gibi doğaya dönüş ve kültürel kabullerinin devamına destek vermiştir. Tüm bu unsurlar kokuyla ilgili ritüelleri de desteklemiştir.

Kaynakça

- Akben, Cantürk (2019). “Hayatımızı Yöneten Kokular”, *Onto Dergisi*: 38-43.
- Diktaş, Mustafa Yakup (2012). Misk ü Amberden Parfüme Türkiye’deki Koku Kültürünün Dönüşümü, Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Duman, Mustafa (2013). “Kırşehir Türkülerinde Meyve”, *IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi Tudok 2012 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları: 795-810.
- Ergin, Muharrem. (2000). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Genders, Roy (1972). *Perfume Through The Ages*, New York: Putnam&Sons.
- Groom, Nigel (1992). *The New Perfume Handbook*, Honkong: Palatinoby Best-set Typesetter Ltd.
- Hâcib, Yusuf Has (1991). *Kutadgu Bilig* (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara: TDK Yayınları.
- Hurton, Andrea (1995). *Parfümün Erotizmi: Güzel Kokuların Tarihi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kandemir, Süheyla; Muluk Bayar, Nuray (2016). “Koku Fizyolojisi ve Koku Testleri: Derleme”, *Turkish Journal of Clinics and Laboratory*, 7(2):48-53.
- Kavak, Mehmet (2018). “Ortaçağ’da Misk”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı/ Special Issue in Honour of Prof. Dr. Azmi Özcan By His Students: 188-229.
- Mirzaoğlu, Gülay (2004). “Aydın-Karpuzlu Yöresinde Nişan Çiçeği Geleneği ve İşlevsel Yapısı”, *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 31:195-206.
- Naskali Gürsoy, Emine (2004). *Tuz Kitabı*, İstanbul: Kitabevi.

- Nicolas, Michele (2010). “ Türkiye Bitkileriyle İlgili Bazı Gelenekler, Törenler ve İnançlar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 11, S.1: 65-83.
- Oğuz, Öcal (2006). *2006 Yılında Çorum’da Yaşayan, Geleneksel Kutlamalar*, Ankara: Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Topluluğu Yayınları.
- Ozan, Vedat. (2014). *Kokular Kitabı*, İstanbul: Everest Yayınları.
- Temiz, Sevgi Hayriye (2007). Uşak Müzesinden Bir Grup Koku Kabı ve Lidya Parfüm Endüstrisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Topal, Hande (2007). Koku Kullanım Kültürü ve Türkiye’de Kolonya Ambalajı, İstanbul Teknik Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Vigarello, Georges. (1996). *Temiz ve Kirli*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yentürk, Aybala (2005). *Osmanlı Parfümleri, Kutsal Dumandan Sihirli Damlaya: Parfüm*, (çev. Priscilla Mary Işın/Türkçe Almanca parfüm sergisi dolayısıyla hazırlanan seri katalogundan ve çeşitli yazarların yazılarından oluşmaktadır.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

SÖZLÜKLER

“Koku” maddesi; *Türkçe Sözlük* (2009). TDK, Ankara: 1196.

İNTERNET KAYNAKLARI

- URL 1: “Divan-ı Lüğati’t -Türk”. <http://www.achiq.org/pitikler/dlt.pdf>. (12.09.2020)
- URL 2: “Koku/Parfüm”. <https://www.labmedya.com/parfum-gercegine-dair>. (24.03.2020)
- URL3. “Şiirlerde Koku”.https://tr.wikisource.org/wiki/Aziziye_Aziziye_Duman. (08.04.2009)
- URL 4. “Koku”. <https://www.marketingturkiye.com.tr/pazarlamanin-gizli-gucu-koku>. (25.04.2020).
- URL 5. “Koku” <https://bilimfili.com/koku-hafizasinin-arkasindaki-bilim>. (15.04.2020).
- URL 6. “Buhur suyu” <https://www.sultandan.com/blog/icerik/600-yillik-kadim-gelenek-buhur-suyu> (22.05.2020)
- URL 7. “Lavantayı konsola koydum” www.youtube.com/şarkı_sözleri. (26.06.2020).

KAYNAK KİŞİLER

- KK-1. Zekiye Öncül, Kadın, 1952 doğumlu, Elazığ merkez, İlkokul, Ev hanımı.
- KK-2. İbrahim Balbay, Erkek, 1981 doğumlu, Denizli merkez, Lise, Çiftçi, (Yirmi yıldır aktarlık yapmaktadır; ocaktan yetişmiş biridir.)
- KK-3. Ali Kılıç, Erkek, Denizli Çivril Özdemirci, 1958 doğumlu, Ortaokul, Çiftçi, (Hekimler diye bilinen halk hekimidir.)
- KK-4. Korkut Oran, Erkek, 1983 doğumlu, Kars merkez, Üniversite, İş adamı.
- KK-5. Mert Aydın, Erkek, 1960 doğumlu, Kars Kümbet, İlkokul, Çiftçi.
- KK-6. Ahmet Sarıkaya, Erkek, 1963 doğumlu, Kars Akyaka, İlkokul, Çiftçi.
- KK-7. Nur Avcı, Kadın, 1960 doğumlu, Denizli Acıpayam, Lise, Çocuk bakıcısı.

İlkelden Moderne Kokunun Tüketimi Ve Türk Kültüründeki Yansıması

- KK-8. Hüseyin Ferizli, Erkek, 1969 doğumlu. Burdurlu/Denizli merkezde yaşıyor, Lise, Teknisyen.
- KK-9. Ismaan Karaca, Kadın, 1959 doğumlu, Denizli Çivril Özdemirci, İlkokul, Ev hanımı, (Ocaklı/halk hekimi).
- KK-10. Sabiha Kazak, Kadın, 1980 doğumlu, Denizli merkez, Lise, Esnaf.
- KK-11. Aydın Temizsoy, Erkek, 1972 doğumlu, Kayserili/Ankara'da yaşıyor, Öğretmen.
- KK-12. Havva Aktaş, Kadın, 1974 doğumlu, Isparta merkez, Üniversite, Öğretmen.
- KK-13. Ramazan Kılıç, Erkek, 1963 doğumlu, Çiftçi. Denizli Çivril Özdemirci, Çiftçi (Hekimler diye bilinen halk hekimidir.)
- KK-14. Mustafa Turupçu, Erkek, 1955 doğumlu, Trabzon Vakfıkebir, Üniversite, Öğretmen.
- KK-15. Muhammed Özel, Erkek, 1977 doğumlu, Konya Cihanbeyli, Üniversite, Öğretmen.
- KK-16. Özlem Aydın, Kadın, 1980 doğumlu, Gaziantep merkez, Üniversite, Öğretmen.

GÜRCİSTAN'DA AZERBAIJAN TÜRKLERİNİN ETNOPEĞAGOJİSİ

ETHNOPEĞAGOGY OF AZERBAIJANI TURKS IN GEORGIA

ЭТНОПЕДАГОГІКА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ГРУЗІИ

Gülnara GOCA MEMMEDLİ*

ÖZ

Gürcü milletinin anavatanı ve Kafkasların önemli ülkelerinden biri olan Gürcistan, burada toplu şekilde bulunan Borçalı Türklerinin ve 1944 yılında sürgüne mahkûm edilmiş Ahıska Türklerinin de ata yurdu olarak bilinir. Günümüzde bu coğrafyada 400 bin civarında Türk varlığı yaşamını sürdürmektedir ve resmîyette Gürcistan Azerbaycanlıları adlandırılan bu toplum, kendilerine Türk veya Borçalı Türkleri yahut Karapapak Türkleri demektedirler.

Gürcistan'da Türkçenin, Azerbaycan Türk edebiyatının, kültürünün zengin gelenekleri teyit edildiği gibi, İslam eğitiminin ve Azerbaycan Türkçesinde modern okullaşmanın da zengin tarihi vardır. Borçalı Türklerinin eğitim-öğretim mirasının kökleri sözlü halk edebiyatına yansıyan etno-halk pedagojisine dayanmaktadır. Yörenin kendine özgü folklor ürünlerinde vatan, memleket sevgisi, doğruluk, hayırseverlik, helallik, mertlik, anne-babaya saygı gibi necip ahlaksal-eğitsel motifler önümüze çıkar ve bu materyaller etnopedagoji, halk pedagojisi ve halk didaktiği kapsamında da önem arz eder.

Makalede; etnopedagoji ve halk pedagojisi kavramlarına kuramsal açıklık getirilmesine müteakiben Gürcistan Türklerinin sözlü halk edebiyatındaki etnopedagoji malzemeler incelenmekte olup, bölgenin çocuk folkloru ürünleri etnopedagoji kaynağı olarak araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Borçalı, etnopedagoji, Gürcistan'daki Azerbaycan Türkleri, halk edebiyatı.

ABSTRACT

Georgia, the homeland of the Georgian nation and one of the important countries in Caucasia, is also known as the ancestral home of the Borchaly Turks, who are settled there as a community, and Meskhetian Turks, who were exiled from the region in 1944. Today, around 400 thousand Turks live in this geography and this society, officially

* ORCID: [0000-0002-9942-2670](https://orcid.org/0000-0002-9942-2670), Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Gürcü Dili ve Edebiyatı Bölümü, gulnara59@gmail.com

named Georgian Azerbaijanis, name themselves as Turks, Borchali Turks, or Karapapak Turks.

In Georgia, there is a rich history of both Islamic education and modern schooling in Azerbaijan Turkish, as well as the rich traditions of Turkish language, Azerbaijani Turkish literature and rooted traditions and culture in Georgia. The roots of educational heritage of Borchali Turks are based upon ethno-folkloric pedagogy reflected in oral folk literature. In folkloric products confined to the region, there are implicit moral-educational motifs such as homeland, love of homeland, righteousness, charity, lawfulness, manhood, respect for parents, and these products are of great importance within the scope of ethnopedagogy, public pedagogy and public didactics.

In the article, first the concepts of ethnopedagogy and folk pedagogy are theoretically clarified, then ethnopedagogical materials in the oral folk literature of Georgian Turks are examined, and children's folklore products in the region are researched as a source of ethnopedagogy.

Keywords: Borchaly, Ethnopedagogy, Azerbaijani Turks in Georgia, Folk Literature.

АННОТАЦИЯ

Грузия, родная земля грузинского народа и одна из важнейших стран Кавказа, также известна как родина борчалинских турок-азербайджанцев и приговоренных к изгнанию в 1944 году турок-месхетинцев. По сегодняшний день проживающее здесь почти 400-тысячное азербайджаноязычное население, официально именуемое азербайджанцами Грузии, называет себя турками, борчалинцами или карапапаками. В Грузии почитаются и поддерживаются богатые культурные, литературные традиции, а также традиции исламского образования и современного школьного обучения на азербайджанском языке. У истоков образовательного наследия азербайджанского сообщества Грузии стоит этнонародная педагогика, отразившаяся в основном в устной народной литературе. В фольклорных произведениях региона прослеживаются нравственно-воспитательные мотивы, такие как любовь к родине, праведность, доброжелательность, милосердие, мужественность, уважение к родителям, и эти материалы также важны в контексте этнопедагогика, общественной педагогика и народной дидактики.

В нижеследующей статье, наряду с теоретическими разъяснениями понятий «этнопедагогика» и «народная дидактика», исследуются этнопедагогические материалы в устной народной литературе азербайджанцев Грузии, изучаются собранные в регионе детские фольклорные произведения в качестве источника этнопедагогика.

Ключевые слова: азербайджанцы Грузии, борчалинцы, устная народная литература, этнопедагогика.

1. Giriş: Etnopedagoji ve Halk Pedagojisi Kavramları Hususunda

Etnos, eski Yunanca bir kelime olup halk, millet anlamını ifade eder. Buradan yola çıkarsak, etnopedagoji kavramı, etniksel pedagoji, halk pedagojisi, etnodidaktik deyişlerine eşdeğer veya yakın bir kavram olarak kabul edilebilir. Halk dili, halk edebiyatı, halk felsefesi, halk diplomasisi ve benzeri terimler var olduğu gibi, etnopedagoji, halk pedagojisi, geleneksel pedagoji, etnoeğitim, etnopsikoloji gibi değişik kavramlar da kullanılır.

Etnopedagoji, bir bilim dalı olarak halkların, milletlerin zaman boyunca edindikleri pedagojik deneyimleri öğrenir. Etnopedagojinin ve onun terkip ögesi

Gürcistan'da Azerbaycan Türklerinin Etnopedagojisi

olan halk pedagojisinin kuramsal yanları eski Sovyetler Birliği'nde öncelikli ve kapsamlı şekilde incelenmiş durumdadır. Bu açıdan Rus bilim insanı Gennadi Volkov'un öncülüğünde Türk halkları eğitim tarihçilerinden A. Haşimov, Z. Khusainov, Y. Hanbikov, K. Pirliev, T. Ormonov, Ş. Mirzoev, N. Safarov, E. Hataev, A. Alimbekov, Gürcü bilim insanları A. Khintibidze, V. Eloşvili, D. Sartania, V. Gigauri ve başkalarının çalışmalarında araştırılmıştır.

Ayrıca ilğimiz dâhilinde Türkiye'de ve Azerbaycan'da Ali Haydar Haşimov, İsmail Aliev, Ferahim Sadikov, Sadakat Alieva, Ejder Ağaev, Esmer Bedelova, İkrâm Çınar ve başkalarının çalışmalarında bu konunun ayrıntılı şekilde incelendiği görülmektedir (Ağaev 1999; Haşimov 2000; Aliyev 2009; Bedelova 2009; Alieva 2016; Çınar 2019).

Modern bilimsel-akademik pedagoji için etnopedagojinin kaynak rolü oynadığı göz ardı edilemez. Halk pedagojisinin gelenekleri bilimsel pedagojinin tarihine nispete kıyaslanmaz ölçekte kadimdir. Etnopedagoji, simgesel olarak akademik pedagojinin babası hesap edilir.

Dolayısıyla, etnopedagojinin niteliksel özelliklerini ilgi literatür doğrultusunda şöyle özetleyebiliriz (Volkov 2000; Aliev 2009; Alieva 2016; Çınar 2019; Etnopedagoji 2020):

- Eğitim öznesi genelde insandır, daha somut söylersek, çocuktur.
- Amacı, insanı kemale erdirmektir, ideal insan yetiştirmektir.
- Eğitim-öğretimin muhtevası, maksadı, araçları, usulleri, teşkili vs meseleleri hakkında kitlelerin tarih boyunca günlük gözlemlerinin neticesi gibi edindikleri bakış, fikir, bilgi, algılama, deneyimlerin ve gelenek-göreneklerin mecmuudur, toplusudur.
- Yöntemsel açıdan halk hikmetini, halk felsefesini esas alır.
- Türleri, çeşitli oyunlar, çocuk ve gençlerin çalışma birleşikleri, ailegeçim işlerinde, bayram ve düğün şenliklerinde çocukların katılımı vb etmenlerdir.
- Görevi, insanın fiziksel gelişimini, sağlamlığını sağlamaktan, onu iş faaliyetine hazırlamaktan, ona edep-erkân kurallarını alıştırmaktan, insanın aklını, zekâsını artırmaktan ve zevkini etkilemekten ibarettir.
- Faktörleri, kendisinin tüm nesne ve vakalarıyla birlikte tabiat, zahmet, halk sanatı örnekleri, canlı söz, maişet kayda-kanunlarıdır.
- Doğaya uygunluk ilkesine dayanır, her zaman doğaya, hayata, topluma bağlı olur.
- Zaman boyunca geniş hizmet alanına, kapsam dairesine sahiptir, kitlelerin pedagojisidir. Onun olgunlaşmasında halk filozofları, halk pedagoğları, halk psikologları gibi bilgin, seçkin insanlar, halk sanatçıları, halk ozanları vs iştirak ederler.
- Kaynakları, ailelerin terbiye tecrübesi, didaktik içeriğe ve pedagoji yöne sahip folklor örnekleri, müzik eserleri, eğitime yönelik örf-adetler, halk idmanı türlerinde, tarih ve etnografya malzemelerinde şahsiyetin şekillenmesi meselesine dair bu veya diğer tarzda yansıyan deneyim, fikir, bakış ve ülküdür.

Görüldüğü üzere, etnopedagojinin veya halk pedagojisinin önemli kaynaklarından, ayrıca araçlarından biri sözlü edebiyat, folklordur.

Folklor ürünleri halk hikmetinin, demek ki, hem de halk pedagojisinin ana kaynağıdır, olgun hazinesidir. Bu vesileyle, sözlü halk edebiyatı haklı olarak terbiye okulu, halk pedagojisi ve eğitiminin en önemli kaynağı olarak tanımlanır.

Değerli ahlaksal fikirler üzerinde duruş getiren folklor mirası -atasözleri, bulmacalar, masallar, maniler, tekerlemeler vs- büyümekte olan neslin ahlaksal niteliklerinin şekillenmesinde eğitsel önem arz eder. Bu folklor türlerindeki eserler çocukların, büyüyen kuşağın bilincine, zekâsına güçlü etkide bulunur.

Bu bakımdan Türk Azerbaycan milli folklorunun zengin ve çok katmanlı kollarından olan Borçalı folkloru da etnopedagoji, halk pedagojisi için olgun ve kıymetli kaynaktır.

2. Borçalı Folklorunda Etnopedagojik Malzemeler

Türk dünyasının sevilen şairi, Azerbaycan'ın azatlık carcısı Bahtiyar Vahabzade'nin kıymetli bir değerlendirmesi vardır: “*Borçalı–Başgeçit diyarları koruyup sürdürdüğü güzel gelenekleri, en vacibi de dil saflığı ve doğallığıyla seçilir*” (Vahabzade 1982: 73–79).

Gürcistan'da Türk edebiyatı muhitinin araştırmacısı Şureddin Memmedli'nin yorumu şöyledir: “*Aşağı Kartli / Borçalı, coğrafi mekân olmakla birlikte, tarihsel-coğrafi konumu, etnik yapısı gibi özellerle ilgili olarak, edebî-bedii, bilimsel-entelektüel mirasın da geliştiği bir yerdir ve bu vesileyle burada edebî-estetik fikrin özgün geleneksel yanları mevcuttur*” (Memmedli 2018: 9).

Bölgeden derlenmiş sözlü halk edebiyatı ürünleri Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinde eğitim-öğretim mirasının köklerinin, etnopedagojinin kaynağıdır. Hem de kadimlerden Gürcistan coğrafyasında iskân eden, kendilerini Azerbaycan Türklerinin etnik boyu olarak Borçalılılar-Karapapaklar adlandıran yarım milyonluk bir topluluk söz konusudur.

Borçalılı halk bilimci Prof. Valeh Hacılar'ın derlemelerini içeren antoloji (BKF 2011), Borçalılı Karapapakların sözlü folklor birikimini barındırır. Antolojide yer alan, Borçalı'da vücuda gelerek yayılan kendine özgü folklor ürünleri arasında eğitim-öğretimle ilgili parçaları, etnodidaktiğin, etnopedagojinin karakteristik örnekleri de gözlemlenmektedir.

Atasözlerinden:

Evin yaraşığı uşaq, süfrənin yaraşığı qonaqdır. / Evin yakışığı çocuk, sofranın yakışığı misafirdir.

Xeyir dilə qonşuna, xeyir gəlsin başına. / Hayır dile komşuna, hayır gelsin başına.

Övlad gərək gədə tövsiyəsi yox, dədə tövsiyəsi ala. / Evladın gedadan (cahilden) değil, dededen (akilden) tavsiye alması gerekir.

Yedin dadındır, verdin adındır, yığdın yadıındır. / Yeğince tat alırsın, verince ad kazanırsın, toplayınca başkasına kalır.

(BKF 2011: 67–74).

Gürcistan'da Azerbaycan Türklerinin Etnopedagojisi

Bu örnekler, halk pedagojisinin gözlem, musahabe, örnekleme usullerinin göstericileridir.

Alkışlardan:

Balan bərhudar olsun. /Yavrun mutluluk bulsun.

Uşaqların axırı aydın olsun. /Çocukların sonu aydınlık olsun.

(BKF 2011: 94).

Bayatılardan:

*Dağda bitər kəkotu,
Çiğnamayın tək otu.
Ağır otur, ağır dur,
Ağzın ipin çək otu.*

Dağda biter kekotu,
Çiğnemeyiniz tek otu.
Ağır otur, ağır kalk,
Ağzın ipin çek otur.

*Əzizinəm, adalar,
Evlər yıxar ədalar.
Ağılsız ad batırar,
Ağlı olan ad alar.*

Azizim, adalar,
Evler yıkar edalar.
Akılsız ad batırır,
Aklı olan ad alır.

*Əzizinəm, dürüst din,
Dürüst məzhəb, dürüst din.
Məclisdə lal ol, dinmə,
Dinərsənsə dürüst din.*

Azizim, dürüst din,
Dürüst mezhep, dürüst din.
Mecliste ağzın yum, konuşma,
Konuşsan da dürüst konuş.

*Əzizinəm, səy sənə,
Yaşım çatır səysənə.
Xoş danış, deməsinlər
İtil burdan, səysən ə.*

Azizim, gayret senden,
Yaşım erişir seksene.
Hoş konuş, demesinler
Defol buradan, akılsızsın.

*Əzizinəm, həm qana,
Bu yol gedər Həmqana.
Oğul ona demişəm,
Həm qandıra həm qana.*

Azizim, hem kana,
Bu yol gider Hemkan'a.
Oğul ona derim ki
Hem kandıra hem kana.
(BKF 2011: 254–272).

Borçalı halk sözlü üreticiliğinin edebi-sanatsal mahsulleri olan mevsim ve merasim nağmeleri, mitsel parçalar ve efsaneler, inançlar-inamlar, atasözleri, deyimler, rivayetler, alkışlar, kargışlar, dudakçaçtıllar, and-yeminler, nağıllar, tapmacalar, bayatılar, ozan-âşık şiiri, destanlar, halk hikâyeleri, çocuk folkloru ürünleri bu bakımdan özgünlük barındırır.

Bu örneklerde vatanseverlik, yurt sevgileri, doğruluk, hayırseverlik, helallik, mertlik, ebeveyni ihtiram gibi necip ahlaksal özellikler aşılır.

Zengin bir hazinenin kapısını açan bu örnekler üzere etnopedagojik motifleri inceleyebiliriz.

3. Borçalı Uşaq / Çocuk Folkloru Etnopedagoji Kaynağı Gibi

Manevi değerlere dayanan çocuk folklorunun büyümekte, yetişmekte olan neslin düşüncesinin, tefekkürünün gelişimindeki rolü büyüktür. Manevi-millî, insancıl, kültürel değerler, manevi borç, arkadaşlık, zahmet severlik, sadakat, mertlik, sahavet ve başka bu gibi önemli ahlaksal ölçütler çocuk folklorunun gözde nitelikleridir. Bu örneklerde adaletlilik, helallik, dostluk gibi manevi keyfiyetler, ahlak normları öne çıkar. Şunlar, yetişmekte olan kuşağa ahlak ilkelerini benimsemeye fayda verebilecek eğitici eserlerdir.

Tatar pedagoğu Zaudet Khusainov: “*Etnopedagoji bilgileri, masallarda, efsanelerde, türkülerde, bulmacalarda, atasözlerinde, ninnilerde, tekerlemelerde vs yansıyan, çocukların eğitiminde ve öğretiminde istifade edilen bilgilerdir*” demektedir (Khusainov 2020).

Çocuklar için folklor numuneleri hem ülküsel ve içeriksel hem de biçimsel açılarından çocukların yaş özelliklerine ve psikolojisine uygun yararır.

Borçalı Karapapak uşak / çocuk folklorunda etnoeğitimsel unsurlar iki kaynaklıdır: Borçalı edebî-sanatsal-kültürel muhitinin ürünü olan tefekkür ve tahayyülün ürünleri; Folklor materyalleri ve etnografya motifleri.

Valeh Hacılar'ın yazdığı gibi, “*Bölgede geniş yayılmış okşama, sanama ve düzgüler uşakların akli inkişafına yardım eder, onlarda estetik terbiye aşılır*” (Hacılar 2005: 140).

Gürcistan'ın Kvemo-aşağı Kartli bölgesinin Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Gardabani, Sagareco ilçelerinde Türklerden derlenmiş okşama-nazlamalar, sanamalar, düzgüler zengin manevi değerleri içerir. Çocuk yaşlarında okunan bu ürünler çocuk eğitiminin sütun taşlarıdır. Çocuk beşikteyken ana körpeye hoş avazlı nağmeler okur. Annenin ninnileri körpenin uykusuna bal katır, onu sakinleştirir. Bu beşik nağmeleriyle ana, çocuğuna insancıl nitelikler de aktarır. Terbiye sanki ana sütüyle ve nağmeleriyle çocuğun kalbine akıverir.

Halk, bu nağmelere layla-ninni, okşama, azizleme, nazlama adları vermiştir. Bu nazım parçaları henüz dil açmamış körpeler için söylenir.

Borçalı Karapapak folklorundan yaygın okşama örneği:

*Yola çıxdı yüz atlı,
Nə durubsan, süz atdı.
Balam, baban odurna,
Qarapapaq, boz atlı.*

*Yola çıktı yüz atlı,
Ne durmuşsun, süz atlı,
Yavrum, deden odur ya,
Karapapak, boz atlı.*

(BKF 2011: 424)

Bu düzgülü, kendine özgü ritmiyle bir müziktir, çocuğun duygusuna, düşüncesine, estetik ve akli terbiyesine etki gösteren bir manzardır. Anne, yavrusuna hitap ederek, ona kendi etnik kimliğini şiir diliyle anlatır, Karapapak sözcüğünü körpesinin belleğine yansıtır, Karapapak dedesinin boz / gri at belinde hüneler göstermiş olduğunu imayla anlatır.

Oynak, hazin ritmiyle çocuğu okşayan nağme-koşutlarda annenin, ninenin arzuları üstünlük teşkil eder.

Gürcistan'da Azerbaycan Türklerinin Etnopedagojisi

Beyteker köyünde Müreste İsmailkızı'ndan derlenmiş okşama örneği:

*Şirin kızım, dur oyna,
Tellərini bur, oyna.
Əşrəfiyə qol qaldır,
Ağ otağa gir, oyna.*

Tatlı kızım, kalk oyna,
Saçlarını bur, oyna.
Eşrefi dansına kol kaldır,
Beyaz odaya gir, oyna.
(BKF 2011: 424)

Anne kalbinden süzülüp gelen arzu ve hayal, çiğ damlası gibi zarif, gül çiçeği kadar incedir, samimidir. Anne, ufacık kızcağızını güzel güzel dans yapmaya, tellerini taramaya, yani süslenip-bezenmeye, kol kaldırıp oynamaya davet eder. Annenin hayali yarınlara uçar, çocuğunun gelecekte kurulacak düğününü, “Eşrefi” dansına oynamasını tasavvuruna getirir. Özellikle, son mısradaki “Ağ otağa gir, oyna / Beyaz odaya gir oyna” deyiminin duygu tutumu güçlüdür. Beyaz otak; hoşbahtlık-mutluluk, saadet, toy-düğün imgesidir. Anne kız yavrusuna mutlu hayat, güzel baht diler.

Ebeveynin çocuğu şımartması için söylediği şiir parçaları şöyledir:

*A dayısı, birin çal,
Birin sındır, birin çal,
“Camış bağa girdi” çal,
“Tənəkləri kırdı” çal.*

Dayısı, birini çal,
Birini oynat, birini çal,
“Camış bağa girdi” çal,
“Üzümleri kırdı” çal.
(BKF 2011: 424).

İzleksel olarak da yapısal olarak da özgün bir örnek olan bu parçada çocuğa müzik eğitimi de verilmiş olur. Hem de Borçalı'da sevilen oyun havaları çocuğun hafızasına aktarılır. “Camış bağa girdi / Manda bağa girdi” ve “Tenekleri kırdı / Üzümleri kırdı”, Borçalı Karapapak şenliklerinin olmazsa olmaz unsuru olan oyun havalarıdır. Körpelikten çocuk, etnik soya, Karapapak kültürüne sevgi, rağbet hisleriyle büyütülmüş olur.

“Küçük yaşlı çocukların nutuk inkişafı, düzgün konuşmak ve telaffuz alışkanlıkları edinmesi, söz ihtiyatının artması vacip bir mesele gibi tüm ebeveynleri düşündürmüştür. Bu bakımdan çok kadimlerden beri en mühim rolü halk edebiyatı numuneleri oynamıştır” (Efendiev 1992: 225).

Aşağıdaki okşama-nazlama, olay örgüsüyle de seçilir:

*Qızımın qız dostları
Oynamağa çağırır.
Bağa bir camış girib,
Qoylamağa çağırır.
Dayısı yemiş alıb,
Paylamağa çağırır.
Qardaşı gül gətirib,
Bağlamağa çağırır.*

Kızımın kız dostları
Oynamaya çağırır.
Bağa bir manda girmiş,
Kovalamaya çağırır.
Dayısı kavun almış,
Paylamaya çağırır.
Kardeşi gül getirmiş,
Bağlamaya çağırır.
(BKF 2011: 424)

Başgeçit ilçesinde derlenmiş bu okşamada ince aliterasyon -ahenkli ses tekrarı- önümüze çıkar, “kızımın kız dostları”, bağ, camış-manda, dayı, yemiş-kavun, kardeş, gül kelimeleri çocuğun kelime dağarcığını olgunlaştırmak amacıyla hatırlanır. Aynı zamanda bağa giren mandanın çıkarılmasıyla, kardeşin getirdiği gülün sevilmesiyle çocukta doğaseverlik, dayısının getirdiği kavunun paylaşılmasıyla dostluk, birliktelik edinilir.

Sanamalar da halk-etnik pedagojisi için karakteristik malzemelerdir. Sanamalar, sadeliğiyle, oynaklığıyla daha çabuk ezberlenir ve çocuklarda hafızanın gelişimine etken şekilde yardımda bulunur.

Fahralı köyünde Tatan Allahverdikızı'ndan derlenmiş sanama örneği:

<i>Qatar gedir sola, sağa, Çınqıl düşür bizim dağa, Əmim oğlu Sultan ağa, Gəlin gedək oynamağa. Oynamağın vaxtıdır, Qızılgülün taxtıdır. Ix, nix, çix.</i>	<i>Tren gider sola, sağa, Çakıl düşür bizim dağa, Amcam oğlu Sultan ağa, Gel gidelim oynamağa. Oynamak zamanıdır, Kızıl gülün tahtıdır. Ik, çık, şık. (BKF 2011: 424–425).</i>
--	--

Bu, çocuğa açık havaya, oynamaya davettir. İlk bakışta kelime toplusu etkileşimi uyandıran bu tür örneklerin önemi çocukta kelime hazinesini zenginleştirilmesi, tabiat severlik, spor severlik hislerini aşılmasıdır. Burada kızılgül sözcüğünün öncelikle vurgulanması da rastgele olmasa gerekir. Ve sonda “ık, çık, şık” deyiminde de ses, uyak uyumu, ayrıca oyuna çağrı vardır.

Başgeçit yöresinden bir sanama örneği:

<i>Bir, iki, Bildirki, Üç, dörd, Qapıyı ört, Beş, altı, Daş altı, Altıda alma, Yeddidə bölmə, Səkkizə sərçə, Dokkuza dolça, Ona oraq, On birə qonaq, Pəppə lele Gəldi bizə, Təpiknən vurdum, Dombalaq uçdu.</i>	<i>Bir, iki, Bildirki, Üç, dörd, Kapıyı ört, Beş, altı, Taş altı, Altıda alma, Yedide bölme, Sekize serçe, Dokuza bardak, Ona orak, On bire konuk, Peppe lele Geldi bize, Tekmeyle vurdum, Alabora uçtu. (BKF 2011: 425).</i>
---	---

Gürcistan'da Azerbaycan Türklerinin Etnopedagojisi

Bu örnek, sanamanın başka seçenekleri arasında Borçalı'da en çok yaygın olanıdır. Sanamalarda sayıların düzenli düzümü vardır, sayıların adlarına uygun kafiyeler vardır. Bu tip sanamalar öncelikle çocuğa ses, sayı, sözcük, harf öğretmek bakımından eğitimsel önem arz eder.

Aynı seslerin yinelenmesi, onları çocuğun hafızasında korur. Halk deyimleri olan “bildirki”, “dolça”, “Peppe qağa”, “dombalaq” kelimelerinin kullanılması çocuğun konuşma alışkanlığını sağlamak içindir.

Fahralı köyünde Tatan Allahverdikızı'nın söylediği daha bir sanama:

<i>Bəli, bəli, batır keçİ,</i>	Evet, evet, batır keçİ,
<i>Qoz ağacı, qotur keçİ,</i>	Ceviz ağacı, kotur keçİ,
<i>Xaldırın dedim, xuldurun dedim,</i>	Haldırın dedim, huldurun dedim,
<i>Dağı dağ üstünə qaldırın dedim,</i>	Dağı dağ üstüne kaldırın dedim,
<i>Happan, huppan, dağdan hoppan,</i>	Happan, huppan, dağdan atla,
<i>Yırl, yırtıl, su iç, qurtul.</i>	Yırl, yırtıl, su iç, kurtul.

(BKF 2011: 425).

Burada nazımsal ritmin yanı sıra, oyun düzeni de sergilenmektedir. Burada da sayı 10'u aşmaz. Halk pedagojisi talebine göre, beş yaşına kadar çocuğa sayıları onluk çerçevesinde öğretmek yeterlidir.

Daha bir sanama:

<i>Dümbərə ikisidir!</i>	Dümbere ikisidir!
<i>Üçdə ağır vururlar!</i>	Üçte ağır vururlar!
<i>Dördə qılınc qırallar!</i>	Dörtte kılıç kırarlar!
<i>Beşdə şappa!</i>	Beşte şappa!
<i>Altıda zoppa!</i>	Altıda zoppa!
<i>Yeddidə yemiş!</i>	Yedide yemiş!
<i>Səkkizdə siviş!</i>	Sekizde siviş!
<i>Doqquzda sövüş!</i>	Dokuzda sövüş!
<i>Onda getdim bir öyə qonaq,</i>	Onda gittim bir eve konuk,
<i>Bişirdilər uanc aşı.</i>	Pişirdiler umaç aşı.

(BKF 2011: 426).

Düzgüler dediğimiz tür, çocuklarda kavrayışın, algılamının, benimsemenin seviyesini belirlemek görevi taşır. Böyle örnekler bir nevi sözcük oyunu niteliği taşırlar, çocukların etkili gelişimine destekte bulunur.

Lagodeh Karacalar köyünde Ferhat Aliev'in hafızasından bir örnek:

<i>İki dənə, ha iki dənə,</i>	İki tane, ha iki tane,
<i>İki dənə bir quş idi,</i>	İki tane bir kuş idi,
<i>Ağaca qonmuş idi,</i>	Ağaca konmuş idi,
<i>Bəy oğlu görmüş idi,</i>	Bey oğlu görmüş idi,
<i>Oxuyla vurmuş idi,</i>	Okuyla vurmuş idi,

*Quş mənə qanad verdi,
Qanadlandım uçmağa,
Haqq qapısını açmağa.*

Kuş bana kanat verdi,
Kanatlandım uçmaya,
Hak kapısını açmaya.

(BKF 2011: 425).

“Kuş kanatla uçar, insan dilekle” anlamında hak-adalet terbiyesinin çağrışımı görülmektedir. Bu anlam, Lagodeh Karacalar köyünde Ferhat Aliev'in söylediği daha bir parçada kısmen farklı bir biçimde, mizahsal tarzda tekrarlanır:

*Bacadan baxdım didara göz,
Birisi ala, birisi boz,
Mindim bozun boynuna,
Çıxdım Urum yoluna,
Urum yolu bərgüzar,
İçində meymun gəzər,
Meymunu yerə vurdum,
Yer mənə yemlik verdi,
Yemliyi Tata verdim,
Tat mənə darı verdi,
Darıyı quşa verdim,
Quş mənə qanad verdi,
Qanadlandım uçmağa,
Haqq qapısını açmağa.*

Bacadan baktım didara göz,
Birisi ala, birisi boz,
Bindim bozun boynuna,
Çıktım Urum yoluna,
Urum yolu bergüzar,
İçinde maymun gezer,
Maymunu yere vurdum,
Yer bana yemlik verdi,
Yemliği Tata verdim,
Tat bana darı verdi,
Darıyı kuşa verdim,
Kuş bana kanat verdi,
Kanatlandım uçmaya,
Hak kapısını açmaya.

(BKF 2011: 426).

Bu parçada kesmece bir süje akışı da sergilenmektedir. Bacadan bakmanın devamı olarak at belinde Urum illerinin dolaşılması, kuşa darı verilmesi, karşılığında kuşun kanat çalması çocukta olay örgüsünü izlemek, dileklerle heveslenmek yeteneğini telkin eder.

“Motal motal” diye başlayan düzgüler de çocuğun konuşma becerisini sağlar. Fahralı köyü Tatan Allahverdikızı'ndan “Motal motal” düzgüsü:

*Motal motal,
Tərsə motal,
Qıl atar,
Qaymaq qatar,
Ağ quşum,
Ağarçınım,
Göy quşum,
Göyərçinim,
Çiləme çilik,
Bircə əmlik,
Vur nağara,
Çıx qırağa.*

Tulum tulum,
Terse tulum,
Kıl atar,
Kaymak katar,
Beyaz kuşum,
Ağarçınım,
Gök kuşum,
Güvercinim,
Çileme çilik,
Birce emlik,
Vur nağara,
Çık kırağa.

(BKF 2011: 425–426).

Gürcistan'da Azerbaycan Türklerinin Etnopedagojisi

Burada mısralar arası anlamsal ilişki yok gibidir, onları birbirine bağlayan sadece atar / katar, ağ kuşum / ağarçınım, göy kuşum / göyerçinim, çilik / emlik, nağara / kırağa uyaklarıdır. Fakat, herhangi bir kelimeyi çocuğa yüz kez söylemek mukabilinde bu parçayı ona öğretmek, ezberletmek sayesinde ona hayli sözcük kazandırılmış olur.

Fahralı köyü Tatan Allahverdikızı'ndan ilgiye değer daha bir örnek:

<i>Molla Əhmədin nəyi var?</i>	Molla Ehmed'in neyi var?
<i>Taqqır, tuqqur yolu var.</i>	Takkır, tukkur yolu var.
<i>Yazı yazan oğlu var,</i>	Yazı yazan oğlu var,
<i>İnci düzən qızı var,</i>	İnci düzen kızı var,
<i>Göyə çıxan atı var,</i>	Göge çıkan atı var,
<i>Göyün yeddi qatı var.</i>	Gögün yedi katı var.

(BKF 2011: 425).

Soru-cevap biçimli bu örnekte ilginç imalarla karşılanmaktadır.

Oğlun yazı yazması eğitime, bilgilenmeye çağrıdır, kızın inci düzmesi estetikliye işaretir, gökyüzünün yedi katı ifadesi yetişkinde yeni bilgiler, olgular oluşturulmasıdır.

Soru-yanıt yapılı oyun nitelikli diğer örnek:

<i>– Danışdığın nə idi?</i>	– Söylediğin ne idi?
<i>– Nağıl.</i>	– Masalsı.
<i>– Hər kəs evinə dağıl.</i>	– Herkes evine dağılsın.

(BKF 2011: 426).

Çocuk oyunlarının etnopedagojide özellikli yeri olduğu pedagoqlarca, eğitim tarihçilerince özenle vurgulanmaktadır.

Bu ekseninde Borçalı Karapapak folklorunun önemli kısmını oluşturan “Abartma”, “Âşık Âşık”, “Beştaş”, “Çilik Ağaç”, “Dize Dövme”, “Durma Vur”, “Enzeli”, “Han ile Vezir”, “Kamçı Kamçı”, “Kemik Gömük”, “Mere Kazma”, “Muştulama”, “Taşatma” oyunları (BKF 2011: 427–432) eğitici fonksiyonuyla da değere sahiptir.

Düzgüler, kolay öğretmek, çabuk ezberlenmek, neticede de çocuğun dil açmasına yardımcı olmak bakımından kıymetlidir.

Lagodeh ilçesi Karacalar köyü Ferhat Aliev'den:

<i>Zöhrə, Ziveydə,</i>	Zöhre, Zübeyde,
<i>İkisi bir öydə,</i>	İkisi bir evde,
<i>Zöhrə dalaşdı,</i>	Zöhre dalaştı,
<i>Ziveydə qaçdı,</i>	Zübeyde kaçtı,
<i>İtlər hürüşdü,</i>	Köpekler hürüştü,
<i>Hamı gülüşdü.</i>	Herkes gülüştü.

(BKF 2011: 426).

Düzgünün ilk kısmı ortak şekilde çoğu yerde yaygındır. Başka varyantlardan farklılık sonluktadır: “İtler hürüştü, hamı gülüştü”. Bu sonluk, düzgünün mizah izleğini de oluşturur.

İrdelemelerimiz yekununda konuya ilişkin birkaç atıfta bulunmakta fayda vardır düşünürüz.

Vakıf Veliev: “Azerbaycan folklorunun öyle bir türü yoktur ki, orada genç neslin terbiyesine hususi yer verilmesin. Bayatılarda, atasözleri ve mesellerde, nağil ve destanlarımızda, umumiyetle, folklorumuzun bütün lirik ve epik nevilerinde terbiye mevzusu yüksek sanatkârlık, hususi kaygı ve muhabbetle işlenmiştir” (Veliev 1985: 219).

Ali Haydar Haşimov folkloru manevi terbiyenin besin kaynağı hesap ederek yazmıştır: “İnsanlarda necip hisler uyandırmak, onları dostluk, yoldaşlık, mertlik ve vatanperverlik ruhunda terbiye etmek için etkili vasıta arıyorsanız, folklorlardan istifade edin” (Haşimov 2000: 75).

Valeh Hacılar: “Halk pedagojisinin esaslarına dayanıp şekillenen bu lirik numunelerin ekseriyeti aynı bir maksada -körpelerde fiziksel ve manevi terbiyenin ilk rüşeymlerinin eğitilmesine- hizmet eder” (Hacılar 2005: 140).

Sonuç

Gürcistan'da Azerbaycan milli kültürünün önemli bir kolu var olmaktadır, milli söz folklorumuz, edebiyatımız da gelişimini sürdürmektedir.

Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin, başka deyişle, Borçalı Karapapaklarının söz folklorunun temel özellikleri ve kendine özgülüklerini belirleyecek olursak, aşağıdaki hususlar kanıtlanmış olmaktadır:

- Borçalı Karapapak folkloru kadim köklere sahiptir;
- Borçalı bölgesinin Karapapak etnik folkloru Türk etnik medeniyetinin ayrılmaz ögesidir;
- Borçalı Karapapak folklorunun olguları bilimsel-kuramsal inceleme için değerlidir;
- Borçalı Karapapak folkloru olgun olduğu kadar sanatsallık açısından da dolgunluk arz eder.

Dolayısıyla, Borçalı halk edebiyatının, halk etnografyasının zenginliğinden bahsedebildiğimiz gibi, Borçalı halk-etnik pedagojisinin de bir kültür, pedagojik olgu olarak olgunluğunu ve dolgunluğunu, çok çeşitliğini de ön plana çıkarabiliriz.

Kaynakça

- Aliev, İ. İ. (2009). *Azerbaycan etnopedagojisi*. Bakü: Elm ve Tahsil Yay.
- Alieva, S. A. (2016). *Etnopedagojinin esasları*. Bakü: ADPU Yay. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000524543> (22.9.2020).
- Bedelova, E. S. (2009). *Azerbaycan halk pedagojisi*. Bakü: Muallim Yay.
- BKF – *Borçalı Karapapak Folkloru* (2011). Azerbaycan Folkloru Antolojisi, 22. kitap. Derleyen: Hacılar, V. A. Bakü: Nurlan Yay.

Gürcistan'da Azerbaycan Türklerinin Etnopedagojisi

- Çınar, İ. (2019). *Etnopedagoji: Atabek Yurdu*. Ankara: Pegem Akademi Yay.
- Efendiev, P. Ş. (1992). *Azerbaycan şifahi halk edebiyatı*. Bakü: Maarif Yay.
- Etnopedagoji (2020). *Этнопедагогика*. (Etnopedagoji). http://www.interpedagogika.ru/shapka.php?sect-type=111&menu_id=131&alt_menu=-1 (22.9.2020).
- Hacılar, V. A. (2005). *Gürcistan'da Türk halk edebiyatı ananeleri*. Bakü: Seda Yay.
- Haşimov, A. Ş. (2000). *Azerbaycan halk pedagojisi*. Bakü: Ünsiyet Yay.
- Khintibidze, A. (1986). ქართული ხალხური და მეცნიერული პედაგოგიკის ურთიერთობის საკითხები. Gürcü halk ve bilimsel pedagojisi ilişkileri meseleleri. Tiflis: Ganatleba Yay.
- Khusainov, Z. A. (2020). Хусайнов, З. А. *Роль этнопедагогических знаний в формировании экологической культуры школьников*. (Öğrencilerin çevresel kültürünün şekillenmesinde etnopedagojik bilgilerin rolü). <https://science-pedagogy.ru/ru/article/view?id=1631> (20.09.2020).
- Memmedli, Ş. B. (2018). *Gürcistan'da Türk edebiyatı*. Erzurum: Fenomen Yay.
- Vahabzade, B. M. (1982). *Vatan ocağının ısıtı*. Bakü: Gençlik Yay.
- Veliev, V. A. (1985). *Azerbaycan folkloru*. Bakü: Maarif Yay.
- Volkov, G. N. (2000). Волков, Г. Н. *Этнопедагогика*. (Etnopedagoji). Moskova: Academia Yay.

KKTC'DE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE POLİS MEŞRUIYETİ VE POLİSLE İŞBİRLİĞİ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ***

ANALYSIS OF POLICE LEGITIMACY AND COOPERATION LEVELS WITH POLICE ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES IN TRNC

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПЕРЕМЕНЫ В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ СЕВЕРНОГО КИПРА, ЛЕГИТИМНОСТЬ ПОЛИЦИИ И СОРУДНИЧЕСТВО С НИМ

Mehmet Ali TEKİNER*

Cem KAYABAŞI**

ÖZ

Polis meşruiyeti ve polisle işbirliği kavramları son yirmi yıldır sıkça birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Vatandaşların, cinsiyet, yaş, gelir seviyesi gibi demografik özelliklerine göre polisle işbirliği ve polis meşruiyetine yönelik algılarının değişip değişmediği yapılan birçok çalışma ile araştırılmıştır. Ancak elde edilen sonuçlar tutarlı olmayıp farklılık göstermektedir. Bu çalışmada doktora tezi için 2017 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde (KKTC) 1000 vatandaşın katılımıyla nicel araştırma yöntemi, tarama türü ve anket tekniği ile gerçekleştirilen araştırma verileri kullanılmıştır. Anket, KKTC'nin başkent ve tüm ilçelerinde, nüfus oranlarına göre kotalı ve kolayda örnekleme teknikleri kullanılarak uygulanmıştır. Katılımcıların, cinsiyet, yaş grubu, medeni durum, eğitim seviyesi ve aylık gelir demografik değişkenlerine göre, polisle işbirliği ve Tankebe'nin yaklaşımına göre kabul edilen polis meşruiyeti faktörlerine ilişkin algı düzeyleri arasında farklılık olup olmadığı araştırılmıştır. Tankebe'nin yaklaşımına göre polis meşruiyeti prosedürel adaleti, dağılımdaki adalet, yasallık ve etkinlik faktörlerinden oluşmaktadır. Araştırma sonucunda 65 ve üzerindeki yaş grubundaki vatandaşların, 25 – 34 yaş aralığındakilere göre polisle işbirliğine daha az istekli oldukları bulunmuştur. Diğer demografik faktörlere göre ise polisle işbirliğine yönelik istekliliğin anlamlı derecede bir farklılık göstermediği görülmüştür.

*** Bu çalışma "KKTC'de Polis Meşruiyeti Faktörlerinin Polisle İşbirliğine Etkisi" isimli tez çalışmasından üretilmiştir.

*ORCID: [0000-0002-3261-5777](https://orcid.org/0000-0002-3261-5777) Doç. Dr. Öğretim Üyesi, Polis Akademisi Başkanlığı Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, malitekiner@gmail.com

**ORCID: [0000-0001-7011-3308](https://orcid.org/0000-0001-7011-3308) Dr. Polis Başmüfettişi, KKTC Polis Genel Müdürlüğü, cemkayabasi@hotmail.com

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

İlkokul mezunları ile 2500 TL ve altında geliri olanların, diğer gruplardaki vatandaşlara oranla polis meşruiyeti faktörleri olan polisin prosedürel adaletine, dağılımdaki adaletine, etkinliğine ve yasallığına yönelik görüşlerinin daha olumlu olduğu ortaya çıkmıştır. Katılımcıların cinsiyet, yaş grubu ve medeni durumuna göre polis meşruiyeti faktörlerine ilişkin görüşleri arasında ise anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Polis Meşruiyeti, Polisle İşbirliği, Meşruiyet Faktörleri, Demografik Faktörler, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

ABSTRACT

The concepts of police legitimacy and cooperation with the police have frequently been used in the last two decades. Whether citizens' perceptions of cooperation with the police and police legitimacy change according to their demographic variables such as gender, age, and income level has been investigated in many studies. However, the results obtained are not consistent and vary. In this study, the data of the research carried out within the scope of the doctoral dissertation thesis conducted with the quantitative research method, scanning type and survey technique with the participation of 1000 citizens in the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) in 2017 have been used. The survey was applied in the capital and all districts of TRNC, using quota and convenience sampling techniques according to population rates. Whether there are differences between the accepted perception levels of the participants regarding the factors of police legitimacy and police cooperation has been measured according to Tankebe's approach, as regards gender, age group, marital status, education level and monthly income demographic variables. According to Tankebe's approach, police legitimacy consists of procedural justice, fairness in distribution, legitimacy and efficiency factors. The research results show that citizens in the age group 65 and over are less willing to cooperate with the police than those in the 25 - 34 age group. It is observed that willingness to cooperate with the police does not differ significantly according to other demographic factors. Compared to citizens in other groups, primary school graduates and those with an income of 2500 TL or less are found out to have more positive views on procedural justice, fairness, efficiency and legality of the police, which are factors of police legitimacy. No significant difference is detected between the participants' views on the factors of police legitimacy according to gender, age group and marital status.

Keywords: Police Legitimacy, Cooperation with Police, Legitimacy Factors, Demographic Factors, Turkish Republic of Northern Cyprus

АННОТАЦИЯ

Концепции легитимности полиции и сотрудничество с полицией часто использовались в последние два десятилетия. Во многих исследованиях, в соответствии с их демографическими характеристиками, такими как пол, возраст и уровень дохода, изучаются изменения восприятия гражданами по поводу сотрудничества с полицией и его легитимности. В нижеследующем исследовании используются данные анкетного опроса 1000 граждан Турецкой Республики Северного Кипра (ТРСК) в 2017 году, которые были включены в нашу докторскую диссертацию. Опрос проводился в столице этой республики и во всех районах ТРСК с использованием методов квотного и удобного отбора в соответствии с численностью населения. Было исследовано, существует ли разница между уровнями восприятия участниками факторов легитимности полиции, которые измеряются в соответствии с принципом сотрудничества с полицией и подхода Танкебе, в соответствии с демографическими переменными, такими как пол, возрастная группа, семейное положение, уровень образования и ежемесячный доход. Согласно подходу Танкебе, легитимность полиции

и процессуальная справедливость складывается из факторов справедливости распределения, законности и эффективности. В результате исследования выяснилось, что граждане в возрасте 65 лет и старше менее склонны к сотрудничеству с полицией, чем в возрасте от 25 до 34 лет. Было отмечено, что готовность сотрудничать с полицией существенно не различалась в зависимости от других демографических факторов. Было обнаружено, что по сравнению с гражданами других групп выпускники начальной школы и те, у кого доход не превышает 2500 турецких лир, имели более положительное мнение о процессуальной справедливости, эффективности и законности полиции, т.е. к тем критериям, которые являются факторами легитимности полиции. Не было обнаружено значительные различия между мнениями участников о факторах легитимности полиции в зависимости от пола, возрастной группы и семейного положения.

Ключевые слова: легитимность полиции, сотрудничество с полицией, факторы легитимности, демографические факторы, Турецкая республика Северного Кипра

Giriş

Son yıllarda polis meşruiyetinin polisle işbirliğine olan etkilerini araştıran çalışmalarda bir artış görülmektedir. Polis teşkilatları nüfusla birlikte artan suç oranları karşısında mücadele etmekte zorlanmaktadır. Bu mücadelede polise en büyük destek ise halktan gelecek işbirliğidir. Suçla mücadelede bir başka yol halkın yasal mevzuata uymasını sağlayarak suç işlenmesini azaltmaktan geçmektedir. Yapılan çalışmalar algılanan polis meşruiyeti seviyesindeki artışın polisle işbirliğine istekliliği de arttırdığını göstermektedir (Tyler ve Jackson, 2013; Cherney ve Murphy, 2013; Sunshine ve Tyler, 2003; Reisig, Bratton ve Gertz, 2007; Engel, 2005; Murphy, Tyler ve Curtis 2009; Mazerolle, Bennett, Davis, Sargeant ve Manning, 2013; Reisig, Tankebe ve Meško, 2013; Tankebe, 2013). Bu noktada polisle işbirliği ve polis meşruiyeti hakkındaki algının, demografik faktörlere göre farklılık gösterip göstermediği önem arz etmektedir.

Yapılan meşruiyet ve işbirliği çalışmalarında cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim ve gelir gibi toplumun demografik özellikleri sık sık kullanılmaktadır (Murphy ve Cherney, 2012; Tankebe, Reisig, Wang, 2015; Reisig, Tankebe ve Meško, 2013; Tankebe, 2013; Tyler ve Jackson, 2013; Pryce, 2014:126; Paek, 2017: 140). Demografik faktörlere göre katılımcıların polisle işbirliğine istekliliklerinin ve polis meşruiyeti faktörleri hakkındaki algılarının farklılık gösterip göstermediği araştırılmaktadır.

Polis meşruiyeti ve işbirliği üzerine dünyada birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen TC ve KKTC literatüründe bu alandaki çalışmalar henüz çok kısıtlıdır. Ayrıca demografik özelliklere göre, polis meşruiyeti ve polisle işbirliğine yönelik görüşler arasındaki farklılıkların da yeterince incelenmediği görülmektedir. Bu çalışmada, Tankebe'nin dört boyutlu polis meşruiyeti ölçeği kullanılmıştır. Kayabaşı'nın (2020) tez çalışması sırasında KKTC'de 1000 vatandaşın katılımıyla gerçekleştirdiği anket tipi saha araştırması ile elde ettiği veriler kullanılarak katılımcıların, belirtilen tüm demografik özelliklerine göre polisle işbirliğine ve polis meşruiyetine ilişkin görüşlerinin algı düzeylerini incelemek ve aralarında anlamlı farklılıkların olup olmadığını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

Meşruiyet ve İşbirliği

Polisle işbirliği üzerine son on yıllarda yapılan araştırmalarda polis meşruiyeti, ön plana çıkmıştır. Öncesinde ise toplum bireylerinin, polisle işbirliği yapması için rasyonel seçim ve caydırıcılık teorileri üzerinden hareket edilmekte idi. Bu teorilere göre bireyler, yapacakları hareketlerin yarar ve zararlarını hesaplayarak suç işlemeyi göze alamayacaklar, yasalara uyacaklar ve polisle işbirliği yapacaklardır (Tankebe, 2013: 104). Ancak insanlar her durumda rasyonel aktörler olarak hareket etmemektedirler. Meşruiyetin önemi fark edilene kadar araştırmacılar, esas olarak rasyonel seçim ve caydırıcılığa odaklanmışlardır (Green, 1985: 629-645; Klepper ve Nagin, 1989: 721-746; Sherman, 1990; Tankebe, 2013: 104).

Meşruiyet, sözlükte “kanuna uygun bulunma” şeklinde tanımlanmaktadır (Develioğlu, 1982: 754-755). Beetham (1991: 26) ise meşruiyeti “*ilke olarak itaat gerektirme yetkisine sahip olma hakkı; yönetme hakkı ve bu hakkı kullanacak olanın otoritesinin tanınması*” olarak tanımlamaktadır. Beetham’a göre meşruiyet, iktidarın, insanların ahlaki değerlerine uygun, kamu çıkarlarını ve normatif beklentileri tatmin edebilme yeteneğine sahip olması ve yasallığı ile ilgili olduğunu belirtmekte ve meşruiyetin, toplumsal kurallar anlamına gelen yasallık, ortak değerler ve kamu rızası arasındaki etkileşimden kaynaklandığını ileri sürmektedir (Beetham, 1991: 26).

Beetham’ın meşruiyet tanımlamasından hareket eden Bottoms ve Tankebe (2012: 164-166), rıza kavramını dışarıda bırakarak meşruiyetin polisin görevini yasalara ve hukuka uygun olarak yerine getirme durumu anlamında kullanılan “yasallık” ve paylaşılan ortak değerlerden oluştuğunu ortaya atmışlardır. Tankebe (2013), paylaşılan değerlerin ise polisin davranışlarındaki ve karar verme sürecindeki adaleti anlamına gelen “prosedürel adalet”, farklı kesimlere (zengin/fakir, etnik gruplar, erkek/kadın vs) karşı adaletli hizmet verme ve polise başvurulduğunda adil sonuç alma anlamına gelen “dağılımdaki adalet” ile polisin görevini etkin ve etkili bir şekilde yerine getirmesi ve suçlarla mücadeledeki performansı anlamına gelen “polisin etkinliği” olduğunu ileri sürmüştür. Tankebe’ye (2013: 108-112) göre meşruiyet yasallık, prosedürel adalet, dağılımdaki adalet ve etkinlik faktörlerinden oluşmaktadır. Yakın tarihte gerçekleştirilen bazı çalışmalarda, bu dört boyutlu yapı (Bottoms ve Tankebe, 2012; Tankebe, 2013; Kırmızıdağ, 2015; Tankebe, Reisig ve Wang, 2015; Sun, Li, Wu ve Hu, 2018) polis meşruiyetini tanımlayan bileşenler olarak sıkça kullanılmaya başlanmıştır.

Polisle işbirliği ise toplum bireylerinin, polise suçla mücadelede ve düzenin korunmasında ihbar ve bilgi sağlayarak yardımcı olmaları anlamında kullanılmaktadır. İşbirliği ölçeği genellikle vatandaşların, tanık oldukları bir suçu, çevrelerinde tehlikeli veya şüpheli gördükleri bir hareketi polise bildirmeleri veya polisin yürütmekte olduğu bir soruşturma hakkında meseleyi aydınlatmaya yarayacak konularda polise bilgi ve yardımda bulunup bulunmayacakları ile ilgili önermeler kullanılarak ölçülmektedir. Önceki çalışmalar polis meşruiyetinin polisle işbirliğini etkileyen önemli unsur olduğunu göstermektedir (Reisig, Tankebe ve

Meško, 2013: 153-154; Tankebe, Reisig ve Wang, 2015: 4; European Social Survey, 2011: 28; Sunshine ve Tyler, 2003: 541-542; Murphy ve Cherney, 2012: 189).

Demografik Faktörler

Demografik faktörlere göre polisle işbirliği ve polis meşruiyeti konusundaki algı konusunda çalışmalarda farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Cinsiyet, yapılan çalışmalarda en fazla ele alınan demografik faktördür. Elde edilen sonuçlar bazen kadınların bazen de erkeklerin polis hakkında daha olumlu görüşe sahip olduklarını, zaman zaman ise anlamlı bir farklılık bulunmadığını göstermektedir (Skogan, 2006: 101; Yonca, 2011: 81; Weitzer, Tuch ve Skogan, 2008: 401). Polisle işbirliği hakkındaki araştırmalarda ise genel olarak cinsiyete göre, polisle işbirliğine istekliliğin farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmaktadır (Murphy ve Cherney, 2012; Tankebe, Reisig, Wang, 2015; Reisig, Tankebe ve Meško, 2013; Tankebe, 2013; Tyler ve Jackson, 2013; Pryce, 2014:126; Paek, 2017: 140). Yaş konusunda da farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Yaş faktörünün, bazı çalışmalarda polise yönelik tutum ve düşüncelerin olumlu yönde değiştiği bulunurken (Salmi, 2000: 443; Ivkoviç, 2008: 410; Weitzer, Tuch ve Skogan, 2008: 401), bazı çalışmalarda meşruiyeti anlamlı bir şekilde olumsuz olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Polisle işbirliği konusunda da farklı sonuçlara ulaşılmış olup yaş ilerledikçe polisle işbirliğinin arttığı veya düştüğü sonuçlarının ortaya çıktığı, zaman zaman ise yaşa göre bir farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılan araştırmalar bulunmaktadır (Tyler ve Sunshine, 2003: 533, 534; Paek, 2017: 140; Murphy ve Cherney, 2012; Tyler ve Jackson, 2013; Tankebe, Reisig, Wang, 2015; Reisig, Tankebe ve Meško, 2013; Pryce, 2014: 126). İngiltere’de gerçekleştirilen bir araştırmada ise 65 yaş ve üzerindekiilerin, polisle işbirliği yapma konusunda daha az istekli oldukları ortaya çıkmıştır (Tankebe, 2013).

Medeni durum demografik faktörünün dahil edildiği araştırmalarda, genel olarak medeni duruma göre, polis meşruiyeti ve işbirliğine istekliliğin farklılık göstermediği görülmemektedir (Tyler ve Jackson, 2013; Yonca, 2011: 165-66; Weitzer, Tuch ve Skogan, 2008: 401; Paek, 2017: 88). Eğitim durumuna göre ise çeşitli sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların, eğitim düzeyi arttıkça, polis meşruiyeti ve prosedürel adalete dair görüşlerinin daha olumsuzlaştığı çalışma sonuçlarının (Tyler ve Sunshine, 2003: 527, 533) yanında, polis meşruiyeti seviyesinin arttığı çalışmalar da bulunmaktadır (Tyler ve Jackson, 2013: 22). Ayrıca eğitim seviyesine göre, algılanan polis meşruiyeti düzeyinin değişmediği sonucu da ortaya çıkabilmektedir (Murphy, Hinds ve Fleming, 2008: 145).

Polisle işbirliği hakkındaki sosyal araştırmalarda da eğitim düzeyine göre farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Araştırmaların bir kısmında yüksek eğitime sahip olan katılımcıların, işbirliği yapma olasılıklarının daha fazla olduğu ortaya çıkarken (Tyler ve Sunshine, 2003: 530; Murphy, Hinds ve Fleming, 2008: 144), diğer bir kısmında ise düşük eğitim seviyesine sahip olanların polisle işbirliğine daha fazla istekli oldukları bulunmuştur (Woo, Maguire ve Gau, 2018: 175). Bazı çalışmalarda ise eğitim seviyesine göre, polisle işbirliğine isteklilik düzeyinin farklılık

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

göstermediği sonucuna ulaşmıştır (Tyler ve Jackson, 2013: 24; Murphy ve Cherney, 2012; Pryce, 2014: 126; Paek, 2017: 88, 140).

Gelir durumu, meşruiyet ve işbirliği çalışmalarında ele alınan bir başka faktördür. Ancak gelirle ilgili de farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Türkiye’de yapılan bir çalışmada, gelirin, polis meşruiyeti faktörleri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilmiştir (Kırmızıdağ, 2015: 61 - 69). ABD’de gerçekleştirilen farklı iki çalışmadan birinde, eğitim seviyesinin polis meşruiyetine negatif yönde etki ettiği ortaya çıkarken (Sunshine ve Tyler, 2003: 530, 533), diğerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Tyler ve Jackson, 2013: 22).

Avustralya (Murphy ve Cherney, 2012), İngiltere (Tankebe, 2013: 123) ve ABD’de (Tyler ve Jackson, 2013: 22) yapılan bazı çalışmalarda, gelir seviyesi yükseldikçe polisle işbirliğine istekliliğin de arttığı görülmüştür. Diğer bazı çalışmalarda ise gelirin, işbirliğine herhangi bir etkisinin olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır (Pryce, 2014: 126; Paek, 2017: 140; Woo, Maguire ve Gau, 2018: 175).

Yapılan çalışmalarda, demografik faktörlere göre, algılanan polis meşruiyeti ve polisle işbirliğine istekli olma seviyeleri arasında farklılıklar olup olmadığı konusunda, sonuçların birbirleri ile tutarlı olmadıkları görülmektedir.

Yöntem

Çalışmanın araştırma verileri, KKTC’de, KKTC vatandaşlarının algılarına göre, polis meşruiyeti faktörlerinin, polisle işbirliğine etkilerini araştırmak amacıyla 18 yaş ve üzerindeki 1000 kişinin katılımıyla 2017 yılında gerçekleştirilen beşli likert ölçeğindeki doktora anket çalışmasından alınmıştır. Nicel araştırma yöntemi olarak gerçekleştirilen araştırma tarama türündedir. Veri toplama tekniği olarak anket, örneklem tekniği olarak ise olasılıklı olmayan örneklem tekniklerinden kolayda ve kota örnekleme teknikleri kullanılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2016: 107, 133-134). Evren, KKTC’de sürekli ikamet eden KKTC vatandaşlarıdır. Örneklem ise 2011 yılında gerçekleştirilen son KKTC nüfus sayımı verilerine göre (KKTC Devlet Planlama Örgütü, 2013) Lefkoşa, Gazimağusa, Girne, Güzelyurt ve İskele ilçelerinin nüfus oranlarına göre belirlenen 1000 katılımcıdan oluşmaktadır. 2011 sayımına göre KKTC’de sürekli ikamet eden vatandaş sayısı 190.494’tür. Katılımcı sayısı (1000) asgari örneklem büyüklüğünün (384) oldukça üzerindedir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 132).

Anket

Anket iki bölümden oluşmaktadır. Cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi ve gelir durumu birinci bölümde yer almaktadır. Polis meşruiyeti ve polisle işbirliği ölçeklerini tanımlayan toplam 35 adet beşli Likert ölçeğindeki önerme ise ikinci bölümde kullanılmıştır. Tankebe’nin (2013) 4 boyutlu polis meşruiyeti ölçeğinde; prosedürel adalet (8 önerme), dağılımdaki adalet (5 önerme), etkinlik (8 önerme) ve yasallık (6 önerme) faktörlerini tanımlamada kullanılan toplam 27 önerme, polisle işbirliği ölçeğinde ise 8 önerme bulunmaktadır.

Anket, yüz yüze görüşme yöntemiyle her ilçenin mekez ve köylerinde,

esnafılar, okullar, resmi ve özel işyerleri, alışveriş merkezlerinin yoğun olduğu yerler ve ikametgâhlar ziyaret edilerek uygulanmıştır. Anket uygulaması ikamet bölgelerine göre Lefkoşa 319, Gazimağusa 261, Girne 202, Güzelyurt (Lefke dâhil) 112 ve İskele 106 adet olmak üzere toplam 1000 vatandaşın katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Ankette daha önce yapılan çalışmalarda beşli Likert ölçeğinde kullanılan önermeler yer almaktadır (Reisig, Tankebe, Meško, 2013: 147-164; Tankebe, Reisig, Wang, 2015: 4-5; Sunshine ve Tyler, 2003: 539-547; European Social Survey, 2011: 4-34; Tankebe, 2010: 304; Sun, Jou, Hou ve Cha, 2012, 14-16; Tankebe, 2013: 103-135; Tyler ve Fagan, 2008: 231-275). Ayrıca araştırmada, KKTC'nin, küçük bir ülke oluşu ve nüfusunun da az olması gibi nedenler dikkate alınarak dağılımdaki adalet faktörüne “*Polis; eş, dost, akraba veya tanıdıklarını gözetmeksizin aynı kalitede hizmet verir*” şeklinde bir önerme eklenmiştir. Bunun yanında, polis tarafından yasaya aykırı şiddet ve zor kullanılması ile üniformanın çıkar sağlamak amacıyla kullanılması hususlarında, yasallık faktörüne iki değişken eklenmiştir. Bunlar; “*Polis, üniformasını, görev ve yetkisini menfaat (çıkart) sağlamak için kullanmaz*”, “*Polis, yasalara aykırı şekilde şiddet veya zor kullanmaz*” değişkenleridir. Likert ölçeğindeki önermeler kesinlikle katılmıyorum(1), katılmıyorum (2), kararsızım (3), katılıyorum (4) ve kesinlikle katılıyorum(5) şeklinde puanlandırılmıştır.

Veri Analizi ve Bulgular

Araştırmada elde edilen veriler, IBM SPSS 21 ve AMOS veri analizi programları aracılığıyla Keşfedici Faktör Analizi (KFA), Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA), güvenilirlik analizi (Cronbach's Alpha), tanımlayıcı istatistikler, bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü varyans analizleri kullanılarak çözümlenmiştir. Öncelikle meşruiyet (KMO= 0,970>0,60; p<0,001) ve işbirliği (KMO= 0,922>0,60; p<0,001) ölçeklerindeki değişkenlerin analize uygun olduğu saptanmıştır (Tabachnick ve Fidell, 2012: 620; Büyüköztürk, 2008: 126; Tavşancıl, 2014: 50). Ardından maksimum olabilirlik faktörleştirme ve promax eksen döndürme teknikleri kullanılarak Keşfedici Faktör Analizi (KFA) gerçekleştirilerek faktör yapıları ortaya çıkarılmıştır (Büyüköztürk, 2015: 134; Gürbüz ve Şahin, 2016: 310-313). Analiz sonucunda meşruiyet ölçeğinin 4 faktörlü bir yapı (etkinlik, prosedürel adalet, yasallık, dağılımdaki adalet), işbirliği ölçeğinin ise tek faktörlü bir yapı ile tanımlandığı görülmüştür. Meşruiyet ölçeğindeki 4 faktörün, toplam varyansın %62,62'sini, işbirliği ölçeğindeki tek faktörün ise toplam varyansın %63,12'sini açıkladığı sonucuna ulaşılmış ve bu oranların yeterli düzeyde oldukları görülmüştür (Karagöz, 2017: 404). İşbirliği ölçeği faktör matrisi Tablo 1'de, meşruiyet ölçeği döndürülmüş bileşenler matrisi ise Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 1: İşbirliği Faktör Matrisi

Önermeler	Faktör
	1
Polisin, bir suçun şüphelisini aradığını duyarsam, eğer bilgim varsa, polise, bu kişiyi bulması için tüm bildiklerimi anlatarak yardımcı olurum.	,888

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

Bir suça tanık olursam ve polisin şahit aradığını duyarsam, gönüllü olarak polise gidip ifade veririm.	,850
Bir suça tanık olursam ve polisin suçluyu teşhis edecek birini aradığını duyarsam, gönüllü olarak polise gidip bu kişiyi teşhis ederim.	,847
Genel olarak herhangi bir suça tanık olursam telefon açıp polise rapor ederim.	,827
Çevremde tehlikeli ve şüpheli hareket görürsem hemen polise haber veririm.	,821
Hırsızlık yapan birini görürsem hemen polisi arayıp bu durumu bildiririm.	,761
Bir devlet memurunun rüşvet aldığına şahit olursam bu durumu polise bildiririm.	,735
Trafikte bir sürücünün süratli bir şekilde ve tehlikeli bir mahalde bir başka aracı geçtiğini görürsem, polisi arayıp bu durumu rapor ederim.	,585

Tablo 2: Meşruiyet Ölçeği Döndürülmüş Bileşenler Matrisi

Önermeler	Faktör			
	1	2	3	4
Polis hırsızlık suçları ile mücadelede başarılıdır.	,906			
Polis, şiddet suçlarını kontrol altında tutmada başarılıdır.	,826			
Polis, uyuşturucu, narkotik suçlarını başarılı bir şekilde kontrol altında tutmaktadır.	,810			
Polis, suçların önlenmesi konusunda başarılıdır.	,793			
Polis, trafik suçları ile mücadelede başarılıdır.	,659			
Polis genel olarak benim yaşadığım bölgede suçla mücadele (devriye, suçluları yakalama, suçu önleme) görevini etkili bir şekilde yerine getirmektedir.	,540			
Polis bir şiddet suçu ile ilgili arandığında hızlı bir şekilde (en kısa sürede) olay yerine gelir.	,525			
Polis her zaman suç mağdurlarına gerekli yardımı etkin bir şekilde sağlar.	,510			
Polis, ele aldığı problemlerle ilgili karar verirken adaletli davranır.		,859		
Polis herkese insan onur ve haysiyetine uygun bir şekilde davranır.		,825		
Polis, herkese saygılı bir şekilde davranmaktadır.		,783		
Polis herkese adil davranır.		,775		
Polis, vatandaş haklarına saygılıdır.		,715		
Polis, ele aldığı problemlerle ilgili karar verirken kendi kişisel görüşlerine değil gerçeklere dayanır.		,687		
Polis, muhatap olduğu kişilere verdiği kararların ve yaptığı hareketlerin sebeplerini açıkça izah eder.		,673		

Polis herkese eşit şekilde davranır.	,649	
Polis, üniformasını, görev ve yetkisini menfaat (çıkar) sağlamak için kullanmaz.	,993	
Polisin rüşvet almadığına ve yolsuzluk yapmadığına inanıyorum.	,852	
Polislerin kendileri de yasalara uyarlar.	,607	
Polis, insanlara karşı her zaman yasalara uygun olarak davranır.	,603	
Polis, herhangi bir gücün baskı veya etkisinde kalmadan, görevini hukuka uygun olarak yerine getirir.	,551	
Polis, yasalara aykırı şekilde şiddet veya zor kullanmaz.	,540	
Bir adli suçun mağduru şikâyetinde bulunduğu, polis, zengin fakir ayrımı gözetmeksizin aynı kalitede hizmet verir.		,867
Bir adli suçun mağduru şikâyetinde bulunduğu, polis, etnik köken veya ırk ayrımı gözetmeksizin aynı kalitede hizmet verir.		,836
Polis hizmet verirken eş, dost, akraba veya tanıdıklarını gözetmeksizin aynı kalitede hizmet verir.		,731
Polise başvuran veya bir sebeple temas kuranlar polisten kanunlara göre hak ettikleri sonucu almaktadırlar.		,696
Polis, benim çevremde güvenilir olarak görülmektedir.		,557

Elde edilen meşruiyet ve işbirliği ölçeklerinin yapısal geçerlilikleri AMOS programı kullanılarak ayrı ayrı Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile test edilmiştir. DFA ile polisle işbirliği ölçeği uyum iyiliği değerlerini sağlamadığından, önerilen düzeltmeler yapılmış ve regresyon değeri düşük olan “*trafikte bir sürücünün süratli bir şekilde ve tehlikeli bir mahalde (ör: viraj üzerinde) bir başka aracı geçtiğini görürsem, polisi arayıp bu durumu rapor ederim*” önermesi ölçekten çıkarıldıktan sonra DFA tekrarlanmıştır (Karagöz, 2017: 497). DFA sonucunda elde edilen 7 değişkenli tek faktörlü polisle işbirliği ölçeğine ait uyum iyiliği değerleri ($p < ,01$; $X^2/sd=4,88$; $RMSA=,062$; $CFI= ,99$; $GFI= ,98$) incelendiğinde, yapının, veri ile uyumlu olduğu görülmüştür. Aynı şekilde 4 faktörlü polis meşruiyeti ölçeği, birinci düzey çok faktörlü DFA modeli kullanılarak test edilmiştir. DFA neticesinde elde edilen uyum iyiliği değerleri ($p < ,01$; $X^2/sd=4,929$; $RMSA=,063$; $CFI= ,93$; $GFI= ,88$), KFA sonucu ortaya çıkan 4 faktörlü polis meşruiyeti ölçeğinin veri ile uyumlu ve kabul edilebilir olduğunu göstermektedir (Karagöz, 2017: 466, 495; Gürbüz ve Şahin, 2016: 347).

Her iki ölçek de DFA ile doğrulandıktan sonra 4 faktörlü meşruiyet ölçeği için meşruiyet faktörleri altında toplanan değişkenler ile polisle işbirliği ölçeğindeki değişkenlerin kendi aralarında tutarlılık gösterip göstermediklerini ortaya çıkarmak amacıyla güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Güvenilirlik analizi için Cronbach’s Alpha değeri kullanılmıştır (Cortina, 1993: 98-104). Ayrıca fark analizleri için parametrik veya parametrik olmayan testlerin kullanılmasına karar vermek amacı ile

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

verilerin normal dağılıp dağılmadığını anlamak amacıyla ortalamaların basıklık ve çarpıklık değerlerine incelenmiştir. Tabachnick ve Fidell (2012), çarpıklık ve basıklık değerlerinin +1,500 ile -1,500 değerleri arasında, olduğu durumlarda, verilerin normal olarak dağıldığını kabul etmektedirler. Tablo 3’te polis meşruiyeti ve polisle işbirliği ölçeklerine ait ortalama, ölçek ve faktör içerisindeki madde sayıları, çarpıklık ve basıklık değerleri ile Cronbach’s alpha güvenilirlik katsayıları görülmektedir.

Tablo 3: Meşruiyet Faktörleri ile İşbirliğinin İstatistiksel Verileri

	Sayı	Ort.	S.S	M i n	M a x	Mad. Say.	Çar.	Bas.	C Alpha Değeri
İşbirliği	1000	3,74	,93	1	5	7	-,608	-,226	,934
Polis Meşruiyeti	1000	2,97	,83	1	5	27	,079	-,792	,966
Prosedürel	1000	3,02	,91	1	5	8	-,013	-,778	,931
Adalet	1000	2,73	,99	1	5	5	,143	-,791	,905
Dağılımda	1000	3,20	,87	1	5	8	-,158	-,644	,912
ki Adlt. Etkinlik Yasallık	1000	2,92	,96	1	5	6	,048	-,817	,907

Çarpıklık ve basıklık değerleri +143 ile -817 arasında değiştiğinden verilerin normal dağıldığı kabul edilmiştir. Bu nedenle çalışmada, normal dağılımla yapılabilecek olan parametrik testler ve analizler gerçekleştirilmiştir. Cronbach’s Alpha güvenilirlik katsayısının eşik değerinin genel olarak en az 0,70 olması gerektiği kabul görmekte (Gürbüz ve Faruk, 2016: 161-62, 323-26) iken Tablo 3’te tüm ölçek ve faktörlerin güvenilirlik katsayılarının 0,90’ın üzerinde ve dolayısıyla maddeler arasındaki iç tutarlılığın yüksek olduğu görülmüştür. En yüksek ortalamaya 3,74 ile işbirliği değişkeni sahiptir. Bu oran KKTC’de vatandaşlarının polisle işbirliğine istekli ve polisle işbirliği yapmaya hazır olduklarını göstermektedir. Polis meşruiyeti ölçeğinin genel ortalaması ise 2,97 ile orta düzeyde olup orta değer olan 3’ün altında çıkmıştır. Bu sonuç ise KKTC’de vatandaşların polis meşruiyeti konusunda kararsız kaldıklarına ve polisin meşruiyetine yeterince inanmadıklarına işaret etmektedir. Meşruiyet faktörlerinin ortalamaları da orta düzeyde ve 3 orta değerine yakın çıkmıştır.

Demografik Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Katılımcıların cinsiyet, yaş grubu, medeni hal, eğitim ve gelir düzeylerine göre dağılımları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Demografik Bilgilerle İlgili Frekans Dağılım Tablosu

Özellikler	Frekans (f)	Yüzde (%)
Cinsiyet (N= 1000)		
Kadın	504	50,4
Erkek	496	49,6
Yaş Grubu (N= 1000)		
18 – 24	156	15,6
25 – 34	194	19,4
35 – 44	263	26,3
45 – 54	187	18,7
55 – 64	127	12,7
65 ve üzeri	73	7,3
Medeni Hâl (N= 1000)		
Evli	658	65,8
Bekâr	342	34,2
Eğitim (N= 1000)		
İlkokul	141	14,1
Ortaokul	151	15,1
Lise	333	33,3
Üniversite	318	31,8
Yüksek Lisans ve Üst	57	5,7
Özellikler		
Frekans (f)		
Yüzde (%)		
Aylık Gelir (N= 966)		
2500 TL ve altı	286	28,6
2501 – 4000 TL	310	31,0
4001 – 5500 TL	204	20,4
5501 TL ve üstü	166	16,6
Cevap Vermeyenler	34	3,4

Ankete katılanların 504'ü (%50,4) kadın, 496'sı (%49) ise erkektir. Katılımcıların 156'sı (%15,6) 18-24, 194'ü (%19,4) 25-34, 263'ü (%26,3) 35-44, 187'si (%18,7) 45-54, 127'si (%12,7) 55-64 ve 73'ü (%7,3) 65 ve üzeri yaş grubundadır. En düşük yaş grubunu 65 ve üzerindekiiler oluştururken, en yüksek yaş grubunu 35-44 yaş aralığındakiler oluşturmaktadır. Katılımcılardan 658'i (%65,8) evli ve 342'si (%34,2) bekârdır. Eğitim düzeyi olarak katılımcıların 141'i (%14,1) ilkokul, 151'i (%15,1) ortaokul, 333'ü (%33,3) lise, 318'i (%31,8) üniversite ve 57'si (%5,7) yüksek lisans ve üstünde eğitime sahiptir. Katılımcılardan, en yüksek sayıyı liseliler, bu sayıya çok yakın bir rakam ile ikinci sırayı ise üniversite mezunları oluşturmaktadır. En düşük katılımcı grup ise yüksek lisans ve üzerinde eğitim alanlardır. Gelir düzeyi olarak katılımcıların, 286'sı (%28,6) 2500 TL ve altında, 310'u (%31,0) 2501 – 4000 TL aralığında, 204'ü (%20,4) 4001 – 5500 TL aralığında

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

ve 166’sı (%16,6) 5501 TL ve üzerinde gelire sahip olduklarını beyan etmişlerdir. Katılımcılardan 34 (%3,4) kişi ise gelir seviyesini beyan etmemiştir.

İki Değişkenli Analizler

Katılımcıların, meşruiyet bileşenleri olan prosedürel adalet, dağılımdaki adalet, polisin etkinliği ve yasallık faktörleri ile polisle işbirliği hakkındaki görüşlerinin, demografik faktörlere göre %95 güven aralığında anlamlı farklılık gösterip göstermedikleri SPSS 21 istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Analizlerde, iki bağımsız örnekleme ile ilgili olarak parametrik testlerden bağımsız örneklemler t-testi, ikiden fazla bağımsız örnekleme ile ilgili olarak ise tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır.

Cinsiyete Göre, Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliğinin Karşılaştırılması

Katılımcıların, cinsiyete göre polis meşruiyeti faktörleri ve işbirliği düzeylerinin karşılaştırılması Tablo 5’te görülmektedir.

Tablo 5: Cinsiyete Göre Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliği Düzeylerinin Karşılaştırılması

Faktör	Cinsiyet	N	Ort.	S.S.	t	p
Prosedürel Adalet	Kadın	504	3,02	,86	-,085	,933
	Erkek	496	3,02	,96		
	Toplam	1000	3,02	,91		
Dağılımdaki Adalet	Kadın	504	2,70	,98	-1,076	,282
	Erkek	496	2,77	1,01		
	Toplam	1000	2,73	,99		
Etkinlik	Kadın	504	3,20	,82	,067	,947
	Erkek	496	3,20	,93		
	Toplam	1000	3,20	,87		
Yasallık	Kadın	504	2,87	,92	-1,539	,124
	Erkek	496	2,96	,98		
	Toplam	1000	2,92	,96		
Polisle İşbirliği	Kadın	508	3,71	,89	-1,207	,228
	Erkek	499	3,78	,96		
	Toplam	1000	3,74	,93		

Ankete katılan erkeklerin, polisin dağılımdaki adalet ve yasallığına ilişkin görüşleri ile polisle işbirliğine isteklilikleri kadınlara göre daha olumludur. Ancak, analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre ankete katılanların cinsiyetine göre, prosedürel adalet, dağılımdaki adalet, etkinlik ve yasallık faktörleri ile polisle işbirliğine istekliliklerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$).

Yaş Gruplarına Göre, Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliğinin Karşılaştırılması

Yaş gruplarına göre meşruiyet faktörleri ve işbirliği düzeylerinin karşılaştırılması Tablo 6'da görülmektedir.

Tablo 6: Yaş Gruplarına Göre Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliği Düzeylerinin Karşılaştırılması

Faktör	Yaş G.	N	Ort.	S.S.	F	p
Prosedürel Adalet	18-24	156	3,10	,85	,425	,831
	25-34	194	2,99	,88		
	35-44	263	3,01	,93		
	45-54	187	3,00	,92		
	55-64	127	3,06	,90		
	65 ve üzeri	73	2,95	,99		
	Toplam	1000	3,02	,91		
Dağılımdaki Adalet	18-24	156	2,77	,99	,193	,965
	25-34	194	2,71	,93		
	35-44	263	2,73	1,03		
	45-54	187	2,71	,95		
	55-64	127	2,79	,95		
	65 ve üzeri	73	2,69	1,17		
	Toplam	1000	2,73	,99		
Faktör	Yaş G.	N	Ort.	S.S.	F	p
Etkinlik	18-24	156	3,27	,82	1,691	,134
	25-34	194	3,14	,84		
	35-44	263	3,12	,91		
	45-54	187	3,20	,86		
	55-64	127	3,36	,85		
	65 ve üzeri	73	3,21	,98		
	Toplam	1000	3,20	,87		
Yasallık	18-24	156	2,88	,94	,649	,662
	25-34	194	2,93	,88		
	35-44	263	2,89	1,00		
	45-54	187	2,94	,97		
	55-64	127	3,03	,94		
	65 ve üzeri	73	2,80	1,00		
	Toplam	1000	2,92	,96		
Polisle İşbirliği	18-24	156	3,71	1,03	2,484	,030*
	25-34	194	3,89	,85		
	35-44	263	3,77	,91		
	45-54	187	3,65	,89		
	55-64	127	3,77	,86		

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

65 ve üzeri	73	3,49	1,06
Toplam	1000	3,74	,93

Elde edilen bulgular, katılımcıların, yaş gruplarına göre, prosedürel adalet, dağılımdaki adalet, etkinlik ve yasallık faktörlerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığını göstermektedir ($p>0,05$).

Yaş grupları bakımından, 65 yaş ve üzerindekiilerin, polisin etkinliği dışındaki tüm meşruiyet faktörlerine ilişkin görüşlerinin ortalamaları, diğerlerine oranla daha düşük çıkmıştır. Polisin etkinliği faktöründe ise en düşük ortalama 35-44 yaş aralığındadır. Yaş gruplarına göre prosedürel adalet faktöründe 18-24 yaş, dağılımdaki adalet, polisin etkinliği, ahlaki uyum, polisin yasallığı ve polise güven faktörlerinde 55-64 yaş, polise itaat yükümlülüğü faktöründe ise 35-44 yaş aralığındakilerin polis meşruiyeti faktörlerine ilişkin görüşleri bakımından en yüksek ortalamaya sahip oldukları görülmektedir. Ancak yapılan tek yönlü varyans analizleri sonucunda bu farklılıkların anlamlı olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

KKTC’de yaş grubuna göre, polisle işbirliği yapma istekliliği ortalamalarına bakıldığında, 65 yaş ve üzerindekiilerin ($\bar{X}=3,49$) en düşük, 25-34 yaş aralığındakilerin ise ($\bar{X}=3,89$) en yüksek ortalamaya sahip oldukları görülmektedir. Tek yönlü varyans analizi sonucunda da ankete katılanların yaş gruplarına göre polisle işbirliğine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=2,484$; $p(,030)<0,05$). 65 yaş ve üzerindekiilerin ($\bar{X}=3,49$) polisle işbirliği yapma isteklilikleri, 25-34 yaş aralığındaki katılımcı gruba ($\bar{X}=3,89$) oranla anlamlı derecede daha düşüktür.

Medeni Duruma Göre, Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliğinin Karşılaştırılması

Medeni duruma göre meşruiyet faktörleri ve polisle işbirliği düzeylerinin karşılaştırma sonuçları Tablo 7’de görülmektedir.

Tablo 7: Medeni Duruma Göre Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliği Düzeylerinin Karşılaştırılması

Faktör	Medeni Durum	N	Ort.	S.S.	t	p
Prosedürel Adalet	Evli	658	3,00	,91	-,697	,486
	Bekar	342	3,05	,89		
	Toplam	1000	3,02	,91		
Dağılımdaki Adalet	Evli	658	2,74	,99	,191	,848
	Bekar	342	2,72	,99		
	Toplam	1000	2,73	,99		
Etkinlik	Evli	658	3,19	,87	-,375	,708
	Bekar	342	3,21	,88		
	Toplam	1000	3,20	,87		
Yasallık	Evli	658	2,92	,97	,338	,735
	Bekâr	342	2,90	,92		

	Toplam	1000	2,92	,96		
İşbirliği	Evli	664	3,73	,91	-,584	,559
	Bekâr	343	3,76	,95		
	Toplam	1000	3,74	,92		

Elde edilen bulgulara göre ankete katılanların medeni durumlarına göre, meşruiyet faktörleri ile polisle işbirliği düzeylerinde farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$).

Eğitim Durumuna Göre, Meşruiyet Faktörleri ve Polisle İşbirliğinin Karşılaştırılması

Katılımcıların eğitim durumuna göre meşruiyet faktörleri ve polisle işbirliği düzeylerinin karşılaştırılması Tablo 8’de görülmektedir.

Tablo 8: Katılımcıların Eğitim Durumuna Göre Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliği Düzeylerinin Karşılaştırılması

Faktör	Eğitim Durumu	N	Ort.	S.S.	F	p	Fark
Prosedürel Adalet	(1)İlkokul	141	3,39	,84	7,428	,000	1-2
	(2)Ortaokul	151	2,89	,88			1-3
	(3)Lise	333	2,95	,94			1-4
	(4)Üniversite	318	3,01	,90			1-5
	(5)Yüksek L. ve üstü	57	2,88	,74			
	Toplam	1000	3,02	,91			
Faktör	Eğitim Durumu	N	Ort.	S.S.	F	p	Fark
Dağılımdaki Adalet	(1)İlkokul	141	3,02	,94	5,022	,001	1-2
	(2)Ortaokul	151	2,54	1,00			1-3
	(3)Lise	333	2,69	,99			
	(4)Üniversite	318	2,76	1,01			
	(5)Yüksek L. ve üstü	57	2,58	,85			
	Toplam	1000	2,73	,99			
Etkinlik	(1)İlkokul	141	3,58	,81	8,328	,000	1-2
	(2)Ortaokul	151	3,13	,86			1-3
	(3)Lise	333	3,18	,88			1-4
	(4)Üniversite	318	3,12	,87			1-5
	(5)Yüksek L. ve üstü	57	3,01	,81			
	Toplam	1000	3,20	,87			
Yasallık	(1)İlkokul	141	3,29	,90	7,917	,000	1-2
	(2)Ortaokul	151	2,89	1,00			1-3
	(3)Lise	333	2,90	,96			1-4
	(4)Üniversite	318	2,84	,93			1-5
	(5)Yüksek L. ve üstü	57	2,57	,84			
	Toplam	1000	2,92	,96			

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

Polisle İşbirliği	(1)İlkokul	141	3,88	,94		
	(2)Ortaokul	151	3,60	,96		
	(3)Lise	333	3,73	,95		
	(4)Üniversite	318	3,75	,91	1,460	-
	(5)Yüksek L. ve üstü	57	3,75	,73		,150 --
	Toplam	1000	3,74	,93		

Tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre ankete katılanların eğitim düzeylerine göre prosedürel adalet, dağılımdaki adalet, etkinlik ve yasallık meşruiyet faktörlerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur ($p<0,05$). İlkokul mezunlarının diğer eğitim seviyesindeki katılımcılara oranla, polisin prosedürel adaletine, etkinliğine ve yasallığına ilişkin görüşlerinin daha olumlu olduğu görülmektedir. Polisin dağılımdaki adaleti konusunda ise ilkokul mezunlarının, ortaokul ve lise mezunlarına oranla polisin dağılımdaki adaletine daha fazla inandıkları ortaya çıkmıştır. Analiz neticesinde polisle işbirliğine istekliliğinin, eğitim seviyesine göre farklılık göstermediği görülmüştür ($p>0,05$).

Aylık Gelire Göre, Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliğinin Karşılaştırılması

KKTC’de katılımcıların gelir durumuna göre meşruiyet faktörleri ve polisle işbirliği düzeylerinin karşılaştırılması Tablo 9’da yer almaktadır. Karşılaştırma, 34 kişinin gelirini beyan etmek istememesi nedeniyle 966 vatandaşın verileri üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Tablo 9: Katılımcıların Gelir Durumuna Göre Meşruiyet Faktörleri ve İşbirliği Düzeylerinin Karşılaştırılması

Faktör	Gelir Düzeyi	N	Ort.	S.S.	F	p	Fark
Prosedürel Adalet	(1) 2500 ve altı	286	3,21	,89			1-2
	(2) 2501 – 4000	310	2,98	,94			1-3
	(3) 4001 – 5500	204	2,81	,86	8,707	,000	1-4
	(4) 5501 ve üstü	166	2,93	,81			
	Toplam	966	3,00	,90			
Dağılımdaki Adalet	(1) 2500 ve altı	286	2,95	1,00			1-2
	(2) 2501 – 4000	310	2,66	1,01			1-3
	(3) 4001 – 5500	204	2,51	,91	9,066	,000	1-4
	(4) 5501 ve üstü	166	2,66	,93			
	Toplam	966	2,71	,98			
Etkinlik	(1) 2500 ve altı	286	3,41	,86			1-2
	(2) 2501 – 4000	310	3,12	,92			1-3
	(3) 4001 – 5500	204	3,00	,80	10,802	,000	1-4
	(4) 5501 ve üstü	166	3,15	,76			
	Toplam	966	3,17	,86			

	Toplam	966	3,19	,87		
Yasallık	(1) 2500 ve altı	286	3,16	,94		1-2
	(2) 2501 – 4000	310	2,89	,93		1-3
	(3) 4001 – 5500	204	2,70	,94	12,545	,000 1-4
	(4) 5501 ve üstü	166	2,71	,91		
	Toplam	966	2,90	,95		
Polisle İşbirliği	(1) 2500 ve altı	286	3,81	,95		
	(2) 2501 – 4000	310	3,72	,98		
	(3) 4001 – 5500	204	3,59	,91	2,559	,054 ---
	(4) 5501 ve üstü	166	3,81	,78		
	Toplam	966	3,73	,93		

Tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre KKTC’de ankete katılan vatandaşların gelir düzeylerine göre prosedürel adalet, dağılımdaki adalet, etkinlik ve yasallık meşruiyet faktörlerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur ($p<0,05$). Aylık gelir seviyesi 2500 TL ve altında olanların, geliri daha fazla olan diğer katılımcılara oranla, polisin prosedürel adaletine, dağılımdaki adaletine, etkinliğine ve yasallığına ilişkin görüşlerinin daha olumlu olduğu görülmektedir. Analiz neticesinde polisle işbirliğine istekliliğinin, gelir seviyesine göre farklılık göstermediği sonucu ortaya çıkmıştır ($p>0,05$).

Elde edilen sonuçlara göre en düşük aylık gelir ve eğitim seviyesine sahip olanların polisle işbirliğine daha fazla eğilimli oldukları bulunduğundan aylık gelir ile eğitim seviyesi arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığına bakılmıştır. Veriler sınıflama ölçeğinde olduğundan ki-kare analizi kullanılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2016: 254-257). Analiz sonuçları Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 10: Katılımcıların Eğitim Seviyesi ile Gelir Durumunun Karşılaştırılması

Gelir x Eğitim	2500 TL ve altı	2501-4000 TL	4001-5500 TL	5500 TL ve üstü.	Toplam
İlkokul	66 %49,3	50 %37,3	8 %06	10 %7,5	134 %100
Ortaokul	53 %36,3	50 %34,2	25 %17,1	18 %12,3	146 %100
Lise	83 %25,6	112 %34,6	74 %22,8	55 %17	324 %100
Üniversite	76 %24,6	85 %27,5	83 %26,9	65 %21	309 %100
Yüksek L. ve üstü	8 %15,1	13 %24,5	14 %26,4	18 %34	53 %100
	286 %29,6	310 %32,1	204 %21,1	166 %17	966 %100

Analiz sonucunda aylık gelir ile eğitim seviyesi arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkinin olduğu ($p(0,000)<0,05$), eğitim seviyesi arttıkça aylık

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

gelirin de arttığı bulunmuştur. Tablo 10’da, ilkokul mezunlarının %49,3’ünün 2500 TL ve altında gelire sahip iken yüksek lisans ve üstünde eğitime sahip olanların sadece %15’inin 2500 TL ve altında gelire sahip oldukları görülmektedir.

SONUÇ

Çalışmada analizler sonucunda, katılımcıların, cinsiyetlerine, yaş gruplarına ve medeni durumlarına göre prosedürel adalet, dağılımdaki adalet, polisin etkinliği ve yasallığı hakkındaki görüşleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Katılımcıların cinsiyetine ve medeni durumlarına göre meşruiyet faktörlerine yönelik görüşleri arasında anlamlı bir farklılığın olmaması daha önce yapılan bazı çalışma sonuçları ile benzerlik göstermektedir (Paek, 2017: 78-83; Tyler ve Jackson, 2013; Weitzer, Tuch ve Skogan, 2008: 401). Yaş faktörünün meşruiyet faktörleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmaması ise Türkiye ve Güney Kore’de yapılan bazı çalışma sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir (Paek, 2017: 78-83; Kırmızıdağ, 2015: 69).

Çalışmada, KKTC’de vatandaşların eğitim durumuna göre ise anlamlı bir farklılık bulunmuş ve ilkokul mezunlarının diğer eğitim düzeyindeki katılımcılara göre polisin prosedürel adaletine, dağılımdaki adaletine, etkin görev yaptığına ve yasalara uygun hareket ettiğine daha fazla inandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumun, ilkokul mezunlarının, eğitim seviyelerinin diğer gruplara göre daha düşük düzeyde olması nedeniyle, sivil hak ve özgürlüklere daha az önem veriyor olabilecekleri akla gelmektedir. Ayrıca en düşük eğitim seviyesine sahip ilkokul mezunlarının, polisin sahip olması gereken polis meşruiyeti faktörleri ile ilgili beklentilerinin de düşük olmasından kaynaklanıyor olabileceği değerlendirilmektedir. Eğitim seviyesi ile ilgili elde edilen sonuçlar daha önce gerçekleştirilen bazı çalışmalarla da paralellik göstermektedir (Tyler ve Sunshine, 2003: 527, 533; Jesilow ve Meyer, 2001; Cao, Stack ve Sun, 1998; Cao, 2001)

Araştırma sonucunda aylık gelire göre de anlamlı farklılıklar bulunmuştur. 2500 TL ve altında geliri olanların daha yüksek geliri olanlara göre polisin prosedürel adaletine, dağılımdaki adaletine, yasallığına ve etkin görev yaptığına daha fazla inandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumun 2500 TL ve altında geliri olanların, meşruiyet faktörlerine yönelik görüşlerinin daha olumlu olmasının, ekonomik yönden yaşam standartlarının ve polisten beklentilerinin daha düşük olmasından kaynaklanıyor olabileceği değerlendirilmektedir. Elde edilen bu sonuç, Sunshine ve Tyler’ın ABD’de gerçekleştirdikleri bir çalışma sonucu ile de benzerlik göstermektedir (Sunshine ve Tyler, 2003: 530, 533).

İşbirliği değişkenine yönelik görüşler ile ilgili fark analizlerinde ise demografik değişkenlerden sadece yaş faktörü ile ilgili farklılık bulunmuştur. KKTC’de katılımcıların; cinsiyetine, medeni durumuna, eğitim düzeyine ve aylık gelirine göre işbirliğine yönelik görüşleri arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan çalışmalarda da genellikle cinsiyete göre polisle işbirliğine ilişkin görüşlerin farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmaktadır (Pryce, 2014: 126; Murphy ve Cherney, 2012; Paek, 2017: 140; Reisig, Tankebe ve Meško, 2013; Tankebe, Reisig, Wang, 2015). Bu bakımdan çalışma sonuçlarının, önceki

çalışmalarla paralellik gösterdiği söylenebilir. Medeni durumu bekâr veya evli olma durumuna göre de polisle işbirliğine istekliliğin farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Paek (2017: 88) de daha önce gerçekleştirdiği bir çalışmasında benzer bir sonuca ulaşmıştır.

Araştırmaya katılan KKTC vatandaşlarının eğitim seviyelerine göre polisle işbirliğine isteklilikleri bakımından anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu sonuç daha önce Avustralya, ABD ve Güney Kore’de gerçekleştirilen bazı çalışmalarla da benzerlik göstermektedir (Murphy ve Cherney, 2012; Tyler ve Jackson, 2013: 24; Pryce, 2014: 126; Paek, 2017: 140).

Gelir düzeyi açısından, KKTC’de katılımcıların gelir durumuna göre polisle işbirliğine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Avustralya ve ABD’de ise yapılan bazı çalışmalarda gelir seviyesi yükseldikçe polisle işbirliğinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır (Murphy ve Cherney, 2012; Tyler ve Jackson, 2013). Diğer yandan, Afrika ve Asya’da gerçekleştirilen bazı çalışmalarda, KKTC’de olduğu gibi, gelir düzeyine göre, polisle işbirliğine istekliliğin farklılık göstermediği bulunmuştur (Pryce, 2014: 126; Paek, 2017: 88, 140).

Yaş ile ilgili olarak ise polisle işbirliğine yönelik istekliliğin farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. 65 yaş ve üzerindeki katılımcıların 25-34 yaş aralığındaki katılımcılara göre polisle işbirliğine daha az isteklilik gösterdikleri ortaya çıkmıştır. Daha önce gerçekleştirilen bazı çalışmalarda yaşla birlikte işbirliği yapma istekliliğinin azaldığı (Tyler ve Sunshine, 2003: 532-534; Paek, 2017: 140), bazı çalışmalarda ise yaşla birlikte polisle işbirliğine istekliliğin arttığı sonuçları elde edilmiştir (Murphy ve Cherney, 2012; Tyler ve Jackson, 2013). İngiltere’de gerçekleştirilen bir çalışmada ise 65 yaş ve üzerindeki, polisle işbirliği yapmaya daha az istekli oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Tankebe, 2013). KKTC’de de Tankebe’nin (2013) bu çalışmasıyla paralel olarak 65 yaş ve üzerindeki polisle işbirliği yapma konusunda daha az istekli oldukları bulgusuna varılmıştır.

Elde edilen sonuçlar, KKTC’de demografik faktörlerin polisle işbirliği ve polis meşruiyeti faktörlerine yönelik görüşlerin açıklanmasında pek de yeterli olmadıklarını göstermektedir. Beş demografik faktörün kullanıldığı çalışmada meşruiyet faktörleri açısından eğitim ve gelir durumuna göre farklılıkların ortaya çıktığı görülmüştür. Çalışmada, eğitim düzeyi ile aylık gelir arasında da anlamlı bir ilişki olduğu ve eğitim düzeyi düştükçe aylık gelirin de düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak en düşük aylık gelir grubu ile en düşük eğitim seviyesi olan ilkökul mezunları grubunun diğer gruplardan anlamlı bir şekilde daha fazla polisin eşit, adil ve yasaya uygun davrandığına ayrıca görevini etkin bir şekilde yerine getirdiğine inandıkları görülmektedir. Düşük geliri olanların ekonomik yönden yaşam standartlarının düşük olması ve düşük eğitim seviyesindekilerin sivil hak ve özgürlüklere daha az önem veriyor olmaları beklenen durumlardandır. Bu gruplarda yer alanların polisten beklentilerinin de daha düşük olabileceği ve bu nedenle polis meşruiyeti faktörlerine yönelik algılarının daha yüksek çıktığı değerlendirilmektedir. Polisle işbirliği değişkeni açısından ise sadece 65 yaş ve üzerindeki 25 -34 yaş aralığındakilere göre anlamlı bir şekilde polisle işbirliği yapma istekliliklerinin daha düşük olduğu bulunmuştur. 65 yaş ve üzerindeki,

KKTC’de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

hayattan beklentilerinin azaldığı ve polis tarafından ifadelerinin alınması veya mahkemeye çıkıp şahadet verme gibi huzurlarını bozabilecek durumlarla karşı karşıya kalmak istememeleri nedenleriyle polisle işbirliği yapa istekliliklerinin daha düşük olduğu değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Beetham, D. (1991), *The Legitimation of Power*, London: Macmillan.
- Büyüköztürk, Ş. (2008), *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş. (2015), *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı*, (21. Baskı), Ankara: Pegem Akademi.
- Develioğlu, Ferit, (1982), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 5. Ofset Baskı, ss. 754-755.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2016), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe – Yöntem – Analiz*, 3. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Karagöz, Y. (2017), *SPSS ve AMOS UYGULAMALI Nitel-Nicel-Karma BİLİMSEL ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ ve Yayın Etiği*, 1. Baskı, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2012), *Using Multivariate Statistics*, (sixth ed.), Boston: Allyn&Bacon.
- Tavşancıl, Ezel, (2014), *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi*, 5. Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bottoms, A. and Tankebe, J. (2012), Beyond procedural justice: A dialogic approach to legitimacy in criminal justice, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 102, No. 1, pp. 119–170.
- Cao, Liqun, (2001), “A Problem in No-Problem-Policing in Germany: Confidence in the Police Germany and USA”, *European Journal of Crime, Criminal Law & Criminal Justice*, Vol. 9, No. 3, pp. 167–79.
- Cao, Liqun, Stack, Steven and Sun, Yi, (1998), “Public Attitudes toward the Police: A Comparative Study between Japan and America”, *Journal of Criminal Justice*, Vol. 26, No. 4, pp. 279–89.
- Cherney, A. ve Murphy, K. (2013), “Policing terrorism with procedural justice: The role of police legitimacy and law legitimacy”, *Australian & New Zealand journal of criminology*, Vol. 46, No. 3, pp. 403-421.
- Cortina, J. M. (1993), “What is coefficient alpha? An examination of theory and applications”, *Journal Of Applied Psychology*, Vol. 78, No. 1, pp. 98-104.
- Engel, R. (2005), “Citizens’ perceptions of distributive and procedural justice during traffic stops with the police”, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, Vol. 42, No.4, pp. 445-481.
- Green, G. S. (1985), “General deterrence and television cable crime: A field experiment in social control”, *Criminology*, Vol. 23, pp. 629–45.
- Ivković, Sanja Kutnjak, (2008), “A Comparative Study of Public Support for the Police”, *International Criminal Justice Review*, Vol. 18, Number.4, pp. 406- 434

- Jesilow, Paul and Meyer, J'Ona, (2001), "The Effect of Police Misconduct on Public Attitudes: A Quasi-Experiment", *Journal of Crime and Justice*, Vol. 24, No.1, pp. 109–21.
- Kırmızıdağ, Nur, (2015), *Polis ve Toplum: Türkiye'de Polise Güven Araştırması*, Tesev, İstanbul: TESEV Yayınları.
- Klepper, S. and Nagin, D. S. (1989) The deterrent effect of perceived certainty and severity of punishment revisited, *Criminology*, Vol. 27, pp. 721–46.
- Murphy, K.; Tyler, T. R. and Curtis, A. (2009), "Nurturing regulatory compliance: Is procedural justice effective when people question the legitimacy of the law?", *Regulation & governance*, Vol. 3, No. 1, pp. 1-26.
- Murphy, K. ve Cherney, A. (2012), "Understanding cooperation with police in a diverse society", *British Journal of Criminology*, Vol. 52, pp. 181-201.
- Reisig, M. D; Bratton, J. ve Gertz, G. M. (2007), "The construct validity and refinement of process-based policing measures", *Criminal Justice and Behavior*, Vol. 34, pp. 1005–1028.
- Reisig, M. D.; Tankebe, J. ve Meško, G. (2013), "Procedural Justice, Police Legitimacy, and Public Cooperation with the Police Among Young Slovene Adults", *Journal of Criminal Justice and Security*, Vol. 14, No. 2, pp. 147-164.
- Salmi, Satu, Marinus J.M. Voeten, Esko Keskinen, (2000), "Relation Between Police Image and Police Visibility", *Journal of Community & Applied Social Psychology*, Vol.10, pp. 433-447
- Sunshine, J. ve Tyler, T. R. (2003), "The Role of Procedural Justice and Legitimacy in Shaping Public Support for Policing", *Law Society Review*, Vol. 37, No. 3, pp. 513-548.
- Tankebe, J. (2010), "Public confidence in the police: Testing the effects of public experiences of police corruption in Ghana", *British Journal of Criminology*, Vol. 50, No: 2, pp. 296–319.
- Tankebe, J. (2013), "Viewing This Differently: The Dimensions of Public Perceptions of Police Legitimacy", *Criminology: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 51, No. 1, pp. 103-135.
- Tyler, T. R. ve Fagan, J. (2008), "Legitimacy and Cooperation: Why do people help the police fight crime in their communities?", *Journal of Criminal Law*, Vol. 6, pp. 231-276.
- Tyler, T. R. ve Jackson, J. (2013), "Popular legitimacy and the exercise of legal authority: Motivating compliance, cooperation, and engagement", *Psychology, Public Policy and Law*, Vol. 20, No. 1, pp. 1-29.
- Sherman, Lawrence, (1990), "Police crackdowns: Initial and residual deterrence", *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, Michael H. Tonry and Norval Morris (Eds.), Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Devlet Planlama Örgütü, (2013), "KKTC Nüfus Sayımı, 2011", Lefkoşa.
- European Social Survey, (2011), *Round 5 Module on Trust in the Police & Courts – Final Question Design Template*, London: Centre for Comparative Social

KKTC'de Demografik Değişkenlere Göre Polis Meşruiyeti Ve Polisle İşbirliği ...

- Surveys: City University/London, <http://www.europeansocialsurvey.org/>, (E.T: 11 Haziran 2020).
- Kayabaşı, C., (2020), *KKTC'de Polis Meşruiyeti Faktörlerinin Polisle İşbirliğine Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Türkiye: Polis Akademisi Başkanlığı Uluslararası Güvenlik Anabilim Dalı.
- Mazerolle, L.; Bennett, S.; Davis, J.; Sargeant, E. ve Manning, M. (2013), “Legitimacy in policing: A systematic review”, *Campbell Systematic Reviews*, Vol. 1, doi: 10.4073/csr.2013.1, (E.T: 30 Mayıs 2020)
- Murphy, K.; Hinds, L. ve Fleming, J. (2008), “Encouraging public cooperation and support for police”, *Policing & Society*, Vol. 18, No. 2, pp. 136-155, <https://doi.org/10.1080/10439460802008660>, (E.T: 22 Mayıs 2020).
- Paek, S. Y. (2017), *PRIVATE SECURITY OFFICERS' PERCEPTIONS OF POLICE LEGITIMACY IN SOUTH KOREA: IMPLICATIONS FOR POLICE-PRIVATE SECURITY COOPERATION*, USA: Criminal Justice – Doctor of Philosophy, Doctoral Thesis, Michigan State University.
- Pryce, D. K. (2014), *PROCEDURAL JUSTICE, LEGITIMACY, AND COOPERATION WITH POLICE: EVIDENCE FROM A COMMUNITY OF GHANAIAN IMMIGRANTS*, Doctor of Philosophy Criminology, Law & Society, Doctoral Thesis, George Mason University, USA: Virginia.
- Sun, I. Y.; Jou, S.; Hou, C. C. ve Cha, Y. (Lennon) (2012), Public Trust in the Police in Taiwan: A Test of Instrumental and Expressive Models, pp. 1-36. http://www.the-aaps.org/taiwan/wp-content/uploads/2015/05/4_Sun-et-al._confidence-in-the-police.pdf. (E.T: 31 Ocak 2020)
- Sun, I. Y.; Li, L.; Wu, Y. ve Hu, R. (2018), “Police legitimacy and citizen cooperation in China: testing an alternative model”, *Asian Journal of Criminology*, Vol. 13, No. 4, pp. 275–291, <https://doi.org/10.1007/s11417-018-9270-4>, (E.T: 30 Aralık 2019)
- Tankebe, J.; Reisig, M. D. and Wang, X. (2015), “A Multidimensional Model of Police Legitimacy: A Cross-Cultural Assessment”, *Law and Human Behavior*, Advance online publication, pp. 1-11, <http://dx.doi.org/10.1037/lhb0000153> (E.T:11 Aralık 2019)
- Woo, Youngki; Maguire, Edward R. and Gau, Jacinta M. (2018), “Direct and indirect effects of procedural justice on cooperation and compliance: evidence from South Korea”, *Police Practice and Research*, Vol. 19, No. 2, pp. 168-185, DOI: 10.1080/15614263.2018.1418147, (E.T.: 11 Haziran 2020).

TÜRKİYE’DE ASKERLİK HİZMETİ VE SOSYAL ZAMAN**

MILITARY SERVICE AND SOCIAL TIME IN TURKEY

ВОЕННАЯ СЛУЖБА И СОЦИАЛЬНОЕ ВРЕМЯ В ТУРЦИИ

Burak ŞAHİN*

ÖZ

Zaman sadece nicel hesaplamalardan ibaret değildir. Zamana nitel açıdan baktığımızda çeşitli katmanlarla çoğaldığı görülmektedir. Algılama, sosyal etkileşim ve tarih açısından zaman fiziğin ve astronominin zaman anlayışının dışında bir sosyal zaman hüviyeti kazanmaktadır. Zaman her aşamada ve toplumda hem ölçülürken hem de kavranırken çeşitlilik arz etmiştir. Tarım ve sanayi toplumlarının zamanı nasıl yorumladıklarını analiz etmek bu çeşitliliğin net görülmesini sağlamaktadır. Ayrıca siyasal sistemler de zamanın içeriğini belirlemektedir. Zorunlu askerlik katı bir disiplinin uygulanması nedeniyle sosyal zaman unsurlarını görmemiz açısından özel bir kurumlaşmadır. Bu çalışmada, Türkiye'deki zorunlu askerlik ve sosyal zaman arasındaki ilişki üzerinde durulmuştur. Böylece sosyal zamanın kapsamının genişletilmesi amaçlanmıştır. Nitel araştırma kullanılan çalışmada askerlik görevini tamamlamış 30 kişiyle görüşme yapılmış, askerlik deneyimleriyle ilgili sorular sorulmuştur. Askerliğin çeşitli taraflarını ortaya çıkarmak amacıyla örneklem 15 kısa dönem ve 15 uzun dönem asker olarak oluşturulmuştur. Askerlikteki günlerin her anı zaman tarafından denetlenmektedir. Disiplin kurallarına uymak emredilen görevi zamanında yapmaktır. Kuralların uygulanmaması zamanın iyi yönetilmemesinden kaynaklanmaktadır. Görev ve sorumlulukların çok yoğun olduğu bir kurumda askerlerin geçmek bilmeyen zaman ile mücadele ettikleri görülmektedir. Zamanın geçmesi için birtakım ritüeller gelişmiştir. Bu ritüeller zamanı hareket ettirmeyi hedeflemektedir. Zamanın geçmesi bu ritüeller ile kutlanmaktadır. Askerlik süreleri arasındaki farklılıklar zaman algısını belirlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Zaman, Askerlik, Askeri Sosyoloji, Disiplin, Otorite

ABSTRACT

Time doesn't just consist of quantitative calculations. When we examine time qualitatively, it can be seen that it multiplies with various layers. In terms of perception, social

** Bu çalışmada “Türkiye’de Erkekliğin Toplumsal İnşasının Tam (Uzun) Dönem ve Kısa Dönem Askerlik Yükümlülüğü Bağlamında Değerlendirilmesi” başlıklı doktora tezimin verilerinden yararlanılmıştır.

* ORCID: [0000-0001-9051-6841](https://orcid.org/0000-0001-9051-6841), Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, buraksahin1933@hotmail.com.

interaction, and history, time assumes a social identity except for its understanding in physics and astronomy. The perception of time has varied in both measurements and comprehension at every stage of history and society. Analyzing how agricultural and industrial societies interpret time will make it possible to see this diversity clearly. Besides, political systems determine the content of time. Compulsory military service is a special institution, where we can observe social time elements due to application of a strict discipline. This study focuses on the relationship between social time and compulsory military service in Turkey. Thus, expanding the scope of social time is aimed. In the study, in which qualitative research was used, 30 people who completed their military service were interviewed and questions were asked about their military service experiences. In order to examine various aspects of military service, the sample group was formed as 15 short-term and 15 long-term soldiers. Every moment of the days in military service is examined in terms of time perception. Participants revealed that to comply with the disciplinary rules is to do the duty on time. Failure to enforce rules is due to poor management of time. In an institution where duties and responsibilities are very intense, it is seen that soldiers struggle with time, which seems longer than the measurable time. Certain rituals are developed for spending time. These rituals aim to accelerate the passage of time. Spending of time is made possible with these rituals. The differences between the duration of military service determine the perception of time by the soldiers.

Keywords: Social Time, Military Service, Military Sociology, Discipline, Authority

АННОТАЦИЯ

Время, как определение имеет не только конкретный, но и абстрактный характер. Время, кроме своего астрономического и физического понятия, имеет ещё социальный характер. Время каждый раз и в любом обществе имеет своё разнообразное понятие, как в прошлом, так и в настоящем. Очевидно, как анализируются результаты времени развитым обществом, имеющее развитое промышленность и сельское хозяйство. Политические системы так же определяют содержание времени. Обязательная военная служба - это особый институт, в котором мы можем видеть элементы социального времени благодаря строгой дисциплине. Это исследование было сосредоточено на взаимосвязи между социальным временем и обязательной военной службой в Турции. Таким образом, это было направлено на расширение сферы социального времени. В нижеследующей статье были использованы методы т.н. качественного исследования, были опрошены 30 человек, прошедших военную службу и были заданы вопросы об их военном опыте.

С целью выявления различных аспектов военной службы, были опрошены 15 краткосрочные и 15 долгосрочные военнослужащие. Каждый момент воинской службы контролируется временем. Соблюдать дисциплинарные правила, значит вовремя исполнять обязанности. Невыполнение правил происходит из-за плохого управления временем. В военных частях, где обязанности и ответственность высоки, солдаты борются с трудно проходимым временем. Определенные ритуалы были разработаны с целью быстрого прохождения времени. Различия в продолжительности военной службы определяют восприятие времени.

Ключевые слова: социальное время, военная служба, военная социология, дисциплина, авторитет.

Giriş

Emile Durkheim'den beri zamanın fizik, astronomi, felsefe gibi disiplinlerin metafiziğe, zihnin a priori (önsel) kategorilerine, evrensel ölçüm

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

tekniklerine yaslanan perspektiflerinin dışında “beşeri” yanına vurgu yapılmıştır. Zamanın nitel kaynaklarına yönelmişlerdir. Kolektif yaşamın ritmi ile zaman ölçme araçları arasında bir etkileşim bulunmaktadır. Zaman ölçümü tarihsel ve toplumsal koşullara göre değişiklik arz etmiştir. Söz gelimi, antik toplumların modern toplumlara kıyasla din ve tarım merkezli bir zaman anlayışı mevcuttur. Zamanla bağlantılı tüm terminoloji bu iki ögeyi merkeze almaktadır. Modern toplumlarda ise bilimsel hesaplanabilirlik zaman algısını kurmaktadır. Bu hesaplama hedefinin özellikle ticari etkinliklerin ve ticaret sınıfının toplumun yapı taşı olmasıyla geliştiği görülmektedir. Zaman yalnızca hesaplanabilir bir zaman değildir, ayrıca her zaman sosyal zamandır; çünkü sosyal hayatı yansıtır, onu düzenler ve onun tarafından düzenlenir. Bireyler zaman içinde yaşar, zamanla bir arada eyler; öte yandan içinde yaşadığı zamanı biçimlendirir.

Zorunlu askerlik erkeklerin belleklerinde müstesna bir yere sahiptir. Askerlik kanununa göre Türk vatandaşı her erkek askerlik vazifesi ile yükümlüdür. Askerlik yükümlülüğünün muhteviyatı kanunlarca belirlenmiştir, fakat bürokratik bir yükümlülüğünden çok daha ötesidir. Miras yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılan folklorik adetler, sembolizm ve ideoloji askerliği erkekler için sistematik bir sosyalizasyon dizisi haline getirmiştir. Aile reisi olmaya hak kazanmak, makbul yurttaş madalyası alabilmek, “adam” olmak, askerliğe elverişliliğe ve askerliğin tamamlanmasına bağlıdır. Türkiye’de askerlik ayrıcalıklı konumunu birçok nedenden dolayı edinmiştir. Türkiye’de erkeklik güçlü, mert, yiğit, cesur olmak gibi sıfatlarla beraber anılmaktadır. Askerliğin çetin sorumlulukları yılgınlık göstermeden tamamlanmalıdır. Modern ordunun temelinde disiplin ve askerlerin komutanların emirlerine sorgusuz sualsiz riayet etmesi yatmaktadır. Yükümlüler kışlaya adım atmalarından itibaren kusursuz işleme gayesi olan bir çarkın parçası haline gelmektedir.

Bu çalışmada sosyal zamanın askerlik yükümlülüğündeki izleri üzerinde durulacaktır. Askerliğin bir “total kurum” olarak örgütlenmiş olması bu kurumda sosyal zaman gibi bir olguyu takip etmemizi sağlamaktadır; her ayrıntının kanun, yönetmelik ve emirlerle belirlendiği bir kurumda zaman öncelikli bir kudrete sahiptir. Askerliğin takvimi kesin ve katı bir zaman çizelgesi ile yürütülmektedir. Askerlik yükümlülüğünü tamamlamış katılımcılarla yapılan mülakatlardan elde edilen veriler ile askerliğin sosyal zamanı hangi kategorilerde içerdiğini göstermek hedeflenmektedir. Yükümlüler askerliğe başlamadan çok önce, çocukluklarından itibaren sosyalizasyon süreçlerinde askerliği tanımaktadır. Gelecek planlamaları “askere gidip gelmek” üzerine inşa edilmektedir. Askerliğin zaman ile randevusu askerlik boyunca devam etmektedir. Bu randevuda verilen emirlere “zamanında” yerine getirmek ve askerliğin tamamlanması dikkati çekmektedir. Sosyal zamanın askerlikteki yansımalarını tespit etmek suretiyle zamanın sosyo-kültürel niteliğinin genişletilmesi amaçlanmaktadır. İlk kısımda sosyal zaman ve Türkiye’de zorunlu askerlik ile ilgili bilgi verilmektedir. İkinci kısmında ise veriler belirli kategoriler etrafında tasnif edilmekte, askerlik ve sosyal zaman arasındaki bağ üzerinde durulmaktadır.

1. Sosyal Zaman

Varoluşumuzun kaçınılmaz basamaklarından biri zamandır. İnsanın hareketleri, tavrı, davranışı, etkileşimi, bakış açısı, olaylarla teması zamansal olarak gerçekleşmektedir. Zaman ve hayat simetriktir. Toplum zamandan ayrılamaz, ondan yalıtılamaz, ikisinin varlığı kaynaşmaktadır. Uygarlıklar, çeşitli toplumsal varlıklar, dini grup ve topluluklar, ekonomik organizasyonlar, meslek grupları zaman içerisinde şekillenmektedir. Zaman sosyal hayatın zeminini oluşturmaktadır. Gündelik hayat zamandan bağımsız düşünülemez, zaten gündelik olmak da zamana atıfta bulunur, insanların zamanla ilgili düşüncelerini açığa çıkartır (Okumuş, 2010: 122-126). Günümüzde yaşam açılış ve kapanış saatlerine göre yapılandırılmıştır. Zamanın sadece insanların yaşamlarında değil, düşüncelerinde de önemli bir rol oynadığı açıktır. Varlıklarını, geleceklerini ve ölümün kaçınılmazlığını düşünen insanların ayrılmaz bir parçasıdır (Adam, 1990: 1-2).

İlkel topluluklarda zaman hesaplaması pasifti ve açken yemek, yorgunken uyumak gibi insanın fizyolojik ihtiyaçlarına dayanmaktaydı. Tarımın yükselişiyle birlikte, zaman hesaplaması ekimin yağmurdan önce başlaması örneğinde olduğu gibi aktif hale gelmiştir. Bununla birlikte, zaman hala kişisel olmayan zaman belirtilerine dayanarak kehanet arayan tanrıların veya rahiplerin elindeydi. Ayınlar, sunular ve diğer kült faaliyetler için “doğru” zamanı bulmanın da yolu buydu. Zaman hesaplaması uzunca bir süre kilisenin tekeli olarak kalmıştır. Tarım kültürlerinde zaman döngüselken, Hıristiyan düşüncesinde zaman doğrusal, tek yönlü ve sonludur; yani kıyamet gününde sonlanmaktadır (Tienoven, 2018: 12). Tarım toplumlarında düzene sokulmuş bir zaman algısı vardır, ancak bunlar hakkında herhangi bir sabitlik bulunmamaktadır. Ani yağmur veya birkaç haftalık kuraklık, yaşamın merkezinin tarım olduğu bir dönemde zaman çizelgesini değiştirmektedir. Endüstriyel toplumda sadece çalışma saatleri değil, aynı zamanda yemek, eğlence ve dinlenme saatleri de tam olarak kentsel programın katı gereksinimleri tarafından belirlenmektedir (Mukerjee, 1990: 51).

Batı endüstriyel günlük yaşamının büyük bölümünün zamanlanmış olduğuna şüphe yoktur. Örneğin hafta boyunca, evden uzakta çalışan yetişkinler belirli bir saatte kalkmaktadırlar. Eğer yapmazlarsa, kalkmaları geç ya da erken olarak kavramsallaştırılmaktadır. İnsanların sabah rutinleri, evden ayrılmaları, iş veya çalışma yerine varışları, ödülleri ve yaptırımları, başarıları, kariyerleri, okulda veya işte geçirdikleri zaman ve izinli zamanları dikkatle zamanlanmaktadır (Adam, 1990: 104). Sanayi toplumlarının yükselişi ve küresel göç ve ticaretin artmasıyla, farklı yerel saatlerin varlığı, ekvator benzeri bir referans çizgisinin olmaması gittikçe daha fazla rahatsız edici hale gelmiştir. Greenwich'teki baş meridyen –ki o zamanlar dünya denizlerindeki İngiliz hâkimiyetinin bir sonucudur- sıfır boylam derecesini temsil etmektedir. Bununla birlikte, yerel saat farkları sorunu hem ABD'de hem de Avrupa'da demiryolu sistemlerindeki ve telekomünikasyon ağlarındaki artışla beraber ortaya çıkmıştır (Tienoven, 2018: 14-15).

Sosyal zaman, zamanın sosyal taraflarını vurgulayan, zaman ile toplum arasındaki bağı kaynaklarını ortaya koyan bir terimdir. Zamanın nasıl belirlendiği, hangi araçların kullanıldığı, zamanın tarihsel göreceliliği toplumsal gerçeklikten

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

yalıtılamayacaktır. Ayrıca toplumun düzenlenmesini, denetlenmesini ve yönetilmesini de zamandan ayrı düşünmek imkansızdır. Zamanda var olmak, onunla birlikte yaşama ve düşünmek toplumsal bir eylemdir (Okumuş, 2010: 142). Sosyal zaman kavramı 1937’de Pitirim A. Sorokin ve Robert K. Merton’un Amerikan Sosyoloji Dergisi’nde “Sosyal Zaman: Metodolojik ve Fonksiyonel Analiz” başlıklı bir makale yayımladıklarında ortaya çıkmıştır. Onların görüşüne göre zaman felsefe, psikoloji, ekonomi ve diğer bilimler tarafından yaratılan birçok kavramdan sadece biridir. Sorokin ve Merton, ortak makalelerinde sosyal zamanı teorik bir kavram ve aynı zamanda sosyal gerçekliğin daha derin bir anlayışına yol açabilecek metodolojik bir araç olarak sunmaya çalışmışlardır. Daha sonra Sorokin bu çabayı “Sosyokültürel Nedensellik, Mekan, Zaman” adlı kitabında geliştirmiştir (Subrt, 2015: 335).

John Hassard’a göre zaman sosyal etkileşimi iki ana şekilde etkilemektedir: (1) Kaynak olarak ve (2) sosyal anlam olarak. Bir kaynak olarak, zaman sabit toplamlı bir değişken olarak görülebilmektedir. Bir kez harcadığında geri kazanılamaz. Zaman değerli hale geldiğinde bir metaya dönüşmekte ve endüstriyel kapitalizm altında gittikçe kıt bir mal olarak kabul edilmektedir. Sanayicilik geleneksel olarak hızlı bir değişim dönemini temsil ettiğinden, zaman sonlu aralıklarla algılanmaktadır. Ancak zamanı sosyal bir faktör olarak değerlendirdiğimizde, onu sadece bir kaynak olarak nesnelleştirmemeliyiz. Ayrıca zamanın toplumsal bir anlamı olduğunu da unutmamalıyız. Zaman, karmaşık anlam yapılarının üretildiği, gündelik işleri koordine ettiğimiz ve yeniden ürettiğimiz bir ortamdır. Zamana karşı tutumumuz dinamiktir ve zamanın belirli anları belirli anlamlar kazanmaya eğilimlidir. Örneğin Paris’teki Mayıs 1968 ayı, kendine özgü, sosyal bir anlam kazanmıştır (Hassard, 1990: 14).

İki veya daha fazla kişi doğrudan etkileşime girdiğinde, kendi kendine sürüklendiği varsayılan zaman kısmen farklı bir zaman çerçevesi ile “etkileşim zamanı” ile kaplanmaktadır. Bir özneler arası gerçeklik olduğu için, etkileşim süresi sadece kısmen her bir benliğin deneyimi ve kontrolü dâhilindedir. Etkileşim zamanının akışı, diğerinin eylemlerine ve etkileşimde uygun dönüşleri tanımlayan geçerli kurallara bağlıdır. Arkadaşlar, tanıdıklar, yabancılar, rakipler, düşmanlar veya satış elemanı ve müşteriler arasında sosyal görevler vasıtasıyla gelişen özel etkileşim kuralları vardır. Sosyal zamanın etkileşimin zamansal örgütlenmesini etkileyen kritik bir yapısal özelliği, tüm sosyal eylemlerin geçici olarak daha büyük sosyal eylemlerin içine yerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Lewis ve Wigart, 1990: 82).

Zamanın kontrol aracına dönüşmesinde ilk olarak saat kulelerinin, daha sonra cep ve kol saatlerinin teknik yeniliklerinin rolü büyüktür. Her şeye nüfuz eden bu görüngü, nispeten karmaşık, kentleşmiş toplumların ve üyelerinin kişiselleştirilmiş yapılarının sosyal kanonunun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Zaman, toplumsal işlevlerinden kaynaklanan zorlayıcı bir güçle donanmaktadır (Subrt, 2001: 213-214).

Batılı kapitalist toplumlarda, bekleme süresi genellikle aşağılayıcı çağrışımlar taşımaktadır, çünkü kapitalist toplum verimlilik ve hız kavramlarını

idealize etmektedir, zamanı para ile tanımlamaktadır. Böylece beklemek tembellik ve israfla anılır. Kişi genellikle bekleme süresini en aza indirmeye veya tamamen ortadan kaldırmaya çalışır. Buna göre beklemek kötü hizmet ve verimsizlik ile ilişkilidir. Sonuç olarak, günümüzde bekleme süresini azaltmak için önemli teknolojik ve organize çaba harcanmaktadır. Bekleme odalarında bekleriz, sıralar halinde dururuz, kendimizi bekleme listelerine kaydederiz. Beklemek sosyal hayatımızın ve günlük planlarımızın önemli bir parçasıdır (Lahad, 2017: 94-95). Sosyal zamanın karmaşıklığı hakkındaki bilgimiz bekleme olgusuna odaklanarak artırılabilir. Toplumumuzda beklemek şeylerin, süreçlerin ve doğanın zaman yapılarının bilgisini içerir; değerlerin, normların ve güç ilişkilerinin örtük kabulünü betimlemektedir. Günlük yaşamın temel zamansallığı, insanların sadece zamanın geçmesini değil, aynı zamanda bir zamansal sürecin bir diğerinin başlaması için beklemesi gerektiği anlamına gelir. Tüm insanlar bekler ve terimin tam anlamıyla sadece insanlar bekler. Beklemek, olayların ve insan arzularının zamansal yapılarının yorumlanmasına ve anlaşılmasına dayanan bir deneyimdir (Adam, 1990: 121).

Zaman ve toplum arasındaki ilişki farklı kategorilerde tanımlanmaktadır. Toplumsal yapının bileşenleri zamana nasıl yaklaşılacağını da belirlemektedir. Tarihteki değişimler zaman perspektifini değiştirmiştir. Modern kentlerin bireyleri zaman ile yoğun bir etkileşime girmektedir. Gündelik hayatın biçimlenmesinde zaman belirleyici bir niteliğe sahiptir. Bundan dolayı sosyoloji de sosyal zamanı ayrı bir konu olarak ele almaktadır.

2. Sosyoloji ve Zaman

Durkheim zamandan bir kategori olarak bahsetmektedir ve bu bağlamda düşüncesi belirli bir felsefi gelenekle gelişmiştir; kategorilerin düşüncelerimizde oynadıkları rolle ilgili olarak Aristoteles'ten ve Kant'tan etkilenmiştir. Ancak Durkheim kategori kavramını daha sosyolojik hale getirmiştir. Tüm bu kategorilerin ifade içeriklerinin sosyal nitelikte olduğuna ve sosyal bir kökene sahip olduğuna inanmaktadır. Zaman kategorisinin temelini kolektif yaşamın ritmi olduğunu ve “mekân” kategorisinin temelini toplum tarafından işgal edilen mekân olduğunu ortaya koymuştur (Subrt, 2015: 335).

Durkheim ve takipçilerinin eserlerinde gerçek bir sosyolojik yaklaşımın kökenine tanık olunmaktadır. Genelde “Fransız geleneği” olarak adlandırılan ekolde Durkheim, Henri Hubert ve ve Marcel Mauss'un yazıları, bir kavram geliştirerek sosyal yaşamın ritmik doğasını vurgulamaktadır. Örneğin Hubert, zamanı zamansal ritimlerle toplumun organizasyonunu temsil eden sembolik bir yapı olarak tanımlamaktadır; bu, Durkheim tarafından sosyal zaman ve din analizinde de geliştirilen bir temadır. Durkheim'de zamanı kolektif bir fenomen ve kolektif bilincin bir ürünü olarak görmekteyiz. Durkheim'e göre bir toplumun tüm üyeleri ortak bir zamansal bilinç paylaşırlar; zaman sosyal bir düşünce kategorisidir, toplumun bir ürünüdür. Durkheim'de sosyal ritim kavramının makro düzeyde bir açıklaması bulunmaktadır. Kolektif zaman, belirli bir toplumun kültürel ritmini oluşturmak için birbirine geçen geçici prosedürlerin toplamıdır.

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

Durkheim için zaman sosyal yaşamdan türetilmektedir ve kolektif temsillerin öznesi haline gelmiştir (Hassard, 1990: 2-3). Astronomik veya fiziksel zamana göre niceliksel bir homojenlik içinde değildir. Sosyal zaman, muntazam bir şekilde akmak yerine kolektif sosyal faaliyetlerden kaynaklanan aralıklara bölünmüştür. Durkheim’in zamanın sosyal faaliyetlerden kaynaklandığı biçimindeki düşüncesi, Kant’ın a priorisine, zaman, mekan ve nedensellik ile ilgili kategorik düşünmeye karşı çıkıştır (Nowotny, 1992: 422).

1937'deki “Sosyal Zaman: Metodolojik ve Fonksiyonel Analiz” makalelerinde Sorokin ve Merton, sosyal zaman ile astronomik zaman arasında ayırım yapmaktadırlar. Astronomik zaman tek tip, homojen, tamamen nicel ve süreklidir. Sosyal zaman böyle karakterize edilemez; belirli işlemlere (piyasa günleri gibi) ayrılmış günler ve izin günleri, bunlara bağlı faaliyetler, anlamları ve ilişkilendirmeleri nedeniyle belirli niteliklere sahip dönemleri ve zamanın sürekliliğini kesintiye uğratan kritik veriler vardır. Sosyal zaman doğada niteldir, eşit olarak akmaz ve serbestçe bölünemez. Bu kavramın Durkheim’in etkisinin izlerini taşıdığı görülmektedir. Sorokin ve Merton, zamanın bölünmesini astronomik olayların belirlediği düşüncesiyle ele almaktadırlar. Haftanın ve ayın evrelerinin kültürlerarası karakteristikleri farklıdır. Zaman birimleri daima "gök cisimleri"ni gözlemleyerek değil, periyodik olarak izlenen sosyal olaylarla ilişkilendirilmiştir. Buna bir örnek, ay hareketi ile takvim aylarının uzunluğu arasındaki tutarsızlıktır. Sosyal süre, astronomik süre ile aynı değildir. Zaman verileri ve ölçümler, anlaşıldıkları ve uygulandıkları farklı sosyal ve kültürel ortamın bir yansıması olarak farklı toplumlarda çeşitlenmektedir (Subrt, 2015: 336). Sosyal zamanın, astronomi zamanının aksine, niteliksel olduğunu ve nicel olmadığını; bu niteliklerin grupta ortak olan inanç ve geleneklerden kaynaklandığını ve buldukları toplumların ritimlerini ve tempolarını ortaya çıkarmaya daha fazla hizmet ettiklerini söylemektedirler (Sorokin ve Merton, 1937: 623).

Sorokin ve Merton'a göre sosyal zaman, referans noktası olarak alınan diğer fenomenlerle ilişkili olarak sosyal fenomenin değişimini veya hareketini temsil etmektedir. "Savaşta kısa bir süre sonra", "gösteriden sonra buluşacağız", "XY başkan olduğunda" gibi ifadeleri kullandığımızda günlük hayatımızda olanları zamana uyarlarız. Benzer şekilde, sürele astronomik olaylara atıfta bulunmadan isim veririz; sömestr başında, bir iş günü içinde, paskalya sırasında gibi. Bu nedenle zaman süregelen değildir. Kademeleri kendilerine yapılan belirli faaliyetlerin anlamları ve çağrışımları sayesinde belirli niteliklere sahiptir. Herhangi bir önemli toplumsal etkinliğe sahip olmayan sosyal zaman dönemleri iz bırakmadan geçer. Zamanın sayılması ve işaretlenmesinin toplumsal işlevi, sosyal faaliyetlerin gerekli koordinasyonudur. Yerel zaman sistemleri, bireysel grupların veya toplulukların doğasına bağlı olarak çoktur ve çeşitlidir. Gruplar arasındaki etkileşimin gelişmesiyle ve özellikle kentleşmenin ve sosyal farklılaşmanın çoğalmasıyla bu zaman sistemleri yetersiz hale gelmiştir. Senkronizasyon ve koordinasyon, etkileşimin genişlemesi nedeniyle giderek soyutlaşan, yani gerçek sosyal olaylardan ayrılan, iyi bilinen ve geçerli bir referans noktası gerektirmiştir

(Subrt, 2015: 337). “Bir dönem için”, “bir iş günü için”, “kiralanan süre boyunca” gibi referanslarla zaman sürelerini gösterilmektedir. Bunlar, astronomik olaylardan bahsetmeden genellikle anlaşılabilir zamanlamalara atıflardır, çünkü bu sosyal aralıklar bağımsız olarak değişebilmektedir. İlkel insanlar, zamanın süresini belirtmek için günlük işlerinden türeyen ve zaman hesaplamasıyla ilgisi olmayan diğer araçları kullanmışlardır. Madagaskar’da, “pirinç pişirme” genellikle yarım saat anlamına gelir, “keçiboynuzu kaynatmak” ise bir andır. Cross River yerlileri şöyle diyebilmektedir: “Adam, darının henüz tamamen kavrulmadığı zamandan daha az zamanda öldü” - yahut yaklaşık on beş dakikadan az bir süre içinde öldü. Hem sürenin hem de göstergenin zaman ifadeleri, sosyal etkinliklere veya grup başarılarına yönelik atıfta bulunmaktadır. Her bir grup, ortak ve karşılıklı olarak anlaşılabilir bir sosyal faaliyet ritmiyle yakından ilişkilidir, zamanını davranışlarının rotasına uydurmaktadır (Sorokin ve Merton, 1937: 619).

Nitel zaman kavramının sadece ilkel toplumlar için değil, aynı zamanda modern sanayi devletleri için de önemli olduğu görülmektedir. Sorokin ve Merton, sosyal-zaman ve astronomik-zaman arasındaki önemli analitik farklılıkları ana hatlarıyla ortaya koymaktadır; sosyal olguların referans noktası olarak alınan diğer sosyal fenomenler açısından değişim veya hareketinin ifadesidir. Bununla birlikte, başka bir yerde Sorokin, pratik anlamda sosyal zaman ile astronomik zaman arasında önemli bir korelasyon olduğunu ifade etmiştir. Çünkü saat odaklı bir toplumda eylemler her zaman koşullara uygun gibi görünen zaman aralıklarına sahip değildir. Bunun yerine eylemler, mekanik olarak dayatılan saat-zaman birimleri tarafından bağlanır (Hassard, 1990: 3-4).

Sorokin’in önerdiği sosyo-kültürel zaman, şu özelliklerle ayırt edilir: Eşit şekilde ve düz çizgisel akmaz; hızlı veya yavaş çalışabilir, içinde kırılma ve sıçramalar olabilir. Olaylar açısından zengin ve kıt anlar vardır; sosyal içerik olmadan zamanın durduğu izlenimi edinilir. Tamamen niteldir; soyut zaman aralıklarının geçişinden ziyade her zaman belirli bir içerikle doludur. Boş bir akış değil etkili; önemli, yaratıcı, değiştirici ve dönüştürücü bir güçtür (“zaman paradır”). İçsel olarak sosyal olaylar ve süreçler tarafından yapılandırılmıştır (Subrt, 2015: 337). Sorokin ve Merton için sosyal zaman, sosyal fenomenlerin değişimini veya hareketini ifade etmek olarak tanımlanmıştır. O halde grubun sosyal hayatı bu zaman ifadelerine yansımaktadır (Tienoven, 2018: 8).

Gurvitch’in çoklu teorisi, çeşitli biçimlerindeki sosyal yaşamın son derece farklı ve sık sık farklı zamanlarda akması gerçeğine dayanmaktadır. Genellikle birbirleriyle rekabet etmekte ve çatışmaktadırlar. Bu durumda gerçek varoluş, monistik anlamda zamana değil, yalnızca bireysel sürenin bireysel zamanlarına verilir. Her toplum, sosyal sınıf, bireysel grup, mikro sosyal fenomen ve ayrıca her derin toplumsal gerçeklik seviyesi ve sosyal etkinlik (efsanevi, dini, büyü, ekonomik, teknik, yasal, politik, bilişsel, ahlaki veya eğitici) öğelerinden oluşmaktadır (Subrt, 2015: 338). Sosyal zaman, toplam sosyal olayların hareketlerinin yakınsama ve ıraksama zamanıdır. Sosyal zaman doğurur, hareket eder ve iç içe gelişir. Ekolojik temel, organizasyonlar, ayinler, prosedürler, uygulamalar, modalar, hevesler, desenler, sosyal roller, kolektif tutumlar, işaretler,

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

sinyaller, semboller, fikirler, değerler gibi tüm sosyal fenomenlerde ontolojik bir önceliğe sahiptir (Gurvitch, 1964: 27-28). Çok karmaşık rol ve tutumların üretildiği sosyal zaman, içkin ve sürekli sarsıntıların izlerini taşımaktadır. Sosyal zaman, zamanın düzensiz nabız atışının ortaya çıkması ve kaybolması arasındaki öngörülemeyen dalgalanmaların zamanıdır. Ayrıca, farklı ritimler bazen birleşmekte, bazen de birbirini karşılıklı imha ederek rekabete girişmektedir (Gurvitch, 1964: 48).

Norbert Elias, zamanı çoklu, sürekli eylemler arasında karşılıklı karşılaştırmalar temelinde oluşturulan bir yönlendirme aracı olarak görmektedir. Zaman olarak adlandırdığımız şey, onun görüşüne göre, insanların sürekli değişim akışı içinde uyum noktaları oluşturmasına yardımcı olan bir tür göreceli çerçevedir. Bu çerçeve, eylemlerin bireysel aşamalarının karşılaştırılmasını sağlamakta ve çeşitli, tekrarlayan veya özel olaylar insanlara sosyal olarak standartlaştırılmış yönlendirme noktaları olarak hizmet etmektedir (Subrt, 2001: 213). Saat dediğimiz aygıtların gösterdiği süre dilimleri, eşit aralıklı tekrarlara karşımıza çıkıp durmaktadırlar. Saatler, insanların normlaştırdığı, bu anlamda sosyal düzlemde belirlenmiş süre dilimlerini temsil etmektedirler. Aynı şey dakikalar, saniyeler için de geçerlidir. Toplumsal gelişmişlik düzeyinin elverdiği ölçüde, bu süre kalıpları bütün bir ülke genelinde, hatta birden fazla ülkede ortak ölçü birimi olarak kabul edilip kullanılabilirler. Aslında Galileo dönemine kadar “zaman”, hatta “doğa” dediğimiz şey, merkezinde insanın, insan topluluklarının bulunduğu birer olguydular. Zaman, her şeyden önce sosyal dünyada neyin ne zaman yapılacağını tayin etmenin, insanların birlikte yaşamalarını düzenlemelerinin bir aracıydı. İnsanların müdahaleleriyle standartlaştırılan doğal süreçler, olayların akışı içinde, sosyal faaliyetlerin zamansal konumlarını ya da bir olay akışının süresini belirlemek amacıyla kullanılmaktaydılar. Ancak çok sonraları Yeni Çağda kullanılmaya başlanan saatler, sosyal faaliyetlerin yanı sıra, insan müdahalesine maruz kalmamış katıksız doğal olayların sürelerini belirlemede kullanılan araçlar olarak da yepyeni bir özellik kazandılar. Bu gelişmenin paralelinde, insanların öteden beri sezindikleri bir muammanın, yani zamanın esrarengizliğinin perdesi daha kalınlaşmıştır (Elias, 2000: 13-15).

“Daha önce” ve “daha sonra” gibi kavramlar, insanın gerçekte birlikte meydana gelmeyen ve bu nedenle insanların birlikte yaşadığı gibi deneyimlemediği fikirlerinde bir araya gelme yeteneğinin tezahürleridir. Bellek, insanın bir sentez yaratma kabiliyeti için temel bir ön koşul olarak tüm zaman biçimleri arasında belirleyici bir rol oynar. Doğal ve kozmik olayların ölçüsü ve açıklayıcı ilkesi olarak özellikle insan fikirlerini insan olmayan gerçekliğe yansıtma eğilimindedirler (Subrt, 2001: 213).

Zamanı tanımlamak, neredeyse değişmeyen bir fiziksel devamlılık ile hızla değişen bir sosyal devamlılık arasında bir ilişki yaratmaktan başka bir şey değilse, Elias'a göre doğal ve sosyal zaman arasındaki düalizm, gerçek, değişmez bir birime zamanın sayısallaştırılmasının bir sonucudur. Bu, toplumsal süredeki olayların koordinatörü olarak sosyal zamanı, bireylerden bağımsız gibi görünen keyfi bir düzenleme gibi göstermektedir. Sosyal zamanın insanlığın karşılıklı

bağımlılığına bağlı olması - Elias'ı tanımlayan zamana göre koordinasyon ve bütünleşme amacına hizmet etmektedir - sosyal zamanın herhangi bir bireye bağlı olmadığını, aynı zamanda insanlığa da bağımlı olmadığını yönünde yanlış bir izlenim yaratmaktadır. Sosyal teoride ikili düşüncenin nüfuzundan kurtulma çabasında olan Elias, doğal, bireysel ve sosyal zamanın karşıt olmadığını savunmaktadır. Doğal zaman ve sosyal zaman, bireysel zaman seçimini kısıtlar ve / veya mümkün kılar ve her ikisi de olmadan, tarih boyunca zamanın deneyim ve temsilinin nasıl değiştiğini anlamak imkânsız olacaktır (Tienoven, 2018: 10-11). Elias zamanı sadece bir ölçü olarak değil, aynı zamanda sosyal etkileşim için bir araç olarak da kullandığımızı göstermektedir. Zamanı yönlendirme, düzenleme, denetleme, eş güdümlenme, eş zamanlama ve sosyal ve doğal olayların karşılaştırılması için kullanılmaktadır (Adam, 1990: 18). Zaman sosyal yoldan öğrenilmiş olan sentezin bir sembolüdür. Zaman alanındaki incelemelerin karşılaştıkları en büyük güçlüklerden biri, insanların bizzat geliştirdikleri ve sürekli olarak kullandıkları sembollerin, ne işleyişleri (yani nasıl etkin oldukları) ne de yapıları hakkında pek fazla bir şey bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu da onları, kendi sembollerinin ormanında yollarını kaybetmeleri tehlikesiyle karşı karşıya getirmektedir. Zaman, buna sadece bir örnektir. İnsan ürünü takvim yapraklarındaki zaman göstergeleri ve saatlerin kadranları, zamanın sembol karakterlerinin örnekleri ve belgeleridirler (Elias, 2000: 46).

Sosyoloji zamanı doğa üstü bir fenomen olarak kabul etmemiş; her ne kadar felsefenin kategori kuramından yararlanmış olsa da zamanı zihnin değil kolektif yaşamın kategorisi olarak kabul etmektedir. Durkheim'e göre, zaman toplumsal bir üründür. Sorokin ve Metron sosyal zamanın döneme, mekâna ve etkileşime göre çeşitlenen hallerini ortaya koymuşlardır. Gurvitch sosyolojinin ele aldığı problemler ile sosyal zaman arasındaki bağı dile getirmiştir. Elias, zamanı sosyal organizasyonun aygıtlarından biri olarak tanımlamaktadır.

3. Türkiye'de Zorunlu Askerlik

Zorunlu askerlik ideolojisi ve kitlesel ordu görece yeni bir tarihsel olgudur. Öncelikle modernleşmenin merkezileşme hedefleri gereğince Avrupa'da meydana gelen ve ulus-devlet inşasının yegâne yolu olarak görülen bu olgu, zamanla birlikte tüm ulusları ve ülkeleri içermiştir. Zorunlu askerlik güvenlik stratejilerinin ve devlet ideolojisinin temel kaynağı haline gelmiştir. Hem ulus devletin kalıcılığının garanti altına alınması hem de halk kitlesine ulusal bilincin yerleştirilmesi için muazzam bir olanak temin etmektedir (Aydın, 2008: 25). "Vatan tehlikede" ve halkın tamamı vatanın savunulmasından mesuldür şeklinde gelişen semiyoloji özgün bir ordu biçimini beraberinde getirmiştir. Millet emir verildiği anda "ordu" olarak hizmet etmektedir. Vatandaşlar eşit hak ve yükümlülüklerle sahiptir. Söz konusu hak ve yükümlülüklerin içselleştirilmesi için çeşitli aygıtlar bulunmaktadır. Zorunlu eğitim kurumları, yani okullar bu zerk etmenin başlıca mekânlarıdır. "Milletin okulu" olarak tanımlanan kışla ise uygarlaştırma hedefinin mabedidir. Vatandaşlığın temel bilgilerini edinme, okuma

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

yazma, resmi dil öğrenme özellikle kırsal nüfus için askerlikte gerçekleşmektedir (Hacısalihoğlu, 2007: 59-60).

18. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen yeni devlet fikri doğrudan idarenin dolaylı idarenin yerine geçmesi, askeri gücün ulusallaşmasına neden olmuştur. Paralı asker kiralamaktan ulusal askerleşmeye geçtikçe askeri kuvvetler ve savaş siyasetinin maliyetini karşılamak için vergiler artırılmıştır (Tilly, 2001: 181-182). Yeniçağın devlet düzeni ile muvazzaf (daimi) ordu ayrılmaz bir birlik oluşturmaktadır. Emre hazır bekleyen ordu ile hükümdar yekvücuttur. “Jus ad bellum” olağanüstü durumun oluşup oluşmadığına hükmedecektir. Savaşa karar verme hakkı ile birlikte devletin insanın hayatını tasarrufu altına aldığı tespit edilmektedir (Bröckling, 2008: 25).

Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk mühim ve keskin askeri reform III. Selim zamanında Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasıyla meydana gelmiştir. Fransa’nın askeri ıslahatları ile yakından ilgilenen III. Selim 1794 yılında Avrupa usulü talim yapacak yeni bir ordu kurmuştur (Kayalı: 1985: 1252). Nizam-ı Cedid ordusunda kısa sürede mevcudu 12 bine ulaşan bu ordu için modern kışlalar yapılmıştır. Bu anlayışa uygun olarak ordu alay, tabur ve bölüklere ayrılmıştır (MSB, 1999). III. Selim’in öldürülmesinin ardından isyanlar sebebiyle 1807’de Nizam-ı Cedid ordusu lağvedilmiştir. Sekban-ı Cedid ve Eşkinci alayı gibi çabalar da isyanlarla karşılaşmıştır (Özkan, 1985: 1260). Ordu alanındaki en yetkin yenilikler II. Mahmut döneminde yapılmıştır. İsyan etmek için sürekli tetikte bekleyen Yeniçeri Ocağı 1826’da “Vaka-i Hayriye” denilen olayın ardından kaldırılmıştır. Ardından “Asakir-i Mensurei Muhammediye” adı altında Avrupai eğitim gören bir ordu kurulmuştur. Askeri tıp okulu ve harbiye açılmıştır (Kayalı: 1985: 1253). Orduların mihenk taşları ve insan unsurunun en önemli kısmını oluşturan subayın, yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında modern usul ve prensiplere göre yetiştirilmeye başlandığı görülmektedir (Akyaz, 2009: 20).

Tanzimat Fermanı’nın askerliğe ilişkin önemli maddeleri bulunmaktadır. Asker alma işlerinin belirli bir yasal altyapı kazanması ve düzensizliklerin ve keyfiliğin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte o zamana değin ömür boyu olan askerliğin belirli yıllarla sınırlanması istenmiştir (Gülsoy, 2000: 35-36). 8 Eylül 1843 tarihli Tenkiset-ı Celile-i Askeriye Kanunu ile askerlik süresi beş yıl olarak belirlenmiştir (Çiyan, 2009: 246). Tanzimat fermanında yer alan “muhafaza-i vatan” kavramının askerlerin tüm tebaanın sorumluluğuna dönüştürüldüğü görülmektedir (Hacısalihoğlu, 2007: 61).

Eşit yurttaşlık Genç Osmanlılar ile sıklıkla dile getirilmiştir, eşit hak ve yükümlülüklerden oluşan millet fikri ve zorunlu askerlik için de görüşlerini ileri sürmüşlerdir (Hacısalihoğlu, 2010: 91). Devlet, bozulan sosyal ve ekonomik dengeleri düzene sokmak amacıyla, askerlik hizmetini tüm tebaaya yaymaya ve en önemli mali kaynaklarından birinden feragat etmeye yönelmiştir (Gülsoy, 2000: 57). Zorunlu askerlik uygulamasının en net hali 12 Mart 1914 tarihli ve 296 sayılı “Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı” ile başlamaktadır. Bu kanun ve kanunu uygulaması önceki girişimlere kıyasla çok başarılıdır (Akyürek, 2010). 12 Mayıs 1914 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu ile kısaltılmış askerlik de

tanımlanmıştır. “Hizmet-i maksure” yani kısa dönem hizmet ile askerlik süresi bir yıldır muallimliğini maarif nezaretince onaylı tüm muallimler; Medresetü’l vaizin, Darülfünun, kadastro ve maliye mektepleri gibi resmi okulların mezunları, Harbiye ve Bahriye mekteplerinden ihraç olanlar ile ruhban ve haham okulu mezunları bu imkânlardan yararlanabilmektedir (Köksal, 2009: 268). 1927 tarihinde kabul edilen 1111 sayılı askerlik kanununun (Askerlik Kanunu, 1927) birinci maddesine göre, “Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur.” O tarihten bu yana askerlik yükümlülüğü ile ilgili birçok değişiklik yapılmıştır.

Cumhuriyetin benimsetilmesi amacıyla gereksinim duyulan vatandaşın inşasında ordu okul işlevine sahiptir. Erlere bu doğrultuda yurttaşlık bilgisi, okuma yazma, tarım, matematik, sağlık ve hayvancılık bilgisi verilmesi için özel kurslar açılmıştır (Akyaz, 2009: 35). Türk milliyetçiliği ordu-millet fikri temeli üzerinden kurulmaktadır. Türklerin nevi şahsına münhasır tarafı asker doğmaları ve her zaman güçlü bir ordu ile devlet oluşturmalarıdır. Mustafa Kemal Atatürk de Türkün en iyi asker, Türk milletinin askerlik ruhu en olgunlaşmış millet olduğunu belirtmiştir. Ona göre, askerlik ruhu yüksek millet derin ve engin irfan ve medeniyet tarihi yaşamış millettir (Altınay ve Bora, 2002: 142). Sıkça telaffuz edilen “milletin bağrından çıkan Türk Silahlı Kuvvetleri” parolası ordunun “milli varlığın” tabii vekili olmasına atıfta bulunmaktadır. Diğer yandan silahlı kuvvetlerin muzaffer olması birtakım sosyal Darwinist ideoloji üzerinden bir anlayış geliştirerek toplum ve dünya bir hayatta kalma mücadelesi olarak görülmektedir ve orduya bu mücadelede mühim görevler düşmektedir. Milli savunma kavramına göre tüm milletin her koşulda muharebeye hazır olarak örgütlenmesi anlamına gelmektedir. Bu örgütlenmenin mihenk taşı ve ilham kaynağı ordudur (Bora, 2004: 170).

Milliyetçilik ile bütünleşen askerlik ideolojisinde erkek vatandaşların ödemesi gereken bir vatan borcu bulunmaktadır. Bu borç tereddüt etmeden ve gönülden yerine getirilmelidir. Erkeklerin askerlik görevini başarıyla tamamlamaları makbul erkek olarak kabul edilmeleri için önemli bir basamaktır.

4. Araştırmanın Metodolojisi

Sosyal zaman kavramı zamanın birtakım ölçüm araçları ve astronomik bilgiler ışığında tespit edilmesiyle sınırlayan bakış açısına karşı çıkararak onun insanın sosyal etkinliklerinden ayırt edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Zamanı ölçmekte kullandığımız bütün yöntemler ve zaman tasavvurumuz aksiyom veya bir zihinsel kategori olmaktan ibaret değildir. Zaman algısı kültürel olarak farklılaşmaktadır, tarihsel bir birikim ile şekillenmiştir ve günümüzde zamanın evrenselleşmesi ve merkezileşmesi bile ideolojiktir; çünkü sanayileşmenin ve modernleşmenin hedefleri ile uyumludur, hesaplanabilirlik bu dönemin parolasıdır. Bu çalışmada zorunlu askerlik yükümlülüğü sosyal zaman ile birlikte değerlendirilmektedir. Disiplinin ve hiyerarşinin en sıkı uygulandığı kurumlardan biri olan askerlik birçok temada sosyal zaman ile bağlantı içerisindedir. Askerler kışlaya girdikten sonra yoğun bir denetleme ile karşılaşmaktadır. Bu denetlemenin

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

yürütülmesinde zaman başat rol oynamaktadır, zira modern askerlik yalnızca savaşma sanatının edinilmesi değil, sayısız kategoride hazır ve nazır olmak demektir. Disiplin dakik olmaktadır. Bu minvalde, çalışmada askerlik deneyimleri üzerine odaklanılmıştır.

Araştırmanın verileri 2019 yılında tamamladığım “Türkiye’de Erkekliğin Toplumsal İnşasının Tam (Uzun) Dönem ve Kısa Dönem Askerlik Yükümlülüğü Bağlamında Değerlendirilmesi” başlıklı yayımlanmamış doktora tezi hazırlanırken toplanmıştır. Elde edilen veriler askerlik hazırlığından askerlik sonrasına değin birçok konuda bilgi sunmaktadır. Araştırmanın veri toplama tekniği nitel araştırma tekniği olan görüşmedir. Görüşmeler tarafımdan, katılımcılarla yüz yüze, onların uygun gördükleri yerlerde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde izlenen yol görüşme formunda yer alan açık uçlu sorular vasıtasıyla çizilmiştir. Bu sorular her görüşmede sorulsa da katılımcıların cevapları sonrasında farklı sorularla genişletilmiş ve çeşitlendirilmiştir. Bu açıdan görüşmeler “yarı yapılandırılmış” olarak tanımlanabilmektedir. Bu çalışmada verilerin sosyal zaman konusunda değerlendirme yapmaya imkân tanıyan kısımlarından istifade edilmiştir. 15 kısa dönem ve 15 uzun dönem askerliğini tamamlamış katılımcı ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. 25 Haziran 2019’da Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren “7179 sayılı Askeralma Kanunu” ile erbaş ve erler için hizmet süresi 6 ay olarak belirlenmiş, bedelli askerlik sürekli hale getirilmiştir (Askeralma Kanunu, 2019). Çalışmanın örneklemini 2003-2018 yılları arasında, yeni askerlik sisteminden önce askerliğini tamamlamış yükümlüler oluşturmaktadır. Eski uygulamaya göre dört yıl ve daha fazla süreli fakülte, akademi, yüksekokul ve enstitü mezunlarının askerlik hizmet süresi 6 aydı. Bu programlardan mezun olmayanlar için askerlik 2003-2013 arasında 15 ayda, 2013-2019 arasında ise 12 ayda tamamlanmaktaydı. Hizmet sürelerinde değişiklik ve bedelli askerliğin sürekli hale getirilmesi askerliğin sosyo-kültürel yapısını değiştirmiştir. Çalışmada değişiklikten önceki dönemin tercih edilmesi suretiyle muhtelif kategorilerin oluşturulmasına dikkat edilmiştir. Askerlikte zaman merkezli denetim, uzun dönem ve kısa dönem askerlerin zaman algıları, ritüeller, askerlikte ilk ve son gün bu kategorilerdir.

Katılımcıların künyesi askerlik tipi, askerlik tarih aralığı, askerliğe başladığındaki yaşı, acemi ve usta birliğini tamamladıkları şehirler şeklinde düzenlenmiştir (örn. Uzun Dönem, 2014-2015, 31, Serinyol-Bingöl).

5. Zorunlu Askerlikte Sosyal Zaman

Sosyal zamanın farklı görüngüleri askerlikte takip edilebilmektedir. Bu görüngüler birey ve kurum arasındaki ilişkilerin zamanın kurgulanmasını, denetlenmesini ve algılanmasını ortaya koymaktadır. Kuralların katı ve sorgulanamaz olduğu, gözetimin her ana yayıldığı bir “total kurum” içerisinde zaman da askerileşmekte, “sivil”, yani askeri olmayan dünyadan çıkmaktadır. Bu ayrım birçok özelliği de beraberinde getirmektedir. Askeri tasavvur içerisinde sivil dünya baştan savmalık, keyfilik, kişilerin iradesinin kurumların/normların iradesinin önüne geçmesi anlamına gelir ve başına buyruklu kargaşadır. Askerlik

ise kamu iradesinin bireyin savruk kararlarının önüne geçmesi, otoritenin gücünün kışla içerisindeki herkesi çevrelemesidir. Zaman bu otoritede ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Yalnızca kurumun kadiri mutlak işleyişinin bir aracı değildir; statü farklılıkları, ritüeller, sağlık, askerliğin algılanması gibi birçok unsur zaman bağlamında karşılıklarını bulmaktadır.

5.1. Askerlikte İlk Günler

Askerlikte zamanın ilk adımı teslim olma anıdır. Mesai bitimine, yani saat 17.00'ye kadar birliklerine teslim olmaları zorunludur. Daha önce askerliğini tamamlamış kişilerden alınan tavsiyelere göre birtakım tercihler yapılmaktadır.

İzmir'e saat 7 gibi vardım, akşam üçe kadar bekledim, İzmir'i gezdim, tektim. Pek erken girmek iyi olmaz diye bir nasihat verdiler. Kalabalık olur, girişin zor olur dediler (Uzun Dönem, 21, 2011-2012, Gaziemir-Çanakkale).

Bir diğer tavsiye teslim saatinden daha sonra gidilmesi yönündedir.

Teslim olmadan önce en azından hafta sonları ne yapabileceğimi keşfettim. Telefon tedarikini nasıl sağlayacağıma baktım. Nizamiye kapısına beşten sonra gittim. Ne kadar geç gidersem o kadar iyi olur, bazı şeyler yerine oturur, hengâmeye girmezsin dediler. Bir iki saat geç girenler sorun yaşamadı ama ertesi günlerde gidenlerin askerliği uzadı (Kısa Dönem, 2009, 31, Sarıkamış-Sarıkamış).

Geç teslim olmak birliklerin organizasyonuna göre farklı sonuçlara neden olabilmektedir. Ayrıca askerlerin geliştirdiği taktiklerin de bu sonuçlara etkisi gözlemlenmektedir. Bir kısa dönem asker geç teslim olarak aylarca bir arada yaşayacağı topluluğun panoramasını çıkartmıştır.

Akşam beşe doğru gittim, onun faydasını da zararını da gördüm. Aç bırakmadılar. Aşırı kalabalıktı, ayakta bile olsa yemek yedirdiler. İlk gün banyo yaptıktan sonra kıyafetleri giydirdiler, toz toprak içindeydi. Ayakkabım ayağıma göreymiş. Her şey düzenliydi. Ayakkabı için kalıba koyup öyle numarayı söylüyordu. Kalabalıktı. Kalabalık olunca insan aptallaşıyor, nereye git deseler oraya gidiyorsun, tam bir curcuna, düzen yok, sağlamaya çalışıyorlar. Ben geç gitmenin avantajını gördüm, ortamı inceledim, sistemi öğrenmeye çalışıp içine dâhil oldum (Kısa Dönem, 28, 2005-2006, Etimesgut-Etimesgut).

Yoğun celp dönemleri ve yol açtığı izdiham askerlerin idaresinde zorluklara yol açmaktadır ve askerliğin ilk günlerini diğer günlerine kıyasla daha yorucu kılmaktadır. İlk günlerin zorlukları askerlikteki bu evreyi unutulmaz yapmaktadır.

İlk gün tam bir karmaşaydı. Kimin yeri yatağı belli değil. Hemen istihkaklarımıza verdiler. Bir de onunla iki üç kilometre yol yürümek durumunda kaldık. İstihkakları almadan önce yemeğe gittik. Bardak çanak kir, pas içindeydi. Allah'ım ben nereye düştüm diye düşündüm. İlk günler neyi, ne zaman yapacağın belli değildi. Zamanla toparladılar (Uzun Dönem, 2008-2009, 20, Samsun-Lefkoşa).

Askerlikteki ilk haftalar boyunca askerin görevleri ve sorumluluklarına, verilen emirlere eksiksiz riayet etmesi durumunda ne gibi mükâfatlar elde

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

edeceğine dair ayrıntılar edinilmektedir. Tüm bu ayrıntılar “zaman” ile beraber tarif edilmektedir.

Gazinoda oturduk ilk günler. Sistemin oturmasına çalışılıyordu. Eşofmanlarla takıldık, koşuşumuz belli oldu. İlk bir hafta eğitim, silahlı eğitim, düz koşu, üç bin metre koşu. Her hafta yarışlar vardı. Kazanan bir gün eğitim yapmıyordu. Bizim takım atışlarda, koşuda birinci oldu. Biz bir saate yakın istirahat ediyorduk (Uzun Dönem, 2010-2011, 23, Bilecik- Giresun).

Askerliğin hangi aşaması olursa olsun askerlerin vazifeleri zamanın egemenliği altındadır. Disiplinin simgesi saattir, askerler kışlanın tüm mekânlarına sinen saatler uyarınca hareket etmektedir.

Askerliğin bir standardı var, kalkacağımız saat belli (Kısa Dönem, 2014, 27, Sakarya-Sakarya).

Kıbrıs’ta nöbet vardı sadece. Koşuşta işlerim vardı. Günde 10 saat nöbet tutuyordum. Denetlemeler dolayısıyla koşu, spor falan oluyordu. Onun dışında hep nöbet kulübesindeydim. Geçmezdi. Hayat nöbetti (Uzun Dönem, 2008-2009, 20, Samsun-Lefkoşa).

Acemilikle anlatacağım şey, sabah kalk, sürün, yemeğe git, yemekten geri gel, akşam beşe kadar yanaşık düzen (Kısa Dönem, 2007- 2008, 26, Girne-Lefkoşa).

Askerin sorumlulukları talimatlarla belirlenmiştir. Sorumluluklarında dikkatli ve kararlı olmaları gerekmektedir. Eğer talimatlara aykırı davranırlarsa ve güvenlik ihlalinde bulunurlarsa ceza ile karşılaşmaktadırlar. Cezaların katmanlarının da bir “süresi” bulunmaktadır.

10-15 gün nizamiyedydim. 8-9 ay boyunca gece görüşünde nöbet tuttum. Kuleydim, eski yapılı, çimento tuğla demir ile yapılmış. Tezkeresi gelenin yerine 6 saat boyunca geceye geçtim. Dağları falan sırayla baykuş kamerayla geçerek izlemem lazım, ama bir kere yapmadım. Kendini zor ısıtan elektrikli sobam var, bir ben tekim. Diğerlerinde nöbet kulübesi yok. 4-6 nöbeti. Yatmışım, dedim daha komutan gelmez. Kurtlar geliyor bir yerden. Ekranda izliyorum. Dalmışım, güm güm güm. Kapıyı açtım, git al tutanağını dedi. 15 gün fazladan iki saat nöbet tuttum, ekstra nöbet cezası, 8 saate çıkardı (Uzun Dönem, 2012-2013, 20, Kırkağaç- Bingöl).

Askerlikteki farklı aşamalardaki görevler de saat aralıklarına göre dile getirilmektedir.

Bir buçuk ay sonra çavuş rütbesi olunca su deposuna gönderdiler. İki yıllık mezunu olunca onbaşılık sonrası sınava girip çavuş oldum. Önce çavuş olunca yazıhaneye koydular. Yazıhanedeyken 6’dan sonra önüme dosya açıp ay sonuna kadar yetiştirilecek diyorlardı, 11’e kadar takılıyordum. Ardından nöbetim varsa gidiyordum (Uzun Dönem, 2011-2012, 20, Polatlı-Çanakkale).

Kısa dönem bir katılımcı KKTC’deki kışlaların hiyerarşisini vurgularken erbaşların erler üzerindeki hiyerarşisine bir sınır çizmektedir. Mesai bitimi ve komutanların kışladan ayrılmasının ardından çavuşların birçok açıdan muktedir olduklarını ifade etmektedir.

Akşam beşe kadar komutanın verdiği görevi yerine getirirsin, beşten sonra oranın kralı, padişahı, beyi sensin. Saat beşten sonra çavuş neyle adlandırmak isterseniz odur, başkomutandır. İsterseniz askerleri yatırmayıp dışarıda eğitim verebilirsiniz. Kimse sana bu askerleri niye zulmediyorsun diyemez, çünkü Kıbrıs'ta eğitim ve denetleme her şeyden önemlidir (Kısa Dönem, 2007- 2008, 26, Girne-Lefkoşa).

Yalnızca kışla görevi değil kışlanın dışındaki görevlerde de bir standart bulunmaktadır. Askeri lojmanların servisinde görevlendirilen asker önceden tanımlanmış saat dilimlerine riayet etmektedir.

Araç muhafızlığına ilk başladığımda kendi birliğimde kalıyordum. Ama yaz saati olduğunda servisi tersten başlattım, o yüzden diğer birlikte kalıyordum. Genelde servisimiz siviller içindi, komutanların aileleri. Lojmana gidiyorduk, askeriyenin etrafındaki kampa, plaja götürüyorduk. 11'de son servisi çekerdik. Sabah da 8'de başlardık. Benimki rutindi. Sabah akşam rutinim aynıydı (Kısa Dönem, 2006, 30, Gemlik- Gemlik).

Askerlik ve zaman arasındaki etkileşimi çeşitli kategorilere bölmek mümkündür. Bunların ilki zamanın askerlik kuralları tarafından tayinidir. Askerlik katı kurallar ile idare edilmektedir. Bu kurallar askerler tarafından sorgulanamaz. Kurallara uymamanın ve karşı çıkmanın müeyyideleri belirlenmiştir. Emir komuta zinciri keskindir, erlerin ve komutanların yerleri, görev ve sorumlulukları şüpheye yer bırakmayacak biçimde açıktır. Kışlanın talimatları belki de başka hiçbir kurumda olmadığı kadar sabittir. Yeni tertip erler katılır, eski tertipler terhis edilir, komutanların tayinleri çıkar; ancak kurallar herkesten bağımsız olarak hükümlerini sürdürmektedir. Her şey yazılı olarak garanti altına alınmıştır. Kışlanın duvarları zamanın otoritesiyle denklik içindedir. Kanunlar, yönetmelikler, talimatnameler, çizelgeler ve ihtarlar askerliğin zaman repertuarının köşelerini çizmektedir. Askerlik ideolojisinde disiplin her şeyden önemlidir. Vatani hizmetini yerine getiren askerlerin bu hizmetlerini layıkıyla yerine getirmeleri için disipline noksansız uymaları gerekmektedir. Disiplin çevik bir asker olmayı sağlamaktadır. Çevik bir asker olmak için ise dakik olmak gerekmektedir. Beden dakik olmaya göre terbiye edilmelidir. Uyku hantallığından kaçınılacak, belirtilen saatlerde talim gerçekleştirilecek, nöbet tutulurken zinde, tetikte ve sabırlı olunacaktır. Talimatlar belirlediği zaman planlamalarına itaat etmek fiziksel ve ruhsal olarak yeterli olduğunun ispatıdır; sağlıklı bir erkek olduğuna dair ehliyet temin edilmiştir.

5.2. Geçmeyen Zaman

Zamanın hükümlerinin her noktaya sindiği askerlikte “beklemek” bir mecburiyettir. Günün çok erken başladığı, çok erken bittiği; hatta çetin vazifelerin üstlenildiği dönemlerde bir günün bitmeden diğerine yuvarlandığı düşünüldüğünde zamanın geçmek bilmediği, hareket etmediğini söylemek mümkündür.

Kışla kapısından girip bambaşka bir dünyanın içine katılınca terhis tarihi ile bugün arasındaki mesafe kaygıya neden olmaktadır. Akıldan sıklıkla askerliğin hiç bitmeyeceği geçmekte, süre büyümektedir.

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

İlk gece çok kötüydüm, ranzadaki yazıları okudum, şafakları görünce nasıl bitecek dedim (Uzun Dönem, 2011-2012, 20, Devrek- Ordu/ Kabataş).

15 gün gibi bu askerlik bitmeyecek diye bunalıma girdim, firar etmeyi düşündüm. Ayrıca intihar etmeyi düşündüm. Gittiğimizde çok sıkıydı. Birkaç büyük problem yaşandı. Kaymakamlık soruşturma açınca çavuşlar değil uzmanlar yönetmeye başladı (Uzun Dönem, 2004-2006, 20, Gölcük-Pamukkale).

Askerlik yükümlülüğü yekpare ve benzer olarak tamamlanmamaktadır. Mekân nasıl bir askerlik yapıldığını belirleyen öğelerdendir. Sosyal zamanın askerlikteki izdüşümünü farklı mekânlardan takip etmek mümkündür. Söz gelimi, “Kabul Toplama Merkezi” organizasyon sorunları nedeniyle kışlalara göre “durgun zaman” oranı daha yüksektir. Birliklerine teslim olmadan önce geçirilen KTM süreci bitmek bilmeyen zaman algısıyla birlikte hatırlanmaktadır.

KTM korkunçtu, askeriyenin bir kapasitesi var, 1000’dir en fazla. Beklenenden fazla kısa dönem gitmiş, 3500 tane, hava soğuk, yatacak yer yok. Atıl halde bir hangar açtılar, üstü açık, ıslak, orada yattık. Yemek sadece kantindeki tost, o kadar kişiye yemek de çıkmıyor. İnsanlar orada hemen kaynaşıyor. Oltu’ya gidecekler hemen kaynaştı, iki gün sonra Oltu’ya geçtik. KTM’de tuvaletimizi tuttuk, tuvalet bulamadık. Bir gün sonra kamuflajlar falan dağıtıldı. KTM’den sonra kışla cennet gibi gözüktü. KTM’de hep kalsam o askerlik bitmezdi (Kısa Dönem, 2007-2008, 27, Oltu-Göle).

İlk günlere askerlik süresinin kısalığı kışlanın kuşatıcılığını hafifletmeyebilir. Olağan hayatlarının zıt kutbunda yer alan askerler yüklendikleri ağırlık karşısında zamanla münakaşa yaşamaktadır.

İlk üç gün bize kamuflaj bulamadılar. Tatbikat varmış. Sivildik. Daha olayın içine giremedik. Komutanlar da yoktu. Kantinde çay ve sigarayla geçirdik. Yemekler kötüydü, yiyemedik. Hijyen hak getire. Elbiseleri çıkarıp kamuflajları giyince kendimi çıplak istedim. Aynaya baktığımda kendimi tanıyamadım, vahimdi. İlk bir hafta hiç uyuyamadım. Tuvalete çıkamadım. Kısa dönem yapıyorsun ama o güçlüklerle bir kez karşılaşınca nasıl geçecek demeye başlıyorsun (Kısa Dönem, 2009, 31, Sarıkamış-Sarıkamış).

Aynı kışladaki farklı görevler ve görevlerin yükü askerlerin sosyal zaman algılarına hükmedebilmektedir. Rutin görevi olan bir er ile tören bölümünün baskısı altında olan bir er farklı zamanlarda yaşayabilmektedir.

Tören bölümüündeydim, Çanakkale’de. Sürekli talim halindesin. Neticede yeri geliyor yabancı devlet başkanlarının bile karşısına çıkıyorsun. Başkaları sefa sürerken bizde şafak sıkıştırıyordu (Uzun Dönem, 21, 2011-2012, Gaziemir-Çanakkale).

Bazı askerler sivil hayatta bile bulamayacakları olanakları askerlikte bulabilmektedir. Böyle bir durumda durgun zaman ile değil akıcı bir zaman ile karşılaşmaktadır.

Bizim orada sinema salonu var. Recep İvedik falan vardı, onları aldık. Gösterim yapıyorduk, bir liraya. Nöbet falan yok. Belirli saatte kapıyı kapatıyorum, sabaha kadar benim. Hani derler ya, şafak atıyor, zaman süper geçti (Kısa Dönem, 2007-2008, 27, Oltu-Göle).

Sürekli emir komutanın himayesi altında olmak, oyalanmanın ve boş zaman faaliyetlerinin istisna olması askerleri zamanda bir nevi mahsur bırakmaktadır. Askerlik anılarının kuvveti de burada ortaya çıkmaktadır. Askerlikte günler “sivil günler” gibi akıntıya kapılmamaktadır. Bu bakımdan askerlikte günlerin deneyim hacmi çok geniştir. İki tertip arasındaki üç-dört aylık bir aralık muazzam bir kıdem olarak görülmektedir; üst tertip askerler bu deneyim farkından dolayı bir nüfuz elde etmektedir. Tertipler arası fark kuşaklar arası fark gibi görülmektedir. Yakın geçmiş bile “bir zamanlar” olarak yorumlanmaktadır. Zamanın akıp gitmesi veya hiç gitmemesi ile ilgili olarak kullanılan bir deyim askerlerin dillerinden hiç düşmemektedir. Bir gün güçlük çıkarmadan bitiyorsa “şafak atmakta”, eğer akmakta direniyorsa “şafak sıkıştırmakta”dır.

5.3. Askerlikte Statü Farkı ve Zaman

Zorunlu askerlik statüleri arasında kısa dönem ve uzun dönem askerliklerin özgün bir tarafı bulunmaktadır. Askerlik süresi boyunca her açıdan aynı mekânı paylaşan ancak askerliği tecrübe etme bakımından farklı kutuplarda bulunan iki askerlik statüsüdür. Öğrenim düzeyleri arasındaki farklılık toplumda sınıfsal ve statüye ilişkin farklılıkları da doğurmaktadır. Tüm askerler terhis gününü beklemektedir; fakat hepsi aynı biçimde ve sürede beklememektedir. Bekleme süresinin dağılımı gücün dağılımıyla örtüşmektedir. Bu bağlamda, bekleme güç ilişkilerini yansıtır. Bekleyenler ve beklenenler vardır. Beklemeye devam etmek, kişinin zamanının ve sosyal değerinin daha az değerli olduğuna dair sosyal bir iddiadır (Lahad, 2017: 105). Etkileşimler sıraya girmeyi ve beklememizi gerektirir, çünkü her şey bir anda mümkün değildir. Ancak kimin ne kadar süre beklediğini araştırdığımızda beklemek tarafsız bir olgu değildir. Burada, belirli bir eşitsizlik karşılıklı bağımlılık etkileşimlerine girer ve kimin kimi beklediği sorusu önem kazanır. Bu durumlarda bekleme, sosyal statü ve güçle yakından ilişkilidir ve asimetrik sosyal ilişkilerin ritüelleştirilmiş bir ifadesi olarak anlaşılabilir (Adam, 1990: 123-124).

Eski askerlik sisteminde 15 ay askerlik yaptıkları dönemde uzun dönemler dört tertip kısa dönem ile karşılaşmaktaydı. Uzun dönemler ile yeni tertip kısa dönemlere rastladıklarında bu durum bahis konusu olmaktadır.

Askeri minibüse bindik, uzun dönem bir çocuk dedi ki bu sefer siz önce çıkmayacaksınız. Üç dönemdir çıkıyorsunuz, bu sefer ben çıkacağım dedi (Kısa Dönem, 2007-2008, 27, Oltu-Göle).

Şafak kartı askerlerin askerlik süresinin kutucuklar halinde dizildiği ve bu kutucukları karalamak suretiyle kalan sürelerini hesaplayabildikleri bir karttır. Bir katılımcı bu kartın doldurulması üzerinden bir analiz yapmıştır.

Uzun dönemler kısa dönemleri çok sevmiyorlar. 550 gün karalıyordu, kısa dönemler onun çoğunu otomatikman dolduruyor. Bu da ağırlarına gidiyordu. Sevmeseler de saygısızlık yapmadılar (Kısa Dönem, 2009-2010, 32, Ankara-Ankara).

Katılımcılar arasında kısa dönem askerlerin askerlik sürelerinin yanı sıra askerlikte kendileri kadar zorlukla mücadele etmedikleri ve kibirli buldukları

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

tutumları hakkında yakınlar yer almıştır. Lisans eğitimini tamamlamak askerlik süresi hususunda bir ayrıcalığın yanında başka “konforlar” da temin etmiştir.

Sen gelmişsin, daha üç yüz gün sayarken adam senin yarını sayıyor. İlk giden grupta anlamıyorsun, ikinci grupta anlıyorsun ve kızılıyorsun. Adamın zoruna gidiyor. Komutanlar bizi hiç ezdirmediler. İşimizi iyi yaptığımız için asla üzülmedik. Çıkmadan bir gün önce hala çalışıyordum, bizden sonrakileri eğittik. Kendimizi onlar okumuş adam diye teselli ediyorduk, fakat kıl çıkarsa iyicene gıcıklanıyorsun. Kısa dönemlerin kendini işe adamadığı söylenirdi hep. Arkamızdan çok iyi çalıştı desinler istedik. Hatta komutanla hala görüşüyoruz, evine davet ediyor. Sürekli havalı davranırlardı, tepeden bakarlardı (Uzun Dönem, 2014-2015, 31, Serinyol-Bingöl).

Kısa dönemler paşa gibiydiler. Askerliği yapmadı ki. En hoşuma gitmeyen şeylerden biri oldu. Ben de insanım, o da insan, neden hepimiz aynı kâseye konulmadık? Spor yoktu, eğitim yoktu, azar hiç yoktu. Adam rütbeliyle bile konuşması farklıydı. Ben kısa dönemin “emredersiniz” lafını tek tük duydum. Rütbeli bana şunu yapamaz derdi. Ben uzun dönemim, asla bunu diyemedim. Tüm gün yattılar. Bizimle dalga geçenler bile oldu (Uzun Dönem, 2011-2012, 20, Devrek- Ordu/ Kabataş).

Kısa dönem ve uzun dönem askerler aynı mekânda, yani koğuşt olmalarına binaen, yoğun bir karşılaşma ve etkileşim içinde olmaktadır. Farklı statüler farklı askerlik deneyimi elde etmek manasına gelmektedir. İki statü arasındaki farklılıklar zaman mefhumuna yansımıştır. Nitekim kısa ve uzun dönem askerlik doğrudan zamana referansta bulunmaktadır. Askerlik süreleri aralarında yer yer sürtüşmeye neden olmakta, kıdemin itibar kaynağı olduğu bir kurumda güç gösterisine dönüşmekte, kimi zaman da uzun dönemlerin kısa dönemlere imrenmesine sebep olmaktadır. Askerlik süresi ayrıcalık, gurur, imrenme, haksızlığa uğrama gibi birçok duyguya sevk etmektedir.

5.4. Ritüeller ve Zaman

Askerlik uğurlama törenlerinden terhis sonrası eve dönüşte verilen yemeğe, yıkanmamak üzerine muhafaza edilen gömleğin yıkanmasına değin birçok ritüelle doludur. Ritüeller askerlik boyunca anlam kazanarak ve bir norma dönüşerek grup aidiyetini güçlendirmekte, ayrıca terhisin yaklaştığına dair bir kutlama havası oluşturmaktadır.

Ritüellerde terhise kalan gün sayısı orijindir. Askerler şafak sayarken ritüellerden coşku duymakta, son güne yaklaşmakta olmanın ve yükün hatırı sayılır bir kısmını geride bırakmanın neşesini ortaklaşa yaşamaktadır. Ritüellerin icrası tezkereden daha unutulmazdır; ritüeller birçok sembol ile kuşatılmıştır.

460’tan 300’e düşünce künye patlatılıyor, 200’de kıyafetin yırtılıyor, 100’den düşünce en berbatı. Lağım, pis su, çamur, lavabo hiç fark etmez, başınızdaki aşağı dökülüyor. Benim bir üst devremde oldu. Ben unutturdum. Yapmaya çalıştılar, yapamadılar. 99’da batıyor dedim, 99 çünkü, yapamazlar. Bir üst devreme kürekle kanalizasyondan pis su döktüler. Jeneratörden mazot, gres yağı çektim. Bataklik vardı, oradan aldım. Kış günüydü, çocuk mahvoldu.

Temizlenmek için bir buçuk şişe şampuan bitirdi. Sıcak su da bitmişti, soğuk suyla bitirdi. Çocuk zor kurtuldu yani (Uzun Dönem, 2011-2012, 20, Polatlı-Çanakale).

Islatılmam ekime denk geldi, buz gibi hava. Yazıcıya bana nöbet yazın dedim, alt devreler biraz uyusun diye. 11-1'de benim yüzüncü günümümüş. Nöbete gitmeden bir ıslattılar. Botumun içine kadar ıslattılar. Su buz gibi, parkayı da ıslattılar. O halde nöbete gittim. Kötü hastalandım (Uzun Dönem, 2009-2010, 27, Mamak-Tekirdağ).

Her şey yapıldı. Üste çıkma, kolayla ıslatma. Yüzden düşünce ve plaka 33'e gelince yaşadığın keyfi şafak doğan güneş dediğinde yaşamıyorsun. Çıkarken aklında bir sürü soru var ama o günlerde sadece tezkereye az kaldı diye seviniyorsun, onunla meşgulsün. O günleri hiç unutamıyorum (Uzun Dönem, 2008-2009, 20, Samsun-Lefkoşa).

Şafak kâğıtları oyalanmak ve geçen günler ile avunmak için askerlerin elinin altındadır. Şafak kartları (veya telefonda ve saatte bulunan uygulamalar) durağan zamanı iterek kımıldatma fiilleridir. Günün geçmesine bir kesinlik kazandırmaktadır.

Hatırladıkça 20-30-40 dolduruyordum şafak kâğıdını. Bahar operasyonunda 26 gün görev almıştık, sürekli elimin altında değildi (Uzun Dönem, 2006-2008, 20, Foça- Bingöl).

Şafak kâğıdı doldururdum. Çok düzenli doldururdum. 555 yazardı (Uzun Dönem, 2011-2012, 20, Devrek- Ordu/ Kabataş).

Şafak kâğıdı vardı, çarpı konulurdu, canımız sıkılırdı, saati dakikayı da sayardık. Şaka muhabbet amacıyla, akşam ne yapacaksın? (Kısa Dönem, 2014, 27, Sakarya-Sakarya).

Saniye saniye saydım, şafak sayar saatim de vardı (Kısa Dönem, 2014-2015, 31, Kastamonu- Hakkâri).

Ritüellerin uygulanma günleri, durumları ve şekli kuşaktan kuşağa aktarılarak bir süreklilik oluşturmaktadır. Askerler böylece ortak bir anlamın etrafında bütünleşerek askerliğe dair kimliklerini de sağlamlaştırmaktadır. Ritüeller genellikle terhis gününe göre belirlenmekte, kalan askerlik günü yani şafak sayısı üzerinden kurulmaktadır. Ancak bu ritüeller tertipler arasındaki gövde gösterisinin bir parçası olarak her gün kendine yer bulabilmektedir. Örneğin üst devre askerler, yani “dede”ler, alt devre askerlerden, yani torunlardan kendi şafaklarını koğuştaki bir mani ile anons etmelerini isteyebilmektedir. Şafak kartı her gün veya aralıklı olarak doldurulabilmektedir. Ritüeller askerliğin her anına nüfuz etmiştir. Ancak en önemlileri terhis yüz gün kalması, yani yüzden düşülmesi, askerinin memleketinin plaka numarasına ulaşılması ve askerde geçirilen son gün, yani “şafak doğan güneş”tir. Uzun dönem askerler bu günlerde rutinleşmiş bazı eylemlerde bulunmaktadır. Yüzden düşen askerinin havanın derecesi kale alınmaksızın ıslatılması, memleketinin plakasına gelen askerinin sırtına binilmesi, terhis olmadan önce diğer askerlere ikramda bulunulması gibi gelenekler sayılabilir. Görüldüğü üzere askerlikteki ritüellerin şekillenmesini zaman belirlemektedir. Sosyal zaman askerlik ile özdeşleşen bu ritüellerin pusulasıdır. Askerlik sürelerinin kısalığı,

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

yaşları, eğitim düzeyleri, askerlikteki konumları ve askerliğe ilişkin tutumları nedeniyle kısa dönem askerler bu ritüellerin dışında kalmaktadır.

5.5. Son Gün

Askerlik yükümlülüğünün sonlanması hafızalardan silinmeyen duraklardan bir tanesidir. Zorlu bir aşamayı geride bırakacak olan yükümlüler çeşitli düşüncelere dalmaktadır.

Çıkmadan önceki gün uyuyamadım. O günde görevdeydim. Gece 11.30’da görevim bitti. Ben de zaman geçirmek istedim. Bir de son gün, sabah olmadım. Sabah evrak işlerini tamamladım. Çıkış izni için bölük komutanını bekledim. Öğlen gibi falan çıktım. Tezkere belgelerini imzalattım (Kısa Dönem, 2006, 30, Gemlik- Gemlik).

Son gün heyecanlıydım, sabaha kadar uyuyamadım. İlk gün nasıl geçmek bilmediyse son gün de geçmedi (Uzun Dönem, 2012-2013, 20, Manisa- Ankara).

Şafak doğan güneş dediğimde sivillerimi giyip volta attım, zaman geçmek bilmedi. Tezkere sigarası, çikolata dağıttım. Anı defteri doldurttuk (Uzun Dönem, 2006-2008, 20, Foça- Bingöl).

Bitmeye yakın şükür diyorsun. Artık ben görevimi yaptım, benden geçti, gitmeye hazırlanıyorsun. Son gün geçmedi bir türlü (Uzun Dönem, 23, 2004-2006, Burdur- Erzincan).

Barındırdığı özlem ve endişe duyguları ile geri dönülecek sivil hayatın eşiği olan son askerlik günü bu melez ruh halini muhafaza etmektedir. Askerlik, tüm zorluklarına rağmen geride kalacaktır; zira “şafak doğan güneş”tir. Askerliğin son gününde sevinçli, rahatlamayı ve hüznü aynı anda yaşayabilmektedirler. Katılımcıların son güne dair en sık dile getirdikleri şey zamanın akmamasıdır; nizamiye kapısından çıkıp “sivil” hayata dönmelerini sağlayacak saatler geçmek bilmemiştir.

Sonuç

Sosyal zaman sosyolojinin klasik döneminden beri tartışılmaktadır. Zamanın kolektif yaşamdan türetildiği ve sosyal kökene dayandığı düşüncesi Durkheim’den bu yana dile getirilmektedir. Zamanın hesaplanmasını, algılanmasını ve betimlenmesini sosyal ilişkilerden ayrı olarak düşünmek zordur. İkel topluluklarda zaman edilgen bir biçimde sadece fizyolojik gereksinimlere göre tayin edilirken tarım toplumlarında ekin merkeze yerleşmiştir. Dinin muktedir olduğu bu dönemde ayinler, ibadetler ve din adamları zaman tasavvurunda nirengi noktaları olmuştur. Sanayi toplumunda ise zaman ticarileşmiştir; vakit nakittir. Günümüzün aşırı standartlaşmış toplumsal düzeninde zaman gündelik hayatın her bir ayrıntısını belirlemektedir. İşe ve okula gidiş saatlerimiz, yemek saatleri, kariyer planlarımız, hatta ailemize ve arkadaşlarımıza ayıracağımız zaman denetimimizin dışındadır. Diğer taraftan, zamanın merkezileşmesini baş meridyen, ulusal saat, saat dilimi, kış-yaz saati uygulamalarında da görmekteyiz. Bu standartlaşma ticaret, siyasi otorite, iktidar, sosyal bütünleşme gibi toplumsal olgularla doğrudan ilişkilidir.

Sosyal zaman sosyal etkileşimin farklı biçimlerinde zamanın algılanmasının çeşitliliğine de atıfta bulunmaktadır. Yakın arkadaşımızla geçirdiğimiz zamanın hızı davetsiz misafir ile geçirilen zamanla aynı olmayabilir. Toplantılarda sürekli saatimizi kontrol ederken tatillerde zamanı durdurmak isteriz. Bu çalışmada sosyal zamanın askerlikteki biçimlerine odaklanılmıştır. Disiplinin, denetimin, yasaların her an hazır ve nazır olduğu bir total kurum olarak askerlikte, bu olguların noksansız yürütülmesinde zaman ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Kışlarına sevk edilen yükümlüler çevrelerindeki kimselerden birtakım tavsiyeler almaktadır. Bu tavsiyelerden biri ne zaman teslim olacakları yönündedir. Teslim için resmi saat olan 17.00'ye kadar beklenmesi tavsiye edilmiş, erken gitmenin kalabalığa yakalanmaya neden olacağı belirtilmiştir. Bazı yükümlüler buna riayet etmiş, bazıları da geç teslim olmanın kurumu tanımak için avantajlı olacağını varsaymıştır. Askerliğin ilk günlerindeki yoğunluk, askerlerin kuralların acemisi olmasından kaynaklı aksamalar komutanların zaman konusunda daha hassas olmasına yol açmıştır. Kimin neyi, nasıl yapacağı ne zaman yapacağından ayrı düşünülmemektedir; dakik olmak disiplinin parolasıdır. Bu dakikliğin ilk günlerde henüz tesis edilmemiş olması askerler ve komutanlar için güç durumlara sebep olmaktadır. Zaman yalnızca emrederken önem kazanmamaktadır. Görev ve sorumluluklara uymayanların cezası da zamana göre belirlenmektedir. Nöbet cezası, geç terhis veya askeri cezaevi mahkûmiyetinde de günler ve saatler vardır.

Askerliğin ilk günlerinde yükümlüler birçok açıdan zamanın hükümlerine girmektedirler. Geçmek bilmeyen zaman, akmayan günler, “atmayan şafak” askerlerin karşılaştıkları zorluklardan biridir. Ranzalarına uzanıp ranzanın etrafına yazılmış şafaklara, yani kalan günlere baktıklarında kaygı içine düşmektedirler. Farklı mekânlardaki askerlikler bu mücadeleyi pekiştirmektedir. KTM'nin kapasitesi ve imkânlarıyla asker sayısındaki orantısızlık KTM'deki zamanı durgunlaştırmıştır. Askerlikte üstlenilen sorumluluk da zamanı kıpırtısız kılabilir. Tören bölümünde soluk almadan bir asker şafak sıkıştırmasına maruz kalmıştır. Diğer yandan kendi koşullarını ve görevlerini kabul ettirebilen kısa dönem askerler askerliğin tümünde veya bir kısmında zamanla bir mücadele yaşamamıştır. Ayrıca zamanın geçmesi askerlerin temel hedefi olduğundan “boş durmamak” için görev talep etmişlerdir.

Askerlik statüsü zaman algısını çeşitlendirmektedir. Farklı statüler askerlik statüsünü belirlemekle kalmamaktadır, nasıl bir askerlik yapılacağını da tayin etmektedir. Uzun dönemlere kıyasla daha sık “büro işi” ile görevlendirilen kısa dönemler askerlikte mezun oldukları lisans programına veya mesleklerine benzer işleri sürdürebilmektedir. Aradaki süre ve görev farkı kimi zaman iki statü arasında husumete neden olmuştur. Askerlik kimliğinin elementlerinden olan ritüeller zamana göre biçimlenmiştir. Şafak sayısı ile ritüeller doğrudan bağlantılıdır. Yüzden düşmek, plakalara gelmek, şafak doğan güneş gibi ritüeller askerlikteki günlerin törenleştirilmesidir. Bayramlarla ve festivallerle benzerliğe sahiptir. Devrecilik bu anlarda askıya alınmakta, koğuştaki tüm askerler kutlamaya katılmaktadır; askerler arasında dostluk duyguları kurmakta ve askerleri teskin

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Ve Sosyal Zaman

etmektedir. Bu ritüeller sosyal zamanın askerlikteki kuşatıcılığını hafifletmeye yönelik pratikleri ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Adam, B. (1990). *Time and social theory*. Cambridge, UK: Polity.
- Akyaz, D. (2009). *Askerî müdahalelerin orduya etkisi*. İstanbul: İletişim.
- Akyürek, S. (2010). *Zorunlu askerlik ve profesyonel ordu*. Ankara: Bilgesam.
- Altınay, A. ve Bora. T. (2002). Ordu, militarizm ve milliyetçilik. T. Bora (Yay. Haz.). *Milliyetçilik: modern Türkiye’de siyasi düşünce* (s. 140-154) içinde. İstanbul: İletişim.
- Askeralma Kanunu (2019, 25 Haziran). Resmi Gazete (Sayı: 30813). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/06/20190626-1.htm>
- Askerlik Kanunu (1927, 17 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı: 631-635). Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1111.pdf>
- Aydın, S. (2008). Toplumun militarizasyonu: zorunlu askerlik sisteminin ve ulusal orduların yurttaş yaratma sürecindeki rolü. Ö. H. Çınar ve C. Üsterci (Yay. Haz.). *Çarklardaki kum: Vicdani Red* (s. 25-49) içinde. İstanbul: İletişim.
- Bergmann, W. (1992). The problem of time in sociology: an overview of the literature on the state of theory and research on the "sociology of time," 1900-82, *Time & Society* 1(1), 81-134.
- Bora, T. (2004). Ordu ve milliyetçilik. A. İnsel ve A.Bayramoğlu (Yay. Haz.). *Bir zümre, bir parti: Türkiye’de ordu* (s. 163-177) içinde. İstanbul: İletişim.
- Bröckling, U. (2008). *Disiplin*. (V. Atayman, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Çiyan, H. Y. (2009). Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyılda asker alma sistemi. A. Atay ve İ. Özbay (Ed.). *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu bildirileri: C. I* içinde (s. 245-256). Ankara: Genelkurmay Atase.
- Elias, N. (2000). *Zaman üzerine*. (V. Atayman, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Gurvitch, G. (1964). *The spectrum of social time*. Dordrecht: Reidel.
- Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik serüveni*. İstanbul: Simurg.
- Hacısalihioğlu, M. (2007). Osmanlı İmparatorluğu’nda zorunlu askerlik sistemine geçiş: Ordu millet düşüncesi. *Toplumsal Tarih*, 164, 58-64.
- Hacısalihioğlu, M. (2010). İçerme ve dışlama: Osmanlı İmparatorluğu’nda askere alma. E. B. Parker ve İ. Akça (Yay. Haz.). *Türkiye’de ordu, devlet ve güvenlik siyaseti* (s. 79-103) içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Hassard, J. (1990). Introduction: the sociological study of time. J. Hassard (Yay. Haz.). *The sociology of time* içinde (s. 1-18). New York, USA: Palgrave Macmillan.

- Kayalı, K. (1985). Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri ve ordu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* Cilt V (s.1250-1258) içinde. İstanbul: İletişim.
- Köksal, O. (2009). Osmanlı Devleti'nde askerliğin vatandaşlık mükellefiyetine dönüşüm evrimi. A. Atay ve İ. Özbay (Ed.). *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri: C. I* (s. 259-275) içinde. Ankara: Genelkurmay Atase.
- Lahad, K. (2017). *A table for one: A critical reading of singlehood, gender and time*. Manchester, UK: Manchester University.
- Lewis, J. D. ve Weigart, A. J. (1990). The structures and meanings of social time. J. Hassard (Yay. Haz.). *The sociology of time* (s. 77-101) içinde. New York, USA: Palgrave Macmillan.
- MSB (1999). Osmanlı ordu teşkilatı. Ankara: Milli Savunma Bakanlığı.
- Mukerjee, R. (1990). Time, technics and society. J. Hassard (Yay. Haz.). *The sociology of time* (s. 47-55) içinde. New York, USA: Palgrave Macmillan.
- Nowotny, H. (1992). Time and social theory: Towards a social theory of time. *Time & Society*, 1(2), 421-454.
- Okumuş, E. (2010). Zaman sosyolojisi: bir giriş denemesi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10 (2), 121-174.
- Özkan, C. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ordu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi Cilt V* (s. 1259-1268) içinde. İstanbul: İletişim.
- Sorokin, P. A. ve Merton, R. K. (1937). Social time: a methodological and functional analysis. *American Journal of Sociology*, Volume 42, Issue 5, 615-629.
- Subrt, J. (2001). The problem of time from the perspective of the social sciences. *Czech Sociological Review*, 9(2), 211-224.
- Subrt, J. (2015). Social time, fact or fiction? Several considerations on the topic. *Sociology and Anthropology* 3(7), 335-341.
- Tienoven, P. (2018). A multitude of natural, social and individual time. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/322467704>
- Tilly, C. (2001). *Zor, sermaye ve Avrupa devletlerinin oluşumu*. (K. Emiroğlu, Çev.). Ankara: İmge.

KARADENİZ
BLACK SEA – ЧЁPHOE MOPE
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

❖YAZIM VE YAYIN İLKELERİ❖

Dergiye gönderilen makaleler özgün olmalıdır. Daha önce kısmen ya da tamamen yayınlanmış yazılar ve intihal içeren makaleler dergiye gönderilmemelidir.

Dergiye yayın gönderen yazar(lar), yayının telif ve yayın hakkı gibi tüm haklarını dergiye verdiğini kabul ve beyan eder.

Dergimizde kör hakemlik uygulandığından aşağıdaki kurallara azami ölçüde önem gösterilmelidir.

- Dergiye gönderilen metinler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde, **10 punto**, iki yana yaslı, 1.5 cm. paragraf başı girintisi ve tek satır aralığıyla yazılmış olmalıdır.
- Makale başlığı, büyük harflerle, ortalanmış ve koyu olarak yazılmalı ve **12** kelimeyi geçmemelidir. Türkçe, İngilizce ve Rusça başlıklar **en yukarı ve üst üste yazılmalıdır**;
- Varsa metin içindeki diğer bütün başlıklar numaralandırılmalı, başlık(lar) koyu ve her kelimenin ilk harfleri büyük olacak biçimde yazılmalıdır.
- Çalışmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım (İmla) Kılavuzu esas alınmalı, yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır.
- Metinlerin kaynakça ile birlikte 25 sayfayı geçmemesi tercih edilir.
- Yazar adı/adları başlığın hemen altında sola yaslı yazılmalıdır. Yazar adı/adlarına (*) ile dipnot verilerek, yazarın ORCID numarası bilgileri (unvanı, çalıştığı kurum, yazışma adresi, e-posta) yer almalıdır. Örnek: **Araş. Gör, ORCID: 0000-0001-9160-4288, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bunyamintetik@gmail.com**. Ana metnin öncesinde, 200-250 kelime arasında, Türkçe, İngilizce ve Rusça olarak yazılmış bir “Öz” yer almalıdır. Özde araştırmanın kapsamı ve amacı belirtilmeli, kullanılan yöntem tanımlanmalı ve ulaşılan sonuçlar kısaca ifade edilmelidir. Özün hemen altında en az beş en fazla sekiz anahtar kelime yer almalı ve bu anahtar kelimeler, özel adlar dışında, küçük harflerle yazılmalıdır. **Öz ve anahtar kelimeler 10 punto ile yazılmalı, paragraf girintisi bırakılmamalıdır**.
- Tablo, şekil, resim, grafik ve benzerlerinin bir numarası ve başlığı olmalıdır. Bu materyallerin derginin sayfa boyutları dışına taşmaması için 10x17 cm’lik alanı aşmaması, 10 punto ile ve tek aralık kullanılarak yazılmış olmaları gerekir. Resim, grafik ve benzerlerinin ayrı bir dosya hâlinde ve jpeg formatında kaydedilmesi baskı kalitesi açısından gereklidir. Bu materyaller metnin üçte birinden az olmalıdır.

ATIFLARIN VE KAYNAKÇANIN DÜZENLENMESİ

- Ana metindeki tüm göndermeler, APA standardında metin içi kaynak gösterme sistemi ile belirtilir. Düzenleme ve kontrol sırasında kolaylık sağlaması ve hataları minimuma indirmesi için MS Word programının otomatik kaynak gösterme sisteminin kullanılması önerilmektedir.
- Manuel girecek yazarlar için APA standartlarına ulaşmak için Türk Kütüphaneciler Dergisi'nin "Bilimsel Yayınlarda Kaynak Gösterme, Tablo ve Şekil Oluşturma Rehberi APA 6 Kuralları" eserine müracaat edilebilir; http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf

❖ WRITING AND PUBLICATION PRINCIPLES ❖

Articles submitted to the journal must be original. Articles containing plagiarism or published partially or fully before should not be submitted.

The author(s) who send articles to the journal accept and declare that they give full rights, such as copyright and broadcasting rights, to the journal.

Since blind review is applied in our journal, the following rules should be given maximum importance.

- The texts sent to the journal should be in Times New Roman, 10pt, 1.5 cm on the left and right margins, with single space in Microsoft Word program.
- Never use the space or tab key for formal corrections in the article.
- The title of the articles should be written in capital letters, centered and bold, and not exceed 12 words.
- The headings in Turkish, English and Russian should be written at the top, as in the example below;
- If present, all other headings in the text should be numbered, the title(s) should be bold, and the first letter of each word should be capital.
- The Turkish Language Institution's Spelling (Imprint) Guideline should be taken as a basis in studying, and as many Turkish words as possible should be used instead of foreign words.
- It is preferred that texts do not exceed 25 pages including bibliography.
- Author name(s) should be written on the left just under the heading. Authors' names/titles should be accompanied by an asterisk(*) and the author's information (title, institution, address, e-mail) should be included. An "Abstract" written in Turkish, English and Russian between 200 – 250 words should be placed before the main text. The scope and purpose of the study should be specified, the method used should be defined and the results achieved should be briefly stated. At least five and a maximum of eight keywords should be placed immediately below the abstract, and these keywords should be written in small letters except for private names. Abstract and keywords should be 10 points, and no paragraph indent should be left.
- The table should include the number and title of figures, figures, graphics, and the like. These materials must be 10 pt with a single spacing so that the journal does not exceed 10 x 17 cm. The recording of pictures, graphics and the like should be submitted in a separate file in JPEG format. These materials should be less than one third of the whole text.

CITATIONS AND BIBLIOGRAPHY

- All citations in the main text are specified by the in – text citation system in the APA6 standard. It is recommended to use the automatic citation system of MS Word program for ease of editing and control and to minimize mistakes.
- Authors preferring to do citation manually can refer to Turkish Librarians' Journals' APA6 Guidelines on Sourcing, Tables and Figures for Scientific Publications'. This link can be accessed at http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf

❖ ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ ❖

Статьи, отправленные в журнал, должны быть оригинальными. Статьи, опубликованные частично или полностью или же содержащие элементы плагиата не принимаются.

Автор (авторы), которые будут присылать статьи для публикации, автоматически заявляют, что отказываются от гонорара и передают право на гонорар журналу, а так же передают право журналу для публикаций высланной статьи в следующий раз.

В виду того, что в нашем журнале применяется “слепое” рецензирование, максимальное внимание уделяется следующим правилам.

- Тексты, отправленные в журнал, должны быть написаны шрифтом Times New Roman, 10 шрифта, начало абзаца 1,5 см. интервал одиночный. Отступы с левой и правой стороны одинаковые.
- Название статьи должно быть написано заглавными буквами, в середине, жирным шрифтом и не должно превышать 12 слов. **Название пишется сначала. На турецком, английском и русском языках, один за другим**
- Все остальные заголовки в тексте должны быть пронумерованы. Подзаголовков (ки) должны быть выделены жирным шрифтом. Первая буква каждого слова должна начинаться с большой буквы.
- Правописание должно быть основано на правилах “Института Турецкого Языка”. По возможности вместо иностранных слов, должна быть использована турецкая лексика.
- Предпочитается, что объем текста не превышал 25 страниц с библиографией.
- Имя автора/имена авторов должны быть написаны под заглавием ближе к левой стороне. Под именем (именами) авторов даётся информация, которая должна включать в себе следующие ORCID данные (должность, учреждение, адрес, адрес электронной почты). К примеру: **ORCID: 0000-0001-9160-4288, соискатель, Ардаганский университет, гуманитарный факультет, отделение турецкого языка и литературы, bunyamintetik@gmail.com**
- Перед текстом статьи необходима аннотация. Аннотация должна быть на турецком, английском и русском языках в пределах 200-250 слов. Необходимо указать объем и цель исследования, должен быть определён использованный метод и краткое изложение достигнутых результатов. По меньшей мере пять и максимум восемь ключевых слов должны быть помещены непосредственно после аннотации. Эти ключевые слова должны быть написаны строчными буквами, за исключением собственных имён. **Аннотация и ключевые слова должны быть написаны 10 шрифтом без абзаца.**
- Таблицы, схемы, рисунки, графика и т. п. должны иметь номер и заглавие. С целью соблюдения размеров страниц подобный материал не должен превышать размера в рамках 10 x 17 см. Они должны быть написаны 10 шрифтом, одинарным интервалом. Для достижения качества печати рисунки, изображения необходимо присылать в отдельном файле в формате jpeg. Эти материалы должны составлять менее одной трети текста.

Правописание цитат и библиографии

- Вся представленная в основном тексте библиография обозначается системой текстовых ресурсов по стандартам APA 6. Рекомендуются использовать

автоматическую систему отображения исходного текста программы MS Word для автоматического редактирования и минимизации ошибок.

- Для введения источников вручную по стандартам APA 6 авторы могут пользоваться “Правилами APA 6 журнала библиотек Турции” по эл. адресу http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf.

❖ Abone Şartları ❖

Abone olacaklar Erdoğan ALTINKAYNAK adına TR67 0001 2009 6780 0001 0179 88 numaralı Halkbank hesabına abone bedelini yatıracaklar ve dekontlarını adres bilgileri ile birlikte yazışma adresine posta veya faks yoluyla iletceklerdir.

❖ Payments ❖

Subscribers should deposit the subscription fee to Erdoğan ALTINKAYNAK’s Halkbank account number: TR67 0001 2009 6780 0001 0179 88 and send their receipts as well as their own contact addresses to the communication address via mail or fax mentioned above.

❖ Абонентное условие ❖

Для оформления подписки необходимо произвести оплату на имя Erdoğan ALTINKAYNAK, банковский счет № 05732013 Квитанцию об оплате вместе с информацией о Вашем адресе необходимо передать почтой или по факсу в редакцию журнала.

❖ Fiyatı / Стоимость / Price ❖

150 TL(Yurtiçi / для граждан Турции / Interior)
50 \$ / 40 Euro (Yurtdışı / для граждан других стран / Abroad)

❖ Abonelik Bedeli / Стоимость подписки / Subscription Price ❖

600 TL(Yurtiçi / для граждан Турции / Interior)

Certificate

This is to certify that **KARADENİZ BLACK SEA INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL** is indexed in International Scientific Indexing (ISI). The Journal has Impact Factor Value of **0.934** based on International Citation Report (ICR) for the year **2018-19**. The URL for journal on our server is <https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=7901>

Editor ICR Team
(ISI)

International Scientific Indexing
(ISI)

ISI- Impact Factor: 0.635 (2017-2018)

ISI - Impact Factor: 0.934 (2018-2019)

ICV (Index Copernicus Value) 2018 = 81.27